EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

ABAY UNIVERSITY. Center of Turkology Nemat Kelimbetov

ABAI UNIVERSITY

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2025

КӨРНЕКТІ ТҮРКОЛОГ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН «КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ

халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

of the international scientific and practical conference

"ANCIENT TURKIC WRITTEN HERITAGE AND ISSUES OF LANGUAGE HISTORY" DEDICATED TO THE STUDY OF THE LEGACY OF THE PROMINENT TURKOLOGIST NEMAT KELIMBETOV

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВ АТЫНДАҒЫ ТҮРКІТАНУ ОРТАЛЫҒЫ

MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY
ABAI KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY
NEMAT KELIMBETOV CENTER FOR TURKOLOGY

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2025

КӨРНЕКТІ ТҮРКОЛОГ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН «КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ

халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

of the international scientific and practical conference

“ANCIENT TURKIC WRITTEN HERITAGE AND ISSUES OF LANGUAGE HISTORY” DEDICATED TO THE STUDY OF THE LEGACY OF THE PROMINENT TURKOLOGIST NEMAT KELIMBETOV

Астана қаласы

ӘОЖ 811
КБЖ 81.2
А 95

Редакция алқасын басқарған: **Е.Б. Сыдықов**
Редакция алқасы: **А. Бейсенбай, Ш. Құрманбайұлы, Б. Әбуәлиұлы** (дәстүрлі «А.Байтұрсынұлы оқуларының» үйлестірушісі), **Қ. Бибеков, Г. Сәрсеке**, **М. Әділов**
Жауапты редактор: **Б.Әбдуәлиұлы**

А 95 А. Байтұрсынұлы оқулары – 2025. Көрнекті түрколог Немат Келімбетов мұрасын зерттеуге арналған «Көне түркі жазба мұралары және тіл тарихы мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2025. – 320 б.

A 95 Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Ancient Turkic Written Heritage and Issues of Language History”, dedicated to the study of the legacy of the prominent Turkologist Nemat Kelimbetov. – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2025. – 320 p.

ISBN 978-601-3 85-180-8

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде жыл сайын өткізілетін дәстүрлі “Ахмет Байтұрсынұлы оқулары” халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы 2025 жылы “Тілтанудағы тұлғалар” тақырыбында көрнекті түрколог Немат Келімбетов мұрасын зерттеуге арналды. Жинаққа қазақ және түркі ғалымдарының баяндамалары, сондай-ақ магистранттар мен докоранттардың ғылыми мақалалары енгізілді. Ұсынылған еңбектер түркі руханияты кеңістігіндегі өзекті ғылыми мәселелерді қамтып, қазіргі гуманитарлық ғылымдардың даму бағыттарын айқындауға арналған.

Мақалалардың негізгі тақырыптары тарих, тіл білімі, әдебиеттану, психология және оқыту әдістемесі салаларын қамтиды. Авторлар түркі дүниетанымының тарихи сабақтастығы, ұлттық тілдің даму заңдылықтары, әдеби мұраның көркемдік-танымдық сипаты, тұлға қалыптастырудағы рухани құндылықтардың рөлі мен білім беру үдерісіндегі заманауи әдістемелік ұстанымдар жөнінде ғылыми тұжырымдар ұсынады.

ISBN 978-601-3 85-180-8

ӘОЖ 811
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2026

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті әріптестер, қадірлі ғалымдар мен жас зерттеушілер!

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде жыл сайын өтетін «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» конференциясының дәстүрге айналғанына да ширек ғасыр толып отыр екен. Бұл орайда екі мәселеге назар аударғым келеді: Біріншіден, ұлы Ахаңның тұлғалық болмысы үнемі біздің жыдымызда жаңғырып отыру. Екіншіден, А.Байтұрсынұлының өшпес рухы аясында өзге тұлғаларымыздың да құнды мұраларын бағалап, өнегеге айналдырып отыру.

Ұлт руханияты мен тіл білімінің темірқазығы – ұлы ғалым, ағартушы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы – уақыт өткен сайын жаңғырып, мәні тереңдей түсетін өлшеусіз қазына. Оның тілтанымдық, әдебиеттанымдық, ағартушылық бағыттағы еңбектері қазақ ғылымының негізін қалыптастырып, ұлттық ойлау жүйесінің дамуына зор ықпал етті. Ахмет Байтұрсынұлы оқулары – ғалым мұрасын зерделеу, заманауи ғылыми парадигмалар тұрғысынан қайта пайымдау және оның идеяларын бүгінгі қоғамдық-мәдени үдерістермен сабақтастыру мақсатында ұйымдастырылып отырған маңызды ғылыми алаң. Конференция жұмысы барысында ел тарихы мен руханият мәселелері ұлттық ауқымда ғана емес, түркі әлемі деңгейінде кеңінен талқыланып, өзекті ғылыми тұжырымдар ұсынылады деп сенемін. Ұлт ұстазының «тіл – ұлттың жаны» деген тұжырымдамалық қағидасы бүгінгі жаһандану жағдайында ерекше маңызға ие. Сондықтан оның ғылыми принциптерін басшылыққа ала отырып, түркілік танымға негізделген ғылыми бағыттарын нығайту – баршамызға ортақ міндет.

«Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» конференциясының әр жылғы отырыстары қазақтың руханияты мен елдік мүддесіне еңбегі сіңген біртуар перзенттерінің рухын жаңғыртуға арналып келеді. Биылғы жылы жазушы, түркітанушы-ғалым, педагог-ұстаз Немат Мұхамедханұлы Келімбетовті еске алуға арналып отыр. Немат Келімбетов қазақ әдебиеті, түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті салалары бойынша көптеген ғылыми-зерттеу еңбектер жазды, оның еңбектері түркі әлемінің мәдени-рухани байланыстарын нығайтуға өзіндік үлес қосты. Бірқатар ғылыми еңбектері жоғары оқу орындарында оқулық ретінде қолданылып келеді.

Немат Келімбетовтің түрклолгиялық ой-пікірлері мен рухани мұрасы Ахмет Байтұрсынұлының рухани әлемімен сабақтас. Ұлы Ахаңның артында қалған мұрасы, идеологиялық ұстанымы түркілердің бірлігі – идеологиялық емес, тарихи-мәдени байланыстардан туындайтын құбылыс екенін ескертеді. Ол түркі халықтарының бірлігі болашақтың кепілі екенін жақсы түсінді. Бүгінгі таңда бұл идея қайта жаңғырып келе жатқанына дәлел боларлық жайттар көп. Түркі әлемі бірлігі идеясы қазіргі кезде зиялы қауым арасында да, мемлекеттік дәрежедегі кездесулерде де сөз болып жүргеніне барлығымыз куәміз. Түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті ортақ, ортақ рухани құндылықтары мен этникалық байланыстары көне замандардан бастау алады. Бұл бүгінгі түркі халықтарының бірлігі идясының маңызды тұжырымдамасы бола алады. Түркі бірлігі идеясы өткен ғасырдың басында да өзекті мәселе ретінде түркі зиялыларының тарапынан көтеріліп, көптеген жұмыстар атқарылған болатын. Ол кездегі жағдайлар мен қазіргі заман талаптарының арасында елеулі ерекшеліктер бар. Алайда түркі халықтарының тәуелсіз ел ретінде даму еркіндігі мен жаһанданудың кейбір талаптары «түркі бірлігінің» мүддесіне сәйкес келетінін ескеруіміз және осы мүмкіндікті тиімді пайдалануымыз керек.

Жақында біздің факультетімізде Түркиядағы Еге университетінің профессоры Ибрахим Шахин студенттерімізге, докторанттарымыз бен ұстаздарымызға арнап түркі халықтарына ортақ терминдерді қалыптастыру жолдары туралы дәріс оқыды. Білім алушыларымыз бен ғалымдарымызға бұл дәріс өте ұнады. Сұрақтар қойылып, тақырып жан-жақты талқыланды. Бұл дәрістің мазмұны терминология болғанмен, идеясын «түркі бірлігін» жүзеге асырудың лингвистикалық тетігі ретінде қарастырсақ қателеспейміз деп ойлаймын. «Түркі бірлігі» ұғымы саяси, мәдени және экономикалық бағыттарда да өзінің маңыздылығын арттыра беруі тиіс. Кешегі Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары армандаған ұлы идея бүгінгі таңда өзінің жалғасын табуда. Түркі бірлігі – мәжбүрлі саяси ұран емес, тарихи табиғи құбылыс. Түркілердің ыдырау үдерісі біздің заманымызда да үздіксіз жалғасып келеді, ол тоқтауы тиіс. Бұл мәселе ең бірінші ғылыми шешімдері табылғанда ғана жүзеге асады.

Түркі бірлігі – «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» конференциясының да алдында тұрған үлкен мақсат пен міндеттердің бірі. Конференция өз жұмысын бастаған алғашқы жылдарда мемлекеттік тілді дамыту мен Алаш идеясын жаңғыртуды басты назарда ұстаған болса, қазіргі кезде сол идеяның аясында «түркі бірлігін» жандандыруды да негізгі міндеттерінің бірі ретінде қарастырады.

Бағдарлама мазмұнынан, бүгінгі конференцияға қатысуға бауырлас түркі халықтарынан көптеген ғалымдар өтініш бергенін көріп отырмыз. Бұл көңіл қуантарлық жайт – ұлттық тұлғаларымыздың ортақ қайраткерлер ретінде танылуына, мәдени құндылықтарымыздың қанат жаюына жол ашатын қадам.

Конференцияның үзіліссіз өткізіліп келе жатқанына міне ширек ғасырға жуық уақыт болып қалған екен. Осы жылдар ішінде жеке жауапкершілігімен ұйымдастырылуына мұрындық болып келе жатқан Қазақ тілі білімі кафедрасының профессоры Бекжан Әбдуәлиұлына алғысымызды білдіреміз. Әрине осы жұмыстың ұйытқы-орталығы – қазақ тілі білімі кафедарсы, оның меңгерушісі Бибеков Қаныш Тілеужанұлы. Биылғы жылы дәстүрлі шараға Абай атындағы ҚазҰПУ мен оның жанындағы Н.Келімбетов атындағы Түркітану орталығы атсалысып отыр. Ұйымдастырудың басы-қасында филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі Шерубай Құрмабайұлы тұр. Бұл азаматтарға зор алғыс білдіремін. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін.

Бұл ғылыми жиын тәжірибе алмасуға, жаңа идеялар ұсынуға, жас зерттеушілердің ғылыми ізденістерін қолдауға мүмкіндік беретіні ақиқат. Конференция жұмысына қатысушыларға жемісті пікірталас, мазмұнды баяндамалар және шығармашылық табыс тілейміз!

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Басқарма төрағасы – Ректор

ҚҰТТЫҚТАУЛАР

Құрметті конференция қатысушылары!

Қадірлі әріптестер, ардақты қонақтар!

Сіздерді көрнекті түрколог, ұлт руханиятының ірі тұлғасы Немат Келімбетовті еске алуға арналған «Көне түркі жазба мұралары және тіл тарихы мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ашылуымен шын жүректен құттықтаймын.

Бұл ғылыми басқосу – түркі дүниесі үшін тарихи мәні зор шара. Көне түркі жазба мұралары – біздің рухани тамырымызды айқындайтын, бабалар дүниетанымын, елдік мұратты, тілдік мәдениетті сақтап тұрған асыл қазына. Осы құндылықтарды ғылыми тұрғыда зерттеу, жүйелеу және болашақ ұрпаққа жеткізу – баршамыздың ортақ міндетіміз. Себебі өткеннің өнегесін тану арқылы ғана ұлттық болмысымызды терең түсініп, рухани тұтастығымызды нығайта аламыз. Сондықтан бұл конференция ғылыми пікір алмасуды ғана емес, түркі мұрасының мән-маңызын жаңа деңгейде зерделеуге мүмкіндік беретін маңызды алаңға айналып отыр.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Н. Келімбетов көптеген жылдар бойы қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасында қызмет атқарып, ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына елеулі үлес қосты. Келімбетов өзінің ғылыми-педагогикалық еңбегі арқылы талай жас ғалымдардың қалыптасуына жол ашып, қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясына қатысты құнды зерттеулер жасады.

Немат Келімбетовтің ғылыми мұрасы – көне түркі ескерткіштерін зерделеуде, түркология ғылымын дамытуда айрықша рөл атқарған, ұлттық ғылым қазынасына қосылған құндылық. Келімбетов еңбектері арқылы біз ежелгі түркі өркениетінің көркемдік, тарихи және тілдік болмысын терең түсінеміз.

Конференция ғалымның мұрасына құрмет көрсетіп қана қоймай, оны жаңа зерттеулермен толықтыруға жол ашады.

Бұл конференция Келімбетов көтерген мәселелердің бүгінгі ғылыммен сабақтастығын айқындап, жас зерттеушілерге тың бағыттар ұсынады. Оның тарихи-әдеби талдаулары мен ғылыми тұжырымдары қазіргі түркологиядағы өзекті мәселелерді тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сол арқылы ғалымның рухани мұрасы уақыт өткен сайын жаңа мәнге ие болып, түркі әлемінің ортақ мәдени кеңістігін кеңейте түседі.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Сіздердің баяндамаларыңыз бен ғылыми талқылауларыңыз көне түркі мұраларын жаңаша бағамдауға, оның тіл тарихындағы маңызын терең түсінуге жол ашады деп сенемін. Ғылыми ізденістер нәтижелі болып, бүгінгі конференция өз мақсат-міндетін толық орындайды деген үміттемін. Осы игі шараның ұйымдастырушыларына алғыс білдіре отырып, конференция жұмысына сәттілік, баршаңызға шығармашылық шабыт, зерттеулеріңізге табыс тілеймін.

Тілеп Болат Анапияұлы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Басқарма төрағасы – Ректор

Құрметті әріптестер!

«Көне түркі жазба мұралары және тіл тарихы мәселелері» атты халықаралық конференцияның ұйымдастырушылары және қатысушылар!

Ең алдымен өз атымнан және Түркі Академиясының атынан баршаңызға шын жүректен сәлем жолдаймын! Бүгінгі халықаралық конференция түркі халықтарының ежелгі әдебиетін, шығыстың көне поэзиясын зерттеуге өлшеусіз үлес қосқан көрнекті түрколог, филология ғылымдарының докторы, профессор Немат Келімбетовтің ғылыми мирасын зерделеуге арналуы маңызды оқиға.

Қазақстан мен өзге түркі халықтарының ежелгі әдебиетінің байырғы бастауларын зерттеуді жаңа белеске көтеріп, көне түркі әдебиеті үлгілерін зерттеу, жоғары оқу орындарына оқулықтар жазу, ежелгі мұраларды ғылыми айналымға енуіне жол ашқан ғалым Немат Келімбетовтің қызметі мен шығармашылығы түркі дүниесі үшін аса бағалы.

Ғалымның қаламынан туған «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» (1986), «Ежелгі дәуір әдебиеті» (1991), «Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы» (1998), «Қазақ әдебиеті бастаулары» (1998), «Көркемдік дәстүр жалғастығы» (2000), «Ежелгі әдеби жәдігерліктер» (2004) секілді біртуар еңбектері - бүгінгі жас ұрпаққа нәр беретін сарқылмас қайнаркөз.

Түрколог Немат Келімбетовтің, әсіресе, қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі курсы бойынша жоғары оқу орындары студенттеріне арнап жазған бірқатар оқулықтары мен оқу құралдары әлі де жастардың қолынан түспейтін, рухани сұранысты өтеген құнды туындылар.

Бүгінгі конференция түркі әлемінің ежелгі әдебиеті, тілі, қазіргі руханиятының сабақтастығын зерттеу мен насихаттауға, бауырлас елдеріміздің руханиятының одан әрі жақындасуы мен ынтымақтастығына елеулі үлес қосатынына сенімдімін.

Алқалы жиынды ұйымдастырушы Лев Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ұжымы мен басшылығына терең ризашылығымды білдіремін. Ғалымдардың ізденіс аймағы кеңейе берсін, бүгінгі халықаралық конференцияның жұмысына толағай табыс тілеймін!

Академик Шаһин Мұстафаев,
Түркі Академиясының Президенті

САРАБДАЛ ТҰЛҒА САБАҚТАРЫ

Қадірлі қауым, құрметті әріптестер!

Биыл танымал түркітанушы, көрнекті ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Немат Келімбетовты еске алу туралы ғылыми жиынның Еуразия ұлттық университетінде «Ахмет Байтұрсынұлы оқулары» аясында өтіп жатқаны қисынды деп білеміз. Өйткені ол кісі бізге дәріс берген 1983 жылдан бастап ұлт тарихының түгенделуіне, тұлғаларының ақталуына ықыласты болып, «ақтаңдақтардан» сыр шерткен кезі де есімізде.

«Қазақ тарихы да, әдебиет тарихы да толық зерттелмеген. Еуроцентристік көзқарас, Тұранның арғы бергі мәдени өркениетін үстірт қарау, мұсылмандық шығыс әлеуетін менсінбеу біржақтылыққа ұрындырды» деуші еді. Орталық Азияны зерттеушілер туралы дәріске қосымша пікірін айтқанда, тым алысқа тереңдеп кететін. Мысалы, В.Бартольд жергілікті халықтан мейлінше көп дерек жинау үшін ислам ғұрыптарын сақтағанын да айтатын. Немесе Ташкенттегі қолжазбалар орталығы мұраларын жинап, жүйелеудегі ғалымдар мен қайраткерлер табандылығын ерекше атап өтетін...

Біз профессор қолтаңбасының (почерк) анықтығына, жазу мәнерінің (стиль) нақтылығына қайран қалатынбыз. Ол дәріс оқығанда да сол анықтық пен нақтылықтан айнымайтын. Мына заманда «Бұл қалай қалыптасқан?» деп ойландық. Біздіңше, бұл қасиет – ұстаздарынан және оқыған алғашқы мамандығынан (әу баста Ташкент қаржы-экономика институтын бітірген). Екіншіден, «Социалистік Қазақстан» (қазір «Егемен Қазақстан») газеті мен Министрлер кабинетіндегі қызметі нақпа-нақ жазуға дағдыландырған. Ол кісіде қызыл сөз, бояма сөз, артық эмоция болмайтын.

Нәкеңнің мұрасы мен ұстаздық жолы туралы көп жазылды. Бірақ «оның тұлғалық деңгейіне не әсер етті?» деген сұрақ аз қозғалған секілді. Біз мынандай тоқтамға келдік.

Профессор Н.Келімбетовтің қазақ әдебиеті тарихында кеш зерттелген Шәді төре Жәңгірұлы тақырыбына және ежелгі түркі әдебиеті дәуіріне келуіне үш негіз ықпал етті.

Біріншісі – Ташкент әсері. Бұл – оның туған өңірі әрі оқып-жетілген шаһары. Осында қазақ тарихының бай да терең Түркістан кезеңі тұнып тұрды. Түркістан мұхтарияты, саясаттың қай шебінде жүрсе де Мұстафа мен Мұхамеджан, Тұрар мен Сұлтанбек, Нәзір мен Халел, Міржақып пен Мағжан, Жүсіпбек пен Қошке, Мұхтар мен Абдолла, Хайретдин мен Мырзағазы т.б. тұлғалар еңбегі мен ерлігінің жаңғырығы. Осындағы Алаштың «Талап» ұйымының тарихты танудағы еңбегі, бүгінгі Абай университетінің бастауы – «Киринпроста» А.Байтұрсынұлы 50 жылдығының 1922 жылы атап өтілуі – Ташкенттің жаңашылдыққа ізашар екенін көрсетеді.

Екіншісі – ұстазы Бейсенбай Кенжебайұлының әсері. Бейсекеңнің 1965 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне жазған «Өтелмеген парыз» атты мақаласы бар. Сонда сол шақта ақталған Сәкен, Ілияс, Бейімбетті ауызға ала отырып, ақталмаған талай арыстарды еске алады. Осы аяда Шәдіні Нематтай шәкіртіне кандидаттық тақырып етіп беріп, қорғатуы – айрықша батылдық. Нәкең ұстазының үмітін ақтап шықты.

Үшіншісі – Тәуелсіздік атмосферасын қалыптастыруда кәсібіне адалдығы. Ол кәсіп жазушылық пен ғалымдықтан құралатыны сіздерге белгілі. «Үміт үзгім келмейді» (повесть атауы) тезисін – «тағдырдың тауқыметіне қасқая қарсы тұрып, жарқын күннен үміттену» деп ұқсақ та, бұл ұлт ахуалына сәйкес келмей ме? Профессор Н.Келімбетов «Ежелгі дәуір әдебиеті» оқулығы шықпай тұрып та, шыққанан соң да осы кітабымен Азаттық ғимаратының бекем кірпіштерін шәкірттерінің санасына қалай білді.

Енді бір ой әрі ұсынысым бар. Ол – профессор Немат Келімбетовтің зерттеу нысанасы мен ғылыми мұратын танымалдандыру туралы. Өздеріңізге мәлім, Нәкең қорғаған Шәді Жәңгірұлы еңбектері халыққа бас-аяғы жиналып әлі толық жеткен жоқ. Тәуелсіздіктен кейін ескі қаріпті білетін бірнеше бастамашыл азамат шайыр мұрасын түрлі әлсіздеу баспада аз данамен жарыққа шығарды. Әрине, ол кісілердің ниетіне, еңбегіне ризашылығымыз шексіз. Енді осылардың басын қосып, маңдайына «Немат Келімбетовтің кітапханасы» деген айдар қойып, бірінші томын Нәкеңнің кандидаттық монографиясынан бастап, көптомдық етіп жариялаудың уақыты келді. Әр томды құрастырған ғалымның, зерттеушінің аты-жөні

көрсетіліп, құрастырушылық құқы (мәтін даярлаудың авторы екені) сақталады. Өркениетті елдерде осылай жасалады.

Ғалым ұзақ жылдар жоғары оқу орындарында дәріс оқыды, көптеген шәкірттерді түлетіп ұшырды. Оның дәрістері тек ғылыми дерекке ғана емес, терең философиялық пайымға, ұлттық рухқа негізделген еді. Сондықтан да шәкірттері оны тек ғалым емес, рухани бағыт-бағдар беруші ұстаз ретінде қадірлейді.

Немат Келімбетовтің өмір жолы – күрес пен табандылықтың, ғылым мен шығармашылықтың, қайсарлық пен үміттің жолы. Ол қазақ әдебиеттану ғылымында өшпес із қалдырды және өз шығармалары арқылы оқырман жүрегіне жол тапты. Ұлттық сананы жаңғыртуға қызмет етті, рухтың биіктігін дәлелдеді. Оның еңбектері мен өнегелі өмірі – кейінгі ұрпақ үшін биік тағылым. Жинақтай айтқанда оның өмірі де, өнегесі де, қажырлы қайраты, үздіксіз ізденістері де Алаш болмысымен үндес. Ал Алаш рухы бізді мәңгілікпен жалғастырады.

Міне, осының бәрі – сарабдал тұлға сабақтары.

Дихан Қамзабекұлы,
Ұлттық құрылтай мүшесі,
«Қазақ газеттері» медиахолдингі
бас директоры, ҚР ҰҒА академигі

ПЛЕНАРЛЫҚ МАҚАЛАЛАР

ТҮРКОЛОГ-ҒАЛЫМ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВТІҢ РУХАНИЯТ ӘЛЕМІНДЕГІ ОРНЫ

Әділ Ахмет,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының
академигі, Филология ғылымдарының докторы, профессор

Құрметті зиялы қауым! Бүгінгі халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның көрнекті тюрколог, қаһарман жазушы әрі кәсіби аудармашы Немат Келімбетовтің рухына бағышталып отырғандығына үлкен ризшылық білдіре отырып, ғалым туралы өз пікірімді ұлы Абайдың «білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез» деген өміршең қағидасына негіздей отырып өрбітуді жөн көріп отырмын. Өйткені, Абай меңзеген білімділердің қатарынан өз орнын ойып алған Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі, Күлтегін атындағы сыйлықтың лауре¬аты және Еуропаның Франц Кафка қоғамы марапатының иегері Немат Келімбетов сынды ғұламаның тұрғандығы даусыз және бұлай деуге дәлел де, дәйек те жетіп артылады.

Біріншіден, Немат Келімбетов – елімізге аты кеңінен танымал абыз профессор Бейсенбай Кенжебаевтың Мырзатай Жолдасбеков, Мұқтар Мағауин, Рымғали Нұрғали, Алма Қыраубаева, Құлбек Ергөбек сынды ең атақты шәкірттерінің бірі ғана емес, жүзден жүйрік шыққан бірегейі.

Екіншіден, ғалымның көркем туындылары мен аудармалары, сондай-ақ, ғылыми-зерттеу монографиялары мен мақалалары – тек төл мәдениетіміз бен әдебиетімізге қосылған асыл мұра ғана емес, олар сонымен қатар түркология ғылымының тамырына тың жаңалықтарымен қан жүгірткен бірегей құндылықтар.

Үшіншіден, ғалым-жазушының гуманистік шығармаларының оқырмандары мен жанашырлары тек өз елімізде ғана емес, шығыс әлемінде де, батыс әлемінде де, олардың ішінде көшрілес Ресей мен Қытайда да жетіп артылады.

Төртіншіден, ғылымға адал қызмет етуді өзіне парыз санаған ғұлама ғалым тағдырдың жеке басына салған зіл-батпан сынағынан сынып кетпей, адал жары әрі Мұхит пен Қайрат сынды екі ұлының сүйікті анасы Қуаныш Тазабекқызының өлшеусіз қолдауының арқасында батпандап кірген ауруды мысқалдап жеңіп, тек туған халқының ғана емес, күллі адамзат үдесінен шығатын рухы биік әрі еш уақытта мәнін жоғалтпайтын, өрісі мен тынысы кең классикалық шығармаларды жарыққа шығарды. Олардың қатарында: «Үш пайғамбар», «Күншілдік», «Баба рухы», «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі», «Ежелгі дәуір әдебиеті», «Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы», «Қазақ әдебиетінің бастаулары», «Ежелгі әдеби жәдігерлер», «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» атты туындыларымен қатар «Ұлыма хат» және әлемнің 19 тілінде жарық көрген «Үміт үзгім келмейді» атты ғажап туындылары тұр.

Бесіншіден, ғалым шығармашылығының басым көпшілігі түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетін және рухани мұраларын насихаттауға арналған. Бұл орайда ғалымның «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» атты әрі оқулық, әрі ғылыми-зерттеу еңбегін ерекше атаған жөн. Бұл еңбегінде автор Тәңірлік дәуір әдебиетіне жататын сақтардың «Алып Ер Тоңға», «Шу» атты дастандарымен қатар, сақтар мен ғұндардың дәуірінде өмірге келген «Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» сынды қаһармандық дастандарынан бастап, қазақ хандығы құрылған кезеңге дейінгі ежелгі түркі әдеби жәдігерліктеріне көркемдік дәстүр жалғастығы тұрғысынан талдау жасайды әрі ол әдеби мұраларды ғылыми тұрғыдан терең жүйелей отырып, қазақ әдебиеті контексінде баяндайды. Бұл еңбегінде автор сонымен қатар Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріне (8-ғасыр) жататын Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк құлпытастарының бетіне бәдіздеген мәтіндердің тілі мен

құрылымын және тарихи мәнін ашады, сол сияқты түркі мемлекеттілігінің ерлік идеясы мен тәуелсіздік рухын шегіне жеткізе талдайды. Бұл біріншіден.

Екіншіден, ежелгі түркі поэзиясы мен ауыз әдебиеті дәстүрлерін, оның ішінде, көне жырлар мен мифтерді және эпостық сарындарды; түркілік дүниетанымға жататын Тәңірді, жер-су рухтарын, ата-баба култін тіліне тиек етеді.

Үшіншіден, Қараханид дәуіріне жататын «Құтадғу білік», «Диуани хикмет», «Диуани лұғат ат-түрік» атты шығармаларды жалпытүркілік әдебиет пен ғылымның және тілтанудың түп негіздері ретінде қарастырады.

Төртіншіден, орта ғасырлық түркі ойшылдары Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Ясауи сынды ғұламалар туралы тұшымды деректерге де оқырман назарын аударады.

Бесіншіден, ғалымның зерттеу еңбектері ғылыми жаңалығымен де өте құнды. Өйткені, автор сақтар мен ғұндардың дәуірлерінде өмірге келген көне түркі мұраларды қазақ әдебиетінің де бастау көздері ретінде жүйелі баяндайды.

Алтыншыдан, зерделі ғалым ежелгі мәтіндерді тілдік, стильдік және тарихи тұрғыдан кешенді талдай отырып, түркі әдеби мұрасының біртұтас рухани кеңістік екеніне оқырманның көзін де көңілін де нанымды жеткізеді. Ғалымның Үш пайғамбар деп аталатын тарихи-философиялық эссесінің мәні де өте терең. Автордың мұндағы мақсаты түркі өркениетінің даму жолын мифтік-тарихи және философиялық тұрғыдан ашып беру. Бұл шығармасында ол түркі халықтарының бәріне де ортақ үш рухани негізді – Тәңір идеясын, шамандық-тәңірлік дәсүрді және ислам дәстүрін атап көрсетеді. Ғалым бұл аталған үш рухани негіздің түркі мәдениетінде қатар өмір сүріп, бірін-бірі толықтырып отырғанын нақты дәйектермен дәлелдей отырып, түркі мдениетінің рухани сабақтастығын, сол сияқты түркі халықтарының тарихи санасы мен мәдени кодын философиялық тұрғыдан талдайды.

Ғалымның өзге туындылары да адам рухын, ел тарихын, тілі мен ділін, ұлттық санасын және адамгершілік тақырыптарын терең қаузайды. Мысалы, ғалым-жазушының «Үміт үзгім келмейді» атты шығармасы - тек қазақ руханиятында ғана емес, әлем руханиятында да өшпес із қалдырған классикалық туынды. Себебі, өз тағдырының негізінде жазылған бұл ғажап шығармасында автор бел омыртқасына жасалған нейрохирургиялық ауыр операцияның салдарынан қол-аяғы жансызданып, он жыл бойы төсекке байланып қалса да, өмірден үмітін бір сәт те үзбеген қайсар рухты кейіпкері мен оны он жыл бойы аялап күтіп, қатарға қайта қосқан адал жарының сарқылмас қуат-күші мен моральдық және рухани қасиеттерін шегіне жеткізе суреттеп берген. Бұл пікірдің нақты дәлелі ретінде сұңғыла ғалымның аталмыш туындысының әлемнің 20-ға тарта тілдеріне, оның ішінде ағылшын, француз, испан, португал, орыс, украин, қытай, жапон, корей, тай, неміс, араб, түрік, венгр, малай және басқа тілдерде жарық көруін айтсақ та жеткілікті. Сосын, Немат Келімбетов бұл шығармасының өзегіне жалпыадамзаттық әмбебап құндылықтарды шебер өрген. Бұл сипат ғалым-жазушының «Ұлыма хат» атты туындысына да тән.

Ғалымның диалог форматында жазылған және бір ғажап туындысы «Күншлдік» деп аталады. Автор бұл шығармасында күншілдікке ұрынған пенденің қараниет болмысын шегіне жеткізе сипаттайды. Бұл шығармасында автор адамдар арасындағы іштарлық пен күншілдіктің, сол сияқты қызғаныш пен көреалмаушылықтың тек жекелеген адамдардың тағдырын ғана улап қоймай, кейде күллі қоғамның да, ал кейде тіпті, мемлекеттің алға басуына да зардабын тигізетінін терең шынайылықпен суреттейді:

1. Автор күншілдіктің адамның ішкі дүниесін қалай жегідей жейтінін, оны мазасыз күйге түсіріп, айналасындағы адамдарға дұшпандықпен қарауға итермелейтінін көрсетеді.

2. Күншілдік достықты, туыстықты және махаббатты бұзатын қанипезер күш ретінде сипатталады. Шығармадағы оқиғалар күншіл адамның өзгенің бақытына немесе табысына шынайы қуана алмайтындығын, керісінше, оны жоқ етуге тырысатындығын бейнелейді.

3. Моральдық сабақ ретінде автор оқырманға адамгершілік құндылықтарды насихаттап, күншілдік сияқты теріс қасиеттерден аулақ болуға шақырады, адамдарды бір-біріне жанашырлықпен, түсіністікпен қарауға үндейді.

4. Жалпы алғанда, "Күншілдік" – адам бойындағы ішкі қайшылықтарды, психологиялық драманы ашып көрсететін, тәрбиелік мәні зор шығарма.

Құрметті зиялылар, ендігі жерде «білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез» деген жоғарыдағы Абай тағылымына қайта бір оралып, сөзімді аяқтай келе, Немат Келімбетов сынды білімді ұстаздың арамызда отырған талапты да талантты шәкірттерінің бірі - бүгінде Егемен Қазақстан газетінің Бас директоры, ҚР ҰҒА академигі Дихан Қамзабекұлының ғұлама ұстазы туралы ақпарат құралдарында жарияланған мына бір естелігіне назарларыңызды аударғым келеді: «Немат Келімбетов шәкірттері үшін кім еді? Қайыспас қара нардай әрі адам, әрі тұлға еді. Ол кісінің сабағында шыбынның ызыңы ғана естілетін. Бірінші күннен талапты өте қатаң қоятын. Содан «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» басталып кететін. Дәрісте Күлтегін күркіреп, Қорқыт күңіреніп, Фараби дүрілдеп, Ясауи толғап, Бабыр сыр шертіп жататын... Ашық, анық, қоңыр, әуезді үні түрік даналарының сөзі мен ойын, даңқы мен дабысын білімге шөлдеген шәкірттердің санасына құя беретін, сіңірте беретін. Содан кейінгі оқу кезеңдерінде «Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет» курсы басталатын. Оқытушымыз – тағы да Немат ағай. Түрік тамырының аруақты кезеңінен рух алған студенттердің білік-білімі енді Асан қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Жиембет, Ақтамберді, Үмбетей, Мар-ғасқа, Тәтіқара, Бұқар толғауларымен толығатын. Ұстазымыздың артықша қасиеті – мемлекетшілдіктің ұстыны болған жыраулардың тау тұлғасын көз алдымызға елестете алатын. Содан біздің құйқамыз шымырлайтын, арқамыз қозатын, намысымыз артатын, жігеріміз шыңдалатын. Немат ағайдың әр дәрісі үстінде және сол дәрістен шыққан сайын «Қиыннан айла табатын, Дұшпаннан кекті алатын» нөкер ерткен хандар мен шүлеңгір мырзалардың соңынан еріп, XV-XVII ғасырға еніп кеткіміз келіп тұратын... Немат ағайды әр дәрісіне Қуаныш апаймыз сүйемелдеп әкелетін. Ол кісі сабырлы, мейірімді, сүйкімді көрінетін. Тағдырдың қиын сәттерінде жарына серік, сырлас болған әйелдің жасымаған өр бейнесін біз күнде көретінбіз».

Сөздің соңы: Руханият әлемінің көкжиегін кеңейткен ғалым-жазушы бір жұрналистің «ең мықты шығармаңызды атаңызшы» деген сауалына «Менің ең мықты шығармам - екі ұлым – Мұхит пен Қайрат» деген екен.

Айтса-айтқандай ақ, тектіден текті туады тектілік тұқым қуады демекші, жақсы әкенің өсиетін бұлжытпай орындап, ата-анасының үмітін ақтап, еліміздегі ең іргелі республикалық физмат мектебін бітіреннен кейін Ресей мен Америка Құрама Штаттарының ең әйгілі университеттерінен жоғары білім алып, елге оралып, жемісті қызмет атқарып жүрген ол қайраткер азаматтар туралы әңгіме бөлек.

РУХ ЕРЛІГІ

Сауытбек Абдрахманов,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

«Отбасынан осындай өнеге алған Сәукеңе өзі өскен «Келес» совхозының «Коммуна» бөлімшесінен шыққан танымал тұлғалар да өзінше ықпал етті. Арқалы ақын Тоқаш Бердияров, зерделі ғалым Немат Келімбетов, білім саласының қайраткері, танымал шығыстанушы Лениншіл Рүстемов осы ауылдан еді. Солардың кітаптарын үзбей оқыды. Аядай ауылдан шығып, әйгілі адам атануға болатынына көзі жеткен секілденді».

Бұл жолдарды Бауыржан Омаровтың «№ 1 ойыншы» атты эссесінен алып отырмын. Дұрыс айтады. Бала күннен сол кісілер біздің ауылдан деп мақтанып, үлгі тұтып өскеніміз рас, өзіміздің сөз өнеріне жастай баулынуымызға да осы ағалардың нақты әсері болғаны анық.

2010 жылы 2 қазан күні, Ыстамбұлда көрнекті қазақ қаламгері, филология ғылымдарының докторы Немат Келімбетовтің «Umit» және «Turk Halkularinin Ortak Edebi Eserleri» кітаптарының тұсаукесері ұйымдастырылғанда, Қазақстаннан арнайы шақырылған қонақ ретінде сөйлеген сөзімізді біз дәл сол жайдан, яғни кітап авторының біздің жерлесіміз,

жерлес болғанда да жай облыстасымыз емес, аудандасымыз емес, совхоздасымыз емес, бөлімшелесіміз, яғни ауылдасымыз екенін айтудан бастаған болатынбыз.

Сол Ыстамбұл сапарында ауылдас ағам үшін бөлекше мерейленгенмін.

Немат Келімбетовтің «Түркі халықтарының ортақ әдеби мұралары» деп аталған кітабының түрік тілінде шығуы Халықаралық Түркі академиясы құрылғалы бері осы бағытта қолға алынған жұмыстың алғашқы нақты нәтижесі еді. Мұның өзі Академияның Қазақстанда орналасуының заңдылығын айғақтайтын айшықты мысал. Мағжанның: «Көп түрік енші алысып тарасқанда, Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?» деген сөзі бізге көп міндет жүктеп тұр. Бүкіл түркі жұртына ортақ әдеби мұраларды саралаған Н. Келімбетов еңбегінің Ыстамбұлда жарық көруі арқылы біз қазақ әдебиеттануы, қазақ фольклористикасы түркологияда да осы қарашаңырақтық сипатын сақтап отырғанын келісті көрсетіп бердік дей аламыз. Кітап тұсаукесерінде сөйлеушілер – кітап тәржімешісі, белгілі ғалым Әбдіуақап Қара, Қазақстан Республикасының Түркиядағы Төтенше және өкілетті елшісі Бағдат Әміреев, ТҮРКСОЙ-дың бас хатшысы Дүйсен Қасейінов, «Мармара» университетіндегі Түркология институтының директоры Айше Емел Кефели ханым, «Диалог Евразия» платформасының тең төрағасы Харун Тоқақ, Түркияның сол кездегі президенті Абдолла Гүлдің ұстазы – профессор Невзат Ялхынташ, профессор Нұри Юже, профессор Орхан Қауұншы, Анкара университетінің доценті, қазақша-түрікше сөздіктің авторы Кенан Коч, кезінде Түркістандағы қазақ-түрік университетінің вице-президенті қызметін атқарған профессор Гулчин Чандарлыоғлы ханым Немат Келімбетов кітаптарының қадыр-қасиетін әр қырынан айқара ашқан болатын. Ол сапар барысындағы келелі конференция, келісті кездесулер жайында біз кезінде «Егемен Қазақстанда» (2010 жыл, 5 қазан) «Руханият сыры мен рух жыры» деген атпен мақала жазғанбыз.

Тамаша фольклортанушы Шәкір Ыбыраев «Түркілік мұраның түгендеушісі» атты мақаласында былай дейді: «Б.Кенжебаев батылдық танытып, жыраулар мұрасы, ортағасырлық түркі ескерткіштері, ежелгі түркілер заманындағы әдеби жәдігерліктер де қазақ жазба әдебиетінің тарихы болып есептеледі деген концепцияны дәлелдеуге бел байлады. Ақыры заман өзі ақиқатты айқындап, аяулы ғалым Б. Кенжебаевтың ұстанымы дұрыс болғандығын танытты. Н.Келімбетов ұстазы аманат еткен күрделі тақырыпты терең зерттеп, таласы көп қиын сауалдардан қаймықпай, ашылған, дәлелденген рухани мұраларды алға тартып, қазақ әдебиетінің V ғасырдан XV ғасырға дейінгі мың жылдық тарихын оқулыққа енгізіп, сол қымбат кітапты жоғары оқу орындарының студенттеріне ұсынды. 1986 жылы «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» деген атпен алғаш баспа көрген бұл еңбек 1991 жылдан бастап «Ежелгі дәуір әдебиеті» деген оқулық болып, еліміздің филология мамандықтарында міндетті оқытылатын пәндердің біріне айналды. Осы жердің өзінде символдық мән жатқанын аңғаруға болады. Кітап оқырман қолына тиген 1986 жылы қазақ халқының рухани оянуын әйгілейтін Желтоқсан көтерілісі тарихта орын алса, еліміз 1991 жылы ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігін жариялады. Н.Келімбетовтің өмірлік мұратын айқындайтын осы монографиясы мен оқулығы қазақ халқын ежелгі түркі бабаларының азат рухымен байланыстырып, одан сүйінші сұрағандай әсер етеді». Дәл айтқан.

«Ежелгі дәуір әдебиеті» кітабы түрік тілінде шыққанда «Түрк халкларынын ортақ едебі есерлері» деп аталуының мәні бар. Мәселе Түркияда ежелгі әдебиет дегенде еске, ең алдымен, Осман патшалығы дәуіріндегі әдебиет оралатынында ғана емес. Мәселе Немат Келімбетов еңбегі арқылы жоғарыда аталған жауһар жырлардың баршамызға ортақ мұра екендігі дәлелденгендігінде.

Келімбетов кітаптары бүгінде бүкіл түркі дүниесінің ортақ игілігіне айналып отыр.

Орда бұзар отызында, ол тұста талайдың тісі бата қоймайтын, батылы жете бермейтін тақырыпта – Абылай хан ұрпағы, кітаби, діни ақын деп әдебиет тарихынан шеттетіліп жүрген Шәді шығармашылығынан кандидаттық диссертация қорғап, ғылымның қия жолына енді-енді өрлей берген шабытты шағында жұлынға жасалған сәтсіз операциядан соң сал болып қалған Н.Келімбетовтің ерлікке толы өмірі, аурумен алыса жүріп тындырған ірі істері жө¬нінде баспасөз бетінде біраз жазылған. Бір көңіл тоғайтарлығы – көрнекті ғалым жылдар бойғы

тартқан бейнетінің зейнетін де көріп кетті дей аламыз. Әсіресе, өмірінің кейінгі алты-жеті жылының мұғдарында «Күлтегін» сыйлығын иеленуі (айтқандай, ол сыйлыққа ғалымды «Егемен Қазақстанның» ұжымы ұсынған), еңбектерінің түрік тілінде төрт том күйінде жарық көруі, Қытайда, Еуропаның бірнеше елдерінде аударылуы, бұған дейін Вацлав Гавел, Стивен Спилберг, Харуки Мураками сияқты әлемге әйгілі суреткерлер марапатталған Франц Кафка алтын медалін алуы азапты көп көрген азаматқа ақыры абырой арқалатты.

Немат Келімбетов өз өмірінде бірнеше адам жабыла жүріп атқарғанда да разылық білдіретіндей еңбек жасады.

Ал, шынтуайтында, біз бұл адамға қандай ісіне болса да разылық білдіретін жөніміз бар.

Немат Келімбетовтің қандай қиын тағдырдың иесі екенін барша жұрт біледі. Шет жағасын жаңа жұқалап жаздық та.

Біз бұл адамға қандай ісіне болса да разылық білдіретін жөніміз бар дегенде нені айтамыз?

Осындай талайлы тағдыр иесі ретінде Немат Келімбетов өз өмірінде ешқандай елеулі еңбек, ерен ерлік жасамай-ақ, тек отбасын асырап, балаларын бағып-қағуға, оқытуға, жақсы тәрбие беруге, елдің елеулі азаматтары етіп шығаруға шамасы келумен тоқтаса да, біз ол кісіге разылық білдіруге тиісті едік.

Немат Келімбетов оны жасады.

Төсекке таңылып, жылдар бойы сал болып жатқан қаламгердің қайсарлығы арқасында, ерекше рух ерлігінің арқасында шаңырақка береке келді, Немат аға мен Қуаныш жеңгенің қос құлыны – Мұхит пен Қайрат сол кез үшін талайдың қолы жетпейтіндей оқу орындарында білім алды, халық алдына шығып, атқа мінген азаматтарға айналды.

Осындай талайлы тағдыр иесі ретінде Немат Келімбетов өз өмірінде әуелде күнкөріс қамымен бастаса да, кейіннен тәжірибелі тәржімеші ретінде ысылып, Саид Ахмадтың, Пірімқұл Қадыровтың, Василь Козаченконың, Леонид Гурунцтың, басқа да авторлардың қалың-қалың романдарын төл тілімізге төгілдіріп түсіріп беру арқылы көркем аударма өнерімізге сыбағалы үлес қосумен тоқтаса да, біз ол кісіге разылық білдіруге тиісті едік.

Немат Келімбетов оны да жасады.

Қуаныш жеңгей ол жұмыстың басталуын былай еске алған: «Ашып қойған бетті оқып болған соң келесі бетті ашуға мені шақырады. Оқумен жылжып үш ай өтіп кетті. Баспа болса романды аударуға бір-ақ жыл мерзім берген.

– Немат, уақытың өтіп бара жатыр ғой, – дедім бір күні шыдамай.

– Білем ғой, – деді ол. – Бұрын-соңды істемеген жұмысым. Жүрегім дауаламай жатыр.

– Қайткенде де бірдеңе істеу керек. Әйтпесе, мына екі баланы қалай бағамыз? – деп, ағаңды біраз қамшыладым. Ойпырмай, оңашада соны ойласам болды, жүрегім қалтырап, төбе шашым тік тұрады. Қорқып кетем! Ышқынам!».

Осындай талайлы тағдыр иесі ретінде Немат Келімбетов өз өміріндегі айрықша айқасты көркем прозамен айшықтап, тіршілік үшін күрестің қиямет-қайым суретін салған «Үміт үзгім келмейді» хикая-монологын жазумен тоқтаса да біз ол кісіге разылық білдіруге тиісті едік.

Немат Келімбетов оны да жасады.

Бұл ара, әрине, повесті талдап тұрып алатын жер емес. Сондықтан, біз аузы дуалы ағамыздың – Әбдіжәміл Нұрпейісовтің кітап туралы пікірін келтірумен ғана шектелейік. Әбең былай дейді:

«Оның «Үміт үзгім келмейді» деген кітабы адамның, нағыз адамның өмірге деген ғашықтығының, өмірге деген шеті-шегі жоқ құштарлығының, қайтпас-қажымас қайсарлығы мен кіршіксіз адамгершілігінің, жан-жары мен бала-шағасына деген өлшеусіз мөлдір махаббатының ең биік үлгісі дер едім. Бұл кітап отыз жылдан астам төсекке таңылып, көз көрінім, қол созым жерге Құдай берген қос аяғың, қос табаныңмен жер басып, қарға адым жерге жүріп жетуге де зар болған, бірақ жүрек деп аталатын жұдырықтай жұмыр ет кеудесінде «Үмітіңді үзбе!», «Үмітіңді үзбе!» деп күндіз-түні алапат бір күшпен соғып жатқан жанның ұрпақтан ұрпаққа жалғаса беретін үлгі-өнегесі дер едім».

Осындай талайлы тағдыр иесі ретінде Немат Келімбетов өмірдің қилы түйіндерін толғайтын «Қариялар», «Күншілдік» атты терең философияға толы эссе кітаптарын жазумен тоқтаса да біз ол кісіге разылық білдіруге тиісті едік.

Немат Келімбетов оны да жасады.

Қаламгер «Жастық шақтың қызықты дәуренін дер кезде абыроймен атқарып, қадірлі қариялықтың ауылына да аз күн өмірде қонақ болып кету арманым еді. Ол арманыма да Құдай қолымды жеткізді. Соған шүкіршілік етем. Қариялық парызымды Алла алдында да, адам алдында да адал атқарып өтуге қолымнан келгенше әрекет етемін» деу арқылы ақсақалдыққа дайындық жастық шақтан басталатынын айшықты айтты.

Әрі таюдың бәрі қартаю емес. Нағыз қартаю – ары таю.

Өткен өміріңнен өнеге қалмаса, одан бала-шағаң, айналаң, ағайын-туғаның үлгі алмаса, жасыңның санын дауға салып, шашыңның ағын саудалап жүрсең, қартаюдың көкесі сол. Автордың «Ақсақал атану – ер азамат бақытының бір көрінісі» дейтіні рас.

Бір ғана тақырыпқа – күншілдік сезімін жан-жақты зерделеуге арналған тұтас кітап жазып шығу Немат Келімбетовті өмірінің соңғы жылдарында шын мәнінде ойшыл қаламгер биігіне көтерді. Көне заман данышпанының «Азап шеккің келмесе, күншіл болма» деген сөзінен арна тартқан кітап бастан-аяқ тағылымды толғаныстарға толы.

Бүкіл өмірі күреспен өткен Немат Келімбетов бар білімін болашақ ұрпаққа арнап, жоғары оқу орындарында дәріс оқумен, бірнеше оқулық жазумен тоқтаса да, біз ол кісіге разылық білдіруге тиісті едік.

Немат Келімбетов оны да жасады.

Оқулық жазу – ғалымның ғалымының ғана қолынан келер іс. Есте жоқ ескі заманның сөзін он сегіз-он тоғызға жаңа толған студент түсінетіндей, сезінетіндей, бойына сіңіретіндей етіп талдай білу, жадында жатталатындай, жүрегінің төрінде жүретіндей етіп, орынсыз оңайлатпай да, қолдан қиындатпай да жаза білу оқулық иесінен әдебиеттанушылық пен ұстаздықтың үздік үйлесімін талап етеді. «Ежелгі дәуір әдебиеті» – сондай оқулық.

Немат Келімбетов бұлармен де тоқтаған жоқ.

Өз өмірінің өзегіне айналған басты жұмысын жеріне жеткізіп кетті.

Ол өзінің ұстазы Бейсенбай Кенжебаевтың «Қай халықтың болсын ерте замандардағы алғашқы әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары сол халықтың бүгінгі тілінде болуы шарт емес. Кейбір халықтардың ондай әдебиетінің басқа тілде, сол халыққа осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал» деген бағдарламалық сөзін ұстана отырып, әдебиет тарихын жазудың тың тұрпатты тұжырымдамасын ұсынды, бұған дейін айтыла беретін «Тілін лингвист мамандар болмаса, былайғы жұрт зорға түсінетін шығармаларды әдебиетімізге иіп әкеліп, тели беру жөнсіз» дегендей пікірлердің быт-шытын шығарды. Шынтуайтында, сол мәтіндерде қазіргі қазақ зорға түсінетін дейтіндей де ештеңе жоқ. «Алып Ер Тоңғаны жоқтаудағы»:

Alp Er Tonga oldi mu

Isiz ajun kaldi mu

Odhlek oshin aldi mu

Emdi yurek yirtilur, – деген жолдардың несі түсініксіз? Шумақтың жолма-жол аудармасы:

Алып Ер Тоңға өлді ме?

Жаман дүние қалды ма?

Заман өшін алды ма?

Енді жүрек жыртылар.

«Odhlek oshin aldi mu» деген жол қандай тамаша. Тіпті, осыны «Өткелек өшін алды ма?» деп сөзбе-сөз сірестірсеңіз де артықтығы жоқтай көрінеді. Ойлап қарасаңыз, заман деген де адамның басынан өтер өткелектің өзі емес пе? Өлімді заманның адамнан өшін алуы деу қандай терең сөз! Ал бертіндегі:

Теңрі төпесінте тұтып,

Иегеру көтүрміс ерінч, – деген сияқты жолдардың көне түркішесінің орнына қазіргі қазақшасын қоя-қоя салсаңыз «Тәңірі төбесіне ұстап, Жоғары көтерген екен» деген сөздер болады да шығады.

Ал өзге жұрттар мұндай мәтіндер тұрмақ, түсінбейтін тілдердегі дүниелердің өзінен тастай қатып айырылмайды. Қазіргі орысқа түсініксіз деп «Игорь жасағы жайындағы жырдың» орыс әдебиетіне тиесілігіне күмәндану ешкімнің ойына келмес еді. Ол тұрмақ, тарихтың түрлі бел-белестерінде ұлт әдебиетінің өзге тілде де жасалатын кездері болады. Қазақ әдебиетінің орыстілді шығармалары – осы ойымыздың дәлелі. Жаһандану желі осылай жайпай соға берсе, жылдардың жылында қазақ әдебиетінің ағылшынтілді шығармалары да дүниеге келуі әбден мүмкін. Қазақтан бәрін күтуге болады.

Өзі туралы түсірілген деректі фильмде ғалымның «Күлтегін», «Тоны-көк» жырларындағы ғажайып образдарды айта келіп, мұндай кемел әдебиет үлгілері бірден туа қалуы қисынсыз, олардың ізашарлары, бастау-бұлақтары міндетті түрде болуға тиіс деген ойды ортаға салғаны бар еді. Ғалым осыны тиянақтап шықты. «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Оғыз-қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» сияқты дастандарды талдап, тіл тұтастығын, көркемдік кестелер сабақтастығын дәлелдеп, қымбат қазынамыз ретінде ортақ қоржынымызға қосты.

Ғалым «Ежелгі түркі дәуірінде өмірге келген көне түркі әдеби жәдігерліктерін бүгінгі түркітілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра деп қарағанымыз тарихи шындық пен әділеттілікке сәйкес келеді. Соның өзінде, бертін келе қазақ халқының өзіндік төл әдебиетінің қалыптасуына көбірек ықпал жасаған ежелгі түркі әдеби мұралары да бар екенін естен шығаруға болмайды» дей отырып, маңызды түйін жасады – көне түркі әдеби жәдігерліктері қазақтың ұлттық сөз өнерінің генезисі екенін қолмен қойғандай дәлелдеді.

Немат Келімбетов ұлағатты ұстазы Бейсенбай Кенжебаевтың аманатын ақтап, оның Мырзатай Жолдасбеков, Мұхтар Мағауин, Алма Қыраубаева сияқты талантты шәкірттерінің бастаған ісін тың тұрғыда жалғастырып, қазақ әдебиетінің арғы тарихының қайнар бастаулары он ғасырға әрі ысырылуына шешуші үлес қосты. Және мұны таза ғылыми зерттеу, әдебиет-танушылық көзқарас күйінде қалдырмай, оқулық пішінінде атқару арқылы, оны оқу бағдарламаларына енгіздіру арқылы тиянақталған білімге айналдырды, кейіннен 10 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиетіне арналған екінші томының кіріспесін, «Сақтардың қаһармандық дастандары», «Алып Ер Тоңға», «Шу» дастаны, «Ғұндардың батырлық жырлары», «Көк бөрі» дастаны», «Ергенекон» дастаны», «Түркі қағанаты тұсындағы әдебиет», «Күлтегін» және «Тонықөк» жырлары» сияқты тарауларын бір өзі жазып шығу арқылы оны тұтас бір ілімге айналдырды. Шәкір Ыбыраевтың сөзімен айтсақ, «Бұл – шын мәнінде рухани тарихымызда ерлік ретінде жоғары бағалануға тиіс».

Ғалымның қазақ әдебиеттануының аумағынан асып, жалпы түркілік өркениетке қосылған ғылыми мұрасы дәл қазір қай кездегіден де маңызды. Тарихтың осы талмау тұсында түркі дүниесінің тұтастығы тағы бір сынға түсуі де мүмкін. Мына заман алмағайып болып тұр. Осындай жағдайда Келімбетов кітаптары түркі дүниесінің тұтастығына қызмет етеді деп сеніммен айта аламыз. Өйткені Келімбетов кітаптары түркі халықтарын біріктіре түседі. Ол еңбектер арқылы ағайындас ұлттар түп-тамырының ортақтығын бұрынғыдан нақтырақ сезінеді, терең тарихы үшін, ғажайып рухани мұрасы үшін ұлттық мақтаныш сезіміне бөленеді. Ал ұлттық мақтаныш сезімі – ұлы күш. Немат Келімбетов осы ұлы күшті ұлғайтуға септігін тигізетін тұлға.

Бір адамнан мұнан басқа тағы нені талап етуге болады?

Немат Келімбетов – туған халқының алдындағы перзенттік парызын толық ақтап өткен азамат, академик Сейіт Қасқабасовтың сөзімен айтқанда, «қазақ әдебиетінің екі жарым мың жылғы тарихын үлкен білгірлікпен зерттеген көрнекті ғалым, ұлттық әдебиеттану ғылымына мол үлес қосқан танымал оқымысты».

Еуразия ұлттық университетінде көрнекті түрколог Немат Келімбетовті еске алуға арналған «Көне түркі жазба мұралары және тіл тарихы мәселелері» тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның өткізілуі қай жағынан да құптарлық.

Немат Келімбетовтің тағылымды тағдыры – рух ерлігі. Оның өмірі де өнеге, өнері де өнеге.

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ПРИНЦИПТЕРІ ЖӘНЕ Н.КЕЛІМБЕТОВ МҰРАСЫ

Шәкір Ибраев,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

Әдебиет тарихын дәуірлеудің принциптері әлемдік тәжірибеде әр түрлі қалыптасқан. Әдебиет тарихын зерттеу, жүйелеу, оқып білу үшін белгілі бір көзқарастар мен ұстанымдарға сәйкес теория жағынан негіздеу, әдістеме жағынан айқындау жұмыстары дәуірлеу әрекетімен бірлікте жүзеге асырылып келе жатыр.

Солай бола тұра көп жағдайда әдебиет тарихы азаматтық немесе мемлекет тарихымен қарайлас пайымдалып, тарихи үдерістер контексінде әдебиеттің даму кезеңдері және ерекшеліктері өзара байланыста таратылып жатады. Әдебиет тарихы халық тарихының аясында, нақтылай айтқанда, үлкен тарихтың бір тармағы ретінде қарастырылады.

Бұл тәжірибе, өзін-өзі ақтаған, іс жүзінде нәтижесін берген әрекеттен саналады. Себебі әдебиет халық тарихының жүріп өткен жолымен бірге зерделенуі арқылы оның тағдыр-талайының, санада бейнеленуінің, халық жадында қалған ізінің белгілі бір куагері бола алады. Өткен дәуірдің әдеби жәдігерлерін оқығанда алдымен ойға оралатыны – сол дәуірдің келбеті, тыныс-тіршілігі, әлеуметтік, адамгершілік нормалары. Бір ауыз сөзбен айтқанда әдеби мұраның дәуірмен үндестігі көркем шығарма мазмұнымен бірлікте бағамдалады.

Уақыт пен кеңістік категориялары көркем шығарманың құрылымынан ғана орын алатын өлшемдер емес, дәуір контексінде, яғни мәтіннің қашан және қайда жазылғанымен бірге қабылданатын тарихи нысан. Сол үшін де ол – тарихи мұра.

Тарихи тереңнен тарқатылатын халықтардың ешқайсысының да әдебиеті келте қайырылған емес. Себебі тарихы бар халықты әдебиетсіз елестету қиын. Сондықтан да әдебиет тарихының халық тарихымен ажырамас бірлікте пайымдалатыны заңды құбылыс.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде түрлі-түрлі пікір қайшылығы орын алған жағдайдың астарында қазақ халқы, оның мемлекеттілігі сияқты ұғымдардың мәнімен байланысты түсініктермен араласып кеткенін аңғару қиын емес. Кеңес дәуіріндегі Қазақстан тарихының тағдыр-талайы талай рет сынға түсіп, келтесінен қайырылып, қанаты майырылып жатқанда әдебиет тарихы қалайша қанат жайсын? Абай Құнанбаевтан, қала берді XVIII ғасырдағы Бұхар жырау мұрасынан басталатын әдебиет сол уақыттың тарихи ойлау логикасына сиымды болды.

Одан арғы дәуір академик Қажым Жұмалиевтің сөзімен айтсақ «авторының есімі белгілі болса шығармасы белгісіз, шығармасы белгілі болса авторы белгісіз» жартыкеш кезең болды. Түркілік дәуір дерексіз бір жалпылама ұғымға айналған бұлдыр сағым ретінде қабылданды. Олай болатыны кеңістік дәуір қазақ әдебиетінің арыдан, түркілік дәуірден басталатынына күманмен қарады. Қазақстанда әлсіз ғана баяндалатын түркілік тарихтың аясындағы әдебиет те ықпалды факторға айнала алмаған еді.

Ежелгі түрік тарихы түркітанушы ғалымдар тарапынан тереңдей зерттеле бастаған кезең Ресейде және Еуропа елдерінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдық басында жүйелі түрде жүзеге аса бастады. Жазба ескерткіштердің және тарихи деректердің бірінен кейін бірі ашыла бастауы, әлемдік тарихи үдерістердегі түркілердің рөлінің айқындалуы, қолжазба кітаптардың табылуы түркі тарихын ғана емес, оның әдебиетін де тарихи дәуірлерге жіктеу жолдарын қайта қарауға итермеледі.

Қазақ этносының түркі этносынан тарайтын ақиқаты ертелі-кеш әдебиет тарихын да осы фактормен байланыстыруға алып келді. Бұл үдерісті алдымен аңғарған ғалым, профессор

Бейсембай Кенжебаев және оның шәкірттері болса, онап кейін бұл мәселені жүйелі және кешенді жолға қойған ғалым Немат Келімбетов еді.

Әдебиет тарихын мерзімі мен мекені жағынан кеңейту бар да, енді оны көркемдік құбылыс ретінде түріне, жанрына, поэтикасына, дәуірлік сипатына қарай таратып талдау бар. Сан ғасырлық әдебиеттің тарихы фактылар жиынтығы ғана бола алмайды, ол өз ара жалғасқан, жүйелі логикасы бар, жанрлық, стилдік, көркемдік, тілдік, тақырыптық, саяси-әлеуметтік ізденістердің өзгеру және даму үстіндегі кешенді құбылысына айналуы тиіс. Дұрысы солай пайымдалуы керек. Себебі әдебиет – үнемі өзгеріс үстіндегі, ұлттық ойлау жүйесінің қарамағындағы үдеріс үстіндегі, ұлттық ойлау жүйесінің қарамағындағы үдеріс үстіндегі нысан.

Қазақ әдебиетінің тарихын арғы дәуірмен байланыстырудың машақаты ең алдымен осы құбылысты жүйелі, өзара байланысты біртұтас үдеріс ретінде пайымдай білуде. Онсыз ұзын-сонар әдебиет тарихы көркемдік-поэтикалық ойлаудың эволюциясы болып шықпайды, кездейсоқ фактылардың топтамасына айналады.

Әдебиет тарихын жүйелі құбылыс ретінде пайымдау – аса күрделі үдеріс.

Немат Келімбетовтің алдында осындай міндеттер тұрады. Оның үстіне көне түркілік дәуір, Орхан – Енесей ескерткіштерінен басталатын әдебиет қана емес, арғы дәуірлердегі сақтар, скифтер, ғұндар заманының мұрасынада зер салатын мүмкіндіктер пайда болды. Сөйтіп ұлан-ғайыр тарихи замандардың әдебиетіне тұтас бір құбылыс, өз ара байланыстағы объект, даму логикасы бар жүйе ретінде қараудың қиындығы еселей түсті.

Бұларға қоса ауызша айтқан ақын-жыраулар поэзиясы және жазып шығарылған әдеби жазба ескерткіштер табиғаты бір-бірінен өзгешеленіп тұратын еді. Олардың жанры да, орындалу ерекшеліктері де бірі-бірінен оқшауланып тұратын сөз өнерінің бөлек түрлеріне жатады. Әдебиет тарихының құрамдас бөлігі ретінде қараудың қиындығы – олардың жанрлық, стилдік, көркемдік жүйесінің ортақ белгілерін анықтай отырып жинақтауда болатын. Бұған мәтіндердің әртүрлі жаратылысы және жанрлық әртектілігігі жол бере қоймайтын еді. Соған қарамастан хронологиялық тәсіл жетекші қызмет атқарған әдістемеге айналды. Эстетикалық құндылықтарын жинақталуы мен жүйеленуі мезгілдік ұғымдарға қарай ыңғайланды. Хронологиялық тәсіл түрлі дәуірдің және түрлі мемлекеттердің әдебиетін біртұтас тарихи, үдеріс ретінде зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің жүйелі сипаты ең алдымен мезгілдік ұғымдарға біріктіріле алғандығымен ерекшеленді.

Уақыт пен кеңістік әдеби үдерістердің басты өзгешеліктері ретінде пайымдалды.

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ ОРТАҚ ТІЛ ЖӘНЕ ӘЛІПБИ МӘСЕЛЕСІНЕ ЖАЛПЫ ШОЛУ

Сүер Екер,
Филология ғылымдарының докторы, профессор.
Башкент университеті (Анкара, Түркия)

Ең алдымен, ортақ тіл ұғымынан нені аңғару керектігін анықтап алайық. Менің ойымша, ортақ тілдің екі мағынасы бар. Біріншісі – үстем және беделді бір тілдің әртүрлі этнолингвистикалық топтар тарапынан лингва франка ретінде қолданылуы. Ал екінші мағынасы– туыс тілдердің ортақ тілдік ерекшеліктерін пайдаланып, жасанды түрде жаңа тілдің құрылуы. Бірінші және екінші мағынада туыс халықтар арасында ортақ тіл мен ортақ әліпби ізденістері XIX ғасырдағы панславизм, пангерманизм және пантүркизм секілді ұлтшылдық ағымдармен байланысты болды. Бірақ бұл идеалдар әдетте идеологиялық, саяси, әлеуметтік шындықтарға қайшы келді. Әртүрлі жазба тілдері мен ұлттық бірегейліктердің күшеюі ортақ тіл идеясын барынша күрделендірді.

Ортақ тіл мәселесі әртүрлі әлеуметтік-саяси күн тәртібі мен басымдықтары бар елдер үшін өте маңызды мәселе емес. Бір тілдік отбасынан шыққан үстем тілді қабылдауға негізделген ортақ тіл идеясы, өз ұлттық тұтастануымен айналысатын елдердің бюрократиясы мен интеллигенциясы оны лингвистикалық империализм, тіпті саяси империализммен теңестіруі мүмкін. Ортақ тіл, әдетте, кез келген елде беделді мемлекеттік тілдің, әсіресе білім беру жүйесі арқылы, этникалық-тілдік азшылықтарға таралуы нәтижесінде іске асады.

Ортақ тіл мәселесінің қаншалықты реалистік болуы мүмкін екендігін әлемдік тәжірибелерді талдағанда, түркі әлемі үшін үлгі бола алатын әмбебап немесе идеалды қолданбаның жоқтығы байқалады. Осыған байланысты біреуі сәтті, ал екіншісі сәтсіз болған екі мысалды ұсынғым келеді.

Сәтсіз болған әрекет: ортақ славян тілі

Славян халықтары арасында XIX ғасырдан бүгінге дейін интерславик, словио, новословница сияқты жасанды ортақ тіл жобалары ұсынылды (Kuznetsov 1998). Бұл барлық көмекші тілдер славян тілдеріндегі, сөйлеушілердің бір-бірін түсінуін қиындататын, белгілі бір тілге тән ерекшеліктерді жоюға және славян тілдеріне ортақ сөздер мен құрылымдарды қарапайым түрде пайдалануға бағытталған. 1965 жылғы роман бойынша түсірілген чех-словак-украин бірлескен Боялған Құс (чех тілінде: Nabarvené Ptáče) фильмі жалпы тоғыз минуттық диалогты интерславян, яғни ортақ славян тілінде түсірілген болатын; бұл тіл ешқандай қазіргі славян тіліне сілтеме жасамайды (Kosinski 1995).

Бірақ, тілдік туыстық ортақ тіл құру үшін жеткіліксіз. Славян әлеміндегі тарихи келіспеушіліктер, діни, саяси және идеологиялық айырмашылықтар ортақ тілдің алдындағы басқа да маңызды кедергілерге әкелді. Тарихи үдерістерде славян тілдері арасында бірігу емес, жалпы алғанда, бөліну басым болды. Мысалы, Югославияның ыдырауы нәтижесінде серб-хорват тілінің негізінде төрт тәуелсіз мемлекеттің тілі қалыптасты. Орыс тілі 1991 жылдан кейін славян халықтары арасында ортақ тіл сипатын айтарлықтай жоғалтты. Тіпті, Украина сияқты славян тілді елдерде де тілді деорусификациялау үдерістері басталды. Бүгінде славян елдерінде, Беларусьті қоспағанда, орыс тілі лингва франка ретінде орнын ағылшын тіліне беріп жатыр. Славян халықтары үшін жалпы тілдік коммуникация құралы ретінде орыс тілі 1991 жылға дейінгі кезеңді бастан өткізген ересек ұрпақ үшін қолданыста қала берсе де, жас ұрпақ үшін отбасылық ортадан тыс жалпы тіл ағылшын тілі болғаны сөзсіз. Дегенмен, жасанды ортақ тіл идеясы бүгінде де аз шектеулі тіл мамандары мен зиялылардың тұжырымдары шеңберінде қалып отыр.

Сәтті болған ортақ тіл үлгісі: «фүсһа» (fuṣḥa)

Панславизм және пангерманизмнің сәтсіздіктерінен айырмашылығы, араб әлеміндегі Фүсһа деп аталатын араб тілі сәтті ортақ тіл үлгісі болып саналады. XIX ғасырда ұлтшыл араб зиялылары Құран араб тілі негізінде дамыған, классикалық араб әдеби тілін жаңғыртып, стандарттап және заманауи қалыпқа бейімдеді. Соның нәтижесінде Фүсһа барлық араб елдерінде білім беру жүйесінің, бюрократияның және бұқаралық ақпарат құралдарының ортақ тіліне айналды (Parkinson 1991). Қазіргі таңда араб елдерінде диглоссия жағдайы бар. Күнделікті өмірде жергілікті диалектілер, ресми үдерістерде болса заманауи әдеби араб тілі, яғни Фүсһа қолданылады. Тарихи еврей тілінің (иврит) заманауи қалыпқа бейімделіп, қайта жандануы және Израильге көшіп барған еврейлердің ана тіліне айналуы да Фүсһа үлгісіне ұқсас (Fellman 1973).

Цифрлық дәуірдің шындығы және жалпы қорытынды

Туыстас тілдердің бірінің әртүрлі саяси шекаралардағы туыс қауымдарда ортақ тіл ретінде қолданылуы немесе жасанды ортақ тіл құрудың сәтті үлгілері өте аз. Заманауи әлемде бұндай әрекеттердің орнын халықаралық лингва франка ретінде ағылшын тілі иеленіп отыр.

Түркі әлемі

Белгілі болғандай, Шағатай тілі бірнеше ғасыр бойы Орта Азиядағы түркі қауымдарының лингва франкасы болды. Араб әліпбиі түркі тілдері арасындағы айтылымдық айырмашылықтарды айтарлықтай жойды. Шағатай тілінің түркі тілдері үшін ортақ лингвистикалық элементтері мен стандартталған ортақ араб және парсы лексикасының көлемі

шектеулі болса да, түркі зиялылары арасындағы жазбаша қарым-қатынасты едәуір жеңілдетті. Егер Орта Азия түркі халықтарының күшті және тәуелсіз саяси бірлігі болғанда, тіл тарихи басқаша бағытта дамыған болар еді.

Алайда, орыс үстемдігінің салдарынан, шағатай тілі орыс тіліне қарсы тұра алмады, Бұл үдерісте жергілікті түркі тілдері де жазбаша тілдерге айнала бастады. Қазіргі мағынада түркі әлемінде ортақ тіл идеясы 1883 жылы Ғаспыралының «Тілде, ойда, істе бірлік» ұранымен өзекті болды. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін әліпби мен тіл мәселелері кеңес тәртібінің бөлу, бөлшектеу және басқаруды негізге алатын тіл саясаты мен тілдік жоспарлауына енді. Орыс тілі халықтар арасында бірігуді қамтамасыз етудің, сондай-ақ кеңес идеологиясын жайып, «кеңес адамы»' тұжырымдамасын жасаудың негізгі құралына айналды. Ал түркі халықтары арасында ортақ әліпби мен тіл мәселесін көтеру, Сібірге жер аудару немесе өлім жазасына кесумен жазаланатын қылмысқа айналды.

1991 жылдан кейінгі түркі әлемі

Ең алдымен, мынаны айта кетейін: 2025 жылғы деректер бойынша түркі тілдерінде шамамен 200 миллион адам сөйлейді. Дегенмен, Ресей Федерациясы, Қытай, Иран және Ауғанстанда сөйлейтін түркі тілдері саяси себептермен ортақ әліпби және тіл пікірталастарынан тыс қалып отыр.

1991 және одан кейінгі кезеңде түркі республикаларының бір бөлігіндегі зиялылар арасында 108 жыл бұрын Тәржеман газетімен басталған ортақ әліпби мен ортақ тіл талаптары қайта өзекті болды. Алайда, 74 жылдық кеңес үстемдігі кезеңінде Кеңес Одағында түркі тілдерінің әрқайсысының, орыс-кирилл әліпбиіне негізделген жазба стандарттары қалыптасты, осы жазба тілдерімен күшті әдеби дәстүрлер пайда болды. Сонымен қатар, орыс тілі, түркі тілдерінің жалғыз лексикалық және семантикалық көзі, түркі халықтарының әлемге ашылатын терезесіне айналды.

Түркі әлемінде әліпби бірлігі мәселесі

Әліпби таңдауы мен реформасы тіл мен жазба мәселесінен гөрі, саяси және ұлттық-мәдени таңдау, бір мәдениеттен екінші мәдениетке өтудің символдық белгісі.

1991 жылдан кейін түркі республикалары арасында дамыған саяси, экономикалық, мәдени тағы басқа қарым-қатынастар мен деорусификацияның алғашқы қадамдарының бірі ортақ әліпби мәселесі болды. Түрікменстан, Әзірбайжан және Өзбекстан әліпби реформасын жүргізді, алайда, өзбек және түрікмен әліпбилері 1991 жылы ұсынылған ортақ әліпби (Landau 1995: 212) бастамаларын ескерген жоқ. Қазақстан мен Қырғызстанда болса ішкі және сыртқы әртүрлі себептермен әліпби реформасы іске аспады.

Түркі академиясының бастамасымен құрылған комиссия арқылы 2024 жылы ортақ түркі әліпбиі қабылданды. Дегенмен, бұл комиссия шешімінің артында күшті саяси қолдаулар болғаны күмән тудырады. Ортақ түркі әліпбиінің түркі тілдері арасындағы қарым-қатынастың дамуына сөзсіз үлесі болады, бірақ бұл үлес өте шектеулі болады деп ойлаймын. Ортақ түркі әліпбиіне тым көп мағына жүктеліп отыр. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әліпбилер өздігінен туыс тілдердің жақындасуын өз бетінше қамтамасыз ете алмайды. Тілдік жақындасуда немесе ортақ тіл құруда әліпби бірлігі тек қажетті алғашқы қадам болуы мүмкін.

Екінші жағынан, менің есептеуімше комиссия қабылдаған ортақ түркі әліпбиінің кейбір техникалық мәселелері мен тәжірибеде өзіндік қиындықтары бар. Түркия тұрғысынан қарағанда, бұл әліпбидің орташа, арнайы тілдік білімі жоқ түрік азаматы үшін жеткілікті дәрежеде түсінікті және қолдануға ыңғайлы емес деп ойлаймын. Аталған мәселе ауқымды әрі күрделі болғандықтан, бұл жерде оны егжей-тегжейлі талдау мүмкін емес.

Ортақ тіл мәселесі

Жоғарыда айтқанымдай, ортақ тіл мәселесінде екі жол бар. Бірінші жол – түркі тілдерінің ортақ сөздік қоры мен ортақ грамматикасын пайдаланып, жасанды көмекші тіл құру. Екінші жол – түркі тілдерінің біреуін мемлекеттік тілдердің немесе ресми тілдердің қасында түркі халықтарының көмекші ортақ тілі ретінде қабылдау.

Бірінші жолдың табысты болу мүмкіндігі әлемдегі интерславика, тіпті эсперанто тағы басқа мысалдардағыдай нөлге жақын деп айтқан болатынмын. Бұл жол, әдетте, белгілі бір

зиялылардың қиялдарынан туындаған әртүрлі әрекеттерден тұрады. Екінші жолдың іске асу мүмкіндігі де сол сияқты аз деп ойлаймын.

Түркі тілдерінің кез келген біреуінің ортақ жазба тілі ретінде қабылдануы барлық тараптардың осы мәселе бойынша келісіміне және тұрақты күшті әрі саяси және әлеуметтік еріктің болуына байланысты. Менің ойымша, қазіргі қолда бар жағдайды ескере отырып, мұндай келісім және саяси-әлеуметтік еріктің әлі қалыптаспағаны байқалады.

Түркі әлемінде ортақ тіл идеалының алдындағы басқа да маңызды кедергілерді былай тізбектей аламын:

- Әртүрлі саяси шекаралар, саяси жүйелер және күн тәртібі ортақ тіл туралы түсініктің бастапқы кезеңнен-ақ қалыптасуын едәуір дәрежеде бұғаттайды.

- Мемлекеттер өздерінің мүдделеріне сай келетін ішкі және сыртқы саясаттарында тепе-теңдікті сақтауда және өздерінің тарапынан күдік тудырмайтындай әрекет жасауда.

- Ортақ тіл мәселесі елдердің стратегиялық басымдықтары қатарында емес.

- Әр елде этноцентристік түсініктер бар. Әр ел зиялысының өз тілінің ортақ тіл үшін ең идеалды үміткер деген сүбъективті және көбінесе ғылыми тұрғыдан қате пікірлері бар.

- Басқа жағынан, орыс тілі 34 жыл өткен соң да түркі республикаларында лингва франка сапасын белгілі дәрежеде сақтап келеді.

- Ұлттық және ортақ тілдер әлеммен байланыс орнату үшін жеткіліксіз болғандықтан, жаһанданған әлемде үшінші тіл және халықаралық түсіністік құралы ретінде қабылданған ағылшын тілінің қажеттілігі айқын.

- Ағылшын тілі болса, басқа елдер сияқты түркі әлемінің де лингва франкасы және әлемге ашылатын терезесіне айналды.

- Ортақ тіл іске асқан жағдайда, жергілікті тіл, орыс тілі немесе ағылшын тілі және ортақ тілден тұратын хаотикалық көптілді тілдік климат қалыптасады.

- Ортақ тілдің ағылшын және орыс тілдеріне қарағанда сөйлеушілеріне беретін экономикалық қосылған құны, әлеуметтік мәртебе, жұмыс мүмкіндіктері т.б. өмір сапасын арттыруға ықпал ететін артықшылықтары айқын емес.

- Көптілді білім берудің пайдасы мен кемшілігі де өз алдына дербес талқылауды қажет ететін мәселе.

Қорытынды және шешім

Егер түркі республикалары арасында бір түркі тілін лингва франка ретінде қолданылуына байланысты ортақ келісім мен ерік қалыптасып, аталған тіл оқу орындарында міндетті көмекші пән ретінде оқытылса және сандық технологияның үлесі де қосылса, 10 жыл ішінде ортақ тіл идеалы айтарлықтай дәрежеде іске асуы мүмкін.

Бірақ бұл жерде мына мәселе аса маңызды. Ортақ тіл сөйлеушілеріне экономикалық қосымша құн, әлеуметтік мәртебе, білім және жұмыс мүмкіндіктері, жаһандық кеңістікке ашылу тағы басқа жағынан қандай функциялар атқарады?

Бұл тіл пайдаланушыларына ағылшын тілінің қамтамасыз ететін мүмкіндіктерін бере ала ма?

Екінші жағынан, ортақ көмекші тіл саяси, экономикалық, демографиялық және әскери әлеуеті жағынан ең күшті және үстем елдің тілі болуы керек. Дегенмен, түркі әлеміндегі қазіргі әлеуметтік-саяси жағдайлар, тепе-теңдіктер және этноцентризм қысқа және орта мерзімде мұндай таңдауды іске асыруға мүмкін бермейді.

Ортақ тіл идеалының іске асу мүмкіндігі немесе осы жолда қол жеткізілетін даму деңгейін уақыт көрсетеді.

Бұл мәселеге қатысты менің жеке пайымым мынадай: түркі мемлекеттерінде Түркия түрік тілі орыс және ағылшын тілдерінен кейін белгілі бір дәрежеде қызығушылық тудыруда, алайда қазіргі жағдайларда оны ортақ тіл ретінде іске асыру қиын. Дегенмен, бір ерекша жағдай – географиялық және лингвистикалық жақындыққа байланысты Түркия түрік тілі Әзербайжанда іс жүзінде екінші тілге айналып келеді.

Дереккөздер

Fellman, Jack (1973). The Revival of a Classical Tongue Eliezer Ben Yehuda and the Modern Hebrew Language. Mouton: The Hague - Paris.

Kosinski, Jerzy (1995). The Painted Bird. New York: Grove Press.

Kuznetsov, Nikolay (2018). The Interslavic Language: Way of Communication Among the Slavic Nations and Ethnic Groups. Journal of Ethnophilosophical Questions and Global Ethics. | Vol.2, Issue 1.

Landau, Jacob M. (1995). Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Indiana University Press.

Parkinson, Dilworth B. (1991). Searching for Modern Fuṣḥa: Real-life Formal Arabic. Al-'Arabiyya. Georgetown University Press, Vol. 24, pp. 31-64.

ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ ДӘСТҮРЛІ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ НОРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бекжан Әбдуәлиұлы,
филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың профессоры.
Тұранов Ыбырай, *Л.Н.Гумилев атындағы*
ЕҰУ-дың докторанты.
Қазақстан, Астана.

Қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың түрлері мен жаңаруына қарай тілдің құрамына, құрылымына, жалпы мазмұнына өзгерістер еніп отырады. Бұл – тіл дамуына тән заңдылық. Өйткені тіл – дүниенің бейнесін таңбалаушы құрал. Көне түркі дәуірлеріндегі тіл мен қазіргі тілдің арасында айырмашылықтар бар. Көптеген сөз тұлғаларын этимологиялық талдаулардың көмегімен ғана түсінеміз. Дыбыстардың құрамы, сөздердің құрылымы, жалпы тіл жүйесіндегі кейбір өзгерістер т.б. тіл дамуының барысында пайда болған. Көп өзгерістер тілдің ішкі даму заңдылықтары негізінде жүзеге асып жатты, сондықтан, кірме сөздердің ауқымындағы ықпалдастықтарды айтпағанда, сыртқы ықпалдарға соншалық ұшырай қоймаған тіліміз өзінің төл заңдылықтарын сақтай отырып, жаңаша сапаға көтерілді. Бұл ықпалдар лексикалық қордың кірме сөздермен толығуына болмаса, ұлы жүйесіне үлкен өзгеріс әкеле алған жоқ. Соның ішінде дыбыстық жүйе өзіндік болмысын сақтап отырды.

Дыбыстық жүйе – тілдің асыл нұсқасы, өйткені сырттан енген элементтердің барлығына ұлттық үн беріп, жаңаша қалыптандырып отыратын – тілдің дыбыстық заңдары. Ғасырлар бойы қалыптасқан дыбыстық заңдарды – тілдің берік тұғырына санауға болады. Кірме сөздер барлық тілде болады, сандық жағынан шағын болса да кірме қосымшалар тілде кездеседі, ал кірме дыбыстардың бір тілден екінші тілге ауысуы өте сирек. Өйткені дыбыстық жүйе тек тілдің табиғатында ғана емес, сол тілде сөйлейтін тілдік қауымдастықтың физиологиясында да (дыбыстау аппаратында) өмір сүреді. Тілдік қауымдастықтың құрылуы мен қалыптасуы сөздерді бірдей дыбыстап, бірдей түсінуімен қатар өріліп отыратын заңдылық. Бірдей түсіну – психологиялық, бірдей дыбыстау – психологиялық әрі физиологиялық мәселе. Ғасырлар бойы қалыптасқан тілдің дыбыстық заңдары біртұтас әуезді құрайды. Басқа тілдік ортадан келген адам сол тілді үйрену кезінде өзі сөйлеп келген тілдің әуезіне салады, яғни тілдегі сөздерді түсінеді, бірақ айтқанда жаңа сөздер мен оның үндесіміне тілі келе бермейді. Өйткені өмір бойы басқа заңдылықпен сөйлеп келген оның жағы, тілі мен көмейі, т.б. дыбыстау аппараттары жаңа заңдылықтарды игере алмайды. Жаңа тілді үйренуші көп адамдар ойын еркін жеткізгенмен, өмір бойы ұлттық дыбыстау жүйесінен шыға алмауы мүмкін. Тілдегі бұл құбылыс «акцент» терминімен аталады. Ұлт пен тілдің тығыз байланысын тани отырып, бұл орайда, дыбыстық жүйенің қаншалықты маңызды екенін де шамалаймыз. Бір тілден екіншісіне ауысқан сөзді тілдік қауымдастық өз әуезіне салып айтса, сөз сол тілдің элементіне айналады. Мысалы, мәшине – қазақша, мошин – өзбекше, т.б. секілді.

Тіл жүйесіндегі бұл заңдылықтың кісі есімдеріне де үлкен қатыстылығы бар. Қазіргі құжаттарда дыбыстық тұлғасы өзгеріске түскен есімдер бұл мәселенің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Өткен ғасырлардан басталған, қазақ есімдерін орыс тілінің заңдылықтары

бойынша рәсімдеу шарттарының негізінде қазіргі кезде мағынасы қазақша болғанмен әуезі басқа есімдердің пайда болуына ықпал етіп отыр.

Ұлттық тілдегі мәселелер тақыр жерден алынып, оны дамыту жолдары болашағы бұлыңғыр болжамдарға иек артпауы тиіс. Қазіргі жағдайлардың басталғанына біршама уақыт. Тілдің тарихи-табиғи болмысына уақыт жағынан да, танымдық кеңістігі жағынан да бізге қарағанда әлдеқайда жақын өткен ғасырлар. Алаш зиялыларының пікірлеріне тоқталып көрелік. Аты-жөнімізді рәсімдеу туралы сол уақытта да пікірлер айтылған. Кісі есімдерінің рәсімделуіне қатысты алғанда XX және XXI ғасыр басындағы мәселелер бір-біріне өте ұқсас екенін көреміз, сондықтан оған арнайы ат басын тіремей тұра алмаймыз. Осы ұқсастықтардың бірі қазақ фонетикасының негізін қалаушы, «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңына» зерттеу арнаған ғұлама ғалым Х.Досмұхамедұлының пікірлерінде анық көрінеді. Былай дейді: «Араб-парсы сөздері тілімізге дінмен бірге кіре бастады. Молдалар қаншама дін сөздерін дұрыс айтқызамыз деп, [тіл] бұраса да ел болмады. Жат сөздерді өзінше айтып, тілінің заңына лайықтап қолданатын болды. Дін тілімізді бұза алмады. Бұған себеп – көшпелі салтымыз һәм елге тілге тым қадірлі болған орасан бай ауыз әдебиетіміз. Көшпелі елге жазу-сызу оңайлықпен таралмады. Жазба әдебиет жоқтық бізді сақтады» [1, 123 бет.]. Сол тұста қалың ел тұтастай тізімге ілікпеген еді, аты-жөндері де жазу нормаларына бағындырылмағандықтан, ауыз-екі тілде ұлттық есімдердің де негізгі бөлігі сақталып қалған болатын. Бүгінге дейінгі бір ғасырға жуық уақыт аралығында орыс тілінің заңдарына қарай бұрмаланып, құжаттарда екі тілде (басым бөлігі орыс тілінің заңдарына сай) жазылғанымен, тарихи сана дағдылы «инстикінен» жаңылған жоқ, ұлттық есімдер өзінің табиғи болмысын сақтап қалды. Зардапсыз да болмады. Батыс тілдерімен байланысқа түсу қазақ тілінің дыбыс тіркесімділігіне біршама ықпалы етті. Тіл тарихында болып тұратын ондай өзгерістер туралы зерттеушілер еңбектерінде де айтылды [2, 41 б.; 3, 85-86 б.].

Дыбыстар тіркесіндегі үндестіктің «тұрманы түгел» тұруына неге мүдделіміз? Бұл жөнінде Қ.Жұбанұлының мына сөзімен жауап беріп көрелік: «Қазақ тілінің дыбыстары көп орында өз бетілік кейіпке ене алмаған; буын ішіндегі дыбыстар болып бірлесіп қана, тұрғылықты түрге енеді. Бір-бірімен байланысты, бірінің-бірі қас-қабағына қарап тұрғандай үйіріліп, ымыраласып отырады. Жұртқа мәлім «үндестік заңы» дейтініміз – дыбыстардың осы ымыраласуы болатын. Дыбыстардың ымыраласуы, үндесу дегеніміз өзі – оқшау тұрған және дыбыстың жеке басы бөлініп шығуға әлі кемдігін көрсететін бір құбылыс» [4, 298 б.]. Қ.Жұбанұлының «кемдік» сөзін, кемшілік деп емес, ерекшелік ретінде түсінген абзал. Дыбыстардың буын ішінде бір-бірінің қас-«қабағына қарауы», «үйірілуі», «ымыраласуы» тілдің жанды бейнесі үшін аса маңызды құбылыстар. Осы пікір Ә.Жүнісбек еңбегінде толыға түседі. Ол қазақ дыбыстары өзара артикуляциялық үйлесім тапқанда ғана бір-бірімен тіркесіп, бір буынға (сөзге) біріге алатынын және біркелкі үйлесім әуезбен айтылып, қазақы жатық естілетініне назар аударады [5, 157 б.]. Ілгерідегі статистикалық талдаулардан осы ымыралы байланыстың тым қатты әлсірегенін байқаймыз. Екі тілдің жүйесіне бағындырылған есімдеріміздің елеулі бөлігі ұлттық кескінін жоғалтып отыр.

XX ғасыр басындағы қазақ тілінің байырғы болмысына ықпал еткен тағы бір фактор Х.Досмұхамедұлының еңбектерінде былайша баяндалады: «Қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде оқитын болды. Медреселерде араб-парсы сөздерін өзгертіп айту зор күнәға есептелінетін еді. Молдалар қазақ арасына араб-парсы сөздерін бұлжытпай айтуды жазу арқылы үйрете бастады, ана тілін бұзып, ноғайшылап, сартшылап сөйлеуді, жазуды шығарды» [1, 123 б.]. Алаш оқығандарын ойландырған осы мәселелер бүгінгі таңда өзектілігін жоғалтқан жоқ. XXI ғасыр басында да аты-жөнге қатысты аталған мәселе дін ағымдарының ықпалымен байланысты көрініс берді. Балаға ат қойып, құжат рәсімдегенде араб тіліндегі дыбысталуына жақындата жазылатын нұсқалар пайда болды. Нәтижесінде кешегі ұлттық тілдің заңдарына сай игерілген есімдердің қалыбы бұзылып, қазақ тіліне бөгде формалар ұсынылатын болды. Ыбырай, Ыбырайымның – Ибрахим, Ісләмнің – Ислам, Жапардың – Джаффар, Әбдірақымның – Абдурахим, Әбдімәліктің – Абдумалик болып өзгеруі соның көрсеткіші болса керек. Ілгеріде атап өткеніміздей, бұл өзгерістердің де тілдің табиғи

заңдылығы бойынша дамуына қатысы жоқ, керісінше саяси факторлардың негізінде туындап отырған жасанды құбылыс. Х.Досмұхамедұлы бұл жөнінде де өзіндік пікір білдіреді: «Адамның аттарын өзгелеп бөлудің керегі жоқ; заңмен жүретін болсақ, заңды заң қылу керек. Заңға көнбейтін аттар да әбден сіңіп болмаған сөздер болады да, өзгертіп сіңіру керек. Арабтың «Ахмад»-ы заң бойынша қазақшалағанда «Әмет» болатын болса, Әмет қылу керек. Арабтың «Мухамад»-ы мен «Халил»-ы қазақша «Мәмбет» бен «Әлел» болатыны ырас болса, қазақша дұрысын жазу керек. Араб-парсыдан келген адам аттарын әбден тексеру керек те, қазақша нағыз дұрысын шығарып алып, азан айтып, жұрттың көбіне қайта ат қою керек» [1, 138 бет.]. Қазіргі қазақ есімдерінің жазылуында кеткен қателерге қарағанда «Азан айтып қайта ат қою» ұсынысы әлі де болса өз мәнін жоймаған. Әрине ауыспалы мағынада айтылып отыр, дегенмен ұлттық есімдердің кей жағдайдағы адам танымастай кейпі Х.Досмұхамедұлының осы сөзіндегі ащы шындықты еске салады. Тек бұл ғасырдың «әлегі» басқашалау, бұрынғыдан қомақтырақ. Алдымызда кірме есімдерді ғана емес, төл кейпінен айрылған қазақ есімдерін де қайта игеру міндеті тұр. Ілгеріде көрсетілгендей кемшіліктермен азаматтарға қызмет етіп жатқан, болмысы өзгерген есімдерді қайтадан үйіріне қосуымыз керек.

Кирилл әліпбиінің тегеурінді ықпалы, жазу нормасы бекітілмеген аты-жөніміздің түрлі нұсқаларын дайындап үлгерді. Құжаттарға әртүрлі етіп толтырылды да, ол тілдік санаға әсер етті. Енді бір есімнің бірнеше түрлі нұсқасын иеленегендер «әркімдікі өзіне жөн» принципімен ғұмыр кешіп жатыр. Қазіргі құжаттарда жарыса жазылып жүрген аты-жөніміздің орфографиялық сипаты мынандай:

- *Әбдікәрім – Абдикаримова – Абдукаримова – Абдукәрімова.*
- *Әбдіжапар – Әбдіжапбар – Абдижапар – Абдужапарова – Абдужаббарова.*
- *Әбдіқадір – Әбдіқадыр – Абдикадырович – Абдукадирова*
- *Әбдіғапар – Әбдіғапбар – Әбдіғапбарұлы – Әбдіғаппар - Әбдіғапфарқызы – Әбдіғапырқызы – Абдұғаппарқызы – Абдығаппарқызы.*

Бұл тізімді ары қарай соза беруге болады. Екі компоненттен тұратын есімдердің бірінші сыңары *Әбді, Абди, Абду, Абды, Абді* секілді бес түрлі, екінші сыңары *Жапар – Жапбар – Жаббар; Қадір – Қадыр – Кадыр – Кадир - Кадр; Ғапар – Ғапбар – Гапбар – Гаппар – Ғапфар – Ғапыр – Ғаппар- Ғафар* секілді үш, төрт.., жеті түрлі жызылып жүр. Дұрыс жазылған нұсқасына бірнеше қате нұсқа қайшылық пен қарсылық тудырады, өйткені ілгеріде атап өткеніміздей, бұл есімдердің артында жеке азаматтар тұр. Тілдік санадағы түрлі түсініктер бойынша және өзгелер тарапынан үнемі солай аталғандықтан, балабақшадан бастап түрлі салалардағы қызметіне дейінгі аралықта құжаттағы ресми (қате болса да) есімдеріне күнделікті көзі үйреніп, көңілі сеніп қалған азаматтарға бұл нұсқадан бірден бас тарту оңай емес.

Қазақ есімдері бүгінге дейінгі дамуы барысында түрлі қиындықтарды басынан кешіре отырып, XXI ғасырдың ширек бөлігін еңсерді. Алдымызда екі түрлі мәселе тұр: *<u>бірі</u>* – сәбиге ат таңдау; *<u>екіншісі</u>* – оны ұлттық тілде рәсімдеу, яғни құжатқа жазу. Ат таңдау бойынша да екі бағытты көріп отырмыз: 1. шетел тұлғалары мен олардың есімдеріне, ат қою дәстүрлеріне еліктеу. Сыртқы елдермен арадағы ашық қатынас тілдік санамызға өзгерістер әкелгені секілді, ұлттық есімдерімізге де жаңаша көзқараспен қарауға жетелей бастады: Айлин, Камила-мелания, Диана, Анжелика т.б. айтпағанда, Айшаны – Айиша, Кәмиләні – Камила т.б. бөтен тілдің екпінімен немесе созылыңқы айтып, атау және соған жақындата жазу көрініс бере бастады. Шетелдерде белгілі дәрежеде кісі есімдеріне қатысты тыйымдардың бар екенін білеміз, ал бізде азаматтардың есім таңдау құқығы қорғалған, яғни тыйым салатын заң жоқ. Қазіргі кезде қойылып жатқан ойсыз немесе ыңғайсыз есімдерге шектеу қойылса артық болмас еді. 2. Тарихымызбен жалғасуға бейіл білдіріп отырғандар. Қазіргі кезде Елхан, Білге, Қасым, Ағназар, Айшабибі, Айғаным, Қарашаш, Нұрила т.б. секілді тарихи есімдерді қайта жаңғыртып жатырмыз. Тағы бір айта кететін жайт – жаңа тұлғалар жасау ізденістері, нәтижесінде Айару, Айзере, Айбота, Айсәнім, Жаннұр т.б. көркем есімдер қатары көбейіп

келеді. Әсіресе осылардың ішінде қазақ тіліне тән ерекше дыбыстары бар түрлерін жазуда ұлттық үлгіден жаңылмау ләзім.

Аты-жөніміздің құжатта толтырылуына қатысты алғанда бірізділікке келуіміз керек. Бұл жөнінде де түрлі қайшы көзқарастардың бары белгілі, алайда тарих қойнауынан жеткен асыл мұра жеке адамдардың мүддесінен жоғары. Қамаров пен Камаров, Кәрімов пен Каримов, Нұрмағамбетов пен Нурмаганбетов, Қожықов пен Кожухов т.б. «қазақ есімі» деген ұғымға бірінші тұрғандары ғана сәйкес, өйткені ұлттық есімдер – тарихи-мәдени тұтастықтың, ұлттық тұтастықтың, тілдік тұтастықтың кепілі.

Ойымызды жинақтай келе айтарымыз: кісі есімдерінің қойылуында болсын, құжатта таңбалануында болсын өзінің төл табиғатынан ауытқымауы керек. Кешегі «Алаш» зиялыларын алаңдатқан мәселе өзгеріссіз келіп, жаңа ғасырдың босағасын аттады. Күрделене түспесе, жеңілдеген жоқ, соның бәрі жазуда кеткен кемшіліктердің салдары. Тарих тағы да таңдау мүмкіндігін ұсынып отыр, бұл ел болып жұмыла атқарылатын іс.

Мақала ҚР ҒЖБ AP23489736 «Қазақ есімдерін цифрлық платформа аясына жинақтау және жаңа технологияларға бейімдеу» атты мемлекеттік гранттық (2022-2024 жылдарға арналған) жобасы аясында әзірленді

Әдебиеттер тізімі

1. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009. – 364 бет.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Мектеп», 1988. – 264 бет.
3. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). – Алматы: «Санат», 1994. – 168 бет.
4. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2013. – 640 бет.
5. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: «Арыс», 2009. – 312 бет.

Аннотация: В статье проводится анализ проблем, связанных с недостатками, допущенными при оформлении современных казахских имён в официальных документах. В сравнении с понятием трансформации в языке, ошибки, возникающие при оформлении документов, имеют свою специфику. Эти недостатки не связаны с естественными законами развития языка, а являются результатом отдельных субъективных факторов. Тем не менее, существуют варианты имён, в которых нарушение закономерностей национального языка, повторяясь в определённой форме, начинает приобретать признаки нормы. В связи с отсутствием чётко закреплённых правил допускалась вариативность в написании. В поиске правильного решения данной проблемы автор опирается на мнения представителей движения Алаш, высказанные в начале прошлого века. В их трудах содержатся научные выводы о национальной природе языка и принципах, на которые следует опираться при его письменном оформлении. Автор приходит к выводу, что в вопросах орфографической нормализации современных имён для сохранения исторической преемственности эти взгляды не должны оставаться без внимания. Рассматривая положительные тенденции и недостатки в развитии современных казахских имён, предлагаются пути определения их дальнейшей перспективы.

Ключевые слова: звукосочетания, фонетика, нормы правописания, имена людей, виды слогов

Abstract: The article analyzes issues related to the shortcomings that occurred in the official documentation of modern Kazakh names. Compared to the concept of transformation in language, the mistakes made in document processing have their own specific features. These shortcomings are not connected with the natural laws of language development but are the result of certain subjective factors.

Nevertheless, there are name variants in which violations of the national language norms, when repeatedly occurring in a particular form, begin to show signs of becoming standardized. Due to the absence of clearly established rules, variation in spelling has been allowed. In searching for an appropriate solution to this issue, the author relies on the views expressed at the beginning of the last century by the intellectuals of the Alash movement. Their works contain substantial scholarly conclusions about the national nature of the language and the principles that should guide its written form. The author concludes that in the orthographic standardization of modern names, these views should not be overlooked in order to preserve historical continuity. By examining both the positive trends and shortcomings in the development of contemporary Kazakh names, the article proposes ways to define their future direction.

Keywords: sound combinations, phonetics, spelling standards, names of people, types of syllables

ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕҢ КӨНЕ ІЗДЕРІ

Жиһангир Қызылөзен,
PhD, профессор, Гүмүшхане университеті (Гүмүшхане, Түркия)
Әділов Марлен,
PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан

Кіріспе

Қорқыт ата кітабының бүгінгі күнге жеткен үш нұсқасы және осы үш нұсқадан тәуелсіз бір қолжазба бар. Солардың біріншісі – Х.О. Флейшер тапқан, алайда ғылыми айналымға алғаш рет 1815 жылы Х.Ф. фон Диез енгізген Дрезден нұсқасы. Бұл нұсқа нәсіх (араб жазуының анық, оқуға жеңіл, кітаптар мен қолжазбаларда қолданылған негізгі жазу стилі) стилімен жазылған. Қолжазба 303 беттен тұрады және 12 жыр (дастан) мен кіріспеден құралады. Мәтіннің әр бетінде 13 жол бар және жазба негізінен дауысты белгілерсіз форматта. Кітаптың осы осы бірінші варианты Дрезден корольдік кітапханасында, Фляйшер қорында сақталған.

Екіншісі – Ватикан нұсқасы. Оны 1952 жылы итальян түркологы Этторе Росси Ватикан кітапханасынан тапқан. Онда дыбыстық белгілер қойылған және мәтін нәсх (араб жазуының кітапта қолданылатын классикалық шрифті) хатымен көшірілген. Кітапта 6 жыр мен кіріспе бар. 101 беттен тұратын кітаптың әр бетінде 13 жол жазылған.

Үшіншісі – Бурса нұсқасы, 2022 жылы Түркияның Бурса қаласында Ерсен Ерсой тарапынан табылған. Бұл қолжазба 238 беттен (әр бетте 13 жол) тұрады және нәсіх жазуымен көшірілген.

Бұлардан бөлек, 2019 жылы Тегеранда Вели Мұхаммед тапқан, аталған үш нұсқадан өзшеге тағы бір қолжазба бар. Кейбір зерттеулерде оны «Түркістан» немесе «Гүмбет» нұсқасы деп атағанымен, табылған жеріне байланысты оны Тегеран жазбасы деп атау ғылыми тұрғыдан дәл деп ойлаймыз.

Бүгінге дейін Қорқыт ата кітабына қатысты көптеген құнды зерттеулер жүргізілді. Алайда бұл еңбектерде негізгі проблемалардың бірі – мәтіндегі көптеген сөздердің қолжазбада қалай жазылса, солайша оқылмай, «түзетіліп», өңделіп, өзгертіліп транскрипцияланuы. Мұндай түзетулердің негізгі себебі – мәтіннің көне оғыз түркі тілінде (орта ғасырлық оғыз жазба тілі) жазылғаны туралы алғышарт болды. Осы себепті көне оғыз тілінің фонетикалық және морфологиялық нормаларын басшылыққа алған зерттеушілер оғыз тілінің шеңберінен шығатын барлық ерекшеліктерді қате жазылған деп есептеп, оларды өз ойынша түзеткен.

Әрине, бізге жеткен үш нұсқа мен Тегеран жазбасының тілі бұл шығарманың оғыз дәстүріне тиесілі екеніне дәлел. Бірақ бұл төрт мәтіннің ешқайсысы түпнұсқа емес. Барлығы да одан бұрынғы бір қолжазбадан көшірілген.

Негізгі мәселе – барлық нұсқаларға негіз болған Қорқыт ата кітабының бастапқы түпкі нұсқасының сақталмауы. Бүгінгі нұсқалар біз көріп отырғандай нағыз көне оғыз дәуіріне тиесілі түпнұсқа болуы мүмкін дегенге кепіл жоқ.

Мәтіндегі көптеген фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктер бұл шығарманың көне оғыз дәуірінен әлдеқайда ертерек кезеңдерде қалыптасқанын көрсетеді. Зерттеушілер мәтінді тек көне оғыз нормалары арқылы түсіндіргендіктен, түркі тілдерінің басқа дәуірлеріне тән барлық ерекшеліктерді «қате» деп түзетіп, мәтіннен алып тастаған.

Шын мәнінде, Қорқыт ата кітабы – түркі тілінің әр түрлі дәуірі мен аймақтарына қатысты көпқабатты тілдік деректі сақтаған ерекше ескерткіш. Мәтінді сөздік-формулалық теория, құрылымдық лингвистика, дискурс талдауы, синхронды/диахронды зерттеу сияқты көпқырлы әдістермен қарастырғанда, бұл шығарманың басқа бір көне мәтіннің көшірмесі екені анық байқалады. Сонымен бірге, бізге жеткен нұсқалардың өзі түпнұсқа емес, олар да бұдан бұрынғы дәуірге тиесілі бір мәтіннің негізінде жасалғанын тілдік қабаттар айқын көрсетеді.

Мәтін әрбір көшіру кезінде сол кезеңнің немесе аймақтың тілдік нормаларына сай өңделіп отырғанымен, оның көптеген архаикалы ерекшеліктері сақталып отырған. Сол себепті Қорқыт ата кітабында түркілердің түрлі кезеңдерге тән бірнеше тілдік қабат қатар жинақталған.

Қолымыздағы Дрезден, Ватикан, Бурса нұсқалары және Тегеран жазбасы – Деде Қорқыт кітабының қалыптасу тізбегінің соңғы буыны, яғни Ескі оғыз түркісінің кезеңі. Бірақ мәтінде түркі тілінің бес тарихи дәуірінің іздері бар:

Прото түркі (Алғашқы түркі тілі)

Прото түркі диалектілері (бүгінгі түркі тілдерінің бастапқы ата-бабалық тілі)

Көне түркі тілі (Орхон–Ұйғыр кезеңі)

Көне оғыз тілінің алғашқы кезеңі

Көне оғыз түркі тілі

Бұл қабаттардың ішінде прототүркі диалектілері – қазіргі түркі тілдерінің түп қазығы. Қазақ, қырғыз, якут сияқты тілдер бірден пайда болмаған. Олар бір кезде прототүркі тілінің жергілікті говорлары болған. Уақыт өте бұл диалектілер тіл деңгейіне көтеріліп, кейін жазба тілге айналған.

Прототүркі диалекттерінің барлығын түгел сипаттау бұл зерттеудің ауқымына кірмейді. Сондықтан мұнда олардың ішіндегі ең маңыздысы – қазақ тілі қарастырылды.

Деде Қорқыт кітабында тек қазақ тілінде сақталған, басқа түркі тілдерінде кездеспейтін көптеген дыбыстық, морфологиялық және семантикалық ерекшеліктер бар. Бұрын бұл ерекшеліктер оғыз тілдерін зерттеуші лингвистер тарапынан «қате» деп есептеліп, түзетулер кезінде жойылған. Мәтінді қолжазбадағы күйінде оқыған Жиһангер Қызылөзеннің жұмысы нәтижесінде қазақ тілінә тін элементтердің көптігі анық көрінді.

Зерттеу

Қорқыт ата кітабы оғыз-қыпшақ тайпаларының этнолингвистикалық тарихын, тұрмыс-тіршілік мәдениетін және тілдік жүйесін сақтаған маңызды ескерткіштердің бірі. Мәтіндегі лексикалық бірліктер оғыз-қыпшақ тілдік байланыстарын айқындауға мүмкіндік береді. Олардың ішінде қазіргі қазақ тілімен тікелей сабақтастықты көрсететін сөздер, тұрақты тіркестер және тұлғалық-морфологиялық құрылымдар айқын байқалады. Зерттелген *маңраш-, күлүк, бағыһ, йелим, йеңил, йигит* сияқты лексемалар семантикалық тұрғыда қазіргі қазақ тіліндегі тұлғаларымен сәйкес келеді. Бұл жалғастық дыбыстық-морфологиялық өзгеріссіз сақталған тілдік үзілмеушілік құбылысын көрсетеді. Мысалы: Қорқыт ата кітабында *маңраш-* етістігі қазақ тілінде «маңырау» болып айтылады. Сол секілді күлүк сөзі күлік (сайгүлік) болса, baġır-дың туыстық мағынада қолданылуы қазақ тілінде бауыр тұлғасында сақталған. Бұл ескерткіштегі *yelim* қазіргі қазақ тілінде *желім* боп өзгерсе, yeŋil yigit тіркесі жігіт-желең қос сөзі болып қолданылуда. Зат еміс немесе етістіутерден бөлек ортақтықтарды байқаймыз, мәселен Қорқыт ата кітабы хикаяларындағы *dün ḳatdı* (түні бойы жол жүру) және *örü ṭur-* (орнынан тік тұру) сияқты фразеологиялық бірліктер мен сөз тіркестері де қазіргі қазақ тілінде *түн қату, өре түрегелу* болып еш өзгерместей сақталған. Осындай лексикалық сәйкестіктер Қорқыт ата кітабының тілі мен қазіргі қазақ тілі арасында үзілмеген тілдік-мәдени байланыс бар екенін дәлелдейді.

1. Маңыраш- етістігі Қорқыт ата кітабында төмендегі сөйлемдерде қолданылады: *Ḳuzıcaġı <u>maŋraşub</u> béle géçdi* «Қозысы маңырап өтті»; *Ḳuzıcaġum aldurmışam maŋrayayın mi?* «Қозымды алдырыппын, маңырайын ба?» [1].

Бұл етістік қазіргі оғыз тілдерінде дербес тұлға ретінде сақталмағанымен, қыпшақ тілдерінде тұрақты түрде қолданылады: қарашай-балқар тілінде *maŋıra-* [2, 293], ал қазақ тілінде *маңыра-* [3, 368] түрінде кездеседі. Оғыз тілдерінде оның орнына *melemek* формалары кездеседі. Бұл *маŋraş-* формасының «Қорқыт ата кітабы» тіліндегі қыпшақтық қабатты көрсететін бірлік екендігін дәлелдейді.

2. Дүн қатты етістігі Қорқыт ата кітабында қазақ тіліндегідей сематикада келтірілген: *Geldügi yolı eline alub yortdı, <u>dün ḳatdı</u>* «Келген жолымен қайта жүріп, түн қатты»; *<u>Dün ḳatdılar,</u> Oġuz'uŋ serḥaddine yétdiler* «Түн қатып, Оғыз шекарасына жетті» [1].

Dün ḳatdı тіркесі қазіргі түрік тілінде қолданылмаса да қазақ тілінде жиі жұмсалатын тұрақты тіркеске жатады: *түн қатты* «түн бойына жүрді» [4, 527].

Түн қатты фразеологизмі *күн-түн қатты* [5, 379] қос сөз нұсқасында да қолданылады.

Бабалар сөзі көптомдығындағы мақал-мәтелдер қатысты томында *Түн қатса бір бала табады* [6, 356] қолданысы мақал деп келтірілген.

Мұндай қолданыс қырғыз тілінде де кездеседі: *түн қат-* «түні бойы жүру»: *Уйуқтаған уйқу алат, түн қатқан жылкы алат* (мақал) [7, 416].

Сонымен, *түн қату* тіркесі Қорқыт ата кітабы тіліндегі ең негізгі қыпшақтық (қазақ пен қырғыз тілдеріне тән) элементтердің бірі саналады.

3. Күлүк сөзі Қорқыт ата кітабында «жылдам, жүйрік» [1] деген мағынада қолданылған:

At ayaġı külük, ozan dili cevük olur «Ат аяғы жүйрік, жырау тілі өткір болар» [1].

Көне қыпшақ жазба мұраларында да *күлүк* сол семада тіркелген [8, 167].

Қазіргі қыпшақ тілдерінен қазақ тілінде де солай *күлік* сөзі «жүйрік» семасында сақталған [3, 257].

Сайгүлік, сәйгүлік, сайгүдік деп те айтылады. *Сайгүлік, сайгүдік* дегендегі «сай»-дың мағынасы – «аты шулы, атақты, нағыз, асқан». Қырғыз тіліндегі *сай* сөзі күлікке де (сай күлік), тұлпарға да (сай тұлпар), буданға да (сай будан) тіркесе береді. Бұл үшеуі де «асқан жүйрік» мағынасында қолданылады.

Күлік оғыз тілдерінде жоқ болса, қазақ тілінде белсенді сөзге жатып, келесі мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерде айтылады:

Күйсіз күлік жүгірмес.

Жылқының көркі – күлік, үйдің көркі – мүлік

Ит күлігін түлкі сүймес / Ит жүйрігін түлкі сүймейді [6, 60, 200].

Күлік, жүрген жерің – бүлік [9, 372].

Әрі жорға, әрі жүйрік

Күлік қайдан табылар? (Халық мәтелі).

Түбім – түрік, түлігім– күлік (Халық аузынан).

Күйсіз күлік «жүйрік ат» [5, 160].

Күлік сөзі көне түркі жазба ескерткіштерінде:

Күлтегін ескерткішінде *күлүг* «атақты»: *антағ күлүг қаған ермиш* «сондай танымал қаған екен» (Күлтегін, Шығыс беті, 4-жол).

Диуани лұғатит түркте *күлүг* «абыройлы, беделді; танымал, атақты» [10, 439].

Құтты білікте *күлүк* «атақты, даңқты» (KB.857); *күлүг-чаулығ* «атақты, аты шулы» [11, 326].

Қыпшақ жәдігері Кодекс куманикуста *күлік* «жүйрік, жылдам, шапшаң, тез; пысық, ширақ, еті тірі» (CC.57b/6).

Мәмлүк қыпшақ ескерткіші Гүлістан аудармасында *күлүк* «жылдам, жүйрік, тез, шапшаң»: *күлүк атлар* «жүйрік аттар» (GT.333/4).

Қазіргі түркі тілдерінде қыпшақ тобынан тек қазақ пен қырғыз және құмық тілдерінде сақталған:

Қырғыз т. *күлүк* «жүйрік, бәйге аты; жылдам әрі мықты»:

Ит күлүгүн түлкү сүйбөйт [7, 536].

Құмық т. *гүлүк* «тай, құлын» [12, 146].

Бұл сөз моңғол тілінде бар:

Моңғол т. *күлүг* «күшті әрі жылдам ат, жүйрік» [13, 792].

Моңғол тілінен сібір түркі тілдеріне өткен болуы мүмкін:

Алтай т. *күлүк* «палуан, алып күш иесі; ширақ; дарынды, талапты» (ATS 128); хакас т. *күлүк* «ақылды, талапты, талантты, ұста, епті; қайсар, жігерлі» (HTS 280); тува т. *күлүг* «атақты, даңқты, танымал; ақсүйек, ханзада»; *хөлге* «мырза аты, батыр арғымағы» (ТувРС 489).

4. Қасға төпел қос сөзіндегі *қасға* формасы «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде «денесі қара, басы ақ (қой), көзінің айналасы қара, жүзі ақ (ат, түйе және т.б.)» деп тіркелген [10, 691].

Көне Қыпшақ тіліндегі деректерде бұл сөз «аттың маңдайындағы ақ дақ» мағынасында келеді [8, 130].

Көне Анадолы (оғыз) ескерткіштеріндегі лексика жинақталған Тарама сөздігінде *kaşga* «ақ түкті, ақ қылшықты» деп түсіндірілген.

Түрік тілінің диалектологиялық сөздігінде «жануарлардың маңдайындағы ақ дақ, маңдайында ақ белгісі бар мал» деген мағынада берілген.

Қос сөздің екінші сыңары **төпел** Көне оғыз жазба ескерткіштерінен тек «Қорқыт ата кітабында» ғана кездеседі.

Қазақ тілінде *төбел* «жылқы малының маңдайында болатын дөңгелек ақ дақ» [3, 547] дегенмен тікелей байланысты.

Түрік тілі говорларында және әзербайжан тілінде *tepel* түрінде «маңдайында ақ дағы бар сиыр, өгіз және басқа мал» деген мағынада қолданылады (DerS, (ADIL V 315).

Қасға тұлғасы *қас* сөзіне +*ġa* қосымшасы арқылы жасалғаны анық.

Ал *төпел/тепел* тұлғаларының *төпе/тебе (төбе)* сөздеріне +l жұрнағының жалғануы арқылы пайда болғаны айтылады.

Бұл екеуінен *töpe* формасы (töpü (Wilkens 2021: 738) көнерек саналады.

Сондықтан Қорқыт ата мәтіндегі сөздің *töpel* (DN. 36/7) [1] түрінде оқылуы дұрыс санаймыз.

Қорқыт ата кітабының Бурса нұсқасында бұл сөз *tepel* (BN.31/12) түрінде жазылған.

Мағынасы жағынан жақын екі лексемадан жасалған қос сөз *ḳaşġa töpel*, сайып келгенде, «маңдайында ақ белгісі, дөңгелек ақ дағы бар (ат)» дегенді білдіреді.

5. Өс(ен): *Umanına <u>ösenine</u> aş yédürdüm* Қазан ханның жары «Үміт еткендерге, өсіп келе жатқандарға (балаларға) ас бердім» [1] дейді.

Өс- түбірі «өсу, ұлғаю» мағынасында түрікмен, ұйғыр, қарайым, башқұрт, қырғыз, қазақ, құмық, ноғай, хакас, шор, алтай тілдеріне қолданылады [14, 623]. Мұндағы *ösenine* формасы «өсу үстіндегілерге, өсетіндерге» деп аударылады. Қазіргі оғыз тілдеріне тән сөзге жатпайды, қазақ және қыпшақ тілдеріне жататын өзгешелік деп бағалауға болады.

6. Бағыр сөзі Қорқыт ата кітабында қазақ және қырғыз тіліндегідей *бауыр* «іні, ағайын, туысқан» [15, 44] мағынасында қолданылған деп пайымдаймыз. Мысалы: *Yanaşup yola girende ḳara <u>bağır</u> görkli* «Жанаса қатар жүргенде ер бауыр деген жақсы». Салыст.: *Sevgülü ḳardaş görkli* «Қыз бауыр көрікті, жақсы» [1].

7. Өру тур-: Мәтінде жиырма рет кездесетін *örü ṭur-* «орнынан тұру, өре түрегелу, ілгері ұмтылу, атып тұру» тұлғасы тұрақты тіркес ретінде қолданылған:

Ṣapadınca yérinden <u>örü ṭurur</u> «Таң ата орнынан өре түрегеледі» [1].

Көне түркі тілінде *örü* «жоғарыға қарай, төбеге» деген мағына береді [16, 541].

Тарихи қыпшақ ескерткіштері сөздігінде *örü tur-* «аяқта тік тұру» деп түсіндірілген [8, 212].

Оғыз жазба ескерткіштерінің Тарама сөздігінде *örü ṭur-* тіркесі «аяққа тұру, аяқта тұру, түрегелу» мағынасында берілген.

Бұл тіркес Оғыз тобының бүгінгі тілдерінде, тіпті ауызекі сөйлеістерінде кездеспейді.

Бұл сөз тіркесі қыпшақ тілдеріне тән өзгешелік болып қолданылады:

Татар тілінде *үре* «тік, түзу», *үре тор-* «аяққа тұру» мағынасында қолданылады [17, 476].

Қазақ тілінде *өре түрегелді* «аяққа тік тұрды, бірден көтерілді, шұғыл түрде орнынан тұрды» [4, 436] деген мағынада белсенді жұмсалады.

8. Диң диңле-:

Қорқыт ата кітабында *kov ḳovla-, diŋ diŋle-* тіркестері «әңгіме құру, сөйлесу, сұхбаттасу» мағынасында қолданылады [1]. Мұндағы *diŋ diŋle-* тұрақты тіркесі қазақ тіліндегі *тың тыңдау* «бірдеңені білдірмей тыңдау, жасырын түрде құлақ түру; сырттан аңду» [3, 569] етістігімен бірдей.

Бұлар көне түркі тілінде *tıŋ* «дыбыс, шу», *tıŋla-* «тыңдау, есту» болып қолданылған [16, 715].

9. Дурар «қарсы тұрар».

Қазан хан тұтқында болғанда сондағы қамалдың мырзасы одан өздерін мақтауын талап етеді. Сол кезде Қазан хан: «Мен жер бетіндегі ешбір адамды мақтамаймын. Бір кісіні алып келіңдер, соған мініп сіздерді мадақтайын», – дейді. Одан кейін төмендегі тіркес беріледі*: Vardılar durar kāfir getürdiler*.

Осында талданып отырған бірлік *dur-* етістігі мен *-ar* жұрнағынан құралған. *Dur-* етістігі мұнда қазіргі түрік тіліндегі «тұру, тоқтау» мағынасында емес, қазақ тіліндегідей «беріктік көрсету, төтеп беру, қарсы тұру, шыдау, қарсылық білдіру» мағынасында қолданылған.

Оғыз тілдері ішінде әзербайжан тілінде *dur-* етістігі қазақ тіліндегідей «қарсы тұру, берік тұру, төзе алу, шыдай білу» мағыналарында жұмсалады. Мысалдар: *Sen berk dur* «Сен берік тұр»; *Düşman qarşısında durmaq* «Дұшпан алдында тұра білу»; *Onun qarşısında duramayıb çəkildi* «Оның алдында тұра алмай шегінді»; *Çətinliklərin qarşısında sağlam durmaq* «Қиындықтар алдында берік тұру» [18, 705].

Қорқыт ата мәтініндегі *dur-* етістігі де дәл осы қазақ және әзербайжан тіліндегідей «шыдай алу, төтеп бере алу» мағынасында қолданылған.

Қорқыт ата кітабының басты тілдік ерекшеліктерінің бірі – мәтінде кездесетін «-ar» жұрнағының грамматикалық кітаптарда жазылған функциясынан тыс қызмет атқаруы. Бұл жерде «-ar «жұрнағы қазіргі түрік тіліндегі *-an* (қатысымдық есімше, қазақша *-атын*) тұлғасының қызметін атқарып тұр: *dura-ar kāfir* «шыдай алатын, төтеп бере алатын кәпір». *Vardılar durar kāfir getürdiler* «Барып, шыдай алатын кәпірді алып келді» [1].

Белгілі болғандай, *yanar dağ* «жанар тау» мен *yanan dağ* «жанатын тау», *akar su* «ағар су» мен *akan su* «ағатын су» арасында айырмашылық бар. Бұл мысалдарда **-ar** жұрнағы етістіктен тұрақты сын сипат жасайды, ал «-an» жұрнағы уақытша, өтпелі сипат жасайды. *-ar* қосымшасы оғыз түрік тілінде етістіктен тұрақты сипат жасайды. Ал ноғай тілінде бұл жұрнақ өтпелі, уақытша сын есім де жасай алады [19, 661]. Осы *durar* тұлғасындағы «-ar» жұрнағы да қазақ, татар, ноғай және т.б. қыпшақ тілдеріндегі тілдік функцияға ұқсас түрде қолданыс тапқан.

10. Йелим сөзі Диуани лұғат ат-түрік еңбегінде «желім» мағынасында берілген [10, 965]. Ортағасыр Анадолы жазба ескерткіштері сөздігі – Тарама сөздігінде де «желім, жабыстырғыш зат, шіріш» [20, 4500] деп көрсетіледі. Қыпшақ ескерткіштері тілінде де бұл сөз «желім, жабыстырғыш» мағынасында қолданылады [8, 318].

Қазақ тілінде ол желім түрінде сақталған [3, 173].

Қорқыт ата кітабында да бұл сөз «желім» мағынасында жұмсалады:

Yél gibi yétdi, yelim gibi yapışdı «Желдей жетті, желімдей жабысты» [1].

11. Йеңил йігіт қос сөзі қазақ тілінде *жігіт-желең* [4, 265] болып қолданылады.

Бұл қос сөзді «Қорқыт ата кітабында» кездесетін қазақ тіліне тән элементтердің бірі ретінде қарастыруға болады:

Neye geldiŋüz yigit yeŋil? «Жігіт-желең, неге келдіңдер?»

Bu yaŋa yigit yeŋil gördiler kim av bozulmış «Бұл жас жігіт-желең олжаның қайта тең бөлінбегенін көрді».

Yigide yeŋile vérürdük «Жігіт-желеңге үлесін беретік едік».

Yigit yeŋil, ṭoyum oldı «Жігіт-желең риза болды».

12. Шеш-: Қорқыт ата кітабындағы *Menüm elümi şéşüŋ* сөйлеміндегі şéşüŋ формасы қазақ тіліндегідей «шеше көріңдер», «шешіңдер» (яғни, «босатыңдар, шешіп жіберіңдер») мағынасында қолданылған. Ал қазіргі түрік тілінде бұл мағынада *çöz-* етістігі жұмсалады, *шеш-* етістігі кездеспейді. Көне оғыз жазба ескерткіштерінде мен қазіргі оғыз тілдерінде *şeş-* етістігінің «шешу» мағынасындағы қолданысы тіркелмеген.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде *шәш-* етістігі «шатасу, шырмалу; шешу, тарқату» мағыналарында кездеседі [16, 647].

«Диуани лұғат ат-түрікте» *seş* тұлғасы «бір нәрсенің байлауын, қоспасын шешу» мағынасында берілген [10, 845]. Бұл етістік Codex Cumanicus-та şeş- ~ ses- түрінде «шешу» мағынасында тіркелген [21, 1291].

Қазіргі түркі тілдерінің ішінен қазақ тілінде *шеш*- етістігі «шешу» мағынасында қолданылып келеді [3, 639].

Қорытынды

«Қорқыт ата кітабында» кездесетін тілдік деректер бұл жәдігердің терең қабатында прототүркі дәуіріне тән белгілердің сақталғанын аңғартады. Сол кезеңнің өзінде тілдің түрлі аймақтық ерекшеліктері, жергілікті говорлары болғаны анық. Бүгінгі қазақ тілінде солтүстік, оңтүстік, шығыс, батыс сияқты говорлық жіктелістер бар екені белгілі. Дәл осы сияқты, прототүркінің де өз ішкі тармақтары болған. Сол тармақтарының бірі кейінгі қазақ тіліне негіз болған деп шамалауға негіз бар.

«Қорқыт ата кітабында» ұшырасатын кейбір дыбыстық және тұлғалық құбылыстардың бүгінгі күні тек қазақ тілінде ғана сақталып қалғанын көреміз. Бұл – қазақ тіліне тән ең көне іздердің алғашқы жазба көріністері осы кітапта таңбаланғанын білдіреді.

Белгілі болғандай, оғыздар – әртүрлі түркі халықтарының тарихи бірлесе келіп құрған үлкен одағы. Сол одақты қалыптастыруға қатысқан елдердің қатарында ежелгі қазақ халқы да болғаны көрінеді. Мәтіндегі қазақша элементтер соның тілдік айғағы ретінде қабылданады. Ұйғыр, саха (якут), алтай халықтары тәрізді, ертедегі қазақ тайпаларының бір бөлігі де осы ірі бірлестікке қосылған деп айтуға болады.

Әрбір халық өз батырын, өз ерлік әңгімесін өз айту мәнерімен жеткізген. Қазақ тайпалары да жыр-дастандарын өз акцентімен, өз тілдік ерекшелігімен орындаған. Алғашында бұл жырлар ауызша сақталып, белгілі бір уақыт өткен соң ғана жазбаға түсірілген. Сөйтіп қазақ тілінің көне қабаттарының біршама белгілері «Қорқыт ата кітабында» хатқа түсті.

Уақыт өте келе, басқа түркі тілдері сияқты қазақша элементтер де оғыз тілінің қалыптасуына өз үлесін қосты. Оғыз бірлестігінің құрамына енген көптеген халықтардың тілі тәрізді, қазақ тайпаларының да бір бөлігінің тілі сол ортаның ішінде еріп, сіңісіп кетті. Алайда кең далада өмір сүрген қазақ халқының елеулі бөлігі өз тілі мен болмысын сақтап қалды. Сондықтан бір жағынан біз – «Қорқыт ата кітабында» хатталған көне қазақ тілдік белгілерін көреміз; екінші жағынан – тарихи дамуын үзбей жалғастырып, бүгінге жеткен қазақ тілін және қазақ халқын көреміз.

Әдебиеттер

1. Kızılözen C. Dedem Korkut kitabi, Dresden, Vatikan, Bursa nüshalarının birlikte yer aldığı ilk çalışma. – İstanbul: Kronik kitap, 2025.
2. Tavkul U. Karaçay-Malkar-Türkiye Türkcesi Sözlük. – Ankara: TDK Yayınları, 2000. – 513 s.
3. Коч К; Байниязов А. Қазақша-түрікше сөздік. – Алматы, 2012.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. − Алматы: Ғылым, 1977. − 711 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақпарат, 2007.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық, 69-том, Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: Фолиант, 2011.
7. Yudahin K. Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK Yayınları, 2011.
8. Toparlı және т.б. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2003.
9. Қайдар Ә. Халық даналығы. − Алматы: Толғанай, 2004.
10. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. (2015). Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
11. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
12. Kumuk Türkçesi Sözlüğü. − Ankara: TDK Yay., 2000.
13. Moğolca Türkçe Sözlük, I-II. − Ankara: TDK Yayınları, 2003.
14. Starostin S. Etymological Dictionary of the Altaic Languages / S. Starostin, A. Dybo, O. Mudrak (with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov). Leiden; Boston : Brill, 2003.
15. Yong Song Li. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. 576 s.
16. Wilkens, Jens Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021.
17. Ganiyev және т.б. Türkçe Tatarca Sözlük,1997.
18. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügäti, 2004.
19. Ergönenç Akbaba D. Nogay Türkçesi Grameri, Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
20. Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

21. Erk Kutluay. Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî Karşılaştırmalı Söz Varlığı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, 2015.

ЛИНГВОСЕМИОТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЯЗЫКА

Шокирова Хавасхон Нурмаматовна,
доктор филологических наук, профессор,
University of Business and Science

Аннотация

В данной статье рассматривается семиотическая структура языка, семиотическое мышление на этапах развития языка, понимание языка как системы знаков, а также междисциплинарная связь семиотических понятий.

Abstract

This article discusses the semiotic structure of language, semiotic thinking at different stages of language development, the nature of language as a system of signs, the interrelation of semiotic concepts with various sciences, and issues related to semiotic research.

Ключевые слова: язык, система, структура, мышление, язык и общество, язык и мышление, язык и культура, семиотика, знак, текст, внутренняя речь, семантика, синтактика, сигматика, прагматика, антропоцентрическая теория.

Keywords: language, system, structure, thinking, language and society, language and thought, language and culture, semiotics, sign, text, inner speech, semantics, syntax, sigmatics, pragmatics, anthropocentric theory.

Язык представляет собой самостоятельную системную структуру. Лингвист У. Эко отмечает: «Человек не размышляет о языке, однако язык побуждает человека размышлять о самом себе» . Язык – это продукт мышления. Мы думаем, чувствуем, понимаем и хотим передавать свои мысли и ощущения посредством языка. Обычным образом мы стремимся к этому, потому что хотим делиться своими размышлениями с другими; но существует и другая причина: язык необходим для упорядочения наших понятий. Мы даём обещания, присягаем, выражаем чувства, произносим восклицания – даже тогда, когда нас никто не слушает. Все эти различные формы упорядоченности – не просто участие языка, а выражение определённой мысли в процессе коммуникации . Подобные размышления встречаются и у других учёных. Мавлоно Руми писал: «Даже если человек внешне ничего не говорит, он всегда говорит внутри себя» . Здесь Дж.Руми указывает на силу внутренней речи, раскрывающей внутренний мир человека, его ещё не до конца оформленные мысли, и на её роль в формировании содержания текста.

В развитии языка всегда оставались актуальными такие вопросы, как: «язык и общество», «язык и мышление», «язык и культура», «язык и психология», «язык и семиотика» (semi – знак, tikos – учение) . Человек в каждом явлении видит знак. Лингвистическим выражением знака является слово. Слова обретают форму согласно своему значению. Поэтому великие учёные высоко ценили слово и рассматривали его как источник исследований.

Идеи лингвиста В. Гумбольдта едины и универсальны для всех языков мира. С практической точки зрения «алфавит человеческих понятий» связан с мини грамматикой, однако далёк от идеала, поскольку семантические формулы языка трудны и громоздки для обучающихся. Чтобы семантический язык был понятным каждому, исследователь должен обращаться к самому естественному языку. Только тогда любой язык становится своеобразным путеводителем. В его рукописях читаем: «Язык – это система, обладающая внутренним порядком всех своих частей; он свободен и независим по отношению к объекту, который выражает».

В XVIII веке немецкий философ Иоганн Готфрид Гердер писал о переходе и развитии мышления от одного народа к другому: «Что такое мышление? Это внутренняя речь… Высказывание мысли – плод внутреннего мышления. Как народ мыслит – так и говорит, и как говорит – так и мыслит. Всякое содержание подчиняется языку, в котором оно оформлено» . Внутреннее мышление и внутренняя речь существуют у каждого. Даже когда человек думает: «Я не говорю», – его внутренняя речь уже действует. Это можно наблюдать также в художественной литературе через образ героев.

Классиками семиотики считаются Ч.С.Пирс, Ч.У.Моррис, Ф.де Соссюр, Л.Ельмслев, Р.О.Якобсон, Я.Юкскюлль, Э.Кассирер, К.Бюлер, Р.Барт, Т.А.Себеок, У.Эко, Х.Кронассер, Ю.М.Лотман. На раннем этапе развития семиотики важную роль сыграли представители «русского формализма» – Ю.Н.Тынянов, Б.М.Эйхенбаум, В.Б.Шкловский, а также члены Московского лингвистического кружка – Р.О.Якобсон, Г.О.Винокур, А.А.Реформатский, И.Карцевский; среди психологов – Л.С.Выготский, А.Р.Лурия и другие. К этому ряду относятся также Г.Г.Шпет, А.Ф.Лосев, Г.Г.Почепцов. Московскую семиотическую школу создали В.Н.Топоров, В.В.Иванов, А.А.Зализняк, И.И.Ревзин, Т.Н.Молошная, Т.М.Николаева, Т.В.Цивьян, З.М.Волоцкая и другие учёные. Значительный вклад внесли Б.А.Успенский, Е.В.Падучева, А.К.Жолковский, Ю.К.Щеглов. Ю.С.Степанов также развивал семиотические идеи в своих исследованиях. В середине 1960-х годов произошло идейное сближение двух семиотических школ, что привело к созданию Московско-Тартусской семиотической школы . Кроме того, большое число философов, логиков, антропологов, психологов, социологов, лингвистов, литературоведов, искусствоведов, математиков, медиков и других специалистов занимались проблемой знаков и внесли вклад в развитие данной области. Основатель семиотики Ч.Моррис делит семиотику на три части:

1. Семантика – учение о соотношении знака и объекта;
2. Синтактика – учение о взаимосвязи знаков друг с другом;
3. Прагматика – учение о соотношении знака с субъектом речи.

Сегодня семиотика занимает прочное место среди фундаментальных наук. Она успешно развивается в литературоведении, искусствознании, архитектуре. Следует подчеркнуть её прагматическую функцию, при том что прагматика – самостоятельная часть семиотики. Во второй половине XX века прагматика, изучающая речь в социальном контексте, стала одним из ведущих направлений философии языка и лингвистики. Её истоки восходят к трудам Ч.С.Пирса, Ч.У.Морриса и Р.Карнапа . Семиотика находит свои объекты везде: в языке, математике, художественной литературе, архитектуре, семейных отношениях, в подсознательных процессах, во взаимодействии с животными и растительным миром. Во всех этих областях она проявляется как система знаков. Независимо от характера своего проявления – в обществе, природе или человеке (его организме, мышлении, психике) – знаковые системы принадлежат предмету семиотики. Именно благодаря существованию знака семиотика объединила представителей различных специальностей – лингвистов, историков, литературоведов, искусствоведов, культурологов, социологов, психиатров, математиков.

Следовательно, семиотика как целостная наука занимается не только знаками, но и исследует новые направления и методы, возникшие благодаря семиотическому подходу в других науках. Её значение в системе наук определяется именно этим. Кроме того, различные направления в языкознании – натурализм, психологизм, младограмматизм, социологизм – возникшие в результате разных подходов к природе языка, также свидетельствуют о высокой значимости семиотики. Исследования Ф.де Соссюра, выполненные с семиотической позиции, сыграли важную роль в устранении данных противоречий. Существенный вклад внёс и крупный семиотик Ч.У.Моррис. Развивая свои идеи, он содействовал становлению антропоцентрической парадигмы в языкознании. В процессе познания окружающего мира человек отражает его элементы в сознании через образы, которые выражаются посредством знаков. Любые материальные носители социальной информации являются знаками. Язык как система знаков – важнейшая и универсальная характеристика человеческой речи.

Список литературы:

1. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию. СПб.: Петрополис, 1998. – 430 с.
2. Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифических контекстах. – Thesis, 1993, вып. 3. – С. 185.
3. Джалолиддин Румий. «Ичиндаги ичиндадур». – Т.: Янги аср авлоди, 2013. – 238 с.
4. Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. –Т.:2010. – Б.7.
5. Вежбицкая А.Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифических контекстах. –Thesis, 1993, вып. 3. – С.185.(Herder, 1877–1913, v.21, p.88).

6. Сусов И.П.Лингвистическая прагматика. Учебник для студентов, магистрантов и аспирантов (докторантов) – М.: Восток-Запад, 2006. – С 11.

7. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М.2005. –326 с.

8. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.:2004. – 560 с.

9. Никитин.М.В. Курс лингвистической семантики. Издво. РГПУим А.И. Герцена, 2007. – 819с.

10. Апресян Ю.С. Избранные труды. Том1. Лексическая семантика. М.: 1995. – 472с.

11. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: 1999.– 896 с.

12. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. Учебник для студентов, магистрантов и аспирантов (докторантов) – М.: Восток-Запад, 2006. – Б.16.

13. Шокирова Х.Н. Лингвосемиотическая структура языка. Монография – Фергана. – Classik. –174 с.

14. Shokirova X.N. Descriptive pragmatic construction. Neo Scientific Peer Reviewed Journal. Volume 15, October, 2003. www. Neojournals. com. ISSN (E): 2949-7752. Page 18-26.

15. Shokirova X.N. The Semiotic System and Structure Of Language. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL) Vol: 4, No 1, 2025, Page: 1-5. DOI: https://doi.org/10.47134/emergent.v4i1.65

1-СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАРИХИ ФАРГОНА»

М.А. Азизов,
University of Business and Science,
Узбекистан, Наманган
azizovmurodjon3331@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности персидско-таджикских заимствований в произведении Исхокхона Тура Ибрата «Тарихи Фаргона», написанном в конце XIX – начале XX века. Автор показывает, что эти заимствования не только обогатили узбекский язык, но и стали важным средством выражения культурных, духовных и социальных реалий того времени. Персидско-таджикские элементы анализируются с точки зрения расширения их значений, метафорического употребления и стилистической функции. Отмечается, что такие слова, как дунё, дард, аҳвол, бозор, тартиб и другие, приобрели новые оттенки значений в узбекском контексте. Делается вывод, что заимствования из персидско-таджикского языка отражают культурные связи и языковую эволюцию, а само произведение «Тарихи Фаргона» является не только историческим, но и лингвистическим памятником.

Ключевые слова: Исхокхон Тура Ибрат, Тарихи Фаргона, персидско-таджикские заимствования, лексико-семантический анализ, узбекский язык, историческая лингвистика.

Abstract. The article examines the lexical and semantic features of Persian–Tajik loanwords in “Tarixi Farg‘ona”, a historical work written by Is’hoqxon To‘ra Ibrat in the late 19th and early 20th centuries. The study reveals that these borrowings not only enriched the Uzbek lexicon but also played a significant role in expressing the cultural, spiritual, and social realities of that era. Persian–Tajik elements in the text are analyzed according to their semantic expansion, metaphorical use, and stylistic function. The article demonstrates how such words as dunyo, dard, ahvol, bozor, and tartib gained new meanings in the Uzbek linguistic context. It concludes that Persian–Tajik loanwords reflect cultural interrelations and linguistic evolution, showing “Tarixi Farg‘ona” as both a historical and linguistic monument.

Keywords: Is’hoqxon To‘ra Ibrat, Tarixi Farg‘ona, Persian–Tajik loanwords, lexical-semantic analysis, Uzbek language, historical linguistics.

Язык является духовным богатством народа, выражением его исторического опыта и уровня мышления [1, 11]. Узбекский язык на различных этапах своей истории взаимодействовал со многими внешними языками, и в результате этого процесса его лексический состав обогатился словами, заимствованными из различных источников [2, 24–25,]. В частности, влияние арабского и персидско-таджикского языков оставило глубокий след в языке и культуре народов Центральной Азии [3, 15]. Произведение Исхокхона тўра Ибрата «Тарихи Фарғона» («История Ферганы») является одним из исторических источников, ярко отражающих это влияние. В этом труде наряду с освещением политической, социальной и культурной жизни своего времени можно наблюдать и процесс формирования узбекского литературного языка.

Персидско-таджикские заимствования присутствуют практически на всех этапах истории узбекского языка; они проникли в такие сферы, как литература, государственное управление, просвещение, искусство, торговля и повседневная жизнь [4, 37]. Поскольку персидский язык на протяжении веков считался языком науки, литературы и культуры, его лексические элементы естественным образом интегрировались в узбекский язык [5, 42].

В произведении «Тарихи Фарғона» это влияние проявляется весьма заметно. Описывая исторические события, социальные перемены и жизнь народа, Ибрат активно использует персидско-таджикские заимствования. Эти слова обогащают содержательный слой текста, придают ему изящество, точность и экспрессивную силу.

К наиболее часто встречающимся персидско-таджикским заимствованиям в тексте относятся такие слова, как «dunyo» (дунё – мир, жизнь), «ahvol» (состояние, положение), «bozor» (рынок), «dehqon» (дехканин), «savdo» (торговля), «tartib» (порядок), «odamgarchilik» (человечность), «bahona» (повод), «dard» (боль), «omad» (удача), «zamon» (время), «baxt» (счастье), «taqdir» (судьба), «odamiylik» (гуманность), «nasib» (доля), «saboq» (урок), «nazar» (взгляд), «hurmat» (уважение), «axloq» (нравственность), «rohat» (покой) [6, 54].

Некоторые из этих слов сохранили своё первоначальное значение, другие же претерпели семантическое расширение или изменение значения.

Ниже приведён анализ персидско-таджикских заимствований в «Тарихи Фарғона» по основным семантическим группам.

1. Лексика, отражающая бытовую и социальную жизнь

К данной группе относятся слова, связанные с повседневной жизнью народа, его трудом, торговлей, семейно-бытовым укладом.

Например, слово *«dehqon»* обозначает не только земледельца, но и трудолюбивого, честного человека [7, 63]. Слово *«bozor»* употребляется не только в значении «рынок», но также как «социальное пространство». В произведении Ибрата оно нередко используется в переносном смысле – для выражения общественного движения, экономической активности или беспорядка. Например: **«Bozorlar jim, xalq g‘amda, davlat sukutda»** – этой фразой автор передаёт состояние социальной стагнации [5, 71].

Слово *«tartib»* употребляется в значениях «дисциплина», «спокойствие», «управленческий порядок», отражая проблемы общественного устройства и справедливости [8,77].

2. Лексика, выражающая духовно-нравственные и эмоционально-психологические состояния

Персидско-таджикские слова «dard», «baxt», «omad», «rohat», «taqdir», «zamon», «umid», «nazar», «dunyo» усиливают образность и эмоциональность текста [9, 82].

Так, слово *«dard»* выходит за рамки значения «болезнь» или «физическая боль» и употребляется в смыслах «духовная боль», «народное страдание», «национальная трагедия» [6, 85]. Выражение Ибрата **«Dard ila yashagan el umidni yo‘qotmas»** отражает художественную силу языка автора.

Слово *«dunyo»* означает не только «мир» или «вселённую», но также «жизнь», «время», «эпоху». Фраза **«Dunyo o‘tkinchi»** трактуется как философское размышление о преходящности жизни [10, 91].

3. Лексика, связанная с культурой и нравственными ценностями

В эту группу входят такие слова, как «axloq» (нравственность), «odamgarchilik» (человечность), «hurmat» (уважение), «saboq» (урок), «bahona» (повод) [4, 99].

«Odamgarchilik» символизирует нравственную чистоту и моральные ценности. *«Bahona»* в языке Ибрата носит значение «повод», «основание», «мотив» к действию [11, 105].

Эти слова формируют духовно-эстетический пласт произведения.

4. Семантическое расширение и изменение значений

После проникновения в узбекский язык многие персидско-таджикские слова приобрели новые значения:

- *«nasib»* – доля, судьба, благоприятная возможность; иногда синоним слова *«baxt»* [109, 12];
- *«omad»* – помимо значения «успех», получило оттенок «благополучное стечение обстоятельств»;
- *«zamon»* – помимо значения «время» приобрело значение «социальная эпоха», «состояние общества» [10, 113].

Эти изменения показывают адаптацию заимствований в ментальном пространстве узбекского народа [7, 118].

5. Морфологическая адаптация и стилистическая гармония

Ибрат органично интегрирует персидские слова в узбекскую морфологию и синтаксис. Он использует их умеренно и уместно, что формирует выразительный и национально окрасленный стиль.

Например, в выражениях:

«ahvoli tang», **«bozorlar jim»**, **«odamgarchilik yo‘qoldi»**

персидские слова гармонично сочетаются с тюркскими [5, 121].

Персидско-таджикские заимствования усиливают художественную выразительность текста, помогают автору глубокий эмоционально-философский анализ исторической эпохи.

ИТОГОВЫЙ ВЫВОД

Персидско-таджикский слой значительно расширил лексическое богатство узбекского языка, обогатил его выразительные возможности и культурный пласт. Благодаря им автор отражает социальные, политические и духовные процессы своей эпохи с высокой степенью реалистичности и художественной глубины.

Семантически эти заимствования характеризуются:

- многозначностью,
- переносным и образным употреблением,
- культурными и историческими коннотациями.

Таким образом, персидско-таджикские элементы являются важнейшей частью лингвистической и культурной памяти узбекского народа. А произведение Ибрата «Тарихи Фарғона» – бесценный источник для научного изучения этих процессов.

Список литературы:

1. Karimov M. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
2. Mirzayev T. Til va tafakkur munosabati. – Toshkent: Universitet nashriyoti. 2019.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma’naviyat. 2022.
4. Abdullayev A. Til va madaniyat aloqalari tarixidan. – Samarqand: Registon. 2019.
5. Dolimov U.; Jabborov N. Is’hoqxon to‘ra Ibrat. Tarixi Farg‘ona. – Toshkent: Ma’naviyat. 2005.
6. Boltaboeva O. Is’hoqxon to‘ra Ibrat: hayoti va adabiy faoliyati. – Namangan: Arjumand media. 2024.
7. Rahmonov H. O‘zbek tili leksik qatlamlari. – Toshkent: O‘zMU nashriyoti. 2020.
8. Eshonqulov Z. O‘zbek tili morfologiyasi tarixidan. – Toshkent: Akademnashr. 2020.
9. Jo‘rayev R. Is’hoqxon to‘ra Ibrat merosi va ma’rifatparvarlik g‘oyalari. – Andijon: Ma’naviyat markazi. 2018.
10. Hamidov A. Fors tili va o‘zbek madaniyati aloqalari. – Toshkent: Fan. 2021.
11. Nurmonov A. Leksikologiya va semasiologiya asoslari. – Toshkent: Universitet nashriyoti. 2019.
12. Sodiqov A. Til va uslub nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr. 2023.

ŞOR TÜRKÇESI ILE AZERBAYCAN TÜRKÇESI ARASINDA ORTAK LEKSIKAL ÖZELLIKLER

E.Aliyeva,
Dos. Dr., Azerbaycan Milli İlimlerAkademisi,
İ.Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü, Türk dilleri bölümü,
Bakü – Azerbaycan
dok.elnare_e@mail.ru

Аңдатпа. Шорлар – көне түркі халықтарының бірі болып, түркі тарихының бай мұрасын бүгінге дейін жеткізіп келе жатқан этностардың бірі. Шор этносы VI–IX ғасырлар аралығында жергілікті самоед және угор тайпаларының, сондай-ақ ұйғырлар мен Енисей қырғыздары сияқты түркі тілінде сөйлейтін тайпалардың араласуы нәтижесінде қалыптасқан. Бүгінде шорлар Кемерово облысының оңтүстігінде, Том өзенінің бойында, оның Мрас-Су және Кондома салаларының маңында, сондай-ақ Хакасия Республикасында және Алтай өңірінде қоныстанған. Шор түркі тілі Ұйғыр-Оғыз тобының хакас тармағына жататын, көне түркі тілінің көптеген белгілерін сақтап қалған тіл болып саналады. Әзербайжан түркі тілі де тарихи негіздері мен жазба дәстүрі тереңге баратын оғыз тобының түркі тілдерінің бірі. Әзербайжан тілінің қалыптасуына әртүрлі кезеңдерде қыпшақ және өзге оғыз

тілдері, қарлұқ тілдері, араб-парсы, орыс және соңында еуропа тілдерінің белгілі бір әсері болған. Шор және әзербайжан түркі тілдері арасында бірқатар ортақ лексикалық элементтер кездеседі. Бұл ортақтықтар түркі тілдерінің дербес тілдерге бөлінуінен бұрынғы кезеңдердің тілдік іздері ретінде бағалануы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, мақалада аталған ортақ лексикалық ерекшеліктерді талдау мақсат етіледі.

Тірек сөздер: Шор түркі тілі, Әзербайжан түркі тілі, түркология, лексикалық ерекшеліктер

Abstract. The Shors are one of the ancient Turkic peoples who preserve the historical heritage of the Turks up to the present day. The Shor ethnos was formed between the 6th and 9th centuries as a result of the interaction and blending of local Samoyedic and Ugric tribes with Turkic-speaking groups such as the Uighurs and Yenisei Kyrgyz. Today, the Shors inhabit the southern part of the Kemerovo region along the Tom River and its Mras-Su and Kondoma tributaries, as well as the Republic of Khakassia and the Altai region. Shor Turkic belongs to the Khakas branch of the Uyghur-Oghuz group and preserves many features of the Old Turkic language. Azerbaijani Turkic is also a member of the Oghuz group of Turkic languages, with deep historical roots and a long-standing written tradition. Throughout its development, Azerbaijani Turkic has been influenced at various stages by Kipchak and other Oghuz dialects, Karluk languages, as well as Arabic, Persian, Russian, and eventually European languages. There are several noteworthy common lexical elements shared by both Shor Turkic and Azerbaijani Turkic. These similarities can be regarded as traces of earlier periods before the Turkic languages diverged into separate, independent languages. In this article, we aim to examine these shared lexical features.

Keywords: Shor Turkic, Azerbaijani Turkic, Turkology, lexical features.

Günümüzde Şor Türkçesi, UNESCO'nun "yok olma tehlikesi altındaki diller" listesine alınmıştır. Şor Türkçesinin bu denli gerilemesi, derin siyasi nedenlerle bağlantılıdır.

Şor dili konuşurları daha çok Rusça konuşanlarla iletişim hâlindedir. Bunun sonucunda Rusça–Şorca iki dillilik (bilinguizm) oluşmuştur. 1989 sayımına göre Şorların yaklaşık %95'i ana dili düzeyinde Rusça konuşmaktaydı. 2010 sayımına göre ise Şorların %99,7'si Rusça konuşmaktadır (**Шорский язык.** https://minlang.iling-ran.ru/lang/shorskiy-yazyk) .

Şor dili, aile içinde de neredeyse iletişimden çıkmış durumdadır; yalnızca bazı köylerde yaşayan yaşlı Şorlar arasında kullanılmaktadır. Ancak hâlâ eğitim dili olarak sınırlı şekilde kullanılmaktadır. Okullarda ise iletişim dili olarak değil, Şor halkının kültürünün bir parçası olarak öğretilmektedir. Günümüzde tüm Şorlar, her koşulda kendilerini "Şor" olarak tanımlamaktadır. Geleneksel Şor adları, çocuğun doğumundan yedi yaşına kadar olan süreçte verilirdi. "Dirsə Xan oğlu Buğacın boyu" destanında da gördüğümüz gibi, Bayındır Han'ın oğlu on beş yaşına gelmiş olmasına rağmen hâlâ adı konmamıştır. Oğlan buğayı yendikten sonra Dede Korkut çağrılır: "Dedem Korkut gelsin, bu oğlana ad versin." Böylece buğayı mağlup ettiği için ona Buğac adı verilir (Kitabi-Dədə Qorqud.F.Zeynalov, S.Əlizadə.Yazıçı, 1988, 36).

Ancak böyle çocuklar gerçekte adsız kalmazlardı. Onlara akrabalık ilişkilerini ifade eden kelimelerle ad verilirdi: Oolağaş / Uulağaş (erkek çocuk), Kızımay (kızım), Otçe ool, Otçe oolaq (en küçük oğul), Tunek (ilk çocuk), Açay (en büyük oğul) veya sevgi ifadeleriyle: Kiçigeş (küçük, ufak; en küçük), Erkemay (sevgilim, canım).

Zamanla bu kelimeler tam anlamıyla gerçek isimlere dönüşmüştür (çocuğa böyle ad vermek alışkanlık hâline gelmişti) ve birçoğu hatta Şor soyadlarının oluşmasına neden olmuştur.

Uulağaş → Ulagashev
Otçeool → Açyolov
Otçeoolağ → Açulakov
Tunek → Tunekov
Kiçigeş → Kiçigeşov

Genellikle gözlemler göstermektedir ki, antroponimlerin (kişi adlarının) oluşumunda dinî motifler belirleyici rol oynamaktadır. Bu durum Azerbaycan Türkçesinde de böyledir. Özellikle son yıllarda ebeveynlerin çocuklarına "Kur'an"dan gelen veya İslami kutsallarla bağlantılı adlar vermesi oldukça yaygınlaşmıştır.

Günümüz Şorlarında ise dinî genişleme (misyonerlik) etkisiyle yalnızca Rus-Hristiyan kökenli şahıs adları ve baba adları kullanılmaktadır. Bir zamanlar şamanizmle bağlantılı olan

antroponimler, daha sonra Hristiyan misyonerlerin etkisiyle değişime uğramıştır. Buna örnek olarak şu adlar gösterilebilir:

Tayan – Anisiya, Erke – Yelena, Paşparaq – Anastasiya, Çelbeçek – Dariya, Yustoqa – Anna, Unaqpay – Nikolay, Qaçor – İoann, Qapıy – Nikolay, Oqqa – Mihail vb. [6, 32]. Aslında, Şor diline Rusçadan yapılan alıntılar yalnızca antroponimik sistemle sınırlı değildir; bu etki dilin tüm alanlarında kendini göstermiştir.

Türklerin geleneksel sözlü halk edebiyatı – destanlar (eposlar), masallar, mitler ve atasözleri bakımından oldukça zengindir. Babatürk Semi, "Şor Türklerinin Atasözleri" adlı makalesinde Şorların kullandığı atasözlerini Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmıştır. Bu atasözlerinden bazıları, modern Azerbaycan diliyle de ortak özellikler taşımaktadır. Biz de Şorların lingvopsikolojik ve etnokültürel özelliklerini yansıtan bazı atasözlerini Azerbaycan diliyle karşılaştırdık: *Çaḳşı atḳa ḳamçı salbançe çoruġın pilbessiŋ, çaḳşı erdi ḳanıḳtıra erbektebençe çozaġın pilbessiŋ. "İyi ata kamçı vurmadan nasıl koştuğunu bilemezsin; iyi bir erkeğin (adamın) karakterini de onunla şakalaşmadan (sert konuşmadan) anlayamazsın."*

Şorlara göre, atın iyiliği kamçılandıktan sonra belli olur; oysa Azerbaycan atasözündə deyilir: "Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz." ("İyi at kendine kamçı vurdurmaz."- Türk)

Aḳsı köygen übürüp ijer (Şor)-Sütdən ağzı yanan qatığı üfləyə-üfləyə içər (Azərb.) - Sütü ağzını yakan yoğurdu üfleyerek yer (Türk)

Aytḳan sös aylanmas(Şor) -Çıxan söz geri dönməz (Azərb.)- Söz ağızdan bir çıkar (Türk)

Gülşah Bulut, "Şor Türkçesi ve Kaşkay Türkçesinin Leksikostatistiksel Bir Değerlendirmesi" adlı makalesinde, Şor Türkleri ile Kaşkay Türkleri arasında ortak olarak kullanılan 200 kelimeyi karşılaştırmıştır [7].

Belirtmek gerekir ki, Kaşkaylar, İran'ın güneybatısında, özellikle Fars eyaletinde yaşayan Oğuz Türklerindendir. Bu bakımdan, söz konusu sözlükte karşılaştırmaya dâhil edilen kelimeler, Azerbaycan Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Şor dilinin söz varlığını incelediğimizde, ana Türkçeye bağlı oldukça fazla kelime görmekteyiz. Bu leksik birimler, Azerbaycan Türkçesinde ya çok az fonetik farklılıkla ya da tamamen aynı fonetik yapıda ve aynı anlamla kullanılmaktadır.

Her bir kelime, ortak bir kadim köke, yani Türkçeye dayanmaktadır.

Adlar:

Akrabalık terimləri_: ene- ana, ada -ata, ḳıs-qız, ḳazne (zi)- qaynana, karındaş "qohum"- qardaş, nanek – nənə (ananın anası), oğlu– oğul, ool- oğlan, oğlan "gənc"- oğlan, tiji kiji – dişi "qadın", er kiji – kişi, er- ər, ḳuda- quda, akḳa "baba" (babanın atası.) – akka (Azerb. Türkçesi)

Vücüt üyeleri: Aksı-ağız, azaḳ- ayaq, ḳaraḳ – göz, kirbik- kiprik, karnı –qarın, kaaş- qaş, ḳabaḳ-alın (qabaq), til – dil, tize- diz

Mevsim adları : ḳışḳı – qış, küskü – payız (küz), çayğı - yay

Hayvan adları:ḳuş –quş, ḳas – qaz, ḳarğa- qarğa, aarı – arı, ayğır- ayğır, azığ- ayı, kara pağa- qurbağa, çılan – ilan (yılan), nek- inək, ala pars – şir (bars), sıın -sığın "keyik", palıḳ- balıq, mal- mal, örtek- ördək, töö- dəvə, pörü- börü"canavar", yarğanat- yarqanad (dial. / yarasa- edebi dil)

Şahıs zamirleri: Men-mən, sen-sən, ol-o, pis- biz, siler- siz, ılar-onlar

Soru zamirleri: Kem- kim, noo- nə, kayda -harda, bo noo- bu nədir, ḳançe- nə qədər?

İyelik zamirleri: meeŋ- mənim, seeŋ- sənin, aaŋ – onun, pistin- bizim, silerdiŋ- sizin, ılardınlardıŋ- onların

Dönüşlülük zamirleri: pozım- özüm

Sıfatlar:

Renk belirten: ḳara- qara, aḳ- ağ, kök "göy, mavi, yaşıl"- göy (kök tağ – "yeşil tağ"), çajıl – yaşıl, kızıl- qırmızı, sarığ- sarı, küren- kürən, qəhvəyi, ḳır- qır, boz- boz

Belirtme sıfatları: aar-ağır, çakşı- yaxşı, tejik – deşik, uluğ "böyük"- ulu, kiçiğ – kiçik, karığ- qoca (>qarı), çaş - cavan (>yaş)

Sayılar: pir- bir, iyqi- iki, üş- üç, tört- dörd, peş- beş, altı- altı, çetti- yeddi, seqiz- səkkiz, toğus-doqquz, on- on

Zarf : iştinde- içində, üstündə- üstündə, erten "səhər"- erte, erte "tez"– ertə, tün "gecə" (dün>dünən), keçe- dünən (gecə)

Fiiller: çet-çat, al-al, per-ver, tur-dur, kezin-geyin, qayna-qayna, undut-unut, ulu-ula, tuğ-doğ, toŋ- don, te-de

Sonuç: Böylelikle, şahıs zamirleri, sayılar, renk bildiren sıfatlar, temel fiiller, akrabalık terimleri, hayvan adları vb. leksik birimler Türk dillerinde belirli fonetik farklılıklarla görünmektedir. Bu benzerlikler, Azerbaycan Türkçesi ile Şorcada da gözlemlenmektedir.

Eski Oğuz yazılı eseri sayılan "Kitab-ı Dede Korkut"un söz varlığına ait bazı kelimeler, modern Azerbaycan Türkçesinde arkaik hâle gelse de, bu kelimelerin bir kısmının Şor dilinde hâlâ kullanıldığını görmekteyiz. Eski Türk gelenekleri, kültürü ve düşünce tarzı, bu dilde oluşmuş deyimlerde, atasözlerinde yaşamaktadır. İncelediğimiz dillerde ortak leksik birimlerin ve atasözlerinin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması, Türklüğün tarihinin yaşatılması anlamına gelmektedir.

Kaynakça

1. Kitabi-Dədə Qorqud.F.Zeynalov, S.Əlizadə.Yazıçı, 1988,36
2. Tannagaşeva N.; Kurpeşko N.; Akalın, Ş. H. Şor Sözlüğü. Adana: Türkoloji Araştırmaları. 1995.
3. Дыренкова Н.П. Шорский фольклор. Изд. АНССР, 1940.
4. Чиспияков Э. Ф. Учебник шорского языка: Пособие для преподавателей и студентов.– Кемеровское кн. изд-во,1992.–318 с.
5. Шорский язык. https://minlang.iling-ran.ru/lang/shorskiy-yazyk) .
6. Язык и регионы: Социокультурное Пространство Юга Кузбасса. Новокузнецк – Красноярск 2020 .Том 2.,s.3
7. Gülşah Bulut. Şor Türkçesi Ve Kaşkay Türkçesinin Leksikoistatiksel Bir Değerlendirmesi Yıl 2018, Cilt: 3 Sayı: 1, 71 - 84, 30.06.2018 https://dergipark.org.tr/tr/pub/buefd/issue/38831/452477

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA KULLANILAN TANRIÇILIK İLE İLGİLİ KELİMELERİN LEKSİK-SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

Д.В. Джамали,
Әзербайжан Ұлттық Ғылым Академиясы,
Нәсими атындағы Тіл білімі институты,
Түркі тілдері бөлімі, ғылыми қызметкер
Әзербайжан, Баку
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Аңдатпа. Ежелгі түрік жазбалары, Ғұн, Қоқан және басқа ерте дәуір түрік қоғамдарының мәдени және діни өмірін түсіну тұрғысынан үлкен мәнге ие. Бұл жазбаларда кездесетін құдайшылдық ұғымы, қоғамның сенім жүйесі мен космологиялық көзқарастарын бейнелейтін сөздер арқылы зерттелуі мүмкін. Құдайшылдыққа қатысты сөздер әдетте қасиетті күш, табиғат және өмір циклімен байланысты. Лексикалық тұрғыдан бұл сөздер ежелгі түрік тілінен шыққан, көбінесе көптік және сын есім туындыларымен байытылған құрылымды көрсетеді. Семантикалық тұрғыдан алғанда, бұл терминдер абстрактылы ұғымдарды да, нақты ритуалды тәжірибелерді де білдіреді; мысалы, құдайша бейнелері, қорғаушы күштер немесе берекет символдары ретінде қызмет етеді. Осы зерттеуде құдайшылдыққа қатысты сөздердің шығу тегін, мағыналық кеңдігін және жазбалардағы қолданылу формаларын салыстырмалы түрде талдау арқылы ежелгі түрік тіліндегі лексикалық және семантикалық ерекшеліктері анықталған. Құдайшылдық ұғымына қатысты сөздер тек діни сенімдерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени құрылымды да бейнелейтін маңызды көрсеткіштер ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: құдайшылдық, ежелгі түрік жазбалары, лексикалық ерекшеліктер, семантикалық ерекшеліктер , мәдени және діни құрылым.

Abstract. Ancient Turkic inscriptions hold great significance for understanding the cultural and religious life of the Göktürk, Uighur, and other early Turkic societies. The concept of tengrism in these inscriptions can be examined through the words that reflect the belief systems and cosmological views of these societies. Words related to goddess worship are generally associated with sacred power, nature, and the cycle

of life. Lexically, these words have roots in Old Turkic and often exhibit a structure enriched with plural forms and adjective derivations. Semantically, these terms express both abstract concepts and concrete ritual practices; for example, tengrism figures serve as protective forces or symbols of fertility. In this study, the origins, semantic scope, and usage patterns of words related to goddess worship are analyzed comparatively, highlighting the lexical and semantic features in the Old Turkic language. Words pertaining to goddess worship are considered important indicators, reflecting not only religious beliefs but also social and cultural structures.

Keywords: tengrizm, Old Turkic inscriptions, lexical features, semantic features, cultural and religious structure etc.

Eski Türklerde üç tür inanç sistemi bulunmaktaydı: 1) ata kültü, 2) doğa güçlerine (dağ, ay, güneş, kaya, su, deniz, orman vb.), 3) Göktanrı inancı. Bu üç inanç sistemi Orhun-Yenisey yazıtlarında kendini göstermektedir. Eski Türk yazılı belgelerinde ölüm, ahiret, inanç ve benzeri konularla ilgili çok sayıda kelime bulunmaktadır. "Yer-sub", "gök/kök" – Yer-su ve gök ile bağlantılı doğa ruhlarıdır. Bu inanca göre dağın, gölün, kaynağın, kayanın, ağacın hatta bir bütün olarak ülkenin bile ruhu vardır. Öncelikle, diyebiliriz ki, eski Türk dini inancının özünü dünyanın, kainatın üç büyük katmandan oluştuğu (yer-su-gök) fikri ve kutsal mekan Ötüken ile tüm kainatı yaratan ilahi bir güç olan Tanrı inancı oluşturmaktadır. Hiç de tesadüfi değildir ki, Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarının ilk satırları dünyanın nasıl yaratıldığına dair fikirlerle başlar:

"Üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kisi oğlı kulınmıs" ("Üstte mavi gök, altta kahverengi yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğlu oluştu") (KT, ş, 1) [10, 300].

Cehennemle ilgili kavramlar açısından yazıtlarda yalnızca "iç yer" ifadesi kullanılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde cehennem anlamında "tamu" kelimesi kullanılsa da, bunu Orhun-Yenisey yazıtlarında görmüyoruz.

"Teŋri" – tanrı; "tengritek" – tanrı gibi; "kök teŋri" – Göktanrı; "öd teŋri" – zaman tanrısı; "teŋrikən" – tanrıya benzeyen; "teŋridəm" – ilahi; "teŋrim" – yüce tanrı; "teŋritəm" – ilahi; "teŋrilig" – ilahi; "teŋriçi" – tanrıya hizmet eden, tanrıya tapan gibi sözcükler yazıtlarda inançla ilgili leksik birimlerdir.

"Teŋriken" – tanrıya benzeyen, tanrının yeryüzündeki temsilcisi veya tanrının gölgesi, "tanrısıfət" anlamında kullanılmıştır. Orhun-Yenisey yazıtlarında Göktürklerin tanrıçı inancının bir göstergesi olarak sıkça karşımıza çıkar. Bu kelime bazı antroponimlerde ve kağanların epitetlerinde de yer almıştır.

S. Gömeç, tanrıçılığın bir dini inanç olarak tarihinin M.Ö. V. yüzyıla kadar uzandığını ve Asya Hunları arasında o dönemden itibaren mevcut olduğunu belirtmektedir [7, 49]. Ona göre Türkler göğü bir bütün olarak simgelemişlerdir. Ay, güneş ve yıldızların dini bir işlevi olmasa da, kutsallaştırılmıştır. S. Gömeç haklı olarak belirtir ki, dünya dinlerinde hiçbir din saf kalmamış, ikinci derecede, yardımcı varlıklarla çevrilidir [7, 49].

Altun Yaruk eserinde dahi "teŋri kızı" – "tanrıça", "teŋridem" – "ilahi" ve "tanrısal" ifadeleriyle karşılaşırız [2, 513, 518], [3, 500, 707].

İrk Bitig yazıtında "yol tanrısı" ifadesi, bilinen tanrının sıfatlarından biri olup, farklı bir tanrı olup olmadığı net olmamakla birlikte burada belirli bir kavramsal anlayış ortaya çıkmaktadır:"Ala atlığ yol teŋri mən Yarın kiçəeçür mən. Utru eki aylıq Kisi oğlı sokuşmış" ("Ala atlı yol tanrısıyım, gündüz gece koşarım, karşıda iki aylık insan oğlu ile karşılaştım") [12, 2].

Genel olarak, yazıtlarda "tanrı" sözcüğünün önünde bazı sıfatlar kullanılır: "Öd teŋri" (KT, şm, 10) [10, 297], "kök teŋri" (KT, ş, 1) [10, 291] vb.

"Teŋri" kelimesi tanrı, gök, sema, Allah ve kutsal anlamlarını taşır. Bu da Türklerin tanrıçı inancından kaynaklanır. Yazıtlarda çoğunlukla kağan, Tanrı'nın iradesiyle seçildiğine işaret edilir; Bilge Kağan'ın ifadeleriyle "Tengri yarlıkaduk için" ("Tanrı buyurduğu için"), "Üze tengri, asra yer yarlıkaduk için" ("Üstte Tanrı, altta yer yaratıldığı için"), "Tengri ölütmiş" ("Tanrı ölüm vermiş"), "Tengri ança temiş, erinç kan bertim" ("Tanrı demiş ki, size han verdim") gibi ifadeler, insanın kaderinin kendi elinde olmadığını, her şeyin Tanrı'nın yardımı ve iradesi olmadan gerçekleşemeyeceğini gösterir [9, 128-129]. Kül Tigin yazıtının doğu tarafı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey tarafında aynı fikirler yansıtılmıştır. Burada kağanın Tanrı gibi gökte doğması veya yaratılması

ifadesi yer alır. Bu cümlede "tanrı" kelimesi hem ilahi varlığı hem de göğü, semayı belirtir. Kağan da gökte tanrı gibi var olmasıyla ilahlaştırılır.

V. Tomsen bu cümlede "tengride bol" – gökten gelmek, "tengriteg" – göğe benzeyen şeklinde çevirir [11, 79]. Bizim görüşümüze göre "tanrı gibi gök üzerinde, gökte doğmuş" şeklinde çevirmek daha doğru olur. T. Hacıyev, "tanrı" ifadesinin Sümer dilinde "gök", "yıldız" anlamına gelen "an" kelimesinin başına "t" harfinin eklenmesiyle oluştuğunu, "re" ekinin ise yönelme hâlini belirttiğini ifade eder. Biz düşünüyoruz ki, "tanrı" kelimesinin kökünde "tan" ve "re" eki vardır; zira Türk dillerinde ve Azerbaycan Türkçesinde tan//dan sözcüğü bulunur. Anlatılan "tanrı" kelimesinin kökünde "gök", "sema", bütünüyle "kozmik evren" anlamı vardır. "Teŋri" – kelimesi Orhun-Yenisey yazıtlarında 44 kez, "tenrikən" ise 4 kez kullanılmıştır. Türk inancına göre Tanrının görevleri şunlardır:

1. İnsanların dualarını kabul eder.
2. Hayat ve ölüm onun elindedir.
3. Her şeyi bilen ve gören yüce varlıktır.
4. Kağan'a kut verir ve geri alma yetkisine sahiptir.
5. Devleti ve milleti kurar, yaratır.
6. Her şeyin yaratıcısı ve yok edicisidir.
7. Tasviri yoktur ve ebedidir.
8. Kağan onun iradesine bağlıdır.

Şamanist Türklerde "tengri" veya "tanqara" yüksek statülü ruhtur. J.P. Roks, Türk tanrısından bahsederken şöyle belirtir: "Tengri, ulusal bir tanrının tüm özelliklerine sahiptir" [9, 129]. Türkler gök altında ve sarı (boz) yer üstünde yaşamaktaydı. Kağan, Tanrı'nın buyruğuyla "kut" ve "ülüg" sahibi olurdu. Tanrının diğer özellikleri yaratıcı, koruyucu ve cezalandırıcı olmasıydı. Ayrıca Tanrı, milli bir tanrıydı. M. Kaşgari "tanrı" sözcüğünü şöyle açıklar: "Müslüman olmayan Türklerde din büyüğü. Yere inen kafirler göğe 'tanrı' derler. Gözlerine büyük görünen dağ, ağaç gibi her şeye 'tengri' derler. Bilgin kişiye de 'tenqrigən' derler". Bu durum, Türklerin İslam'ı kabul etmeden önce kitlesel olarak Allah'a tanrı dediklerini gösterir. "

Tanrı" kelimesiyle ilgili çeşitli etimolojik görüşler vardır. G. Klauson, kelimenin etimolojisi hakkında fikir belirtmese de, "tanrı" sözcüğünün önce fiziksel anlamda gök yüzünü ifade ettiğini, sonradan Tanrı anlamı kazandığını yazar [1, 523]. Modern Türk dillerinde bu kelimenin Azerbaycan Türkçesi ve Türkçede "tanrı", Kazakçada "teniri", Uygurcada "tenri", Özbekçede "tanqrı", Altaycada "tengeri", Hakasçada "tiger", Yakutçada "tanqara", Moğolcada "tenger" gibi varyantları vardır.

C. Heyet, bu kelimenin sadece Başkırtlarda olmamasını, onların Ural kabilelerinden gelip sonradan Türkleşmeleri ile ilişkilendirir; fakat kelime tüm Türk dillerinde kullanılmaktadır. M. Eliade, "tanrı" kelimesini hem Türk hem de Moğol söz dağarcığına ait olarak değerlendirir [5, 13].

"Tanrı" sözü Orhun-Yenisey yazıtlarında "gök", "gök yüzü", "gök rengi", "tanrı" anlamında kullanılmıştır. Modern dil açısından bu kelime artık "tanrı", "ilah" veya "Allah" anlamı taşımaktadır. İlginçtir ki, eski Türkçede eşanlamlı (omonim) sayılan kelimenin renk anlamı günümüzde arkaikleşmiştir. Bu noktada sorulabilir: İnsanlar önce rengi mi, gökyüzünü mü yoksa ilahi varlığı mı adlandırmışlardır? Gök, yani sema, yıldızlar, ay ve güneşle birleşen bir kavramdır. Yazıtlarda her şeyin üstünde gök bulunur. Gök çökerse her şey biter, kıyamet kopar. Eski Türk insanının düşüncesinde önce gök, sonra yer yaratılmıştır. Gök ile sarı yerin arasında insan durur; en yüce insan ise kağandır. Böylece sema anlamı önce gelir, sonra ilah, yani tanrı, daha sonra renk anlamı ortaya çıkar. V. Tomsen, Göktürklerin adlarındaki "gök" kelimesini "gök'ün kutsal rengi" ile bağlayarak hem "gök, mavi" hem de "semavi" olarak açıklar. Böylece Türklerin "yeryüzünün semavi, yüce hâkimleri" olduğunu göstermek amaçlanmıştır; benzer şekilde Cengiz Han da Moğol akrabalarını "Köke Moğol" ("Gök Moğollar") olarak adlandırmıştır [11,169].

"Kut" – talih, saadet, mutluluk. Eski Türk dini inanç sistemine göre "kut", Tanrı'nın hükümdarlara verdiği güçlü bir ruh ve yaşam gücüdür. Servet, şans, güç gibi anlamlar taşır ve Tanrı tarafından kağana verilir. Irk Bitig eserinde Tanrı ile karşılaşan kişi Tanrı'dan kut ister. Tanrı, kutu yalnızca insana değil sıradan hayvana veya kuşa da verebilir. Bu ruha sahip kağanlar "tanrıkut" olarak adlandırılır. Kut, sadece Tanrı tarafından verilip alınabilir.

“Yoğ” / “yoğla” / “yoğlat” – defin etmek, defin ettirmek. “Yoğ / yuğ” ölünün defin törenini ifade eder. A. İnan, yoğ töreninin ölen kişinin heykeli yanında gerçekleştirildiğini ve sonradan Hristiyan Kıpçaklar ile Müslüman Kırgız-Kazaklarda kaldığını belirtir. Yoğ/yuğ törenine yazıtlarda birçok kez rastlanır: “Lazğın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürdim” (Domuz yılı, beşinci ayın yirmi yedisinde defin ettim) (BX, c,10); “Katun yok bolmıs erti. Anı yoğlatayın, - tidi” (Hatun vefat etmişti. Onu defin ettireyim, dedi.) (T, şm,31) [10, 271].

“Yemlig” – “kurbanlık”. Eski kültlerde Tanrı’ya veya vefat eden kağanlara kurbanlar verilirdi. Yazıtlarda yalnız bir kez “yemlig” kelimesi geçer: “Teŋri elimtə yemlıg bən” (“Mübarek elimde veya elimden kurbanlık”) (Uyuk Turan yazıtı) [10, 25].

“Kergek bolmak” – vefat etmek. Türkologlar arasında farklı görüşler vardır. Orhun-Yenisey yazıtlarında sıkça ölüm anlamında kullanılır. Yenisey yazıtlarında ölünün dilinden birinci şahıs geçmiş zamanda “öldüm”, “adırıltım”, “yok boldum” gibi kelimeler kullanılır. İhe-Ashete yazıtında: “adırılmıs ölügmə yığlayu bertim” (“Ayrılmış ölüme ağladım”) [10, 258]. “Sığıt” / “sığıtçı” / “sığıta” – ağıt, ağıtçı. Bilge Kağan ve Kül Tigin’in defin töreninde ağıt söyleyenler bulunur: “Özi ança kərgək bolmıs. Yuğçı,sığıtçı öñrə kün toğsıkda Bökli çölig el, Tabğac, Tüpüt, apar, Apa urum, kırqız. Üç kurıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı bunça bonun kəlipən sığıtamıs, yuğlamıs” (KT, ş,4) [10, s.291].

“Uçmaq” kelimesi – ölmek; kökü “uç-” fiilindendir. A. von Gabain kelimenin Soğd dilinden Türkçeye geçtiğini söyler [6, 244]. J.P. Roks, A. von Gabain’in ölüm anlamını reddetmesini yanlış bulur [6, 133].

“Kılınmak” – yapılmak, gerçekleştirilmek.

“Üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kisi oğlı kulınmıs” (“Üstte mavi gök, altta kahverengi yer yaratıldığında ikisinin arasında insan oğlu oluştu”) (KT, ş,1) [10, 300].

Sonuç. Eski Türk yazıtlarındaki tanrıçılık ile ilgili kelimeler, hem dini inançları hem de toplumsal değerleri yansıtır. Leksik ve semantik özellikleri, doğa, kutsal güç ve ritüel uygulamalarla bağlantılı olup, erken Türk kozmolojisi, kültürel yapılar ve manevi yaşam hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Kaynakça

1. An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish./ [ed. S.F.Clauson]. – Oxford: Oxford University. – 1972. – 987 p.
2. Çetin, E. Altun Yaruk Yedinci kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki metin parçaları, karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin/ E.Çetin. – Adana: Karahan kitapevi, – 2012.- 321 s.
3. Çoruhlu, Y. Türk motolojisinin anahtarları/ Y.Çoruhlu. – İstanbul: Kabalcı yayınevi, – 2000. – 237 s.
4. Derin, S. Göktürk kitabelerinde Türk inancının izleri// Turkish Studies –İnternational Periodical for the Languages and History of Turkish or Turkic № 9/9 Summer – Ankara: 2014. – 465 -474 p.
5. Eliade, M. Dinsel inanclar və düşünceler tarihi (Muhammed`den reform çağına) (çev. Ali Berktay)/ M.Eliada.- [3 cilt], – İstanbul : KabalcıYayınevi, – 2000. – 328 s.
6. Gabain A. Eski türkçenin yazı dili (çev. Sabit Paylı [Elektron resurs] URL:http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/gabain_01.pdf
7. Gömeç, S. Şamanizm ve eski türk dini // – Pamukkale: PAU Eğitim Fakultesi dergisi, – 1998. № 4, – s.39-51
8. İnan A. Divanü-lügat-it-türkte şamanizme ait kelimeler [Elektron resurs]
9. Raux, J.P. Altay Türklerinde ölüm / J.P.Raux. – İstanbul: Kabalcı yayıevi. – 1999. – 352 s
10. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri / Ə.Ə.Rəcəbli: [4 cilddə] Bakı: Nurlan, – c. 1. 2009. – 567 s.
11. Thomsen, V. Orhon Yazıtları Araştırmaları (Çev. Vedat Köken)/ O.N.Tuna. – Ankara: TDK Yay. – 258 s
12. Uluç, G., Hüseynli, A.., Mehdiyeva D.V. Özcan, Q.S. /Irk Bitig (Qədim uyğur dilində yazılmış fal kitabı)/ G. Uluş A. Hüseynli, D. Mehdiyeva və b. – Bakı: Türkçesi Varken Topluluğu yayınları, – 2013. – 120 s.
URL:(http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/3.php/

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DA QARĞIŞLARIN FOLKLOR-MƏDƏNİ KOD KİMİ İNTERPRETASİYASI

S.N.Qasımova,
Magistrant
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
gasimova13sema@gmail.com

Аңдатпа. Қарғыстарды фольклорлық-мәдени код ретінде талдау олардың тек эмоциялық салмақ қана емес, сонымен бірге ұжымдық жадтың терең қабаттарымен байланысты әлеуметтік-рухани хабар қызметін атқаратынын көрсетеді. «Қорқыт ата кітабындағы» қарғыстар қаһарманның ішкі күйзелісін ғана емес, қоғам айып деп санаған әрекеттерге қарсы қатаң көзқарасын білдіретін перформативтік құрал ретінде көрінеді. Әртүрлі өңірлерден жиналған материалдар қарғыстардың метафоралық қуаты көне мифологиялық нанымдардан бастау алатынын, әрбір қарғыстың артында қорқыныш, тыйым және тағдырға ықпал ету идеяларымен байланысты архайкалық бейнелер жатқанын дәлелдейді. Эмотивтік тұрғыдан алғанда, қарғыстар ашу, налу және күйініштің жоғары экспрессивтілікпен тоғысқан үлгілері болып, сөздің психологиялық әсерін күшейтеді. Олардың тілдік құрылымы мен поэтикалық механизмі фольклордың ырғақтық-эстетикалық жүйесін сақтап қана қоймай, әлеуметтік шектерді айқындауда да маңызды рөл атқарады. Талдаулар қарғыстардың жеке сезімді білдірумен қатар, қоғамдық-адамгершілік реттеу құралы ретінде көпқабатты қызмет атқаратынын көрсетеді. Жалпы алғанда, қарғыстарды жүйелі зерттеу түркі мәдени ойлауын, көне нанымдарды және қоғам психологиясының терең қатпарларын ашуда зор ғылыми мәнге ие.

Тірек сөздер: Қарғыс, Фольклорлық-мәдени код, Эмотивтік экспрессия, Архаикалық нанымдар, Әлеуметтік реттеу

Abstract. The analysis of curses as a folkloric–cultural code shows that these expressions carry not only emotional weight but also function as socio-moral messages rooted in the deep layers of collective memory. In the Book of Dede Qorqud, curses act as performative tools that voice both a hero’s inner turmoil and society’s firm stance against behaviors considered morally flawed. Materials collected from various regions reveal that the metaphorical power of curses stems from ancient mythological beliefs, where each curse is supported by archaic images tied to fear, taboo, and the idea of influencing fate. Emotionally, curses embody intense anger, disappointment, and resentment, functioning as highly expressive linguistic units that amplify psychological impact. Their linguistic structure and poetic mechanisms not only preserve the rhythmic-aesthetic system of folklore but also play a significant role in defining social boundaries. Analyses show that curses fulfill multilayered functions as instruments of personal expression and tools of communal moral regulation. Overall, the systematic study of curses holds great scholarly value for uncovering the deep layers of Turkic cultural thought, archaic belief systems, and collective psychology.

Keywords: Curse, Folkloric–cultural code, Emotive expression, Archaic beliefs, Social regulation

Kitabi-Dədə Qorqud dastanları türk epik düşüncəsinin ən qədim və dərin qatlarını özündə yaşadan nadir mənbələrdəndir. Qarğışlar bu mətnlərdə yalnız emosional ifadə deyil, həm də kollektiv yaddaşın daşıdığı mədəni kodların bir forması kimi çıxış edir. Oğuz ictimai həyatında qarğışın işlənməsi sosial münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm funksional yükə malikdir. Qarğışın söylənməsi müəyyən situasiyalara bağlıdır və bu bağlılıq mədəni davranış modelinin göstəricisidir. Söz, Tanrının insan ruhuna toxunan ilahi nəğməsi, varlığı nurlandıran ən zərif və ən uca hədiyyəsidir. Az sözlə çox fikir ifadə edən bu qədim məişət nitqi örnəkləri xalqın içindən gələn, hər hansı bir durumla bağlı olaraq meydana çıxan maraqlı dil vahidləridir. [3, 19] Dastandakı qarğışlar insanın taleyinə müdaxilə kimi qəbul olunduğundan yüksək performativ gücə sahibdir. Bu performativlik folklor ənənəsində sözün magik gücünə olan inamdan qaynaqlanır. Dədə Qorqudun qarğışları isə həm müdrik nəsihəti, həm də normativ dəyər sistemini ifadə edir. Qarğışların semantik quruluşu onların mifoloji dünya modelindən qidalandığını göstərir. Oğuzlar üçün qarğış həm günahın cəzası, həm nizamın bərpası, həm də etik cızığın qorunması vasitəsidir. Bu baxımdan qarğış mədəni identiklikdə sosial nəzarət mexanizmi rolunu oynayır. Dastanda qarğışlar əsasən qəhrəmanın davranışları ilə bağlı dəyərləndirmə aktı kimi işlənir. Mətnlərdə qarğışların obrazlaşdırılması kollektiv psixologiyanın arxaik qatlarını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Qarğışlar bəzən qəhrəmanı qoruyur, bəzən isə onu cəzalandırır. Bu ikili funksiya folklor düşüncəsinin dialektik mahiyyətini əks etdirir. Dədə Qorqudun

dilində qarğış həm inancla, həm məişətlə, həm də mənəvi qaydalarla bağlıdır. Qarğışların poetik strukturu onların bədii təsir gücünü artırır. Mətndəki qarğışlar tez-tez metaforik çalarlarla verilir və yüksək emosional yük daşıyır. Qarğışların ifadə tərzi Oğuzların dil estetikası haqqında məlumat verir. Bu elementlər xüsusi olaraq emosional fon yaratmaq üçün seçilmişdir. Qarğışın söyləndiyi məqamlar epik gərginliyin ən yüksək nöqtələrini göstərir. Bu baxımdan qarğış narrativin dramatik dinamikasının formalaşmasına xidmət edir. Qarğışların tipologiyası müxtəlif semantik sahələr üzrə qruplaşdırıla bilər. Onların bir qismi ailə-nəsil münasibətləri ilə, digər qismi isə cəngavərlik davranışı ilə bağlıdır. Bu müxtəliflik dastanda sosial məkanın geniş təsvirindən irəli gəlir. Qarğışların istifadə çevrəsi həm qadın, həm də kişi qəhrəmanların dilində özünü göstərir. Bu fakt qarğışın bütün ictimai təbəqələrdə işlənən vahid mədəni kod olduğunu təsdiqləyir. Qarğışların semantik yükü bəzən dini dəyərlərlə çuğlaşaraq daha geniş ideoloji çərçivə yaradır. Bu sırada ilahi ədalətə inam mühüm motiv kimi görünür. A.Qəzənfərqızının da qeyd etdiyi kimi "Bəzən qarğış və alqışların ovsunla çox əlaqədar olduğunu görürük. Alqış və qarğış inamla edilməlidir, ki, "ünvanına çatsın". Müqəddəslik azaldıqca alqış-qarğışların da gücü zəifləyir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bunun belə əks olunduğunu görürük: "o zəmanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi." [2, 85] Nəticə etibarilə, Kitabi-Dədə Qorqudda qarğışlar təkcə dil vahidi deyil, həm də ictimai münasibətlərin, dünyagörüşünün və identiklik kodunun mərkəzi elementidir. Bu xüsusiyyətlər qarğışları folklor-mədəni kod kimi interpretasiya etməyə imkan verir.

"Bu evi xarab olası" [1, 22] qarğışı *Kitabi-Dədə Qorqud* folklor ənənəsində ev və ocaq kultuna yönəlmiş ən ağır lənətlərdən biri olaraq, ailə birliyinin dağılması və nəsil davamının kəsilməsi kimi kollektiv şüur üçün fəlakət sayılan bir mənzərəni kodlaşdırır. Bu ifadə təkcə fiziki məkanın dağılmasını deyil, həmin ocağın sahibinə qarşı mənəvi "ictimai hökm"ün verilməsini bildirir. Qarğışın mədəni kod səviyyəsində funksiyası sosial norma pozan şəxsi həm mənəvi, həm də sakral cəza ilə damğalamaq, yəni onun statusunu icma gözündə "ocaqsız" bir varlığa çevirməkdir. Bu sayaq lənət, dastanın dünyagörüşündə evin müqəddəsliyini vurğulamaqla yanaşı, toplumun özünümühafizə mexanizmini ifadə edən güclü poetik-semantik işarəyə çevrilir.

"Bəbəkləri yetməsün!" [1, 23] qarğışı türk folklorunda nəsil davamının kəsilməsi kimi ən ağır mənəvi cəzalardan birini ifadə edir və bununla icma üçün həyati əhəmiyyət daşıyan törə və soy prinsipinin pozulmasına qarşı sərt mədəni reaksiyanı kodlaşdırır. Bu lənət yalnız şəxsin özünə deyil, onun gələcək varisliyinə yönəldiyi üçün kollektiv yaddaşda bütöv bir ocağın sönməsi, soy xəttinin qırılması kimi kosmik bir itki anlamı daşıyır. Qarğış həm sosial normanın pozulmasına qarşı ictimai qınağın sakral forması, həm də türk mədəniyyətində övladın müqəddəs yerini vurğulayan arxaik dəyər sisteminin poetik işarəsinə çevrilir.

"Çıqsın bənim kor gözüm, a Dirsə xan yaman səgrər!" [1, 30] qarğışı özünə lənət etmə motivi üzərində qurularaq, suçlamanın gücünü artıran və qarşı tərəfin haqsızlığını daha təsirli şəkildə göstərən arxaik folklor strategiyasını əks etdirir. Burada danışan şəxs öz gözünün çıxmasını dilə gətirməklə həm dərin bir məhrumluq obrazı yaradır, həm də Dirsə xanın qəddi-qəddarlığını açıq şəkildə ifşa edən mədəni kodu işə salır. Bu tip qarğış toplumda zülm və ədalətsizliyə qarşı mənəvi müqavimətin poetik forması kimi çıxış edir və emosional hiperbol vasitəsilə haqsızlığı sakral ölçüdə görünən bir günaha çevirir.

"Kəsülsin oğlan əmən süd damarım yaman sızlar!" [1, 31] qarğışı ana südü motivi üzərindən qurularaq, türk mədəniyyətində analıq haqqının pozulmasını ən ağır mənəvi zərər kimi kodlaşdıran arxaik bir lənət formasıdır. Burada süd damarının kəsilməsi həm bioloji, həm də sakral anlam daşıyır: bu, analıq mərhəmətinin, ailə bağının və nəsil davamını təmin edən müqəddəs bağın qopması deməkdir. Qarğış, məhz bu müqəddəsliyin tapdanmasına qarşı toplumun sərt qınağını poetik hiperbol ilə ifadə edir və Dədə Qorqud dünyagörüşündə ana haqqının toxunulmazlığını vurğulayan mühüm mədəni kod kimi çıxış edir.

"Aqar kibi, aqmaz olsun; bitər ikən bitməz olsun; qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün!" [1, 32] qarğışı hərəkət, həyat və dolaşım kimi fundamental təbiət proseslərinin dayanmasını arzulayaraq, insan taleyinin tamamilə qapanması anlamına gələn arxaik bir məhkumluq kodunu açır. Bu ifadədə "axmaq", "bitmək", "qaçmaq" kimi fellərin inkarı, canlılığın və taleyin dayandırılması deməkdir və bu, türk mifopoetik təfəkküründə ən ağır lənət sayılan "daşlaşma" motivi ilə tamamlanır.

Qarğışın strukturu təbiət hadisələrinin insana köçürülməsi üzərində qurularaq, onun varoluş enerjisinin tükənməsi kimi kosmik qınağı ifadə edir. Bu lənət sosial norma pozan şəxsin cəmiyyətdə fəaliyyət, bərəkət və hərəkət simvolu olan bütün imkanlarının əlindən alınmasını diləyən kollektiv qəzəbin poetik formasıdır. Beləliklə, qarğış həm sakral, həm də sosial qatlarda "canlıdan cansıza çevrilmə" ideyası ilə türk folklorunun ən təsirli mədəni kodlarından birinə çevrilir.

"Ağzın qurusun, çoban; dilin çürüsün, çoban; Qadir sənin alnına qada yazsın, çoban!" [1, 43] qarğışı söz və nitqin ilahi güc daşıdığına inanan türk folklorunda danışanın haqqı tapdandıqda, qarşı tərəfə yönəlmiş ən sərt mənəvi lənət forması kimi çıxış edir. Burada "ağzın qurusun" və "dilin çürüsün" ifadələri çobanın yalan, böhtan və ya hörmətsizlik kimi sosial norma pozuntularına görə söz haqqından məhrum edilməsini arzulayan mədəni kodu ifadə edir. "Qadir sənin alnına qada yazsın" isə taleyin ilahi hökm ilə qapanması kimi sakral bir cəza modelini işə salaraq, toplumun ədalət anlayışını və dini-mifik təsəvvürlərini birləşdirən güclü poetik lənət səviyyəsinə yüksəlir.

Emotiv cəhətdən *"Yarımasun – yarçımasun...!"* [1, 59] qarğışı danışanın yaşadığı dərin xəyal qırıqlığı, inciklik və haqsızlıq hissinin ən sıxılmış, qatı ifadəsidir və bu emosional gərginlik lənətin strukturunda "tamamlanma yasağı" kimi təzahür edir. Bu qarğışda arzu edilən uğursuzluq yalnız rasional cəza deyil, eyni zamanda danışanın içində yığılan qəzəb, məyusluq və mənəvi pozuntunun qarşı tərəfə yönəlmiş psixoloji yüküdür; beləliklə, ifadə həm folklor kodu, həm də emosional boşalma aktı kimi işləyir.

"Qılıcıma doğranayın, oxına sancılayın, yer kibi kərtiləyin, torpaq kibi savrılayın!" [1, 65] qarğışı savaş metaforları üzərində qurularaq, türk folklorunda düşmənə yönəlmiş ən yüksək dərəcəli fiziki və kosmik məhvetmə arzusunu kodlaşdırır və bununla cəngavərlik mədəniyyətinin sərt ədalət prinsipini ifadə edir. Emotiv səviyyədə isə bu lənət danışanın içindəki partlayan qəzəbin, qisas ehtirasının və dərin haqsızlıq duyğusunun poetik hiperbola ilə çölə atılmasıdır; insanın bütövlükdə "yoxluğa sovrulması" arzusu emosional pik nöqtəni təşkil edir.

"Əlin qurusun, parmaqların çürüsün!" [1, 70] qarğışı türk folklorunda əlin – yəni əməyin, gücün və iradənin simvolu – üzərinə yönəlmiş ağır lənət kimi, qarşı tərəfin həm sosial fəaliyyətini, həm də mənəvi təsir gücünü itirməsini arzulayan mədəni kodu təcəssüm etdirir. Emotiv baxımdan bu ifadə danışanın içində yığılan inciklik, xəyanət hissi və qəzəbin kəskin şəkildə partlamasıdır; qarğış əlin çürüməsi obrazı ilə qarşı tərəfin etdiyi haqsızlığın "öz əli ilə özünə cəza gətirməsi" kimi simvolik bir emosional yük daşıyır.

"Dur, qız, oynarsan-oynamazsan, cəhənnəmdə oyna!" [1, 73] qarğışı türk folklorunda davranış sərhədlərini aşan, ictimai və ailəvi etikaya uyğun hərəkət etməyən şəxsə yönəlmiş kəskin mənəvi ittiham formasıdır və qızın oyun-şənliklə əlaqəli "həddi aşmasını" cəhənnəm kimi sakral cəza məkani ilə qarşılaşdıraraq mədəni dəyərlərin pozulmasına verilən ən sərt reaksiyanı kodlaşdırır. Bu qarğışın özəyində toplumun qadın davranışına dair normativ gözləntiləri və həmin gözlənti pozulduqda işə düşən sosial nəzarət mexanizmi dayanır. Emotiv cəhətdən isə ifadə danışanın içində yığılıb partlayan qəzəbin, xəyal qırıqlığının və mənəvi sarsıntının hiperbolik şəkildə çölə vurulmasıdır; cəhənnəmdə oynamaq obrazı qəzəbin ən son həddini simvolizə edir.

"Altun-aqçan xərcləyür olsam, mənüm kəfənüm olsun; tavla-tavla şahbaz atun binər olsam, mənim tabutum olsun; səndən sonra bir yiğidi sevib varsam, bilə yatsam, ala yılan olub məni soqsun!" [1, 102] qarğışı türk folklorunda qadının öz sədaqətini, namus andını və eşqinə sadiqliyini təsdiqləmək üçün söylədiyi ən ağır özünə-lənət formasıdır və burada maddi sərvət, at, sevgi və yataq kimi dəyər yüklü elementlər həyat–ölüm metaforik mübadiləsinə çevrilərək mədəni kodu formalaşdırır. Bu lənətdə qadın sevdiyi kişiyə xəyanət edəcəyi təqdirdə həyatın bütün nemətlərinin ona ölüm rəmzinə dönməsini diləyərək, həm eşqin müqəddəsliyini, həm də qadın sədaqətinin sosial məsuliyyət kimi qəbulunu vurğulayır. Ala yılanın sancması isə türk mifopoetik düşüncəsində ilahi cəzanın, günahın dərhal bədəni və taleyi hədəfləyən sakral forması kimi çıxış edir. Qarğışın belə sərt strukturu patriarxal toplumun qadın davranışına yüklədiyi güclü etik çərçivələri poetik dildə şifrələyir və sədaqəti kosmik ölçüdə bir and məqamına yüksəldir. Emotiv cəhətdən bu ifadə sevginin böyüklüyündən doğan dərin qorxu, itirmə hissi və özünü qurban vermə qədər gedən iç sarsıntısının güclü, dramatik partlayışı kimi səslənir.

"Datlu candan ayırsun Qadir səni!" [1, 131] qarğışı türk folklorunda həyatın özü ilə bağlı ən ağır cəza arzusunu ifadə edir və Tanrının birbaşa müdaxiləsi ilə insanın canından məhrum edilməsini sakral səviyyədə kodlaşdırır. Bu ifadə, qarşı tərəfin törətdiyi haqsızlığın sadə dünyəvi ölçülərlə deyil, ilahi ədalətlə cəzalandırılmalı qədər böyük sayıldığını göstərən mədəni dəyər modelinə əsaslanır. Qarğışın strukturu həm ölüm qorxusunu, həm də Tanrı hökmünün qaçılmazlığını birləşdirərək folklor dünyagörüşündə insan davranışını tənzimləyən güclü sosial-etik kod kimi çıxış edir.

Kitabi-Dədə Qorqudda qarğışların folklor-mədəni kod kimi interpretasiyası göstərir ki, lənətlər dastanın həm sosial, həm sakral, həm də psixoloji qatlarını açan mühüm semantik işarələrdir. Qarğışlar vasitəsilə toplum hansı davranışların qəbulolunmaz olduğunu kodlaşdırır və bununla kollektiv yaddaşın normativ sərhədlərini müəyyənləşdirir. Dastandakı lənətlər yalnız şəxsi ittiham deyil, bütöv bir ailənin, ocağın və soyun taleyinə yönəlmiş mədəni mesajlar kimi işləyir. Ana südü, ocaq, can, dil və əl kimi obrazlar qarğışların sakrallığını gücləndirərək onların arxaik mifoloji köklərini üzə çıxarır. Bu ifadələr sözün performativ gücünə olan inamı qoruyaraq şifahi sehr ənənəsinin izlərini yaşadır. Qarğışın hiperbolik dili toplumun qəzəbini, xəyal qırıqlığını və mənəvi cəza arzusunu poetik şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır. Lənətlərdə daşlaşma, çürümə, susuzluq və ölüm kimi motivlər insanın həyat enerjisinin qapanması anlamına gələn kosmik kodlara çevrilir. Eyni zamanda, bu qarğışlar patriarxal toplumun qadın və kişi davranışına dair etik gözləntilərini də aydın şəkildə sərgiləyir. Özünə-lənət formaları eşqin, sədaqətin və namusun yüksək mənəvi dəyər kimi qorunmasını ifadə edir. Qarğışların taleyə, bərəkətə və nəsilə yönəlməsi türk dünyagörüşündə insanın kosmosla bağlılığını bir daha göstərir. Dədəm Qorqudun dünyasında lənət həm cəza, həm də ibrət funksiyası daşıyan sosial nəzarət mexanizmidir. Bu semantik vahidlər dastanın emosional tonunu formalaşdıraraq qəhrəmanların psixoloji vəziyyətini də açır. Nəticə etibarilə, "Kitabi-Dədə Qorqud" qarğışları türk mədəniyyətinin dərin strukturlarını, dəyərlər sistemini və kollektiv şüur mexanizmlərini poetik şəkildə kodlaşdıran çoxqatlı folklor fenomenidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kitabibi-Dədə Qorqud. Əsil və qud. Əsil və sadələşdirilmişmiş mətnlər. - Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, -376 səhyat, 2004, -376 səh.
2. Qəzənfərqızızı. A. Azərbaycan-qumuq folklor əlaqələri, - Bakı: Elm və təhsil, 2018, -160 səhsil, 2018, -160 səh.
3. Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Cild: 3 Sayı: 1 / 14-19

"İKİ OD ARASINDA" ROMANINDA LEKSİK QATLARIN SEMANTİK YÜKÜ VƏ MİLLİ MƏDƏNİ KODLAR

Məmmədli Şərqiyyə Əbil,
Magistrant
Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
sherqiyye.memmedli03@gmail.com

Аннотация. В статье исследуется семантическая нагрузка лексических слоёв и роль национально-культурных кодов в романе Юсифа Везира Чеменземли «Ики Од Арасында» («Между двух огней»). В произведении используются архаизмы, этнолингвистические единицы, религиозно-идеологическая лексика и концептуально-метафорическая лексика, которые создают многослойное культурное пространство и способствуют художественной реконструкции исторического и национального сознания. Семантическая значимость этих лексических слоёв играет ключевую роль в раскрытии характера персонажей, развитии событий, отображении социальной среды и выражении идеологических и эстетических взглядов автора. Национальная идентичность кодируется через концептуальные единицы, что позволяет читателю глубже понять коллективную память, моральные ценности и мировоззрение азербайджанского народа. Исследование показывает, что роман функционирует не только как литературный текст, но и как семантическая система, в которой национально-культурные коды встроены, обеспечивая сохранение культурной памяти через язык.

Ключевые слова: лексический слой, национально-культурный код, семантическая нагрузка, этнолингвистические единицы, архаизмы.

Abstract. This article examines the semantic load of lexical layers and the role of national-cultural codes in Yusif Vəzir Çəmənzəminli's novel "İki Od Arasında". The archaic expressions, ethnolinguistic units, religious-ideological lexicon, and conceptual-metaphorical words used in the text create a multi-layered cultural space and serve the artistic reconstruction of historical and national consciousness. The semantic load of lexical layers plays a crucial role in shaping the characters' personalities, the course of events, the social environment, and the author's ideological and aesthetic position. The formation of national identity is directly encoded through conceptual units, providing the reader with a clear understanding of the collective memory, moral values, and worldview of the Azerbaijani people. The study demonstrates that the novel is not only a literary text but also a semantic system where national-cultural codes are embedded, and cultural memory is preserved through language.

Keywords: lexical layer, national-cultural code, semantic load, ethnolinguistic units, archaisms.

Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-estetik inkişafında roman janrının rolu danılmazdır. Bu janr yalnız fərdi talelərin bədii təcəssümü deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşının, mədəni arxetiplərinin, ictimai təfəkkürünün və milli kimliyinin dil vasitəsilə kodlaşdırıldığı çoxlaylı ədəbi formadır. Bu baxımdan "İki Od Arasında" tarixi romanı Azərbaycan nəsrinin inkişaf xəttində mühüm mərhələ təşkil edir. Əsər hadisələrin sadəcə təsviri ilə kifayətlənmir, onlardan kənara çıxaraq milli-mədəni dəyərlərin, sosial münasibətlərin, tarixi şüurun və mənəvi axtarışların dilə və mətndaxili struktura necə hopduğunu nümayiş etdirən geniş semantik-mədəni məkan yaradır [2].

Romanda istifadə olunan leksik qatlar – arxaik vahidlər, tarixi terminlər, etnoqrafik sözlər, dini-ideoloji ifadələr və emosional-ekspressiv leksika – əsərin yalnız dil bəzəyi kimi təqdim edilmir, əksinə, müəllifin yaratdığı bədii dünya modelinin ayrılmaz semantik komponentləri kimi çıxış edir. Bu sözlər xalqın keçmiş həyat tərzinin, dünyagörüşünün, məişət adətlərinin, sosial münasibətlərinin və psixoloji davranış kodlarının daşıyıcısıdır. Onlar mətndaxili semantik dinamikanı tənzimləyir, obrazların xarakterini müəyyən edir, hadisələrin ictimai və mənəvi kontekstini aydınlaşdırır.

Eyni zamanda, leksik qatların müxtəlifliyinin təhlili romanda milli düşüncənin və kollektiv yaddaşın formalaşdırılması mexanizmlərini açmağa imkan verir. Arxaizmlər vasitəsilə oxucu tarixi epoxanın dil atmosferinə daxil olur, etnoqrafik leksika vasitəsilə xalqın məişət kodları üzə çıxır, dini-ideoloji ifadələr isə dövrün mənəvi-etik sistemini mətndə canlandırır. Bununla belə, emosional-ekspressiv leksika obrazların daxili psixoloji vəziyyətini, onların milli xarakter xüsusiyyətlərini və sosial mübarizəsini daha aydın şəkildə təqdim edir.

Bütün bu leksik vahidlərin semantik yükünün tədqiqi, əslində, mətndə dil və mədəniyyət münasibətlərinin necə qurulduğunu öyrənməyə xidmət edir. Roman dilinin struktur-semantik analizi göstərir ki, "İki od arasında" yalnız tarixi hadisələrin bədii təsviri deyil, həm də milli-mədəni kodların dil vasitəsilə yenidən qurulması və oxucunun idrakına ötürülməsi prosesidir. Beləliklə, əsər həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də dilçilik və etnolinqvistikanın kəsişməsində araşdırılmalı olan qiymətli mətn kimi aktuallaşır.

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin 1937-ci ildə yazdığı və ilk dəfə 1964-cü ildə "Azərbaycan" jurnalında müəyyən ixtisarlarla "Qan içində" adı altında dərc olunan "İki od arasında" romanı mövzu baxımından Qarabağ xanlığının tarixi reallıqlarına əsaslansa da, əslində bütöv Azərbaycan tarixinin geniş panoramasını əhatə edir. Əsərdə böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının toqquşduğu bir məkan kimi təsvir olunan Qarabağ xanlığının öz müstəqilliyini, siyasi birliyini və tarixi kimliyini qorumaq üçün apardığı çətin mübarizə ön plana çəkilir. Rusiya və İran arasında sıxışan bu əraziyə hər iki tərəf bərabər dərəcədə öz təsir dairəsində saxlanmalı olan bir müstəmləkə kimi baxır; onların heç biri Azərbaycan torpaqlarına bərabərhüquqlu qonşu münasibəti göstərmir. Məhz bu səbəbdən xalqın və ölkənin gələcək taleyinin həll edildiyi həlledici məqamda Qarabağ xanı iki zidd qüvvə arasında qalmış, siyasi seçim qarşısında tərəddüd və psixoloji sarsıntı yaşamaqdadır. Romanın ideya məzmunu yalnız xanlıqların qarşıdurması, saray daxilindəki intriqalar və ya bir-biri ilə rəqabət aparan yerli hakimiyyətlər arasındakı savaşlarla məhdudlaşmır. Bir çox tədqiqatçıların vurğuladığı kimi, əsər sırf M.P.Vaqifin ictimai-siyasi fəaliyyəti və ədəbi irsinin bədii əksi olmaqdan da uzaqdır. Müəllifin əsas məqsədi Azərbaycanın böyük tarixi təhlükələr fonunda, taleyüklü qərarların verilməli olduğu bir

zamanda qarşı-qarşıya qaldığı seçim dilemmasını, ölkənin siyasi gələcəyini müəyyən edən dramatik situasiyanı bədii şəkildə açmaqdır. Romanın ideyası bu baxımdan bütövlükdə Azərbaycan tarixinin faciəvi dönəmlərində yaşanan milli yönlü tərəddüdlərin və taleyüklü qərarsızlıqların dərin bədii təhlilinə yönəlmişdir[4, s. 40].

"İki od arasında" romanında leksik qatların semantik yükü, mətndə işlənən söz və ifadələrin müxtəlif dil səviyyələrində daşıdığı məna çalarları ilə müəyyən olunur. Bu semantik struktur obrazların xarakterinin açılmasına, hadisələrin inkişaf dinamikasının ifadəsinə, dövrün sosial-mədəni atmosferinin təsvirinə və müəllifin ideya-estetik mövqeyinin bədii şəkildə təqdiminə xidmət edir. Romanda semantik sistemi formalaşdıran məna qatları bir sıra leksik qatlar əsasında qurulmuşdur:

"İki od arasında" romanında dil yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etmir; o, həm də mədəni yaddaşın qorunması, tarixi biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi və milli kimliyin simvolik şəkildə kodlaşdırılması üçün konseptual bir mexanizm rolunu oynayır. Müəllifin seçdiyi leksik vahidlər – tarixi reallıqları əks etdirən arxaizmlər, etnoqrafik terminlər, dini-ideoloji ifadələr və məişətə bağlı sözlər – xalqın kollektiv şüurunda möhkəmlənmiş dəyərləri, sosial stereotipləri və milli-mədəni arxetipləri mətndə yaşadır.

Bu qatların semantik yükü romanın bədii təbəqəsini sıxlaşdırır və onu sırf tarixi hekayədən çıxararaq milli mədəniyyətin dil vasitəsilə yenidən inşa olunduğu çoxlaylı semantik məkana çevirir. Dil burada tarixi hadisələrin təsvirindən daha çox, həmin hadisələrin arxasında dayanan mentaliteti, ənənəni, ictimai davranış modellərini və mənəvi kodları bərpa edir. Bu səbəbdən romanın mətn strukturu yalnız məzmun deyil, həm də dilin mədəniyyət daşıyıcılığını göstərən geniş etnolinqvistik sistem kimi dəyərləndirilə bilər.

Romanda milli kimlik özünü daha çox dil vasitəsilə göstərir. Dildə kodlaşdırılmış konseptlər – "vətən", "millət", "qardaşlıq", "birlik", "haqq-ədalət", "namus", "dəyanət" kimi semantik nüvələr – obrazların dünyagörüşünü və davranış motivlərini formalaşdıran əsas ideoloji dayaq rolunu oynayır[2].

Bu konseptlər yalnız mətnin semantik quruluşunu genişləndirmir, həm də tarixi proseslərin mahiyyətini açıqlayan mənəvi istiqamətləndirici funksiyanı yerinə yetirir:

- "Vətən" konsepti obrazların öz torpağına bağlılığını, milli özünüdərk hissini və azadlıq uğrunda mübarizə motivasiyasını gücləndirir.
- "Qardaşlıq" və "birlik" ideyaları toplumun dağınıq vəziyyətini bərpa etməyə yönəlmiş mənəvi çağırış kimi çıxış edir.
- "Haqq-ədalət" isə dövrün siyasi qeyri-sabitliyi fonunda həm xalqın, həm də fərdi obrazların etik mövqeyini müəyyən edir[2].

Bu sözlər konseptual vahid kimi romanın ideya-kompozisiya xəttini dayandırmadan aparan semantik çərçivəni formalaşdırır. Yəni dil burada milli kimliyin ideoloji platforması kimi işləyir və əsərin bədii strukturunda mərkəzi məna funksiyası qazanır.

Beləcə, romanın leksik qatları mədəni yaddaşın bərpası, milli kimliyin semantik kodlaşdırılması və sosial reallığın bədii rekonstruksiyası üçün çoxlaylı semantik sistem yaradır. Bu qatların analizi göstərir ki, "İki od arasında" yalnız tarixi hadisələrin deyil, həm də dilin daşıdığı milli-mədəni enerjinin bədii təcəssümüdür.

Romanda leksik qatlar tarixi dövrün ictimai-siyasi mühitinin, sosial münasibətlərinin, məişət modelinin və iqtisadi həyat tərzinin yenidən bədii şəkildə qurulmasında əsas funksional vasitədir. Müəllif dövrün ictimai strukturlarını dil üzərindən canlandırmaqla həm tarixi faktologiyanı gücləndirir, həm də oxucunun həmin mühitə daxil olmasını təmin edən realist atmosfer yaradır.

"Xanlıq", "xan sarayı", "divan", "elçi" kimi sözlər dövrün siyasi idarəetmə sistemini dilin semantik çərçivəsində bərpa edir. "Nökər", "bəylər", "karvan", "təkyə", "məclis" kimi ifadələr sosial təbəqələşməni və iqtisadi münasibətləri mətndə aktuallaşdırır. "Yurd yeri", "oba", "alaçıq", "düşərgə" kimi etnoqrafik leksika köçəri həyat modelini, məişət adətlərini və xalqın xarakterik yaşam tərzini əks etdirir[2].

Bu sözlərin mətnə daxil edilməsi sırf təsvir məqsədinə xidmət etmir; onların hər biri sosial-mədəni reallığın rekonstruktiv təhlilini təmin edən mədəni kod kimi fəaliyyət göstərir. Beləliklə, romanın bədii məkanı dil vasitəsilə real tarixi dövrün semantik xəritəsinə çevrilir.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli əsərlərində müəllif sanki bütün xalqın təmsilçisi mövqeyindən çıxış edir. Onun qəhrəmanları siyasi və coğrafi məsələlərə təhlilçi-pragmatik baxış bucağından yanaşır, hadisələrə sərrast və dəqiq reaksiya verir, bu da diplomatik və strateji müzakirələr üçün cəlbedici xüsusiyyət kimi qiymətləndirilir. Əsərdə göstərilir ki, milli sərvətlərinə və dəyərlərinə sahib çıxan, ərazicə kiçik olsa da, siyasi baxımdan böyük dövlətlərin təsirinə boyun əyməyən və onlardan asılı olmayan qəhrəmanlar üçün dostluq, əməkdaşlıq və qonşu ölkələrlə qarşılıqlı hörmət prinsipləri əsasında münasibət qurmaq mümkündür. Belə yanaşma həm milli maraqların qorunmasına, həm də xalqın rifahına xidmət edir/Beləliklə, Çəmənzəminli əsərlərində həm tarixi hadisələr, həm də sosial-siyasi münasibətlər milli-mədəni kontekstdə təqdim olunur, qəhrəmanların davranış və qərarlarında həm etik, həm də strateji ölçülər ön plana çıxır. Bu baxımdan əsər yalnız tarixi roman kimi deyil, həm də milli kimliyin, diplomatik və sosial-mədəni düşüncənin bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər[3, s. 203].

"İki Od Arasında" romanında leksik qatların semantik yükü milli–mədəni kodların bədii ifadəsini təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Müəllif dilin daxili potensialından istifadə edərək mətni yalnız narrativ hadisələrin ardıcıllığı kimi deyil, həm də mədəniyyətin dildə əks olunan dərin struktur modeli kimi qurgulayır. Bu baxımdan arxaizmlər, etnolinqvistik vahidlər, dini-ideoloji leksika, sosial-tarixi terminlər və konseptual-metaforik ifadələr romanın dilində çoxqatlı semantik məkan yaradır və oxucunu Azərbaycan milli yaddaşının zaman qatlarında səyahət etdirir.

Arxaik sözlər və arxaizmləşmiş ifadələr tarixilik effektini artırmaqla yanaşı, həmin dövrün dünya təsəvvürünü, düşüncə modelini və kommunikasiya üslubunu bərpa edir. Bu leksik təbəqə romanın həm tarixi koloritinin, həm də mental məkanda yaşadılan ənənəvi dəyərlərin ifadəsinə xidmət edir. Etnolinqvistik vahidlər – məişətə, adət-ənənəyə, sosial davranışa, kollektiv münasibətlərə aid termin və ifadələr – xalqın etnomədəni portretini dil səviyyəsində canlandırır. Bu vahidlər təkcə məzmun bildirən sözlər deyil, həm də müəyyən etnik təfəkkürün, sosial praktikanın və ənənəvi həyat modelinin daşıyıcılarıdır.

Dini leksika romanda həm ideoloji mühitin, həm də mənəvi dəyərlər sisteminin təsvirində xüsusi yer tutur. "Qismət", "qəza-qədər", "haqq", "dua", "iman", "bərəkət" kimi leksik vahidlər obrazların düşüncə strukturlarına nüfuz edən mənəvi kodları formalaşdırır və tarixi dövrün dünyagörüşünü daha aydın ifadə edir. Bu sözlər yalnız semantik məna daşımır, həm də xalqın dini psixologiyasını, məntiqi və davranış stereotiplərini mətnin dərin qatına yerləşdirir[1, s. 67].

Konseptual-metaforik ifadələr romanın ideya-fəlsəfi məzmununun açılmasında mühüm rol oynayır. "Od", "kül", "yağış", "daş", "yurd", "torpaq", "qan" kimi sözlər sadəcə predmet bildirən vahidlər deyil; onlar ideoloji assosiasiyalar yaradan, milli psixoloji vəziyyəti əks etdirən semantik yüklü metaforalardır. Bu metaforalar vasitəsilə müəllif həm obrazların daxili dünyasını, həm də cəmiyyətin kollektiv ruhi atmosferini bədii şəkildə şərh edir.

Nəticə etibarilə, roman yalnız bədii süjet quruluşu ilə deyil, dilin içində qurulan milli-mədəni kodlar sistemi ilə də diqqət çəkir. "İki Od Arasında" bu baxımdan sadəcə tarixi roman deyil, həm də Azərbaycan xalqının kollektiv yaddaşını, milli kimliyini və dünyagörüşünü dil vasitəsilə mühafizə edən semantik model kimi dəyərləndirilə bilər. Əsərdə istifadə olunan hər bir leksik qat mədəniyyətin ayrı-ayrı komponentlərini – tarixiliyi, etnokulturoloji özünüdərki, dini psixologiyanı və milli şüurun dərin qatlarını – özündə birləşdirir və mətni çoxlaylı mənalar sistemi kimi təqdim edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva Ş. Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri. Bakı, "Füyuzat", 2023, 204 s.
2. Çəminzəminli Yusif Vəzir. Əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı, "AVRASİYA PRESS", 2005, 664 s.
3. Ibrahimov Əli. Y.V.Çəmənzəminlinin fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri. – Bakı: Nurlan, 2008. - 252 s.
4. Musayeva İ.Ə. Roman təfəkkürü və janrın azərbaycan ədəbiyyatında təkamülü. Elmlər dok. elmi dər. almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı 2022. 52 s.

КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

А.С. Хасанова,
БҚО Облыстық дарынды балаларға арналған
Абай атындағы мамандандырылған мектеп- гимназия- интернаты,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-шебер,
Қазақстан, Орал.
Khasanova-1966@mail.ru

Аннотация. В статье подробно рассмотрена история и этапы развития древних и средневековых тюркских письменных памятников. Упомянуты представители и их труды, приведены примеры. В целом, через раскрытие значения слова «тюрк» показаны духовные ценности произведений, общих для тюркоязычных народов.

Ключевые слова: письменное наследие, памятник, ценность, литература, история.

Abstract. The article provides a detailed overview of the history and stages of development of ancient and medieval Turkic written monuments. The representatives and their works are mentioned, with examples given. In general, by revealing the meaning of the word “Turk,” the article highlights the spiritual values of works common to Turkic-speaking peoples.

Keywords: Turkic, written heritage, monument, value, literature, history.

Түркі халықтарының рухани және мәдени тарихы тамыры тереңге тартылған және бай дәстүрге ие. Сол мәдениеттің ең асыл қазыналарының бірі – көне және ортағасыр түркі жазба ескерткіштері. Бұл мұралар түркі жұртының ықылым заманнан-ақ тілі, әдебиеті, дүниетанымы мен мемлекеттілік деңгейінің биік болғандығын дәлелдейді.

Әдебиет тарихын тиісті кезеңдерге бөліп, зерттеу ісі, бір жағынан, қоғамның жалпы даму заңдылықтарына, ал, екінші жағынан, әдебиет дамуының тек өзіне ғана тән белгі сипаттарға негізделуі тиіс. Ежелгі қазақ әдебиетінің тарихын дұрыс жүйелеу үшін, ең алдымен, мынадай екі мәселені мықтап ескеру шарт. Біріншіден, адамзат қоғамының жалпы даму заңдылықтарын, соның ішінде қазақ халқының қалыптасып, дамуының тарихи кезеңдеріне ықпал еткен қоғамдық- әлеуметтік факторларды жете білу керек. Екіншіден, көркем әдебиеттің қоғамдық -эстетикалық мәні мен қызметінің кемелдену сатыларын, сан қилы әдеби ағымдардың пайда болу себептерін, әдеби жанрлар мен әдеби тілдердің даму кезеңдерін танып білу қажет. Ғалымдар түркі тілдес халықтардың сан ғасырлық әдебиет тарихын екі кезеңге бөліп қарастырады. Бірінші кезең - тәңірлік дәуір әдебиеті, ал екінші кезеңі - ислам дәуірі әдебиеті. Біріншісі - ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтардың (б.з.б.IX- III ғасырлар) қаһармандық дастандары. Олар: «Алып Ер Тоңға» дастаны, «Шу» дастаны. Екіншісі - бізге ғұндар дәуірінен (б.з.б.II -б.з.Y ғ,) жеткен батырлық жырлары. Оған «Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары жатады. Үшіншісі - Түрік қағанаты (YIIIғ.) тұсында өмірге келген «Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» сияқты ерлік жырлары.[4]

Қыпшақ даласына ислам діні тарағаннан кейінгі дәуір әдебиетінен бізге жеткен рухани мұраларды да үш топқа бөліп қарастыру қажет. Біріншісі - Қайта өрлеу дәуірі (X-XIII ғасырлар) немесе ислам дәуірі әдебиеті. Оған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Қожа Ахмет Иссауидің «Ақыл кітабы» жатады. Екіншісі - Алтын Орда дәуірі (XII-XY ғасырлар) әдебиеті. Бұған көне түркі әдеби тілінің оғыз қыпшақ вариантында өмірге келген туындылар: Хорезмидің «Мұхаббат- наме», Құтбтың «Хұсрау - Шырын», Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлстан», Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» т.б. дастандары. Үшіншісі - тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелері: Әбілғазы Баһадүрханның «Түркі шежіресін», Қадырғали Жалаирдің «Шежірелер жинағы», Хайдар Дулатидің «Тарих -и Рашиди» атты еңбектері жатады.[1; 8-б]

Түркі хаықтарының ортақ атауына айналған «түркі» терминінің қалыптасу тарихы төңірегінде осы кезге дейін айтылып жүрген бірнеше пікірлеріне тоқталып, мән мағанасын аша кетсек, А.Н.Кононовтың пікірінше, бұл этноним о баста түркі және моңғол тілдерінде саяси термин ретінде қалыптасқан. «Түркүн», «төркін», «төргін», «түркін» сөзі арқылы ерте

кезде түркі халықтары күйеуге шыққан әйел адамның артында қалған үйі мен оның мүшелерін атаған. Бұл термин алғашқыда түркі тайпасының ақсүйек тобының отбасы мүшелерін атау үшін қолданылған.[5; 14-бет]

Көне Қытай жазбаларындағы деректерге сүйенсек, «түрік» сөзі «күшті», «берік» ұғымын берген. Осы ұғымның негізінде «түркюттер» деген атау пайда болған. Көне түркі дәуірінде өздерінің алғашқы мемлекетін құрған түкію тайпаларының атауы осы сөздің негізінде қалыптасқан. Түркі тілдерін белгілеуде түрік этнонимінің жаппай қолданыла бастауы XY ғасырдан басталса керек. [6; 8-бет]

Түркі тілдеріне ортақ болып табылатын аса маңызды тарихи жазба мұралары үш дәуірге бөлінеді.

1.Көне түркі дәуірі (III, Y -YIII) Бұған Y- YIII ғасырлардағы Талас, Орхон- Енисей жазба ескерткіштері түркі мәдениетінің биік деңгейде болғанын көрсетеді. Бұл түркі халықтарының жазу мәдениетінің қалыптасқан кезеңі. Ең алғашқы жазба үлгілер Орхон-Енисей ескерткіштері болып табылады. Көне түркі дәуіріне жататын жазба мұраларға түркі қағанатының ел құраған қайраткерлері мен ел қорғаған қолбасылары Білге қаған, Тонықөк, Күлтегін, Мойынчордың басына қойылған ескерткештердегі жазба мұралары жатады. Орхон жазбалары – Білге қаған, Күлтегін, Тонықөкке арналған ескерткіштер. Бұл тас жазулар VIII ғасырда Орхон өзені бойында қашалып жазылған.

Олардың негізгі мазмұны – ел бірлігі, отаншылдық, батырлық және мемлекет басқару туралы ойлар. Мысалы, Күлтегін ескерткішінде түркі халқының елдігін сақтау, тәуелсіздік үшін күрес идеясы көрініс табады: «Өлімші халықты тірілттім, Жалаңаш халықты тонды, Кедей халықты бай, аз халықты көп қылдым...» [7]

Түрік қағанаты тарихында Тонықөк тұлғасы ерекше орын алады. Ол Елтеріс қаған, Бөгі қаған, Қапаған қаған және Білге қаған кеңесшісі болған. Ол ақыл кеңесімен де, тапқыр сөзімен де, батырлық істерңмен де қағандарға көмектесіп отырады: «Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым...» [7]

Енисей жазбалары – қазіргі Хакасия мен Тыва аймақтарынан табылған көне түркі ескерткіштері. Олар көбінесе батырлардың ерлігі мен ел қорғау жолындағы күресін баяндайды.

2. Орта түркі дәуірі. Бұл дәуір екі кезеңнен тұрады: Қараханид және Алтын Орда кезеңі.

Қараханид кезеңі. Бұл кезеңде араб мәдениеті әлемдік мәдениеттің көшбасында болып, ғылым мен білімнің, әдебиет пен өнердің, ізгілік пен даналықтың өрістеуіне жол ашып, соны серпін берді. Ғылымның жаратылыстану, медецина, философия т.б. салалары ерекше дамыды. Әлем әдебиетінің інжу-маржаны саналатын көркем туындылар мен философиялық трактаттар дүниеге келді. Араб мәдениетімен тығыз байланысты бұл кезеңнің ерекшеліктерін сипаттайтын жазба дүниелерге Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білік» поэмасы, Махмұт Қашқаридің «Диуани луғати–т-түрк» түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі, Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Қожа Ахмет Иассауи «Диуани хикмет» атты шығармалары жатады. Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білік» еңбегі – билік пен адамгершілік туралы философиялық-дидактикалық шығарма;

Махмұд Қашқари – «Диуани лұғат ат-түрік» атты еңбегінде түркі тілдерінің байлығын, грамматикасын, мәдениетін жүйеледі; Ахмет Йүгнекидің «Һибатул хақайық» еңбегі – білім мен ізгілікке үндейтін дидактикалық туынды.

Алтын Орда кезеңі. Бұл кезеңнің тілдік ерекшеліктерін көрсететін Хорезмидің «Мұхаббат намесі», Құтыб ақынның «Хұсрау - Шырын», Сайф Сараидің «Гүлістан бит-түркиі», Рабғузидің «Қисса -сул әнбиясы», қыпшақ жазбаларының бірі - «Кодекс куманикус» сөздігі жатады. Ортағасыр кезеңінде (X–XV ғғ.) түркі жазба мәдениеті жаңа деңгейге көтерілді. Бұл дәуірде түркі тілі ғылым мен әдебиеттің тіліне айналды. Ал XIII–XV ғғ. аралығында жазылған Қорқыт ата кітабы, Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі», Сәйф Сараидың «Гүлстан бит-түрки» еңбектері түркі халықтарының әдеби тілін байытып, рухани өмірін бай мазмұнмен толықтырды.

3.Жаңа түркі дәуірі. XY ғасырдан қазіргі кезеңге дейін. Бұл дәуірдің бастапқы кезеңі көптеген түркі этностары тайпалық одақтар мен ру тайпалық бірлестіктер мемлекеттілігінің болуымен, елдікке жетуімен байланысты халық, ұлт болып қалыптаса бастады.

Көне және ортағасыр түркі жазбалары – халқымыздың тарихи жады мен рухани сабақтастығын айғақтайтын баға жетпес мұра. Олар:

Түркі тілдерінің даму тарихын анықтауға негіз болды;

Ұлттық сана мен елдік идеяның бастау көзіне айналды;

Тәрбиелік, адамгершілік, патриоттық құндылықтарды бүгінгі ұрпаққа жеткізді.

Сөйтіп, қазақ халқының түркі тілдес басқа халықтардың бәрімен ортақтасатын ежелгі дәуір әдебиеті адам бойындағы ең ізгі қастеттерді әділдікті, достықты, адал еңбекті, ақыл-парасатты өнер- білімді, туған жерге деген сүйіспеншілікті т.б. жырлады. Сол арқылы қоғамдық ой- пікірдің дами түсуіне айтарлықтай ықпал жасады, әрі бұдан кейінгі тарихи кезеңде қазақ халқының өзіндік төл әдебиетінің қалыптасуына негіз болып қаланды.

Көне және ортағасыр түркі жазба мұралары – түркі өркениетінің алтын қазынасы. Бұл жәдігерлердің әрбір жолы ұлттың өткенін танып, болашағын айқындауға жол ашады. Оларды зерттеу, сақтау және жас ұрпаққа насихаттау – бүгінгі күннің маңызды міндеті.

Әдебиеттер тізімі

1. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: «Мектеп», 1986.

2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуірі әдебиеті. – Алматы: «Атамұра», 2005.

3. Айдаров Ғ. Орхон Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. –Алматы: «Рауан», 1995.

4. Айдаров Ғ., Құрышжанов А., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп», 1971.

5. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрский период. Л.: «Наука», 1982.

6. Бүркіт О. Түркітану. – Алматы, «Арыс» 2003 ж.

7. Орхон жазбалары. – Алматы, «Атлас» 2001ж.

BADIIY MATNNING PRESUPPOZITIV TAHLILI PRESUPPOSITIONAL ANALYSIS OF LITERARY TEXTS

M.B.Xujamkulova,
O‘zbekiston Milliy universiteti
Jurnalistika va o‘zbek tilshunosligi kafedrasi
dotsent v.b.
m.xujamqulova@nuu.uz

Аннотация. В статье подробно рассмотрено явление пресуппозиции в художественных текстах с теоретической и практической точек зрения. Анализируется происхождение понятия в философии, его проникновение в лингвистику и трактовка в трудах Г. Фреге, Н.Д. Арутюновой, В. Гака, А. Нурмонова, Ш. Сафарова и других исследователей. На материале узбекской литературы показано, что пресуппозиция играет важную роль в раскрытии подтекста, выражении внутреннего мира персонажей и их социальных установок. В исследовании подчеркивается роль различных грамматических средств в формировании пресуппозиций, а также связь данного явления с пропозицией и имплицитным смыслом. В целом, статья обосновывает методологическое значение пресуппозиции в анализе художественного текста.

Ключевые слова: пресуппозиция, пропозиция, подтекст, художественный текст, прагмалингвистика.

Abstract. This article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of presupposition in literary texts. It traces the origin of the concept in philosophy, its adoption into linguistics, and its interpretation by scholars such as G. Frege, N.D. Arutyunova, V. Gak, A. Nurmonov, and Sh. Safarov. Using

examples from Uzbek literature, the study demonstrates how presupposition helps to reveal implicit meanings, the inner world of characters, and their social attitudes. The research also highlights the role of various grammatical means in forming presuppositions and explores their relation to propositions and implicatures. Overall, the article substantiates the methodological significance of presupposition in the analysis of literary texts.

Pragmalingvistik tahlilning asosiy tushunchalaridan biri presuppozitsiyadir. Ma'lumki, presuppozitsiya tushunchasi, dastlab, falsafada, yuzaga kelgan bo'lib, G.Frege uni ilmiy amaliyotga kiritgan, keyinchalik presuppozitsiya lingvistikaga kirib keldi va Ch.Fillmor, A.Svika, G.Gabriel, J.Lakoff, N.Xomskiy, E.Kinen, V.A.Zveginsev, N.D.Arutyunova va boshqa bir qator olimlar tomonidan o'rganildi va o'rganilmoqda [Mahmudov M.; 1986].

Presuppozitsiya shaklan soddalashgan sintaktik birliklarni mazmunan murakkablashtiradigan omildir. Bu jihatdan sodda gapning grammatik qoliplari uning semantik mundarijasi bilan o'zaro nomuvofiqdir. Demak axborot uzatish jihatiga ko'ra, sodda gaplarning presuppozitsiyasi qo'shma gaplar propozitsiyasiga son jihatdan tengdir. Masalan, *Mahmud javob berdi.* (T. Malik) propozitsiyasi o'z-o'zidan Asadbek so'radi degan ikkinchi propozitsiyani talab qiladi. Bu sintaktik birliklar Asadbek so'radi va Mahmud javob berdi qo'shma gapiga teng.

Tilshunoslikda gap qurilishi va lisoniy birliklarning o'rni presuppozitsiya uchun muhim ahamiyatga ega. Aytib o'tganimizdek, presuppozitsiya shaklan soddalashgan sintaktik birliklarni mazmunan murakkablashtiradigan omildir. Bu jihatdan sodda gapning grammatik qoliplari uning semantik mundarijasi bilan o'zaro nomuvofiqdir. Demak, axborot uzatish jihatiga ko'ra, sodda gaplarning presuppozitsiyasi qo'shma gaplar propozitsiyasiga son jihatdan tengdir. Har qanday sodda gapda presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar, ayniqsa, leksik ma'noga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar, olmoshlar, ravishlar, o'xshatishli qurilmalar ishtirok etadigan bo'lsa, o'sha gap mazmuniy jihatdan murakkab bo'ladi [Rahimov U.;1994].

Presuppozitsiya atamasiga juda ko'p olimlar tomonidan turlicha ta'rif berib kelinadi. Jumladan, bu atama G.Frege ta'rifida "gapda ifodalangan hukmning tabiiy asosi" deya ifodalansa, N.D.Arutyunova uni "bilishning umumiy xazinasi" deb izohlaydi, G.V.Paducheva esa "oldindan bilishning jami" kabi ta'riflar bilan keltiradi. Presuppozitsiya gapda ishtirok etayotgan bo'laklar orqali ifodalangan ma'no emas, balki zohiriy ma'no ostidagi qo'shimcha – botiniy ma'no [Раҳимов У.; 1994].

Presuppozitsiyada barcha uchun tushunarli bo'lgan propozitsiya haqida gap ketadi. Ya'ni propozitsiya jumlalarining ma'nosi barchaga tushunarli bo'lishi mumkin, ammo presuppozitsiya hammaga ham aniq bo'lavermaydi. Jumladan, "...nutqiy kommunikatsiyaning to'g'ri va real amalga oshishi uchun kommunikantlar nutq momentiga qadar muayyan faktlar bilan tanish bo'lishi, umumiy vaziyat bilan bog'liq muayyan bilim – xabardorlikka ega bo'lishlari lozim. Ana shu faktlar, bilimlar tilshunoslikda presuppozitsiya nomi bilan umumlashtiriladi" [МаҳмудовН.;1986]. Tilshunos olim A.Nurmonov ushbu pragmatik terminni "...presuppozitsiya logik va semantik tushunchalar bo'lib, logika va sintaktikaning o'rganish obyektidir, ...sintaktik konstruksiyalarda propozitsiyalarning biri shu suppozitsiya orqali anglashiladi" deya ta'riflaydi. [Нурмонов А.;1986]. Shuningdek, tilshunosning fikricha, "...sodda gap tarkibidagi ayrim so'zlar va grammatik shakllar ham alohida presuppozitsiya ifodalab, shu sodda gapni semantik murakkablashtirishi mumkin" [Эрназарова М.;2018].

Pragmatikaning asosiy vazifalaridan biri, tilshunoslikning yangi sohasi sifatida nutq subyektining ichki maqsadi bilan bog'liq yashirin propozitsiyalar va ulardagi presuppozitsiyalar (voqelikning bayon qilinishi va uning yashirin, ichki imkoniyatlari)ni tadqiq etadi. Masalan, *Onamning jahli chiqqanini kamdan-kam ko'rardim (O'.Hoshimov «Dunyoning ishlari»).* Ushbu voqelanish aniq propozitsion holat. Bunda yashirin presuppozitsiya mavjud *(Onamning jahli uncha-bunchaga chiqmasdi).* Propozitsiya nutqda yashirin, ichki maqsadni ochib berishga yordam beradi. Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat hamda nutq egalarining til ko'nikmalari bilan bog'liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyat bo'lib, mohiyatan gap qurilishi asosida yotuvchi yashirin hukmning tashqi ishoraga asoslangan ko'rinishi hisoblanadi. Demak, lingvistik presuppozitsiyani gapda lisoniy vositalar ishorasi asosida yashirin ifodalanuvchi axborot tarzida

baholanishi asosli [Бурханов З.; 2008]. Tilshunoslikda presuppozitsiya ham grammatik, ham logik jihatdan informatsiyani ifodalaydi. Masalan, *Ana u shlyapa kiygan sotuvchidan so‘radim.* **(**sotuvchining shlyapasi bor). Pragmalingvistik tahlilning asosiy tushunchalaridan biri presuppozitsiyadir. Sintaktik konstruksiyalarda propozitsiyalarning biri shu konstruksiyalarning predikativ markazi orqali, ikkinchisi esa presuppozitsiya orqali anglashiladi (A.Nurmonov). Shuning uchun matn ichidagi propozitsiyalarning, ayniqsa, presuppozitsiya orqali anglashiladigan yashirin propozitsiyani o‘rganish presuppozitsiyaning tilshunoslikning pragmatika sohasi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Shuningdek, presuppozitsiyaning asosiy maqsadi nutq subyekti bilan bog‘liq holda uning aniq va yashirin maqsadi, nutqiy axloq tiplari, so‘zlovchining o‘z xabariga o‘z munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Presuppozitsiya gap tashqi strukturasida moddiy ko‘rinishini to‘liq namoyon qilmaydi. Ammo uning tashqi signallari – ishora vositalari, tabiiyki, sintaktik strukturadan o‘rin oladi[Burxonov Z.; 2008]. Matndagi propozitsiyani mantiqiy tahlil qilish asosida presuppozitsiyani aniqlab olish mumkin bo‘ladi. Masalan, *Boqchaning kunbotari bilan xarobazor imoratlarni yonlab yurdi. (A.Qod. “O‘tkan kunlar”).* Ushbu sodda gap bir nechta presuppoziyaga ega: 1. *Imoratlar boqchaning kunbotarida joylashgan*; 2. *Imoratlar –xarobazor*;

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, presuppozitsiya ma’lum matn ifodalayotgan propozitsiyani to‘g‘ri tushunilishiga imkon beradigan so‘zlovchilar o‘rtasidagi “bilishning umumiy fondi”, “oldindan bilishning jami” sifatida belgilanadi. Har qanday propozitsiyani “ochish”da ushbu jarayon haqida uni biluvchilar o‘rtasida oldindan bu haqida ma’lumot yoki “sulh” bo‘lishi lozim. Ya’ni presuppozitsiyada xabar beruvchining shunchaki xabar bermayotganligi, uning yana nimagadir ishora qilayotganligini tinglovchi oldindan bilishi muhim:

– Siz o‘shami?

– Men o‘sha, – dedi bek....

– Ko‘zlarimga ishonmayman, – dedi.

Otabek ko‘zlarini to‘ldirib qarab:

– Men ham, – dedi...

– Kutilmagan baxt, – dedi....(A.Qod. “O‘tkan kunlar”).

“O‘tgan kunlar”dagi barchamiz uchun tanish bo‘lgan Kumush va Otabek suhbatidagi “kutilmagan baxt” nimaligi ularning o‘zlariga tushunarlidir. Asardan ma’lumki, Kumush turmushga chiqishidan oldin suvning bo‘yida Otabek bilan to‘qnash keladi va o‘zi bilmagan holda uni yoqtirib qoladi. Ammo oradan oz vaqt o‘tib otasining begona bir yigitga turmushga uzatayotganidan ko‘ngli g‘ash bo‘ladi. Bir ko‘rishdayoq sevib qolib sovchi yuborgan Otabek, ota-onasining roziligi bilangina turmushga chiqayotgan Kumush (kuyovning Otabek ekanligini to‘ydan keyin biladi) va ularning to‘ydan keyingi birinchi suhbati – ushbu matn presuppozitsiyasini ochishga yordam beradi.

Presuppozitsiya badiiy matnning mazmuniy qatlamini boyitadi. Ular yordamida muallif yashirin ma’nolarni ifodalaydi, qahramonlarning ichki kechinmalari, ijtimoiy va ma’naviy qarashlari ochiladi. Badiiy matndagi misollar hamda xorijiy nazariy qarashlar asosida ko‘rish mumkinki, presuppozitsiya matn tahlilida muhim pragmatik vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Маҳмудов Н. Пресуппозиция ва гап. ЎТА. 1986. № 6. – Б. 28.
2. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Ўз.РФА. – Т.: Фан, 1992. – Б.113.
3. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1996. – P. 138.
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б. 115.
5. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французкого языка. Синтаксис. – М., 1981. – С.14.
6. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси.номзодлик дисс. – Самарқанд, 1994. – Б. 2.
7. Раҳимов У. Тагмаъно ва песуппозиция. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2005. №5. – Б. 29.
8. Бурханов З.Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси. Филология фанлари номзодлик диссертациясига автореферати. – Тошкент, 2008.
9. Эрназарова М. С. Грамматик маъно лисоний ва прагматик омиллар яхлитлигида. Филол. фанлари докт.(DsC) диссертацияси автореф. – Самарқанд, 2018.

«МҮНЙЕТҮЛ-ГҮЗАТ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ СОМАТИЗМДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Н.Қ.Шалғынбай,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың докторанты.
Қазақстан, Астана
shalgynbai_nurbek@list.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются лексическая природа и семантические функции соматизмов (наименований, относящихся к частям человеческого тела) в письменном памятнике «Мүнйетүл гүзат». Письменные памятники мамлюкско-кыпчакского периода считаются важными источниками, связанными с казахским языком. Их содержание и языковая структура неоднородны. В последние годы изучение наследия мамлюкских кыпчаков стало активно развиваться. В ходе исследования анализируются виды соматических лексем, их семантическое поле, употребление в тюркских языках, а также связь с языковыми особенностями древних эпох. Автор показывает, что соматизмы функционируют не только как анатомические наименования, но и как символические бірліктер, передающие духовно-познавательные и социокультурные понятия. Лексика мамлюкско-кыпчакских памятников оценивается как ценный языковой материал с точки зрения исторической лексикологии.

Ключевые слова: кипчакский язык, письменные памятники мамлюкско-кипчакского периода, историческая лексикология, современный казахский язык, соматизмы.

Abstract. This article examines the lexical nature and semantic functions of somatisms (terms referring to parts of the human body) in the written monument «Munyetul Guzat».The written monuments of the Mamluk–Kipchak period are considered important sources related to the Kazakh language. Their content and linguistic structure are heterogeneous. In recent years, the study of Mamluk–Kipchak heritage has begun to develop actively. The research analyzes the types of somatic lexemes, their semantic fields, their usage in Turkic languages, as well as their connection with the linguistic features of ancient periods. The author demonstrates that somatisms function not only as anatomical terms but also as symbolic units conveying spiritual, cognitive, and sociocultural concepts. The lexicon of the Mamluk–Kipchak monuments is evaluated as valuable linguistic material from the perspective of historical lexicology.

Keywords: Kipchak language, written monuments of the Mamluk–Kipchak period, historical lexicology, modern Kazakh language, somatisms.

Қыпшақтар – ортағасырлық Еуразия даласында кең ауқымда өмір сүрген түркі тайпаларының ірі бірлестігі. X–XIII ғасырларда олар Дешті Қыпшақ аталған ұлан-ғайыр өңірде саяси, әскери және мәдени үстемдікке ие болды. Қыпшақ тайпалары кейінірек қазақ халқының қалыптасуына елеулі этникалық негіз болған.

Қыпшақтардың тілі түркі тілдерінің қыпшақ тармағына негіз салып, кейінгі қазақ, қарақалпақ, ноғай, қырым татарлары, башқұрт және кейбір басқа халықтардың тіліне үлкен ықпал етті. Қыпшақ тілі орта ғасырларла қолданыста болғаны белгілі. Орта ғасырлардағы жазба ескерткіштер негізінен араб жазуымен тарихта қалды. Орта ғасырлардағы араб жазулы көне түркі мұралары ғылыми еңбектерде Қарахан әулеті түркілерінің (XI-XII), Орта Азия түркі халықтарының (XI-XIV), ескі қыпшақ (XII-XV), Шағатай тілінде (XV-XVII) жазылған мұралар деп жіктелген [53]. Қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштердің ғылымға белгілері «Кодекс Куманикус», «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштері», «Армиян колониясы жазба ескерткіштері» [1, 55].

«Мүнйетүл-Гүзат» – XIV ғасырдың екінші соңында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған соғыс өнері туралы шығарма. Шығарманың араб тіліндегі түпнұсқасы «әл-Фурусийе фи-Ремийл-Сихад» деп аталады. Түпнұсқа авторы Мұхаммед бен Якуб (1315-1362) деген кісі болып табылады. «Мүнйетүл-Гүзат» аталмыш түпнұсқаның үшінші бөлімінің ғана аудармасы. «Мүнйетүл-Гүзаттың» жалғыз қолжазбасы Стамбулда, Топкапы сарайы, 3-ші Ахмед бөлімінде сақталған. Қолжазба 1446 жылы көшірілген. Бұл еңбекте Мәмлүк-қыпшақтарының әскери өнері жөнінде баяндалған.

Жазба мәтін мәмлүк-қыпшақ тілінің «қыпшақ элементтері басым» диалектісінде жазылған. Шығарманың сөздік құрамында 60-70 пайызы түркілік сөздер болса, қалғаны араб-парсы тілдеріне тиесілі. Бұл жазба ескерткіш туралы қазақ тіл білімінде зерттеу жүргізілмеген, тіпті аты аталмаған десек те болады.

«Мүнйетүл-Гүзатты» таңдаудағы басты себеп – шығарманың «таза қыпшақ тілінде» (Я. Экман) жазылғандығы. Қазақ тілі туыстығы жағынан қыпшақ топшасына жататындықтан, аталған мәтіннен ұқсас тілдік бірліктерді өте жиі кезіктіреміз. Қазақ тілі мен жазба мәтіннің тілінде тарихи сабақтастық, байланыс бар.

Қыпшақтардың Орта Азия аймағына үстемдігін 1220-жылдарда Моңғол шапқыншылығы тоқтатқан. Қалқа (Кальчик) өзені бойында 1223 жылы моңғолдар тарапынан ауыр жеңіліске ұшыраған қыпшақтар 1238-39 жылы моңғолдардың екінші шапқыншылығынан түгелдей құлаған. Маңызды бөлігі жаңа жеңімпаздармен, яғни Алтын Орда құрамында қалды қалды. Басқалары ескі дұшпандары болған халықтардың дінін қабылдап, олардың ішінде заман өткенде түркі дүниясы үшін жоқ болған. Бүгінде өзбек және қырғыздарда бірер үлкен рулар және Башқұрт пен Ноғайларда өте кіші рулар Қыпшақ деп аталады [2, 716]. Татарлардың, Қарайым түріктерінің және гагауыздардың қалыптасуында да Қыпшақтардың рөлі болғаны анық [3, 5].

Жошы ұлысының маңызды бөлігі жергілікті қыпшақтар болса, Мысырдағы Араб халифатында беделді рөлге ие болған Мәмлүк-қыпшақтар болатын.

Мысыр және Сирия сахарасына Қыпшақтар екі түрлі жолмен келген. Алғашында құлдықпен сатылған жасөспірім балалар болса, бір бөлігі Моңғол шапқыншылығы кезінде паналап келгендер болған. Осы жағдайлар бұл аймақтағы түркілер санының артуына әсер еткен. Аббаситтер заманынан бастап Сирия және Мысыр әскери күштерінің арасында түркілердің маңызы зор болған. Аббасит халифасы әл-Мәғмун (813-833) және әл-Муғтасымның (833-842) күзет бөлімдерінде түркілер болғаны белгілі болды [4, 866].

Араб басшылары күзет бөлімдерінде жүрген еңбегін ескеріп халифаттың әр түрлі орталықтарына түркі сарбаздарын уәли қылып жіберіп отырған. Бұл түркі уәлилері өздері барған өлкеде түркілерге негізделген әскери бірлестіктер құрып, аймақтың төресі болған. Мысырға алғаш уәли болып келген Язид б. Абдуллах ит-түркі (850). Мәмлүктер Айюбилер (1171-1250) кезеңінде билеушілердің әлсіздігінен қысқа уақытта үлкен ықпалға ие болды. Айбек сұлтан 1260 жылы Айюби әулетін құлатады. Мәмлүк-Қыпшақ әулетінің негізін қалаған – Сұлтан Байбарыс. Ол «Айн Джалут» шайқасында жеңілмейтін Моңғолдарды жеңген болатын. Египетте биліктерін жүргізген түркілерді тарихшылар екіге бөледі: Бахри Мәмлүктер (1250-1382) және Буржи Мәмлүктер (1382-1517). 1517 жылы Османлы жаулап алғанға дейін Мәмлүк-қыпшақтар Мысыр мен Сирияға өз биліктерін жүргізіп келген. Осы кезеңге дейін Крестшілерге және Моңғолдарға қарсы жеңісті шайқастардың сериясын жасады.

Жоғарыда атағандай, Мысырға түрлі себептермен келген Дешті-Қыпшақтар араб әлемінде «түркілік қолтаңба» қалдырды. Мысыр даласында 300 жылға жуық салтанат құрған мәмлүк әулеті Араб халифатынан кейін тұралаған ислам өркениетін қайта жандандырды. Ислам билеушілері сияқты ғылымға, медицинаға, сәулет өнері мен қолөнершілікке көңіл бөлді. Хорасан, Алтын Орда, Әзірбайжан, Анадолы, Сирия және Мысыр арасында мәдени байланыс орнады. Он төртінші жүз жылда Әмир Сойургатмыш салдырған Кахире Медресесінде Алтын Орда және Түркістаннан келген ғалымдар мұғалім ретінде қызмет еткен [4, 35].

Мәмлүк сұлтандары және басқарушыларының көбі арабша білген. Осы кезде қыпшақ тілінде де, араб тілінде де әдеби шығармалар жазылған. Я. Экманның айтуынша, «мәмлүк-қыпшақ шығармаларының көбі арабша сауатсыз жазылған және халықтың көбі түркіше сөйлеген» [4, 37]. Осыдан түрік тілінің үстем тап тіл ретінде ерекше маңызға ие болғанын аңғарамыз. Елдің арабша сөйлейтін халқының түрікше үйренуін жеңілдету үшін біршама грамматикаға қатысты еңбектер және сөздіктер жазылған. Билеуші және сұлтандардың әмірімен кейбір шығармалар жазылды және кейбірі араб, парсы тілдерінен аударылды және

түркінің басқа аймақтарынан біраз әдеби шығармалар олардың кітапханалары үшін көшірілген.

Жалпы Қыпшақ мәтіндерінің тіліне келетін болсақ, орта ғасырда жарық көрген мәтіндерді ғалымдар тілдік ерекшеліктерін ескере отырып 2-ге бөледі:

1) Таза қыпшақша жазылған мәтіндер. Бұл санатта бізге жеткен жәдігерлер өте аз. Оған тек «Кодекс-куманикус» жатады;

2) Мысырда жазылған Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мәтіндер.

Грамматикалық еңбектер және сөздіктер. Бұрын айтылғандай, Мәмлүк мемлекетінің билеуші таптары мен әскердің едәуір бөлігі қыпшақтардан болды. Алайда халықтың кейбір бөлігі арабша сөйлеген. Сол себепті халықтың осы бөлігіне қыпшақ тілін үйрету үшін сөздіктер мен грамматикалар дайындалды. Мұндай еңбектердің тілі қыпшақ түрікшесі және оғыз түрікшесі (түркімен) диалектісінде жазылған.

Өлеңдер. Мәмлүк-қыпшақ кезіндегі жалғыз әдеби шығарма – «Китаби *Гүлстан бит Түрки»*. Аталмыш шығарманы парсының атақты ақыны Сағдидің Гүлстанынан аударма жасаған Сәйф Сараи. Ол Алтын Орданың негізгі қаласы Сарайда туған. Кейін біраз ұстаз, ғалымдар сияқты Мысыр сахарасына келген. Сол жерде 1391 жылы Сағдидің Гүлстанын Баттас бектің атынан аударған.

Соғыс өнері және атбегілікке қатысты еңбектер. Мәмлүк-қыпшақтарының крестшілерді айтпағанда, әйгілі Шыңғыс ұрпағы Хулагудың екпінін басып, әскерін талқандағанын білеміз. Бұл тарих бетіндегі күтпеген жағдай болған. Осы жеңістердің бірден-бір себебі майдан алаңына дайындалған ерекше тактикалары мен соны соғыс техникалары. Бұған бір дәлел сол кезеңнен жеткен жазба ескерткіштер. Аталмыш мәтіндерде садақ ату, қылыш ұстау, ат баптау, сүңгілеу сияқты мәселелер баяндалған.

Еңбекте кездескен соматизмдердің төрт түріне талдау жасадық. Төменде көрсетілген кесте шығармада кездескен сөздер негізінде жасалды.

1-кесте. Соматизмдер: бас-бет аймағы

Соматизмдер	**Индексі**	**Қазақша аталуы**	**Түркі тілдеріндегі көрінісі**
Бас-бет аймағы	Baş (баш)	Бас	Түркі халықтары тілінде тек *с-ш* фонетикалық дыбысында ғана айырмашылық бар
	Yüz (йуз)	Жүз	Түрік, башқұрт, түрікмен, ұйғыр – *йуз*; қазақ, қырғыз–*жүз*.
	Aġız (ағыз)	Ауыз	құмық – *авуз*; башқұрт, қазақ, қарақалпақ – *ауыз* түрік – *ağız*
	Köz (көз)	Көз	Фонетикалық ерекшеліктерін айтпағанда, қазақ,қырғыз,татар, ұйғыр,өзбек, түрік тілдерімен сәйкес деп айтуға болады
	ḳulaḳ (қулақ)	Құлақ	Қазақ, башқұрт, татар тілдерінде – құлақ; қарақалп., азербайдж., ұйғыр тілдерінде – *гулак, қулақ*
	Manglay (маңлай); Alın (алын)	Маңдай	башқұрт, татар, түрікмен, ұйғыр – *маңлай;* әзірбайжан – *алын.*
	Boyun (бойун)	Мойын	түрік, түрікмен, өзбек, ұйғыр тілдерінде *б-м* дыбыс алмасу
	Til (тил)	Тіл	
	Bıyıḳ (быйық)	Миық, мұрт (мұрт өсетін жер)	Көне түркі сөздігіндегі кездесетін сөз. Қазақ тіліндегі *«миығынан күлу»* тіркесінде және *«кермиық»* сөздерінде кездеседі

2-кесте. Қол-аяқ мүшелері

Қол- аяқ мүшелері	Мәтіндегі индексі	Қазақша атауы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
	ḳol (қол)	Қол	өзбек – *қул;* алтай, қазақ, қарақалпақ, құмық, ноғай, ұйғыр – *қол*
	Bilek (билек)	Білек	өзбек – *билак;* әзірбайжан, қырғыз, құмық, тува, түрік, түрікмен, ұйғыр –*билек, биләк;* қазақ – *білек.*
	ḳoltuk (қолтуқ)	Қолтық	қаз. – *қолтық;* хак. – *холтых*, холтырмах; тат. – *култык*; түрк. – *голтук*; өзб. – *қўлтиқ*; қырғ. –*колтук*; қарақалп. –*қолтық*; ұйғ. – *қолтуқ;* тува – *колдук;* түр. – *колтук*; башқ. – *культык;* алтай. – *колтук;* құм. – *къолтукътюп*; әзірб. – *голтуг;* чув.– *хулхуши*;
	Tırnaḳ (тырнақ) Mahrec (махредж)	Тырнақ	қазақ, қарақалпақ, өзбек,ұйғыр
	Tiz (тізе)	Тізе	дыбыстық айрмашылықтарын есептемегенде, осы тілдерде бірдей қолданыста құмық, ноғай, өзбек, ұйғыр, қазақ, қарақалпақ, ұйғыр
	Ökçe (өкше)	Өкше	қазақ – *өкше,* түрік – *тобық,* татар –*үкчә,* азербайджан.– *дабан*, түркмен, түрік – *топук*
	Barmaḳ (бармақ)	Бармақ Саусақ (Елі)	әзірбайжан, түркімен, татар тілінде – *бармак,* түрік тілінде – *пармак,* өзбек – *бармоқ*
	Ayaḳ (Айақ)	Аяқ	Өзбек – *ойоқ,* қырғыз – *бут,* татар, түркімен – *аяк,* түрік - *баджак*
	Topuḳ (Топуқ)	Тобық	Татар – *тубык;* түркімен – *топук;* азербайжан, түрік – *айак билеги;* өзбек – *топиқ;* қырғыз – *таман*

Қол-аяқ мүшелері: *аяқ,білек, қол,тізе, өкше, тобық, бармақтырнақ, қолтық* атаулары талданды.

Ескерткіш тілінде *қол* сөзімен байланысты *«Айа»* сөзі кездеседі. Бұл көнетүркітілінде «алақан» деген мағынада пайдаланылған. Мысалы: Ол қарс-қарс айа йапты. Ол қарс-қарс еткізіп алақанын шапалақтады.

Б.Сағындықұлы:«Қазіргі кезде бұл сөздің мағынасы өзгеріп, біріншіден, алақанның шұқыры, екіншіден, туып-өскен,тәрбие алған орта,үшіншіден, қойнау, баурай, төртіншіден,ауыспалы мағынада бір нәрсе болып жатқан жердің жалпы көрінісі мағыналарын

білдіреді. Бұрын жеке дара қолданылған болса, енді (алақанның аясы) матаса байланысқан сөзтіркесінің екінші сыңарын құрайды» [5, 161].

Айа сөзі қазіргі тілімізде «алақанына салып аялау» деген тұрақты тіркес құрамында сақталған. Тілімізде осы мен сабақтас «аялы алақан»деген тұрақты тіркес жиі қолданылады.

3-кесте. Адамның ішкі ағзалары

Ішкі ағзалар	Мәтіндегі индексі	Қазақша атауы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
	ḳalb (қалб)	Жүрек	Өзбек – *йурак;* әзірбайжан – *үрәк;* қырғыз – *жүрөк;* түрік – *калп;* түрікмен – *йурек;* қазақ – *жүрек;* татар – *йөрәк*.
	Bürek (бүйрек)	Бүйрек	өзбек – буйрак; әзірбайжан – бөйрәк; қырғыз – бөйрөк; түрік – бөбрек; түрікмен – бөурек; қазақ –бүйрек; татар – бөер.
	ḳarın (қарын)	Қарын	Өзбек, әзірбайжан –*ошқозон*; қырғыз – *ашказан*; түрік – *миде*; түрікмен – *ашгазан*; қазақ – *қарын;* татар – *ашказан.*
	Boġun (буын)	Буын	әзірбайжан – *ойнақ*; қырғыз – *мууын*; түрік – еклем; түрікмен – *богун;* қазақ, татар – *буын;*

Ескерткіш тілінде қарын сөзімен түбірлес, бірақ мағыналық жағынан туыстық атауды білдіретін «қарындаш(с)» сөзі қолданылған. Қарындас сөзінің бастапқы мағынасы көне түркі сөздігінде жынысына байланыссыз бір қарыннан шыққан, ата-анасы бір деген сөзді білдірген. Алайда қазіргі кезде сөздің мағынасы тарылып, тек өзінен жасы кіші қыз баласына қаратылып қана пайдаланылады.

4-кесте. Адамның кеуде тұсы

Адамның кеуде тұсы	Мәтіндегі индексі	Қазақша атауы	Түркі тілдеріндегі көрінісі
	Kögus (Көгус)	Кеуде	өзбек – *орга*; әзірбайжан – *синә*; қырғыз – *көкүрөк*; түрік – *гөгүс*; түрікмен – *дөш*; қазақ – *кеуде*; татар – *күкрәк*.
	Arḳa (арқа)	Арқа	өзбек – *буйрак*; қырғыз – *артка*; түрік, әзірбайжан – *гери*; түрікмен – *Иза*; қазақ – *арқа*; татар – *кире*.

	Yaġrın (Йагырын)	Жаурын	Өзбек – *йелка*, әзірбайжан – *чийин*; қырғыз – *ийин*; түрік – *омуз*; түрікмен – *егин*; қазақ – *жауырын*; татар – *жилка*.
	Bil (Бил)	Бел	Әзірбайжан, қазақ, өзбек, түрік, татар, қырғыз – *бел;* татар,түрікмен – *бил*;
	İgin(Игин)	Иық (иін)	Өзбек – *йелка*, әзірбайжан – *чийин*; қырғыз – *ийин*; түрік – *омуз*; түрікмен – *егин*; қазақ – *жауырын*; татар – *жилка*

Жазба мұрағаттар лексикасын зерделей қарасақ, қазіргі қыпшақ тобындағы тілдермен, қала берді қазақ тілімен ортақ, тұлғасы да, мағынасы да сай лексикалық параллельдерді оңай анықтаймыз [6, 240]. Аталған қолжазба бойынша кездескен жалпы 28 соматизмді 4 топқа бөліп, олардың қазіргі түркі тілдерімен ұқсастығына назар аударды қ. Зерттеу нәтижесі ескерткіш тілі мен қазіргі түркі тілдерімен шамамен 60-70 пайыз сәйкес келеді. Сөздерде *б-п, с-ш, й-ж* деген сияқты фонетикалық өзгерістер кездеседі, дегенмен сөздерді сөздіксіз түсінуге болады.

Мәмлүктік қыпшақ тілі ауызша қолданылған делінгенімен, табылған жазба ескерткіштер бұл тілдің өнімді жазбаша тіл болғандығын дәлелдейді. Қыпшақ тілі Орта Азия тілдерімен, қыпшақ тілдер тобы тілдерімен генетикалық тұрғыдан жақын деп есептеледі. Мәмлүк қыпшақтары тілін салыстырмалы зерттеу арқылы қазақ тілінің лексикалық бірліктерінің шығу тегін анықтауға, млрфологиялық даму ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Түймебаев Ж., Сағидолда Ғ., Ескеева М. Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы. – Алматы: «Қазығұрт», 2017. – 324 б.
2. Arat R.R. «Kıpçak», İslam An., C. VI, İst. 1995, s.713-716.
3. Uğurlu M. «Münyetü'l-Güzat.Metin ve İndeks», Ankara 1987, 333 sayı.,Kültür Bakanlığı Yayınları: 676.
4. Eckmann J. «Memlük-Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına Dair», Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,1964, s.35-41.
5. Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: «Үш қиян» баспасы, 2009. – 504 б.
6. Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы: «Liber», 2021. – 464 б.

2-СЕКЦИЯ

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДАМУ ҮРДІСІ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

ONOMASTIK BIRIMLERDE DÖNÜŞÜM SÜRECI

Valide Abbasbeyli,
AMEA, Nesimi adına Dilcilik Enstitüsü
Doktora öğrencisi
Azerbaycan/ Bakü
abbaslivalide97@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада ономастикалық бірліктердегі конверсия процесі қарастырылады. Конверсия – ономастикалық элементтердің, мысалы, есімдер, жер аттары және арнайы аттардың бір тіл санатынан екінші тіл санатына өтуін білдіреді. Мақалада конверсияның тілдік, мәдени және фонетикалық аспектілері талданады, әсіресе Түркі тілдеріндегі мысалдарға назар аударылады. Сондай-ақ, конверсия арқылы жаңа мағына мен қолдану формаларының қалыптасуы, тілдің эволюциясы және сөздік қордың байытылуы қарастырылады. Зерттеу ономастикалық бірліктердің өзгеру механизмдерін түсіндіре отырып, тілдік талдау мен классификацияға үлес қосуды мақсат етеді.
Тірек сөздер: ономастика, конверсия, атаулар, тіл, мәдениет.
Abstract. This article examines the process of conversion in onomastic units. Conversion refers to the transition of onomastic elements, such as personal names, place names, and proper nouns, from one linguistic category to another. The study analyzes the linguistic, cultural, and phonetic aspects of conversion, with particular attention to examples from Turkic languages. Additionally, the formation of new meanings and usages through conversion, the evolution of language, and enrichment of vocabulary are discussed. The research aims to explain the mechanisms of transformation in onomastic units and contribute to linguistic analysis and classification.
Keywords: onomastics, conversion, names, language, culture etc.

Giriş. Yapılan araştırmalarda, onomastik birimlerin oluşumunda leksik ve semantik yöntemlerin daha önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir. Leksik yöntemde kelimeler herhangi bir dilbilgisel araç kullanmadan değişerek özel ad anlamını ifade eder. Semantik yöntemde ise farklı sözcük türlerine ait genel kelimeler isimleşir ve herhangi bir özel ad oluşturur. Dilde bulunan özel adlar, dil bilimcilerin her zaman ilgisini çekmiş ve bu alanda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Özel adların, onomastik birimlerin oluşumu, değişimi ve gelişiminde apelyatif (genel) leksikanın özel bir rolü vardır. Modern Azerbaycan dilinin belirli bir gelişim aşamasında özel adlar, apelyatif leksika ile karşılıklı etkileşim içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Genel olarak, özel adlardan söz edildiğinde, özel isimler kastedilmektedir. Modern Azerbaycan dilinde her iki durum, yani hem genel isimlerden özel isimlerin hem de özel isimlerden genel isimlerin oluşumu açık şekilde gözlemlenmektedir. Onomastik birimlerin türlerinden bazıları, antroponimler, toponimler, hidronimler vb. apelyatif leksikaya dahil olan kelimeler temelinde oluşabilir. Azerbaycan halkı, zamanın farklı sınavlarından ve tarihin çetin yollarından geçerek dilimizi, milliyetimizi, kimliğimizi, manevi değerlerimizi korumuş ve günümüze taşımıştır. Ana dilimiz geçmişimiz, bugünümüz ve geleceğimizdir. Azerbaycan dili, yüzyılların sınavından geçerek atalarımızdan bize miras kalmıştır. Ayrıca Azerbaycan dili, başka bir dilin etkisiyle erimeyen, akıcılığını kaybetmeyen ve yıllar içinde giderek daha da incelen bir dildir. Ana dilimiz kutsal, sevgili, gururlu ve muhteşem bir dildir.

Çağdaş Azerbaycan dilinde bulunan tüm kelimeler ve sabit birleşimler, dilin söz varlığı olarak adlandırılır. Edebi dilin söz varlığı uzun ve çetin bir gelişim süreci geçirmiştir. Bu gelişimde sosyo-politik olayların ve faktörlerin etkisi oldukça büyüktür. Ayrıca, edebi dilin söz varlığını doğru belirleyebilmek için halkımızın tarihini ve geçirdiği gelişim sürecini doğru şekilde ayırmak gerekir.

Edebi dilin söz varlığı, dil oluştuğu günden itibaren gündelik yaşamla bağlantılı olarak oluşmuş ve şekillenmiştir. Bu nedenle ilk dönemlerde söz varlığı yetersizdir. Ancak zamanla söz varlığı hem nitelik hem de nicelik açısından zenginleşmiştir. Dilin söz varlığı, fonetik sistem ve dilbilgisel yapıya göre nispeten daha değişkendir. Edebi dilin söz varlığı hem yeni kelimeler hem de eski kelimeler aracılığıyla değişir. Ancak yeni kelimelerin sayısı eski kelimelerin sayısından çok daha fazladır. Her dilin söz varlığının çok yönlü, geniş ve zengin olması, o dilin zenginliğini gösteren başlıca özelliklerdendir.

Çağdaş Azerbaycan edebi dilinin söz varlığında bilim, eğitim, sanayi, ekonomi, sanat vb. alanlara ait çok sayıda farklı kelime ve ifade bulunmaktadır. Bu nedenlerle Azerbaycan dili, modern zengin diller arasında sayılmaktadır.

Dil söz varlığındaki kelime ve ifadeler herkes tarafından aynı şekilde ve aynı sıklıkta kullanılmaz. Ayrıca bazı kelime ve ifadeler herkes tarafından, bazıları ise yalnızca belli bir grup insan tarafından anlaşılır. Bu nedenle, dilin söz varlığı temel ve ek olmak üzere iki kısımdan oluşur. En gerekli nesne, kavram ve olayları ifade eden, herkes tarafından anlaşılır ve düzenli olarak kullanılan kelimeler söz varlığının temel kısmını oluşturur. Ancak gerekli olmayan nesne, kavram ve olay adlarını ifade eden, herkes tarafından düzenli kullanılmayan kelimeler söz varlığının ek kısmına dahildir.

A. Gurbanov "Çağdaş Azerbaycan Edebi Dili" adlı kitabında dilin söz birimleri hakkında yazmaktadır: *"Dil birimlerden oluşur. Birimsiz herhangi bir dilin varlığını hayal etmek imkânsızdır. Dilin yapısının sadece bir alanında değil, hem fonetik hem dilbilgisel yapısında hem de söz varlığında birçok birim vardır. Bu nedenle tüm fonemler, morfemler, leksemeler, deyimler, cümleler… dil birimleridir."* A. Gurbanov, Azerbaycan dilinin söz varlığını leksik ve frazeolojik birimlere ayırmıştır [4, 204].

Ağamusa Akundov "Dil ve Kültür" adlı kitabında, dilin söz varlığına dahil olan kelimeler hakkında yazmaktadır: *"Kelimeler, anlam kaynağı ve anlam ilişkilerinin niteliğine, toplumsal durum ve görevlerine göre iki büyük gruba ayrılır: genel ve özel kelime grupları."*[1, 155].

B.Halilov "Çağdaş Azerbaycan Dilinin Leksikolojisi" kitabında modern Azerbaycan edebi dilinin leksik sistemini ikiye ayırır. Ayrıca apelyatif ve onomastik leksika hakkında da şunları belirtir: "*Apelyatif kelime, genel bir kelime, genel ad anlamında kullanılır. Bu kelime özel adlarla karşılaştırıldığında kullanılır. Bu nedenle apelyatif leksika, genel kelimeler ve genel adların toplamı olarak anlaşılır. Apelyatif kelimeler nesne, olay, konu vb. hakkında genel anlayışları ifade eder." "Onomastik leksika ise özel kelime, özel ad anlamında kullanılır"* [3, 22]. Apelyatif ve onomastik leksika arasında bazı benzer ve farklı özellikler gözlemlenir. Hem genel kelime hem de genel kelimeden oluşan özel ad, aynı ses kompleksine sahip olması açısından ortak özellik olarak kabul edilebilir. Apelyatif leksikaya dahil olan kelimeler çok anlamlılık, onomimlik, eşanlamlılık gibi özellikler taşır. Bu kelimeler yapısal olarak basit, türemiş veya birleşik olabilir. Ancak özel adlar somut ve anlam açısından net olur. Özel adlar basit ve birleşik olmak üzere iki gruba ayrılır. Apelyatif leksikaya ait kelimeler başka dillere çevrilebilir. Ancak apelyatif leksikadan onomastik leksikaya geçişle oluşan kelimeler başka dillere çevrilmez. Özel adlar farklı dillere translitere edilir. Apelyatif kelime antroponime dönüştükten sonra yazım ve anlam açısından yeni bir anlayış kazanır. Apelyatif leksikaya dahil olan kelimeler hem isim, hem sıfat, hem fiil ve diğer genel kelimelerin işlevlerini karşılar.

Adlandırmanın kendine özgü dilbilgisel ve anlamsal kuralları vardır. Modern Azerbaycan edebi dilinin antroponimleri, çoğunlukla genel kullanılan kelimeler, tarihi olaylarla ilgili kelimeler, coğrafi terimler vb. yollarla oluşur. Türkolog ve dil bilimci M. Çobanov, genel isimlerden antroponim oluşumunu "antroponimleşme olayı" olarak adlandırır. Bazı özel adların temeli genel kullanılan kelimelerden oluşur. Ayrıca Çobanov, "Azerbaycan Antroponimiyasının Temelleri" adlı kitabında şunları belirtir: *"Demek ki, her özel kişi adı genel kullanılan kelimeler temelinde oluştuğu gibi, her genel kelimenin anlamı da onu temel alan antroponimin anlam taşıyıcısına dönüşür. Bu anlam taşıyıcısı olmadan toplum üyelerinin hiçbirinin adını hayal etmek mümkün değildir."* [2, 55].

Antroponimler ayrıca farklı sözcük türlerinin isimleşmesiyle de oluşur. Bu antroponimleri, oluştuğu sözcük türlerine göre aşağıdaki şekilde gruplayabiliriz. İlk olarak genel isimlerden oluşan antroponimlere şu kelimeler örnek gösterilebilir.

A.Gurbanov Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini leksik və frazeloji vahidlərə ayırıldığını qeyd edirdi.

Ayaz:

1. Apelyatif leksika – kışın bulutsuz, açık gecelerde kuru soğuk;
2. Onomastik leksika – erkek ismi.

Çöhrə:

1. Apelyatif leksika – yüz, suret, sima;
2. Onomastik leksika – kadın ismi.

Derya:
1. Apelyatif leksika – deniz;
2. Onomastik leksika – kadın ismi.

Lale:
1. Apelyatif leksika – iri yapraklı kırmızı çiçekli bitki;
2. Onomastik leksika – kadın ismi.

Uğur:
1. Apelyatif leksika – şans, saadet;
2. Onomastik leksika – erkek ismi.

Ümit:
1. Apelyatif leksika – bir şeyin olabileceğine inanma, umut, çare;
2. Onomastik leksika – erkek ismi.

Vüsal:
1. Apelyatif leksika – buluşma, kavuşma;
2. Onomastik leksika – erkek ismi.

Yegane:
1. Apelyatif leksika – yalnız, tek, biricik;
2. Onomastik leksika – kadın ismi.

Makaledeki analizler bir kez daha göstermektedir ki, adlandırıcı (apelyativ) sözlüklere ait kelimelerden onomastik sözlüklere geçerek oluşan antroponimler, halkımızın tarihinin incelenmesi ve olayların gün yüzüne çıkarılması açısından büyük önem taşımaktadır. İncelenen dil materyalleri, adlandırıcı sözlüğün semantik yöntemle onomastik sözlüğe dönüşümünün bir anda değil, belirli bir zaman dilimi içinde kademeli olarak gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Semantik yolla oluşan bu kelimeler, dilimizin söz varlığını nicelik açısından değil, nitelik açısından zenginleştirmiştir.

Kaynakça

1. Axundov, A.(1992). Dil və mədəniyyət. Bakı: - Yazıçı. – 192 səh.
2. Çobanov, M,N.(2017). Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı. – 332 səh. s.5
3. Xəlilov, B.(2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı. - 442 səh.
4. Qurbanov, A.(2019). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cilddə. II c. – Bakı. - 432 səh.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ВЫРАЖЕНИЯ ЖЕНСТВЕННОСТИ И МАТЕРИНСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В.Абдуллаева-Набиева,
филол. у. ф. д., доцент,
Институт Языкознания имени Насими
Национальная Академия Наук Азербайджана (НАНА)
Баку, Азербайджан
e-mail: vefa.abdulla@gmail.com

Аннотация. Статья исследует, как образы женственности и материнства выражены в древних азербайджанских письменных памятниках на уровне синтаксических структур. Анализируется, как через параллельные конструкции, последовательности глаголов, метафоры и императивные формы закрепляются культурологические и духовные ценности, такие как ответственность, любовь, преданность и самопожертвование. Синтаксис рассматривается как средство кодирования культурных архетипов и национальной памяти.

Ключевые слова: женственность, материнство, синтаксические модели, культурологический код, архетип, азербайджанский язык, древние тексты

Abstract. The article examines how the images of femininity and motherhood are expressed in ancient Azerbaijani written texts through syntactic structures. It analyzes how parallel constructions, verb sequences, metaphors, and imperative forms encode cultural and spiritual values such as responsibility, love, devotion, and self-sacrifice. Syntax is presented as a medium for encoding cultural archetypes and national memory.

Keywords: femininity, motherhood, syntactic models, cultural code, archetype, Azerbaijani language, ancient texts

В древних азербайджанских письменных памятниках образы женщины и матери отражаются не только на семантическом уровне, но и в синтаксических структурах, закрепленных в стабильных структурах культурного сознания. Эти образы выступают как культурологические конструкции, специально сакрализованные, охраняемые и одновременно требующие самопожертвования, закрепленные на уровне синтаксиса языка. В этом контексте женственность и материнство рассматриваются не только как биологические и семейные институты, но и как символические архетипы национальной памяти и духовной устойчивости, выраженные в структуре предложения.

В древней редакции «Огузнаме» встречается типичный синтаксический шаблон, кодирующий место женщины в семейной и родовой структуре: **«Мать как черная земля – терпелива, как вода – чиста, как луна – светла.»** (1, т. III, с. 56) Хотя это предложение построено на простых именных словосочетаниях, семантическая метафора и параллельная синтаксическая структура идентифицируют образ матери с природой. Данный синтаксический модель – имя + прилагательное + метафора – закрепляет функциональную роль женщины через культурологическую символику.

В эпосе «Эргенекон» образ матери выполняет как биологическую, так и мифико-политическую функцию. Следующая синтаксическая последовательность демонстрирует включение этих функций в структуру: **«Мать родила, народ воспитал, родину сохранила.»** (2, с. 91) Здесь последовательность глаголов «родила – воспитывала – сохраняла» выражает переход женственности от индивидуального акта к национальному событию через синтаксис. Такая последовательность показывает превращение биологического действия в культурологическую ответственность, кодируя женщину как хранительницу будущего народа.

В Коране термин «мать» часто встречается в императивных, утвердительных структурах и моделях с моральным и философским смыслом: **«Не говори матери «фу», не обижай её.»** (3, Сура Исра, аят 23) Здесь императив запрета + повторяющаяся норма поведения функционируют как синтаксическое закрепление этического культурного кода. Синтаксис предложения отражает культурно-философский принцип, закрепленный в языке как закон.

В эпосе «Китаби-Деде Коркуд» образ женщины, особенно матери, представлен как духовная опора воспитанника и социально-психологический символ. Важное предложение: **«Я родила сына, оседлала коня, сказала «выходи в путь», отдала себя жертвой.»** (4, с. 108) Здесь образ женщины проявляется не только через рождение, но и через воспитание, подготовку к борьбе и последующее самопожертвование. Синтаксически последовательность глаголов отражает интеграцию образа матери в систему культурологического героизма. Женщина – не просто мать, но мифический символ родины и пути.

Следует отметить, что в текстах, связанных с образом женщины и матери, часто выражаются семантические компоненты ответственности, любви, преданности и сострадания. Эти компоненты через синтаксическую стабильность передают культурное сознание.

В молитвенных текстах женщина представлена как носитель сакрального начала: **«Если мать молится, гора будет преодолена, сын проложит путь.»** (1, с. 118) Здесь синтаксические связи «молитва – гора – путь – сын» создают грамматические связи между материнством и будущим. Мать молится, сын действует, путь – структура судьбы.

Хотя орхон-енисейские памятники в основном посвящены государственности, героизму и политическим событиям, они также отражают культурологическое выражение женственности и материнства. Образы женщины выступают как хранитель рода, наставник героев и духовная опора.

Например, в надписи Бильге Кагана: **«Моя мать Хатун и мой отец Каган – я создал государство.»** (5, с. 116) Синтаксическая параллель «мать – отец» показывает, что женщина – не только биологическая мать, но и опора политической легитимности и этнической идентичности.

В другом примере: **«Мать и сестры плакали, сыновья ждали путь.»** (8, с. 93) Простое предложение с глаголом «плакали» кодирует культурно-психологическое значение эмоциональной реакции.

Выражения вроде «материна родина» и «мать–отечество» в синтаксисе подчеркивают морально-культурное значение: **«Не забывай свой народ, село, мать.»** (6, с. 84) Здесь императивное предложение и параллельная структура объектов показывают, что мать является символом культурной памяти, духовной привязанности и коллективной идентичности.

При упоминании женщины в генеалогическом контексте синтаксис также отражает культурную функцию: **«Отец Кагана – Илтериш, мать – Элбильге Хатун.»** (7, с. 109) Слово «Хатун» обозначает официальное положение женщины и одновременно её роль в поддержании династии и духовной легитимности.

Таким образом, синтаксические структуры древних текстов передают образ женщины и матери как культурный символ и функциональный архетип. Женщина выступает хранителем рода, моральной опорой и носителем коллективного опыта. Синтаксис отражает не только политические и исторические события, но и гендерно окрашенные культурологические коды.

В заключение, образ женственности и материнства в древних письменных памятниках Азербайджана является не только носителем семантического значения, но и синтаксическим носителем культурной и духовной системы. Синтаксические модели демонстрируют, как культурные коды – сострадание, преданность, самопожертвование, святость – интегрируются в структуру языка. Синтаксис здесь – не просто предложение, а грамматическая символизация национальных ценностей.

Список литературы

1. Тюрк Тарихи Кайнаглары. Т. III. Баку: Эльм, 1998.
2. Эргенекон дастаны. Алтай нусхэси. Санкт-Петербург: Академия нэшрияты, 2004.
3. Куран-и-Карим. Тарджума вэ шэрх. Баку: Тэхсил, 2001.
4. Китаби-Деде Коркуд. Баку: Эльм, 2000.
5. Дуа мэтнлэри антологиясы. Баку: Тэхсил, 2002.
6. Орхон-Енисей абидэлэри. Баку: Эльм, 2003.
7. Кюль Тигин язисы. Орхон-Енисей абидэлэри, Баку: Эльм, 2003.
8. Бильгэ Каган язисы. Орхон-Енисей абидэлэри, Баку: Эльм, 2003.
9. Тонюкюк язисы. Орхон-Енисей абидэлэри, Баку: Эльм, 2003.

ҚАЛА ТІЛІ ЖӘНЕ ҚАЛА ТІЛІ ТӘЖІРИБЕСІ: SCOPUS БАЗАСЫ БОЙЫНША 1957–2025 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ МАҚАЛАЛАРҒА ШОЛУ

Г.Ш. Акимбекова,
филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, gul_shardarbek@mail.ru
Б.Е. Кеңес,
PhD candidate, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының ғылыми қызметкері,
А.Н. Ахмет,
PhD candidate, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, Алматы

Аннотация. В статье представлен библиографический и содержательный анализ исследований городских языковых практик в базе данных Scopus по ключевым словам «city language», «urban language» и «urban linguistic practices». В выборку вошли 90 научных статей, опубликованных в 1957–2025 годах. В работе рассматриваются только журнальные статьи; технические публикации и работы нелингвистического профиля были исключены из выборки. Анализ временной динамики показывает

постепенный рост интереса к «языку города», который достигает максимума в 2020 году (10 публикаций). Тематический анализ выявляет четыре основные исследовательские области: городская многоязычность и языковые репертуары; лингвистический ландшафт и городское семиотическое пространство; социолингвистика города и социальная стратификация; языковая политика и «язык города» в образовательном контексте. Наиболее цитируемой работой в выборке является статья Эми Оцудзи и Аластэра Пенникука, посвящённая концепции метролингвизма (metrolingualism). В ней городские языковые практики рассматриваются не столько с позиций языка как замкнутой системы, сколько как динамическая практика, в которой устойчивость (fixity) и текучесть (fluidity) взаимно переплетаются. Результаты исследования показывают, как понятие «язык города» формировалось в международном научном дискурсе и с какими теоретическими направлениями связано его развитие, предлагая теоретико-методологический ориентир для изучения городской многоязычности и языковых практик мигрантских сообществ в городах Казахстана.

Ключевые слова: язык города, социолингвистика, база Scopus, библиометрический анализ

Abstract. This article presents a bibliographic and content analysis of research on urban linguistic practices in the Scopus database under the keywords “city language”, “urban language”, and “urban linguistic practices”. The dataset comprises 90 scholarly articles published between 1957 and 2025. Only journal articles were considered; technical publications and works outside the linguistic domain were excluded from the sample. The temporal dynamics show a gradual increase in interest in “city language”, reaching its peak in 2020 with 10 articles published. The thematic analysis reveals that the articles cover four main domains: urban multilingualism and linguistic repertoires; linguistic landscape and urban semiotic space; urban sociolinguistics and social stratification; and language policy and “city language” in educational contexts. The most frequently cited work in the sample is the article by Emi Otsuji and Alastair Pennycook on the concept of metrolingualism. In this article, urban linguistic practices are conceptualised not so much in terms of language as a system, but as a dynamic practice in which fixity and fluidity are intertwined. The findings show how the notion of “city language” has taken shape in international scholarly discourse and which theoretical approaches have shaped its development, providing a theoretical and methodological point of reference for research on urban multilingualism and the linguistic practices of migrant communities in Kazakhstani cities.

Keywords: city language, sociolinguistics, Scopus database, bibliometric analysis.

«Қала тілі» ұғымы әлеуметтік лингвистикада елеулі теориялық эволюциядан өтіп, дәстүрлі диалектологиядан неғұрлым күрделі, пәнаралық теориялық шеңберлерге қарай ығысты.

1. Қазіргі төртөлшемді теориялық шеңбер

Соңғы теориялық еңбектер қала лингвистикасын төрт аналитикалық өлшем төңірегінде ұйымдастырады: вариация, «орын қалыптастыру» (place-making), тілдік регистрдің қалыптасуы (enregisterment) және мобильділік [1]. Бұл шеңбер тілдік формаларды қалалық семиотикамен және құндылықтар жүйелерімен байланыстыратын пәнаралық тәсілдерді ұсынады; ол қала диалектілерін қарапайым сипаттаудан шығып, тілдің қалалық әлеуметтік мәндерді қалай құратынын және қалай бейнелейтінін түсіндіруге бағытталады.

2. Антиэссенциалистік тәсілдер

Маңызды теориялық бетбұрыс ретінде қалалық сөйлеуді «мәні берілген» қауымдастықтарға қатаң байланған тұрақты тілдік варианттар емес, гибридті және реляциялық құбылыс ретінде қарастыру ұсынылады [2]. Бұл көзқарас код араластыруға, ағымдағы/құбылмалы тілдік репертуарларға және шекаралары қатаң белгіленген тілдік қауымдастық модельдерінен бас тартуға назар аударуды ынталандырады. Beyer (2014) Оңтүстік Африкадағы қала тіліне қатысты зерттеулерде осы антиэссенциалистік ұстанымды айрықша атап көрсетіп, көптілді қалалық контекстілердің күрделілігін ескеретін интегративті тәсілдерді қолдануға шақырады [2].

3. Қаланы аналитикалық линза ретінде қарастыру

Calvet (2006) қаланы аналитикалық бірлік ретінде пайдаланудың теориялық салдарын сыни тұрғыдан талдап, «қала/ауыл» қатаң дихотомиясын күмән астына алады және зерттеушілерді көптілділік пен әлеуметтік мәнге қатысты кең ауқымды әлеуметтік лингвистикалық сұрақтарды зерделеуде қала контекстілерін «сынама алаң» ретінде қолдануға үндейді [3]. Бұл тәсіл қала тілін жай ғана демографиялық санат емес, әлеуметтік, кеңістік және тіл үдерістерінің күрделі жиынтығы ретінде қарастырады.

4. Салыстырмалы үйлестіру

Алғашқы теориялық шеңберлер, әсіресе еуропалық зерттеулерде, терминологиялық бірізділікті қамтамасыз ету және қалалар арасындағы салыстыруға мүмкіндік беру үшін үйлестірілген еларалық жобалардың қажеттілігін атап өткен [4]. Kallmeyer (1987) Еуропадағы Stadtsprache (қала тілі) бойынша зерттеулердің қалыптасуын құжаттап, жүйелі салыстырмалы қалалық зерттеулерді дамытуға шақырды [4].

Қалалардың қарқынды урбанизациясы, миграциялық ағымдар мен әлеуметтік стратификация үдерістері тілдік әртүрлілікті ерекше айқын көрсететін кеңістіктерді қалыптастырып отыр. Соңғы онжылдықтарда қаланы тек әлеуметтік, экономикалық немесе мәдени нысан ретінде ғана емес, тілдік үдеріс пен тәжірибе кеңістігі ретінде қарастыратын қала әлеуметтік лингвистика бағыты қалыптасты. Бұл бағытта қала «тілдік тәжірибелер тоғысатын және қайта жасалатын» орта ретінде сипатталып, тілдік өзгерістер қоғамдық нормалармен, күнделікті практикалармен, әлеуметтік желілермен және билік қатынастарымен тығыз байланыста зерттеледі [5] .

Осы аяда «city language», «urban language», «urban linguistic practices» сияқты тіркестер кең қолданысқа түсіп, қалалық кеңістіктегі тілдік құбылыстарды атаудың әртүрлі тәсілдерін білдіреді. Бірқатар жұмыстарда бұл ұғымдар *«urban»* көптілділікті, лингвистикалық ландшафтты, жастардың көпэтностық сөйлеу нышандарын немесе мигранттық қауымдастықтардың тілдік репертуарларын сипаттау үшін қолданылады. Басқа зерттеулерде олар әлеуметтік топтардың (жастар, мигранттар, жұмысшы табы, қалалық маргинал топтар) тілдік тәжірибелері мен тілдік идеологияларын талдаудың аналитикалық категориясына айналды.

Қалалық тілдік тәжірибелерді түсіндірудегі маңызды теориялық бұрылыс «метролингвизм» (metrolingualism) ұғымымен байланысты. Emi Otsuji мен Alastair Pennycook ұсынған бұл тұжырымдама тілдерді, этникалық және ұлттық бірегейліктерді тұрақты, бір-біріне сәйкес келетін жүйелер ретінде емес, қалалық кеңістікте үздіксіз қайта құралатын, тұрақтылық (fixity) пен құбылмалылық (fluidity) қатар жүретін тілдік тәжірибелер ретінде сипаттайды [6].

Алайда «city language», «urban language», «urban linguistic practices» сияқты тіркестердің Scopus деректер қорында нақты кілт сөздер ретінде қалай және қай контексттерде қолданылатыны, олардың уақыт бойынша динамикасы мен басты теориялық бағыттары жүйелі түрде берілмеген.

Осыған байланысты бұл зерттеудің мақсаты – Scopus базасында «city language», «urban language» және «urban linguistic practices» кілт сөздері бойынша индекстелген ғылыми мақалаларға библиографиялық талдау жүргізу арқылы қала тіліне қатысты зерттеулердің уақыттық динамикасын, теориялық бағыттарын сипаттау.

Зерттеу келесі сұрақтарға жауап іздейді:

1. 1957–2025 жылдар аралығында аталған кілт сөздер бойынша Scopus-та жарияланған мақалалардың уақыттық динамикасы қандай, қай жылдар ең өнімді кезең болды?
2. Бұл мақалалар қандай негізгі тақырыптық және теориялық бағыттарды қамтиды?
3. Қандай жұмыстар ең ықпалды (сілтеме саны бойынша) және олар «қала тілі» ұғымын қалай түсіндіреді?

Зерттеу дереккөзі ретінде Scopus деректер қоры таңдалды, себебі ол лингвистика, әлеуметтік ғылымдар және білім беру салаларындағы халықаралық рецензияланатын журналдарды кеңінен қамтитын ең ірі библиографиялық базалардың бірі.

Іздеу Scopus-тың кеңейтілген іздеу терезесінде келесі сұрау арқылы жүргізілді: TITLE-ABS-KEY("city language" OR "urban language" OR "urban linguistic practices") (Дерек көзге сілтемесі:
https://www.scopus.com/results/results.uri?st1=%22city+language%22&st2=&s=TITLE-ABS-KEY%28%22city+language%22+OR+%22urban+language%22+OR+%22urban+linguistic+practices%22%29&limit=10&origin=resultslist&sort=plf-

f&src=s&sot=b&sdt=cl&sessionSearchId=99da4a80bc475dade0f724ed420902eb&cluster=scosubtype%2C%22ar%22%2Ct).

Яғни «city language», «urban language», «urban linguistic practices» тіркестері мақала тақырыбында, аңдатпасында немесе кілт сөздерінде кездесетін жазбалар ғана іріктеуге енді.

Іріктемеге тек ғылыми мақалалар алынды. Сонымен қатар бұл мақалалардың жариялану мерзімі 1957 жылдан бастап 2025 жылдар аралығын қамтиды. Мақалада «қала тілі», қалалық тілдік тәжірибелер, қала көптілділігі, лингвистикалық ландшафт, қалалық жастар сөйлеуі, мигранттық қауымдастықтардың тілдік репертуарлары сияқты мәселелер қарастырылады. Іріктемеге N = 90 ғылыми мақала алынды.

Іріктемедегі ең ерте жарияланым – 1957 жылы шыққан, Нью-Йорк қаласындағы 1956 жылғы тілдік силлабусқа арналған мақала; ол қаладағы шет тілдерін оқытуды реттеудің институционалдық қырын талдайды. Бұл еңбек «city language» ұғымын нормативтік-оқу жоспары контексінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Іріктемеде 2020 жыл ең өнімді жыл болып шықты: дәл осы жылы қала тілі мен қалалық тілдік практикаларға арналған 10 мақала жарияланған. Бұл кезең әлемдік қала көптілділігін, миграциялық процестерін және тілдік ландшафтын зерттеудің қарқынды дамыған уақытымен сәйкес келеді (Сурет 1).

Сурет 1. Жылдар бойынша ең көп жарияланым саны

Осы 10 мақаланың ішіндегі ең көп сілтеме жасалған мақала – Дж. Чеширдің «Ұзақ көзқарас: көп мәдениетті Лондондағы ағылшын тілін және көп мәдениетті Париждегі француз тілін түсіндіру» (Cheshire J. Taking the longer view: Explaining Multicultural London English and Multicultural Paris French). Cheshire (2019) мақаласы қала әлеуметтік лингвистикасында тілдік өзгерісті түсіндіру үшін «longer view» – тарихи-саяси және институционал контексті ескеретін кең перспективаның маңызын дәлелдейді. Автор Лондондағы Multicultural London English (MLE) пен Париж маңындағы жастардың сөйлеуін салыстырады. Ол неге Лондонда әртүрлі этнос жастары бірге қолданатын ортақ жаңа сөйлеу түрі (multiethnolect) қалыптасқанын, ал Парижде сондай тұрақты “көпмәдениетті париждік француз тілі” пайда болмағанын түсіндіруге тырысады. Эмпирикалық материал Лондондағы Хакни ауданының жастары және Париж маңындағы банльё аудандарының жастарының сондай-ақ әр қаладағы қарт жергілікті сөйлеушілер корпустарына негізделген. Бұл микро деңгейдегі фонологиялық, грамматикалық және дискурстық инновацияларды макро деңгейдегі факторлармен ұштастыра талдауға мүмкіндік береді. Cheshire көп этнос тілінің пайда болуы төрт шарттың тоғысуына

байланысты деген қорытындыға келеді: қала кеңістігінде қабылдаушы тілдің сан алуан L1-лармен «басылуы», жаңадан келгендер үшін топтық, бақылаусыз L2 меңгеруінің (mainstream сыныптардағы peer interaction) басымдығы, қала мен ауданға негізделген позитивті place-identity-дің қалыптасуы және этникалық тұрғыдан аралас, тығыз жастар желілерінің (multiethnic friendship networks) болуы. Лондон жағдайында осы шарттар үйлесіп, MLE-ні барлық этностарға ортақ базалық вернакуляр ретінде орнықтырса, Парижде республикалық ассимиляция идеологиясы, орталықтанған білім беру жүйесі және этникалық жағынан бөлінген желілер ортақ көп этнос тілінің қалыптасуын тежейді. Осылайша, мақала «қала тілін» тек жастар сленгі емес, ұлттық идеология, миграциялық саясат және мектеп практикалары ықпалымен қалыптасатын кешенді әлеуметтік феномен ретінде қарастыру қажеттігін айқын көрсетеді [7].

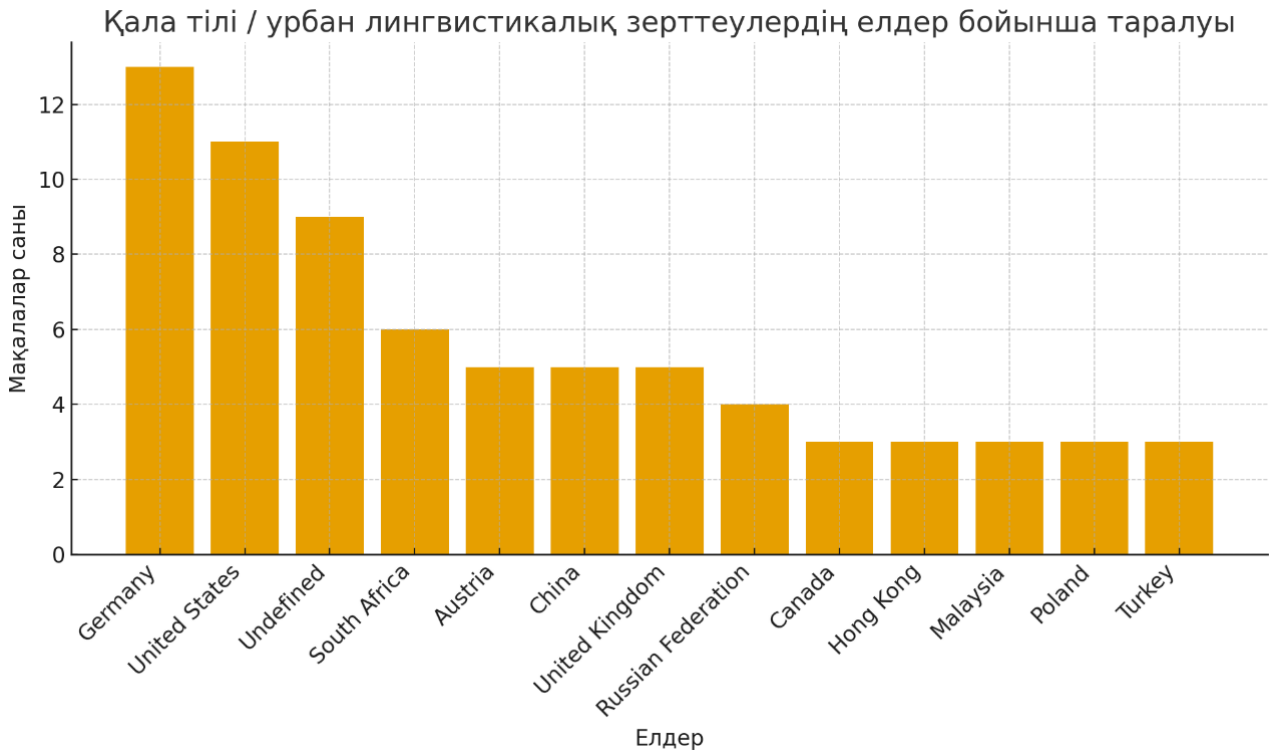
Жалпы 1957 жылдан бастап 2025 жылға дейінгі мақалалардың ішіндегі ең көп сілтеме алған, қала тіліне қатысты ең танымал мақала – Emi Otsuji & Alastair Pennycook (2010) еңбегі: *Metrolingualism: fixity, fluidity and language in flux* (*International Journal of Multilingualism* [8]. Бұл мақалада авторлар metroethnicity (метроэтникалылық) ұғымын дамыта отырып, metrolingualism тұжырымдамасын ұсынады. Метролингвизм – мәдениет, тарих және саясат шекараларынан асып түсетін, қалалық кеңістікте жүзеге асатын шығармашылық тілдік практикаларды атау үшін қолданылатын ұғым. Авторлар тіл мен этникалық, ұлттық, аумақтық бірегейлік арасындағы «бір-біріне сәйкес келу» туралы дәстүрлі идеологияны сынға алып, тілді жүйе ретінде емес, жергілікті өзара әрекеттесу контекстінен туындайтын тәжірибе ретінде қарастырады.

Эмпириялық база Сидней қаласындағы қостілді жұмыс орындарынан алынған (әңгімелердің көпсағаттық жазбалары, сұхбаттар, бірнеше түрлі жұмыс орнының деректері). Талдау барысында авторлар қатысушылардың ағылшын–жапон аралас кодын, сондай-ақ этникалық және тілдік бірегейліктерді кейде бекінген, кейде ағымды түрде іске қосып отыратынын көрсетеді. Fixity (тұрақтылық) – институционалданған, категорияланған, «қатып қалған» бірегейлік қыры, ал fluidity (өзгермелілік) – контекстке тәуелді, қозғалыстағы, өзгермелі қыры ретінде сипатталады; олар дихотомия емес, бір-бірін өзара қалыптастыратын үдерістер.

Осылайша Otsuji & Pennycook (2010) еңбегі «қала тілі» мен urban linguistic practices тақырыбындағы кейінгі мақалалар үшін негізгі теориялық тірекке айналып, көптеген авторлар метролингвизм, супердиверсити, транслингуал сияқты ұғымдарды осы жұмысқа сүйене отырып дамытады.

Берілген деректерге сүйенсек, қарастырылған үлгіде ең көп жарияланым Германияға (13 мақала) және АҚШ-қа (11 мақала) тиесілі, яғни «city language»/«urban linguistic practices» тақырыбындағы зерттеулер алдымен Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкадағы ғылыми орталықтарда шоғырланғанын көреміз. Үлкен үлеске ие үшінші позицияны «Undefined» санаты иеленеді (9 мақала), бұл авторлардың аффиляциясы толық көрсетілмеуімен немесе Scopus-тағы метадеректердің біркелкі толтырылмауымен байланысты болуы мүмкін; демек, нақты елдер бойынша таралуды бағалағанда бұл техникамәліметтік шектеу ескерілуі қажет.

Ал «Глобалдық Оңтүстікті» және постколониялық кеңістікті сипаттайтын ОАР (6 мақала), Қытай, Австрия және Ұлыбритания (әрқайсысы 5 мақаладан), сондай-ақ Ресей Федерациясы (4 мақала) мен Канада, Гонконг, Малайзия, Польша және Түркия (3 мақаладан) бұл тақырыпқа айтарлықтай тұрақты қызығушылық танытып отырғанын көрсетеді. Африка (ОАР), Азия (Қытай, Малайзия, Гонконг, Түркия) және Шығыс Еуропа/Орталық-Шығыс Еуропа (Польша, Ресей) елдерінің болуы қала тілін, көптілді урбан кеңістігін және тілдік саясаттың қалалық практикаларға әсерін зерттеу тек «Батыс» академиясының монополиясы емес екенін, бұл бағыттың географиясы біртіндеп кеңейіп келе жатқанын аңғартады (Сурет 2).

Сурет 2. Елдер бойынша қала тіліне қатысты мақалалар жариялану көрсеткіші

Жалпы алғанда, елдер бойынша мұндай таралу бірнеше маңызды тұжырым жасауға мүмкіндік береді: (1) қала тіліне қатысты теориялық-методологиялық дискурстың ядросы Германия, АҚШ, Ұлыбритания, Австрия сияқты ғылыми дәстүрі қалыптасқан орталықтарда шоғырланған; (2) сонымен қатар қала әлеуметтік лингвистикасы үшін маңызды, жоғары көптілділік және күрделі тілдік саясатпен сипатталатын Оңтүстік Африка, Қытай, Түркия, Малайзия сынды елдер де белсенді қатысуда; (3) «Undefined» санаты деректер базасындағы метадеректердің толық болмауы нәтижелерді талдау кезінде қосымша сақтықты талап ететінін көрсетеді. Бұл қорытындылар кейінгі бөлімде авторлық корпусқа (барлық мақалалар санына, негізгі журналдарға, әр елдегі үздік ұйымдарға) қатысты кеңірек библиометрикалық талдаумен нақтылауға болады.

Мақалалардың жариялану бағытын шамамен 52,6 %-ы әлеуметтік ғылымдар, 39,5 %-ы өнер және гуманитарлық ғылымдар, ал инженерия (4,6 %) мен компьютерлік ғылымдар (3,3 %) құрайды. Бұл үлестірім зерттеулердің негізгі бөлігі әлеуметтік-гуманитарлық бағытта шоғырланғанын, яғни жұмыстың басым фокусы қоғам, мәдениет, тіл, білім беру, әлеуметтік процестер сияқты тақырыптарға бағытталғанын көрсетеді. Техникалық және цифрлық салалар (инженерия, компьютерлік ғылымдар) маргиналды үлеске ие, демек, зерттеліп отырған проблематикада техникалық-цифрлық қыры жанама немесе қосымша деңгейде ғана қарастырылған, ал басты ғылыми дискурс – әлеуметтік-гуманитарлық парадигма аясында қалыптасқан деп тұжырымдауға болады.

Scopus-тағы қала тіліне қатысты әлеуметтік лингвистикалық әдебиеттің басым бөлігі Еуропа, Солтүстік Америка және Шығыс Азия қалаларына бағытталғаны белгілі; Африка, Латын Америкасы, Таяу Шығыс пен Орталық Азия қалалары сирек кездеседі немесе арнайы тақырыптық жинақтар шеңберінде ғана көрініс табады. Бұл тұрғыдан алғанда, Қазақстан қалаларындағы «қала тілі», урбан көптілділік, жастар сөйлеуі, мигранттық қауымдастықтар тілін зерттеу халықаралық әдебиеттегі елеулі олқылықты толтыруға үлес қоса алады. Зерттеудің шектеулері де бар. Біріншіден, талдау тек Scopus базасымен шектелген, сондықтан Web of Science, Google Scholar немесе аймақтық журналдарда жарияланған жұмыстар қамтылмаған. Екіншіден, іздеу тек үш кілт сөзбен жүргізілді; қала тілін зерттейтін, бірақ бұл

тіркестерді кілт сөз ретінде қолданбайтын көптеген мақалалар (мысалы, *urban sociolinguistics, linguistic landscape, urban youth language* терминдері арқылы) іріктемеге енбей қалуы мүмкін. Үшіншіден, мазмұндық талдау осы мәтінде жалпы деңгейде берілген; сандық үлестерді, елдер бойынша, әлеуметтік топтар және әдістер бойынша нақты пайыздық қатынастарды көрсету үшін қосымша статистикалық өңдеу қажет.

Соған қарамастан, алынған нәтижелер «қала тілі» ұғымының халықаралық ғылыми дискурста қалай қалыптасып, қандай теориялық және эмпирикалық бағыттарға ажырайтынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұл шолу Scopus базасында «city language», «urban language», «urban linguistic practices» кілт сөздері бойынша 1957–2025 жылдар аралығында жарияланған 90 мақаланы талдау негізінде «қала тілі» тақырыбы бойынша зерттеулердің жалпы панорамасын ұсынды.

Негізгі тұжырымдар:

1. Уақыттық динамикаға сүйене отырып, «қала тілі» ұғымы 1950–1960 жылдардағы оқу бағдарламалары мен тіл саясатына қатысты алғашқы жұмыстардан бастап, XXI ғасырда урбан социолингвистика, метролингвизм, лингвистикалық ландшафт және супердиверсити аясында жаңаша теориялық мазмұнға ие болғаны байқалады; 2020 жыл – жарияланымдардың ең көп шоғырланған жылы (10 мақала).

2. Тақырыптық тұрғыдан қала тіліне қатысты зерттеулерді шартты түрде қалалық көптілділік пен репертуарлар, лингвистикалық ландшафт, қала әлеуметтік лингвистикасы және тіл саясаты/білім беру бағыттарына бөлуге болады; олардың барлығын тілдерді емес, қалалық тілдік практикаларды талдауға бетбұрыс біріктіреді.

3. Otsuji & Pennycook (2010) мақаласы метролингвизм ұғымы арқылы «қала тілін» түсіндірудің жаңа теориялық ракурсын ұсына отырып, осы саладағы ең ықпалды еңбектердің бірі ретінде ерекшеленеді және кейінгі зерттеулер үшін негізгі теориялық тірек қызметін атқарады.

Болашақта бұл бағытты дамыту үшін:

- басқа деректер қорларын (Web of Science, Google Scholar), сондай-ақ аймақтық журналдарды қоса отырып, дереккөздер аясын кеңейту;
- қала тілін зерттеулерде қолданылатын әдістер мен дерек түрлерін (корпустық талдау, этнографиялық зерттеулер, визуалды деректер) салыстырмалы түрде талдау;
- Орталық Азия, соның ішінде Қазақстан қалаларының тілдік кеңістігін халықаралық урбан әлеуметтік лингвистикалық дискурспен байланыстыра отырып, эмпирикалық зерттеулер жүргізу ұсынылады.

Осы шолу «қала тілі» ұғымын одан әрі нақтылауға, қала кеңістігіндегі тілдік практикаларды зерттеу үшін теориялық және әдіснамалық бағдар нүктелерін айқындауға және Қазақстандағы қала тіліне қатысты әлеуметтік лингвистикалық зерттеулерді халықаралық ғылыми контекстпен ұштастыруға негіз бола алады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қолдауымен «Қазіргі қала тіліндегі белсенді үдерістер: эколингвистикалық мүмкіндіктерді жүзеге асыру» [ЖТН AP26105127] ғылыми жобасының шеңберінде (2025-2027 жылдарға арналған Ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша) дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Busse B., Warnke I. Urban Linguistics: Ideas and Anchor Points // Urban Linguistics. Berlin; Boston: De Gruyter, 2022. DOI: 10.1515/9783110296334-001.

2. Beyer K. Urban language research in South Africa: Achievements and challenges // Southern African Linguistics and Applied Language Studies. 2014. Vol. 32, No. 4. P. 519–532. DOI: 10.2989/16073614.2014.992643.

3. Calvet L.-J. Les voix de la ville revisitées: Sociolinguistique urbaine ou linguistique de la ville // Revue de l'Université de Moncton. 2006. Vol. 37, No. 1. P. 9–30. DOI: 10.7202/011987AR.

4. Kallmeyer W. Stadtsprache als ein Schwerpunkt soziolinguistischer Forschung in Europa // Sociolinguistica. Berlin; New York: De Gruyter, 1987. P. 80–102. DOI: 10.1515/9783110245066.80.

5. Heinrich P., Smakman D. Urban Sociolinguistics: The City as a Linguistic Process and Experience. London: Routledge, 2017. DOI: 10.4324/9781315514659.
6. Otsuji E., Pennycook A. Metrolingualism: fixity, fluidity and language in flux // International Journal of Multilingualism. 2010. Vol. 7, No. 3. P. 240–254. DOI: 10.1080/14790710903414331.
7. Cheshire J. Taking the longer view: Explaining Multicultural London English and Multicultural Paris French // Journal of Sociolinguistics. 2020. Vol. 24, No. 3. P. 307–328. DOI: 10.1111/josl.12385.

STRUCTURAL-GRAMMATICAL FEATURES OF FIXED EXPRESSIONS IN TYPOLOGICALLY DIFFERENT LANGUAGES

G.Aliyeva,
PhD student of Ganja State University,
Senior instructor of English laguage of Ganja State University
gbabayevah@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақала типологиялық әртүрлі тілдердегі тұрақты сөз тіркестерінің (фразеологиялық бірліктердің) құрылымдық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттейді – атап айтқанда, әзірбайжан, ағылшын және орыс тілдерінде. Автор тұрақты сөз тіркестерін тек лексикалық-семантикалық деңгейде ғана емес, сондай-ақ синтаксистік және морфологиялық деңгейде де зерттеу қажеттігін атап көрсетеді. Фразеологиялық бірліктер тілдің ұлттық және мәдени ерекшеліктерін көрсетуімен қатар, оның құрылымдық жүйесімен тығыз байланысты. Зерттеу көрсеткендей, типологиялық әртүрлі тілдердегі тұрақты сөз тіркестерінің құрылымы семантикалық жүктемесі ұқсас болғанымен, грамматикалық тұрғыдан әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, ағылшын тілінде предикативті фразеологиялық бірліктер кең таралған болса, әзірбайжан тілінде есімдік және етістік құрамдағы тіркестер басым. Орыс тілінде етістіктерге қатысты тұрақты сөз тіркестерінде префикстердің рөлі маңызды.
Тірек сөздер: фразеологиялық бірліктер, тұрақты сөз тіркестері, құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктер, тілдің құрылымдық моделі т.б.
Abstract. This article examines the structural and grammatical features of fixed expressions (phraseological units) in typologically different languages - in particular, Azerbaijani, English and Russian. The author emphasizes the need to study fixed expressions not only at the lexical-semantic level, but also at the syntactic and morphological level. Phraseological units, in addition to reflecting the national and cultural characteristics of the language, are also closely related to its structural system. The study shows that the structure of fixed expressions in typologically different languages, although they carry a similar semantic load, may differ grammatically. For example, while predicative phraseological units are widespread in English, nominal and verb-containing phrases predominate in Azerbaijani. In Russian, the role of prefixes in fixed expressions related to verbs is important.
Keywords: phraseological units, fixed expressions, structural-grammatical features, language structural model etc.

Introduction. Phraseological units (idioms, phraseologisms) are word combinations that have "syntactic and semantic stability" and differ from the meaning of their constituent parts. "*In other studies, anthroponymic components play an important role in the cognitive-semantic conceptualization of phraseological units. In these units, anthroponyms are associated with human's encyclopedic knowledge - history, culture, mythology, literature"* [7, 192]. G.Mahmudova, emphasizing that, as in all languages, the number of phraseologisms of the combination type is greater in Turkic languages, notes that these expressions have 2, 3, 4, 5, and rarely 6 components [4,16]. As in other languages, in both typologically different languages, which are the objects of our research, fixed expressions of the combination type are divided into 2 parts: those equivalent to nouns and verbs.

Expressions with onymic components, especially as phraseological units that arise in English and Azerbaijani, demonstrate a grammatically stable structure. In English and Azerbaijani, these expressions carry metaphorical meanings, and the semantic load, as well as the functional role of the components, are almost the same. The fact that a phraseological unit exhibits different ways of acting

depending on culture, encyclopedic information, and structural features of the language once again demonstrates the importance of the typological approach [1; 2; 6]. "Combination-level phraseological units arise when free combinations are subjected to the process of metaphorization during the historical development stage and gain a second life in a new content and form" [5, 42]. In typologically different languages, stable expressions of the combination-type are not only an important part of the phraseological system of the language, but also a means of expression that reflects the worldview, culture and historical experience of the people. These expressions, while being structurally and semantically stable, create imagery, emotionality, and impact in communication. Similarities and differences in both formal and content aspects of these types of phraseologisms are observed in different languages. Such expressions occupy a special place in the general lexical-semantic system of the language and play an important role in translation, language learning, and intercultural communication.

Let's analyze the grammatical features of combination-type phraseologisms in English: *Cross the Rubicon* – To make an irreversible decision. *By quitting his job, he really crossed the Rubicon.* (*Rubicon* – a name of an ancient river in Rome, a reference to a historical event.) *Between Scylla and Charybdis* – to be caught between two dangers. The etymology of this expression goes back to ancient Greek mythology. Example: The country is caught between Scylla and Charybdis. This idiom means *"to be caught between two dangerous choices"* or "*whichever way you go, harm is inevitable"*. A similar English expression is also used as *"between a rock and a hard place"*. *Scylla and Charybdis* are mythological sea monsters in ancient Greek mythology and onomastic units, i.e., they are proper names.

A Midas touch – Midas touch, the ability to turn what he touches into gold → *She has the Midas touch when it comes to investing*. In English, the expression *"to have a Midas touch"* is used to describe a person who turns everything he touches into success. It describes someone whose every action is highly successful and profitable. *Midas* is the name of a king in ancient Phrygian mythology. This is an onomastic unit, because it is the name of a specific person, the name of a historical-mythical personality [3, 139].

Similar expressions in Azerbaijani: *Əli uğurludur; (His hand is lucky); Əli toxunduğu iş qızıl olur (What his hands touches turns into gold); Əlini nəyə vursa, alınır* (*Whatever he touches with his hand, he gets it),* etc. *A Midas touch* - this is a fixed expression built in the form of a nominal combination. Its composition: *A* (article); *Midas* (onomastic unit – proper name, mythological king); *touch* (noun). Since this expression does not express a completed thought, it is not considered a sentence, but is considered a phraseological combination. The expression *A Midas touch* is a nominal phraseologism:

"A" – is an indefinite article, it is used to mean "one" and indicates that the noun in front of it, is indefinite.

"Midas" – is actually a proper noun (in ancient mythology, a king who turned everything he touched into gold). However, here it acts as an attribute, i.e., it explains the next word, "touch." In English, nouns can sometimes be used as adjectives that describe another noun.

"Touch" – is the main word of the expression.

Thus, the expression *"A Midas touch"* is usually used figuratively - that is, it means that someone is successful in some business, that everything he touches "turns into success".

From a syntactical point of view, this expression can act as a subject, an object in a sentence, depending on the context.

There is no formal difference between a phraseological unit and a free word combination. The syntactic model that forms them is the same. Among the types of combination-type combinations, verbal phraseological units are the most frequently used in both languages. The main reason for this is that the verb itself is a highly versatile part of speech. Verbs, compared to other parts of speech, are distinguished by their polysemy and diversity, and therefore, they are more prone to metaphorization. "The semantic richness of verbs further increases their ability to combine with other words, thus removing any limitations in this process" [5, p.53]. For this very reason, in both

languages, the number of verbal phraseological combinations is far greater than that of nominal phraseologisms.

Open – verb (*predicate*) → Subject (who?) is not explicitly given here, but it is implicitly implied in the context (for example, "you", "someone", etc.).

a Pandora's box – acts as an indirect object and answers the question "What to open?" Here: "*box*" – acts as a main noun. "*Pandora's*" – is a word in possessive case (whose box? – Pandora's). "*a*" – is an indefinite article. (*You*) – is not explicitly given in these types of expressions, but is present in the context. *Open* – predicate (verb) – denotes an action. *a Pandora's box* – is an indirect object. It is the object of action.

The word order of the sentence is structured as (subject) + Verb (predicate) + Indirect object. (You) + open + a Pandora's box.

From a phraseological point of view, this expression forms a lexical unity and, although the words are analyzed separately, together they convey figurative meaning *"to start something that may lead to disaster, undesirable consequences"*.

Thus, although it is structurally simple, its semantic and cognitive nature is multilayered.

A Herculean task – A task worthy of Hercules → *Cleaning up after the flood was a Herculean task.* The expression *"A Herculean task"* is used in English to mean *"a task that is very difficult and requires strength"* . This expression contains a specific onomastic unit: the word *Herculean* refers to the mythological figure *Hercules*.

The origin of the *Herculean* onomastic unit goes back to Greek–Roman mythology. The adjective *Herculean* is derived from *Hercules* in Roman mythology, known as *Heracles* in Greek mythology. Hercules was the son of God Zeus and a hero possessing extraordinary strength. He is famous for accomplishing a number of seemingly impossible tasks, *particularly with "The Twelve Labors of Hercules".* Thus, "*A Herculean task*" refers a difficult and great task worthy of Hercules. The expression denotes a task that requires exceptional patience, strength, and skill. Its equivalent in Azerbaijani: a very difficult and laborious task; *İmkansız kimi görünən bir vəzifə (a duty that seems impossible to accomplish); Dağ aşmaq qədər çətin bir iş (a task as hard as climbing a mountain).*

Restoring the ancient castle was a Herculean task, but the team managed to finish it in two years. This is a combination-type expression. Since it does not express a complete thought, it is not a sentence but a phraseological combination. The word *Herculean* originates from the name of the hero *Heracles* (Hercules in Roman mythology). This hero is known for his superhuman strength and for completing twelve arduous labors. *"A Herculean task"* – a very difficult, almost impossible task that demands great effort and power. *A Herculean task is nominal* phraseologism.

This word combination is constructed in the *adjective + noun* model: *A* – indefinite article; *Herculean* – adjective (used figuratively, meaning "very difficult", "requiring great strength").

Task – noun ("duty," "assignment," "work"). Its grammatical structure is *article + adjective + noun*. As a nominal phraseological unit, it can function as a subject, object, or predicate within a sentence.

For example: *Finishing the report was a Herculean task*. → here *a Herculean task* acts as a predicate function. "*A Herculean task requires great strength"*. → here a Herculean task acts as a subject function.

This expression is used figuratively and means *"to destroy it or reduce its value by adding something new to something that already exists, and is perfect"*. For example: *"to interfere again with something that is already sacred and magnificent"*. Although the existence of sentence-level fixed expressions in typologically different languages such as English and Azerbaijani has caused some controversy, fixed expressions with sentence structure are found intensively in the language.

References

1. Djalilova, Z. O.; Shukurova, Y. Y. Linguocultural Analysis of Phraseological Units with Onomastic Components. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education, ISSN 2993-2769

2. Kajumova, D. F., Sadykova, Aida G., Demirag, D. N., Ivanova, A.M., Zinnatova, D. M., Aleeva, G. Kh., Yagmurova, M. S. The Study of Onomastic Vocabulary in Proverbs and Sayings of Diverse Languages (English, Tatar

and Spanish). Cadernos de Educação Tecnologia e Sociedade, vol. 16, no. 4, 2023, pp. 1298–1306. DOI: 10.14571/brajets.v16.n4.1298-1306.
3. Lewis, C. S. Studies in Words. Cambridge University Press, 1960, 239 p.
4. Mahmudova, G. Phraseology of the Kipchak group Turkic languages, Ankara, Akchag, 202.
5. Mirzaliyeva, M. Theoretical foundations of phraseology of Turkic languages. Baku, Nurlan, 2009.
6. Motschenbacher, H. Corpus Linguistic Onomastics: A Plea for a CorpusBased- Investigation of Names. Names, 68 (2), 2020.
7. Pinker, S. The Sense of Style: The Thinking Person's Guide to Writing in the 21st Century. New York: Viking, 2014.

MULTILINGUALISM: PROBLEMS OF DEFINITION AND MAIN RESEARCH DIRECTIONS IN MODERN LINGUISTICS

A.E.Allahverdiyeva,
PhD., Ass.Prof.
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Linguistics named after Nasimi
Azerbaijan, Baku
dr.aytanallahverdiyeva@gmail.com

Аңдатпа. Жаһандану жағдайында көптілділік коммуникациясы білім беру мен жеке тұлғаның болмысын айқындайтын кең таралған лингвистикалық құбылысқа айналды. Ұғымның кең қолданылуына қарамастан, көптілділікке қатысты баршаға ортақ, бірізді анықтама әлі қалыптасқан жоқ. Бұл мақалада көптілділікті анықтауға байланысты теориялық мәселелер қарастырылып, қазіргі тіл біліміндегі негізгі зерттеу бағыттары – психолингвистика, социолингвистика, қолданбалы лингвистика және тіл саясаты – талданады. Сондай-ақ бай тарихи және қазіргі көптілділік тәжірибесіне ие ел ретінде Әзербайжан мысалына ерекше назар аударылды. Зерттеу жұмысы көптілділік мәселелері бойынша ғылыми ізденістерде жаңа үрдістер мен пәнаралық көзқарастардың қажеттілігін айқындау арқылы тұжырымдалды.

Тірек сөздер: көптілділік, анықтама, социолингвистика, когнитивтік лингвистика, тіл саясаты, Әзербайжан.

Abstract. In a globalized world, multilingualism has become a common linguistic reality shaping communication, education, and identity. Despite the wide use of the concept, there is still no single universally accepted definition of multilingualism. This article examines the theoretical challenges associated with defining multilingualism and analyzes the major research directions in modern linguistics, including psycholinguistics, sociolinguistics, applied linguistics, and language policy. Special attention is given to the example of Azerbaijan, a country with rich historical and contemporary experiences of multilingualism. The study concludes by highlighting emerging trends in multilingual research and the need for interdisciplinary approaches.

Keywords: multilingualism, definition, sociolinguistics, cognitive linguistics, language policy, Azerbaijan.

Introduction

Multilingualism has become one of the central topics of linguistic research in the 21st century. Migration, international cooperation, digital communication, mobility, and globalization have turned multilingualism from an exceptional competence into a natural human condition. However, although the term is widely used, there remains no universal and clear definition that fully reflects its complexity [1, p. 12]. This disagreement complicates cross-context research and language policy formulation.

The complexity of multilingualism requires a multidimensional approach that considers psychological, social, cultural, and political influences. This article aims to analyze the main definitional challenges surrounding multilingualism and review its primary research directions in contemporary linguistics, including references to the Azerbaijani context.

1. Problems in Defining Multilingualism

Definitions of multilingualism differ depending on research focus. In a competence-based approach, an individual must possess communicative skills in several languages to be considered multilingual. However, the minimum acceptable level of proficiency remains debated [5; 2; p. 32]. A functional approach emphasizes language use depending on context, while a sociolinguistic approach highlights coexistence of multiple languages [1, p. 18]. Another aspect is distinguishing between individual multilingualism and societal multilingualism, which is crucial in research and policy [5, p. 35]. Furthermore, multilingual competence is rarely balanced; individuals may have dominant and weaker languages, reflecting dynamic, continuum-based multilingualism [1, p. 20].

2. *Psycholinguistic and Cognitive Research Directions*

Psycholinguistics investigates how multilingual individuals acquire, store, and process multiple languages in the brain. Major areas include cross-linguistic influence, cognitive effects, age and acquisition factors, and code-switching mechanisms [4, p. 78; 1, p. 20]. Research shows that multilingualism improves executive functions, metalinguistic awareness, and cognitive flexibility. Early exposure often results in more balanced multilingualism, while late acquisition involves more conscious control. Neurocognitive studies using fMRI and EEG provide insights into multilingual brain processing.

3. *Sociolinguistic and Language-Policy Perspectives*

Sociolinguistics explores how multilingualism influences social identity, power relations, and communication norms. Key areas include language policy and planning, prestige and inequality, code-switching and translanguaging, and globalization effects [5, pp. 50-52; 4, p. 22]. In Azerbaijan, multilingualism reflects historical legacies and contemporary language policy. Russian and English coexist with Azerbaijani, while minority languages often lack institutional support leading to potential language shift [7, p. 14; 6, p. 8].

4. *Multilingualism in Education and Applied Linguistics*

Applied linguistics research focuses on multilingual education models, assessment challenges, digital multilingualism, and teacher training [5, p. 55; 3, p. 30]. Educational approaches such as CLIL, bilingual programs, and heritage language maintenance are central. Monolingual assessment standards often underestimate multilingual competences. Digital communication and online environments increasingly shape translanguaging practices.

5. *Azerbaijani Context*

Azerbaijan's multilingualism is influenced by historical, cultural, and geopolitical factors. Many citizens speak Azerbaijani, Russian, and English; minority languages often lack institutional support. Post-Soviet language policies have reshaped linguistic practices and identity [7, p. 16; 6, p. 10]. Empirical studies highlight youth demand for foreign languages in universities, illustrating multilingual education's social importance.

6. Future Directions in Multilingualism Research

Future research emphasizes continuum-based definitions of multilingualism, interdisciplinary studies combining sociolinguistics, psycholinguistics, education, and policy, digital-era multilingualism, minority language protection, and multilingual education models [1, p. 25; 8, p. 6].

Conclusion

Multilingualism is a complex phenomenon that resists simple definition due to its multidimensional nature. It should be considered both an individual cognitive resource and a collective sociocultural value. Azerbaijan demonstrates coexistence of strong national identity with active engagement in global languages and local heritage preservation.

Multilingualism – both as individual competence and societal phenomenon – remains a complex, multifaceted concept. The lack of a universal definition reflects the diversity of real-world linguistic experiences and social contexts. Contemporary linguistics increasingly recognizes multilingualism as a continuum, not a binary, and studies it from cognitive, sociolinguistic, educational, and technological perspectives. The example of Azerbaijan demonstrates how multilingualism can be deeply rooted historically, socially valued in modern times, but also contested in terms of policy, identity, and equity. Future research must remain interdisciplinary, context-sensitive, and open to evolving linguistic realities in a globalized, digital world.

References

1. Cenoz, J. & Gorter, D. Multilingualism. In The Routledge Handbook of Applied Linguistics (2nd ed., pp. 10-30). Routledge, 2023.

2.Cenoz, J. Defining multilingualism. In Multilingualism (pp. 30-40). ResearchGate, 2013.

3.García, O. & Li Wei. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education (pp. 20-35). Palgrave Macmillan.2014

4.Herdina, P. & Jessner, U. A Dynamic Model of Multilingualism. 2002.

5.J. Cenoz & D. Gorter (Eds.), Multilingual Education: Between Language Learning and Translanguaging (pp. 75-85). 2014

6.Karimova, V. Multilingualism in Azerbaijan: The Most Preferred Foreign Languages in Private Universities of the Country (pp. 8-12). Khazar University Repository.2017.

7.Imanova, N. Sociolinguistics in Azerbaijani Linguistics (pp. 14-20). The Scientific Heritage.2021.

8.Srivastava, V. & Singh, M. Challenges and Considerations with Code-Mixed NLP for Multilingual Societies (pp. 6-15). 2021.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ ƏXLAQIN İZLƏRİ: METAFORALAR VASİTƏSİLƏ ETİK KONSEPTLƏRİN TƏZAHÜRÜ

V. E. Allahverdiyeva,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,Bakı Slavyan Universitetinin Ümümi dilçilik kafedrasının baş müəllimi.
Azerbaijan, Baku. vefabsu@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі моральдық ұғымдардың метафоралар арқылы көрінісі қарастырылады. Метафоралар абстракт моральдық түсініктерді нақты бейнелер арқылы жеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеу тіл мен мәдениет арасындағы этикалық байланыстарды ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: этика, тіл, метафора, мәдениет, мораль, ұғым.

Abstract. This article examines the expression of moral concepts through metaphors in Azerbaijani and Russian languages. Metaphors enable abstract ethical ideas to be conveyed through concrete images. The study highlights the interaction between language, culture, and ethics.

Keywords: ethics, language, metaphor, culture, morality, concept.

Dil insan cəmiyyətində ünsiyyətin əsas vasitəsidir və onun funksiyası yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Dil, həmçinin insanların davranışlarını, düşüncə tərzini və dəyərlərini əks etdirir. Etika isə insan davranışlarını və onların düzgünlüyünü tənzimləyən prinsiplər sistemidir. Dilçilikdə etik konseptlər isə dil vasitəsilə dəyərlərin ifadə olunmasını, sosial və mədəni normaların ötürülməsini təmin edən anlayışlardır.

Etik konseptlərin dilçilikdə öyrənilməsi həm sözlərin mənası, həm də onların cəmiyyət və mədəniyyətlə əlaqəsi baxımından maraqlıdır. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi olmadığını, həm də sosial davranış və mənəvi normaların ifadəsi olduğunu göstərir.

Dil və əxlaq insan mədəniyyətinin ayrılmaz hissələridir. Hər bir dil özündə yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də əxlaqi dəyərlərin, normativ davranışların və mədəni kodların ötürücüsü kimi çıxış edir. Azərbaycan və rus dillərində əxlaq anlayışının ifadəsi, xüsusilə metaforik strukturlar vasitəsilə, həm dilçilik, həm də fəlsəfə sahəsində geniş öyrənilmişdir. Metaforalar, gündəlik nitqdə və yazılı mətndə əxlaqi konseptləri daha dərin və emosional şəkildə çatdırmaq imkanı yaradır.

Son illərdə linqvistik və semiotik tədqiqatlar göstərir ki, dilin metaforik sistemi əxlaqi düşüncəni formalaşdırmaqda və mədəniyyətlərarası fərqlilikləri nümayiş etdirməkdə həlledici rol oynayır [2, 115]. Azərbaycan və rus dillərində istifadə olunan əxlaq metaforaları yalnız mənəvi prinsipləri əks etdirmir, həm də sosial davranışın normativ çərçivələrini, insanların bir-biri ilə münasibətlərini və cəmiyyətin etik kodlarını ortaya qoyur.

Əxlaq və dilin qarşılıqlı əlaqəsi. Əxlaq anlayışı insan fəaliyyətinin sosial, mədəni və mənəvi aspektlərini əhatə edir. Fəlsəfi mülahizələr göstərir ki, əxlaq yalnız qanunvericilik və sosial qaydalarla məhdudlaşmır, həm də insanın daxili dünyasında, düşüncə və nitqində əks olunur. Dil, öz növbəsində, yalnız informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də əxlaqi və mədəni kodların daşıyıcısıdır.

Metaforalar bu qarşılıqlı əlaqənin mərkəzində dayanır. Lakoff və Johnson (2023) qeyd edirlər ki, insanlar abstrakt anlayışları başa düşmək üçün konkret təcrübələrdən istifadə edir və məhz metaforlar bu təcrübələri strukturlaşdırır. Məsələn, "düzgün yol" və ya "vicdanın səsi" kimi ifadələr konkret obyekt və fəaliyyətlərlə əxlaq anlayışını əlaqələndirir.

Azərbaycan dilində əxlaq metaforaları çox vaxt təbiət və gündəlik həyat nümunələri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, "ürəkdən sevinmək" və ya "təmiz niyyət" ifadələri insanın daxili etik vəziyyətini açıq şəkildə göstərir. Rus dilində isə metaforik ifadələr daha çox sosial münasibətlər və ictimai normalarla bağlıdır, məsələn, "душа нараспашку" (ürəyi açıq), "чистая совесть" (təmiz vicdan).

Dil və əxlaqın qarşılıqlı təsirini araşdırmaq üçün aşağıdakı aspektlər önəmli sayılır:

1. Koqnitiv aspekt: Metaforalar abstrakt etik anlayışları başa düşmək üçün əqli çərçivə yaradır.
2. Mədəni aspekt: Dil, mədəniyyətin əxlaqi kodlarını ötürür; metaforalar bu kodların vizual və emosional təsvirini təmin edir.
3. Sosiolinqvistik aspekt: İctimai normalar və davranış qaydaları metaforik ifadələr vasitəsilə təsdiqlənir və ötürülür.

Bu bölmə göstərir ki, əxlaq metaforaları təkcə nitqi bəzəyən dil vasitəsi deyil, həm də əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısıdır. Azərbaycan və rus dillərindəki metaforik sistemlərin müqayisəsi isə mədəniyyətlərarası fərqlilikləri və bənzərlikləri aşkara çıxarır, etik konseptlərin necə kodlaşdırıldığını göstərir.

Azərbaycan dilində əxlaq metaforaları: tipologiya və funksiyalar. Azərbaycan dilində əxlaq anlayışının ifadəsi çox zəngin metaforik sistemlərlə xarakterizə olunur. Bu metaforalar insanın daxili dünyasını, sosial münasibətlərini və mənəvi keyfiyyətlərini əks etdirir. Əxlaq metaforalarının təhlili göstərir ki, onlar həm konkret obyektlər və təcrübələr, həm də abstrakt dəyərlər ilə əlaqələndirilir [1, 319].

Təbiət və insan orqanları ilə bağlı metaforalar. Azərbaycan dilində ən çox rast gəlinən əxlaq metaforalarından biri ürək sözü ilə bağlı metaforalardır. "Ürəkdən sevinmək", "ürəyini açmaq", "saf ürək", "ürəyi yanmaq" kimi ifadələr insanın daxili niyyətini və əxlaqi vəziyyətini simvolizə edir. Burada ürək konkret obyekt kimi, niyyət və əxlaq abstrakt anlayış kimi metaforik olaraq istifadə olunur.

Digər bir mühüm metafora göz və baxış sözləri əsasında yaranan metaforalardır. "Gözün aydın olsun", "gözüm açıldı" kimi ifadələr, etik şüurun və düzgün qərar vermənin təzahürü kimi çıxış edir. Bu metaforik strukturlar, insanın davranış və niyyətini vizual və emosional səviyyədə anlamağa imkan verir.

Hərəkət və yol sözləri əsasında yaranan metaforalar. Azərbaycan dilində əxlaq metaforalarının digər əhəmiyyətli qolu hərəkət və yol metaforalarıdır. "Düzgün yol", "yoldan çıxmaq", "yolunu azmaq", "doğru addım" kimi ifadələr, sosial və etik davranışın istiqamətini göstərir. Burada fiziki hərəkət və istiqamət abstrakt əxlaqi seçimlərlə əlaqələndirilir, bu da insanın davranışlarını mədəni kontekstdə başa düşməyə imkan yaradır.

Sosial münasibətlər və davranış metaforaları. Sosial münasibətlər də əxlaq metaforalarında geniş şəkildə əks olunur. Məsələn, "başqasının yükünü çəkmək", "əlindən tutmaq" kimi ifadələr, həm empatiya və yardımsevərlik anlayışlarını, həm də sosial məsuliyyəti simvolizə edir. Bu metaforalar, cəmiyyətin etik normalarını konkret hərəkətlərlə birləşdirərək mədəni kodları gücləndirir.

Metaforaların funksiyaları. Azərbaycan dilində əxlaq metaforalarının funksiyaları çoxşaxəlidir:

1. Koqnitiv funksiya: Abstrakt əxlaqi anlayışları konkret obyekt və hərəkətlərlə izah edir.
2. Emosional funksiya: İnsanların daxili etik vəziyyətini vizual və emosional şəkildə çatdırır.

3. Sosial funksiya: Mədəniyyətin və ictimai normaların ötürülməsini təmin edir.

Beləliklə, Azərbaycan dilindəki əxlaq metaforaları yalnız nitqi bəzəmir, həm də cəmiyyətin mənəvi prinsiplərini və etik dəyərlərini möhkəmləndirir.

Rus dilində əxlaq metaforaları: tipologiya və funksiyalar. Rus dili, tarixi və mədəni zənginliyi ilə seçilən bir dil olaraq, əxlaq anlayışının ifadəsində çoxsaylı metaforik vasitələrdən istifadə edir. Rus dilində əxlaq metaforaları həm insanın daxili dünyasını, həm də sosial münasibətləri əks etdirir. Onlar həm konkret obyektlər, həm də abstrakt anlayışlar üzərindən əxlaqi dəyərləri çatdırır.

İnsan orqanları və daxili təcrübə metaforaları. Rus dilində ürək sözü ilə bağlı metaforalar Azərbaycan dilindəki kimi geniş yayılmışdır. Məsələn, "чистое сердце" (təmiz qəlb), "от всего сердца" (səmimi qəlbdən) ifadələri, insanın daxili etik vəziyyətini göstərir. Burada ürək həm fiziki orqan, həm də etik və emosional mərkəz kimi çıxış edir.

Vicdan sözü ilə yaranan metaforalar da rus dilində mühüm rol oynayır: "голос совести" (vicdanın səsi), "спокойная совесть" (sakit vicdan). Bu metaforalar insanın davranışlarını normativ və etik çərçivədə qiymətləndirməyə imkan verir.

Hərəkət və istiqamətlə bağlı metaforalar. Rus dilində əxlaq metaforaları arasında yol və hərəkətlə bağlı metaforalar da geniş yayılıb. "правильный путь" (doğru yol), "сойти с пути" (yoldan çıxmaq) kimi ifadələr, etik və sosial davranışın istiqamətini göstərir. Bu metaforalar, abstrakt əxlaqi anlayışları konkret fiziki hərəkətlərlə birləşdirərək, oxucu və ya dinləyiciyə anlayışı daha aydın çatdırır.

Sosial münasibətlər və davranış metaforaları. Rus dilində sosial münasibətlər metaforik ifadələrlə geniş təsvir olunur. "держать слово" (sözünü tutmaq), "подать руку помощи" (yardım əlini uzatmaq) kimi ifadələr həm etik məsuliyyəti, həm də empatiya və sosial dəstəyi simvolizə edir. Bu metaforalar, cəmiyyətin davranış normalarını metaforik səviyyədə təsdiqləyir və ötürür.

Metaforaların funksiyaları. Rus dilində əxlaq metaforalarının funksiyaları Azərbaycan dilindəki funksiyalarla müəyyən qədər üst-üstə düşür:

1. Koqnitiv funksiya: Abstrakt əxlaqi anlayışları konkret obyekt və hərəkətlərlə başa düşülən edir.
2. Emosional funksiya: İnsanların daxili etik və emosional vəziyyətini vizual və emosional olaraq çatdırır.
3. Sosial funksiya: Cəmiyyətin etik normalarını və davranış qaydalarını gücləndirir.

Beləliklə, rus dilində əxlaq metaforaları həm fərdi, həm də sosial səviyyədə etik dəyərlərin təsvirində əsas vasitə rolunu oynayır.

Azərbaycan və rus dillərində əxlaq metaforalarının müqayisəli təhlili. Azərbaycan və rus dillərində əxlaq metaforik sistemlərinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki dil mədəniyyətlərarası etik konseptlərin ifadəsində zəngin və çoxşaxəlidir. Lakin hər iki dilin metaforik yanaşmalarında mədəni fərqliliklər və xüsusi dil xüsusiyyətləri də müşahidə olunur.

Ürək və daxili təcrübə ilə bağlı metaforaların müqayisəsi. Hər iki dildə ürək sözü əsasında yaranan metaforalar əsas əxlaq konseptlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Azərbaycan dilində "saf ürək", "ürəyini açmaq" kimi ifadələr daxili niyyət və hisslərin açıq şəkildə göstərilməsini vurğulayır. Rus dilində isə "чистое сердце", "голос сердца" ifadələri daha çox emosional vəziyyət və vicdanla əlaqələndirilir.

Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan dilində metaforalar daha çox niyyət və daxili keyfiyyətlərin açıq göstərilməsinə, rus dilində isə emosional və sosial aspektlərin vurğulanmasına meyillidir.

Yol və hərəkətlə bağlı metaforalarının müqayisəsi. Azərbaycan dilində "doğru yol", "yolunu azmaq", "yol açmaq" kimi metaforalar əxlaqi davranışın istiqamətini göstərir, həm də sosial normaların icrasına diqqət çəkir. Rus dilində isə "правильный путь", "сбивать с пути", "последний путь" ifadələri həm fərdi vicdanın, həm də cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətin vurğulanmasına xidmət edir.

Bu nümunələr göstərir ki, hər iki dildə yol sözü əsasında yaranan metaforalar etik seçim və davranış istiqamətini simvolizə edir, lakin Azərbaycan dilində daha çox gündəlik həyat və praktiki davranış kontekstində, rus dilində isə həm fərdi, həm də sosial səviyyədə təzahür edir.

Sosial münasibətlər və empatiya metaforalarının müqayisəsi. Azərbaycan və rus dillərində sosial münasibətlər metaforik olaraq ifadə olunur. Məsələn:

- Azərbaycan dili: “başqasının yükünü çəkmək”, “əlindən tutmaq”, “yardım əlini uzatmaq”, “sözünü tutmaq”, “qanadı altına almaq”.
- Rus dili: “держать слово”, “протянуть руку помощи”, “брать под крыло”.

Burada hər iki dil empatiya və sosial məsuliyyəti vurğulayır, lakin Azərbaycan dilində metaforalar daha çox praktiki kömək və gündəlik davranışlarla, rus dilində isə həm söz və əxlaqi öhdəliklərlə əlaqələndirilir.

Müqayisəli təhlilin nəticələri.

1. Koqnitiv funksional bənzərlik: Hər iki dildə metaforalar abstrakt əxlaqi anlayışları başa düşülən formaya çevirir.
2. Mədəni spesifiklik: Azərbaycan dili metaforik ifadələrdə gündəlik həyat və təbiət simvollarına üstünlük verir, rus dili isə sosial və emosional kontekstə daha çox fokuslanır.
3. Etik dəyərlərin ötürülməsi: Hər iki dil metaforalar vasitəsilə əxlaqi dəyərləri gücləndirir və cəmiyyətin normativ çərçivəsini dəstəkləyir.

Beləliklə, müqayisəli təhlil göstərir ki, əxlaq metaforaları hər iki dilin mədəni və sosial strukturlarını əks etdirir və etik konseptlərin vizual, emosional və koqnitiv təzahüründə mühüm rol oynayır.

Metaforaların etik konseptlərin təzahüründə rolu. Metaforalar yalnız dilin bəzəyi deyil, həm də etik düşüncənin və əxlaqi konseptlərin strukturlaşdırılmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. Onlar abstrakt əxlaqi anlayışları konkret obrazlarla birləşdirərək oxucuya və dinləyiciyə mənəvi dəyərləri daha aydın çatdırır.

Koqnitiv aspekt. Koqnitiv dilçilik göstərir ki, metaforalar insan şüurunun abstrakt anlayışları başa düşmək üçün yaratdığı əqli çərçivələrdir [2, 77]. Məsələn, Azərbaycan dilində “ürəyini açmaq” ifadəsi insanın daxili niyyətini və etik vəziyyətini anlamağa imkan verir. Rus dilində isə “душа нараспашку” eyni konsepti metaforik şəkildə çatdırır.

Bu baxımdan metaforalar:

- Əxlaqi konseptləri konkretləşdirir;
- İnsanların etik qərar verməsini asanlaşdırır;
- Abstrakt dəyərləri vizual və emosional olaraq təqdim edir.

Emosional və sosial aspekt. Metaforalar oxucuda və ya dinləyicidə emosional reaksiya yaratmaqla əxlaqi mesajı gücləndirir. Məsələn:

- Azərbaycan dili: “saf ürək” ifadəsi həm etik keyfiyyəti, həm də emosional durumu çatdırır.
- Rus dili: “чистая совесть” ifadəsi vicdanın təmizliyini vurğulayır və oxucuda daxili etik qiymətləndirmə doğurur.

Bundan əlavə, metaforalar sosial davranış qaydalarını təsdiqləyir və icmanın normativ çərçivələrinə diqqət çəkir. Məsələn, “başqasının yükünü çəkmək” (Azərbaycan dili) və “подать руку помощи” (rus dili) kimi ifadələr sosial məsuliyyəti və empatiyanı simvolizə edir.

Mədəniyyətlərarası fərqliliklər və paralellər. Metaforik ifadələr həm bənzərlikləri, həm də fərqlilikləri ortaya qoyur:

- Bənzərliklər: Hər iki dil metaforalar vasitəsilə əxlaqi dəyərləri, vicdanı, dürüstlük və sosial məsuliyyəti çatdırır.
- Fərqliliklər: Azərbaycan dilində metaforalar daha çox təbiət və gündəlik həyat nümunələri, rus dilində isə sosial münasibətlər və emosional vəziyyətlər ilə bağlıdır.

Bu müqayisə göstərir ki, metaforalar etik konseptlərin həm fərdi, həm də sosial səviyyədə təzahürünü təmin edən mərkəzi vasitədir.

Müasir tədqiqatlarda əxlaq metaforalarının tətbiqi və perspektivlər. Əxlaq metaforalarının araşdırılması humanitar elmlərin müxtəlif sahələrində aktualdır. Son illərdə linqvistik, fəlsəfi və psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, metaforalar yalnız dilçilik və ədəbiyyat sahəsində deyil, həm də etik təlim, sosial psixologiya və mədəniyyətlərarası kommunikasiya sahələrində əhəmiyyətli rol oynayır [3, 151].

Tədris və etik maarifləndirmədə tətbiq. Metaforlar etik konseptləri başa düşməkdə öyrənciləra və cəmiyyətə kömək edir. Məsələn:

- Azərbaycan dilində "ürəyini açmaq" və "saf niyyət" ifadələri məktəb və ali təhsil mühitində mənəvi dəyərlərin izahında istifadə oluna bilər.
- Rus dilində "чистая совесть" və "держать слово" ifadələri etik davranış nümunələrinin göstərilməsində effektivdir.

Metaforik yanaşma, abstrakt əxlaqi anlayışları praktik və vizual kontekstə yerləşdirməklə, öyrənməni daha təsirli edir.

Sosial psixologiya və mədəniyyətlərarası kommunikasiya. Metaforlar mədəniyyətlərarası fərqlilikləri başa düşmək üçün də vasitədir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif dillərdəki əxlaq metaforalarının müqayisəsi mədəniyyətlərin etik prioritetlərini və sosial normativlərini aşkara çıxarır.

- Azərbaycan dili metaforaları daha çox təbiət və gündəlik həyat nümunələri ilə bağlıdır, bu da fərdi və praktiki davranışa vurğu edir.
- Rus dili metaforaları isə sosial münasibətlər və vicdan ilə bağlıdır, bu da cəmiyyət qarşısında məsuliyyət və etik öhdəlikləri vurğulayır.

Bu fərqliliklər mədəniyyətlərarası dialoqun və tərcümə praktikalarının inkişafına töhfə verə bilər.

Perspektivlər. Gələcək tədqiqatlarda əxlaq metaforalarının rolunu araşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlər aktuallıq kəsb edir:

1. Koqnitiv linqvistik analizlər: Əxlaq metaforalarının insan düşüncəsinə təsirinin neyroloji və psixoloji aspektləri.
2. Mədəniyyətlərarası tədqiqatlar: Müxtəlif dillərdəki metaforik sistemlərin müqayisəsi və etik dəyərlərin kodlaşdırılması.
3. Ədəbiyyat və media araşdırmaları: Müasir ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitələrində əxlaq metaforalarının istifadəsi və cəmiyyətə təsiri.

Beləliklə, əxlaq metaforaları həm akademik, həm praktiki, həm də mədəni aspektdə aktualdır və gələcəkdə daha geniş tədqiqat sahələrinə yol açır.

Bu tədqiqat Azərbaycan və rus dillərində əxlaq metaforalarının strukturu, funksiyaları və mədəni kontekstdəki rolu haqqında geniş məlumat təqdim etdi. Tədqiqatın əsas nəticələri aşağıdakı kimi yekunlaşdırıla bilər:

1. Metaforaların əxlaq anlayışında funksiyası: Hər iki dildə metaforalar abstrakt əxlaqi anlayışları konkret obrazlarla çatdırmaq, etik davranış və niyyətləri başa düşmək üçün əsas vasitədir. Azərbaycan dilində metaforalar daha çox təbiət və gündəlik həyat nümunələri ilə əlaqələndirilir, rus dilində isə sosial münasibətlər və vicdan aspektləri ön plana çıxır.
2. Koqnitiv və emosional aspektlər: Metaforalar həm koqnitiv, həm də emosional funksiyaya malikdir. Onlar oxucuda və dinləyicidə etik dəyərləri başa düşmə və daxili qiymətləndirmə imkanını yaradır.
3. Sosial və mədəni aspektlər: Metaforik ifadələr cəmiyyətin etik normativlərini təsdiqləyir, sosial məsuliyyəti vurğulayır və mədəni kodları ötürür. Azərbaycan və rus dillərində metaforik sistemlər arasında həm oxşarlıqlar, həm də mədəni fərqliliklər mövcuddur.
4. Tətbiq və perspektivlər: Müasir tədris, sosial psixologiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya və ədəbiyyat araşdırmalarında əxlaq metaforalarının tətbiqi geniş imkanlar açır. Gələcək tədqiqatlar koqnitiv linqvistika, neyropsixologiya və mədəniyyətlərarası analiz sahələrinə yönəldilə bilər.

Nəticədə, Azərbaycan və rus dillərində əxlaq metaforaları yalnız dilin estetik zənginliyini göstərmir, həm də etik düşüncənin, sosial davranışın və mədəni dəyərlərin vizual və emosional təzahürü kimi mühüm rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynov S. S., Qaracayeva E. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 408 s.
2. Джонсон М., Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. (Пер. с англ). – Москва: Издательство ЛКИ, 2023. – 256 с.
3. Телия В. Н. Метафора в языке и тексте. – Москва: Наука, 1988. – 174 с.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

М.А. Асранов,
Старший преподаватель
University of Business and Science,
Узбекистан, Наманган

Аннотация. В статье рассматриваются сходства и различия разговорного, официально-делового, научного, публицистического и художественного стилей речи, а также проводится анализ присущих им лексико-семантических и других особенностей. Показано, что в процессе межличностного общения люди выборочно используют фонетические, лексические, фразеологические и грамматические средства языка. Раскрыто, что каждый речевой стиль функционирует в единой языковой системе и характеризуется определённой организацией и повторяемостью языковых средств в зависимости от коммуникативной цели. Подчёркивается важность учёта стилистической окраски слова, грамматической формы и грамматической конструкции при определении речевых стилей. Речевые стили рассматриваются как явление, сформированное на основе материалов общенародного языка и интерпретируемое с этой позиции.

Ключевые слова: речевые стили, художественное слово, язык, речь, общенародный язык, языковые средства, отношение к речи, стилистика, речевая деятельность, разговорный стиль, официально-деловой стиль, научный стиль, публицистический стиль, художественный стиль, экспрессия.

Abstract. In this article, the similarities and difference of the styles of conversation, official, scientific, publicist and arty speech aspects and other characteristics are analyzed. The styles of speech of each language within its own entirely holistic system are discussed, and for the purpose of expression, language's characterization based on the organization and repetition openly discussed. The coloring of the styles of speech based on the words, grammatical shape and grammatical structure are strongly highlighted. The styles of speech are separated subject to nationwide language materials system and it is interpreted within mentioned scope of system as well.

Keywords: the styles of speech, arty word, language, speech, national language, language tools, attention to speech, methodology, all activities of speech, conversational style, official style, scientific style, publicist style, arty style, expression.

Постоянное повторение, систематичность и специфика, присущие делопроизводству определённой сферы деятельности, обозначаются термином «стиль». Слово «стиль» употребляется во всех областях: восточный стиль здания, восточная музыка, европейский стиль одежды и др. Понятие «речевой стиль» также связано с особенностями употребления определённой формы выражения мысли в процессе коммуникации.

В процессе межличностного общения люди выборочно используют фонетические, лексические, фразеологические и грамматические средства языка. «...Как основное средство художественного воздействия писатель ставит на первое место стиль» [199:1]. Такой отбор общеязыковых средств приводит к формированию различных форм речи, которые называются «речевыми стилями».

При определении речевых стилей серьёзно учитывается стилистическая окраска слов, грамматических форм и конструкций. Например, уменьшительно-ласкательные формы, слова *shamol* (ветер), *kuldi* (улыбнулся), *aytdi* (сказал), *gapirdi* (говорил) характерны для разговорного стиля; а *tabassum qildi* (улыбнулся), *so'zladi* (выразил), *sabo* (утренний ветер), *boda* (вино) – для художественной речи. Кроме того, слова *jilmaydi* (улыбнулся) выражают положительную оценку, *tirjaydi*, *ishshaydi* – отрицательную, что также учитывается в процессе речевого оформления.

Конечно, выражение слова с положительной или отрицательной окраской не всегда служит основой для определения речевого стиля. Однако большинство синонимических рядов, сформированных такими словами, широко используется в разговорной и художественной речи, в то время как в официально-деловом и научном стилях встречается лишь в единичных случаях.

Диалектизмы, жаргонизмы, арготизмы, варваризмы и вульгаризмы употребляются в художественном стиле с целью создания образов. Для других речевых стилей они нехарактерны. Хотя с социолингвистической точки зрения слова и формы, присущие отдельным группам или диалектам, являются одной из форм существования языка, они находятся за пределами общенародного языка.

Таким образом, речевые стили формируются на основе материалов общенародного языка и с этой позиции объясняются. В этом отношении терминология составляет отдельную категорию: она преимущественно используется в научной речи. Однако, поскольку наука является духовным достоянием нации и показателем уровня развития народа, термины рассматриваются как средство общенародного языка.

Речевые стили со временем совершенствуются, приобретают устойчивые средства, формируются заново. Например, официально-деловой и художественный стили значительно обогатились после 1950-х годов прошлого века; публицистический и научный стили сформировались заново. В настоящее время каждый стиль развивается в соответствии с изменениями в обществе.

Речевые стили тесно связаны с письменной и устной формами речи. Письменная речь отличается продуманностью, точным употреблением каждого слова, грамматической формы и конструкции, логической последовательностью и отсутствием повторов, что выделяет её по сравнению с устной формой.

Независимо от формы и сферы применения, речевые стили подчиняются нормам литературного языка.

Речевые стили традиционно подразделяются на пять основных типов:

1. Разговорный стиль.
2. Официально-деловой стиль.
3. Научный стиль.
4. Публицистический стиль.
5. Художественный стиль.

В данной статье рассматриваются особенности разговорного стиля. Разговорный стиль – это устная форма общения, обеспечивающая взаимодействие людей в повседневной деятельности [9:2]. В этом стиле свободно используются элементы диалектов, слова и выражения из пассивного словаря, а также фонетические, лексические, морфологические и синтаксические явления, не соответствующие нормам литературного языка.

Разговорный стиль характеризуется специфическими признаками, которые отличают его в фонетическом, лексико-фразеологическом, морфологическом и синтаксическом отношениях.

Фонетические особенности: перестановка звуков (*yog‘mir* вместо *yomg‘ir*), выпадение звуков (*tasha – tashla*, *ke – kel*), добавление звуков (*chechmoq – yechmoq*, *yilon – ilon*), замена звук ов (*minan – bilan*, *sammi – senmi*), изменение основы и аффиксов (*opke – olib kel*, *qo‘yvor – qo‘yib yubor*).

Лексико-фразеологические особенности: наряду собщеупотребительной бытовой лексикой (ош, хлеб, соль, земля, небо, солнце, ребёнок, женщина, товарищ, глаза, руки и т.д.) активно используются стилистически окрашенные слова: *jujuq*, *churvaqa*, *zormanda*, *shalparpishiq*, *xomkalla*, *akillamoq*, *bobillamoq*, *to‘ng‘illamoq*, *xo‘mraymoq*, *isqoti* и др.

Ещё одной особенностью разговорного стиля является использование сокращений и переносных значений: *kilo* (килограмм), *foto* (фотография), *metro* (метрополитен), *avtomat* (автоматический телефон), *tushlik* (обед), *futbolga bormoq* (идти смотреть футбольный матч), *ovqatga o‘tiring* (садитесь кушать), *paxtani bajardik* (выполнили план по хлопку). Слова типа *iskovich*, *tosh* (о человеке), *chayon* (обидчивый или язвительный человек), *beliga teptmoq* (мешать), *loyini chiqarmoq* (разглашать секрет, усложнять дело) также характерны для разговорной речи.

Некоторые устаревшие слова, такие как *patta*, *chipta*, *chek*, *pattachi*, *porim*, *shayton arava*, *miri* (монета), также относятся к лексике разговорного стиля.

Морфологические особенности: уменьшительно-ласкательные формы, интенсивные формы прилагательных, а также аффиксоиды. Для разговорного стиля типично «искажённое» употребление некоторых глагольных форм: *boruvdi* (вместо *borib edi*), *boringizlar*, *kelingizlar* и др.

Разговорный стиль преимущественно диалогичен, поэтому в нём активно используются жесты, пояснительные элементы, словесные и фразовые повторы, а также движения рук, головы и тела как дополнительные средства выражения мысли.

Диалогическая природа разговорной речи обусловливает частое употребление неполных предложений. Кроме того, в разговорном стиле широко встречаются инверсия, простые предложения, включённые в авторскую речь, и конструкции типа «u aytdiki…» («он сказал, что…»).

Приведённые выше рассуждения свидетельствуют о том, что речевые стили формируются как важная и неотъемлемая часть языковой системы и развиваются в тесной связи с социально-культурным прогрессом общества. В частности, разговорный стиль выделяется как активно используемая в повседневном общении, свободная, естественная и диалогическая форма речи. Его фонетические, лексико-фразеологические, морфологические и синтаксические особенности существенно отличаются от других функциональных стилей языка, что и определяет его своеобразие.

В разговорной речи широкое использование диалектных элементов, пассивной лексики, экспрессивно окрашенных слов, сокращений и переносных значений лексем способствует обогащению её содержания и структуры. Специфическое употребление морфологических форм, наличие неполных предложений, инверсии, а также вспомогательных выразительных средств, таких как жесты и движения тела, придающие высказыванию дополнительную экспрессивность, ещё более укрепляют роль разговорного стиля в процессе коммуникации.

Кроме того, каждый речевой стиль формируется на основе материала общенародного языка и характеризуется отбором языковых единиц и их употреблением в соответствии с коммуникативной задачей. Глубокое изучение разговорного стиля способствует раскрытию реального состояния языка, анализу лексико-семантических процессов и дальнейшему совершенствованию норм литературного языка. Поэтому лингвистический анализ данного стиля имеет не только теоретическое, но и практическое значение.

Список литературы

1. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1969, B.199.
2.O‘rinboev B. So‘zlashuv nutqi. - Toshkent: Fan nashriyoti, 1979.B.9.
3.Boboxonova D. Ofitsialno-delovoy stil uzbekskogo literaturnogo yazыka, AKD, - Toshkent, 1987, B.5.
4.Mukarramov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining ilmiy stili. –Toshkent: Fan nashriyoti, 1984, B.4.
6.Abdusaidov A. Gazeta janrining til xususiyatlari. DDA, -Toshkent, 2005, B.11.

«БУДАН» ТЕРМИНІ: МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

А.Н. Ахмет,
PhD, Т.Айбергенов атындағы
№16 орта мектебінің мұғалімі,
Қазақстан, Астана.
akjibekkz@gmail.com

Аннотация. В статье всесторонне анализируются значение, происхождение и современная сфера употребления термина «будан». Сравнительно рассматриваются семантические, структурные и функциональные особенности терминов «будан» и «гибрид» в казахском языке, а также поднимаются вопросы единообразия в отраслевой терминологии. В работе освещаются научно-методологические основы использования термина «будан», его место в системе отраслевых терминов и проблемы стандартизации терминологической лексики.

Ключевые слова: будан, гибрид, гибридизация, терминология, внутренняя терминологизация, отраслевые термины, казахский язык, терминообразование.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the meaning, origin, and current applications of the term “budan” (hybrid). The semantic, structural, and functional features of the Kazakh terms “budan” and “gibrid” are examined comparatively, with particular attention to issues of consistency in sector-specific terminology. The paper highlights the scientific and methodological foundations of the term “budan,” its role within specialized terminological systems, and challenges related to the standardization of terminology.

Keywords: budan, hybrid, hybridization, terminology, internal terminologization, sectoral terms, Kazakh language, term formation.

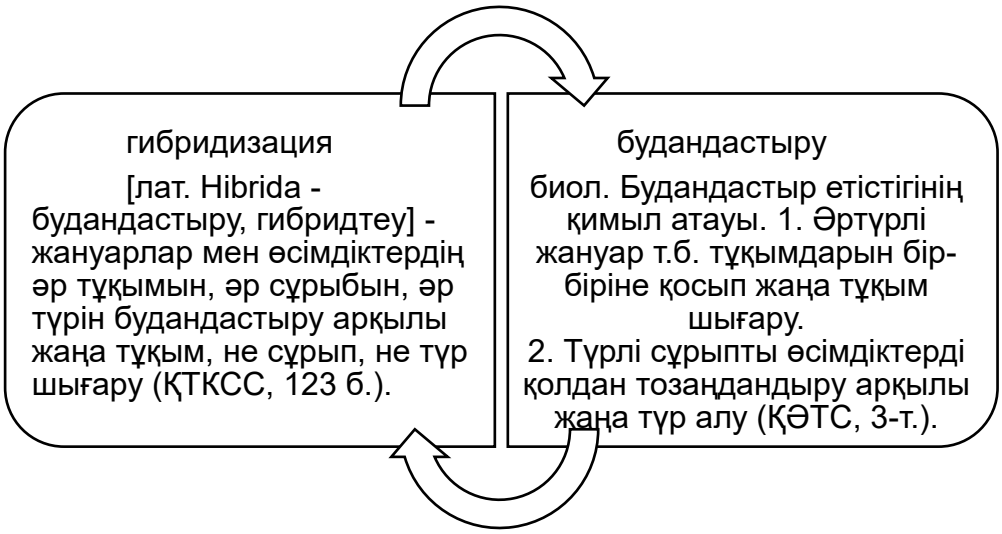
XXI ғасырда «будан» термині биология саласынан шығып, адам өмірінің әртүрлі саласына, соның ішінде технологияға да кеңінен еніп, қоғамда кең қолданылатын негізгі ұғымдардың біріне айналды. «Будан» ұғымының астарында «қосынды», «аралас», «жарты» сынды мағыналар бар. Ғылымның қандай саласында қолданылса да, «будан» өзінің негізгі мағынасынан айнымайды, бұл терминнің әмбебап сипат алғанын байқатады. Ғылым мен техниканың дамуы, жаһандану үдерістері және мәдени алмасулар контекстінде «будан» ұғымы айрықша өзектілікке ие болып отыр. Бүгінгі таңда «гибрид», «гибридтілік», «гибридизация», «будан», «будандастыру» сияқты терминдер ғылымның түрлі салаларында кеңінен қолданылып, зерттеушілердің назарын аударып келеді [1]. «Будандастыру» құбылысы өзінің бастауын биология саласынан алады және уақыт өте келе басқа ғылым салаларына да еніп, кеңейе түсті. Тіл біліміндегі «будан» ұғымының да негізінде биология термині жатыр.

Қазіргі қазақ тілінде салалық терминологияда «будан» және «гибрид» терминдерінің қатар қолданылып жүргені байқалады. Біз өз зерттеуімізде «гибрид» терминінің орнына «будан» терминін қолдану орынды деген тоқтамға келдік. Себебі қазақ тіліндегі «будан» сөзі «гибрид» ұғымының негізгі белгілерін қамтиды. Ғылыми терминологияның бірізді әрі жүйелі болуы маңызды. Сол себепті барлық ғылым салаларында «будан» терминін орнықтыру қажет деп есептейміз. Терминдердің жарыспалы сипаты зерттеушілер мен ізденушілер үшін түсінбеушілік пен қолайсыздық туындатуы мүмкін. Сондықтан «hybrid»/«гибрид» ұғымының қазақ тіліндегі баламасы ретінде «будан» терминін қолдану орынды деп санаймыз. Зерттеу жұмысымыздың шеңберінде қазақ тіліндегі будан терминдердің теориялық-әдістемелік негізін пысықтау мақсатында, алдымен, «будан» ұғымын негіздеп, оның басқа ғылым салаларындағы қолданысын салыстырмалы талдау арқылы зерттеуді жөн көрдік. «Будан» термині грек тілінен аударғанда «қоспа» деген мағынаны білдіреді, яғни екі немесе одан да көп объектіні өз бойына жинаған құбылыс немесе объект [2, 81]. «Будан» термині қазіргі таңда көптеген ғылым салаларында қолданылатын көп мағыналы және әмбебап ұғымға айналды. Оның қолданысы, трансформациясы және түсінігі қазіргі ғылыми зерттеулерде ерекше маңызға ие.

1-кесте. «Будан» терминінің анықтамасы

Будан	**Гибрид**
зат. 1. Әртүрлі тұқымды біріне-бірін телуден шыққан жаңа тұқым. 2. б и о л. <лат. hibrida> Генотипінде айырмашылығы бар екі ағзаны будандастырудан (шағылыстырудан) алынған жаңа ағза (ҚӘТС, 3-т.).	зат есім. биол. будан (жан-жануарлардың, я өсімдіктің тұқымын асылдандыру мақсатында будандастыру арқылы алынған тұқым) (ҚӘТС, 4-т.).
әртүрлі тұқымды біріне-бірін телуден шыққан жаңа тұқым (түр не сорт); дүбәра (ҚДМЭС).	[лат. Hibrida – будан] будандастыру нәтижесінде алынған ағза; будандастыру салдарынан пайда болған тұқым; әр түрге жататын өсімдіктерді будандастырудан алынған «ұрпақ» (ҚТКСС, 123 б.).

Жоғарыдағы кестеде берілген анықтамалардан «будан» және «гибрид» терминдерінің бірдей түсініктемеге ие екендігі байқалады. Яғни бұл екі термин – бір ұғымның атауы. «Гибрид» термині халықаралық терминологияда қолданылатын, көпшілікке түсінікті термин болса, бұл терминнің қазақ тіліндегі баламасы – «будан». Жоғарыдағы анықтамаларға сәйкес «буданның» генотиптерінде айырмашылығы болатындығы, әртүрлі тұқым, ағзалардың будандастырудан пайда болған жаңа өнім екендігі белгілі. Демек будан – әртүрлі типті араластыру процесінің нәтижесі. Сонда «будан» будандастыру үдерісінің өнімі болып отыр. Ал будандастыру термині сол нәтижеге жету кезінде болатын үдерісті білдіреді. Оны біз төмендегі 1-суретте берілген анықтамалардан көре аламыз.

1-сызба. «Будандастыру» терминінің түсіндірмесі

Салалық терминологияға назар аударсақ, информатика және есептеуіш техника; көлік және қатынас жолдары; статистика, стандарттау және зияткерлік меншік; биология; ауыл шаруашылығы; экология; геология, геодезия және география; тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет; педагогика және психология; мәдениет және өнер; әдебиет және лингвистика салаларының терминологиялық жүйесінде будан түбірі бар орыс тіліндегі терминдердің барлығы дерлік «будан» терминімен баламаланып берілген.

Қазақ тіліндегі салалық терминологияда «будан» және «гибрид» түбірлерінің қолданылу үлесі арасындағы айырмашылықтар айқын көрінеді. Зерттеу аясында салалық терминологиядан «будан», «гибрид» сөздерімен келетін терминдерге сараптама жүргіздік. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша, «будан» түбіріне негізделген терминдердің үлесі – 71% (127 терминнің ішінде). Ал «гибрид» түбірімен қолданатын терминдер – 29% (52 термин). Бұдан біз қазақ тіліндегі ғылыми және техникалық терминологияда «будан» түбірі кеңінен қолданылып, басымдыққа ие екендігін байқай аламыз. Бұл әсіресе ұлттық терминологияны дамыту мен біріздендіру тұрғысынан маңызды. Сондықтан қазақ тіліндегі терминологияда «будан» сөзінің қолданылу ауқымын одан әрі кеңейту орынды деп санаймыз.

Республикалық терминология комиссиясы – экономиканың, ғылымның, техниканың және мәдениеттің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы саласындағы ұсыныстарды әзірлейтін уәкілетті органның жанындағы консультативтік-кеңесші орган [3] бекіткен терминдер қатарында *гибрид, гибридтену* және *будан, будандастыру* терминдері жарыспалы сипатта кездеседі. Будан/гибрид сөздерімен жалпы 16 термин жасалған. Соның «будан» түбірімен келген терминдердің үлесі 81% (13 термин). Ал «гибрид» түбірімен келген терминдер 19% (3 термин) құрайды. Анығырақ айтсақ, 2006 жылы

химия саласында орыс тіліндегі «гибридизация» термині қазақ тілінде «будандастыру» терминімен бекітілсе, 2023 жылы қазақ тілінде «гибридтену» термині қайта бекітілген. 2017 жылға дейінгі бекітілген терминдерде «гибрид» түбірі түгелімен «будан» деп аударылып келгенін байқаймыз. Кейін «будан», «гибрид» атауларын қатар қолданғандығын аңғаруға болады.

Төмендегі 2-кестеде «Termincom.kz» сайтындағы «гибрид», «будан» негізді бекітілген терминдердің тізбесі көрсетілген [5].

2-кесте. Гибрид/будан негізімен бекітілген терминдер тізбесі

Қазақша атауы	**Орысша атауы**	**Категория**
гибридтену (хим.)	гибридизация (хим.)	2023 жылы бекітілген термин
гибрид соғыс	гибридная война	2022 жылы бекітілген термин
будан тәлімбағы	гибридный питомник	2022 жылы бекітілген термин
будан тұқым	гибридные семена	2022 жылы бекітілген термин
гибридті желі	гибридная сеть	2019 жылы бекітілген термин
будан	гибрид	2017 жылы бекітілген термин
будан тәсіл	гибридный подход	2016 жылы бекітілген термин
автомобиль буданы (көлік және қатынас жолдары)	гибрид автомобильный	2015 жылы бекітіген термин
будан (аралас) компьютер (индустрия)	гибридный (комбинированный) компьютер	2015 жылы бекітілген термин
будандастыру (хим)	гибридизация	2006 жылы бекітілген термин
будан тілдер (лингв.)	гибридные языки	1971-1981 жж. бекітілген термин
вегетативтік будандастыру (ауыл шаруаш.)	вегетативная гибридизация	1971-1981 жж. бекітілген термин
автомобиль буданы	гибрид автомобильный	Терминдер 2012-2015
будан	гибридный (комбинированный) компьютер	Терминдер 2012-2015
будандастыру	гибридизация	Бекітілген терминдер жинағы
будан тілдер	гибридные языки	Бекітілген терминдер жинағы
вегетативтік будандастыру	вегетативная гибридизация	Бекітілген терминдер жинағы

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, «гибрид» терминінің қазақ тіліндегі баламасы «будан» болғанымен, салалық терминологияда «будан» термині бірізді қолданыла бермейді. XX ғасырдың басында ұлт зиялыларының термин қалыптастырудағы ұстанымдарын тұғыр етіп, ұлт терминологиясын ана тілі негізінде қалыптастыруға бет бұрудың маңызы зор. Сондықтан «гибрид» терминінің көптеген арнаулы салаларда кеңінен қолданылып жүрген ұлт тіліндегі «будан» баламасына тоқталу қажет деп ойлаймыз.

Ғылымның бір саласына тән терминінің өзге ғылым саласына алмасуы – терминологияда болып тұратын құбылыс. Ол *ішкі терминдену* деп аталады [5, 29]. Ішкі терминдену үдерісінде терминологиялық жүйенің өз ішінде белгілі бір терминологиялық өрістен ұғым атауы алынады. Мысалы, *өріс* термині физикада, психологияда және тіл білімінде қолданылады, ал *байымдау* – философия мен тіл білімінде кездеседі. Сондай-ақ, *донор* химия мен медицинада, *субъект* философияда, логикада және заң ғылымында термин ретінде қолданылады. Осындай салааралық омонимдердің қалыптасуы, көбінесе, жалпы қолданыстағы сөздердің терминге айналуына ұқсас, ғылыми ұғымдардың өзара байланысы мен ұқсастығына негізделеді. [5, 30]. Ішкі терминденуге мысал келтіріп көрейік.

3-кесте. Ішкі терминдену үдерісінің кестесі

Термин	**Бастапқы саласы**	**Бастапқы мағынасы**	**Кейінгі қолданылуы**
Синергия	Физиология	Бұлшық еттердің шынығуы арқылы күштің артуы (ФТТС, 130).	– Бизнесте: компаниялар немесе бөлімшелердің бірігіп жұмыс істеуінен нәтиженің жақсаруы (Экономикс, 825); – Әлеуметтану саласында: қоғам топтарының өзара әрекеттесуі арқылы әлеуметтік әсерлердің артуы [6, 132].
Резонанс	Физика	Бір жүйенің тербелісінің басқа жүйеге әсер етіп, оның тербелісін күшейту (ҚТКСС, 424).	– Әлеуметтану саласында: қоғамдық пікірдің немесе идеологиялық ұғымдардың кең таралуы және қолдау табуы [7, 53]; – Музыка саласында: музыкалық аспаптардың белгілі бір жиіліктегі дыбысты күшейту қабілеті [ММӨТ, 188].
Өріс	Физика	Еркіндік дәрежесі шексіз көп физикалық жүйе; материяның негізгі түрі (ҚӘТС, 15-т.).	– Математика: кеңістіктегі мәндердің әрбір нүктеге сәйкес келетін функциялар жиыны [8, 103]; – Информатика: дерекқордағы мәліметтердің бір бөлігі [9, 469]; –Лингвистика: мағына ортақтығына негізделген, білдіретін құбылыстарының ұғымдық, заттық және қызметтік ұқсастығы бар тіл бірліктерінің жиынтығы (ҚӘТС, 5-т.).

Жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай, қазақ тілінде ішкі терминдену үдерісі белсенді жүріп отырады. Сол сияқты «будан» термині де биологиядан лингвистикаға ауысып, мазмұндық, функциялық, құрылымдық ұқсастықтары бар ұғымды бейнелеу үшін қолданылады.

Қазақ тіліндегі ғылыми және кәсіби қатынастарда «будан» терминін қолданудың бірнеше артықшылықтары бар. ISO 704 халықаралық терминологиялық стандартына сәйкес, терминдерді қалыптастыру кезінде жергілікті, ұлттық терминдерге басымдық берілу ұсынылады [10]. Өйткені бұл:

– біріншіден, терминологиялық жүйенің бірізділігі мен түсініктілігін қамтамасыз етеді.

– екіншіден, ұлттық терминдерге басымдық беруде тілдің табиғи заңдылықтары жойылмайды. Сондай-ақ ұлт тілінде жасалған терминдер ана тілін тұтынушылар үшін түсінікті әрі қолдануға жеңіл болады.

– үшіншіден, бұл терминдер қазақ тілінің тарихи, мәдени ерекшеліктерімен сәйкес келеді және ғылыми тұрғыдан да кеңінен қолданылып жүр. Р. Сыздық, Н. Уәли орфографиялық сөздікте жартылай калька сөздерге қатысты «будан сөздер» терминін қолданса, Ш. Құрманбайұлы мұндай сөздерді терминологияда «будан теминдер» деп атайды. Осыған сүйене отырып, біз қазақ тіл білімінде екі немесе одан да көп тіл элементтерінің қатысуымен жасалатын терминдерді «лексикалық будан», «будан сөз», «будан термин» ретінде атауды ұтымды деп санаймыз. Бұл терминдердің қолданылуы ұлттық терминологияның тұрақтылығына, тілді дамытуға және ғылыми ұғымдарды дәл бейнелеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар «будан» термині қазақ тілінде ғылыми және кәсіби салада кең қолданысқа ие болуға тиіс, себебі ол ғылыми ұғымдарды дәл бейнелейді, тілдің табиғи заңдылықтарына сәйкес келеді және ғылыми дәстүрлерді сақтауға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Audinet J. The Human Face of Globalization: From Multiculturalism to Mestizaje – Lanham: Rowman & Littlefield, 2004. 154 p.

2 Кербер Е. В., Беликова И. А., Костерина Ю. Е. Явление гибридизации второго и третьего порядка в английской терминологии компьютерных стандартов и микроэлектроники // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. -2020. -№05/2. -С. 80-85 DOI 10.37882/2223-2982.2020.05-2.05

3 Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің бұйрығы. Терминологиялық жұмыстарды жүргізу қағидаларын бекіту туралы: 2024 жылғы 5 маусым, № 283 бекітілген.

4 Қазақстан Республикасының терминология базасы // Termincom.kz. – Қолжетімді: https://termincom.kz/ (қол жеткізу күні: 19.02.2025).

5 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «», 2014. ....б. - 952 бет.

6 Исабекова А., Катенов А. Білім беруде синергетикалық тұғыр негізінде ұйымдастырудың ғылыми теориялық негіздері //3i: intellect, idea, innovation-интеллект, идея, инновация. – 2024. – №. 1. – С. 130-137.

7 Борисова А. Ю. Общественный резонанс как средство влияния на правосудие //обеспечение прав человека в деятельности правоохранительных органов. – 2020. – С. 52-56.

8 Калжанова Г. К., Тулкибекова А. Н. Электродинамика есептерін шешуде векторлық талдау негіздерін қолдану //Вестник жетысуского университета имени и. Жансугурова. – 2023. – №. 4 (109). – С. 100-106.

9 Егембердиева Н. А., Айтбенова А. А. Sony vegas pro бағдарламасы көмегімен Бейнемонтаж жасау. – 2016.

10 ISO 704:2022. Terminology work – Principles and methods (4th ed.). International Organization for Standardization, 2022.

Қосымша әдебиеттер тізімі

1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйеркұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. 752 б.

3 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. - Алматы: «Сөздік-Словарь». 1997.- 368 б.

4 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 596 б.

5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. 752 б.

6 Физиология терминдерінің түсіндірме сөздігі / Несіпбаев Т. 2-басылым. - Алматы: «Агроуниверситет» баспасы, 2004. - 226 б.

7 Мэнкью Грегори Н., Тейлор Марк П. Экономикс, 4-халықаралық басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 848 бет.

8 Музыка мәдениеті мен өнер терминдерінің орысша-қазақша-ағылшынша сөздігі // Құрастырушылар: Б.Ж. Қоқымбаева, Е.Ю. Личман, Б.У. Итемгенова. Аудармашылар: У.М. Мақұлов, А. Личман, А. Хасенов, Р. Хасенова. – Павлодар, ПМПИ, 2013. – 200 б.

TERCÜMAN SEÇIMI VE ÇEVIRI STRATEJISI

T.H.Axundova,
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı
Azerbaijan, Baku. akhundova.t@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада аудармашыны таңдау және аударма стратегиялары егжей-тегжейлі қарастырылады. Аудармашыны таңдау аударма процесінің сапасына тікелей әсер ететін ең маңызды факторлардың бірі болып табылады. Мақалада аудармашының тіл білімі, мамандану саласы, мәдени құзыреттілігі және тәжірибесі сияқты критерийлердің маңызы атап көрсетіледі. Сонымен қатар, әртүрлі мәтін түрлері мен мақсаттарына сәйкес аударма стратегияларын анықтау қажеттігіне назар аударылады. Стратегияны таңдау мақсатты тілдің құрылымдық ерекшеліктерін және бастапқы мәтіннің мәдени және мағыналық қырларын ескеруі қажет. Тиімді стратегиялар мағынаның жоғалуын азайтып, мәтіннің оқырманға тигізетін әсерін арттырады. Мақала аударма процесінде жоспарлау, талдау және стратегиялық тәсілдің маңыздылығын көрсете отырып, аудармашылардың саналы әрі тиімді жұмыс жасауына ықпал етуді мақсат етеді.

Тірек сөздер: аударма, аудармашыны таңдау, аударма стратегиясы, мәдени үйлесім, мәтін талдауы.

Abstract. This article examines translator selection and translation strategies in detail. The choice of translator is one of the most important factors directly affecting the quality of the translation process. The article emphasizes the significance of criteria such as the translator's language proficiency, area of expertise, cultural competence, and experience. Furthermore, it highlights the necessity of determining translation strategies appropriate for different text types and purposes. Strategy selection requires considering both the structural features of the target language and the cultural and semantic dimensions of the source text. Effective strategies minimize meaning loss and enhance the impact of the text on the reader. The article demonstrates the importance of planning, analysis, and a strategic approach in the translation process, aiming to enable translators to work more consciously and efficiently.

Keywords: translation, translator selection, translation strategy, cultural adaptation, text analysis.

Giriş. Çeviri bilimi, küreselleşen dünyada kültürlerarası ilişkilerin ve iletişim alışverişinin temel araçlarından biri olarak büyük önem taşır. Çeviri süreci yalnızca bir dilin kelimelerinin diğer dile aktarılması değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve bağlamsal unsurları dikkate alan karmaşık bir etkinlik olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, tercümanın seçimi ve uyguladığı çeviri stratejileri, metnin kalitesini, özgünlüğün korunmasını ve hedef kitle tarafından doğru anlaşılmasını doğrudan etkiler.

Tercüman seçimi, metnin işlevsel ve iletişimsel amacına uygun olarak belirlenir. Tercümanın dil bilgisi, kültürel bağlama hâkimiyeti, uzmanlık alanındaki bilgi seviyesi ve çeviri deneyimi, metnin hem dilsel hem de kültürel düzeyde doğru aktarılmasını sağlar. Çeviri stratejileri ise kelime ve ifade seçiminden, sentaktik yapıların korunmasına; adaptasyon, transliterasyon ve lokalizasyon gibi yöntemleri kapsar. Modern çeviri kuramında, strateji seçimi hem metnin türüne hem de hedef kitlesine göre belirlenir. Dolayısıyla, tercümanın profesyonelliği ve seçilen stratejinin uygunluğu, çeviri sürecinin başarısını belirleyen temel faktörlerdir.

Çeviride kullanılan teknik ve yaklaşımlar arasında şunlar yer alır:

A) Leksikal Uygunluk: Bu yaklaşım, çevrilen kelimenin doğrudan veya eşanlamlılarıyla aktarılmasına dayanır. Örneğin, "school" kelimesi Türkçeye "okul" olarak çevrilir.

B) Betimleyici Çeviri: Kültürlerarası farklılıklar nedeniyle doğrudan çeviri mümkün olmadığında, tercüman daha çok betimleyici bir yaklaşım kullanır. Örneğin, "Fourth of July" ifadesi "Amerikan Bağımsızlık Günü" olarak çevrilebilir. "Black Friday" (Kara Cuma) ABD'de büyük bir alışveriş gününü ifade eder; Türkçede bazen doğrudan "Black Friday" kullanılır, bazen ise "indirim günü" veya "alışverişin büyük günü" gibi daha uygun ifadeler tercih edilir. "Penny for your thoughts" deyimi ise Türkçeye "Ne düşünüyorsun?" şeklinde aktarılır.

Ekzotizm: Bir kültüre özgü, başka bir kültür için yabancı veya sıra dışı görünen ve genellikle yerel objeler, olaylar, gelenekler ve kavramlarla ilgili ifadelerdir. Ekzotizm, başka kültürlerden alınan ve o kültürü yabancı okuyucuya tanıtmaya hizmet eden leksik birimlerden oluşur.

İngilizcede ekzotizmler çoğunlukla belirli gelenekler, yerler, kişiler ve sosyal yapılarla ilgilidir. Bu terimlerin başka bir dile aktarılması, her iki kültürün farklı sosyal ve tarihsel bağlamları nedeniyle zorluk yaratabilir. Ekzotizmlerin doğru çevirisi, kültürlerarası anlayışın doğru biçimde oluşmasına katkı sağlar.

Ekzotizmlerin Türleri:

1. Coğrafi Ekzotizmler: Belirli bir yerin adı ve özellikleriyle ilgili sözcüklerdir. Örneğin, "Sahara Desert" (Sahra Çölü), "Amazon River" (Amazon Nehri). Yer adları genellikle çevrilmez, ancak bazen yerel isimlere göre uyarlanır (örn. "Big Ben"/ "Büyük Ben").

2. Kültüre Özgü Kavramlar ve Gelenekler: "Thanksgiving" (Şükran Günü), "Halloween" (Cadılar Bayramı), "Easter" (Paskalya) gibi. Bu ifadeler bazen doğrudan çevrilmez; kültüre uygun açıklamalarla aktarılır (örn. "Halloween" /"Cadılar Bayramı").

3. Yerel Yemek ve İçecekler: "Sushi" (Japon mutfağı), "Taco" (Meksika mutfağı). Bu tür terimler çoğunlukla orijinal halleriyle kabul edilir, ancak bazen açıklayıcı şekilde çevrilir: "Japon makarnası" veya "Meksika yemeği".

4. Yerel İnsanlar ve Kültürel Kahramanlar: “Sherpa” (Nepal dağcıları), “Geisha” (Japon kadın sanatçılar). Bu terimler çoğunlukla aynen bırakılır; gerekirse açıklayıcı bilgiler eklenir: “Sherpa / Nepal’de dağcılıkla uğraşan yerli halk”.

Çeviri Yaklaşımları:

Doğrudan Çeviri (Loan Translation): Ekzotizm doğrudan veya hedef dile uyarlanarak çevrilir. Örn.: “Christmas” /“Noel”, “Taco”/ “Tako”.

Ek Açıklama: Anlam anlaşılmadığında tercüman açıklama ekler. Örn.: “Thanksgiving”/ “ABD’de yıl sonunda kutlanan geleneksel bir bayram, insanlar aileleriyle bir araya gelir ve şükreder”.

Yerel Analojilerle Çeviri: Ekzotizmler, hedef kültürde benzer kavramlarla aktarılır. Örn.: “Barbecue”/ “Şiş kebap”.

Adaptasyon: Ekzotizm hedef kültüre uygun şekilde yeni bağlama uyarlanır. Örn.: “Penny for your thoughts” - “Ne düşünüyorsun?”

Transliterasyon: Sadece sözcüğün sesi aktarılır; yazımı değişmez. Örn.: “Karaoke” /“Karaoke”, “Sushi”/ “Sushi”.

İngilizce ekzotizmlerin Türkçeye aktarımı, kültürlerarası çeviri sürecinin önemli bir parçasıdır. Tercüman, ekzotizmleri doğru çevirebilmek ve kültürlerarası iletişimi sağlayabilmek için kültürel bilgiye, çeviri yöntemlerine ve hedef okuyucuya uygun yaklaşımlara dayanmalıdır.

Tercüman seçimi ve çeviri stratejilerinin doğru belirlenmesi, çevirinin kalitesini ve işlevselliğini güvence altına alır. Tercüman yalnızca dil bilgisine sahip değil, aynı zamanda kültürel bağlamı analiz edebilen ve orijinal metnin anlamını kayıpsız biçimde aktarabilen bir uzman olmalıdır. Uygulanan strateji, metnin türü ve amacı doğrultusunda seçilmeli; kelime, ifade ve stilistik uyumluluk sağlanmalıdır. Araştırmalar, tercüman seçiminde dil yeterliliği, kültürel bilgi ve deneyimi; strateji seçiminde ise uygunluk, akıcılık ve amaca yönelikliği ön plana çıkarmaktadır. Sonuç olarak, çeviri süreci yalnızca teknik bir aktarma değil; bilgi, analiz ve yaratıcı yaklaşım gerektiren bütüncül bir etkinliktir ve bu, çevirinin hem akademik hem de pratik açıdan gelişimini destekler.

Kaynakça

1. Томахин Г. Д. Реалии-американизмы. Пособие по страноведению : Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. / Г. Д. Томахин. – М. : Высш. шк., 1988. – 239 с.
2. Влахов С. И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С. П. Флорин. – Изд.4-е. – М. : «Р. Валент», 2009. – 360 с.
3. Quliyeva A. İngilisizmlər və tərcümə / A.Quliyeva ; red. Q. Bayramov.
Bakı : Nurlan, 2008.

ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Н. О. Бабаева,
доктор философии по филологии, доцент,
Бакинский Славянский Университет
nbabayeva472@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада саяси дискурсты аудару үдерісіндегі концептуалдандыру проблемалары қарастырылады. Ерекше назар саяси концепттерді, метафораларды және идеологиялық ұстанымдарды жеткізу барысында туындайтын, мәдени-тілдік айырмашылықтармен шартталған қиындықтарға аударылады. Аудармашының әртүрлі концептосфералар арасындағы медиатор ретіндегі рөлі, сондай-ақ бастапқы мәтінді интерпретациялауға ықпал ететін прагматикалық және когнитивтік факторлар талданады. Саяси дискурстың барабар аудармасы мәдени шындықтарды, контексті және коммуникативтік стратегияларды терең түсінуді талап ететіні атап өтіледі. Зерттеу нәтижесінде саяси мәтіндерді аударуда түпнұсқаның концептуалдық тұтастығын сақтауға мүмкіндік беретін когнитивті-дискурстық тәсілдің қажеттілігі айқындалады.

Тірек сөздер: саяси дискурс, аударма, концептуалдандыру, мәдени-тілдік айырмашылықтар, когнитивтік тәсіл, прагматика, идеология.

Abstract. This article examines the challenges of conceptualization in the translation of political discourse. Particular attention is paid to the difficulties associated with conveying political concepts, metaphors, and ideological attitudes due to cultural and linguistic differences. The role of the translator as a mediator between different conceptual spheres is analyzed, as well as the influence of pragmatic and cognitive factors on the interpretation of the source text. It is emphasized that an adequate translation of political discourse requires a deep understanding of cultural realities, context, and communicative strategies. As a result, the study reveals the need for a cognitive-discursive approach to the translation of political texts that ensures the preservation of the conceptual integrity of the original.

Keywords: political discourse, translation, conceptualization, cultural and linguistic differences, cognitive approach, pragmatics, ideology etc.

В англоязычном политическом дискурсе: «Freedom is a fundamental human right» – «Свобода – это основное право человека».

В другой стране: «Freedom might be understood differently depending on historical contexts.» – Свобода может восприниматься по-разному в зависимости от исторического контекста.

Например: «*Азербайджанский народ решительно настроен на защиту своей независимости и не поддастся никакому давлению на этом пути*» – *The people of Azerbaijan are determined to preserve their independence and will not succumb to any pressure in this regard* [2].

Данный пример был переведен для точной передачи послания Президента по теме защиты независимости на английском языке. Выражение «succumb to» в английском языке широко используется в значении «подчиняться»/«уступать» и сохраняет смысл оригинального высказывания.

Например: «*Мы всегда будем защищать свою территориальную целостность, и не пойдём ни на какие уступки в этом вопросе» – We will always protect our territorial integrity, and we will never make any concessions on this issue*.

Здесь также сохраняется позиция Президента по вопросу территориальной целостности Азербайджана, и при переводе сохраняется серьёзный и официальный тон. Например: «*Реформы, направленные на развитие Азербайджана, будут продолжены, и социальное благосостояние нашего народа еще больше улучшится*» – «*Reforms aimed at the development of Azerbaijan will continue, and the social welfare of our people will be further improved*» [2].

Перевод выражения *«*восстановление исторической справедливости*»* на английский язык также должен точно передавать его смысл в различных контекстах, при этом возможны разные синонимы и выражения: «*Restoration of Historical Justice».* Это является прямым и наиболее распространённым переводом выражения «восстановление исторической справедливости». Слово «Restoration» в данном контексте означает «восстановление», а «Historical Justice» – «историческая справедливость». Такой вариант перевода в первую очередь отражает восстановление справедливости и истины, а также исправление исторических ошибок. Например, *«The restoration of historical justice is a key element of the country's national revival»* – в этом предложении восстановление исторической справедливости представлено как один из ключевых элементов национального возрождения.

Вариант «Reinstating Historical Justice» используется реже, однако может применяться в определённых контекстах. Слово «Reinstating» чаще всего означает «восстанавливать» или «возобновлять». Этот термин подчёркивает возвращение справедливости и исправление исторических ошибок. Например, «*Reinstating historical justice will bring a sense of fairness to the affected people».*

Г. Алиев в своей речи подчеркнул качества, необходимые для обладания должностью и полномочиями: «*Должность ничего не даёт человеку, она просто предоставляет полномочия. Всё остальное зависит от его ума, интеллекта, знаний и культуры*» [1].

В английском варианте: «*A position gives a person nothing; it only gives authority. Everything else depends on his/her intelligence, wisdom, knowledge, and behavior»* [2].

К типичным чертам его речи относятся высокая ораторская способность, крепкая память, последовательность, плавность и точность изложения, строгая дисциплина в соблюдении стилевых требований официального общения, общественная направленность, информативность, а иногда и критичность.

По мнению А. А. Тертича, оратор при убеждении может использовать «весь арсенал логических методов» [с. 50] – индукцию, дедукцию, аналогию и сравнение. В первую очередь нас интересуют основные когнитивные механизмы речевых коммуникаций в аспекте убеждения, лежащие в основе этих когнитивных моделей. По нашему мнению, их можно разделить на две категории: первые определяют формат общения и охватывают взаимодействие в формате «вопрос-ответ», вторые же ориентированы на собеседника – будь то спрашивающий или отвечающий – и, помимо убеждения, не предполагают никаких других реакций как инструменты «стратегической деятельности». В последние годы особенности современного политического языка активно обсуждаются различными исследователями [5; 6; 7; 8; 9; 10;]. А.Н. Баранов вполне обоснованно отмечает, что сущность развитой системы политической коммуникации заключается в обеспечении возможностей для достижения общественного консенсуса. Следовательно, деятельность политика не ограничивается простой маскировкой собственных взглядов, а предполагает умелое манипулирование степенью их открытости – сокрытие одних и акцентирование других с тем, чтобы принимать решения, в определённой мере удовлетворяющие интересы различных групп общества. Только в этом случае может быть обеспечено нормальное функционирование законодательных и исполнительных органов власти. Все речевые акты, используемые в ходе политических дискуссий, а также закреплённые традицией и подтверждённые политической практикой нормы государственной политики в совокупности образуют политический дискурс [4, s.15]. Рассматривая политический дискурс, Э.И. Шейгал подчёркивает, что политика как особая сфера человеческой деятельности по своей сути представляет собой совокупность речевых актов. Подобно любому другому дискурсу, политический дискурс характеризуется полевой структурой, в центре которой располагаются жанры, наиболее соответствующие его ключевой цели – борьбе за власть. К ним относятся парламентские дебаты, выступления политиков и голосование.В целом проблемы концептуализации при переводе политического дискурса наглядно демонстрируют его сложный и многоуровневый характер. Решение подобных задач требует от переводчика не только высокой языковой компетенции, но и межкультурного понимания, идеологической чувствительности и мышления. Такой подход способствует повышению качества и эффективности перевода.

Список литературы

1. https://oxubil.info/aforizmler/heyder-eliyevin-tarixe-dusen-kelamlari/
2. https://president.az/
3. Базылев, В.Н. Автопортреты политиков: от психопоэтики к психополитике // Актуальные проблемы азербайджановедения. Материалы X Международной научно-практической конференции, посвященной 96-летию со дня рождения общенационального лидера Гейдара Алиева, Баку, 7 мая, 2019, с. 53-56.;
4. Баранов, А.Н. Политический дискурс: прощание с ритуалом // Человек. 1997. № 6, с. 108-118.;
5. Воробьева, О.И. Политическая лексика. Семантическая структура. Текстовые коннотации / О.И.Воробьева. – Архангельск: ПТУ , 1999. 249 с.;
6. Демьянков, В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – Москва: Инион Ран, 2002, № 3, с. 32-43.;
7. Попова, Е.А. Политический дискурс как предмет культурно лингвистического изучения. – Волгоград: Языковая личность: проблемы значения и смысла: сб. науч. трПеремена, 1994. – с. 143–152.;
8. Тертычный, А.А. Модели аргументации в со временных медиатекстах // – Москва:Вестник Московского университета. 2016. № 6, Серия 10. с. 46-69.
9. Шариф, А. Выступление на Всесоюзном симпозиуме переводчиков: [в 2 томах.]. Актуальные проблемы художественного перевода. Москва, –1967, Т. 2, 341 с.
10. Шейгал, Е.И. Структура и границы политического дискурса / Е.И.Шейгал // – Краснодар: Филология, 1998, № 14, с. 22-29.

ЭПОСТАҒЫ ЭТНОТАРИХИ КЕҢІСТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТҰРМЫСТЫҚ КОДТАРДЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

(«Қобыланды батыр» эпосы материалдары негізінде)

Қ.Т. Бибеков,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың доценті,
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан, Астана.
bibekov_bt@enu.kz

Аннотация. Статья рассматривает взаимосвязь эпического сознания тюркских народов и их этнокультурного пространства в контексте историко-культурной памяти. Эпическое наследие выступает носителем коллективной памяти, сохранившим и донёсшим до наших дней самобытный код и систему ценностей кочевой цивилизации. Ономастика и бытовая лексика, представленные в общетюркском эпосе «Кобланды батыр», являются важными языковыми единицами, отражающими историческую память. Исследование, выполненное с применением этимологического, компонентного и сопоставительно-исторического методов, направлено на выявление семантических слоёв языковых элементов в эпическом тексте.

Ключевые слова: историческая память, ономастика, бытовая лексика, «Кобланды батыр», этнокультурное пространство

Abstract. The article examines the relationship between the epic consciousness of the Turkic peoples and their ethnocultural space in the context of historical and cultural memory. Epic heritage functions as a carrier of collective memory, preserving and transmitting to the present day the unique code and value system of the nomadic civilization. The onomastics and everyday vocabulary represented in the pan-Turkic epic *Koblandy Batyr* serve as important linguistic units reflecting historical memory. The study, conducted using etymological, componential, and comparative-historical methods, aims to reveal the semantic layers of linguistic elements within the epic text.

Keywords: historical memory, onomastics, everyday vocabulary, *Koblandy Batyr*, ethnocultural space.

«Қобыланды батыр» жырының қазақ батырлар жырларының ішінде орны ерекше. «Қобыланды батыр» жырының ғылымға белгі 29 нұсқасының болуы да көнелігін аңғартады. «Қобыланды батыр» эпосының бас кейіпкері Қобыланды 15 ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға деген пікір бар. М.Әуезов, С.Қасқабасов, Ш. Ыбыраев сияқты т.б. ғалымдар Қобыланды батыр эпосын Алтын Орда дәуіріне дейінгі рулық бірлестіктер кезеңінде туған деген пікір айтады. М.Әуезов «Қобыланды батыр» жырына XYI ғасырдағы тарихи оқиғалар арқау болғанын, оған Қазан хандығын орыс патшасы Иван Грозныйдың 1552 жылы жаулап алу себеп болғанын айтады. [1.92]. «Жыр мәтінінде Қобыланды кырық батырдын катарында аталады және оған арналған жеке дастан бар. Тарихта Қобыланды есімі көптеп кездеседі. Дегенмен көпке белгілі екі «Қобыланды» бар. Бірі – Қобыланды Қыдырбайұлы, екіншісі – Қобыланды Тоқтарбайұлы. «Қырымның қырық батыры» жырындағы Қобыланды Қыдырбайдың ұлы болғандықтан, жыр мәтініндегі Қобыланды XV ғасырдың төртінші ширегі мен XVI ғасырдың басында өмір сүрген.» [2.61] Тарихшы Ж.Сабитов Қобыланды батыр туралы деректерді талдай келе, ол Тоқтамыс, Едіге, Ақсақ Темір кезінде өмір сүрген деген тұжырым жасайды. [3] О.Нұрмағамбетова Қобыланды батырдың тарихи тұлғасына қатысты пікірлерді саралай келіп, қазақ хандығы құрылар алдындағы кезеңде туып қалыптасқан деп санайды. [4.33]

Осы жағдайға байланысты эпостық жырдың ономастикасы назар аудартады. Қобыланды батырдан басқа, эпоста кезігетін *Қараман, Алшағыр, Көбікті, Көктім Аймақ* сияқты т.б. антропонимдерді Алтын орда дәуірінде өмір сүрген белгілі тарихи тұлғалармен байланыстыру күрделі мәселе болып отыр. Өйткені жырдың кейіпкерлерімен аттас немесе аты ұқсас тарихи тұлғалар әр түрлі дәуірлерде өмір сүрген. Мақаланың мақсаты ономастикалық атауларды, мәдени-тұрмыстық лексиканы талдап, эпостық жырға арқау болған тарихи оқиғалар, тарихи кезең мен кеңістікті анықтау болды. Зерттеуде этимологиялық, компоненттік талдау әдістері, салыстырмалы-тарихи талдау әдістері қолданылды.

Эпостағы Қобыландының басты жауы қызылбастар деп аталады. Ал қазақ батырлық эпостарындағы басты жау көбінесе қалмақтар болып келетін еді. Тарихи Қобыланды өмір сүрді деп болжанатын Алтын орда дәуірінде қызылбастар тарих сахнасына шыққан жоқ болатын. Қызылбас этнонимі сефевилерге қатысты 16 ғасырдан бастап кең қолданыс тапты. Қазақ хандығы Сефевилер құрған қызылбас мемлекетімен тікелей шекараласпаған. Бірақ саяси байланыстар болғаны сөзсіз. Өзбек ханы Махмұд Шайбанидың шақыруымен Қасым хан өзінің ұлы Әбілқайырды бас қолбасшы қылып, үлкен әскер аттандырған. Жорық сәтсіз болып біріккен қазақ-өзбек әскері Исмайыл шах бастаған қызылбас әскерінен жеңілген. Соның ішінде алғы шепте тұрған қазақ әскері өзбектердің майдан шебін тастап шегініп кетуіне байланысты үлкен шығынға ұшыраған. Сөз жоқ, Қобыланды батыр эпосының тууына осы оқиға басты себеп болған деп айта аламыз. Сондықтан да эпостағы басты жау – қызылбастар. Ал жыршы сол тарихи оқиғаның тікелей куәгері болуы да мүмкін. Қазақ қоғамында жыршы-жыраулар ерекше дәрежеге ие, мемлекет істеріне де араласқан ықпалды тұлғалар болған. Жыршы, өзі жақсы біліп тұрса да, ханның, хандықтың беделіне нұқсан келтіріп, халықтың рухын түсіретін оқиғаны әдейі жырламаған. Оның орнына осы оқиғаға ұқсас, халықтың санасында үзік-үзік сақталған аңыздар мен батырлар туралы жоқтау-одаларды жырдың сюжетіне негіз еткен. «Жырда көптеген кезеңдердің оқиғалары бір-бірімен араласып кеткен. Жырда кездесетін жер-су атаулары мен адамның аттарын зерделеп, замандарын ажыратуға болады.» [5] Қазақ хандығы дәуірінде туса да, ықпалды арғын, үйсін, найман, алшын сияқты т.б. тайпалар аталмай, эпоста тек *қыпшақ* пен *қият* этнонимдерінің кездесуі де қазақ хандығының қызылбастарға жасалған сәтсіз жорығын еске салмау үшін әдейі алынған деген ойға жетелейді. *Қият* этнонимі Шыңғыс ханның шыққан руы ретінде Мұхамед Шайбаниға меңзейді. Яғни, эпостың тууына себепші болған басты тарихи оқиға арнайы жасырылған. Жыршы тарихтан, халықтардың шығу тегінен хабары бар адам болса керек. Эпостағы Қобыландының жары *Құртқа*, оның шешесі *Көкланның* елі қызылбас екендігі айтылады. Құртқа антропонимінің түбірі *құрт* – оғыз тобына жататын түркі тілдерінде, соның ішінде түрік тілінде қасқыр. Ал *құртқа* – қаншық қасқыр деген деген мағынаны білдіреді. Көклан түркімен тайпаларының бірі гөкланды (Gökleňler) еске түсіреді. Демек, жыршы қызылбастардың негізін оғыз-түркімен тайпалары құрап тұрғанын біледі. Сонымен бірге некелесу арқылы қыпшақ-оғыз бірлестіктерінің өзара одақтас болған кезеңдеріне де меңзейді. Эпос сюжетінің өзегінде көшпенділер мен отырықшылардың мың жылға созылған өзара текетіресі жатыр. Қобыландының елі қара қыпшақтар көшпелі халық ретінде суреттеледі. Мысалы,

Жаз ***жайлауы*** Көздікөл,
Көздікөлді жайлаған
Қалың Қыпшақ жағалай.
Тоқтарбайдың дәулеті –
Ішкені мас, жеген тоқ,
Бай-кедейдің көңілі жай.
Қыс ***қыстауы*** Қараспан,
Қараспан көкке таласқан.

Осы үзіндідегі ***жаз жайлау***, ***қыс қыстау*** тіркестері көшпелі өірден хабар береді. Қара қыпшақтың ***жайлауы – Көздікөл***, ***қыстауы – Қараспан***. Осындағы Көздікөл, Қараспан топонимдерімен байланысты жер атауларын дөп басып көрсету мүмкін емес. Түркістан облысының жерінде Қараспан атау болғанмен, биік таудың атауы емес. Ал жырда «Қыс қыстауы ***Қараспан***, ***Қараспан*** көкке таласқан» делінгендіктен, Қараспанның биік тау екенін болжаймыз.

Ат үйірінен адасқан,
Қалың Қыпшақ тізіліп
Қонса, ***қоныс*** жарасқан.
Әліп таңба Қыпшақтың
Атағы озған алаштан.

Ат үйірінен адасқан, ***қоныс, әліп таңба*** сөз қолданыстары да көшпелі өмірдің көріністерін толықтырып отыратын тұрмыстық лексика қабатына жатады. Ал енді қызылбас елін суреттегенде, отырықшы елді көзге елестетеміз. Мысалы, Қызылбастың ағасы,

Қырлы ***қала шәһәрінің***
Бір жағы судың жағасы,
Алты қабат ***ор*** қазып,
Тереңдігін мол қазып,
Бекіткенін қарашы.
Қырық жерден құйдырып,
Болаттан соғып ***қақпаны***,
Алпыс батыр жапқаны.
Жер жүзіне жайылды –
Ноғайлының көп елін
Шауып алып жатқаны.

Қырлы ***қала шәһәрі,*** *алты қабат* ***ор,*** *болаттан соғып* ***қақпаны*** сияқты т.б. лексика қамалы бар қаланы, отырықшы елді көрсетеді. Әрі ***қала шәһәр*** плеонастикалық тіркесі бекінген жаудың сұсы мен олардан келер қауіпті аңғартып тұр. Сонымен бірге қала тіршілігінен хабар беретін ***қамал, көше, там*** сияқты т.б. тұрмыстық лексика қабаты кездеседі. Мысалы,

Үйінен шығып паналап,
Тар ***көшені*** сағалап,
Аяғын басып жүре алмай,
Көрінгенді саялап,
Қобландыға келді жағалап.
Екеуі жатса ***лабақта***,
Ай тумас жақтан ай туды,
Күн тумас жақтан күн туды.
«Бұл несі?»– деп қараса:
Қара тамды ағартқан –
Қарлыға қыздың сәулесі.

Осындағы ***үй, тар көше, қара там*** сөздері қала құрылымымен, үй-жаймен байланысты тұрмыстық сөздер оқиғаның отырықшы елде, қала ішінде болып жатқанын білдіріп тұр. ***Лабақ*** сөзі – 18-19 ғасырда қазақ тілінде белсенді қолданылған *абақты* сөзінің дыбыстық варианты. «Абақты. Заң жүзінде жазықты, қылымысты адамдарды қамайтын түрме, қамау орны.» [6.32] ***Там*** сөзінің «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде екі түрлі мағынасы берілген: 1. Шатырлы және тоқал үй. 2. Мола, бейіт. [7.674] Жалпы алғанда, там қазақ тілінде тастан немесе кірпіштен салынған құрылыс деген мағынаны білдіреді.

Асқар төбе белсін сен,
Қызылбас деген елсін сен.
Арақ ішіп, ***нан*** жесең,
Қала ішінде есерсің.

Тамақ атауларын білдіретін ***арақ, нан*** тұрмыстық сөздері де отырықшы халықтың тамақтану дәстүрімен байланысты. Сондай-ақ ***арақ*** исламда арам саналатындықтан, қызылбастардың дінге қарсы әрекетін, күнәһар екендерін еске салады. Ал енді көшпелілердің өмірі суреттелгенде олардың дәстүрлі тамағы да айтылады. Мысалы,

Тоқсан екі қатындар
Жал мен ***жая*** асады.
«Батырға жеңге болдым» ,– деп,
Қуанып, судай тасады.

Жал мен ***жая*** жылқы етінің қадірлі қонаққа тартылатын мүшесі екені белгілі. Жал-жая, қазы-қарта молшылықтың символы болса, нан таршылыққа, мұқтаждыққа меңзейді.

Қобыланды батыр жорықта жүргенде елін Алшағыр шауып кеткенде, Құртқа Қобыланды батыр келсе, тауып жесін деп нан көміп кетеді:

Ақылды туған Құртқаның –
Бөтен нәрсе тастарға
Шамасы келмей сұлудың,
Көміп кеткен ***наны*** екен.

Құртқа өзі пенде болып кетіп бара жатып, басқа тамақ тастауға шамасы келмей, ***нан*** қалдырады. Осы жолдар да көшпелілер үшін ***нан*** жоқшылықты еске салатынын аңғартады.

«Қобыланды батыр» жырында халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени өмірі, әдет-ғұрпы, салт-санасы көркем бейнеленген. «Қобыланды батыр» жырындағы этнографизмдерді жіктесек, мысалы, тұрмыстық заттарға байланысты қолданылатын этнографизмдерге бақан (киіз үй тіккенде шаңырақ көтеруге, үзіктер мен түндікті көтеріп жабуға пайдаланылатын ұзындау келген ағаш. Басынан ұшына қарай бірте-бірте жіңішкеріп келген, бір ұшы (жоғарғы) екі аша етіп жасалады, күйме (үстін, жан-жағын былғарымен, жібекпен қаптап қоршаған, сәнді жеңіл арба , арба (малға жегуге арналған төрт дөңгелекті құрал), қамшы (таспадан өрілген, ағаштан яки сүйектен сабы бар, сабына жез ораған немесе күміс шеге, күмісті шытыралар шабылған, көлік жүргізетін әрі сәндікке ұстайтын құрал) жатады.» [8]

Жырда тұрмыстық заттардың қандай материалдан жасалуы да үлкен маңызға ие екенін көреміз. Алтын мен күмістен, асыл маталардан жасалған заттар, бұйым, киім-кешек иесінің асыл тектілігін, қоғамдағы биік мәртебесін көрсетіп тұрады. Мысалы,

Алтынмен ішін безеген,
Сырты ***күміс*** ақ ***отау***
Келістіріп түзеген,
Арттыруға сайланды
Қырық түйе қазына,
Қырық құл мен қырық күң
Қосып берді қызына.

Көктім Аймақ қызы Құртқаны ұзатқанда ***сырты күміс, іші алтын ақ отауды*** жасауына береді. Құртқа Қобыландының болашақ тұлпары бурыл құлынды ***алтын тоңға*** орап алады, баққанда үстіне ***алтын жабу жабады,*** Тайбурыл тұлпардың ***ер-тұрманы да алтынмен*** апталған. Бұл да бурылдың тегін жылқы емес, асыл тұқымды тұлпар екеніне меңзейді. Қобыланды Тайбурылды мақтағанда:

Үкілі құйрық, майда жал,
Сөзіме менің құлақ сал.
Алтын, күміс қият жал,
Лебізің сенің сары ***алтын***,
Үстіңдегі түгіңнің
Жары – күміс, жары – ***алтын***.

Тайбурылдың жалы да, түгі де ***алтын-күміс***, тіпті лебізінің өзі ***алтын*** деп сипатталады. Ал Құртқаның тоны ғана емес, аяғындағы кебісі де ***алтыннан*** жасалған. Қобыланды батырдың сауыт-сайман, қару-жарағы да алтын:

Денеге оқты дарытпас
Дәуіт соққан жалаңқат.
Асынғаны жанына
Қынабының сабы алтын,
Ұстар жері ***сары алтын***,

Алтын асыл тектіліктің ғана емес, молшылықтың, бейбіт өмірдің де көрсеткіші деуге болады.

Ор түбінде бәйтерек
Басы көкке қараған,
Тамыры жерге тараған,
Жапырағы бар еді

Сом ***алтыннан*** жараған,
Сол кесер деп қорқамын.

Алшағырдың шешесі түс көріп, Қобыланды елін шауып алатынын болжағанда, **алтын** жапырақты бәйтеректі елдіктің, бүтіндіктің символы ретінде қарайды. ***Алтын, күміс, қамқа, жібектен*** жасалған бұйымдар тектілікті, молшылықты білдірсе, керісінше мұқтаждықты, қиындықты білдіруде де тұрмыстық лексиканың мәні ерекше. Мысалы,

Тоқсанға келген атамның
Бұтында жоқ ***дамбалы***,
Тізесіне тон жетпей,
Қызылбастың елінде
Қара табан болып жүргенде,
Сұлтаным, сонда келерсің!
Алпыста анаң Аналық
Арқан есіп, жүн түтіп,
Құрт қайнатып жүргенде,
Қайғыменен қан жұтып,
Сұлтаным, сонда келерсің!

Дамбалдың жоқтығы, тізесіне жетпейтін ***шолақ тон*** абыройсыздықтың, қорлық көрудің белгісі екені анық. Аналықтың ***арқан есіп, жүн түтіп, құрт қайнатып*** жүруі де құлдыққа түсудің, азап шегудің көрінісі деуге болады.

«Қобыланды батыр» жырында бір ғана дәуір оқиғасы емес, түрлі тарихи кезеңдердің оқиғалары жинақталған. Бұл жыр қазақ халқының көне тарихын барынша толығырақ қамтиды [9,139]. Қобыландының жауы Қазан хан нақты тарихи тұлға немесе Қазан қаласына емес, ғазнауилер әулетіне меңзейді деп ойлаймыз. Эпостық жырдың сюжетіне арқау болған тарихи оқиға Ғазнауи мемлекеті өмір сүрген 10-12 ғасырларда болуы мүмкін. Яғни *Қазан* антропонимінің негізінде *ғазнауи* династонумы жатыр. *Ғазнауи* және *қазан* фонетикалық ұқсастықтары осы ойға жетелейді. Сонымен бірге эпостағы *Қырлы* және *Сырлы* қалаларының *Қасқарлық* тауының етегіне орналасуы осы ойымызды бекіте түседі. *Қасқарлық* горонимі ***қас+қарлық*** екі компоненттен тұрады деп есептейміз. ***Қарлық*** компоненті *қарлұқ* этниміне сәйкес келеді. Қарлұқ тайпалар бірлестігі құрған Қарлұқ, Қарахан мемлекеттері 8-12 ғасырларда өмір сүрген. Эпоста Қырлы, Сырлы қалаларын Қазан ханның жаулап алуы Қобыланды мен Қараманның жорыққа аттануына себепші болады. Дәл сол сияқты қарлұқтарға Саманилар, одан кейін Ғазнауилар ұдайы шапқыншылық жасап тұрады. Міне, осындай басқыншылыққа қарымта ретінде қарлұқтар да қыпшақтарды көмекке шақырып, жорыққа шығуы әбден мүмкін. Қыпшақтардың қарлұқтарды қолдап, өздерімен шекаралас емес ғазнауилерге жасаған сәтсіз жорықтарының бірі халықтың жадында аңыз не батырға арналған жоқтау, мадақ жыр түрінде сақталып қалған болуы мүмкін. Қазақ хандығының өзбектерді қолдап, сефевилерге аттануы осындай оқиғаларды санада жаңғыртқан.

«Қазақ қоғамының барлық қырларын: тұрмысын, қоғамдық қатынастарын, тілін, эпикалық дәстүрін белгілі бір тәртіп, жалпыға ортақ нормалар реттеп отырған. Эпостағы ережелер мен қағидалар адамның өмірлік болмысының және тілдік ғұрыптарының әрекет тетігінде маңызды рөл атқарады. Өмір эпостық ережелерді жасайды, ал эпикалық ереже өмірді қалыптастырады.» [10]

Қорыта айтқанда, «Қобыланды батыр» жырына арқау болған тарихи оқиғалардың бірқатары 8-13 ғасыр тарихи кезеңде қыпшақ бірлестігіне кірген тайпалардың басынан өткен. Ол оқиғалар батырларға арналған мадақ түрінде, аңыз-ертегі ретінде халықтың жадында үзік-үзік сақталып келген. Ал ол оқиғалардың аңызға айнала бастаған Қобыланды есіміне телініп, біртұтас жырға айналуы 16-17 ғасырда жүзеге асқан деп ойлаймыз. Жырдың дүниеге келуіне қозғаушы фактор қазақ-өзбек одағының қызылбастардан жеңіліс табуы болған. Халықтың рухын көтеру мақсатында Қобыланды батыр жыры туған. Пікірімізге дәлел ретінде екі негізгі себепті атай аламыз: 1) Қобыландының басты жауы қызылбастар болуы. Қызылбастар мемлекет құрып, саяси күш ретінде 16 ғасырда тарих сақанасына шықты; 2) «Қобыланды

батыр» жыры қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарында бар. Ал басқа түркі халықтарында Қобыланды батыр аты аңыздарда, қысқа жырларда кездесіп қалады. Бірақ ортақ сюжетке құрылған біртұтас эпос түрінде ұшыраспайды. Қазақ, қарақалпақ, ноғайлардың өзара саяси, экономикалық байланыстары 15-17 ғасырларда тығыз болды. Қазақ хандығы күшейгенде қарқалпақтар мен ноғайларды өз ықпалына тартса, ноғайлар күшейгенде, керісінше, оларға қазақтардың белгілі бір бөлігі бағынышты болды. Ру-тайпалардың бір хандықтан екінші хандықтың құрамына өту үрдісі де болып тұрды. Осы кезеңде этномәдени кеңістік те ортақ болды. Сондай ортақ мәдени мұраның бірі «Қобыланды батыр» жыры екені сөзсіз.

Ал жырда қамтылатын тарихи-географиялық кеңістік көшпенді және отырықшы өркениеттердің тоғысып, кейде текетіресіп, кейде бірлесіп ұлы империялар құрған Шығысында Жетісудан бастап, Батысында Каспийге дейінгі аралықты қамтиды.

(AP26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау) гранттық жобасы шеңберінде зерттеу жүргізіліп, баяндама әзірленді).

Әдебиеттер тізімі

1. Таң // Семей . – 1925. – №1; Литература и искусство Казахстана// – Алма-Ата. –1939. – № 8-9; Литературный критик// Москва. –1939. – №1.
2. Дүйсен Қ.Қ. Тарихи мәтіннің лингвоконитивтік аспектісі (Қырымның қырық батыры жыры негізінде). Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2025ж. – 158 б.
3. Сабитов Ж.М. Кобланды из рода Каракыпшак // Тарих тағылымы. № 1 (9). Астана. 2016. С. 44-52
4. Нұрмағамбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр» - Алматы: Дешті Қыпшақ, 2003 ж. – 480 б.
5. Мамыт А.А. Қазақ қаһармандық эпосы сюжеттерінің генезисі. https://clck.yandex.ru/redir/nWO_r1F33ck?data=NnBZTWRhdFZKOHRaTENSMFc4S0VQRDI0NmNNZFFjZDB4eUlzM1A5SzdYOEhYWGtZMzhoMFNjdzlOOUhsMWpTc0pGc2JOcXVuMkJGamJXMVNnRWdyanhFOTBGQ1FOS0FiM3ZhVVVwSkd6TmFueUptTm0yci1pNzdJNzBkYU1BYTBjYW81Y3JDVkVKdURaRFBPT0FmZkVaZndrR01YTXg1MWk5c3pYT3dZaWpHNWVNY0dZUmRxY3BIWG9xdXZHbThs&b64e=2&sign=2d466a83255851c4699d0b6fb1685842&keyno=17
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1 том. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006.– 752 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2010.– 752 б.
8. Kabdeshova, K; Rakysh, Zh; Albekov, T; Auyesbayeva, P; Alpysbayeva, K.(2019). Kazakh historical epics and epical tradition. Utopía y Praxis Latinoamericana, 24 (5), 103–112. ISSN: 1316-5216. https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=27962050014 .
9. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987.
10. Джакыпбекова М. Т., Кыяхметова Ш. А. «Қобыланды батыр» жырындағы этнографизмдердің танымдық сипаты // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. № 1. 2023ж. – 100-110 бб.

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

А.Ж. Галымова,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы
zhanatovnaalima@gmail.com

Аннотация. Военные термины в древнетюркских надписях отражают военную структуру и опыт той эпохи и составляют основу современной казахской военной терминологии. Поэтому изучение этимологии и семантической трансформации терминов важно для развития языкознания и изучения военной истории. В данной статье обобщены и отобраны военные термины таких как «бас», «ер»,

«ерен», «улан», «алп», встречающиеся в древнетюркских писаниях. Рассмотрены их семантическое значение, историческая эволюция и использование в языке современных тюркоязычных народов.

В ходе исследования методом сравнительного анализа были изучены научные публикации, древнетюркские письменные памятники (Орхонские и Енисейские надписи), а также исторические произведения («Кутадгу билік», «Дивани лугат ат-Турк», «Бабырнаме»). В качестве исследовательского материала использовались письменные памятники, найденные вдоль реки Орхон, такие как «Культегин», «Тоныкук», «Бильге Каган», тексты «Их Бичигт», а также словари современного казахского языка и других тюркских языков.В результате исследования выявлены прагматическая и терминологическая специфика древних военных терминов «бас», «ер», «ерен», «ұлан», «алп» и их современное использование в казахском языке.

Ключевые слова: древнетюркская письменность, военные термины, терминология, семантика, этимология

Abstract. Military terms in the Old Turkic inscriptions reflect the military structure and experience of that era and form the basis of the modern Kazakh military terminology. Therefore, the study of the etymology and semantic transformation of these terms is important for the development of linguistics and the study of military history. This article summarizes and analyzes military terms such as «baş», «er», «eren», «ulan», and «alp», which occur in Old Turkic writings. Their semantic meanings, historical evolution, and usage in the languages of modern Turkic-speaking peoples are examined.

The study, using the comparative analysis method, reviewed scientific publications, Old Turkic written monuments (Orkhon and Yenisei inscriptions), and historical works («Kutadgu Bilig», «Divanü Lügati't-Türk», «Baburnama»). As research material, the study utilized written monuments found along the Orkhon River, such as «Kültegin», «Tonyukuk», «Bilge Kagan», texts of «İh Biçigt», as well as dictionaries of modern Kazakh and other Turkic languages.

The results revealed the pragmatic and terminological specifics of the ancient military terms «baş», «er», «eren», «ulan», «alp» and their contemporary usage in the Kazakh language.

Keywords: old turkic inscriptions, military terms, terminology, semantics, etymology.

Көне түркі жазбалары – түркі тілдес халықтардың ортақ әдеби ескерткіші. Онда барша түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, болмысы, әдебиеті мен лексикасы жинақталған. Орхон және Енесей өзендерінің бойынан табылған ескерткіштер әлемдік деңгейде стилистикалық, текстологиялық, семантикалық, көркемдік жағынан да зерттелгенімен, жыл сайын тілші ғалымдардың арасында жаңа бағытта, жаңа қырынан қайта зерделеніп жазылуда.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде түркі халқының әскери өнері ерекше бейнеленген. Олар әскери өнерді өмір салтының ажырамас бөлігі ретінде санаған. Нәтижесінде олардың әскери тәжірибесі тілде терминдік деңгейде сақталған. Әскери терминдер Орхон өзенінің бойынан табылған «Күлтегін», «Тонықөк», «Білге қаған», «Күлічор», «Мойынчор», «Онгин» ескерткіштерінде және Енисей бойынан табылған эпитафиялық ескерткіштерінен бастау алып, түркі халықтарына ортақ «Құтадғу білік» поэмасында, «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде, «Бабырнаме» тарихи шығармасында кездеседі. Бұл шығармаларда кездесетін терминдер қазіргі кезде қазақ әскери терминдер жүйесінің негізі болып табылады.

Жалпы «әскери термин – әскери ғылым мен техникалық ұғымды білдіріп, белгілі әскери іс ортасында ғана қолданылатын, белгіленген анықтама мәніндегі дара сөздер, күрделі сөздер және сөз тіркестерін атаймыз» [1,46]. Әскери терминдерді лексика семантикалық жағынан ғалымдар әртүрлі топтастырады. Б.Байжанов әскери терминдерді:

1. қару-жарақ атауы (садақ және оның түрлері, кесуге шабуға түйреуге арналған қару-жарақ, оқ және оның түрлері, мылтық және оның түрлері);
2. қолбасылардың атауы;
3. әскери мамандыққа байланысты жауынгерлердің атаулары;
4. жауынгерлік киім-кешек атаулары;
5. әскери құрамалардың атаулары;
6. әскери қимылдар атауы деп алты мағыналық топқа бөліп қарастырған [2,11б].

Ал Қ.Қожағұлова әскери терминдерді үш мағыналық топқа бөледі:

1) әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға қатысты сөздер,
2) әскери атақ , кәсіби бейімділікті білдіретін сөздер,

3) әскери іс-әрекет, пәрмендер атаулары [3,11б].

Көне түркі жазба ескерткіштерінде әскери лауазымға, әскери атаққа қатысты терминдер көптеп кездеседі. Олардың ішінде ең жиі кездесетін термин – **«baş»** термині. «Baş» түркі тілдерінде «жетекші», «лидер» деп аударылып жүр. Шығыстанушы Джерард Клаусон «baş» сөзінің бастапқы мағынасы анатомиялық адам денесінің бөлігі болған деседі. Бірақ контекстке қарай әскери салада «әскер басшысы» немесе «әскердің жетекшісі» деген мағынада қолданылған [4,76].

Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде «baş» сөзі «адамның басы, жануардың басы, өсімдіктің басы, заттың басы, таудың басы» деп түсіндіріледі [5,576]. Бұл терминнің көне түркі заманында әскери салада жаңа мағынаға ие болуы, «baş» терминінің метафорлық жолмен ауысқанын көрсетеді. Яғни «baş» сөзінің мағынасы кеңейіп, әскери салада «ру, тайпа, қауым немесе әскер басшысы» деген мағынаға ие болған.

«Baş» термині Енисей жазбаларында былай кездеседі: «*Teŋri elimke **başda** begimke bökmedim» (Ye 14/3)* және *«ak **baş** atık ınal öge» (Ye 49-2).* Ал Тоныкөк жазбаларында: *«anta berüki Aşok **başlıg** sogdak bodun kop kelti yüküntü»* (T 46). Берілген сөйлемде Aşok басшымен не Aşok жетекшілігімен соғд халқының келгендігі айтылған. Яғни «baş» сөзі «басшы», «жетекші» мағынасында әскери лауазым ретінде жұмсалған.

«Baş» термині көне түркі жазба ескерткіштерінде сан есімдермен тіркесіп жаңа әскери лауазым атауларын құрайды. Мысалы, «on başı» – түркі тілінен он әскерді басқаратын әскер басшысы деп аударылады [6]. Бұл термин «Их бичигт» түркі жазбаларында кездеседі. Мысалы, boz (buz) qan ançı on başı bitidim [7,511]. Сол сияқты «yüz başı» – жүз әскерді басқаратын әскер басшысы, «bėş yüz başı» – бес жүз әскерді басқаратын әскер басшысы, «tokuz yüz başı» – тоғыз жүз әскерді басқаратын әскер басшысы, «bıŋ başı» – мың әскерді басқаратын әскер басшысы, «bėş bıŋ başı» – бес мың әскерді басқаратын әскер басшысы, «er başı» – жүз әскерді басқаратын әскер басшысы. Сонымен қатар «başı» сөзі «sü başı» – қолбасшы , «turgak başı» – күзетші, қарауыл, сақшы, «otuz er başı» – отыз әскерді басқаратын басшы деген мағыналарда кездеседі.

«Baş» термині – қазіргі әскери салада жиі қолданылып жүрген белсенді термин. Ол қазіргі қазақ тілінде «басшы», «қолбасшы», «жоғарғы қолбасшы», «жоғарғы бас қолбасшы», «азаматтық қорғаныс бастығы», «әскер штабының бастығы», «әскери бөлімше бастығы», «әуеайлақтың аға авиациялық бастығы», «гарнизон бастығы», «дивизия штабының бастығы», «жабдықтау бастығы», «корпус штабының бастығы» және т.б. көптеген терминдердің құрамында кездеседі.

Қазіргі түркі тілдес елдерде де бұл терминді жиі кездестіруге болады. Мысалы, өзбек тілінде «bâşlıq» сөзі «президент, жетекші, басшы» деген мағыналарда қолданылады [8,516]. Сондай-ақ «bâşlıq» сөзімен түбірлес «bâşlı» сөзі «ақылды, зерделі» деген мағынада да кездеседі [8,516]. Қазіргі түрік тілінде де «baş» термині сан есімдермен бірігіп «yüzbaşı» – капитан, «binbaşı» - 3 дәрежелі капитан сияқты әскери салада әскери лауазым атауы ретінде қолданылып жүр [6].

Ежелгі жазба ескерткіштерінде жиі кездесетін тағы бір әскери терминнің бірі – «er» термині. «Er» термині Күлтегін жазба ескерткіштеріннің мәтінінде былай кездеседі:

1) Қолы жеті жүз **ер** болыпты.

Жеті жүз **ер** болып,
Елсіреген, қансыраған халықты,
Күнденген, құлданған халықты,
Түркі иелігінен айрылған халықты
Ата-баба мекеніне қайта орнатты [9,7-17].

2) Күлтегін қуып,тоңра руынан шыққан он **ерді,**
Тоңа тегінді жерлеген жерде қуып жетіп өлтірдік [9,7-17].

3) Әкем қаған он жеті **ерімен** сыртқа шыққан [9,7-17].

4) «Ұмай текті анам қатынның құтына
(бағына) інім Күлтегін **ер** атанды» [9,7-17].

Берілген үзінділерде «ер» термині 1,2,3-мысалдарда «әскер», «сарбаз», «жауынгер» мағынасында қолданылса, 4-мысалда «батыр» сияқты лауазымды атақ атауын білдіреді. Бұл жайлы белгілі шығыстанушы ғалым Герард Клаусон «ег» терминін «ер адам, жауынгер, соғысушы адам» деп аударған [4,192]. Ал Махмұд Қашқари «ег» сөзін «адам» сөзімен сәйкестендіреді [5,7-8]. Ескі ұйғыр тілінде «ер» термині жаңа «мырза, бек, ханзада» деген мағыналарға ие болғанын көреміз [10,73]. Яғни «ер» термині көне түркі жазбаларында бірнеше мағынада қолданылып, омонимдік қатар түзеген. Қазіргі қазақ тілінде мағынасы тарылып, терминдік қасиетін жойып, қарапайым сөз ретінде қолданылып жүр. Мысалы, «ер-азамат», «ер бала», «еңбек ері» және т.б. Ал қазіргі түрік тілінде «ер» термині терминдік қасиетін сақтап, әскери салада «солдат», «жауынгер» деп аударылып жүр. Ал күнделікті тұрмыста «батыр», «ержүрек» мағынасында жұмсалады [11, 717]

Көне түркі жазбаларында «ер» сөзімен түбірлес «ерен» термині де кездеседі. Мысалы: *«Kül Tigin ögsüz aqın binip toqūz* ***eren*** *sançtı, orduğ bermedi»* [12, 8-9] . Бұл мысал қазақ аудармаларында былай аударылып жүр:

«Күлтегін Жетімек атқа мініп шауып, тоғыз **ерін** шанышты» [9, 7-17].

Мұндағы «ерен» қазақ тілді аудармаларда «ер», яғни жауынгер, әскер сөзінің көпше формасы ретінде қолданылған. Махмұд Қашқари «ерен» сөзін «ег» сөзінің көпше түрі ретінде көрсетеді [5, 16]. Мұндағы «-ен» көптік жалғау ретінде жалғанған. Герард Клаусон да «ерен» сөзін «ер» сөзінің көпше түрі деп түсіндіреді. Яғни «жауынгерлер», «батырлар» деп аударады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде ерен сөзі 4 түрлі мағынада кездеседі. Бірініші мағынасы – «ерекше, айырықша, өте-мөте» деп кездессе, екінші мағынасы – «асқан, аса, тым зор». Ал үшінші мағынасы – «үлкен, алыптай» болса, төртінші ауыспалы мағынасы – «өңкей», «кілең» [14,339] деп анықтама беріледі. Бұл анықтамаға сүйенсек, «ерен» сөзінің түпкі мағынасы жойылып, жаңа мағынаға ие болғанын байқаймыз. «Ерен» сөзі қазіргі түрік тілінде де жаңа мағынаға ие болған. Түрік тілінің сөздігінде «ерен» сөзі «рухани кемелденген, әулие, дана» мағынасында кездеседі [13,718].

Қазіргі қазақ тілінің қолданысында «-ан», «-ен» сияқты көптік жалғау жалғанып, жаңа түбір сөз туындаған тағы бір әскери термин – **«ұлан»** термині. «Ұлан» сөзінің бастапқы шығу тегі «оғлан» сөзімен байланысты дейді ғалым Б.Сағындықұлы. Ғалым «ұлан» сөзінің түбірі түркі тіліндегі «тұғұл» болған деседі. Осы «тұғұл» сөзі «ан» жұрнағын жалғып алып, оғыз тілдерінде «туғулан», «тоғулан», «оғлан» болып өзгерген. «Оғлан» сөзі «жасөспірім», «жеткіншек», «өрен» мағынасын білдіреді [15,83].

«Қазақ тіліндегі әскери лексика» атты еңбегінде Т.Байжанов «ұлан» сөзіне мынадай анықтама береді: «ұлан – жалпы түркі тілдеріне ортақ көне сөздердің бірі. Көне түркі жазуларында «оғлан» түрінде кездеседі. Бұл сөз қазақ тілінде ерте кезде қолданылып, кейін «батыр», «ер» сөздерімен алмастырылған көне тұлға. Эпостарда, ақын-жырауларымыздың шығармаларында «ұлан» сөзінің «батыр», «ер жүрек» деген мағынасы сақталған» [2, 69].

«Ұлан» деп Қырым мен Астраханның феодалдық династияларында, Шағатай ұлысында, Алтын Орда мен Ақ Ордада билеуші аристократтардың ең жоғары әскери және әкімшілік қызметін атқаратын ұлдарды айтқан [16, 128-129]. Яғни «ұлан» термині көне түркі дәуірінде «батыр», «ер жүрек» мағынасынан, орта ғасыр дәуірінде әскери шенге ауысқан. Ал қазіргі қазақ тілінде «ұлан» атауы әскери термин ретінде «Республикалық ұлан» тіркесінде кездеседі. Ол – «Қазақстан Республикасының Президентіне қарайтын мемлекеттік әскери күштер бөлігі» [706], яғни президенттің жеке күзет қызметі. Сондай-ақ «ұлан» сөзі «жас ұлан» тіркесінде де кездеседі. КСРО кезінде ол – 12-18 жас аралығындағы жеткіншектердің идеологиялық ұйым [706] мүшесі болған болса, тәуелсіз Қазақстан уақытында жас ер балалар оқитын әскери мектеп атауы (Б.Момышұлы атындағы «Жас Ұлан» әскери мектебі). Осыдан қазіргі таңда ассоциативті түрде «жас ұлан» тіркесі ауызекі сөйлеу кезінде «болашақ сарбаз» мағынасында қабылданылатынын кездестіреміз. Сонымен қатар, газет атауы да («Ұлан» балалар мен жасөспірімдер газеті) бар. Мұнда ол «жасөспірім», «бала» мағынасында жұмсалған.

«Ұлан» термині өзбек тілінде, еуропа тілдерінде, орыс тілінде де кездеседі. Мысалы, неміс тілінде «уланка» деп әскери кительдің бір түрін айтса, орыс тілінде «ұландар полкі» болған [2, 49]. Ал өзбек тілінде «ұғлан» «жас жауынгер», «жасақшы», «гвардияшы» деп түсіндіріледі [17,596]. Яғни көне «оғлан» сөзі жазылу формасы өзгеріп, мағынасын жоғалтпай қазіргі кезде де белсенді қолданылып жүрген термин әрі атау екенін анықтадық.

Көне түркі жазбаларында жиі кездесетін тағы бір әскери терминдердің бірі – «alp» (алып), «alpagut» (алпауыт). Ахмет Вефик Паша «Лехче-и Османи» еңбегінде «alp» сөзін «шежі», «пехливан», «фәріс» және «батыр» мағыналарында қолданылғанын жазады [18,46]. Көне түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде «алп» сөзі «батыр», «ержүрек», «күшті», үлкен», «мықты» және «мінсіз» деп түсіндіріледі [11,139]. Ал «Özbek Tilining İzåhli Luğäti» еңбегінде «älp» сөзіне мынадай анықтама беріледі: «ежелгі түркі халықтарында соғыс басталар алдында әскери алаңда алға шығатын екі батыр адамды «alp» деп атаған» [19]. Бұл анықтамаларға қарағанда «алып» термині жоғары әскери лауазымды білдірген. Ал Күлтегін жазбасында «алп» сөзі жоғары титул ретінде адам атымен қатар аталатынын байқаймыз. Мысалы:

1) **Алп** Ер Тоңа өлді мұ?
Есіз ажұн қалды мұ?
Емді нүрек иыртылұр [9].

2) Білге Қаған болған, **алп** қаған болған [9].

«Алып» терминінің адам атауымен тіркесіп келуін «Қазақ тілінің әдеби сөздігінде» де жазады. Онда «алып» деген сөзге «түркі-оғыз заманынан бері батырлардың, хан-сұлтандардың, қолбасшы ерлердің есіміне қосылып айтылып келе жатқан мәртебелі ныспы» [20,472] деген анықтама берілген. Екінші мағынасында «үлкен», «зор», «дәу» деп түсіндіріледі [20,472]. Сондай-ақ сөздікте «алып» сөзінен бөлек «алп» термині кездеседі. Оның сөздікте 4 мағынасы берілген. Бірінші мағынасы – «алпауыт», «үлкен», «зор денелі», «ірі тұлғалы» деп, адам дене пішініне қатысты айтылса, екінші мағынасы – «қолында билігі бар», «атақты бай» деп түсіндіріледі. Ал үшінші мағынасы – «ірі жер иесі», «феодал» деп, орта ғасырлардағы мағыналық қолданылуы берілген. Төртінші мағынасында «саяси және экономикалық билікке ықпалы бар, қолында ірі капитал шоғырланған аса ірі меншік иесі» деген анықтама берілген [20, 443].

«Алп» сөзінің көне этимологиясын Р.Сыздықова «Сөздер сөйлейді» атты еңбегінде талдайды. Ол «алп» сөзінің мағынасы контекстке қарап «ауыр», «қорқынышты», «қауіпті», маңызды жүрісті бейнелейтін көне тұлға» деген мағыналарда жұмсалғанын жазады. Сонымен қатар оны «қазақ тілінде сақталған көне сарқыншақтардың бірі» дейді [21,40]. Бұл анықтамадан «алп» сөзінің мағынасы қазіргі мағынасынан сәл өзгеріп, мағынасы тарылғанын байқай аламыз. Дегенмен де түркі тілдес халықтар арасында «алп» термині бастапқы мағынасын жоғалтпаған.

Қорытындылай келе, көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін әскери терминдер әскери лауазым, әскери шен, әскери атақ, әскери құрылымға қатысты сөздерден тұратыны нақтыланды. Соның ішінде «бас», «ер», «ерен» «ұлан», «алп» сияқты терминдер қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында белсенді жұмсалып, жаңа термин мен атау жасауға қатысатындығы анықталды.

Зерттеу барысында «бас», «ер», «ерен» «ұлан», «алп» әскери терминдерінің көне замандағы қолданысы, семантикасы, құрылымы талданып, қазіргі түркі тілдес халықтардың тілінде қолданылуы мен семантикалық мағынасы салыстырылды. Көне түркі тілдер сөздігімен қазіргі қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі түсіндірме сөздіктермен жұмыс жасалып, терминдердің семантикалық трансформациясы, прагматикалық ерекшелігі нақтыланды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шенгелбаева Н.Р.Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі: филол. Ғыл.канд. ... дис. – Астана,2009. – 127б.

2. Байжанов Т. Қазақ әскери лексикасының тарихы: дис... д-ра филологич. наук./Т.Байжанов. – Алаты, 1993. – 336с.

3. Қожағұлова Қ. Қазақ тіліндегі әскери лексиканың мағыналық құрылымы: филол.ғыл.канд... автореф. – Астана, 2006. – 26б.
4. Clauson G. An etymological dictionary of pre-13th-century Turkish. – Oxford : Clarendon press, 1972. – 376
5. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, (ISBN: 978-975-16-2837-4), CXIX+995 s.
6. Түрік тілі сөздігі. https://sozluk.gov.tr
7. Battulga, T., & User, B. İh Biçigt Yazıtı Üzerine Notlar. Ulaanbaatar: Mongolian Science Press, 2019
8. Kizildağ, Süleyman Hilmi. Eski Türk Yazıtlarında Bulunan Askerî Rütbeler. Karadeniz Araştırmaları, 2025. XXII/86: 514-532.
9. Келімбетов Н., Канафин Ә.Түркі халықтары әдебиеті. Алматы, «Раyан», 1996, 256 бет
10. Caferoğlu, A. Eski Türkçe üzerindeki araştırmalar (VII. Baskı). İstanbul: Maarif Basımevi, 1968.
11. Академия наук Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (IVII). Москва: Наука, 1974.
12. Күлтегін жазба ескерткіші. –авторы бар эпопеялық шығарма (732 жылы ақын Иоллық-тегін тас бетіне түсірген) : монография / Т. Еңсегенұлы ;– Алматы : Тоғанай Т, 2012. – 240
13. Türk Dil Kurumu. Türkçe Sözlük (1. cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 1998
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст. Б.ӘбілқасымоВ. С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. 5-том.-752 бет
15. Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. -168 б.
16. Ч.Валиханов. Соб. Соч. I. А. 1961.
17. Узбекско-русский словарь М. 1959,
18. Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî, Cilt I, 1993, бет 46.
19. «Özbek Tilining İzâhli Luğäti. https://izoh.uz/?hl=ru_RU
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст. Б.ӘбілқасымоВ. С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. 5-том.-752 бет
21. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолданылу тарихынан), 2- басылуы. – Алматы, «Санат», 1994 – 272 бет.

ЭКОЛИНГВИСТИКА – ТІЛ БІЛІМІ САЛАСЫ

Қ.Ж. Ерсұлтанова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ PhD докторанты
Қазақстан, Алматы
yersultanova_karakoz@live.kaznu.kz

Аннотация. Эколингвистика – новая ветвь языкознания, которая сформировалась на стыке социального, психологического и философского направлений в лингвистике. В данной статье описываются теоретические основы эколингвистики, рассматривается ее место в казахском языкознании.

Ключевые слова: эколингвистика, казахский язык, чистота языка, ксенолексика.

Abstract. Ecolinguistics is a new branch of linguistics, which was formed at the junction of social, psychological and philosophical trends in linguistics. This article describes the theoretical foundations of ecolinguistics and examines its place in Kazakh linguistics.

Keywords: ecolinguistics, kazakh language, purity of language, xenolexics.

Эколингвистика бағыты тілді қоғамның тіршілік ету ортасы ретінде, экологиялық (биоәлеуметтік) тәжірибенің сақталуы мен тасымалдануы үшін қолданылатын кодтардың бірі ретінде қарастырады. Экологиялық орта жеке тұлғаның тілдік мінез-құлқына әсер етеді және олардың қарым-қатынас сипатын анықтайды.

Тіл экологиясы ұғымы XX ғасырдың 70-жылдары алғаш әлеуметтік лингвистика зерттеушісі Э. Хаугеннің баяндамасында пайда болды. Оның «Тіл экологиясы» атты еңбегі 1972 жылы жарық көргеннен бері аталмыш сала қарқынды дами бастады. Э. Хауген экологияның зерттеу пәніне психологиялық және әлеуметтік жағдай салдары мен оның тілге тигізетін ықпалын жатқызады. Сонымен қатар зерттеуші дәстүрлі экология ұғымын метафоризациялау арқылы тіл экологиясының мәселелерін жеке бағыт ретінде тұжырымдады. Ол қалыптастырған ережелердің бірі бойынша, биологиялық түрлер сияқты тілдер басқа тілдермен және қоршаған ортамен байланыста туады, дамиды, өзгереді, өмір сүреді және

өледі. Тілдерге де жойылу қаупі төніп тұрған биологиялық түрлерге сияқты қауіп төнеді, сондықтан тіл экологиясы бұл мәселені шешу кезінде тілдердің өліміне қатысты проблемаларды шешу және оның алдын алу жолдарын ұсынуы керек [1, 325].

Э. Хауген идеяларының арқасында эколингвистиканың түрлі бағыттары белсенді зерттеле басталды. Эколингвистика ұғымын бірқатар тілші-ғалымдар қарастырды. Неміс лингвисті, мәдениеттанушы Харальд Хаарман жеті «экологиялық айнымалыны» немесе оның пікірінше, тілдік топтардың да, жеке тұлғалардың да тілдік мінез-құлқын анықтайтын факторларды атап көрсетті: демографиялық, әлеуметтік, саяси, мәдени, психикалық, интерактивті және лингвистикалық жағдаяттар. Бұл айнымалыларды оқшауланған түрде қарау мүмкін емес, өйткені олар бір-бірімен байланысып, өзара «экологиялық жүйе» құрайды [2, 48].

«Эколингвистика» терминін 1985 жылы француз лингвисті Клод Аджеж енгізген. Содан бері «эколингвистика» ұғымы экологияны лингвистикамен байланыстыратын зерттеудің барлық ғылыми салаларын қамтитын бағыт ретінде қолданылып келеді. Сонымен қатар тіл мен экологиялық мәселелер арасындағы қатынастарды, мысалы, биоалуантүрлілік пен қоршаған орта мәселелерін зерттеумен айналысатын тіл экологиясын тілдер арасындағы өзара әрекеттесуге, атап айтқанда тілдік алуандықты сақтауға арналған тіл экологиясынан ажырата білу керек.

Кез келген тіршілік иелерінің қауымдастығы өзінің тіршілік ету ортасымен қатар ішкі және сыртқы әлеммен күрделі қатынастар жүйесі арқылы байланыста болатыны экологиялық ойлаудың негізін құрайды.

Эколингвистика – тіл біліміндегі әлеуметтік, психологиялық және философиялық бағыттардың тоғысында қалыптасқан лингвистиканың жаңа саласы. Ол тілдерді өзара қарым-қатынас жасау тұрғысынан қарастырады. Экологияда тірі ағзалардың бір-бірімен және қоршаған әлеммен әрекеттесуі зерттелетіні сияқты, эколингвистика да тілдер мен олардың «қоршаған ортасы», яғни оларды қолданатын қоғам арасындағы өзара байланысты қарастырады.

Демек эколингвистиканы биологиядағы экология ұғымына ұқсас қағида бойынша тұжырымдалған тіл білімінің жаңа бағыты деп түсінеміз.

В.Ф. Нечипоренко эколингвистикаға биолингвистиканы да жатқызады. Ол: «Эколингвистика биологиялық лингвистиканы бағындырады және соңғысын өзінің ішкі өзара байланысты компоненттерінің бірі ретінде қарастырады», – деп атап көрсетеді. Автор биолингвистика ретінде «адам ағзасындағы материалдық және рухани (психикалық) ұстанымдардың қатынастары, байланыстары туралы ғылымды» түсінеді [3, 74].

Қазіргі таңда эколингвистикада негізгі екі бағытты ажыратуға болады:

● тіл экологиясы (Э. Хауген бойынша) экологиялық ұғымдарды (экология, қоршаған орта, экожүйе ұғымы) метафоралық түрде тілге қатысты қолданады, бұл бағытта шетелдік ғалымдар А. Филл, В. Трамп, И. Шторк, П. Финкенің еңбектерін атап өтуге болады;

● тілдік экология (М. Халлидей бойынша), онда тілдер мен мәтіндер олардың экологияға қатысы тұрғысынан қарастырылады және тілдің қоршаған әлем мәселелерін сипаттаудағы рөлі зерттеледі, бұл жайында М. Деринг, П. Мюльхойслердің еңбектерінде айтылған.

Егер құрылымдық лингвистика тілді жеке элементтерге бөліп, сол бірліктердің қалып-күйін зерттеп, тіл мен сөйлеуді ажыратын болса, экологиялық лингвистика бөліп қарастыру орнына элементтердің байланысына баса назар аударады. Структурализмде элементтің мәні оның тілдік жүйедегі орнымен анықталады. Бұндағы жүйе – статикалық құбылыс, әр өзгеріс тұтас жүйенің тепе-теңдігін өзгертеді. Керісінше, экожүйе – ашық, тірі, өзгермелі құрылым. Эколингвистикадағы зерттеудің негізгі объектісі бұл тек тілдің жай-күйі немесе дамуы, тілдік бірліктер арасындағы қатынастар емес – аталған бірліктердің өзгеруіне әкелетін үдерістердің өзі және олардың өзара байланысы.

Тілдің даму барысында бір тілдің екіншісіне тигізетін әсерін немесе тілдердің жеке дамуын зерттейтін тарихи тіл білімінен айырмашылығы – экологиялық лингвистика, мейлі ол жеке адамның санасы болсын, мейлі тұтас бір қоғам болсын, яғни белгілі бір кеңістіктегі

бәсекелес тілдер арасындағы бір-бірін ығыстыру немесе тілдердің тірі қалу үрдістерін зерттейді.

Тілді білім алмасу, өзгелерге ықпал ету мақсатындағы байланыс құралы ретінде қарастыратын прагматикамен салыстырсақ, эколингвистика тілдің «сөйлеу актілерінің» қарапайым алмасуымен шектелмейтін функцияларын зерттейді. Бұндағы тіл қызметі байланыс орнату кезіндегі өтініш, түсіндіру, сұрақтан гөрі ауқымдырақ сипатқа ие болады. Эколингвистика тілдің қауымдастықты сақтау құралы ретіндегі рөлін, осы құралдың қарым-қатынастың нақты жағдайларында қызмет етуін зерттейді.

Тілдік бірліктердің экологиялық таза болуының маңызды өлшемшарттарының бірі – олардың антропоцентризммен байланысы. Эколингвистикалық тәсіл антропоцентристік факторға сыни көзқараспен қарауды болжайды, антропоөзектілік әр түрлі эколингвистикалық мәселелерді тудырады деп есептейді: андроцентризм, табиғи ресурстардың сарқылмастық идеологиясы, әлемді адам тұрғысынан санаттау. Антропоөзектілік шынайы құбылыстардың тілдік номинациясында, оларды адам үшін пайдалылық пен пайдасыздық тұрғысынан қарастыруда да көрініс табады. Адамның табиғаттан бөлініп тұруына баса назар аударатын қашықтық стратегиясы да антропоцентризмге жатады. Егер адамзаттың қалыптасу кезеңінде табиғатқа деген мұндай көзқарас адамдардың түр ретінде тіршілік етуі үшін қажет болса, қазіргі уақытта бұндай проблемалардың тілдік көріністерін ашу, бір жағынан, осы проблемалардың бар екендігі туралы қоғамның көбірек хабардар болуына, екінші жағынан, оларды шешуге ықпал етеді.

Эколингвистика, оның ішінде тіл экологиясы – қазақ тіл білімі үшін де өзекті тақырыптардың бірі. Табиғи орта сияқты тілді де қорғау, сақтау қажет. Тіл экологиясы сөйлеу ортасының ресурстарын дұрыс пайдалану ғана емес, түрлі себептерге байланысты орын алуы ықтимал тілді «ластайтын» лингвистикалық құбылыстарды болдырмауға септігін тигізеді.

Тіл – адам қатынасының, ойлаудың, мәдениеттің құралы. Тіл тазалығы – ана тілін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Ана тілінің шұбарлануы ауызекі тілде ғана емес, жазба тілде де орын алған. Қоғамдағы адамдардың сөйлеу ортасы тілі мен мәдениетінің жай күйін көрсетеді.

Реформатор-ғалым А. Байтұрсынұлы сөз тазалығы туралы былай дейді: «Қазақ әдебиеті қатып-пісіп жетпеген уақытта біз қазақ сөзін ескі, жаңа деп талғамаймыз, жергілікті сөз екен деп, ол жағынан қатал қарап, қашып тұрмаймыз. Жалғыз-ақ біздің мықтап қашатынымыз жатшылдық (жат сөзшілдік).

Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт, өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі даяр сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін араластыра-араластыра ақырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айрылып қалуы ықтимал. Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тіліміздің қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің тілі таза болып, жоғарыда айтылған талғау салтының шарты орындалған болады» [4, 256].

Р. Сыздық: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», – дейді [5, 26].

Жалпы орфоэпиялық және орфографиялық нормаларды меңгерту арқылы тілдік ортаны таза ұстаудың негізгі қағидалары А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, С. Аманжолов еңбектерінен бастау алады. М. Балақаев, Р. Сыздық, М. Серғалиевтертер тіл мәдениетіне арналған зерттеу еңбектерін жазды. Қазақ тіл білімінің жеке бір бағыты ретінде тіл экологиясына қатысты жазылған еңбектерге Н. Уәли, Г. Смағұлова, Д. Әлкебаевалардың зерттеулері жатады. Бұл мәселе Қ. Дүсіпбаева, А. Әмірбековалардың еңбектерінде де қарастырылған.

Г.А. Досжан лингвоконтактология мәселесін зерттей келе, шеттілдік элементтердің тілдік жүйеге енуімен байланысты пайда болған атауларды «ксенолексиканың» шеңберінде қарастырған жөн деп айтады. «Ксенолексика» терминінің негізін құрайтын «ксено» сөзі

грекше «бөтен» деген мағынаны білдіреді. Бұл терминнің мағынасы «кірме сөз» ұғымына қарағанда кеңірек. Кірме сөздер деп қабылдаушы тілде толық ассимиляцияға ұшыраған шеттілдік лексикалық бірліктерді атасақ, ал ксенолексика деп қабылдаушы тілде игерілген не игерілмеген сөзді атаймыз. Ксенолексика қарастыратын ұғымдар қатарына қабылдаушы тілдегі ерте немесе кеш игерілу деңгейіндегі шеттілдік сөздер жатады. Қазіргі лингвистикалық зерттеулерде варваризм, экзотизм және шеттілдік бөлшектер (иноязычные вкрапления) терминдерінің аралас қолданылуы көрініс беруде» [6, 43].

Отандық лингвистика ғылымында тілдегі стандартқа сай емес құбылыстар арго, жаргондар мен олардың барлық түрлері, инвективті лексика зерттелуде. Жоғарыда айтылғандармен тығыз байланысты тағы бір фактор шет тілдері лексикасы, жаргондары әдеби тілдің төл сөздерін алмастыруда.

Қазіргі қоғамдағы сөйлеу ахуалы адамдардың ұлттық тілі мен мәдениетінің жалпы жағдайын анықтайды. Тіл экологиясы тілдің сыртқы түріне, оған әсер ететін жағдайды және оның теріс ықпалын қарастырады. Күнделікті өмірде жат сөздердің пайда болуы, олар тілдің бұзылуына немесе жойылуға жақын жағдай туғызуы мүмкін. Тіл экологиясын сақтаудың маңыздылығы мынада: тіл адамның ойлауы мен мәдениетін қалыптастырады, тұлғааралық қатынастарды анықтайды.

Қазақ тілі күн сайын жаңа сөздермен толығуда. Бұған жаһандану, техникалық, халықаралық және мәдени байланыстар, интернеттің дамуы сияқты түрлі факторлар әсер етеді. Тілдік байланыстар – тілдегі белгілі бір инновациялардың қалыптасуына әсер ететін экстралингвистикалық сипаттағы маңызды факторлардың бірі. Диахрондық үдерісте барлық дерлік тілдер көрші тілдердің ықпалына ұшырап, әр түрлі мемлекеттер мен халықтар арасындағы әлеуметтік және тілдік байланыстарды кеңейтеді. Басқа тілдерден сөз алу – кез келген дамыған тілге тән табиғи және заңды құбылыс. Тілдің тарихи даму барысында басқа тілдердің әсері болды.

Жаһандану кезеңінде өркениеттердің тоғысуы, геосаяси, ұлтаралық, дінаралық, мәдениетаралық диалогтардың медиакеңістікке ықпалының артуы, ақпараттық-технологиялық медиакеңістіктің шекарасының кеңеюі, заманауи факторлардың әсерінен қазақ тілді медиакеңістікте жедел қарқынмен дамуда.

Еліміздегі саяси-әлеуметтік, тарихи-географиялық жағдайларға байланысты орыс тілінің айтарлықтай ықпал еткені белгілі. Дүние жүзінде ағылшын тілінің үстемдік құруы, ғылым мен техника тіліне айналуы себебінен ағылшын сөздері де қазақ тіліне сыналап кіруде. Сонымен қатар еліміздегі діни ағымдар әсерінен соңғы кездері араб сөздері қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бейімделмей, араб тіліндегі дыбысталу қалпында қолданылып келеді. Бұл тұста ана тіліне нұқсан келтірмей, оның өзіне тән, қайталанбас ерекшелігін сақтай отырып, қазақ тілінің табиғи қалпын сақтау, жаңа сөздерді кіріктіре білу маңызды.

Жалпы, қазақша сөйлеу әдебі – бұл қазақ ұлты мен мемлекеттілігін сақтаудың негізгі жүгін көтеретін ұлттық мәдениеттің құрамдас бөліктерінің бірі. Тіліміздің аясын кеңейтіп, оны әрі қарай дамытудың басты шарттарының бірі – тіл тазалығын сақтау. Бұл қазіргі тілдік мәселелердің ішіндегі ең маңыздылардың бірі саналады. Жаһандану кезеңінде ағылшын тілінен енген кірме сөздердің тасқыны ана тіліміздің жағдайына кері әсерін тигізіп, қасиетінің жойылуына әкеп соғуы мүмкін. Тілге тигізер әсері туралы айтқанда, қарама-қайшылық бар екенін де айта кету жөн. Жаңа сөздердің пайда болуы бір жағынан біздің сөздік қорымызды байытса, екінші жағынан өте көп мөлшерде кірме сөздерді пайдалану тіліміздің шұбарлануына әкеп соғады, тіл тазалығы мен әдеби көркемдігі бұзылады. Қазіргі кезде заманауи жарнамалар мен телеарналарда «Black Friday», «Lifestyle», «Startup» сынды сөздер жиі кездеседі. Араб тілінен енсе де Н. Төреқұлұлы айтқандай, «қазақтың тымағын киіп», тіліміздің фонетикалық заңдылығына бейімделген Айша, Қадиша, Абдолла, Әбубәкір есімдерінің орнына елімізде Аиша, Хатидже, Абдаллаһ, Абубакр деген есімдердің қойылып жүргені белгілі. Бұл тұрғыдан араб тіліндегі түпнұсқаға ұқсатылған варианттан гөрі тіліміздің бұрыннан қолданыста жүрген қазақи нұсқаны қолданған тіл тазалығын сақтауға септігін тигізеді.

Демек қазіргі қазақ тілінің экологиясын бірнеше фактор бар: шеттілдік сөздердің енуі, жаңа цифрлық медианың кең тарауы және тілдік нормалардың сақталу күйі. Зерттеулер мен талдаулар тіл тазалығын қамтамасыз етуде мемлекеттік және қоғамдық бастамалар – қазақ тілінде сапалы білім беру, медиа мен технология саласындағы қазақша мазмұнды арттыру – маңызды құрал болып отыр. Аталмыш жұмыстар қазақ тілінің өміршеңдігін арттыруға бағытталған және тілдік экологияны сақтау үшін қоғам мүшелерінің таза сөйлеуге ұмтылысы, мемлекеттік қолдау мен ғылыми зерттеулердің маңызы өте зор. Осыған орай, елімізде эколингвистиканы зерттеу қазіргі кезде аса өзекті мәселеге айналып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Haugen E. The ecology of language. Essay. – Stanford: Stanford University Press, 1972. – 325-340 pp.
2. Haarmann H. Language in Ethnicity: A View of Basic Ecological Relations /Contributions to the Sociology of Language, vol. 44/ – Berlin / New York: De Gruyter, reprint 2012. – 296 pp.
3. Нечипоренко В.Ф. Теоретические основы биолингвистики. – Калуга: Облиздат, 1999. – 124 с.
4. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Көптомдық шығармалар жинағы/ Р. Сыздық / – Алматы: Ел-шежіре, 2014, – Т.8 – 292 б.
6. Досжан Г. Лингвоконтактология: кірме лексемалардың семантикасы мен прагматикасы: монография – Алматы: Эверо, 2019. – 239 б.

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ «ҚОЛДА» ИМПЕРАТИВ ЕТІСТІГІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КОРПУСТАРДАҒЫ КӨРІНІСІ

А. Б. Жиенбекова,
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың магистранты
Қазақстан, Астана
aruzhan.zh2003@mail.ru

Аннотация. В статье сопоставляется значение императива «қолда» в поэме Ж. Баласагуна «Кутадгу билиг» и его употребление в современных казахском, татарском и башкирском корпусах. Построены онтологические модели, выявлены различия в разметке и частотности. Подготовлен небольшой словарь двусложных глаголов.

Ключевые слова: императив, корпусная лингвистика, онтологическая модель.

Abstract. This article compares the imperative verb qolda in Y. Balasaguni's Kutadgu Bilig with its usage and annotation patterns in modern Kazakh, Tatar, and Bashkir language corpora. Ontological models were developed, frequency data were analyzed, and a mini-dictionary of two-syllable verbs was compiled.

Keywords: imperative verb, linguistic corpus, ontological model.

«Құтты білік» – түркі халықтарының ортақ мұрасы. IX ғасырда қанат жайған алпауыт Қарахан мемлекеті тұсында Жүсіп Баласағұн жазған.

Түркі жазба ескерткіштерінің тілін талдау қазіргі лингвистикалық бағыттар үшін аса өзекті әрі маңызды. Мақалада «Құтты білік» дастанының 5 - томынан «қолда» императив етістігі зерттеу нысанына алынады.

Ғалым Ә. Қайдар императив етістіктер туралы былай дейді: «Қазақ грамматикасында біреуге арналып, бұйыра айтылған, тілек айту, өтіну, жалыну, кеңес беру, әмір беру, қозғау салу секілді мағыналарды беретін бұйрық рай тұлғалары» ретінде сипаттайды[1,29]. Императив тұлғалы етістіктер дегеніміз-қимыл-қозғалыстың, әрекеттің жалпы мағынасын білдіретін жекеше тұлғадағы, бұйрық райдың екінші жақ тұлғасындағы етістік[2]. Ал екі буынды етістіктердің императив тұлғасы жайлы, олардың құрамындағы аффикстік морфемалар жайлы түркітануда көптеген пікірлер бар. Бұл тақырыптағы көлемді зерттеудің бірі ретінде Э. Севортян еңбектерін атап кетуімізге болады. Ғалымның этимологиялық сөздігінде көптеген императив етістік жасайтын моделдерге тоқтала өткен. Ғалым П. И. Кузнецова императив тұлғалы етістік құрамындағы аффикстік морфемаларды агглютинация теориясы негізінде түсіндіруге тырысса, ғалым А. М. Щербак агглютинациядан бөлек,

«бейімделу, секреция, фонемалық алмасым, дауыстылар үндестігі, фузия» тәріздерді аффикстік морфемалардың жасалуын көрсетеді. Қазақ тіліндегі етістік негіздердің сөзжасамдық моделдерін көрсетуде А. Хасенова -ла, -ле моделі арқылы жасалған етістіктерге талдау жасаған болатын[3,58]. Қазақ тіл білімінде императив етістік тақырыбын терең зерттеген Ә. Қайдар, Ж. Манкеева бұл сөзжасамдық моделдерін 35 түрі бар екенін көрсетіп, соның негізінде жасалған императив тұлғалы етістіктерге талдау жасайды.

Сол моделдің бірі *-да, -де* екі буынды императив етістік жасаушы сөзжасамдық моделі. *-да, -де* моделін Ж. Манкеева еңбегінде -ла, -ле моделінің фонетикалық варианты дейді. Бұл моделдің өзінен бүгінгі тілімізде аз ғана императив етістік тараса, соның бірі-«қолда» етістігі. «Қолда» императив етістігі «қолдау білдіру, қолпаштау, ұлы күштен медет тілеу» мағыналарында дастанда жиі қолданылады. Дастанда «Күнәһармын күнәліден-көп жала, Күнәмді кеш, түзет, мені қолда да!»-деген дастанның үзіндісін де қандай да бір тіршілік иесінен қолдау, қолпаштау, демеу мәні бар болатын болса, «Иә, Раббым, қолда күллі момынды, Рахым еткей, беріп әділ жолыңды!»-деп құдіретті, ұлы күштен медет тілеген, қолдау күткен пенденің бейнесін көре аламыз[4,510-519]. Э. Севортян сөздігінде қолла нұсқасында келген сөздің 3 түрлі мағынасын көрсетеді. Соның екінші үлкен мағынасы «қолда-поддерживать» деп келеді[5,50]. Яғни, бұл императив етістіктің қолданылуы бүгінгі тілдегі қолданыс емес, түркі жазба ескерткіштерінен бері қолданылып келе жатқандығының айғағы. Бұған тағы бір дәлел фонетикалық өзгерістер арқылы құбылып, осы қалып негізінде түркі тілдерінде кездесуі. Колдоо-қырғыз тілінде, qo’llab-quvvatla-өзбек тілінде кездеседі. Дастанда қолданылатын қолда етістігінің императив тұлғада 5 рет кездеседі. Жоғарыда көрсеткен «қолдау, демеу болу, Алладан медет тілеу» мағыналары бүгінгі қазақ тілінде еш өзгеріссіз қолданылады. Біз алдыңғы зерттеулерімізде, «Құтты білік» дастанындағы *-ла, -ле, -та, -те, -да, -де* тұлғалы екі буынды етістіктер» атты мақаламызда екі буынды императив етістіктерге талдау жасадық. Соның ішінде бүгінде түбір тұлғасы өзгеріссіз келген етістіктердің қатары аз. Сондай тірі түбірден туындаған, бүгінгі тілде актив қолданыстағы, түркі жазба ескерткіштеріндегі және бүгінгі тіл біліміндегі мағынасы өзгеріссіз келген императив етістіктің бірі-«қолда» етістігі. Сол себептен, қолда етістігін бүгінгі корпустық лингвистика әдісі арқылы талдауды жөн көрдік.

Мақаламызда осы «қолда» императив етістігінің лингвистикалық корпустардағы берілуі мен морфемдік талдау кезіндегі онтологиялық моделдерге тоқталғымыз келеді.

Қазіргі кезде тілдік бірліктерді корпус лингвистикасы тұрғысынан саралау тіл білімі үшін өзекті тақырып деуімізге болады. Сөзді дұрыс талдау, олардың мәтінде беріліп, зерттеу жұмыстарын жеңілдетуі, ақпараттарды сұрыптап, жинап, ұсыну негізінде де корпустың атқаратын міндеті орасан зор. Европа елдерінде корпус жасау мәселесі бірнеше ғасыр алдын дамып кетсе, корпус құру мәселесі бір тілдерде енді іске қосылып жатыр. Қазақ тіл білімінде ұлттық корпус құру мәселесі ғалым А. Жұбановтың жетекшілігімен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 2009 жылы қолға алынды. Бұдан бөлек әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде, Ғылым академиясының Ақпараттық және есептеуіш технология институтында да корпус құру мәселесі қолға алынды. Қазірде Қазақ тілінің ұлттық корпусы 40 миллион сөзқолданысынан тұрады, Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусы және Алматы қазақ тіл корпусы жұмыс жасауда. Бұдан бөлек біз мақаламызда Башқұрт тілінің ұлттық корпусын және татар тілінің «Туган тел» ұлттық корпусын талдау барысында пайдаланамыз.

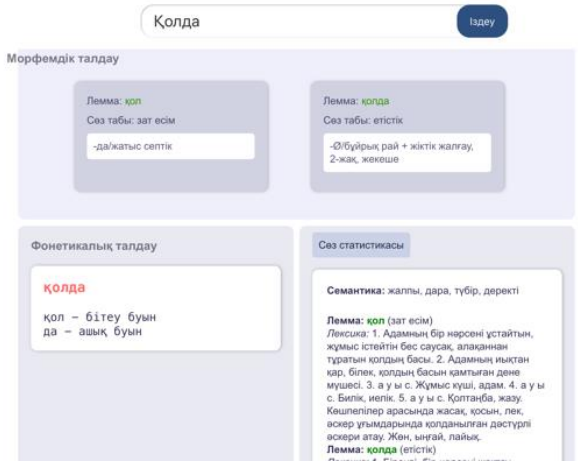
Қолда етістігі Э. Севортян сөздігінде «қолла» нұсқасында берілген. Бұл біреуге «қолдау білдіру» мағынасын береді. Дастанда да «қолдау көрсету, құптау» сынды мағынаны береді. Дастандағы және бүгінгі түркі тілдеріндегі мағыналары бірдей. Тек түркі тілдерінде әртүрлі нұсқаларын кездестіреміз, мәселен құмық, өзбек тілдерінде қолла ретінде қолданылады. Бұл жерде л-д әріптік алмасулары байқалғанымен, мағыналары іліктес.

Енді осы императив етістіктің лингвистикалық корпустардағы, дәлірек айтсақ Қазақ тілінің ұлттық корпусы, Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусы, Алматы қазақ тіл корпусы, «Туган тел» татар тілінің ұлттық корпусы, Башқұрт тілінің ұлттық корпустарындағы

сипатын қарастырайық. Біз талдау барысында корпуста берілу жолдары және кеткен қателіктер бойынша талдау жасағымыз келеді.

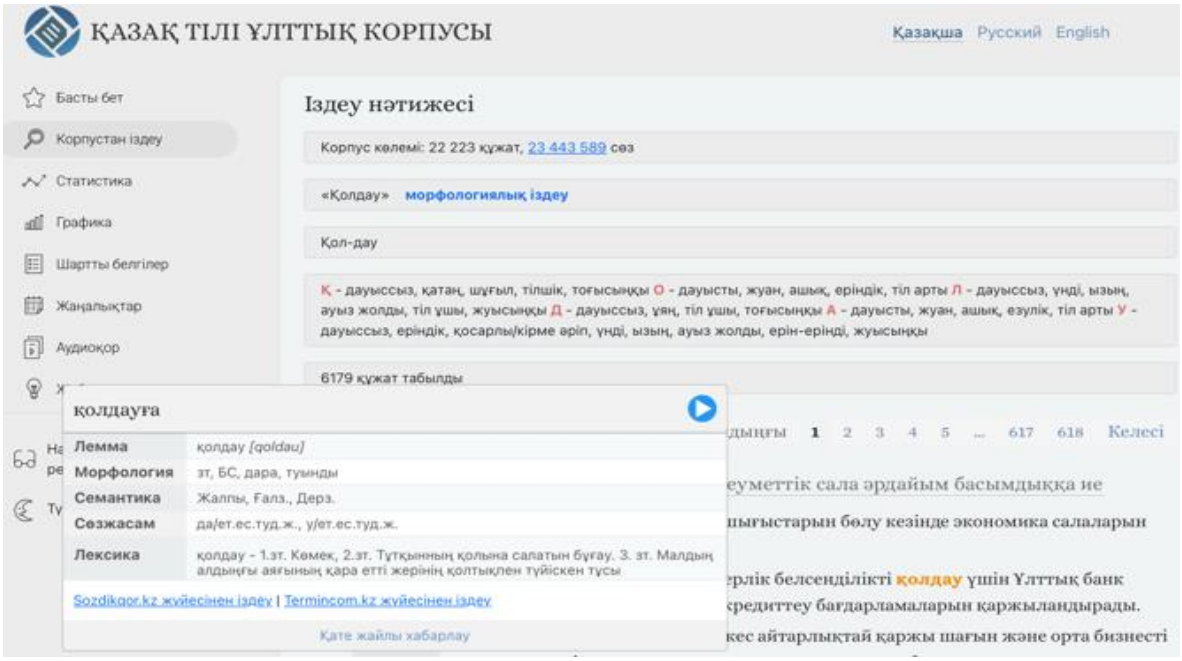
Қазақ тілінің ұлттық корпусында қолда етістігі зат есім және етістік тұлғасында кездеседі. Зат есім мағынасында оған -да жатыс септігі жалғануын көрсетеді. Алайда етістік ретінде талдау барысында біз морфемдік бөліністі байқай алмаймыз.

Тұтас қолда етістігінде нөлдік форма арқылы бұйрық мәнді білдіріп тұр және жіктік жалғауы, 2-жақ, жекеше деп талдаған. Қазақ тілінің ұлттық корпусында императив мағынаны беруші форма -да екендігі ажыратылып көрсетілмеген. Қазақ тілінің ұлттық корпусында «қолда» етістігінің леммасының 3 түрлі мағынасын берген және ол мағыналар «Құтты білік» дастандағы мағыналармен сәйкес келеді. Бірінші мағына-біреуді, бірнәрсені жақтау, құптау, қостау, мақұлдау, екінші мағына-желеп-жебек, рухтандыру, дем беру. Бұдан бөлек Қазақ тілінің ұлттық корпусында фонетикалық және фонологиялық талдаулар берілген. Корпустағы сөздің стильдер бойынша статистикасында тоқталар болсақ, ғылыми стильде 14 000-ға жуық сөзқолданыс табылса, көсемсөздерде сегіз мыңнан астам сөзқолданысы бар екен. Ең аз кездесетін стиль түрі – іскери стиль.

«Қолда» етістігінің мағынасы және статистикасы (Қазақ тілінің ұлттық корпусында)

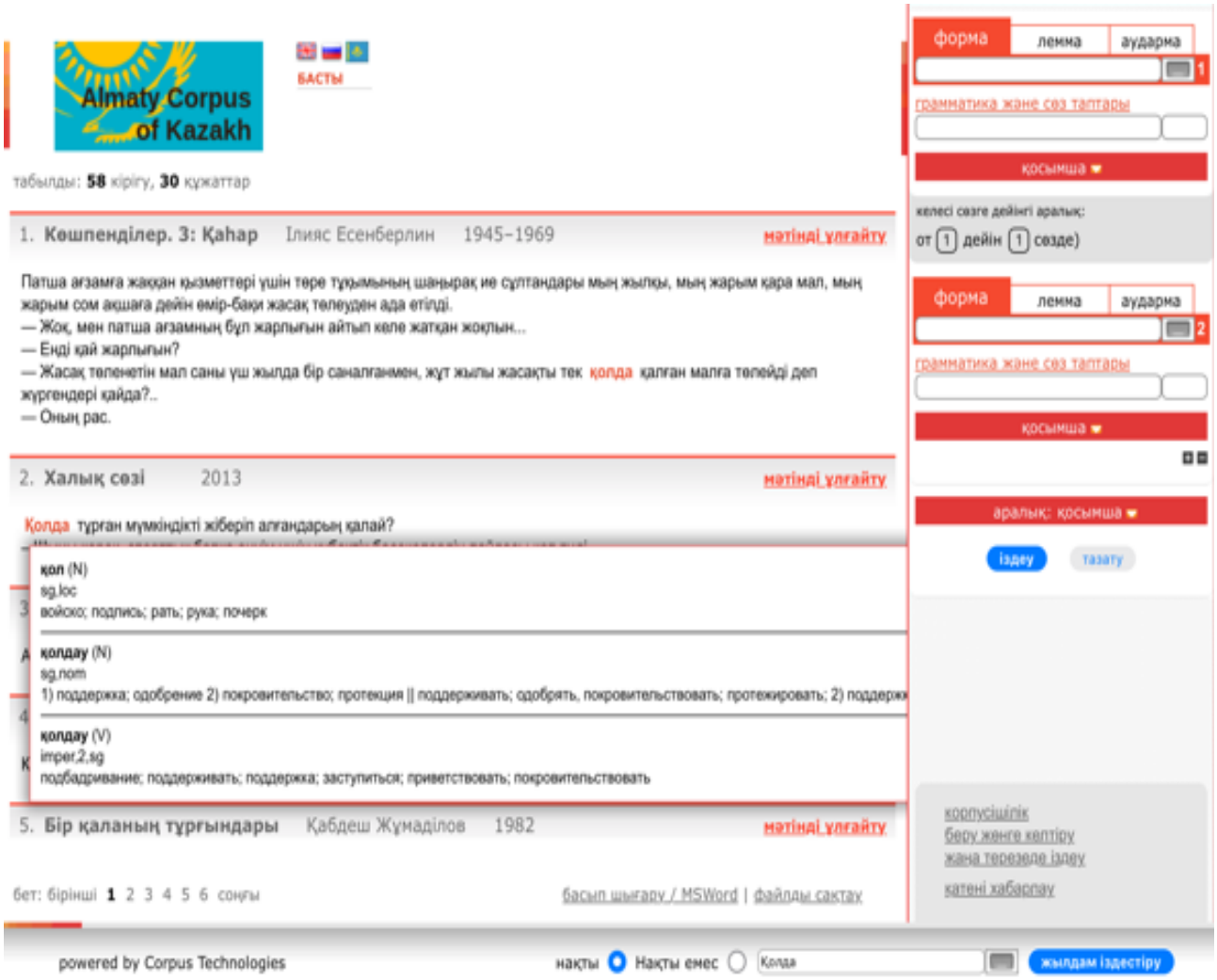

Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусында «қолда» нұсқасында тек зат есімдік мағынадағы сөздерді көре аламыз. Қолдау нұсқасындағы нақты іздеуден бөлек, морфологиялық іздеу барысында 6179 құжат табылды. Бұл жердегі талдау бойынша «қолда» леммасындағы -да есімнен етістік тудырушы жұрнақ деп талдаған. Алайда барлық мағынасы жағынан тек зат есімдік мағына «көмек, бұғау, малдың алдыңғы аяғының қара етті жерінің қолтықпен түйіскен тұсы» деген мағыналарды берген. Корпуста «қолда» сөзінің етістік ретіндегі мағынасы қамтылмаған.

«Қолда» етістігінің мағынасы (Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусында)

Алматы қазақ тілі корпусы бойынша «қолда» сөзімен 58 кірігу, 30 құжат анықталды. Бұл жерде қолда сөзінің зат есімдік те, етістік ретіндегі де мағыналары қамтылған. Алғашқы екі мағына зат есімдік болса, соңғысы қолда-V, imper, 2, sg деп онтологиялық моделін берген. Бұл жерде императив етістік, 2-жақ, жекеше деп талданған.

«Қолда» етістігінің мағынасы (Алматы қазақ тіл корпусында)

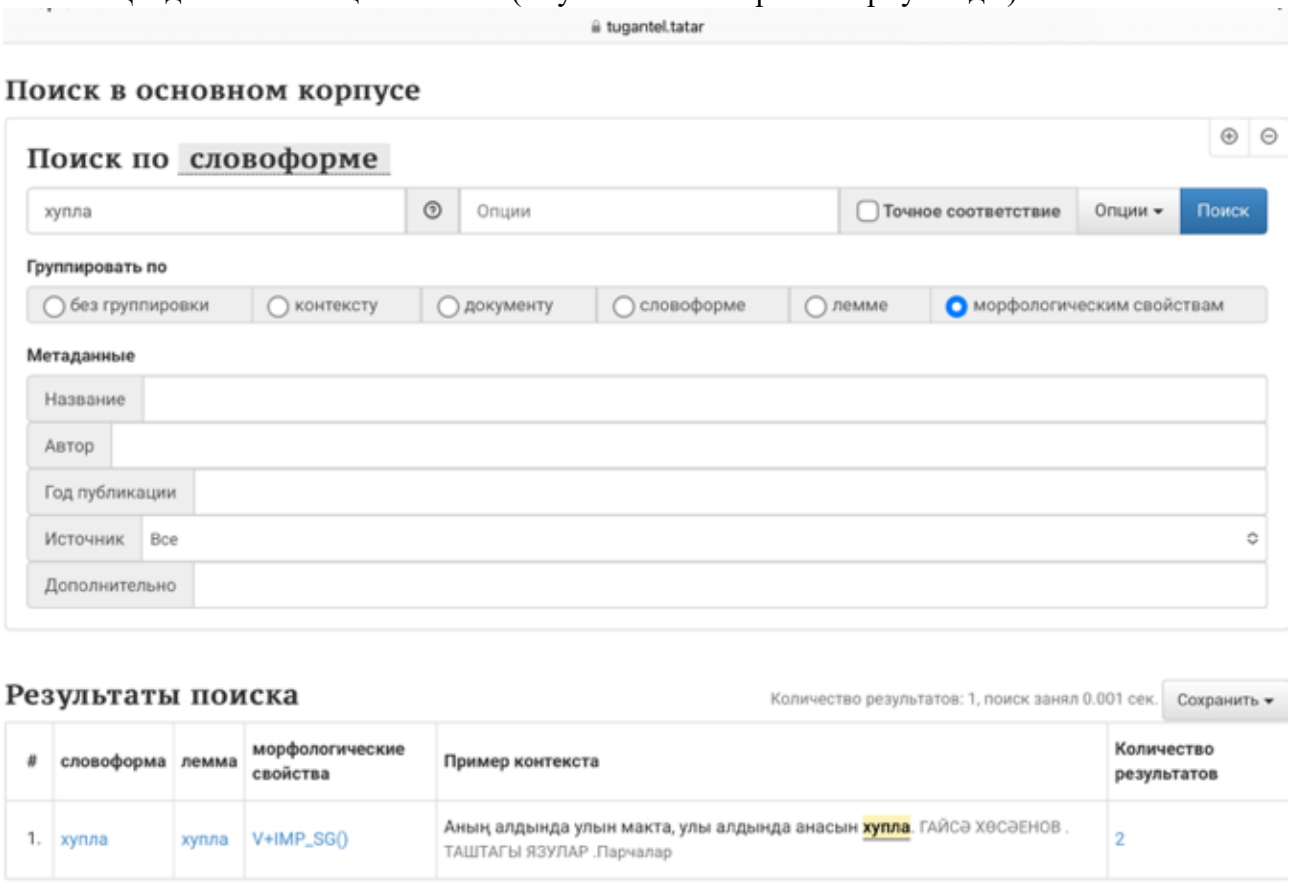

Қазақ тілінің ұлттық корпусы, Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусында талдау қазақ тіліндегі грамматикалық категориялардың қысқартылған атауымен берілсе, Алматы қазақ тіл корпусында бүгінгі онтологиялық моделдер арқылы берілген. Біз еуропалық, орыс халқының немесе алыс-жақын түркі халықтарының корпусына зер салсақ, ондағы морфологиялық талдаулар онтологиялық моделдер арқылы берілген. Сөзімізге дәлел ретінде, татар тілінің ұлттық «Туган тел» корпусындағы қолда етістігінің талдауын ұсынғалы отырмыз.

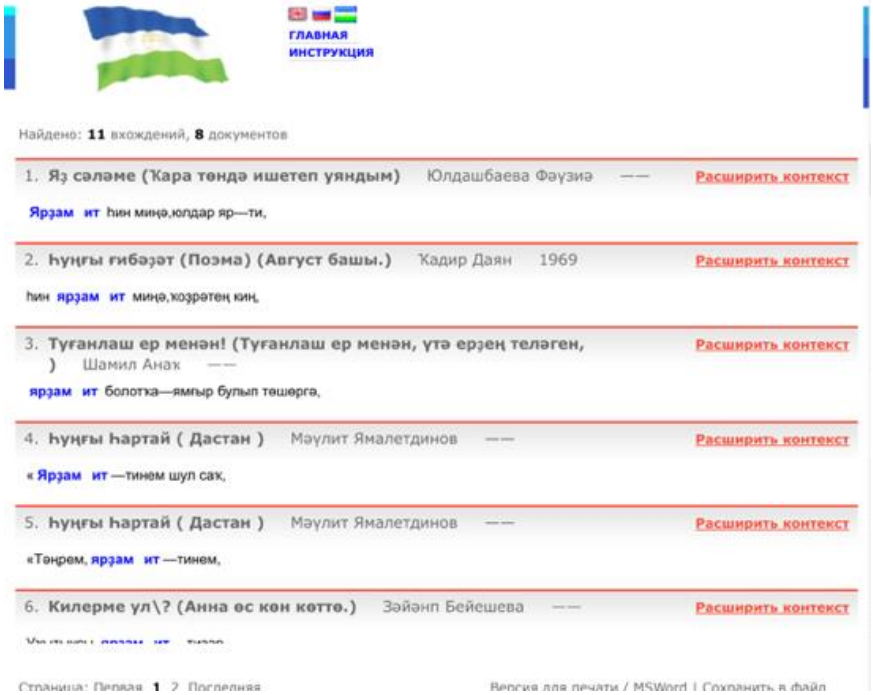
Татар тілінде қолдау етістігі «хупла» түрінде кездеседі. Қазақ тілінің ұлттық корпусында қолдау етістігінің бір мағынасы – «құптау». Қолдау етістігінің осы мағынасымен

іліктес деп айта аламыз. Ал татар тілінде бұл қолдау, қолда етістігі хупла нұсқасында қолданылады. Хупла етістігі бойынша корпус көлемінде тек 2 құжат табылды. Оның морфемдік талдауын V+IMP_SG() деп көрсеткен. Бұнда V-етістік, IMP бұл императив етістік деген белгіленім болса, SG-жекеше деген мағынаны білдіреді. Корпус көлемінде қолданылған онтологиялық моделдердің кестесі берілген. Сол кестеге сүйене отырып талдау жасадық.

«Қолда» етістігінің мағынасы («Туган тел» Татар тілі корпусында)

Башқұрт тілінде қолда етістігінің тура мағынадағы аудармасы жоқ. Башқұрт тілінде «қолдау көрсет, қолда» мағынасын «ярҙам ит» деп кездестіреміз. Бұндағы екі компонент бірігіп келіп бір императив етістік жасайды. Басқа түркі тілдерінде қолда сөзінің сырт тұлғалары бір-біріне ұқсағанымен, башқұрт, түрік тілдерінде сырт тұлғасы өзгеріп келеді. Бірақ беретін мағынасы бәрінде «императив» мағына. Башқұрт тілінде кездесетін «қолда» етістігінің нұсқасы қазақ тіліндегідей императив етістік жасаушы -да, -де формаларын игермейді. Корпуста «ярҙам ит» етістігімен 11 кірігу, 8 құжат табылды.

«Қолда» етістігінің мағынасы («Башқұрт ұлттық тілінің корпусында»).

Мақаламызда онтологиялық моделдердің берілуі мен кездесуі туралы бірнеше рет қозғадық. Жалпы «онтологиялық модель және оның белгіленімі дегеніміз не?» деген сұрақ тауындайды. Онтологиялық модель жайлы ғалым А. Шәріпбай былай дейді: «семантикалық моделдердің ішкі құрылымы машиналық-оқытылатын элементтерден, яғни, семантикалық желі түйіндерінен тұрады, ал бұл өз кезегінде пәндік сала концептерін, сыныптарын және олардың қасиеттері мен байланыстыратын онтологияға сүйенеді» [6, 162]. Қазақ тілі грамматикасында морфологиялық сыныптар құрылады. Морфологиялық концептер, олардың арасындағы байланыстар мен ережелері жүйеленген соң бар, синтакиске байланысты моделдер құрыла бастайды. Біз өз талдауымызда морфологиялық онтологиялық моделдердің белгіленімін қарастырамыз. Морфологияға қатысты ең бірінші класстары анықталады. Бұл класстар деп отырғанымыз зат есім-N, сын есім-Adj, етістік-V деп белгіленетіні секілді. Одан кейін класстарға қатысты қасиеттер беріледі. Бұл етістік сөз табында грамматикалық категориялар және олардың формаларын онтологиялық моделдер арқылы беру. Кейін аннотация жүреді. Бұл да сөз табының қасиетін білдірудің бірден-бір жолы. Яғни, бұл сөз табының өз мүмкіншілігін және оның тіл білімінде қандай рөл атқаратындығын көрсетеді. Мәселен, етістіктің қандай сөз табы екендігін анықтайды. Сөз табының категорияларын анықтаған соң, олардың индивиттерін анықтаймыз. Яғни, етістіктің шақ категориясы, 3 түрлі индивидтен тұрады деген сөз. Бұл айтылғандардың бәрі бір онтологиялық сұлбаның ішінде орналасады. Бұл сұлба - қазақ тілінің грамматикасына қатысты концептерден, сыныптардан және олардың атрибуттарынан (қасиеттерінен, сипаттарынан, өлшемдерінен, көлемдерінен және т.б.), қатынастарынан, сонымен қатар, оларда анықталған амалдар мен аксиомалардан тұратын семантикалық концептуалды сұлба.

Бүгінде бұл аталған белгіленімдерді түркі тілдерінде біріздендіру үшін 2013 жылы Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Татарстан, Түркия, Башқұртстан ғалымдары «TurkLang» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция аясында UniTurk метатілін құруды ұйғарған болатын. Соның негізінде морфологиялық ұғымдардың белгіленуім компьютер тілінде біріздендіруді көздеді. Онда барлық сөз таптары, олардың категориялары мен индивидтері түркі тілдерінің ерекшелігін ескере отырып жасалды.Осы онтологиялық моделдерді пайдалана отырып, «қолда» императив етістігінің онтологиялық моделін жаап көрдік. Ең бірінші «қолда» етістігі V, және императив мағынаны білдіретін болған соң-Imprv деп белгілейміз. Сөздің өзінің морфемдік талдауы: N-түбірі зат есім, -да жұрнағының қосылуы арқылы NV-зат есімнен туындаған етістік деп талдаймыз. Сонда «қолда» етістігі V, Imprv: N, NV(-да) деп онтологиялық моделін жасай аламыз.

Біз зерттеу жұмысымыздың негізінде Қазақ тілінің ұлттық корпусы, Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусы және Алматы қазақ тіл корпусы, Татар тілінің «Туган тел» ұлттық корпусы, Башқұрт тілінің ұлттық корпусымен белсенді жұмыс жасадық. Соның негізінде біршама айырмашылықтар мен әртүрлі белгіленімдерді аңғардық. Бұл дегеніміз, 2013 жылдан бастап басталған жоба аясында бірізділік мәселесінің әлі шешілмеуі. Қазақ тілінің ұлттық корпусы және Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусында морфемдік талдаудың белгіленімі қазақша атауларымен және олардың қысқартуларымен берілген. Онтологиялық моделдер әлі еңгізілмеген. Қазақ тілі корпустарының ішінде онтологиялық моделдер негізінде сөздің морфемдік талдауын жасайтын корпус - Алматы қазақ тіл корпусы. Алайда, Алматы қазақ тіл корпусы Шығыс армян ұлттық корпусының (EANC) іздеу жүйесіне бейімделе отырып жасалғандықтан, әлемдік метатілді пайдалануды жөн көрген. Біз грамматикалық категориялардың формаларымен де корпус көлемінде жұмыс атқарып көрдік. Соның негізінде «Құтты білік» атты сөздікті жасап шығардық. Сол кезде мәселен, көсемше UniTurk метатілі негізінде AdvbP деп белгіленсе, Алматы қазақ тіл корпусында-Conv деп белгіленеді. Ал түркі тілдерінде олардың тек үстейтін мағыналары белгіленгенін көре аламыз. Мәселен, көсемше жұрнағы -іп өткен шақ мағынасын беретін болса, UniTurk метатілінде ол-PastTense, Алматы қазақ тіл корпусында-pst.evid, «Туган тел» татар тілінің корпусында pst_def, Башқұрт тілі корпусында да дәл осы белгіленімді жолықтырамыз. Мақала көлемінде императив етістікпен жұмыс жасадық, тіпті императив етістікті (бұйрық рай) белгілеудің өзінде әртүрлілік

байқалады. UniTurk метатілінде Imprv, Алматы қазақ тіл корпусында imper, «Туган тел» татар тілі корпусында және Башқұрт тілінің ұлттық корпусында IMP деген белгіленіммен беріледі. Башқұрт және Татар тілдерінде іліктестіктің байқалауы олардың корпустары көлемінде белгіленімдері «Leipzig Glossing Rules» ұсынған әлемдік стандартқа сәйкестендіріп жасағандықтан. Әрине, біз бұған қарай отырып корпустар тілінің барлығы бірдей әртүрлі деген пікірді ұстана алмаймыз. Етістіктің көпше (PL) немесе жекеше (SG) тұруы, жақ категорияларының берілуі, Алматы қазақ тілі корпусы мен UniTurk метатілінде етіс категориясының (Voice_category) белгіленуі секілді бірізділікті де байқай аламыз.

Бұл тұста компьютер тілінде морфологиялық онтологиялық моделдерді белгілеу барысында болатын өзекті мәселені анықтай аламыз. Егер, UniTurk метатілі түркі тілдерінің корпустарында толықтай дерлік пайдаланылса, жүйелілік пен бірізділік болар еді деген тұжырымға келе аламыз. Өйткені, зерттеу барысында корпусты тек қана лингвист ғалымдар пайдаланбайтынын ескеруіміз қажет. Бірізділіктің болмауы тіпті линвгист ғалымдардың өзіне зерттеу жұмысы барысында көптеген қиындықтар тудырады. Сол қиындықтармен біз салыстырмалы зерттеу әдісін пайдалану кезінде жоғарыда көрсеткен белгіленім мәселесінде ұшырастық. Түркі тілдері үшін ашылмай келе жатқан морфологиялық, синтакистік, семантикалық мәселелерді корпус көлемінде ашып көрсету үшін біз онтологиялық моделдер мәселесін жүйеге әкелуіміз қажет.

Қорытындылай келе, «Құтты білік» дастанындағы «қолда» императив етістігін Қазақ тілінің ұлттық корпусы, Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусы, Алматы қазақ тіл корпусы және түркі тілдері ішінде «Туган тел» татар тілі корпусы, Башқұрт тілінің ұлттық корпусы негізінде талдау жасадық. Корпустар бойынша морфемдік талдау негізінде онтологиялық моделдер жасалып, корпустар арасындағы белгіленім айырмашылығы дәлелденді. «Қолда» императив етістігінің ең жиі, 14,000-ға жуық сөзқолданысы Қазақ тілінің ұлттық корпусында іскери стиль түрінде кездесетінін көрдік.

«Қолда» етістігі татар тілінде-хупла, башқұрт тілінде-«ярҙам ит» түрінде келеді. Ең көп Башқұрт тілінің ұлттық корпусында кездеседі. Алматы қазақ тіл корпусында, Башқұрт және татар тілдерінің корпустарында морфемдік талдау онтологиялық моделдер арқылы талданады.

Корпустық лингвистика негізінде жаслған жұмыстардың бірі-«Құтты білік» дастанында кездесетін екі буынды етістіктердің сөздігін құрастырдық. Корпустық әдіс негізінде талдау жұмыстарын сөздікте пайдаландық.

Бүгінгі таңда тілдік бірліктерді корпустық лингвсистикада зерттеу жұмыстары қарқынды жүргізілуде. Бұл тіл біліміндегі көптеген ғылыми жұмыстардың жүргізілуін жеңілдетпек. Сондықтан біз бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарын әлі де жалғастырмақпыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
2. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке. – СПб.,1900. – С.32.
3. Манкеева. Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2014. – 640 б.
4. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Қ. Егеубаев. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.
5. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». Том 5
6. Шәріпбай А. Ә., Разахова Б. Ш., Муканова А. С., Ергеш Б. Ж. Ш-34 Қазақ тілі грамматикасының математикалық және онтологиялық моделдері мен электрондық тезаурусы. Монография. – Нұр-Сұлтан: «Булатова А. Ж.» ЖК, 2020 – 218 б.

Интернет ресурстар

1. Қазақ тілінің ұлттық корпусы - https://qazcorpus.kz/
2. Қазақ тіл ұлттық корпусының кіші корпусы - https://qazcorpora.kz/
3. Алматы қазақ тіл корпусы - http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=kz
4. «Туган тел» татар тілінің корпусы - https://tugantel.tatar/
5. Башқұрт тілінің корпусы - http://web-corpora.net/bashcorpus/search/
6. «Құтты білік» дастанындағы екі буынды етістіктер сөздігі - https://kazakhsaa.github.io/quttibilik/

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БИОТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

К.Қ. Жұбатханова,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың PhD докторанты,
Қазақстан, Астана.
mailto:zhubathanova@mail.ru"mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние казахской биотехнологической терминологии, особенности формирования терминологической системы и процесс адаптации международных научных наименований на казахский язык. Результаты исследования включают рекомендации, направленные на развитие казахской терминологии в области биотехнологии и повышение ее эффективности в научном обороте.

Ключевые слова: биотехнология, терминология, казахские биотермины, международные термины, стандартизация, перевод, унификация, научный язык, терминотворчество, лингвистическая адаптация.

Abstract. The article examines the current state of Kazakh biotechnological terminology, the features of forming the terminological system, and the process of adapting international scientific terms into the Kazakh language. The results of the study include recommendations aimed at developing Kazakh terminology in the field of biotechnology and enhancing its effectiveness in scientific communication.

Keywords: biotechnology, terminology, Kazakh bioterms, international terms, standardization, translation, unification, scientific language, term formation, linguistic adaptation.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілдің толыққанды қызметін қамтамасыз ету мақсатында қабылданған Үкіметтің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы №1045 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» терминологиялық қорды жүйелеу, реттеу, біріздендіру және салалық терминологияны дамыту мәселелеріне ерекше мән берілген. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының деректеріне сәйкес, мемлекеттік тілдің қолданылу сапасын арттыру және қазақ тілінің салалық терминдер жүйесін жетілдіру үшін ғылым мен техниканың түрлі бағыттары бойынша 270-тен аса терминологиялық сөздік жарық көрген. Тәуелсіздік жылдары қалыптасқан қазақ тіліндегі терминқор 330 мыңнан астам бірлікті құрайды; соның ішінде қазақша баламасы жоқ шетелдік терминдер – 33 479, ұлттық тіл негізінде игерілгендері – 6 317, ал ұлттық тіл элементтері мен шетелдік компоненттерді ұштастыра жасалған аралас терминдер – 293 204 бірлік ретінде көрсетіледі.

Қазіргі ғылым мен технология қарқынды дамыған жағдайда кез келген тілдегі жаңа сөздердің 90 пайыздан астамын арнаулы лексика құрайтыны белгілі. Терминдер арнаулы тілдің негізгі семантикалық өзегі ретінде ақпараттың басты мазмұнын жеткізетіндіктен, қазақ тіліндегі ұлттық сипаттағы терминдер мен атауларға деген сұраныс артып отыр. Әрбір жиырма бес жыл сайын жаңа ғылыми пәндердің саны шамамен екі есеге көбейетіні ескерілсе, бұл үрдіс жаңа терминдерге деген ерекше қажеттілікті туындатып, терминологияның бейберекет қалыптасуына себеп болуда. Осындай «терминологиялық тасқын» мамандар мен терминолог ғалымдардың алдына ұлттық терминологияны кешенді түрде реттеу, жүйелеу, біріздендіру және стандарттау міндетін қояды.

Сондықтан ғылым мен техниканың әр саласында кеңінен қолданылатын терминдердің жасалуы, қалыптасуы мен дамуының теориялық және практикалық аспектілерін жан-жақты зерттеу аса маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ терминологиясында қоғамдық өмірдің барлық саласына енгізілуге тиісті терминдер мен атаулардың жасалу ерекшеліктерін, олардың тілдік нормаға сәйкестігін, сондай-ақ аударма дәлдігін қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып табылады.

Осы ретте біз соңғы кезде қарқынды даму үстіндегі сала – биотехнология терминологиясына тоқталғымыз келіп отыр.

Биотехнология, молекулярлық биология, генетика ғылымдарының дамуы жаңа ғылыми ұғымдардың бұрын-соңды болмаған қарқынмен пайда болуына алып келді. Ғылым тілі ретіндегі қазақ тілінің даму деңгейі осы жаңа терминдерді қабылдау, жүйелеу, стандарттау үдерістерінің сапасына тәуелді. Ұлт тілінде термин жасап, ғылыми-техникалық терминологияны ұлт тілі негізінде қалыптастыру үшін термин шығармашылығында іске қосылатын амал-тәсілдер мен термин жасауда пайдаланылатын ішкі көздерді айқындап, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетудің маңызы айрықша [1, 12]. Сондықтан биотехнологиядағы жаңа терминдердің қазақ тіліндегі баламаларын дұрыс қалыптастыру – тек лингвистикалық емес, ғылыми-инновациялық саясатқа да қатысты стратегиялық мәселе.

Қазақ терминологиясына арналған жұмыстар өткен ғасырдан бастау алып, еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта өз дамуының жаңа кезеңіне өтіп отыр. Ұлттық термин жасау және қалыптастырудың А. Байтұрсынұлынан бастау алған ұлттық тіл негізі не бет түзеген ғылыми көзқарасқа сүйенген қазақ ұлттық терминологиясының ғылыми қағидаттары қалыптасып, қазақ терминологиясы дамуының соны бағыттары айқын далды. Ғылым мен білімнің түрлі салалары бойынша ұлт тілінде терминологиялық қор қалыптасып, терминология тіліміздегі жеке құрылым ретінде ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты зерттелу үстінде. Қазақ терминологиясын жаңаша бағдар лау, реттеу және ілгері дамытуға байланы сты академик Ә. Қайдар ұлттық термин жасау және қалыптастырудың негізгі ғылыми қағидаттарын нақтылап берсе [7, 1-4], Ө. Айтбайұлы заман талабына және мемлекет тік тілдің өскелең сұранысына орай, ұлттық терминдерге қатысты өзінің жеке пайымдауларымен толықтырды [8, 64-б.], Ш. Құрманбайұлының ұлттық терминологиялық қор қалыптастыруда қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барын ша ұтымды пайдалану және өзге тілдерден термин қабылдауға қатысты өзінің ғылыми ұстанымдарын белгілеп, терминологияның ғылыми-теориялық негізін қалыптастыру Қазақстандағы терминологиялық жұмы старды жүргізуге негіз болатын бірінші мін дет екендігіне назар аударды.

Қазақ терминтануы саласында жалпы терминжасам теориясы жете зерттелгенімен (Құрманбайұлы, Шыңғысбаева, Айғабылов), биотехнология сияқты жаңа, динамикалық салалардың терминологиялық жүйесі толыққанды зерттелген деп айту қиын. Қазіргі уақытта биотехнология саласында қолданылатын терминдердің басым бөлігі орыс немесе ағылшын тілінен тікелей алынған, бұл қазақ тілінің ғылыми стиль қалыптастыруындағы табиғи дамуын тежейді [2, 45].

Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте термин (лат. терминус – шекара, шек) – білімнің немесе қызметтің арнаулы саласы ұғымын білдіретін сөздер немесе сөз тіркестері деген анықтама беріледі. Термин ерекшеліктеріне: 1) жүйелілік; 2) анықтама сының болуы (терминдердің көпшілігі үшін); 3) өзінің терминологиялық өрісі ше гінде моносемиялылық, яғни осы ғылым ның, пәннің немесе ғылыми мектептің терминологиясы тән болу үрдісі (осыған байланысты математика, физиология және лингвистикадағы «функция» сияқты термин дер салааралық омонимдер деп аталады); 4) экспрессияның болмауы; 5) стилистикалық бейтараптық жатқызылады [3, 327]. Терминнің бұл қасиеттері терминологиялық өрістің ішінде ғана жүзеге асырылады да, одан тыс жерде термин өзінің анықтамалық және жүйелік сипаттамаларын жоғалтады, яғни бейтерминденеді.

Біздегі негізгі мақсат – қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің қалыптасу деңгейін талдау, негізгі проблемаларды айқындау және болашақтағы даму перспективаларын ұсыну.

Қазақ ғылыми терминологиясының қалыптасуы бір ғасырдан астам уақытқа созылған күрделі процесс болып саналады. Құрманбайұлы көрсеткендей, қазақ терминологиясы төрт негізгі кезеңнен тұрады:

1. XIX ғасырдың екінші жартысы – алғашқы ғылыми түсініктердің қалыптасуы;
2. Алаш кезеңі (1905–1930) – ұлттық терминжасамның гүлденуі;
3. Кеңес кезеңі – интернационал терминдердің орыс тілі арқылы жаппай енуі;
4. Тәуелсіздік кезеңі – ұлттық ғылыми тілдің қайта жаңғыруы.

Терминжасамның негізгі қағидаттары: мағыналық дәлдік, жүйелілік, бірізділік, ұлттық тіл нормаларына сәйкестік, халықаралық үйлесімділік [2, 17]. Бұл қағидаттар биотехнология саласына да айқын қатысты, өйткені бұл саладағы терминдердің көпшілігі интернационал сипатқа ие.

Мемлекеттік терминология комиссиясының мәліметтері бойынша қазіргі таңда қазақ тілінде 25 мыңнан астам ғылыми-техникалық термин ресми бекітілген, 250-ден астам салалық терминологиялық сөздік жарық көрген [4, 2]. Соған қарамастан, биотехнология саласында терминдер әлі толық жүйеленген емес.

Биотехнология – жоғары интернационалданған сала. Терминдердің басым бөлігі латын және грек түбірлерінен құралған (transgenesis, polymerase, recombinant DNA, genome editing). Бұл терминдер International Scientific Vocabulary құрамына енеді [4, 3]. Лингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, биотехнологиялық терминдер көп тілдерге үш модель бойынша таралады:

1. Тікелей қабылдау (transliteration) – геном, мембрана, модификация;
2. Калькалау – көшірме жасау (clone);
3. Семантикалық бейімдеу – тілдің ішкі сөзжасам құралдары арқылы жаңа термин жасау.

Өзбек тіліндегі биотехнологиялық терминдердің дамуын талдаған Исмоилов Алишер интернационал терминдерді ұлттық тілге бейімдеу кезінде морфологиялық сәйкестік пен семантикалық дәлдік ең маңызды фактор болып табылатынын айтады [6, 45]. Бұл тәжірибе қазақ тіліне де дәл келеді: интернационалдық негізді сақтай отырып, ұлттық тілдің ішкі нормаларын бұзбау қажет.

Қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің 70-80%-ы аударылмаған түрде қолданылады: модификация, мутация, вектор, секвенирлеу, экспрессия және т.б. Мұндай терминдер қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарымен сәйкес келе бермейді.

Терминжасамдағы стандарт пен бірізділіктің болмауы салалық терминологияның негізгі проблемаларының бірі болып отыр. Ғылыми ортаның өзінде бір ғылыми мақалада “секвенирлеу”, екіншісінде “секвенциялау”, үшіншісінде “реттелу” сөздері қатар қолданылып жатады. Терминологиялық норманың болмауы ұғымдық жүйенің тұрақсыздығына әкеледі.

Морфологиялық үйлесімсіздік де терминжасамның проблемаларының бірі. Интернационал жұрнақтар «-ция, -циялау, -изация» – қазақ тілінің табиғи сөзжасам жүйесімен қабыспайды. Мысалы, модификациялау, консолидациялау, иммортациялау сияқты формалар жасанды естіледі. Бұл туралы лингвистер де жиі мәселе көтереді [2, 19].

Биотехнология, басқа да салалық терминологияда бірізді термин жүйесінің болмауына ғалымдар мен тіл мамандары арасындағы ынтымақтастықтың әлсіздігі де әсер етеді.

Терминдер көбіне биологтар тарапынан ұсынылады, бірақ олар тілдік нормаға сай емес, ал тіл мамандары ұсынған баламалар ғылыми ортада қабылданбай жатады. Бұл салалық терминологияның кәсіби деңгейде қалыптасуына кедергі келтіреді [1, 61].

Терминдердің ғылыми айналымға баяу енуі тағы бір мәселе. Қазақ тілінде биотехнология бойынша оқулықтар, әдістемелік құралдар өте аз. Нәтижесінде терминдер бекітілгенімен, практикада қолданыс таппайды.

Ал енді, даму перспективасы мен ұсыныстарға келетін болсақ, қазақ–ағылшын–орыс бағытында салалық биотехнология сөздігін жасау, терминжасам стандарттарын қалыптастыру қажет. Қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің жүйесін қалыптастыру үшін келесі қағидаттар ұсынылады:

1. интернационалдық түбірді сақтау;
2. қазақ морфологиясына сәйкестендіру;
3. жіңішке/жуан үндестік заңын сақтау;
4. калькалау тек терминдік мағына толық ашылғанда ғана қолдану.

Сонымен қатар, ғылыми кадрлардың қазақша жазуын қолдау аса маңызды. Биотехнология бойынша қазақша ғылыми мақалалар санын арттыру, соның ішінде Qazaq

Journal of Biology and Biotechnology сияқты журналдар ашу, PhD диссертацияларын қазақ тілінде қорғауды ынталандыру.

Биотехнология терминжүйесінің дамуына түркі тілдері арасындағы терминологиялық интеграцияны нығайту да оң әсер етеді. Өзбек, түрік, әзербайжан, қырғыз тілдеріндегі терминологиялық модельдерді салыстыру, ортақ терминологиялық платформа құру – түркі ғылыми кеңістігінің дамуына ықпал етеді [6, 47].Сонымен қатар, қазақ тіліндегі ғылыми мәтіндер корпусын жасап, терминдердің қолданылу жиілігін статистикалық және когнитивтік тұрғыдан талдау қажет деп есептейміз.

Қазақ тіліндегі биотехнология терминологиясының қалыптасуы – әлі де даму үстіндегі сала. Қазіргі терминдер жүйесі интернационал сөздерге тәуелді, жүйелілік пен стандарттау жеткіліксіз. Дегенмен, ғылыми-әдістемелік база, ұлттық терминологиялық мектеп, мемлекеттік қолдау және түркі тілдес елдердің тәжірибесі қазақ биотехнологиялық терминологиясының толыққанды қалыптасуына мүмкіндік береді.

Терминологиялық сөздік әзірлеу, стандарттарды бекіту, қазақша ғылыми еңбектерді көбейту – биотехнология саласының қазақ тілінде дамуына серпін беретін негізгі факторлар.

Әдебиеттер тізімі

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы, 2014. – 312 б.

2. Шыңғысбаева Д.М. Қазақ терминологиясының даму сипаты// Лингвистика мәселелері. – 2012. – №4. – 15–48 б.

3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990 . - 685 с.

4. Қазақстан Республикасы Тіл саясаты комитеті. Терминологиялық қордың қазіргі жағдайы. – Астана, 2025.

5. Crystal D. International Scientific Vocabulary: Linguistic Analysis. Oxford University Press, 2020.

6. Ismoilov A. Biotechnological Terminology in English and Uzbek. International Journal of Applied Linguistics, 2025.

7. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1993, №1.

8. Айтбайұлы Ө. Қазақ тілінде термин жасау жолдары мен принциптері хақында // Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. Астана, 2002.

LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS OF CERTAIN EXAMPLES OF TASHBEH ART IN THE TRAGEDY “MIRZO ULUGBEK”

M. Ikramova,
Namangan State Pedagogical Institute
Department of Philology, PhD
Uzbekistan, Namangan

Abstract. The article describes the semantic, functional, artistic and stylistic analysis of some similes in the tragedy "Mirzo Ulugbek" by Maqsud Sayhzoda.

Keywords: Dramatic work, tragedy, speech, artistry, means of artistic representation, simile.

INTRODUCTION

Speech and action are the basis of dramatic works. The theme and idea of the work is revealed through the discourse of artistic symbols. Therefore, special attention is paid to the speech of characters in dramatic, especially poetic stage works, concise content, charm, melodiousness, and musicality are given and polished based on the means of artistic representation.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Means of expressing artistry and imagery in artistic discourse, including dramatic works, means of badiiy tasvir vositalari, [1] ko‘chimlar, troplar, [2] uslubiy figuralar // stilistik figuralar, sintaktik-stilistik figuralar, [3] she’riy san’atlar [2] poetic art names are called by different terms [2]

and they are divided into several types semantically and functionally. In the work, we relied on the theories of scientists such as T. Boboev, M. Yoldoshev [4] and used methods such as analysis, synthesis, and classification based on anthropocentric theories.

RESULTS AND DISCUSSION

In the tragedy "Mirzo Ulugbek", Maqsud Shaikhzade appropriately and effectively used more than 20 tools of artistic representation, such as metafora, o‘xshatish, jonlantirish, epitet, tanosib, tadrij, perifraz, mubolag‘a, ironiya, sarkazm. In particular, he actively used the figurative tool of simile.Simile is ameans of artistic representation based on bright and exaggerated depiction of the object of the image by simulating it to something else, relying on the general characteristics of the thing-phenomena being compared [5:375]. Simile is also referred to as the art of allusion in literary sources.Simulating and comparing two things and concepts, actions or situations, etc., is called the art of simile. It is one of the ancient arts that is widespread in literature, especially in poetry. Thesimilarity between two things, concepts, two actions and situations is the basis for the emergence of metaphor [5:319]. Simile is used in all components of an artistic work: portrait, mental experience, speech description, landscape, character image [6:4]. This interpretation is clearly confirmed by the analysis of the tragedy "Mirzo Ulugbek" by Maqsud Sheikhzada.In connection with the main character Mirzo Ulugbek, the author expresses the image of nature -the landscape of the sky with an inimitable artistry through similes.Maqsud Sheikhzade describes the image of the sky in Act 1 of the tragedy in the speech of the III guard as follows:

Shu zangori ko‘kni degin yalanglik o‘tloq.
Mana senga misol uchun, bir to‘da yulduz,
Fahming yetsa, uni bilgin bir suruv qo‘y deb.
Manadeylik o‘sha bulut...Lekin asli-chi,
Yaylovdagi tog‘ tizmasin qorli sirtlari,
Fahming yetsa, sen chaqmoqni hassa deb bilgin.
Qo‘ychivon oy –o‘dag‘aylab urar tog‘larga.
Yomg‘ir –osmon qo‘ylarining tabarruk suti.
Qorlar esa qo‘ylardan to‘kilgan junlar. [7:7-8]

The art of tashbeh occurs through four juzv: mushabbih (o‘xshatilayotgan narsa), mushabbihun bih (o‘xshayotgan narsa), vajhi shabih (o‘xshatilish sababi), vositai tashbih (o‘xshatish vositasi). According to the use of these elements, tashbehi muyaqqad (noaniq o‘xshatish) are distinguished. A simile that includes mushabbih and mushabbihun bih is considered a tashbehi muyaqqad (noaniq o‘xshatish). The above similes are exactly the same.The skill of the writer is that he describes the sky with unique similes in harmony with the keeper's profession, outlook, and world of thought. The guardian of the homeland, a person who does not have heavenly knowledge, but has an image of a king, a scientist, Ulugbek. That's why the author describes the watchman in thepersonality of the astrologer and scientist Ulug'bek. and the head of the herd looks like a shepherd and draws the landscape of the sky and meadow in harmony based on the art of tashbeh as if the shepherd leads the sheep, and the shepherd moon leads the stars towards one goal. From the context, it is understood that the moon is Ulugbek, and the stars are his students.Another aspect is that in the above passages, where the image of the sky and the palace are harmoniously created, the writer uses the sky, blue, stars, moon, rain, lightning, snow; He skillfully used the art of proportion by using words belonging to the same semantic nest, such as meadow, sheep, herd, herd, wool, shepherd.Wisdom and logic are embodied in the author's comparison of lightning to a rod: the rod of the shepherd moon is the rod of justice in the hand of King Ulugbek. As a shepherd leads a flock through his staff, the scientist and king Ulugbek leads the country.In the last stanzas, the author compares the rain to blessed milk, through individual occasionalism, the author simultaneously describes the similarities of the process of milking milk (broken sound) and the movement of rain in the pouring rain, irni refers to the fact that mother earth is a blessing, a source of abundance.In the next line, the snow is like a sheep's wool. In the theme of white wool, the author expresses the content of a bright future in proportion to the similarities of the characters. From the analysis, it is understood that the guard was a shepherd in the past, and the author uses similes to describe him according to his

profession and level, and achieves clarification of Ulugbek's philosophy. The paradigm of these analogies can be expressed as follows:

samo → o‘tloq → saroy
cho‘pon → oy → Ulug‘bek
chaqmoq → hassa → adolat hassasi
bulut → qorli cho‘qqi → shoh Ulug‘bekka xos viqor
yomg‘ir → sut → mo‘l-ko‘llik
qor → jun → yorug‘ kelajak.

The dramatist describes Ulugbek's mastery of palace and sky knowledge, the king, using the speech of the guard in a popular national style. Creating philosophy and logic by describing nature and society in harmony is a characteristic of the writer Sheikhzada. In the following lines, the author expresses the lunar landscape in the speech of this watchman by means of more specific similes: xumpar –oyning goh to‘nini yag‘riniga tashlab beparvo kezishi, goh zim ketib, chodirida pisib yotishi, goh uyatmay ishtongchang 40 kunlik chaqaloqdek yalang‘och pinagini buzmay yallo qilib handon otib kulishini [7:8.] describes with unique artistry. During Act 1 of the tragedy, Maqsud Shaykhzada introduces the three guards into a dialogue, and in their speech, they manage to reveal more vividly the qualities characteristic of the king and scholar Ulugbek:

I posbon
Oy *deganing, ya’ni* ***barcha yulduzga rais****.*
Ya’ni, ulug‘ jahongirga yulduz bo‘ladi.
Sohibqiron ***Temurbekning yulduzi****…*[7:9]

The author uses a simile to describe the atmosphere of the historic palace, suitable for the stage, in the gilded colors: oy →rais →Amir Temur + yulduzlar →saroy ahli The author refers to the past through the lexemes of oy, yulduz, and in the speech of the watchman, he refers to the great globetrotter who created Samarkand, saying that “oyning sohibqiron Temurdek qudratli va yulduzlar saltanatiga abadiy hukmdor”, and managed to describe the phenomena of nature and society in harmony. Maqsud Shaykhzada unites the characters in the work around theking, scholar Ulugbek and discovers them through his speech. It is worth noting that every symbol in the Ulugbek palace is familiar with celestial science, and the author talks about them with a philosophical philosophy in the interpretations typical of their past and profession. In fiction, oy is often associated with go‘zal dildorga, yor yuziga, yorning qoshiga, ezgulikka, yangi kunga. Maqsud Sheikhzade describes samo, saroy in an unconventional way. Adib describes Moon-specific characters in Ulughbek's speech in view 2 of the 1st veil with expressiveness in a manner characteristic of the king and scholar:

Marhabo, ey ***samovotning oltin yo‘lchisi****!*
Nega ***beling shuncha bukik*** *charchab qoldingmi?*
Oh azizam, ming-ming yillar yiroq yo‘llarda
Yurgan yo‘lchi *tolib qolsa, taajjub emas!* [7:10]

In the speech of the author Ulugbek, in relation to the moon, he expresses the symbols of the sky, such as oyga nisbatan samovotning oltin yo‘lchisi, yurgan yo‘lchi. Ulugbek's scientific theories and philosophical observations are revealed when the master of words compares the moon oltin yo‘lchiga. In the context, the author points out that the moon's rotation around the earth along its orbit was studied in detail by Ulugbek. In the next sentence, Adib philosophically expresses the concepts in Ulugbek's speech by comparing the moon sign to human characteristics:

Sen ham ***inson fikri qadar charchamas, tolmas****,...* [7:10]

In this simile, the literary idea expresses the lexemes of fikr –oy in a philosophical and logical sense. The creator painted the image of oy –Ulug‘bek in the same colors, that is, through the simile of the king Ulug'bek, through the simile inson tafakkuridek, meningdek olim va shohlarcha fikrlab og‘ir, zalvorli yo‘llarni bosib o‘tasan-u hech tolmaysan will never be able to represented dignity. The author demonstrates these analogies below in Ulugbek's speech:

U-u-u*... qaragin,* ***manzillaring qancha serhasham****,*
Hech bir ***shohga*** *shuncha izzat nasib bo‘lmagan.*[7:10]

By assonance, the word owner expressed the meaning oy –shoh Ulug‘bekka xos har qanday insonning qo‘li cho‘zsa yetmaydigan olislik, saroy muhitiga xos serhashamlik. In the next stanza, the author of Ulugbek's speech emphasizes that “*oyni o‘zidanda oliynasab hukmdor ekanligini, u bosgan yo‘llarni bosib o‘tajagini”.*

CONCLUSION

We understand and feel the phenomenon of Ulugbek more deeply in the similes that Shaykhana skillfully polished. Maqsud Shaykhzade uses the visual tool of the simile he created in the speech of the guards and Ulugbek to describe the symbolsin proportion to his identity, spirit and position. In the drama, similes of the theater served to express artistry, emotional-expressiveness and national folk color.

References

1. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
2. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
3. Мамажонов М. Маҳмудов У. Услубий воситалар. – Фарғона, 1994.
4. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.
5. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
6. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатишлар. – Тошкент: Фан, 1976.
7. Шайхзода М. Мирзо Улуғбек. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.

DİYALOG BAĞLAMINDA BASİT CÜMLENİN SEMANTİĞİ VE İŞLEVSEL OLANAKLARI

Руқийя Каракоц,
Баку Мемлекеттік Университеті
Әзербайжан / Баку
Raghayeva@mail.ru

Аңдатпа. Диалог контекстінде қарапайым сөйлемнің семантикасы мен функционалдық мүмкіндіктері тілдік өрнек жүйесін және коммуникациялық процестің құрылымын айқындайтын маңызды сала болып табылады. Қарапайым сөйлем құрылымдық жағынан күрделі болмаса да, диалог ішінде әртүрлі мағыналық реңктерді бере алатын икемді тіл бірлігі болып табылады. Сөйлеу барысында сөйлеушінің ниетін, ұстанымын және эмоционалдық күйін білдіруге қызмет етеді. Осы тұрғыдан қарапайым сөйлемнің семантикасы тек сөздердің мағынасына ғана емес, сондай-ақ контекстке, интонацияға және сөйлеушінің прагматикалық мақсатына байланысты қалыптасады. Диалогтарда қарапайым сөйлемдер көбінесе ақпарат беру қызметін атқарумен қатар, растау, жоққа шығару, сұрақ қою, бағыттау және әсер ету функцияларын орындайды. Сонымен қатар, өзара түсінушілікті қамтамасыз етуде, сөйлеу ағынын сақтауда және коммуникацияның динамикасын қолдауда орталық рөл атқарады. Бұл жұмыста қарапайым сөйлемнің диалогтағы семантикалық әртүрлілігі, прагматикалық жүктемесі және функционалдық потенциалы зерттелген; контекстке байланысты өзгеретін мағына деңгейлері, сөйлесушілер арасындағы қатынасты реттеу жолдары және тілдің интерактивтік құрылымы талданған. Қорытындылай келе, диалогта қарапайым сөйлем қарапайым құрылымға ие болуына қарамастан, кең семантикалық әлеуетке және жоғары коммуникациялық мәнге ие екені анықталды.

Тірек сөздер: қарапайым сөйлем, диалог, семантика, прагматикалық жүк, функционалдық мүмкіндіктер.

Abstract. In the context of dialogue, the semantics and functional potential of simple sentences constitute an important area that shapes both the linguistic expression system and the structure of the communication process. Although structurally simple, the simple sentence is a flexible linguistic unit capable of conveying various shades of meaning within dialogue. During speech, it serves to express the speaker’s intent, stance, and emotional state. In this respect, the semantics of the simple sentence is determined not only by the meanings of words but also by context, intonation, and the speaker’s pragmatic purpose. In dialogues, simple sentences often perform functions beyond conveying information, including affirmation, negation, questioning, guidance, and influence. Moreover, they play a central role in ensuring mutual understanding,

maintaining the flow of conversation, and sustaining the dynamics of communication. This study examines the semantic diversity, pragmatic load, and functional potential of simple sentences in dialogue; it analyzes context-dependent meaning variations, methods of regulating interlocutor relationships, and the interactive structure of language. In conclusion, although structurally simple, simple sentences in dialogue possess extensive semantic potential and high communicative value.

Keywords: simple sentence, dialogue, semantics, pragmatic load, functional potential etc.

Giriş.

Diyalog bağlamında basit cümlenin semantiği ve işlevsel olanakları, dilbilimsel araştırmalarda temel bir inceleme alanı olarak öne çıkar. Basit cümle, yapısal açıdan karmaşıklıktan uzak olsa da, konuşma sürecinde farklı anlam düzeyleri ve pragmatik işlevler yüklenebilir. Özellikle iletişimin interaktif doğası içinde basit cümleler, konuşmacının niyetini, tutumunu ve duygusal durumunu yansıtmak açısından kritik bir rol oynar. Semantik analiz, yalnızca sözcüklerin anlamını değil, bağlam, intonasyon ve konuşmacının iletişim amacı ile ilişkili anlam katmanlarını da göz önüne almalıdır. Diyaloglarda basit cümleler, bilgi aktarımı dışında onaylama, reddetme, soru sorma, yönlendirme ve etkileme gibi işlevleri yerine getirir; bu yönüyle hem konuşma akışını düzenler hem de etkileşimdeki dinamizmi sağlar. Dilin fonksiyonel yapısı, basit cümlenin esnekliğini ve pragmatik değerini ortaya koyar. Bu çalışmada, basit cümlenin diyalogdaki semantik çeşitliliği, fonksiyonel potansiyeli ve etkileşimsel rolü ele alınacaktır. Ayrıca, farklı bağlamlarda anlamın nasıl şekillendiği, konuşmacılar arası ilişkiyi düzenlemedeki işlevi ve iletişimdeki etkinliği sistematik bir biçimde incelenecektir. Sonuç olarak, basit cümlenin yapısal sadeliğine rağmen yüksek işlevsel ve semantik değer taşıdığı vurgulanacaktır.

Herhangi bir dil olgusunun kapsamlı analizi için bilindiği üzere, ona 1) anlam, 2) biçim ve 3) işlev boyutlarından yaklaşmak gereklidir. *"Bilindiği üzere, semantiğin temel kategorisi, merkezi kavramı anlamdır… Dilbilimsel semantik, doğal, canlı dil birimlerinin, yani morfemlerin, kelimelerin, kelime gruplarının, deyimlerin ve cümlelerin anlamlarını kabul görmüş dilbilim yöntemleriyle incelemekle ilgilenir"* [3, 25]. Cümlelerin anlamı ise sentaktik semantik kapsamında araştırılır. *"Sentaktik semantik, basit cümlenin eksik yapısında daha çok ortaya çıkar. Doğal olarak, her bir basit cümlenin yapı tipi, bileşenlerinin leksik birimlerinin ifade ettiği anlamların toplamından oluşur. Ancak bu anlamlar, basit cümlenin yapısal bileşenlerinin ayrı ayrı ifade ettiği leksik semantikanın anlam ve gramatikal açıdan bir bütünlük içinde tezahür ettiği nesnel anlam olarak değerlendirilir. Basit cümlenin sentaktik semantiği ise esas olarak öznel anlamdır"* [1, 86]. Diyalog dilinde basit cümlelerin semantiğinde leksik, gramatik ve intonasyonel anlamlar mevcuttur. Örneğin: *"Ay bacı, atan ehsanına bir qab su ver, içim*" [6, 30]. Bu cümlede leksik semantik: b*acı, ata, ehsan, bir, qab, su, vermek, içmek* kelimeleridir. Bunlar basit cümleyi oluşturan leksik birimlerdir. Burada gramatik-morfolojik semantikanın tezahür araçları hâl, kişi ve haberlik göstergeleridir. Sentaktik semantiğin ifade araçları ise yapısal metinde semantik ilişki ve kelime sırasıdır: atan ehsanına, bir qab su, içmek, vermek fiilleridir. Konuşma parçaları olarak kullanılan "ay" nidaları ise emosyonelliğe hizmet eder. Başka bir örnek: *"Bu saat balık gətirim"* [6, 76]. Diyalogda basit cümlenin farklı anlamları ortaya çıkar. Bazen diyalog, durumun eşit olmayan şekilde bölündüğü bir yapı sergiler. Örneğin: "*Ben doktordan korkuyorum","Ben doktordan korkmuyorum","Doktor beni korkuttu" ve s.* Herhangi bir basit nedensel cümlenin yapısı, semantik-sentaktik asimetriye sahiptir. Bu asimetri, durumun karmaşıklığı ve şartlarının sonucunda ortaya çıkar ve diyaloğu, nedensel cümlelerle ifade edilir. Bilindiği gibi, nedensel durum yalnızca basit nedensel cümlelerle tezahür etmez; aynı zamanda basit cümlenin haber kısmı nedensel olmayan fiillerle de ifade edilebilir [130, s.125]. Bu cümlelerde semantik-sentaktik asimetri ve izomorfizm olgusu mevcuttur ve diyalog dilinde de dönüşümlü hale gelir. Örneğin, "Ben senden korkuyorum" cümlesi diyaloğun bağlamında "Ben senden neden korkuyorum?" anlamını taşır ve yapısal olarak oto-kauzatif bir cümleye benzer. "O, çocukken beni korkuturdu" gibi cümlelerde nedensel ve nedensel olmayan cümleler karşıtlık oluşturur.

Sonuç olarak, intonasyon çeşitliliği diyalogda basit cümle sisteminde sentaktik-semantik farklılık yaratır. Nedensel basit cümlelerde bu durum belirgindir ve özellikle nedensel içerikli (oto-kauzatif) cümleler, diyaloğun dikkat çeken yapılarıdır. Herhangi bir nedensel basit cümle, yapısal olarak özgün sentaktik-semantik asimetri özelliklerine sahiptir. Bu asimetri, durumun karmaşıklığı

ve diyaloğun nedensel şartları nedeniyle ortaya çıkar ve basit cümlelerle ifade edilir. Nedensel durum sadece basit nedensel cümlelerle tezahür etmez; basit cümlenin haber kısmı nedensel olmayan fiillerle de sunulur. Eğer bütün nedensel basit cümlelerin yapısında semantik-sentaktik asimetri gözlemleniyorsa, diğer basit cümlelerde de denotatif nedensel durum kendini gösterir.

Bir nedensel durum hem nedensel hem de nedensel olmayan basit cümlelerle ifade ediliyorsa, belirlenen semantik sistemin ilişkisi iki tip cümle arasında ortaya çıkar ve gerçekleşir. Basit cümleler yapısal olarak birbirinden farklıdır; semantik ilişki sistemi içerisindeki bu özgüllük, semantik-sentaktik asimetrinin doğasını belirler ve bu olgu dönüşümlülük (konversiya) olarak adlandırılır [10, 112]. Bu tür cümleler nitelik olarak birbirleriyle konversif ilişki içindedir. Konversiyalaşma olgusunun özü, yapısal dönüşüm ile gerçekleşir. Örneğin: "Güçlü kahkaha ile, heyecanla yatakhaneye gitti." "Yatakhaneye heyecanla, (heyecandan güçlü) güçlü kahkaha ile gitti." Bu cümleler nedensel basit cümleler olup konversiyalaşmıştır. "Güçlü kahkaha yatakhaneyi…" ifadesi, nedensel basit cümlenin konversiyalaşmış formudur ve diyaloğun her bir karakterinin konuşmasında dönüşümlü olarak kullanılır. Q.A. Zolotova bu tip cümleleri "oto-kauzatif cümleler" olarak adlandırır ve bunlar fonksiyonel-sentaktik bir konudur [9, 287]. Bu formlar, nedensel anlamı ifade eder. Örneğin: *"Çünkü sen benim annemin ahugözlü gelini olacaksın"* [4, 36].

Diyalogda basit cümlenin semantiği, onun gramatik ve aktual öğelenmesiyle de bağlantılıdır. *"Geleneksel sentakside, cümlede ve metinlerde kullanılan kelime grupları ve cümle öğeleri, esas olarak söz türleri arasındaki sentaktik ilişkiler temel alınarak incelenmiştir. Modern fonksiyonel gramer kitaplarında ise, geleneksel yaklaşımdan farklı olarak, sentaks aynı şekilde metnin yapısına ve özelliklerine farklı açılardan yaklaşır; cümle veya metin, bir dizi sentaktik sistem içinde zincirleme biçimde organize edilir. Bu yaklaşım 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış ve 1970'lerde pratik olarak uygulanmıştır. Böylece, basit cümle incelenirken hem geleneksel paradigmatik analiz yöntemleri hem de modern sentaktik yöntemler çerçevesinde çalışmalar yapılmıştır"* [5, 39-40].

Diyaloglarda bir sentaktik birim olarak basit cümlelerin sıralaması, hem edebi dilin normal hem de anormal kuralları çerçevesinde kendini gösterir. Ə. Cavadov'un belirttiği gibi: *"Dil birimlerinin sıralanması da diğer dil olayları gibi dilin içsel kuralları temelinde gerçekleşir. Bu, 'Ben eve gidiyorum' ve 'Ben evden geliyorum' cümlelerinde yön ve çıkış hâllerinin dilin iç kuralları ve fiilin gereksinimleri doğrultusunda işlendiğini gösterir. Fiilde kök ve eklerin dizilimi de belirli kurallar çerçevesinde oluşur"* [2, 4]. Basit cümlenin anlamı ve sıralaması, paradigmatik ve sentaktik düzeylerde ele alınabilir. Diyalogda basit cümlelerin paradigmatik anlamı ve sıralaması, morfolojik ve sentaktik modeller temelinde incelenebilir. Özellikle diyaloğun kelime sırası ve inversiyonunun fonksiyonel analizi önemlidir. A.N. Baskakov, modern Türk edebiyatından örnekler üzerinden üç faktörü göstermiştir: vurgulu tonlama, konuşma stilizasyonu ve aktualleşme. Örneğin: "Güzel at-at güzel, gelmiş tren-tren gelmiş" [8, 20]. Modern Azerbaycan Türkçesinde inversiyon olgusu hakkında M. Bayramov adaylık tezinde araştırmalar yapmış, T. Yadixanova Özbek dilinde diyaloğun basit cümlelerinin birincil ve ikincil öğeleri seviyesinde inversiyonun fonksiyonel-stilistik, emosyonel ve iletişimsel-bilgilendirici yönlerini incelemiş; dil ve konuşmadaki bu sürecin oluşma nedenlerini, aktualleşme (tema-rema) ile bağlantılı özelliklerini açıklamıştır [7, 20].

Sonuç olarak, diyaloğun basit cümleleri, hem dilbilimsel hem de pragmatik açıdan önemli bir inceleme alanı sunmaktadır. Bu cümleler, yapısal olarak basit görünmelerine rağmen, semantik ve sentaktik açıdan zengin bir potansiyele sahiptir. Diyalog bağlamında, basit cümlenin anlamı yalnızca leksik ve gramatik ögelerle değil, aynı zamanda intonasyon, bağlam ve konuşmacının pragmatik amacı ile şekillenir. Kauzatif ve oto-kauzatif cümleler, semantik-sentaktik asimetri ve konversiyalaşma olguları üzerinden, neden-sonuç ilişkilerini ve iletişim dinamiklerini açığa çıkarır. Ayrıca, basit cümlelerin sıralaması ve inversiyon fenomenleri, diyalogdaki anlam aktarımını ve vurgu mekanizmalarını etkiler. Bu çalışmada, basit cümlenin diyalog içindeki işlevsel ve semantik çeşitliliği, yapı ve bağlam ilişkileri dikkate alınarak incelenmiş; basit cümlenin karmaşık anlam ve iletişimsel işlevlere sahip olduğu, dilin etkileşimsel yapısında merkezi bir rol oynadığı ortaya konmuştur.

Kaynakça

1. Abbasov, Ə. Sadə cümlənin semantik konsepsiyası// – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, № 1. –2003. – s.86-89.
2. Cavadov, Ə.M. Təktərkibli cümlələrdə sözlərin sırası. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis/ –C.M.Cavadov. –Bakı: Elm, –1981, –224 s.
3. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin semantikası /İ.Məmmədov. – Bakı: Xəzər nəşriyyatı, –2006. – 327 s.
4. Məmmədxanlı Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Məmmədxanlı. –Bakı: Avrasiya Press, –2005. –416 s.
5. Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb camlə sintaksisi. Dərs vəsaiti/ M.M. Musayev. – Bakı: Mütərcim, –2011. – 404 s.
6. Şıxlı, İ. Dəli Kür/ İ.Şıxlı. – Bakı: Yazıçı, – 1983. –435 s.
7. Байрамов, М.М. Инверсия в современном Азерпбайджанском языке:/ Автореф. Дис… канд. филол. Наук. /– Баку, 1987. – 24 с.
8. Баскаков, А.Н. Функциональная значимость иниерсии в современном турецком предложении// Moskva: Тюркологический сборник, – 1966. – с. 22-35 .
9. Золотова, Г.А. Очерк функций синтаксиса русского язика /Г.А. Золотова, –Москва: Наука, –1973. – 351 с.
10. Ломтев, Т.П. Предложение и его грамматические категории/Т.П. Ломтев. – Москва: Наука, –1972. – 349 с.
11. Москальская, О.И. Проблемы системного описания синтаксиса/ О.И. Москальская. – Москва: Наука, – 1974. – 510 с.
12. Ядиханова Т.С. Порядок слов в простом предложения в узбекском языке:/ автореф. дис. канд. филол. наук./ – Москва, 1954. – 20 с.

İNGILIZCE'DE SÖZCÜK YAPISI

F.R.Kerimova,
Devlet Gümrük Komitesi Akademisi İngilizce öğretmeni
AMEA Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü
Filoloji bilimleri alanında felsefe doktoru, doçent

Аңдатпа. Ағылшын тілінде сөз құрылысы – тіл білімі мен лексикологиядағы негізгі мәселелердің бірі. Сөздің құрылысы оның түбір, қосымша және туынды формаларының бірігуі арқылы жасалып, мағынасына және қолданылу ерекшеліктеріне әсер етеді. Ағылшын тілінде сөздер әдетте морфемалардан тұрады; олар мағына беретін ең кіші тілдік бірліктер болып саналады. Жай сөздер түбір морфемалардан құралса, туынды және күрделі сөздер қосымшалар мен бірігулер арқылы кеңейеді. Мұндай құрылымдар тілдің грамматикалық заңдылықтары, сөз жасалымы және семантикалық қатынастары жөнінде маңызды мәліметтер береді. Бұл зерттеуде ағылшын тіліндегі сөздердің құрылысы мен түрлері жүйелі түрде қарастырылатын болады.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, құрылым, сөз, қосымшалар, түбір және т.б.

Abstract. The structure of words in English is a fundamental topic in linguistics and lexical studies. The structure of a word is formed through the combination of roots, affixes, and derived forms, influencing not only its meaning but also its functional usage. Words in English typically consist of morphemes, which serve as units of meaning. While simple words are composed of root morphemes, derived and compound words are expanded through affixes and combinations. These structures provide important insights into the grammar of the language, word formation processes, and semantic relations. This study systematically examines the structure and types of words in English.

Keywords: English, structure, word, affixes, root, etc.

Giriş. İngilizce sözcükler, kök ve eklerin birleşimiyle oluşan morfolojik yapılar olarak ele alınır. Basit sözcükler yalnızca kök içerirken, türemiş sözcükler köklerin çeşitli eklerle genişletilmesiyle meydana gelir. Ayrıca bileşik sözcükler, birden fazla kökün birleşmesiyle oluşur ve anlam açısından yeni bir bütün oluşturur. İngilizcede sözcük yapısının anlaşılması, dilin morfolojik yapısı, sözcük türleri ve anlamsal ilişkilerin çözümlemesi açısından önemlidir. Çalışma, sözcüklerin yapısal özelliklerini, türemiş ve bileşik biçimlerini örneklerle açıklamakta ve dilin genel yapısı ile ilişkisini ortaya koymaktadır. İngilizce sözcük yapısının sistematik incelenmesi, hem dil öğrenimi hem de dilbilim araştırmaları açısından temel bir referans oluşturmaktadır.

Dilbilimde sözcük yapısı, morfolojinin temel araştırma konularından biri olarak, dil birimlerinin oluşum mekanizmalarını ve iç yapı prensiplerini incelemek açısından özel bir öneme

sahiptir. İngilizce, analitik bir dil türü olarak, sözcük yaratımı ve biçim değişimi süreçlerinde sınırlı çekim (fleksiyon) olanaklarına sahip olmasına rağmen, gelişmiş türetme (derivasyon) ve bileşik (kompozisyon) mekanizmalarına sahiptir. Bu açıdan İngilizcede sözcük yapısının araştırılması yalnızca dilin içsel kurallarını değil, aynı zamanda tarihî gelişim aşamalarını, söz varlığının anlamsal dinamiklerini ve gramatikal kategorilerin oluşum özelliklerini anlamak için önemli bir bilimsel temel oluşturur. Modern İngilizce sözcüklerin yapısı hem sözcüksel (leksikal) hem de gramatikal açılardan ilgi çekici ve çok boyutlu bir araştırma konusudur. Sözcükler yalnızca dilin temel birimi olarak işlev görmekle kalmaz, aynı zamanda morfolojik yapıları, anlam yükleri ve kullanım bağlamları dilin gelişim ve değişim süreçlerini yansıtır. Modern İngilizcede sözcük yapısı, genellikle temel kök, önek (prefiks), sonek (suffiks) ve bazı durumlarda bileşik öğeler üzerinden oluşur. Önekler, sözcüğün anlamını değiştirerek yeni sözcük birimleri yaratırken; sonekler sözcüğün işlevsel kategorisini (isim, fiil, sıfat vb.) belirler. Ayrıca bileşik ve birleşik sözcükler modern İngilizcede yaygın olarak kullanılmaktadır ve genellikle sosyal, teknolojik ve kültürel yenilikleri yansıtır. Anlamsal düzeyde sözcük yapısı, sözcüğün anlam spektrumunu belirler. Morfolojik değişimler ve ekleme (affiks) süreçleri ile sözcüklerin anlamı genişler ve daha kesin ifade edilir. Fonolojik değişimler de sözcüklerin algılanmasını etkiler; örneğin vurgu ve intonasyon farkları sözcüğün işlevini ve anlamını değiştirebilir.

Modern İngilizcede sözcük yapısını incelemek hem dilbilimciler hem de dil öğrenenler için önemlidir. Bu, yeni sözcüklerin oluşumunu, mevcut sözcüklerin değişimini ve dilin küresel üsluplara göre gelişimini anlamayı sağlar. Sözcük yapısı, dilin sistemli yapısını yansıtır ve dinamik doğasını açık bir şekilde gösterir. İngilizce sözcük yapısı, kök, önek, sonek ve bazı durumlarda infiks, dönüşüm (konversiyon) ve sıfır morfem gibi unsurların karşılıklı ilişkisi temelinde oluşur. Sözcüklerin morfem bileşenlerinin analizi, dilin nominatif olanaklarını, anlamsal genişlemeyi ve işlevsel yükü belirlemeye imkân tanır. Amacımız ingilizcede sözcük yapısının morfolojik modellerini sistemleştirmek, leksik-anlamsal özelliklerini ve işlevsel potansiyelini belirlemektir.

Sözcük, dilin temel birimi ve söz varlığının öncü öğesidir. Söz varlığı, yani dilin leksikası – İngilizce de dahil olmak üzere her dilin sistemi – sürekli bir değişim sürecindedir. Bazı sözcükler kullanımdan kalkar ve arkaikleşir; diğerleri ise ortaya çıkarak söz varlığını zenginleştirir. Her dilin ayırt edici özelliği, taşıyıcılarının toplumsal, kültürel ve günlük yaşamda meydana gelen en küçük değişikliklere dahi hassas tepki verebilme yeteneğidir.

Dil söz varlığının zenginleşmesi farklı yollarla gerçekleşir: mevcut sözcükler üzerinden yeni sözcüklerin yaratılması, mevcut sözcüklerin anlamsal yapısının genişletilmesi ve homonimlerin ortaya çıkması, diğer dillerden veya aynı dilin lehçelerinden sözcüklerin alınması gibi.

Dil içinde yeni sözcükler, belirli modeller – dilde oluşmuş tipolojik örnekler temelinde – oluşturulur: verimli sözcük yapıcı morfemler ve ekler aracılığıyla, iki veya daha fazla kökün birleşerek tek bir sözcük oluşturması yoluyla (bileşik sözcük), ayrıca eksiksiz eklenmesiz sözcük yaratımı yoluyla. Bu yöntemlerin her birinin kendi tipolojisi vardır ve bu tipoloji dilin genel tipolojik karakterine bağlıdır. Dolayısıyla sözcüğün morfolojik yapısında şu morfemler ayırt edilebilir: kök morfem, sonek morfem (suffixal) ve önek morfem (prefixal). İngilizcede, genellikle kök morfem, ses yapısı bakımından temelle örtüşür; çünkü modern İngilizce sözcük yapısı çoğunlukla tek morfemli karakter taşır. Örneğin *friend* sözcüğü kök morfem olmakla temel işlevini de yerine getirir. Bu temele *-ship* soneki eklenir ve bu durumda temel "kök-temel" olarak adlandırılabilir: *friend* + *ship* = *friendship*. Benzer şekilde, İngilizce *read* fiilinin ses yapısı hem kök morfem *read-* hem de temel *read-* ile örtüşür ve bu temele çeşitli ekler eklenir: *reader* – okuyucu, *reading* – okuma (süreç), *readable* – okunabilir; önekli morfemle *unreadable* – okunamaz (okunamaz) forması oluşur. Yapılan analizler göstermektedir ki, İngilizce sözcük yapısı çoğunlukla analitik karakter taşır ve bu yapı, türetme (derivasyon), bileşik yapılar (kompozisyon) ve dönüşüm (konversiyon) gibi mekanizmaların etkin kullanımı ile belirginleşir. Kök morfem sözcüğün anlamsal çekirdeğini oluştururken, önek ve sonekler anlamsal genişleme ve gramatikal tonlamaların oluşmasını sağlar. İngilizce sözcük yapısının esnekliği ve üretkenliği, dilin dinamik gelişiminin başlıca göstergelerinden biri olarak öne çıkar. Bilim insanları, yeni adlandırmaların kaynaklarından bahsederken şunları belirtir: "Dillerin tipolojik çeşitliliğine ve kaderlerinin tekrarsızlığına rağmen, yeni adlandırmaların toplam dört kaynağı, yani

söz varlığını zenginleştirmenin dört yolu veya yöntemi vardır: 1) morfemik türetme; 2) anlamsal türetme; 3) serbest olmayan birleşmelerin oluşması; 4) ödünçlemeler." [2,102]. Morfemik türetme, yeni sözcüklerin dile özgü sözcük yaratıcı morfemler aracılığıyla (ekleme, affiksleme), bileşik sözcük ve kısaltma yoluyla oluşturulmasını kapsar [1, 107-108].

İngilizcede morfolojik sözcük yaratımı şu alt türleri içerir: eklemeli (affiksal) sözcük yaratımı, bileşik sözcük oluşturma, ses değişimi, kısaltma, yineleme. Bu alt türler arasında, İngilizcede taşıt araçlarının adlandırılmasında en üretken olanlar eklemeli sözcük yaratımı, bileşik sözcük oluşturma ve kısaltmadır. Her dilin söz varlığı, birbirine bağlı öğelerin bütünlüğünü oluşturur. Dilin sözcükleri birbirine sıkı bağlıdır ve farklı kökler üzerinde kurulu sistemler oluşturur: sözcük yaratımı sistemleri, anlamsal-gramatik sistemler (sözcük türleri), anlamsal sistemler (antonimler, eşanlamlılar, homonimler, leksiko-semantik gruplar, semantik alanlar vb.). Leksik-semantik dil sistemi, dilin söz varlığını ve öğelerin düzenli ilişkiler içinde bütün oluşturduğu bir sistemi kapsar [4, 248]. Leksik birim, dil sistemi öğeleridir ve birbirine karşıtlık, benzerlik, eşitlik, kapsama gibi ilişkilerle bağlıdır. Her bir birim belirli alanlara girer; bu alanlar birbirleriyle etkileşim içinde olan ve diğer alanların birimleriyle karşılıklı ilişkili çokluklardan oluşur [1, 64].

İngilizcede bileşik kelimeler, dilin söz varlığını zenginleştiren ve yeni kavramların kısa ifade edilmesini sağlayan önemli yapılardır. Bileşik kelimeler kimi zaman kelimeler birleştiğinde **orijinal anlamlarından tamamen farklı** yeni bir anlam kazanır. Örneğin *blackboard* siyah bir tahta değil, sınıfta kullanılan özel bir nesnedir. Ayrıca *ice cream* gibi bazı birleşik yapılar boşlukla yazılsa bile tek bir kavramı karşılar. Bu tür kelimeler özellikle sözlükbilimde, anlam biliminde ve kelime öğretiminde önemli yer tutar. Örneğin: notebook (defter), sunflower (ayçiçeği), blackboard (karatahta), raincoat (yağmurluk), haircut (saç kesimi), bedroom (yatak odası), toothpaste (diş macunu), football (futbol), newspaper (gazete), wallpaper (duvar kâğıdı), ice cream (dondurma), high school (lise), coffee table (sehpa), full moon (dolunay), post office (postane), mother-in-law (kayınvalide), well-known (iyi bilinen), part-time (yarı zamanlı), long-term (uzun vadeli), self-esteem (özsaygı), babysitter (bebek bakıcısı), greenhouse (sera), heartbeat (kalp atışı), daylight (gün ışığı), homework (ev ödevi), milkshake (milkşeyk), weekend (hafta sonu), snowman (kardan adam), toothbrush (diş fırçası), airport (havaalanı), teamwork (takım çalışması) ves.

Dil söz varlığındaki tüm sözcükler, paradigmatik ve sintagmatik ilişkilerle birleştirilmiştir. Paradigmatik ilişkiler, herhangi bir sözcük grubunun veya sınıfın yapısını karakterize eder; formaca veya anlamca benzer üyelerden seçilen ve aynı zamanda bir temel üzerinde birbirine karşıt konumlandırılan öğelerdir [3]. Bu ilişkiler, karşıtlık kavramına dayanır.

Sonuç. Bu çalışma, İngilizce'de sözcük yapısının dilbilimsel analizlerde ne geder önemli bir yer tutduğunu ortaya koymuştur. Sözcüklerin kök, ek ve türemiş biçimlerden oluşan yapısı, yalnızca kelimenin anlamını belirlemekle kalmamakta, aynı zamanda onun kullanım alanını, dil içindeki işlevini ve diğer sözcüklerle kurduğu ilişkileri de şekillendirmektedir. İngilizce'nin analitik bir dil olması, eklerin sınırlı fakat işlevsel biçimde kullanılmasına yol açmış; buna karşın türetme ve bileşik sözcük oluşturma gibi süreçler oldukça gelişmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, sözcük yapısının dilin söz varlığının zenginleşmesine, yeni kavramların ifade edilmesine ve iletişimde daha esnek yapılara imkân tanıdığı sonucunu desteklemektedir. Sonuç olarak, İngilizce'de sözcük yapısının sistematik olarak incelenmesi, hem sözlükbilim hem de öğretim açısından değerli bilgiler sunmakta ve dilin genel işleyişini daha iyi anlamaya katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

1. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков. - В сб.: Новое в лингвистике, вып.3. М., 1963, с. 74-75.

2. Кубрякова Е.С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования.- В сб.: Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966, с.98-99.

3. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов. - В сб.: Новое в лингвистике, вып.5, М., 1970, с.137.

4. Leonhard Lipka. An outline of English lexicology: lexical structure, word semantics, and word-formation. Tübingen: Niemeyer, 2002. 212 p.

ABZAS, DISKURS VA EPIZOD

N.E. Qobilova,
PhD, Mirzo Ulug‘bek nomidagi
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
O‘zbekiston, Toshkent
902462141@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается абзац, считающийся основной единицей текста, и его прагматический анализ в тексте, а также сам абзац и связанные с ним явления, прагматическая функция абзаца в тексте.

Ключевые слова: абзац, дискурс, эпизод, текст.

Abstract. The article discusses the paragraph, which is considered the main unit of the text, and its pragmatic analysis in the text, as well as the paragraph and its related phenomena, the pragmatic function of the paragraph in the text.

Keywords: paragraph, discourse, episode, text.

Bugungi kunda matn tilshunosligi yo‘nalishida qator tadqiqotlar yaratilmoqda. Matnning pragmatik mazmunini tadqiq qilishga qiziqish borgan sari ortmoqda. Matnning asosiy birligi bo‘lmish abzas matn tarkibida o‘ziga xos pragmatik funksiyalarni ham bajaradi. Tilshunoslikda abzas nazariyasi ilk bor Aleksandr Bain [1] tomonidan ilgari surilgan va dastlab ritorik aspektda tadqiq qilingan. Xususan, Utley Thomas Haskell, Francis Christensen, A.L.Becker, Paul C.Rodgers, Richard L.Larson, Lewis Edwin Herbert, Adams Sherman Hill kabi olimlar tadqiqotlarida bu xususida fikr boradi.

Badiiy adabiyotda abzas va diskurs yondosh hodisa bo‘lib, bir-birini taqozo qiladi. Diskursga lingvistik lug‘atlarda shunday ta’rif beriladi [2,94]:

Discurse (nemischa diskurs, fransuzcha diskurs, inglizcha diskurs): 1) asl ma’no – mantiqiy fikrlash; 2) keyinchalik bu atama dialog ma’nosida qo’llanila boshlandi; 3) diskurs – bu og‘zaki va yozma shakldagi izchil nutq. Bunda, tahlil nutqni uzatuvchi va qabul qiluvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirga qaratilgan; 4) maxsus kommunikativ yozma matnlarda yoki og‘zaki nutqda qayd etilgan, ma’lum bir holatda amalga oshirilgan voqea kognitiv va tipologik jihatdan aniqlangan makon; 5) matn situatsion kontekst bilan uzviy bog‘langan; 6) rus stilistikasida diskurs kommunikativ-stilistik jihatdan o‘rganiladigan matndir; 7) Nemis-avstriya maktabida diskurs lisoniy ifoda hisoblanadi, ma’lum bir ijtimoiy amaliyotning (lingvistik korrelyatsiyasi), tilning o‘ziga xos tarzda tartibli va tizimli qo‘llanilishi, uning orqasida g‘oyaviy va tarixiy jihatdan shartli mentalitet turadi; 8) Diskurs - bu semantik munosabatlar bilan bog‘langan va kommunikativ va funksional maqsadlarda birlashtirilgan matnlarning integral to‘plami; 9) Y.S.Stepanov ta’kidlaganidek, diskurs atamasi dastlab o‘z ma’nosida edi. Rus tilida so‘zlashuvchi ilmiy hamjamiyat funksional uslub atamasini qo‘llashdi. Diskurs ta’rifi borasida bildirilgan fikrlar turlicha bo‘lib, ular diskursning ma’no va imkoniyati matnga nisbatan kengligini ko‘rsatadi. Rus olimi A.I.Gorshkov lingvistik adabiyotlarda “diskurs” termini keng ko‘lamda, ya’ni “matnning qismi”dan yaxlit nutqqacha bo‘lgan vaziyatlarni ifodalashda qo‘llanishini ta’kidlaydi [3,39]. Olim “diskurs” terminini “matnning qismi” ma’nosida tushunadi va diskursni matn muammosi masalalari qatorida o‘rganilishi, matn birliklari nomlari bilan sinonimligini, mazkur terminni alohida o‘rganish muhim emasligini aytadi [4,53].

Bizningcha, olim matn birliklari deganda abzasni nazarda tutgan. Chunki abzas va diskurs doim matnda yondosh hodisa sanaladi.

Ilmiy tadqiqotlarda diskursning ma’nosi “jonli nutq” kabi izohlanishi uning bir qanotini ko‘rsatadi. Bunda diskursning natijasi dialogik matn sifatida namoyon bo‘ladi. Bizning nazarimizda ham matn hamda diskurs tushunchalarini ziddiyatli hodisalar sifatida o‘rganish ma’qul emas. Lekin bu tushunchalarni muqobil birliklar, deb ham bo‘lmaydi. Deylik, “Yurtimizda yasharish fasli bahor kelishi bilan qirlar, adirlar, tog‘ yonbag‘irlari ko‘m-ko‘k tus oladi” gapi tahlilga tortilsa va bu gap grammatik nuqtai nazardan matn deb qaralsa, pragmatik tomondan ayni bahor kelishi bilan tabiatda, hududning barcha o‘zanlarida yasharish jarayoni boshlanganligi tushuniladi [5,36].

Bizningcha ham, matn va diskurs tushunchalari o‘zaro farqli hodisa va hamma matn ham diskurs hisoblanmaydi. Ammo abzas va diskurs hodisasi doim bir-birini taqozo qiladigan yondosh hodisa. Matndagi diskursning yuzaga chiqishi bevosita abzas orqali voqelanadi hamda abzas bilan diskurs birgalikda bitta epizodni tashkil qiladi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin: **abzas+diskurs =epizod.**

Badiiy matnda buni yaqqol ko‘rish mumkin. Masalan:

Devordan oshib tushamiz, bildingmi! – Birdan Daminning jahli chiqib ketdi. – Qorovul quvlasa, yantoqzordan qocha olasanmi? Chop, kiyib chiq! Biz kutib turamiz.

Otilib hovliga kirdim.

Oyim cho‘nqayib o‘tirib, echki sog‘ayotgan ekan. O‘tirgan joyida shu saratonda botinka nimaga kerak bo‘lib qolganini surishtirdi.

(O‘tkir Hoshimov, “Dunyoning ishlari”, 28-bet)

Yuqoridagi misolda *Otilib hovliga kirdim* bir sodda gapdan iborat abzas. Bu alohida epizod bo‘lgani uchun muallif uni o‘zidan oldingi va keying epizoddan ajratish maqsadida alohida abzasda voqelantirgan. Muallif ba’zan bir so‘zni, bir sodda gapni yoki yoki birgina parselyativ konstruksiyani ham alohida abzasda beradi va bu alohida epizodni shakllantiradi.

Quyidagi misolda ham buni ko‘rishimiz mumkin:

Goho-goho osmonda birdan yulduz uchib qolardi. Hozirgina yonib turgan yulduz to‘satdan lop etardi-yu, ingichka, nurli iz qoldirib g‘oyib bo‘lardi. Onam cho‘chib tushardi:

*– **Esiz ...Bir bechoraning joni uzildi-da...*** (O‘tkir Hoshimov, “Dunyoning ishlari”)

Bazan ikki va undan ortiq SSBlar ham bitta epizod hisoblansa bitta abzasda beriladi. Masalan:

– Barakalla! ...Yodgorboyga shunaqa mehribonman degin? Beri kel, o‘tir. Ma, bir payola choy ich, ko‘z yoshi bo‘ladi…Shunaqa mehribonman degin? Abror, o‘g‘lim, ana u behining kallagiga gazeta qistirib qo‘ygan edim, shuni olib kel. Barakallo…Xo‘sh, shuncha mehribon bo‘lsang, mana bunga quloq sol: “Shu vaqt ichida, ya’ni ikki yillik urushda Ittifoqning ko‘rgan talofoti 35 ming zambarak, 30 ming tank, 23 ming samolyotdan iborat”. Tushundingmi? Boshqasini qo‘y, nobud bo‘lgan zambarak shuncha bo‘lsa, hammasi qancha ekan? Shuncha zambarak bir kunda qancha o‘q chiqaradi deb o‘ylaysan? Shuncha o‘qni kim yetkazib berib turadi? O‘sha Yodgorboyga o‘xshagan askar bolalarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari, xotinlarimi?...Yodgorboyga o‘xshagan askar bolalarning ustiga dushman 100-200 samolyotni birdan yuboradi. Dushman samolyotlarini daf qiladigan ko‘p va zo‘r samolyotlarni kim yasab berib turadi? Yana o‘sha ota-onalar, aka-ukalarmi? Shularni ham mehr-muhabbati bordir. Shular ham sog‘inishar deyman? Yo senchalik sog‘inishmasmikin? Senchalik sog‘inishadi, lekin senga o‘xshab sog‘inishmaydi! Bularning yuragiga hamma narsa sig‘adi! Durust, sen samolyot yasolmaysan ketmon chopolmaysan…lekin qilaman desang, qo‘lingdan ish keladi. Sening ko‘kragingda o‘t bor, soch shu o‘tni, ho‘lu quruq baravar yonsin. Bizni hamma narsadan benasib qilmoqchi bo‘lgan Gitler hozir ham ancha narsadan mahrum qildi. Qani ilgarigi qishloq? Hozirgacha ham yonmagan yurak bo‘lsa mana shuni eslatishing bilan alanga oladi. Alanga oldir, yondir! Shunda farzand dog‘ida qolgan gitlerchilar ko‘payadi, yaxshi bo‘ladi…

Yuqoridagi abzas to‘rtta SSB dan tashkil topgan. “*Barakalla! ...Yodgorboyga shunaqa mehribonman degin? Beri kel, o‘tir. Ma, bir payola choy ich, ko‘z yoshi bo‘ladi…Shunaqa mehribonman degin?”*jumlasi birinchi SSBni, *“Abror, o‘g‘lim, ana u behining kallagiga gazeta qistirib qo‘ygan edim, shuni olib kel.”*jumlasi ikkinchi SSBni, *“lekin qilaman desang, qo‘lingdan ish keladi”*jumlasigacha bo‘lgan qism uchinchi SSBni hamda undan keying qism esa to‘rtinchi SSBni tashkil etadi.

Bu haqda Robert E.Longacre shunday munosabat bildirgan: “Now to return to our residue in the formulation of episode. Both chapter and string of paragraphs can now simply be replaced with discourse” (…har bir bob, abzas diskursni shakllantirishi mumkin) [6,6].

Persepsiya – bu atrof-muhitni ifodalash va tushunish uchun hissiy ma’lumotlarni tashkil etish, aniqlash va talqin qilishning kognitiv mahorati. Pragmatika – bu odamlar nutqni yoki matnni kommunikativ harakat sifatida tushunish va ishlab chiqarishni o‘rganadigan tilshunoslik sohasi [7].

Matn mazmuni kichik ko‘rinishdagi mazmuniy qismlar, birliklar yig‘indisidan iborat. Bu birliklar oddiydan murakkablikka qarab darajalanadi. Elementar (oddiy) ma’no birliklari matn mazmuniy tuzilishining eng quyi pog‘onasini shakllantiradi. Ular orqali predmetning nomi, uning mavjudligi haqidagi axborotdan tashqari ushbu predmetning xususiyatlari haqidagi modal va kechayotgan hodisaning zamon va makon ko’rsatkichlari haqidagi qo‘shimcha ma’lumotlar ifodalanadi. Matn mazmuniy strukturasida elementar ma’no birliklaridan yuqori pog’onada murakkablashgan ma’no birliklari joylashadi. Bu birliklar ma’nosida predmetning turli xususiyatlari ifodalanadi, ular orqali predmetga baho berilishi ham mumkin [8,120].

Bilamizki, matn abzaslardan tashkil topadi. Abzas matnni nafaqat qismga ajratadi, balki, uning idrok etilishi va tushunilishida ham asosiy o‘rin tutadi. Kitobxonda matnni o‘qish jarayonida beixtiyor har bir abzasda to‘xtab fikrlash jarayoni kuzatiladi va bu matn persepsiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kommunikativ maqsadni ko‘zlab yaratilayotgan har qanday matn axborot manbai va shu axborotni uzatuvchi vositadir. Uzatilayotgan axborot esa, matn mazmunining negizi hisoblanadi. Lisoniy tafakkur jarayonida dastlab matn yaratilsa, keyingi bosqichda ushbu matn mazmuni idrok etiladi. Idrok faoliyati ham ko‘p bosqichli faoliyat bo‘lib, uning ilk bosqichida mazmun axborot sifatida qabul qilinsa, keyingilarida mazmunni anglash, tushunish harakati bajariladi.

Quyidagi misolda ham buni ko‘rishimiz mumkin:

Goho-goho osmonda birdan yulduz uchib qolardi. Hozirgina yonib turgan yulduz to‘satdan lop etardi-yu, ingichka, nurli iz qoldirib g‘oyib bo‘lardi. Onam cho‘chib tushardi:

– ***Esiz ...Bir bechoraning joni uzildi-da...*** (O‘tkir Hoshimov, “Dunyoning ishlari”)

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, matndagi voqea-hodisalarni kitobxon ko‘z o‘ngida xuddi hozirgiday jonlantirishda abzas muhim rol o‘ynaydi. Bu abzasning pragmatik tomonlarini ham tadqiq etishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bain A. English composition and rhetoric. A manual. – New York, 1867 // https://hdl.handle.net/2027/uc2.ark:/13960/t6348rh2k
2. Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: Издательство ООО «Пилигрим» 2010. – С. 94.
3. Миловидов В. А. Текст, контекст, интертекст: Введение в проблематику сравнительного литературоведения. – Тверь: ТвГУ, 1998. – С. 39.
4. Горшков А. И. Русская стилистика. – Москва: Астрел –АСТ, 2001. – С. 53-258.
5. Shonazarova D. Intervyu matnning diskursiv tahlili.:Filol. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD)…diss. – Toshkent, 2024. – B. 36.
6. Robert E.Longacre . Discourse grammar.Studies in indigenous languages of Colombia, Panama, and Ecuador.Part I. 1976. – P. 6.
7. Perception and Text Comprehension. It’s a Matter of Perception! https://doi.org/10.3991/ijet.v13i07.7909
8. Черняховская Л. А. Смысловая структура текста и ее единицы//Вопросы языкознания, 1983.-№6 – С.120
9. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар:Филол. фан.док ...дисс.автореф. – Тошкент, 2010.

«ҰЯТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ МЕН ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Н.С. Қуаныш,
С. Торайғыров университетінің магистранты,
Қазақстан, Павлодар.
kuanyshevva_n@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается концепт «стыд» с позиции когнитивной лингвистики. Структура и семантическое содержание концепта анализируются на основе примеров из художественной литературы, пословиц и устойчивых выражений. Особое внимание уделяется

культурно-национальным особенностям понятия стыда в казахском обществе и его роли в системе духовно-нравственных ценностей.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, стыд, национальное мировоззрение, языковая картина мира, культурные ценности.

Abstract. The article examines the concept of «shame» from the perspective of cognitive linguistics. The structure and semantic content of the concept are analyzed through examples from fiction, proverbs, and idiomatic expressions. Special attention is given to the cultural and national characteristics of the concept of shame in Kazakh society and its role in the system of spiritual and moral values.

Keywords: Cognitive linguistics, concept, shame, national worldview, linguistic representation, cultural values.

Тіл білімінде антропоөзектік бағыт өзекті ғылыми парадигмаға айналып отыр. Бұл бағыт тіл мен адам болмысы арасындағы тығыз байланысты зерттеуді мақсат етеді. Әсіресе бүгінгі жаһандану дәуірінде адамның ойлау жүйесі мен дүниетанымының өзгеріске ұшырауы тілдегі ұғымдар мен сөздердің семантикасына, концептуалдық өрісіне тікелей әсер етуде.

Адам санасындағы өзгерістер тілде бейнеленіп, жаңа мағыналар мен мәдени коннотациялардың пайда болуына негіз болады. Себебі тілдегі ұғымдар мен сөздер – шынайы болмысты адам танымының сүзгісінен өткізу арқылы қалыптасады. Демек, тіл – адамның танымдық әрекетінің көрінісі ғана емес, оны ұйымдастырушы құрал да бола алады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен танымның бірлігі мен өзара байланысы – қазіргі лингвистикадағы маңызды ғылыми мәселелердің бірі.

Когнитивті лингвистика тіл мен таным арасындағы өзара байланысты зерттейтін тіл білімінің маңызды бағыты. Бұл бағыт адам санасында қалыптасқан менталды құрылымдарды, олардың тілде бейнелену жолдарын қарастырады. М. Тулекова «Когнитивтік ғылымның қазақ тіл білімінде алатын орны» мақаласында «Когнитивтік ғылым» термині алғашқыда белгілі бір ақпаратты қабылдау, оны електен өткізу, ми қыртыстарында сақтай отырып, қажетті кезде оны тәжірибеде қолдану үшін енгізген. Нәтижесінде адам миында білімнің қалыптасу, толығу жүйелерін зерттейтін ғылым пәні есебінде қолданылады» – деп пікір білдіреді [1, 210-бет]. Яғни, когнитивті лингвистика арқылы адамның қоршаған ортаны қалай қабылдайтынын, ұғымдарды қалай жүйелейтінін, оларды тіл арқылы қалай жеткізетінін анықтауға болады. Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағыт аясында бірқатар зерттеулер жүргізілген. Атап айтқанда, Г. Смағұлова, Ж. Манкеева, Н. Уәлиұлы, Э. Сүлейменова, А. Алдашева, С. Сәтенова, Ф. Оразбаева, Г. Сағидолла, А. Салқынбай, Б. Қасым, О. Жұбай, Б. Момынова, А. Ислам, т.б. сынды ғалымдардың еңбектерінде тіл мен мәдениеттің, тіл мен танымның өзара байланысы терең зерттеліп келеді. Бұл еңбектерде тілдік бірліктердің тек коммуникативтік қызметі ғана емес, сонымен қатар олардың концептуалдық мәні, мәдени-ұлттық сипаты да басты назарға алынған. Орынай Жұбай «Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы» еңбегінде тілдің адам ойы мен танымы арасындағы сабақтастығын, әрі оның грамматикадағы рөлін талдап зерттеген. Тіл – таным құралы. Таным – ақиқат болмыстың ойдағы көрінісі. Сол арқылы білім қоры жинақталып, ақпарат қабылданады. Тіл таным нәтижесінде түзілген әлем туралы біліммен, оның адам санасындағы көрінісімен тығыз байланысты. Сана мазмұны – субъектінің таным әрекетінің нәтижесінде жинақталған әлем туралы білімі. Сана – адамға ғана тән, сөйленіс әрекетімен тығыз байланыста болатын мидың әрекеті, онда болмыс мақсатты түрде бейнеленіп, реттелік отырады. Ақиқат болмыс адам санасында бейнеленеді. Сана субъектінің болмысты тануы арқылы қалыптасады. Адам қандай да бір нәрсе ойлаған кезде оның санасында сол заттың бейнесі көрініс табады. Таңбаның бейнесі ойға негіз болады. Ой сөз арқылы көрініс табады. Білім алдымен тілдік семантикада кодталады [2**,** 6-бет].

Концептуалды мазмұн мен тіл екі жақты байланыста болады. Концептуалды мазмұнды тілдің көмегінсіз сипаттау мүмкін емес. Себебі санадағы құбылыстарды тіл ғана бейнелей алады. Осыған байланысты Ахмет Байтұрсынұлы: «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама-қадарынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән-күй

болсын, сөзбен сөйлеп суреттеп көрсетуге, таныстыруға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді», – деп жазады [2, 6-бет]. Яғни сана тіл арқылы көрініс табумен қатар тіл арқылы қалыптасады. Ал адам санасындағы болмыстың өзіндік белгілері мен ерекшеліктері білім түрінде жинақталады. Білім – мәдениеттің когнитивті тұрғыда ұйымдасуының іргелі формасы. Тіл білім деңгейін анықтау үшін қолданылады. Тілдекөрініс таба отырып, білім адамның ойлау қызметінің нәтижесін көрсетеді [2, 7-бет].

Тіл біліміндегі таным теориясының универсалды сипатына қатысты Эльмира Оразалиеваның «Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы» атты ғылыми монографиясында тілдік универсалий мен таным сабақтастығы, тілдің табиғаты мен когнитивтік лингвистика, когнитивтік ұғымдардың ерекшелігі туралы жазылған. Зерттеуші бұл еңбегінде когнитивтік лингвистиканың бастау алған шағынан бастап зерттелуін, әрі кезең-кезеңімен дамуына дейін тоқталады. Тілдік құрылым – танымдық фактор екенін атап өтіп, Нығмет Сауранбаевтың «саяси сана», «мағыналық сыр», «ой мен ұғым», «санадағы сәуле», «тану қабілеті», «дүние тану» сынды ұғымдық тіркестерді шебер қолдана білген ғалымның тілдік тұжырымдарына тоқталады [3, 54-бет]. Осылайша, зерттеуші тіл мен ойлау жүйесінің бірлігін терең зерделей отырып, танымның тілдік көрінісін анықтауға баса назар аударады. Бұл тілдегі концепт ұғымын қарастыруға, яғни адам санасындағы менталды құрылымдардың тіл арқылы бейнелену ерекшелігін түсіндіруге негіз болады.

Концепт ұғымы адамзат баласының дүниетанымының негізін құрап, оның кілтін табу арқылы бүкіл әлем жайлы, болмаса тұтас бір ұлт жайлы түсінік ақпарға қол жеткізеді. Алтынай Тымболова «Лингвомәдениеттану негіздері» еңбегінде: «Концептілердің ұлттық құрамын қарастырғанда, оның ментальдық болмысын сөз етіп қана қоймай, образдылық тұрғысынан да түсінік беріп, «мәдениет мәйегі» ретіндегі рөлін де көрсеткен жөн. Концептілердің мәдениеттің айғағы болуының тағы бір белгісі – ондағы этимологиялар, соны ассоциациялар, бағалауыштық сапалар болып табылады» [4, 25-бет], – деп тұжырымдайды.

Концепт ұғымына келмес бұрын бірнеше мәселенің басын ашып алу керек. Олар: әлемнің концептуалды бейнесі, әлемнің ұлттық бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, т.б. Ә. Әлметова бұларды қоғамдық санадан бастап тарқатады. Қоғамдық сана – ғылым, философия, дін, мифология, өнер. Осылардан әлемнің ғылыми бейнесі, әлемге көзқарас бейнесі, әлемнің діни бейнесі, мифологиялық әлем бейнесі, әлемнің образды бейнесі бола отырып, әлемнің концептуалды бейнесін құрайды [4, 26-бет]. Әлемнің тілдік бейнесі мен концептуалдық бейнесіне ғалымның берген анықтамасы мынандай: «Әлемнің тілдік бейнесі – сөйлеу тілі арқылы сақталған ішкі және сыртқы әлем туралы барлық ақпарат. Әлемнің концептуалдық бейнесі – әлемнің тілдік бейнесі ұсынған ұғымдар мен түсініктер»[4, 27-бет]. Әлемнің концептуалдық жүйесін ұғымдар мен түсініктер құрайтын болса, олардың барлығы білімге бірігеді. Адам санасы білімнің біртұтас жинақталған қорына ие.

Қазақ тіл білімінде концептіні лингвомәдени бағытта зерттеген бірден-бір ғалым – З. Ахметжанова. Ол тілдің ділдік қорына жататын барлық концептілердің жиынтығын концептуалды жүйе деп атайды. Ал концептуалдық жүйені концептілі қосалқы жүйелер қалыптастыратынын айта отырып, мысалдармен дәлелдейді. Ол: аспан әлемі концептілері (күн, жұлдыз, аспан, комета, планета, т.б.), ландшафтылы концептілер (жер, теңіз, өзен, шабындық, орман, т.б.), антропоконцептілер (әмір, ел билеуші, бодан, жауынгер, т.б.) [4, 27-бет]. В.А. Маслова: «Концепт этникалық дүниетанымды бейнелей отырып, дүниенің этникалық тілдік бейнесін белгілейді, «болмыс шаңырағы» құрылысындағы бір кірпіш болып табылады. Концепт – мәдениетке сіңдірілген ұғым. Ол коннотацияларға ие, өз табиғаты жағынан бағалы, аксиологиялық қасиеті бар, тілде атауға, есімге ие» [4, 28-бет].

«Концепт» терминінің шығу тарихы мен зерттелу жайы атты М. Ахметованың мақаласында да концепт терминіне байланысты бірнеше зерттеушілердің көзқарастары, анықтамалары жазылған. Е. Абақан: «Концепт (ұғым) сөздің мағынасы ретінде түсініледі. Бірақ ол жалпылаудың (абстракцияның) ең жоғарғы деңгейін білдіретін ұғым – концепт емес – «оқиға», «процесс», «дерек» туралы ұғым. Сондықтан «концептуалды талдауда» сөздің немесе сөйлемнің контекске, яғни нақтылы мағынаға қатысты анықталуы тиіс», – деп

лингвистикадағы «концепт» пен логикадағы «ұғым» терминдерінің ара жігін ажыратып береді [5, 3-бет]. М. Күштаева зерттеу еңбегінде концепт теориясының ғылыми тұжырымдамасын жасайды. Онда «концепт» және «ұғым» терминдері, бір жағынан сөздің мазмұн межесінің түрлі даму кезеңін бейнелесе, екінші жағынан, оның түрлі қызметін көрсетеді. «Концепт» және «ұғым» тек қана сөздің таяныш боларлық ментальды түсінігімен қатар, әмбебап мәдени түсінік ретінде де ажыратылады – деп, концепт пен ұғымның түсініктеріне тоқталады [5, 4-бет].

Қазақ тіл білімінде әр түрлі сөздерге, ұғым-түсініктерге концептуалдық талдау жасаған зерттеушілер аз емес. Мәселен, «Бағалау», «Отбасы», «Бақыт», «Адам», «Сезім», «Туған жер», «Қыз», «Қазақ халқы», «Береке», «Көк», «Құт» т.б. концептілердің мән-мағынасы кеңінен талданып, когнитивтік моделі жасалған. Ғалым Анар Салқынбайдың «Абай сөзінің лингвопоэтикасы» атты еңбегінде «Қазақ өлеңіндегі «Бағалау» концепті» деген бөлім бар. Бұл бөлімде «Бағалау» категориясының семантикалық қыры ашылып, Абай шығармаларындағы бағалау концепті таразыланып, әлемнің тілдік бейнесінің көріністері анықталып, халықтық бағалау жүйесі сараланады. Бағалау – логика-семантикалық категория ретінде танылады. Ол қашан да айтушы не жазушының берген бағасымен, көзқарасымен, дүниетанымымен, жеке пікір-пайымымен байланысты. Мәтінде көрініс табатын жеке тұлғаның әлемді тануы, әлеуметтік жағдайы мен ойлауы өзіндік әлем бейнесін тану ерекшелігімен байланысты зерттеледі. Бағалау феноменін кешенді зерделеу, әсіресе Абай шығармалары негізінде айқындау қазақ тіл білімінде де өзекті ғылыми мәселелердің бірі [6, 74-бет].

Әр халықтың өзіндік мәдени келбетіне орай ұлттық концептілерге бай болатыны сөзсіз. Ол туралы Анар Салқынбай: «Кез келген тілде негізгі тұғырлы концепттер бар. Бұл тұғырлы ұғымдар ұлттың дүниетанымдық бірлігін, салт-дәстүрінің терең тарихи тұтастығын, рухани және материалдық мәдениетінің ерекшелігін, тілінің өзіндік сипатын анықтайды» – деп дәл баға береді [4, 32-бет]. Расымен де әр тілдің тұғырлы ұғымдары болады. Ол тұғырлы ұғымдар тіл мен мәдениеттің, ұлттың дүниетанымы мен санасындағы сан қырлы көзқарастар мен қағидаларды танытады. Сондай бір ұғымдардың бірі – ұят. Қазақ қоғамындағы ұят ұғымы – терең мәдени, әлеуметтік әрі моральдық мәнге ие концепт. Бұл ұғым адам мінез-құлқын реттейтін ішкі бақылаушы ретінде қызмет етеді. Әсіресе дәстүрлі ортада ұят – ар мен намыстың, тәрбие мен жауапкершіліктің айнасы саналады. Ұят туралы түсінікті нақтылау үшін алдымен бұл сөздің сөздіктегі мағынасына тоқталайық.

Ұят –1. зат. Адам бойындағы ізгі қасиет, ар-намыс, адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі ненің жақсы, ненің жаман екенін түсіну, ажырата білуі. Ұят адамның өзінің әлеуметтегі іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімін танытады. Ұят – адамгершіліктің бір жемісі, сонымен қатар ар-намыстың қосшысы. 2. псих. Адамның ұждан мен қоғамдағы моральдық принциптерге үйлеспейтіні жағымсыз, теріс қылық жасаған кезде байқалатын сезімі. Ұят, адамгершілік қасиеті мол, парасатты адамдарға тән сипат. 3. ауыс. Жарасымсыз, келіспейді деген мағынада. Демек ұят сөзінің мағынасы – адамның ар-намысына, имандылық сезіміне байланысты жағымсыз әрекеттен кейінгі ішкі күйзелісі, қысылуы [7].

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан концептінің құрылымы ядро (өзек), периферия (шеткі қабат) және ассоциациялар сияқты бөліктерден тұрады. «Ұят» концептісі де осы үш деңгейлі құрылым арқылы сипатталады. Ұят сөзінің өзегінде ар, намыс, абырой, адамгершілік ұғымдары тұрады. Бұл компоненттер – қазақ дүниетанымындағы ең басты моральдық-этикалық құндылықтар. Ар мен ұят – адам бойындағы ішкі тежегіш күш ретінде әрекет етіп, қоғамның тәртіп пен тәрбиеге негізделген құрылымын сақтауға көмектеседі. Ұят сөзінің перифериясында қысылу, елден ұялу, ата-анадан, жора-жолдастан, қоғамнан ұялу сияқты жағдаяттық, контекстке байланысты ұят сезімін тудыратын жағдайлар орналасады. Яғни ұят ұғымы тек ішкі моральмен емес, сонымен қатар әлеуметтік бақылаумен де байланысты. Мұнда адамның іс-әрекеті сырт көзден ұят бола ма деген сұрақ маңызды рөл атқарады. «Ұят» сөзімен тығыз байланыста қолданылатын фразеологизмдер мен мәдени-танымдық образдар да концепт құрылымына кіреді. Мысалы: бетке шіркеу болу, қарабет болу – ұятқа қалудың ауыр салдарын білдіреді; елдің көзіне түспеу – көпшілік алдында ұятқа қалмауға тырысу; иман, тәрбие, инабат ұғымдары да ұятпен астасатын рухани-адамгершілікті білдіретін категориялар.

Қорыта айтқанда, ұят концептісінің бұл құрылымы – қазақ халқының этикалық нормалары мен әлеуметтік қатынастарының көрінісі. Бұл ұғым тек жеке адамның ішкі күйі емес, тұтас бір ұлттың мәдени коды ретінде де қызмет етеді.

«Ұят» концептісінің мән-мағынасын, когнитивтік мәнін тереңінен талдауға болады. Әсіресе қазақ қоғамындағы «ұят», «ұят болады» деген ұғым-түсініктері мен тәрбиенің бұрынғы және бүгінгі ұрпақтар арасындағы семантикалық айырмашылығын ажырату үшін тілдік әрі әлеуметтік тұрғыдан талдау қажет. Бұл бағыттағы сараптау – әр түрлі тілдік деректер мен олардың семантикалық, психологиялық, когнитивтік қырларын зерттеу тіл білімі мен қоғамдық түсінікке елеулі үлес қосары анық. «Ұят» ұғымына қатысты зерттеу жұмысын жазған А. Дронзина, А. Юнисов, К. Ракимжанова мен М. Маликованың «Ар-ұят ұғымының философиялық мәні» атты мақаласында «ар-ұят» ұғымының философиялық мағынасы жан-жақты тарқатылады. Академик Ғарифолла Есім: «арлы адам, алдымен, құдайына қарағаң, құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі» деген екен. Сондықтан «ар-ұят» ұғымы кез келген ұлттың өмір сүру болмысында маңызды саналатын категориялардың бірі. «Ар-ұят» рухани құндылық ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынастарды бағалауда жиі қолданылады, адам болмысының ең маңызды көрсеткіші, басты сипаттамасы. Осыған қарамастан, ар-ұят қоғамда тек белгілі бір ұғым ретінде ғана танылмай, оны әрбір адам өзінің тұлғалық бейнесін көрсететін категория ретінде мойындай білуі шарт [8, 130-бет]. Қазақ тілінде ұят сөзі халық ауыз әдебиетінен бастап, Абай, Шәкәрім сынды тұлғалардың шығармаларынан да орын алған рухани құндылық ретінде көрініс табады. Қазақ дүнитанымында Шәкәрім өз шығармаларында «ар білімі» деген терминді қолданған. Ол «ар» сөзін «совесть» деп тәржімалаған. Ойшыл ар дегеніміз, ол тек адамға ғана қатысты түсінік ретінде саралай отырып, адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі ретінде танығаң. Арды адам бойындағы тұлғалық қасиетінің көрінісі ретінде тани отырып, оған адам өз тағдырында көлеңке түсірмей, таза ұстауға шақырады. Себебі арлы адамның әр ісі ізгілікке бағытталмақ [8, 133-бет]. Яғни ұят концептісінің мәтіндегі немесе белгілі бір қолданыста қолданылуына байланысты әр түрлі мәнге, реңкке ие болады.

«Ұят» концептісінің когнитивтік мәні өте терең. Мысал үшін Бейімбет Майлиннің «Кеңес ағасы Кәмила» шығармасындағы: «Аудандық кеңсеге кіріп келсең, жасаған табақтай қатарланған үстелдер, сеңдей сапырылысқан адам, айнала алмайсың, аяқ алып жүре алмайсың. Жолдас, мына бір арызым, деп адырақ көзді, қапсағай арық кісі төрағаға келіп төніп тұр. Жаңа әріппен ойқы-сиқы жазыпты, тегі жаңа үйренген біреудің жазуы екен дейсің. Төраға шұқшия үңіліп, көзін қыдырта жүргізе алмайды. Арыздың бас жағы мүдіртіп жібермей жатыр. «Оқи алмаймын» деп айту ұят, оқиын десе, жазу көнбейді, жаңа әріпке ынта салмағандықтың салдары, міне осы» – деген үзіндісі мен Әбділдә Тәжібаевтың «Хат» өлеңіндегі: «Хат жазамын қалам тербеп Құлағын сал, жан аға. Мен баурыңның сізден сұрар Бір тілегі бар, аға. Тілегімді хатқа сызып, Білдіруім қиын-ақ, Екі бетім отыр қызып, Істегендей бір ұят. Ұят дерлік ұят та емес, Жазбақшымын сырымды. Қиналамын айтуға тек, Жеткізе алмай тілімді...» – деген жыр жолдарында қолданылған ұят концептісінің айырмашылығын саралайық. Бейімбет Майлиннің «Кеңес ағасы Кәмила» мәтінінде ұят ұғымы қызметтік бедел мен қоғамдық рөлге қатысты қысылу сезімі ретінде көрінеді. Ал Әбділдә Тәжібаевтың «Хат» өлеңінде ұят – жеке сезімді білдірудегі ішкі толқу мен қызға тән ұяңдықты білдіреді. Екі жағдайда да ұят ішкі шектеу ретінде көрінеді, алайда бірі – қызметтік абыройға, екіншісі – жеке қарым-қатынастағы нәзік сезімге қатысты. Бұл ұят концептісінің көп қырлы әрі әлеуметтік-когнитивтік құрылымын көрсетеді.

Ұят концептісі көп қырлы әлеуметтік-когнитивтік құрылым болғандықтан, бұл концептіні тілдің көптеген бірліктерінен табуға болады. Соның бірі – мақал-мәтелдер. Қазақтың ұятқа, ар-намысқа арналған бір топ мақал-мәтелдері бар. Мақал-мәтелдер адам өмірін реттеуші рухани ұстанымдарды айғақтайды, бұл ұстанымдар қазақы тәрбие тұжырымдарына сай бесіктен басталады. «Намыс» ұғымы қазақ мәдениетіндегі «ар-ұждан» ұғымымен тікелей байланысты, әрі мұны сан қилы қырынан байқауға болады [9, 197-бет]. Құрамында «ар, ұят» лексемасы бар мақал-мәтелдердің көбі өсиеттік сипатқа ие. Мәселен,

«Ұят – иманның қабы»; «Өлімнен ұят күшті»; «Аманатқа қиянат зор ұят»; «Қазаннан қақпақ кетсе, иттен ұят кетеді»; «Жоқтық ұят емес, Тоқтық мұрат емес»; «Ұят кімде болса, иман сонда», «Ұяттан адам өлмейді, сағы сынады», т.б. Осы тектес мақал-мәтелдер қазақ халқының ұят ұғымына ерекше мән бергенін, оны адамгершілік пен имандылықтың өлшемі ретінде бағалағанын көрсетеді. Демек «ұят» концептісі тілдік бірліктер арқылы ұрпақ тәрбиесінің өзегіне айналған рухани-мәдени құндылық екені байқалады.

Когнитивтік лингвистика – тіл мен танымның өзара байланысын зерттейтін заманауи бағыт ретінде концепт ұғымын терең түсінуге жол ашады. «Ұят» концептісі – қазақ дүниетанымындағы ар-намыс, адамгершілік, руханият сияқты құндылықтармен тікелей сабақтас, мазмұны терең, құрылымы күрделі ұғым. Бұл концепт көркем әдебиетте, мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде жиі көрініс тауып, қоғамның моральдық ұстанымдарын білдіреді. Мақала барысында ұсынылған лингвомәдени және контекстік талдаулар ұят ұғымының тілдік бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-психологиялық, мәдени танымды айқын ашып береді. Осы арқылы тілде көрініс тапқан ұлттық құндылықтар жүйесі мен адамның ішкі рухани әлемін тануға мүмкіндік берілетіні көрсетілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Түлекова М. Когнитивтік ғылымның қазақ тіл білімінде алатын орны // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №4 (134). – Б. 210-213.
2. Жұбай О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.
3. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.
4. Тымболова А.О., Л.Ә. Ибраймова Лингвомәдениеттану негіздері: Оқу құралы. – 1992. – 192 б.
5. Ахметова М.М. «Концепт» терминінің шығу тарихы мен зерттелу жайы // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. – 2013. – №2. – Б. 150-153.
6. Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 123 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М. Малмақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. – 800 б.
8. Дронзина Т.А., Юнисов Е.А., Ракимжанова С.К., Маликова А.М. Ұят категориясы мен ар-намыс түсінігінің аксиологиялық мазмұны // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия. – 2021. – №3 (103). – Б. 130-136.
9. Сағатова Ш.Б., Юнисов Е.А. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «ар-ұждан» концептісі // «Керуен» ғылыми журналы. – 2022. – №3 (76-том). – О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Б. 194-203.

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ЭТНОЦЕНТРИЗМ ЖӘНЕ ТІЛДІК КЕДЕРГІЛЕР

А. Маханбетқызы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты.
Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор С.М. Иманқұлова.
Қазақстан, Алматы
aruzhanmakhanbetkyzy7@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются основные причины непонимания, возникающего в межкультурной коммуникации, через призму языковых различий и этноцентричности. Поскольку восприятие языка и культуры у представителей разных этносов өзінчо, прагматические элементы – такие как подтекст, жесты, интонация – могут интерпретироваться по-разному в разных культурах. Раскрывается роль этноцентризма в сознании человека, его влияние на коммуникацию и уровни проявления, показывается, что это явление осложняет межкультурный диалог. Подчеркивается, что для изучающего язык недостаточно овладеть только языковой системой; эффективное общение требует понимания культурных символов, особенностей национального мышления. В связи с этим обосновывается необходимость создания специального культурного словаря, отражающего элементы казахской культуры.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, этноцентризм, прагматические барьеры, языковые различия, культурный контекст, культурная компетентность, национальная картина мира.

Abstract. This article analyzes the main causes of misunderstanding that arise in intercultural communication, focusing on linguistic differences and ethnocentric attitudes. Since each ethnic group perceives language and culture through its own lens, pragmatic elements–such as subtext, gestures, and intonation–may carry different meanings across cultures. The article discusses the role of ethnocentrism in human cognition, its influence on communication, and its various levels of manifestation, demonstrating how this phenomenon complicates intercultural dialogue. It is emphasized that language learners need more than grammatical and lexical knowledge; effective communication requires an understanding of cultural symbols and national patterns of thinking. In this context, the relevance of creating a special cultural dictionary reflecting Kazakh cultural elements is substantiated.

Keywords: intercultural communication, ethnocentrism, pragmatic barriers, linguistic differences, cultural context, cultural competence, national worldview.

Адам – әлеуметтік ортада өмір сүретін, қоғамның ажырамас бөлшегі. Жеке тұлға ретінде әр адам белгілі бір ұлттың, тілдің, мәдениеттің өкілі ретінде өмір сүру барысында сол қоғамның рухани құндылығын, салт-дәстүрін, қарым-қатынас нормаларын бойына сіңіреді. Адам мен қоғам арасындағы тығыз байланыс оның тілдік және мәдени болмысына әсер етеді. Соның нәтижесінде әр адамның әлемді қабылдау мен бағалау ерекшелігі қалыптасады.

Әртүрлі ұлт өкілдері арасында қарым-қатынас орнағанда, олардың тілі мен мәдениетіндегі айырмашылықтар бірден байқалады. Бұл айырмашылықтар кей жағдайда өзара түсініспеушілікке, яғни коммуникациялық кедергілерге себеп болады. Әсіресе қазақ және ағылшын тілді адамдар арасында болатын диалогтарда мұндай жағдайлар жиі кездеседі. Мұның түп-төркіні тек тілдік жүйедегі емес, мәдениетаралық қарым-қатынастағы ерекшеліктермен байланысты. Себебі екі ұлттың танымы, әлемді қабылдауы, мәдени контексті, тілінің құрылымы бәрі де әртүрлі.

Қарым-қатынас процесінде кездесетін ең күрделі мәселелердің бірі – прагматикалық кедергілер. Олар көбіне сөйлеу кезінде айтылған сөздің мағынасын дұрыс түсінбеуден, вербалды және вербалды емес әрекеттерді (интонация, мимика, ишара, дауыс ырғағы, үнсіздік т.б.) әртүрлі қабылдаудан туындайды. Мұндай кедергілер тек тікелей диалог барысында ғана емес, сондай-ақ бейне-ролик, жарнама, сурет сынды ақпарат көздерінен де байқалады. Қарапайым ғана тілдік таңбаның астарында жатқан мәдени мағына мен прагматикалық мән ескерілмеген жағдайда түсініспеушілік туындайды.

Жұмағұлова А.Ж. мен Мамаева М.Қ. өз мақалаларында тілдік қатынасты (коммуникацияны) түрлі қоғамдық қарым-қатынастардан туындайтын ойдың тіл арқылы жүзеге асуы, яғни тілдің адамдарға тән ең маңызды қатынас құралы ретіндегі негізгі қызметі деп түсіндіреді. [4, 484].

Мәдениеттер арасындағы қарым-қатынас – ұлттық мәдениеттерді байытатын, бірақ табиғаты күрделі құбылыс. Алайда кей жағдайда мұндай байланыс өзге мәдениеттің ықпалын күшейтіп, оны ығыстырып жіберетін құралға да айналып кетуі ықтимал. Сондықтан түрлі халықтар мен мәдениеттер өкілдерінің арасындағы кез келген байланыс арнайы дайындықты, терең білім мен дұрыс дағдыларды талап етеді. [8].

Адам әрдайым өзінің мәдениетін, таным-түсінігін дұрыс деп ойлайды. Соған сай кейде өзі де аңғармай өзін және өзінің ұлтын жоғары қойып жатады. Бұл ғылымда этноцентризм деп аталады. Ол мәдениетаралық коммуникация процесінде жиі кездесетін психологиялық-прагматикалық тосқауылдардың бірі . «Этноцентризм» ұғымын ғылымға 1883 жылы австриялық социолог Л. Гумплович енгізген [4, 660]. Ал 1906 жылы Самнер одан әрі дамытып, “Folkways” еңбегінде ғылыми айналымға енген. [2].

К. Герген мен М. Гергеннің пікірінше, «этноцентризм» ұғымының бір бөлігі «эгоцентризм» түсінігімен үндес келеді. Бұл ұқсастық терминнің негізіндегі «орталықтандыру» деген мағынадан туындайды: эгоцентризмде адам өз назарын өзіне шоғырландырса, этноцентризмде дәл осы шоғырлану этносқа немесе белгілі бір этникалық топқа қатысты байқалады. [3, 1036 б].

Этноцентризм – адамның өз ұлтын, мәдениетін ең дұрыс, ең биік құндылық деп есептеуі, ал өзгелердің мәдениеті төмен саналып, оған бейімделуі қажет деген ұстаным. Мұндай көзқарас өзара түсіністіктің бұзылуына, қатынас кезінде стереотиптік, кейде агрессивті реакциялардың тууына алып келуі мүмкін.

Этноцентризм адамның өз мәдениетін табиғи әрі дұрыс деп қабылдап, өзгелердің мәдениеті мен мінез-құлқын сол қалыптасқан түсініктер арқылы бағалауға бейімділігін білдіреді. Адам unfamiliar ортаға түскенде, жаңа әдет-ғұрыптар мен әрекеттерді түсіндіру үшін өз мәдени тәжірибесіне жүгінеді. Бұл басқа халықтың өмір салтына әділ көзқарас қалыптастыруды қиындатып, кейде қабылдамауға дейін апарады.

Зерттеулер көрсеткендей, этноцентризмнің қалыптасуына ұлттық сана, әлеуметтік ортадағы бөліністер және ақпарат құралдарында таралатын біржақты бейнелер ықпал етеді. Мұндай жағдайда адам өз мәдениетін ерекше орынға қойып, басқа мәдениеттердің ішкі логикасын аңғаруға құлықсыз болады. [5, 13 б].

Этноцентризмнің мәні – өзге мәдениетті сол мәдениеттің өз заңдылықтарымен емес, адамның өзі үйренген құндылықтарымен салыстыра қарау. Осы себепті ол басқа халықтың дүниетанымын толық түсінудің орнына, оны өз өлшемдерімен шектеп қабылдайды.

Ғалымдар этноцентризмді үш деңгейге бөліп қарастырады. Әр деңгейдің өзіне тән қарым-қатынас стилі, мәдениетаралық диалогқа әсері бар:

1. Толерантты этноцентризм (жеңіл түрі)

Бұл деңгейде адам өз ұлтын жақсы көреді, оның құндылықтарын бағалайды, бірақ басқа мәдени өкілдерімен сабырлы, сыйластыққа негізделген қатынас орната алады. Ол өз ұлтын жоғары санаса да, өзгелердің мәдениеті мен дәстүрін кемсітпейді, керісінше, түсінуге тырысады.

2. Жасырын агрессивті этноцентризм (орташа деңгей)

Бұл деңгейде адам өз мәдениетін тым жоғары бағалайды, ал өзге мәдениетті өкілдеріне күмәнмен, сын көзбен қарайды. Басқа халықтардың салт-дәстүрі, тілі, сөйлеу мәнері, киіну үлгісі оның ішінде жайсыздық немесе тітіркену тудырады. Алайда бұл сезім ашық айтылмаса да, қатынас кезінде байқалып тұрады.

3. Агрессивті этноцентризм (қатерлі деңгей)

Бұл деңгейде адам өзге ұлт өкілдерін жек көреді, оларды кемсітуге, тіпті өз қателіктері үшін кінәлауға бейім. Мұндай ұстаным тілдік агрессияға, кемсітуге, шовинистік көзқарастарға әкелуі мүмкін. Бұл қатынас прагматикалық кедергіні ғана емес, коммуникацияны толық бұзуға алып келеді.

Қарым-қатынас барысында мәдени нормалардың, тілдік мәнерлердің, ым-ишараның, сөздің астарлы не тура мағынада қолданылуы түсініксіз болса, этноцентризм бұл айырмашылықты теріс қабылдауға жетелейді. Сондықтан да мәдениетаралық байланыста табысты коммуникация орнату үшін:

- өз мәдениетіңді сыйлау мен өзгенікін түсінуге ұмтылу арасында тепе-теңдік сақтау;
- прагматикалық кодтар мен мәдени контекстілердің айырмашылығын түсіне білу қажет.

Яковлев М.А. мен Мороз В.В. өз мақалаларында этноцентризмнің табиғатын түсіндіруге бағытталған үш негізгі көзқарасты ажыратады. Бірінші Э. Фроммның авторитарлық тұлға туралы идеясын келтіреді: Фромм фашистік дүниетанымды этноцентризмнің шектен шыққан үлгісі деп сипаттап, мұндай тұлғаның басты сипаты – билікке бағыныштылық пен билікті дәріптеу екенін көрсетеді. Екінші көзқарас Т. Адорноға тиесілі. Ол этноцентризмді «өз тобына» артықшылық беріп, «бөгде топтарды» үнемі жағымсыз бағалайтын тұрақты көзқарастар жиынтығы ретінде түсіндіреді және оны топаралық дау- жанжалдардың басты психологиялық себебі деп есептейді. Үшінші теория – М. Рокичтің догматикалық тұлға туралы тұжырымы: Рокичтің пікірінше, этноцентризмге бейім адамдардың ойы қатқыл, өзгеріске қиын икемделеді; олар ақпаратты тек өз сеніміне сәйкес қабылдап, өз көзқарасын табандылықпен қорғауға бейім келеді. [6, 150].

Тіл этностың мәдени болмысы мен дүниетанымын бейнелейтін негізгі құрал болғандықтан, адам өзге ұлт өкілінің тілін түсіндіру барысында өзінің тілдік нормаларын, өз мәдениетіне тән тілдік үлгілерді басты өлшем ретінде қолданады. Нәтижесінде басқа мәдениетке тән сөз қолданыстар, сөйлеу мәнері, интонация, сөйлеу этикеті адамға тосын көрініп, ол сол ерекшеліктерді «дұрыс емес», «ерекше» немесе «ерсі» деп бағалауы мүмкін.

Тілдік этноцентризмнің мәні – өз тілін табиғи әрі әмбебап норма деп қабылдап, өзге тілдің құрылымы мен прагматикасын сол норма бойынша өлшеу. Мәселен, қазақ тіліндегі жанама, сыпайылыққа негізделген сөйлеу үлгілері ағылшын тілінде қалыптан тыс көрінуі мүмкін, ал ағылшын тілінің тікелей, қысқа, нақты формалары қазақ тыңдаушысына дөрекі әсер қалдыруы ықтимал. Бұл – тілдік жүйелердің айырмашылығын түсінбеуден туындайтын этноцентризмнің типтік көрінісі.

Тілдік этноцентризм тек лексикалық немесе грамматикалық айырмашылықтардан емес, прагматикалық, семантикалық, мәдени-коннотативтік ерекшеліктерден де байқалады. Егер коммуникант мәдени-тілдік контекстті ескермесе, қарапайым сөз бен ишараның өзі кедергіге айналады. Мысалы, қазақ мәдениетіндегі «үнсіздік» көбіне келісімнің немесе құрметтің белгісі болса, кей батыс мәдениеттерінде ол қарсылық немесе жайсыздықтың белгісі ретінде қабылданады.

Сондықтан тілдік этноцентризмді төмендетудің басты жолы – тілдің артындағы мәдени мазмұнды тану, мәдени кодтарды дұрыс интерпретациялау және әр тілдің өзіндік коммуникациялық табиғатын мойындау. Тілді тек лексика-грамматика деңгейінде емес, мәдени-прагматикалық деңгейде меңгеру ғана мәдениетаралық қарым-қатынастың тиімді болуына мүмкіндік береді.

Субъективтілік, тұлға, интеллект, эмоция, мотивация, мінез секілді әлеуметтік-тарихи сипаттағы ұғымдарды түсіндіруде Еуро-американдық зерттеушілер көбіне адам психикасы толық ашылғандай әсер қалдырады. Алайда, шын мәнінде, олардың сипаттайтыны – осы күрделі құбылыстардың тек бір бөлігі ғана, әрі ол бөлік Еуро-американдық мәдени-тарихи контекстпен анықталған. [9]. Этноцентризм кез-келген жерде көрініс табуы мүмкін. Мәселен зерттеулерде де ғалымдар тек бір жақты қараса ол өрескел қате болмақ. Бұның барлығы ашық емес, жасырын этноцентризмдер.

Батыс пен Шығыс мәдениеттерін, атап айтқанда ағылшын тілді ұлттар мен қазақ халқының мәдени-тілдік ерекшеліктерін салыстырғанда, басымдық көбіне сыртқы мәдениеттерге беріліп, жергілікті ерекшеліктер елеусіз қалып жатады. Шын мәнінде, адам қай елге барса да, сол ортадағы тілдік және мәдени нормалармен алдын ала танысып барғаны – ең әуелі құрметтің белгісі. Қазақстанға келетін шетел азаматтарына да осы тұрғыдан қажетті ақпарат ұсынылуы тиіс деп есептейміз. Бұл өзара түсіністікті арттырып, мәдениетаралық коммуникацияда туындайтын прагматикалық кедергілердің алдын алуға мүмкіндік береді. Ал керісінше, өз ұлтын жоғары қойып, өзгелердің мәдениетін төмендету – әділдікке де, өркениетті қатынас қағидаттарына да сәйкес келмейді.

Эрик Хирш «The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know» атты еңбегінде американдық мәдениетке арналған мәдени сөздік ұсынған. Бұл сөздікте Библия, антикалық мифология, мақал-мәтелдер, идиомалар, философия, өнер, тарих және тағы басқа салалар бойынша американдықтар үшін маңызды мәліметтер берілген.[1]. Автордың пікірінше, мұндай сөздік шетелдіктерге американдық мәдениетті терең түсініп, соған сай қатынас жасауға мүмкіндік береді. Яғни, тіл үйренуші жай сөздерді жаттап қоймай, сол халықты халық ететін дүниелерді меңгеруі қажет.

Осындай мәдени сөздік қазақ мәдениеті үшін де аса қажет. Өйткені қазақ тілін үйреніп жатқан шетелдік азаматтар грамматиканы, сөздік қорды меңгеруі мүмкін, бірақ тілдің мәдени мазмұнын – ишараны, астарлы мағынаны, тұрақты тіркестерді, тарихи-мәдени рәміздерді білмесе, қарым-қатынас біржақты, шала, тіпті орынсыз болуы ықтимал.

Мысалы, қазақ мәдениетіне арналған сөздікте мынадай тақырыптық бөлімдер болуы мүмкін:

1) Ұлттық салт-дәстүрлер

2) Мақал-мәтелдер, идиомалар, тұрақты тіркестер
3) Мифтер, аңыздар, батырлық эпостар
4) Қазақтың дүниетанымы, құндылықтары, мұсылмандық түсініктер
5) Ұлттық символдар мен рәміздер
6) Ұлттық тағамдар мен дастархан мәдениеті
7) Қазақ киімі, қолөнер, тұрмыс заттары
8) Қазақ әдебиеті мен өнері, Абай мұрасы
9) Тарихи тұлғалар мен маңызды оқиғалар

Қорытынды:

Мәдениетаралық коммуникацияда кездесетін қиындықтардың түп негізінде тілдік айырмашылықтар ғана емес, әр халықтың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесі жатқандығы байқалады. Әсіресе этноцентризм құбылысы – өз мәдениетін табиғи әрі дұрыс деп қабылдап, өзгені сол өлшеммен бағалау – мәдениетаралық түсіністіктің әлсіреуіне әкелетін басты психологиялық-прагматикалық кедергілердің бірі. Этноцентризмнің жеңіл, жасырын және агрессивті деңгейлері бар, олардың әрқайсысы қатынас сапасына әртүрлі дәрежеде ықпал етеді.

Ғалымдардың пікірлері мен түрлі теориялық тұжырымдар этноцентризмнің адам санасында әлеуметтік орта, ұлттық сана, тұлғалық қасиеттер және ақпараттық ықпал арқылы қалыптасатынын көрсетеді. Мәдениетаралық қарым-қатынастың сәтті жүзеге асуы үшін адам өз мәдениетін құрметтей отырып, өзге мәдениеттердің құндылығын түсінуге де ашық болуы қажет. Бұл прагматикалық кедергілерді азайтып, өзара түсіністік пен ынтымақтастықты күшейтеді. Осылайша, этноцентризмді түсіну және оны жеңілдету жолдарын анықтау – көпмәдениетті қоғамдағы үйлесімді қарым-қатынас орнатудың маңызды шарты.

Әдебиеттер тізімі

1. Hirsch, E. D., Kett, J. F., & Trefill, J. The New Dictionary of Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. – Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 2002.
2. Sumner, W. G. Folkways. – Boston, 1906.
3. Герген К., Герген М. Этноцентризм // Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1036 с.
4. Крысько В. Г. Социальная психология: словарь-справочник. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2001. – 660 с.
5. Платонина Е.А. Этноцентризм и стереотипы: особенности влияния на межкультурную коммуникацию // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016.13 б.
6. Яковлев М.А., Мороз В.В. Проблема этноцентризма в межкультурных коммуникациях. – Новые горизонты, 2017. – 150 б.
7. Жұмағұлова А.Ж., Мамаева М.Қ. Мәдениетаралық коммуникация – түрлі мәдениет өкілдері арасындағы тілдік қатынас құралы // KazNU Bulletin. Journalism series. – №1/2 (37). – 2015. – 484 б.
8. Алиева Н. Н. Лингвокультурология, межкультурная коммуникация и кросскультурная лингвистика // rusnauka.com. – 2007.
9. Spivak, G.C. A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

İNGİLİZCE KÖKENLİ SÖZCÜKLERİN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNE ENTEGRASYONU

С. Махмудова,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəzəri Dilçilik şöbəsinin doktorantı.
Azərbaycan, Bakı
Mail: sevdamahmudova37@gmail.com

Аңдатпа. Ағылшын тіліне тән сөздердің әзербайжан тіліне интеграциясы ғаламдану, технологиялық даму және халықаралық коммуникация ықпалы арқылы жылдам жүріп жатқан лексикалық үдеріс болып табылады. Әсіресе ақпараттық технология, экономика, медиа және мәдениет салаларында ағылшын текті сөздер кеңінен қолданылады. Бұл бірліктер кейде бастапқы қалпында, кейде фонетикалық немесе грамматикалық бейімделу арқылы тілге енеді. Мысалы: “kompyuter”, “printer”, “menedjer”, “platforma”, “onlayn” сияқты формалар интеграцияның лексикалық және семантикалық деңгейде жүзеге асқанын көрсетеді. Ағылшын сөздері жаңа ұғымдарды жеткізуде коммуникациялық қажеттілікті өтеп, тілдің дамуына үлес қосады. Сонымен қатар, олардың шамадан тыс қолданылуы тілдің табиғи сөзжасамына әсер етіп, нормалық мәселелерді туындатады. Бұл зерттеуде ағылшын текті сөздердің әзербайжан тіліне өту механизмдері мен семантикалық ерекшеліктері талданады.

Тірек сөздер: ағылшын сөздері, интеграция, лексикалық бейімделу, әзербайжан тілі, ғаламдану

Abstract. The integration of English-origin words into the Azerbaijani language has accelerated under the influence of globalization, technological development, and international communication. These borrowed elements are widely used across information technologies, economics, media, culture, and daily speech. English loanwords enter the language either in their original forms or through phonetic and grammatical adaptation. Examples such as “computer,” “printer,” “manager,” “platform,” “online,” and “marketing” illustrate lexical and semantic integration. These borrowings fill communicative needs by expressing new concepts and contribute to the functional expansion of Azerbaijani. However, excessive borrowing sometimes affects the natural word-formation capacity of the language and raises discussions regarding linguistic norms. This study examines the mechanisms of integration, usage domains, and semantic features of English-based words in Azerbaijani from a linguistic and sociolinguistic perspective.

Keywords: English loanwords, integration, lexical adaptation, Azerbaijani language, globalization etc.

Giriş. Günümüzde küreselleşme, bilgi akışının hızlanması ve uluslararası iletişim ağlarının genişlemesi, İngilizceyi dünya çapında baskın bir dil hâline getirmiştir. Bu durum, İngilizce kökenli sözcüklerin birçok dile olduğu gibi Azerbaycan Türkçesine de yoğun biçimde aktarılmasına yol açmaktadır. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri, ekonomi, medya, eğitim ve popüler kültür gibi alanlarda ortaya çıkan yeni kavramlar, İngilizceden doğrudan ya da uyarlanarak alınan sözcüklerle ifade edilmektedir. “Kompüter”, “onlayn”, “platforma”, “marketinq”, “status”, “menecer” gibi örnekler, bu entegrasyonun hem gündelik dilde hem de bilimsel ve kurumsal söylemlerde yerleşik hâle geldiğini göstermektedir. Bu süreç yalnızca kelime ödünçlemesi değil, aynı zamanda fonetik uyarlama, morfolojik bütünleşme ve anlamsal değişim gibi çok katmanlı dilsel mekanizmaları içermektedir. İngilizce kökenli sözcükler bir yandan modern terminoloji ihtiyacını karşılayarak iletişimsel boşlukları doldurmakta, diğer yandan yerli söz türetme potansiyelinin zayıflaması ve dilsel normlara ilişkin tartışmaların artması gibi sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, söz konusu entegrasyonun kapsamının, işleyiş süreçlerinin ve dil sistemi üzerindeki etkilerinin bilimsel bir çerçevede incelenmesi önem taşımaktadır. Bu süreç, Azerbaycan Türkçesini de önemli ölçüde etkilemiş; özellikle bilim, eğitim, ekonomi, kültür ve gündelik yaşam alanlarında çok sayıda İngilizce kökenli sözcük ve terim dile girmiştir. Bilgisayar teknolojileriyle ilişkili *kompüter, internet, sayt, proqram, spiker* gibi sözcükler artık dilde yerleşik hâle gelmiştir. Bu entegrasyon hem olumlu hem de tartışmalı sonuçlar doğurmaktadır. Bir yandan yeni kavramların ifade edilmesinde kesinlik sağlanmakta; diğer yandan yerli karşılıkların geri plana itilmesi zaman zaman normatif tartışmalara neden olmaktadır. Bununla birlikte, İngilizce kökenli unsurların Azerbaycan Türkçesine

entegrasyonu, dilin gelişim dinamiğinin ve küresel etkileşim süreçlerinin doğal bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. **Entegrasyon** terimi birçok bilim alanında kullanılmakla birlikte, dilbilimde gelişim sürecinde farklı dil unsurlarının bütünleşmesi anlamına gelmektedir. Entegre edilen yabancı sözcükler, hedef dilin fonetik, morfolojik ve grafik özellikleriyle uyumlanarak yeni bir biçim kazanır. Bu baxımdan terminoloji, dilin en yüksek bilgi yoğunluğuna sahip leksik katmanını oluşturmaktadır. Özellikle bilimsel-teknik ve bilişim alanına ait terimlerin entegrasyonunda çeşitli güçlüklerin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Programlama, bilgi sistemleri, yazılım ve uygulama mühendisliği ile ilişkili terminoloji, çoğu zaman hedef dilde o kelimeyi anlam bakımından karşılayacak bir kelimenin bulunmasında zorluk yaşanmaktadır. Araştırmacılar, İngilizce kökenli terimlərin Azerbaycan Türkçesine geçişində küresel bilim-teknolojik gelişmelerin belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Bu olgu yalnız Azerbaycan'da değil, dünya ölçeğinde de görülmektedir.

Alıntı sözcüklerin yerleşmesinde iki temel özellik öne çıkar: **biçimsel (formal)** ve **işlevsel (fonksiyonel)** özellikler. Biçimsel benimseme, yabancı sözcüğün fonetik, grafik ve morfolojik açıdan hedef dilin normlarına uyarlanmasını ifade eder. İşlevsel benimseme ise alıntı terimin anlam genişlemeleri, kullanım alanları ve semantik uyum süreçlerini içerir [6, 4]. Yeni kavramların adlandırılması, mevcut kavramların ayrıştırılması ve daha önce adlandırılmamış olguların tanımlanması gereksinimi, entegrasyon sürecini zorunlu kılmaktadır. Bu süreç sonucunda bir dilin söz varlığı, başka dillerin unsurlarıyla zenginleşir [1, 319]. Araştırmacılara göre, eğer yabancı bir sözcük herhangi bir ölçüte göre tam olarak benimsenemiyorsa, o bir *alıntı* sayılmaz və hedef dilin sözvarlığına daxil olmuş hesab edilmez [5, 16]. Entegrasyon sürecinin kendisi, öncelikle hedef dilin normlarına bağlıdır; eğer uyarlama (asimilasyon) sıfır düzeyindeyse, söz *varvarizm* olarak değerlendirilir. Entegrasyon bağlamında **izomorfizm** konusu da önemlidir. İzomorf, yabancı bir morfemle hedef dildəki eşdeğer ekin bir-birinə uyğunluğunu ifadə eder. Örneğin İngilizce *-er, -ant* eklerinin Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki izomorfu *-cı/-çi* ekidir: *milyoner/ milyoncu*/ *milyonçu* və s. Bir alıntının kabul edilip edilmediğini belirlemek için fonetik uygunluk, morfolojik yapı, türetme potansiyeli və söz yaratıcılığına katılım gibi ölçütlər dikkate alınmaktadır. N. Memmedli, alıntıların dil sisteminə dahil olmasının benimsenme səviyyələrinə göre deyişdiğini yazmaktadır [3, 346].

Sonuç. İngilizce kökenli sözcüklerin Türkiye Türkçesine entegrasyonu, küreselleşmenin etkisiyle hızlanmış ve özellikle teknoloji, medya, eğitim, ekonomi gibi alanlarda belirgin bir biçimde artmıştır. Yapılan değerlendirmeler, bu sözcüklerin dile yalnızca dışsal bir alım yoluyla girmediğini; aynı zamanda fonetik, morfolojik ve anlamsal uyum süreçlerinden geçerek Türkçenin yapısına büyük ölçüdə yerleştiğini göstermektedir. "Format atmak", "online olmak", "server", "network" gibi örnekler, İngilizce kökenli kelimelerin kimi zaman Türkçe eklerle birleşerek yeni kullanım biçimleri oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, karşılığı bulunmasına rağmen bazı İngilizce kökenli kelimelerin gereksiz biçimde yaygınlaşması, Türkçenin doğal söz varlığını gölgələyebilmektedir. Dolayısıyla dildeki gelişimi doğal akışına bırakırken, ölçülü ve bilinçli bir kullanımın da teşvik edilmesi önem taşımaktadır. Sonuç olarak, İngilizce kökenli sözcüklerin Türkçeye entegrasyonu kaçınılmaz bir süreç olmakla birlikte, bu sürecin dilin kimliğini koruyan dengeli bir politikayla yönetilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

1. Kazımov, İ.B. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.- Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri/ İ.B.Kazımov. – Bakı: Kitab aləmi, – 2004. – 332 s.
2. Məmmədli, N.B. Alınma terminlər. (1920-1995-ci illər)/ N.B.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 1997. – 314 s.
3. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər/ N.B.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil,– 2017. – 488 s.
4. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri/ S.A.Sadqova. – Bakı:Elm, –2002. –230 c.
5. Беликов, В.И., Никольский Л.Б. Культурологические и социолингвистические аспекты изучения лексических заимствований в восточных языках. Лексические заимствования в языках зарубежного востока// –Москва: Наука, – 1991. № 2, с. 5-17
6. Гасанов, В. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке (на материалах тюркских лексических элементов в немец. Яз.):/ автореф. дисс.канд.филол.наук./ – Баку, –1975. – 42 с.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏRİN SEMANTİK STRUKTURU VƏ KONSEPTUAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

S. Novruzova,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan, Bakı.
snovruzova952@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріндегі қоғамдық-саяси терминдердің семантикалық және концептуалдық ерекшеліктері қарастырылады. Терминдердің қалыптасу көздері, семантикалық дамуының бағыттары, метафоралану және метафоралық модельдеу үдерісі когнитивтік-лингвистикалық тұрғыдан талданады. Қазіргі кезеңде түркі халықтары арасында қоғамдық-саяси терминологияның қалыптасуы тек лексикалық өзгеріс емес, сонымен қатар концептуалдық жүйенің жаңаруы ретінде бағаланады. Зерттеуде қоғамдық-саяси ұғымдардың түркі тілдік жүйелерінде қалай концептуалданатыны, олардың ұлттық-мәдени құндылықтармен байланысы және семантикалық салалардың құрылымы қарастырылады.

Тірек сөздер: қоғамдық-саяси терминология, түркі тілдері, семантика, концепт, когнитивтік тіл білімі.

Abstract. The article examines the semantic and conceptual features of socio-political terminology in Turkic languages. The sources of term formation, directions of semantic development, as well as processes of metaphorization and metaphorical modeling are analyzed from a cognitive-linguistic perspective. In the modern era, the formation of socio-political terminology among Turkic peoples is considered not only a lexical change but also a renewal of the conceptual system. The study investigates how socio-political concepts are conceptualized within Turkic linguistic systems, their relation to national and cultural values, and the structure of the corresponding semantic domains.

Keywords: socio-political terminology, Turkic languages, semantics, concept, cognitive linguistics.

Türk dillərinin lüğət tərkibi əsrlər boyu tarixi, siyasi və mədəni proseslərin təsiri altında formalaşmışdır. Bu təsirlər içərisində ictimai-siyasi terminologiyanın rolu xüsusilə mühümdür. İctimai-siyasi leksika yalnız idarəetmə və dövlətçiliklə bağlı terminləri deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü, sosial münasibətləri və mədəni kimliyini əks etdirən anlayış sistemini təşkil edir.

Türk dillərində bu terminlərin təşəkkülü qədim yazılı mənbələrdən bəri izlənilə bilən çoxəsrlik inkişaf mərhələsinə malikdir. E.Dəmirdağ yazır: "Təkcə bir faktı nəzərə alsaq ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilindəki ictimai-siyasi terminlər həmin abidələrin yarandığı dövrdən əvvəl işlənmişdir, o zaman türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın minillik tarixi olduğu təsdiqlənər. Bununla da, əksər tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, türk dillərində ictimai-siyasi terminologiyanın XIX-XX əsrlərdə deyil, daha əvvələr mövcud olduğu və sonralar dillərə daxil olan əcnəbi mənşəli terminlərdən heç də geri qalmadığı sübut olunur*"* [1, s.127].

XX əsrin sonlarından başlayaraq türk respublikalarının müstəqillik qazanması ilə ictimai-siyasi terminologiyada ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni dövlətçilik, demokratik idarəetmə, hüquqi islahatlar və beynəlxalq münasibətlər sahəsində yaranan anlayışların ifadəsi üçün həm yeni terminlər yaranmış, həm də mövcud leksika semantik cəhətdən genişlənmişdir.

Bu proses, əslində, yalnız leksik səviyyədə deyil, konseptual səviyyədə də bir "yenidənqurma" kimi xarakterizə olunur. Türk dillərində ictimai-siyasi terminlərin semantik strukturu bu baxımdan həm dil sisteminin dinamikliyini, həm də cəmiyyətin konseptual şüur tərzini əks etdirir.

İctimai-siyasi terminlər ümumi leksikanın xüsusi bir qatı kimi çıxış edir və onların semantikası sistem xarakteri daşıyır. Bu terminlər sosial hadisələri, idarəetmə strukturlarını, hüquqi münasibətləri və dövlət institutlarını adlandırır. Məsələn: hakimiyyət, dövlət, azadlıq, millət, vətəndaş, demokratiya, qanunvericilik, ideologiya və s.

Semantik cəhətdən bu terminlər arasında mərkəz-periferiya münasibətləri mövcuddur: 1) Əsas konseptlər: *dövlət, xalq, hakimiyyət, millət, azadlıq*; 2) törəmə və funksional anlayışlar: *seçki, hökumət, konstitusiya, deputat, islahat*.

Bu sistem daxilində terminlər bir-biri ilə hiperonimik-hiponimik, assosiativ və metaforik əlaqələrdə olur. Məsələn, *azadlıq* konsepti ilə müstəqillik, hüquq, bərabərlik anlayışları semantik sahə yaradır.

Türk dillərində ictimai-siyasi anlayışlar əsasən üç böyük konseptual sahədə formalaşır:

1. Dövlətçilik konsepti – *"dövlət", "hakimiyyət", "qanun", "törə"* anlayışlarını əhatə edir. Qədim türkcədən başlayaraq *"törə"* termini həm hüquq, həm də ədalət konseptini ifadə etmişdir. Müasir dillərdə bu konsept *qanun* və *konstitusiya* terminlərində əks olunur.

2. Xalq və cəmiyyət konsepti – *"xalq", "el", "millət", "vətən", "azadlıq"* kimi anlayışlarla bağlıdır. Bu terminlər yalnız siyasi yox, həm də emosional və mədəni məzmun daşıyır.

3. İdeoloji və idarəetmə konsepti – *"siyasət", "ideologiya", "partiya", "demokratiya", "islahat"* kimi beynəlmiləl mənşəli anlayışları əhatə edir. Onların türk dillərində semantik uyğunlaşdırılması milli dil sistemlərinin öz xüsusiyyətlərinə uyğun həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, ictimai-siyasi terminlər yalnız dil vahidi deyil, kollektiv konseptual şüurun ifadə vasitəsidir.

İctimai-siyasi leksikada metaforik semantika çox geniş yayılmışdır. Məsələn, türk dillərində *"hakimiyyət"* konsepti tez-tez "təbii qüvvə" metaforları ilə ifadə olunur: *xalqın səsi, güc mərkəzi* və s.

Metaforlar bu sahədə iki əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. Abstrakt anlayışların konkretləşdirilməsi – "*xalqın ürəyi", "millətin iradəsi"* kimi ifadələrdə olduğu kimi.

2. Emosional qiymətləndirmə – "*dövlətin sütunları sarsılır", "xalq oyanır*" kimi metaforlar ictimai-siyasi vəziyyətin emosional şərhini verir.

Metaforik modellər, həmçinin, ictimai-siyasi terminlərin konseptual çərçivəsini formalaşdırır. Bu baxımdan türk dillərində ən çox işlənən konseptual modellər aşağıdakılardır: "Siyasət – *mübarizə*" (siyasi arenada qalib gəlmək, mübarizəyə girmək); "xalq – *ailə*" (xalq övladları, ana vətən, ata yurd); "idarəetmə – *yol*" (islahat yolu, inkişaf istiqaməti, dönüş nöqtəsi).

Bu modellər dilin semantik sistemində konseptual metaforların mühüm yer tutduğunu göstərir.

Müxtəlif türk dillərində ictimai-siyasi terminlər semantik baxımdan həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn:

Azərbaycan türkcəsi	Qırğız türkcəsi	Türkiyə türkcəsi	Qazax türkcəsi
Dövlət	мамлекет	devlet/memleket	мемлекет
Millət	улут	ulus	ұлт
Azadlıq	эркиндик	özgürlük	еркіндік
Hakimiyyət	бийлик	iktidar	билік

Bu nümunələr göstərir ki, semantik nüvələr oxşar olsa da, dil tarixi, siyasi təcrübə və ideoloji kontekst fərqliliklər yaradır. Məsələn, Türkiyə türkcəsində "*ulus*" sözü milli dövlət konsepsiyasını ifadə edir, Azərbaycan türkcəsində isə "*millət*" daha çox etnik və mədəni kimlik mənası daşıyır.

Beləliklə, terminlərin semantik strukturu yalnız leksik deyil, həm də mədəni-semantik səviyyədə formalaşır.

Koqnitiv baxımdan ictimai-siyasi terminlər insanın dünyanı anlamasının konseptual mexanizmlərindən biridir. Türk dillərində bu terminlər milli dəyərlərlə sıx bağlıdır. "*Vətən", "xalq", "azadlıq", "ədalət*" kimi anlayışlar həm siyasi, həm də mənəvi kateqoriyalardır.

Bu konseptlərdə dil, tarix və mədəni yaddaş birləşir. Məsələn, "*törə*" və *"el*" anlayışları qədim türk siyasi-mədəni düşüncəsinin mərkəzində olmuş, müasir dövrdə qanun və xalq konseptlərinə çevrilmişdir.

Türk dillərində ictimai-siyasi terminlər semantik baxımdan çoxlaylı və dinamik sistem yaradır. Onların inkişafı yalnız yeni sözlərin yaranması ilə deyil, həm də mövcud anlayışların konseptual genişlənməsi ilə müşayiət olunur.

Təhlillərin nəticələri göstərir ki: 1. İctimai-siyasi terminlərin semantik strukturu mərkəz-periferiya prinsipi ilə təşkil olunur.

2. Terminlər metaforik modellər vasitəsilə konseptual sahələr yaradır.

3. Müxtəlif türk dillərində bu anlayışlar semantik və mədəni xüsusiyyətlərə görə fərqlənir.

4. Koqnitiv baxımdan bu terminlər dilin yalnız kommunikativ deyil, həm də ideoloji və konseptual funksiyasını daşıyır.

Nəticə etibarilə, ictimai-siyasi terminlərin tədqiqi türk xalqlarının konseptual dünyagörüşünü, tarixi təcrübəsini və mədəni kimliyini anlamaq üçün mühüm vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirdağ E. Türk dillərində ictimai-siyasi mənşəli söz köklərinin inkişaf tarixi. Tədqiqlər №3, Bakı, 2006. s.120-128.

АКАДЕМИК М.СЕРҒАЛИЕВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Г.Е. Омартаева,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың PhD докторанты.
Астана, Қазақстан

Аннотация. В статье кратко раскрывается научное наследие академика Мырзатая Сергалиулы Сергалиева – выдающегося казахского лингвиста. Рассматриваются его основные исследования в области синтаксиса, стилистики и культуры речи, а также вклад в развитие теории казахского литературного языка. Отмечается роль учёного в формировании функционально-стилистического подхода и его влияние на развитие современной лингвистической школы Казахстана.

Ключевые слова: Мырзатай Сергалиев, синтаксис, стилистика, культура речи, языкознание.

Abstract. The article briefly outlines the scientific heritage of Academician Myrzatay Sergaliuly Sergaliev, a distinguished Kazakh linguist. It focuses on his main research in syntax, stylistics, and language culture, as well as his contribution to the theory of the Kazakh literary language. The study emphasizes Sergaliev's role in shaping the functional-stylistic approach and his influence on the development of modern Kazakh linguistic studies.

Keywords: Myrzatay Sergaliev, syntax, stylistics, language culture, linguistics.

Қазақ тіл білімі тарихында өзіндік орны бар, артында өшпес ғылыми мектеп қалыптастырған тұлғалардың бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Мырзатай Сергалиұлы Сергалиев (1938–2011) есімі ерекше аталады. Ол қазақ тілінің құрылымдық жүйесін зерттеп, тіл мәдениеті мен көркем әдебиет тіліне тың ғылыми көзқарас енгізген ғалымдардың бірі. М.Сергалиевтің ғылыми мұрасы қазіргі тіл білімінің теориялық және қолданбалы бағыттарының қалыптасуында іргелі орын алады. Ғалымның ғылыми-педагогикалық қызметі жарты ғасырдан астам уақытты қамтып, оның негізгі бағыттары қазақ тілінің синтаксисі, стилистикасы және тіл мәдениеті мәселелеріне арналды.

М. Сергалиевтің 600-ге жуық ғылыми еңбегі, оның ішінде 15-ке жуық монографиясы – қазақ тіл біліміндегі құнды мұра. Ғалымның еңбектері оның көзі тірісінде де, кейін де отандық және шетелдік ғалымдардың назарында болды. Оның ғылыми мектебінің қалыптасуына мына фактілер дәлел: М. Сергалиевтің жетекшілігімен 3 филология ғылымының докторы және 48 филология ғылымының кандидаты дайындалды. Бұл – қазақ тіл білімінің болашақ дамуына үлес қосқан ірі ұстаздық жетістік.

Осы мақалада ғалымның еңбектері мен ғылыми мұрасына баға беріп, көзқарастарын білдірген ірілі-кішілі зерттеуші ғалымдардың пікірлері мен көзқарастарына тоқталамыз. Ғалымның ғылыми мұрасын зерттеу және насихаттау мақсатында оның 75 жылдығына арналған «Қазақ тілі – рухани негізіміз» атты республикалық ғылыми-теориялық

конференция, 80 жылдығына орай "Серғалиев сабақтары" аясында "Рухани жаңғыру және тіл білімі мәселелері" атты халықаралық ғылыми-теориялық және 85 жылдығына орай «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар өткізіліп, онда оның еңбектерінің бүгінгі ғылым үшін маңызы талқыланып, академиктің шәкірттері мен әріптестері оның ғылыми тұжырымдарын дамытып, жаңа зерттеулерге арқау етуде.

М.Серғалиевтің мол ғылыми мұрасы – бүгінгі қазақ тіл білімінің дамуындағы құнды қазына, әрі оның еңбектері әлі де терең зерттеуді талап ететін өзекті тақырып болып қала береді. Ғалым қазақ тіл білімінің стилистика, тіл мәдениеті, көркем әдебиет тілі мен лексикография сияқты маңызды салаларының дамуына елеулі үлес қосты. Әсіресе, лингвистикалық стилистикада синтаксистік синоним мен синтаксистік семантика мәселелеріне қатысты ғылыми-теориялық негіз қалыптастырған тұлға ретінде академик М. Серғалиевтің есімі ерекше аталады. Сонымен қатар, ол сын саласында танылған, әдебиеттану ғылымында өзіндік қолтаңбасы бар көрнекті ғалым болды. Сөзіміздің дәлелі ретінде тіл білімі мен әдебиеттану ғылымына қатар еңбек еткен ғалым, профессор Ербол Жанпейісовтің естелігінен үзінді келтірейік: «Кеңес Одағы кезінде елімізге, тіпті әлемге есімдері әйгілі болған В.В. Виноградовты, В.М. Жирмунскийді орынды мақтан тұтып, қадірлеп жүргеніміз ақиқат еді. Ондай құрметке бұл ғалымдар өте лайық, себебі бірі – атақты тіл маманы, екіншісі – әдебиеттанушы бола тұра, лингвистика мен әдебиет тарихы мәселелерін бөле-жара қарамай, тең ұстап, құнды-құнды пікірлер айтатын. Өкінішке орай, қазақ топырағында ондай дарындылардың жоқтығын сөз еткенімізді де жасырмалық. Кейінгі ондаған жылдар аумағында осындай кең ауқымдылықтың нышандары арамызда да көрініп жүргені қуанышты. Әңгіме Мырзатай Серғалиұлының әдебиет сыншысы немесе журналист ретінде де еңбек беріп жүргенінде болып отыр. Сыншы әдеби процеске белсене араласады: жазушылар мен әдебиет зерттеушілерінің портреттері, жаңа шығармалар мен шығармалар тобына тың пікір, орайы келгенде пікірталасқа қатынасу сияқты мәселелерді жүйелі де нақтылы әңгіме ету ерекшеліктерін автор кітаптарынан кездестіреміз» [1.14].

М. Серғалиевтің ғылыми қызметіндегі іргелі бағыт – қазақ синтаксисі мәселелері, атап айтқанда, синтаксистік синонимияны зерттеу. Оның «Синтаксистік синонимдер» (1981), «Етістікті сөз тіркестерінің синонимиясы» (1991), «Стилистика негіздері» (2006) еңбектері қазақ тілінің сөйлем құрылысындағы синонимдес формалардың мағыналық және стильдік айырмашылықтарын жүйеледі. Мұнда ғалым синтаксистік стилистиканы стилистиканың ауқымды саласына жататынын айтып, оның ішінде синонимнің ерекшелігіне тоқталады: «...Былайша айтқанда, тілдің басқа ярустарындағы – лексикадағы, фразеологиядағы, фонетикадағы, морфологиядағы – сияқты, синтаксис саласында да синонимдік құбылыстар байқалады»[2.205]. Ғалымның синтаксисті стилистикамен тығыз байланыста қарастыруы – оның зерттеушілік әдісінің ерекшелігі. Ол сөйлемнің құрылымдық нұсқаларының әрқайсысының тілдегі функционалдық жүктемесі мен коммуникативтік қызметін терең ашты. Бұл зерттеулердің жаңашылдығы қазақ тіл біліміндегі дәстүрлі грамматикалық талдаудан функционалдық-стилистикалық талдауға көшуді білдірді. Қазақ синтаксисін құрылымдық-формальды тұрғыдан қарастыру басым болған кезеңде, М. Серғалиев тілдік бірліктердің баламалығын және олардың контекстке тәуелділігін көрсету арқылы, синтаксистің мәнерлілік ресурсын ашты. Ол туралы ғалым, белгілі бір контекстегі сөйлем немесе сөз тіркестерінің синонимдік қатарын білу үшін, конструкциялардың лексикалық құрамын ескерудің маңыздылығы, мағыналық жақындығы, синтаксистік қатынастың болуы, мағыналық, тұлғалық айырмашылықтың болуы, экспрессивтілік пен модальдылық сияқты басты шарттарын айқындады. Мысалы, «Ол зейінділігімен жақсы оқыды және Ол зейінділігінің арқасында жақсы оқыды сөйлемдері синонимдес сөйлемдер деп танылады» [2.206].

М. Серғалиев – қазақ стилистикасының негізін қалаушылардың бірі. Оның «Көркем әдебиет тілі» (1995), «М. Әуезов және көркем шығармалар тілі» (1998) еңбектері көркем шығарма тілін зерттеудің классикалық үлгісі болып табылады. Ғалымның көркем әдебиет тіліне деген көзқарасы тек лингвистикалық талдаумен шектелмей, эстетикалық талғамға

тәрбиелеу мақсатын ұстанды. Зерттеуші көркем әдебиет тілін жалпы әдеби тілдің бір саласы ретінде ғана емес, шығармашылық даралық пен тілдік тұлғаның көрінісі ретінде қарастырады. Еңбекте авторлық баяндау мен кейіпкер тілінің арақатынасы, суреткердің тілдік шеберлігі, сөз саптау ерекшелігі, жеке қаламгерлердің стильдік қолтаңбасы жан-жақты талданады. Ғалым көркем әдебиет тілінің ерекшеліктері туралы монографиясында көркем әдебиет тілінің маңызы туралы «Белгілі бір ұлт тілінде көркем әдебиет тілінің алатын орны ерекше. Көркем әдебиет тілі халық тілінің дамып, қалыптасуында аса зор қызмет атқарады. Қазақ тілінің бүгінгі дәрежедегідей икемді, бейнелі болуында аса көрнекті көркем сөз шеберлерінің елеулі роль атқаратындығын ешкім де жоққа шығара алмайды» [3.174] – дейді. Бұдан ғалымның көркем әдебиет тілін жай эстетикалық құрал ретінде емес, ұлт тілін дамытушы және қалыптастырушы жетекші күш ретінде бағалағанын көреміз. Көркем әдебиет тілі халықтың тілдік санасын, ойлау жүйесін, дүниетанымын байытып, сөз мәдениетін жетілдіретін басты арна екенін ерекше атап өтеді. Академик көркем әдебиетті тіл дамуының қозғаушы күші ретінде қарастырып, тілдің ұлттық рух пен көркем ойдың көрінісі екенін ғылыми тұрғыда дәйектеген.

Қазақ әдебиетінің біртуар ақын-жазушылары Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мустафин, Ғ.Мүсірепов, Қ. Аманжолов, Х. Ерғалиев, Ә. Тәжібаев, Ғ. Орманов, Ж. Саин, С. Жүнісов, Ш. Мұртаза, Қ. Ысқақов, Р. Тоқтаров, А. Жақсыбаев, Р. Сейсенбаев, Жайсаңбек Молдағалиев, М. Сүндетов, Д. Досжан, Ә. Тарази, Ә. Нұршайықов, Ә. Сарай және тағы басқалардың туындыларын стильдік тұрғыдан талдап, тілдік өрнектерін жан-жақты ашып көрсетіп, олардың тілдік қолданысына шынайы баға берді. Ал бұл қазақ тілі мен әдебиеті ғана емес, жалпы қазақ мәдениеті үшін баға жетпес еңбек. Бұл тұрғыда ғалым Ө.Айтбайұлы қазақ лингвистері жайлы естелігінде былай дейді: «...академик М.Серғалиев филологияның қос қанаты – тіл мен әдебиетті тел емген, екеуін де қажет кезде қос өрім қамшыдай қатар қолдана білетін мамандар тобын дайындап шығарды. Ол М. Әуезов пен Ғ. Мүсіреповтің жауһар туындыларының тіл ерекшеліктерін, стильдік даралықтарын ғана сөз етіп қойған жоқ, олардың әр жылдары ана тіліміз туралы айтқан келелі пікірлеріне арнайы тоқталып, толымды қорытындылар шығарды» [4.223]. Ө. Айтбайұлы М.Серғалиевтің шығармашылығын сипаттай отырып, оның оның ғылымның екі саласын – тіл мен әдебиетті қатар меңгергенін, әрі бұл екі бағытты өзара сабақтастықта қарастыра алғанын ерекше атап өтеді. Мұнда «филологияның қос қанаты – тіл мен әдебиетті тел емген» деген метафора арқылы ғалымның әмбебаптығы, жан-жақтылығы көрініс табады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор М.Б.Шындалиева «Ұстаз-ғалым тағлымы» атты мақаласында ғалымның еңбегіне «1995 жылы жарық көрген «Көркем әдебиет тілі» еңбегінің шоқтығы биік. Бұл оқу құралында көркем әдебиет тілінің ерекшеліктері мен қолтаңбасы, авторлық баяндау мен кейіпкердің тілі, әр сөз зергерінің сөз саптаудағы айырмашылықтары да жан-жақты қарастырылған» деп бағалауы ғылыми тұрғыдан нақты әрі негізді пікір болып табылады [5.64]. Себебі ғалымның «Көркем әдебиет тілі» еңбегі қазақ тіл білімінде көркем сөз табиғатын, стилі мен құрылымын арнайы нысан етіп қарастырған іргелі зерттеу болып саналады.

М. Серғалиевтің тағы бір маңызды бағыты – тіл мәдениетін зерттеу және насихаттау. Оның М. Балақаевпен бірге жазған «Қазақ тілі мәдениеті» оқулығы қазақ тілінің дұрыс қолданылу нормаларын бекітуде үлкен рөл атқарды. Осы орайда, ғалыммен бірнеше жыл қызметтес болған филология ғылымының докторы С.Қ.Әліскан «Академик М.Серғалиев стиліндегі даралық» атты мақаласындағы мына сөздерді атап айтуға болады: «Академик М.Серғалиев – терең мәдениеттің иесі. Көп жыл бірге істегенде ағамыздың біреуге зекіріп сөйлегенін, дөрекілік танытқандығын көрген емеспіз. Осы мәдениеттілік ғалымның жазған-сызғандарында да толық көрініс тапқан. Ойлау мен жазу мәдениеттілігі М.Серғалиевтің ғылыми публицистикасының ең бір шоқтығы десе болады, өзіндік қолтаңбасы ретінде айқын көрінетін ерекшелік. Әлдебір пікірге қарсылығын білдіру немесе теріске шығару барысында, өз ұстанымын нақтылауда, ұсыныстар айтқанда мәдениетті жеткізу академиктің мақалаларына тән. Мысалы: ...көңіл қаламайтын сияқты (кейбір жаңа баламаларға қатысы); ...сол күйінде

сақталғаны жөн көрінеді; ...қажет тәрізді; ...ойлану керек болар; ...сәл ойлануға тура келеді; және т.б. Өз пікірін, көзқарасын жеткізудің дәстүрлі орамдарын пайдаланбай Ал бізге салсаңыз немесе Бізге салар болса деген қыстырма сөйлемдерді пайдалану арқылы да ерекшелік танытып тұр» [6.12]. Филология ғылымдарының докторы С.Қ. Әлісжан академик М. Серғалиевтің ғылыми стилін оның тұлғалық мәдениетімен бірлікте сипаттайды. Ғалымның пайымынша, М. Серғалиев ойлау мен жазу мәдениетін жоғары деңгейде ұштастыра білген, пікірталаста байыптылық пен әдептілікті сақтаған зерттеуші. Оның «...көңіл қаламайтын сияқты», «...қажет тәрізді», «...ойлану керек болар» сияқты жұмсақ модальді тіркестері және «Бізге салсаңыз», «Бізге салар болса» секілді қыстырма құрылымдары өз ойын байсалды жеткізу, қарсы пікірге құрмет таныту, ғылыми этиканы сақтау тәсілі ретінде көрінеді. Бұл ерекшелік М. Серғалиевтің ғылыми публицистикасындағы парасаттылық пен тіл мәдениетінің жоғары үлгісін дәлелдейді.

Академик М.Серғалиевтің 85 жылдығына арналған конференциясында филология ғылымдарының докторы Ж.А.Жақыпов ғалымның **ана тіліне деген шынайы құрметін** және **тіл мәдениетін сақтауға қосқан еңбегін** айқындап, оның тек теория жүзінде емес, **күнделікті өмірде, БАҚ-та, қоғамда тілдің дұрыс қолданылуына мән бергенін**, тіл қателеріне **бейжай қарамай, мәдениетті түрде ескертіп жүргенін** көрсетеді. Бұл туралы профессор Ж.А. Жақыповтың сөзімен айтсақ: «Ғалым туған тілге деген құрмет сол тілдің мәдениетін сақтаудан көрінетінін жанды да нақты айғақтармен дәлелдеп отырды. Күнделікті сөйлеуде, мерзімді баспасөзде, теледидар мен радиохабарларда ана тілімізге салақ қараудан болатын қараулықтарға тілтанушы жайбарақат қарап отыра алмады. Өзіне тән мәдениеттілікпен дабыл көтеріп жүрді. Ғұмырының соңына дейін ортологиямен үздіксіз айналысты» [6.7].

Ол тіл мәдениеті мәселесін қазіргі лингвистикадағы «тіл экологиясы» ұғымымен ұштастыра қарастырды. Ол тілдің нормативтік тазалығын сақтауды ұлттық мәдениетті сақтаудың маңызды бөлігі ретінде түсінді. Бұл туралы ғалымның шәкірті, филология ғылымдарының докторы Б.Әбдуәлиұлы өз мақаласында: «М.Серғалиев өз зерттеулерінде тіл тазалығы, тіл дәлдігі, сөз таңдау мәселелеріне баса назар аударды. Бұл үшеуі тіл мәдениетінің негізгі шарттары. Тіл тазалығы – сөз арасын бөтен сөзбен былғамау» [6.15]. - деп академик М.Серғалиевтің сөз саптауда тілдің тазалығына аса мән беретінін айтады. Тіл экологиясын қадағалап, сөз қолданысының заңдылықтарын сақтап, оларды дұрыс қолдану жолдарын стилистика басты нысанға алу қажет. Сөз саптау жағынан қандай да бір қателіктер кездесіп жатса, стилистика оны болдырмаудың жолын анықтап, себептерін ашады.

Академик Мырзатай Серғалиевтің ғылыми мұрасы – қазақ тіл білімінің теориялық және қолданбалы бағыттарының тоғысқан тұсындағы ерекше құбылыс. Ол қазақ тілінің табиғатын ұлттық дүниетанаммен, көркем оймен, тілдік мәдениетпен бірлікте қарастырған ғалым ретінде танылды. Ғалымның синтаксис, стилистика, тіл мәдениеті және көркем әдебиет тіліне қатысты зерттеулері қазақ тіл білімінің жаңа кезеңін айқындады. Ол тілдің құрылымдық жүйесін ғана емес, оның қызметтік, коммуникативтік және эстетикалық мүмкіндіктерін тұтас талдады. М. Серғалиевтің еңбектерінде ғылыми ой тереңдігі мен тілге деген сүйіспеншілік, мәдениеттілік пен ұстаздық парасат біртұтас өріліп жатыр.

Ғалымның шәкірт тәрбиелеудегі еңбегі де ерекше: оның жетекшілігімен дайындалған докторлар мен кандидаттар бүгінде қазақ тіл білімінің әр саласында табысты еңбек етуде. Бұл – оның ғылыми мектебінің өміршеңдігін дәлелдейді. М. Серғалиевтің тіл мәдениетін сақтау, тіл тазалығын қадағалау және көркем сөз арқылы ұлттық рухты жаңғыртуға бағытталған идеялары бүгінгі тіл ғылымы мен қоғам үшін де өзекті болып отыр. М. Серғалиев мұрасы – қазақ тілінің байлығын, тіл мен рухтың ажырамас бірлігін танытатын мәңгілік құндылық болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісов Е. Ой өрнегіндегі өрістер. – Кітапта: Лебіз. Астана: Нұра-Астана, 2008)
2. Серғалиев М. Стилистика негіздері: Оқулық. – Астана: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, 2006. – 273 б.
3. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. Монографиялар. Мақалалар. Баяндамалар. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006, – 369 б.

4. Айтбайұлы Ө. Тілғұмырлар: (Қазақ лингвистері мен тіл жанашырлары) – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 400 бет.
5. ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор М.С.Серғалиевтің 75 жылдығына арналған «Қазақ тілі – рухани негізіміз» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. – 412 б.
6. ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.
7. Серғалиев М. Синтаксистік зерттеулер. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 300 б.
8. Серғалиев М. Синтаксис мәселелері: Монография. – Астана: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, 2006. – 411 б.
9. Мырзатай Серғалиұлы Серғалиев // Мемлекеттік тілді дамыту институты. – URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/895 (қаралу мерзімі: 25.10.2024).
10. Мырзатай Серғалиұлы СЕРҒАЛИЕВ (Некролог) // Егемен Қазақстан. – 2011. – 26 шілде. – URL: https://egemen.kz/article/13910-myrzatay-serghaliuly-serghaliev (қаралу мерзімі: 25.10.2024).

BADIIY MATNDA FONETIK VA LEKSIK TAKRORNING KONNOTATSIYA IFODALASHI

S. Rahmatova,
O‘zbekiston milliy universiteti doktoranti
O‘zbekiston, Toshkent
ummuabdulaziz418@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются роль и функции повтора в художественных текстах, а также взгляды отечественных и зарубежных лингвистов на значение повтора. В то же время анализируется коннотативно-прагматическая природа повтора, используемого в стихотворениях известного узбекского поэта Эшкобила Шукура, на фонетическом и лексическом уровнях.
Ключевые слова: Повтор, коннотативное значение, фонетический повтор, лексические единицы, стихотворения.
Abstract. This article examines the role and functions of repetition in literary texts, as well as the views of Russian and international linguists on the meaning of repetition. It also analyzes the connotative and pragmatic nature of repetition used in the poems of the renowned Uzbek poet Eshkobil Shukur at the phonetic and lexical levels.
Keywords: Repetition, connotative meaning, phonetic repetition, lexical units, poems.

Takror til birliklarining nutqda takror qo‘llanishiga asoslangan lingvostilistik hodisadir.

Takror til birligining emotsional-ekspressiv xususiyatini yuzaga chiqaruvchi, matnda konnotativ ma’noni hosil qiluvchi vosita sifatida ham nihoyatda ahamiyatli. Til birliklari takror qo‘llangan har qanday jumla, matn ta’sirchan bo‘ladi. A.Abdullayev qayd etganidek, “takrorning hamma turi (tovush takrori, so‘z takrori va gap takrori), odatda, ma’noni kuchaytirish, ta’kidlash uchun xizmat qiladi”[1, 70]. M.Yo‘ldoshev, Q.Yadgorovlar ham ushbu xulosani tasdiqlashadi. Ularning fikricha, “Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta’kidlash, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi. Takror yordamida nutqning ta’sirchanligi ortadi”[2, 97]. Adiblar takrorning mana shu xususiyatini inobatga olib, badiiy asar yozishda uning barcha turlaridan samarali foydalanishadi.

Takror til birliklarining emotsional xususiyatini kuchaytiruvchi vosita ham hisoblanadi. Konnotativ ma’noga ega bo‘lgan har qanday birlik nutqda takror qo‘llanganda uning bu xususiyati yanada kuchayadi. Bunday vaqtda ushbu til birligining ta’sir quvvati oshadi.

Takror emotsionallikni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajarganda til birligi orqali ifodalangan ma’no bo‘rttiriladi. Shu sababli badiiy nutqda ekspressiv-emotsionallikning ifodalanishi masalasini o‘rganishda takrorning o‘rniga jiddiy e’tibor qaratish lozim bo‘ladi.

Takror til birligi anglatgan ma’noni aktuallashtirish vazifasini ham bajaradi. Adib badiiy asarda til birligini takror qo‘llash orqali uni aktual bo‘lakka aylantiradi, natijada bu bo‘lak jumlaning remasi vazifasini bajarib, o‘quvchi e’tiboriga tushadi. Shunga ko‘ra ayrim tilshunoslar takrorni til

birliklarini aktuallashtiruvchi vosita sifatida ham tavsiflashadi. Masalan, T.A.Voronsova rus tilida biror bir gap komponentidagi muhim bo‘lakni aktuallashtirishda so‘z tartibi, maxsus aktualizatorlar (*то, такой, видишь, этого, тот, там, из этой* kabilar) hamda takror muhim o‘rin tutishini ta’kidlaydi [3, 127].

Eshqobil Shukur o‘z she’rlarida takrorning fonetik va leksik turlaridan samarali foydalanib, poetik matnning ta’sirchanligini oshirishga erishgan. Uning she’rlarida qo‘llangan takror birliklarni qanday sath birligi ekanganligiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) fonetik takror; 2) leksik takror; 3) morfologik takror; 4) sintaktik takror. Ushbu maqolada shoir she’rlarida qo‘llangan fonetik va leksik takror xususida so‘z boradi.

Rus tilshunosi I.V.Steblevaning fonetik takror borasidagi fikriga ko‘ra “O‘rinli tovush takrori ritmni bezab, emotsional zaryad (quvvat)ni oshiradi, ifodalilikni kuchaytirib, she’riy nutq madaniyatini bir darajada yuqori ko‘taradi, u biron mazmunli misrada kelib, uni ajratib ko‘rsatishi ham lozim” [4, 83]. Eshqobil Shukur ham o‘z she’rlarida tovushlar takroridan shunday o‘rinli foydalanganligi kuzatiladi.

Shoir she’rlarida fonetik takrorning quyidagi turlari uchraydi:

1. She’rda turli so‘zlardagi unli yoki undosh tovushni takrorlash orqali unli va undosh tovushlar takrori hosil qilinadi.

2. She’rda so‘z tarkibidagi unlini ikkilantirish (yoki cho‘zib talaffuz qilish) orqali unli tovush takrori hosil qilinadi.

3. She’rda so‘z tarkibidagi undoshni ikkilantirish orqali undosh tovush takrori hosil qilinadi.

Eshqobil Shukur qator she’rlarida muayyan unli yoki undosh tovushning turli so‘zlar tarkibida takrorlab so‘z ma’nosi ustiga turli konnotativ ma’nolar yuklaydi. Masalan:

***O**vulning vujudiga*
***O**qadi **o**q y**o**g‘dular.*
*Yigit **O**yga tashlanar,*
*Qo‘lida **o**lov xanjar.* (“Eng qadimgi qo‘shiq”)

Berilgan misolda ***o*** unlisi turli so‘zlar boshida takrorlanib kelgan. Natijada she’r misralaridagi bu so‘zlarga ta’kid konnotatsiyasi yuklanib, ularning ta’sirchanligi ortgan hamda misralar orasida intonatsion bog‘liqlik yuzaga kelgan.

Badiiy adabiyotda unlilar uyg‘unligini yuzaga keltiruvchi bunday tovush takroriga asoslangan san’at turi *assonans,* undoshlar takrori esa *alliteratsiya* deb nomlanadi[5, 49].

Eshqobil Shukur she’rlarida ushbu san’at turlaridan samarali foydalangan. Masalan:

***S**evgilim, **s**en gulsan, **s**evgining guli,*
***S**enga bo‘ylay olmas na davlat, na shon…* (“Sevgilim…”)
***B**eshikka **b**elarlar o‘sha **B**ir kunni.*
***B**obolar kaftiga to‘lar duolar.*
*O, bizning **B**ir kun kelar...* (“Bir kun”)

Shoir she’rlarida so‘zlar tarkibida muayyan unli yoki undosh tovushlarning ikkilantirilishi (*aa, o‘o‘, ii; vv, tt, qq, yy* tarzida) orqali konnotatsiyaning ifodalanishi kuzatiladi. Tovushlarning bu usulda takrorlanishi natijasida matnda ajablanish, hayrat, tahsin kabi qo‘shimcha konnotativ ma’nolar ifodalanadi. Masalan:

Derazangdan nari bepoyon, bedil
Yastanib yotadi shunday mangulik:
“O‘ yana o‘shami... O‘sha... Eshqobil”.
***O‘o‘** yan**aa** o‘sh**aa**mi o‘sh**aa** Eshqob**ii**l.* (“egrangda yer bo‘lib aylanar zamon…”)

Ushbu she’rda *o‘* undovi, *o‘sha* olmoshi, *Eshqobil* atoqli oti tarkibidagi *o‘, a*, *i* unli tovushlari ikkilantirilgan. Natijada bu so‘zlarga taajjub, hayrat konnotativ ma’nolari qo‘shilgan. Unlilarning bu tarzda takrorlanishi ular qatnashgan so‘z ma’nosining bo‘rttirilishiga, so‘zga ta’kid ma’nosini qo‘shishga ham olib kelgan. A.Haydarov to‘g‘ri qayd etganidek, “Fonetik vositalarni ataylab takrorlash orqali so‘z san’atkorlari o‘z tasvir bayonining kuchini oshiradilar, his-tuyg‘ularini bo‘rttirib ko‘rsatadilar” [6, 11]. Bu holat Eshqobil Shukurning she’rlarida unli va undosh tovushlar takrorida ham ko‘zga tashlanadi.

Eshqobil Shukur she’rlarida leksik takrorga ham alohida o‘rin berilgan. Ma’lumki, poetik matnda leksik birliklar konnotatsiyani hosil qiluvchi muhim birliklar sifatida ishtirok etadi. D.M. Yarbilova bu haqda fikr yuritar ekan, “leksik, leksik-morfologik va leksik-sintaktik takrorlarning tayanch vazifasi obrazli baholashni kuchaytirishi, bunday takrorlar individual-muallif yoki milliy-madaniy konnotatsiyalar sanalishi” [7, 572-574] ni qayd etadi.

Darhaqiqat, leksik takrorlar muallifning individual takrorlari sanaladi. Bunday takror milliy-madaniy xarakterdagi birliklar takroridan iborat bo‘lsa, madaniy konnotatsiya hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida nutqda konnotatsiyaning leksik birliklar orqali ifodalanishi masalasi turli matnlar misolida o‘rganilgan. Jumladan, M.Yo‘ldoshev badiiy matndagi poetik aktuallashgan leksik vositalarning lingvopoetik qimmatini belgilashda sinonim, omonim, antonim, polisemantik, tarixiy va arxaik so‘zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so‘zlar, chet va vulgar so‘zlarga alohida diqqatni qaratish lozimligini qayd etadi [8, 217].

Eshqobil Shukur she’rlarida ko‘p ma’noli so‘zlar, sinonimlar, antonimlar, bo‘yoqdor so‘zlarni takror qo‘llab, ularga konnotativ ma’no yuklagan. Shoir, ayniqsa, bir so‘zning sinonimini takrorlash orqali o‘ziga xos leksik takrorni hosil qilgan. Masalan, quyidagi she’riy parchada shoir *go‘zal* va *parivash* sinonimlarini yonma-yon qo‘llash orqali ular ifodalagan ma’noni bo‘rttirgan:

..lahzani ushlab qol, yashab o‘t lahzani...
To‘rt unsur ***go‘zali parivash*** *olov...* (“Hayotga qasida”)

Yoki:

Ko‘zimni muzlatdi jahannam o‘ti,
*Ko‘nglimni xor qildi bu “****gulzor, chaman****”*
Men ikki dunyoni bir hatlab o‘tib,
Ko‘z ochib ko‘rganim bor-yo‘g‘i tuman… (“Tilimni kuydirdi”)

Berilgan she’riy parchada *gulzor, chaman* sinonimlari yonma-yon qo‘llanib, leksik takrorni hosil qilgan. Shoir *gulzor* so‘zining *chaman* sinonimini keltirish orqali bu so‘z anglatgan ma’noni aktuallashtirgan, unga ta’kid ma’nosini qo‘shgan.

Eshqobil Shukur she’rlarida ko‘p ma’noli so‘zlar takrori orqali ham konnotatsiyaning ifodalanishi kuzatiladi. Masalan:

Tog‘dan toshlar ***qulaydi,***
Ko‘zdan yoshlar ***qulaydi.***
Qalbingdan bir chuqurga
Oy, quyoshlar ***qulaydi****…* (“Mengim momoning yo‘qlovi”)

Ushbu she’riy parchada ko‘p ma’noli *qulamoq* leksemasi 3 o‘rinda misra oxirida takrorlangan. Manbalarda jumla oxirida tovushlarning, so‘zlarning, so‘z birikmalarining takrorlanishi *epifora* sifatida talqin qilinadi.

Yuqoridagi she’rda ham epifora san’ati hosil bo‘lgan. Birinchi misrada bu leksema “zarb bilan yiqilmoq”, “ag‘darilmoq” o‘z ma’nosida, ikkinchi misrada “ko‘zdan sizib chiqmoq” ko‘chma ma’nosida, so‘nggi misrada “so‘nmoq, botmoq” ma’nosida kelgan.

Umuman, shoir o‘z she’rlarida tasvirlangan voqelikka o‘quvchi diqqatini tortishda, tasvir obyektining belgi bo‘yog‘ini bo‘rttirishda, harakat intensivligini oshirishda takror turlaridan samarali foydalangan. Bu esa uning she’rlari konnotativligini oshirishga, badiiy-estetik qiymatini kuchaytirishga xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.70.
2. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент, 2007. – Б.97.

3. Воронцова Т.А. Элементарная стилистика. Учеб.-метод. пособие. УдГУ. – Ижевск: Изд-во “Удмуртский университет” 2008. – С. 127.
4. Стеблева И.В. Произхождения развитие тюркской аллитерационной системы в связи историческим родством тюркских и монгольских языков // Советская тюркология. – М., 1971. - № 6. – С.83.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 455;
6. Ҳайдаров А. Бадиий тасвирнинг фоностилистик воситалари: Филол. фан. номз. … дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 11.
7. Yarbilova D.M Повторы как образно-усилительные средства в современной женской аварской поэзии // Мир науки, культуры, образования. – М., 2018. – № 5 (72). – С. 572-574.
8. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент. 2009. – Б.217.

LISONIY SHAXS TUSHUNCHASI VA UNING YONDOSH HODISALARGA MUNOSABATI

S.I. Saatova,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD
surayyosaatova23@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдік тұлға ұғымының лингвистикалық, когнитивтік және прагматикалық қырлары қарастырылады. Ю.Н. Караулов, Г.И. Богин, В.В. Виноградов, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, К.Ф. Седов сияқты ғалымдардың көзқарастары салыстырылып, тілдік тұлғаның құрылымы мен оның негізгі компоненттері талданады. Сонымен қатар, тілдік тұлға, сөйлеуші тұлға, коммуникативтік тұлға және дискурсивтік тұлға терминдерінің өзара байланысы түсіндіріледі. Коммуникативтік тұлғаның вербалды және вербалды емес амалдарды қамтитыны, ал дискурсивтік тұлғаның әлеуметтік, когнитивтік және психологиялық факторларға тәуелді екендігі көрсетіледі. Зерттеу нәтижесі қазіргі лингвистикада тілдік тұлғаның көпқырлы, күрделі және динамикалық құбылыс екенін айқындайды.

Тірек сөздер: тілдік тұлға, сөйлеуші тұлға, коммуникативтік тұлға, дискурсивтік тұлға, когнитивтік лингвистика, тілдік құзырет, сөйлеу мінез-құлқы.

Abstract. This article examines the concept of linguistic personality within linguistic, cognitive, and pragmatic frameworks. It provides a comparative analysis of the approaches proposed by scholars such as Y.N. Karaulov, G.I. Bogin, V.V. Vinogradov, S.G. Vorkachev, V.I. Karasik, and K.F. Sedov. The study highlights the structure and components of linguistic personality and explores its relationship with related notions such as speech personality, communicative personality, and discursive personality. The paper emphasizes that communicative personality includes both verbal and non-verbal behavior, whereas discursive personality is shaped by social, cognitive, and psychological factors. The findings demonstrate that linguistic personality is a multifaceted, dynamic, and complex phenomenon in modern linguistics.

Keywords: linguistic personality, speech personality, communicative personality, discursive personality, cognitive linguistics, linguistic competence, communicative behavior.

XX asrning oxirlarida jahon tilshunosligida lisoniy shaxs tushunchasi qator tadqiqotlar obyekti bo‘la boshladi va bir guruh olimlar o‘z tadqiqotlarida lisoniy shaxs konsepsiyasini ishlab chiqdi. Bu borada olib borilgan tadqiqotlar ichida, ayniqsa, Y.N.Karaulovning konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi lisoniy shaxsning tuzilishini nazariy-lingvistik jihatdan quyidagi uch darajadan iborat deb hisoblash mumkinligini belgilaydi: – verbal-semantik yoki shaxs leksikasi; leksika, keng ma’noda tushuniladi, u shaxsning grammatik bilimlar fondini o‘z ichiga oladi; – shaxs tezaurusini belgilovchi lingvistik-kognitiv darajasi, “dunyo obrazini” yoki dunyo haqidagi bilimlar tizimini qamrab oladi; – motivatsion yoki shaxsning pragmatikligini aks ettiruvchi – maqsadlari, tushuncha va g‘oyalari darajasi [1, 42].

Lisoniy shaxs tuzilishi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olim G.I.Bogin esa lisoniy shaxsni lingvodidaktikaning asosiy tushunchasi sifatida nafaqat tilni biladigan, balki til bilan ishlay oladigan [2,16] shaxs deb baholaydi. Darhaqiqat, shaxsning nafaqat tilni bilishi uni tanish, notanish

vaziyatlarda maqsadli qo‘llay olishi ahamiyatlidir. Bugungi kunda ham bu masala dolzarbligicha qolmoqda, chunki har bir shaxsning, ayniqsa, o‘z milliy tilida og‘zaki va yozma matnlarni to‘g‘ri shakllantira olishi ona tili ta’limidagi eng asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. V.V.Vinogradov ham lisoniy shaxsni: nutqiy harakatlarni amalga oshirishga qodir subyekt [3,60], – deya izohlaydi. E.Sapir [4, 75] lisoniy shaxsni belgilashda uning nutqida aks etgan individual xususiyatlar, alohidaliklarga e’tibor qaratishni ta’kidlaydi. Shu sohada izlanish olib borgan S.G.Vorkachev [5, 64-72] ham lisoniy shaxsni ko‘p qirrali, milliy til tashuvchisi, nutqiy qobiliyat egasi, nutqni yaratish, idrok etish imkoniga ega bo‘lgan psixofizik xususiyatlar majmuasi deb baholaydi.

Tilshunoslikda mazkur tushunchaning o‘z mundarijasiga munosibligi hamda bu tushuncha bilan bog‘liq bo‘lgan bir qancha terminlar xususida munozarali fikrlar bildiriladi. Xususan, rus tilshunosligida lisoniy shaxs terminini qo‘llash bilan bog‘liq mutaxassislarning turlicha qarashlari mavjud. L.Azarova buni quyidagicha izohlaydi: “XX asr oxirida yangi tadqiqot obyekti – so‘zlovchi shaxsning shakllanishi munosabati bilan lisoniy shaxs muammosiga yangidan qiziqish uyg‘ondi. Hozirgi kunda ham avvalgidek tilshunoslikda termin tanlashda kelishmovchiliklar mavjud bo‘lib, *“lisoniy shaxs”* (V.P.Timofeyev, Y.N.Karaulov), *“gapiruvchi shaxs”* (N.D.Arutyunova), *“nutqiy shaxs”* (Y.E.Proxorov), *“kommunikativ shaxs”* (V.V.Krasnix) terminlari qo‘llanilmoqda” [6, 170-71]. Tadqiqotchi bular qatoridan lisoniy shaxs terminini afzal ko‘rib, uni o‘zi anglatadigan mohiyatiga ko‘ra eng aniq va ilmiy asoslangani deb hisoblaydi.

K.F.Sedovning [7, 6-27] fikriga ko‘ra, *“lisoniy shaxs”* termini o‘zining ravshanligini yo‘qotmoqda: u ko‘pincha matn, kasb, yosh, adabiy asar, uslub va boshqalarning o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan har qanday kommunikativ va lingvistik xususiyatni anglatadi deb yozadi. Uning so‘zlariga ko‘ra, *“nutqiy portret”* tushunchasi yanada faolroq va ravshanroq ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, olim “lisoniy shaxs” va “nutqiy portret” tushunchalari har doim ham aniq ajratilmasligini va hatto ma’lum ma’noda bir-biri bilan raqobatlashishini ta’kidlaydi.

Tilshunos V.I.Karasik lisoniy shaxs tuzilishining quyidagi komponentlarini ajratadi: 1) lisoniy qobiliyat; 2) kommunikativ ehtiyoj; 3) kommunikativ kompetensiya; 4) lisoniy ong; 5) nutqiy xulq[8, 477]. Darhaqiqat, tadqiqotchi ta’kidlagan ushbu komponentlar lisoniy shaxsning shakllanishidagi eng asosiy ko‘rsatkichlar hisoblanadi. S.G.Vorkachev ham lisoniy shaxsning quyidagi komponentlarini ajratadi: “Individ egallagan lisoniy ong, ya’ni inson ongida aks etgan voqelikning tilda ifodalanishi, lisoniy qobiliyat, nutqiy xulq-atvor, kommunikativ kompetensiya, kommunikativ ehtiyoj. Lisoniy shaxs tildan muloqot vositasi sifatida qo‘llanadigan verbal, noverbal xatti-harakatlar to‘plami sifatida *“kommunikativ shaxs”* hisoblanadi. Lisoniy shaxsni ma’lum bir tilda so‘zlashuvchining milliy-madaniy prototipi, ya’ni semantik identifikatsiyasi va leksikasida, xatti-harakatlar reaksiyalarida mafkuraviy munosabatlar mustahkamlangan, qadriyat ustuvorliklari aks etgan – *“etnosemantik shaxs”* sifatida ham tushunish mumkin” [9, 64-72]. Darhaqiqat, S.G.Vorkachev izohlaganidek, lisoniy shaxs bir vaqtning o‘zida tildan foydalanish jarayonida muloqotni yuzaga keltiruvchi kommunikator hamda o‘zi mansub bo‘lgan millatning qadriyatlarini, an’analarini, milliy-etnik belgilarini ifodalovchi etnosemantik shaxs sifatida ham gavdalanadi.

O.L.Ariskina va E.A.Dryangina “Lisoniy va kommunikativ shaxs: tadqiqotga turli yondashuvlar” [10, http://filfak.mrsu] nomli maqolasida *“kommunikativ shaxs”* va *“lisoniy shaxs”* tushunchalarini garchi mustaqil bo‘lsa-da, bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq deya munosabat bildiradi. Mualliflarning fikricha, *“kommunikativ shaxs”* tushunchasi *“lisoniy shaxs”* tushunchasidan kengroqdir, chunki *“kommunikativ shaxs”* o‘z tarkibiga noverbal vositalarni ham oladi, uni tahlil qilish uchun kommunikatorning faoliyatini bevosita kuzatish zarur”, – deb hisoblaydi. Tadqiqotchilar *“lisoniy shaxs”* va *“komminikativ shaxs”*ning qaysi birini tanlash kerakligi amaliyot bilan tartibga solinishi, har ikkala birlikning ta’riflari bo‘yicha aniq bir fikrga kelish uchun tilshunoslar hali ko‘p konseptual va terminologik ishlarni bajarishlari kerak degan xulosaga kelishadi. Demak, kommunikativ shaxs kommunikatsiyani yuzaga keltiruvchi, kommunikativ kompetensiyaga ega, haqiqiy muloqot jarayonida ishtirok etib, kommunikativ xatti-harakatlarning verbal va noverbal turini namoyon qiluvchi shaxsdir. Darhaqiqat, kommunikativ shaxs lisoniy shaxsdan kengroq tushuncha uning tarkibiga verbal vositalardan tashqari noverbal vositalar ham kiradi. Kommunikativ shaxs

muloqotda imo-ishora, jestlardan ham foydalanadi. Masalan, kommunikatsiya jarayonida kommunikantlar bir-biri bilan shartli belgilar orqali ham muloqotga kirishadi.

Sh.Usmanova ham lisoniy shaxsni belgilashda insonning lisoniy qobiyatidan foydalana olish mahoratiga, uni nutqiy faoliyatda namoyon etishiga ahamiyat qaratadi: “Aynan nutqiy shaxs darajasida lisoniy shaxsning milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati, ham muloqotning milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati namoyon bo‘ladi. Lisoniy shaxs – obyektiv borliqni o‘z ko‘rishiga muvofiq tasvirlash va ma’lum maqsadga erishish uchun muayyan tilning tizimli vositalaridan foydalangan holda ularni matnlarda aks ettirish nuqtayi nazaridan tavsiflangan u yoki bu til sohibidir. Lisoniy shaxs – muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuiga ega bo‘lgan nutqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxsdir” [11, 178-181].

Tilshunos olim A.Mamatov *gapiruvchi inson, nutq shaxsi, kommunikativ shaxs* lisoniy shaxsning komponentlari deya izohlaydi: “Lisoniy shaxs – bu nutq shaxslarining ko‘p qatlamli va ko‘p tarkibli paradigmasidir. Bunda nutq shaxsi – real munosabatdagi, faoliyatdagi lisoniy shaxsdir. Aynan nutq shaxsi bosqichida ham lisoniy shaxsning milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati, ham munosabatning milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyati namoyon bo‘ladi” [12, 48-49]. Demak, nutqiy shaxs tildan muloqot vositasi sifatida foydalanadigan verbal, noverbal xatti-harakat to‘plami, eng asosiysi, nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxsdir. Kommunikativ shaxs haqiqiy muloqot jarayonida ishtirok etuvchi, muloqotni amalga oshiruvchi shaxs hisoblanadi. Lisoniy shaxs o‘z faoliyatida til tizimini bir butun sifatida ishlatish qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxsdir. Lisoniy shaxsni belgilash nutqiy faoliyatni amalga oshirish, muloqotni yuzaga keltirish bilan bog‘liq jarayonda aniqlanadi.

Ko‘pgina tadqiqotchilar lisoniy shaxs tushunchasini yoritishda *diskursiv shaxs* tushunchasini qo‘llagani kuzatiladi. “Lisoniy shaxs o‘zining etnik, kasbiy, yosh va gender xususiyatlarini diskursiv harakatlarda namoyon qiladi. *Diskursiv shaxs* termini esa lisoniy shaxsni tahlil qilish uchun aqliy, psixologik, pragmatik va boshqa keng ko‘lamli omillarni bog‘lash imkonini beradi. Diskursiv shaxs tegishli til vositalarini, kommunikativ strategiya va taktikalarni, muloqot olib boriladigan mavzuga eng munosib nutqiy xatti-harakatlar modellarini tanlaydi va vaziyat talabiga mosini qo‘llaydi. L.N.Sinelnikova bu tushunchaga shunday munosabat bildiradi: “Diskursiv shaxs ijtimoiy harakatlar va o‘zaro ta’sirlarning subyektidir. Diskursiv shaxsga aylanish shaxsiyatni shakllantirish jarayoni bo‘lib, o‘zgaruvchan turmush sharoitlarida paydo bo‘ladigan turli o‘ziga xosliklarga moslashish va madaniy makonning bir qismiga aylanayotgan shaxsning diskursiv maydonining kengayish jarayoni hisoblanadi” [13, 454-463]. Mutaxassislar diskursiv shaxsni tahlil qilish ko‘p parametrlar asosida amalga oshishi kerak, deya ta’kidlaydi. Bizningcha ham, diskursiv shaxsni tavsiflash keng ko‘lamda olib borilishi kerak. Bu tushuncha ham lisoniy shaxs kabi ko‘p tarmoqli va murakkab hodisa bo‘lib, u ijtimoiy va boshqa ta’sirlar sababli doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Diskursiv shaxs kommunikativ xatti-harakatlarga bog‘liq bo‘lib, u individual hamda qadriyatlarga munosib ravishda til birliklarini tanlaydi, muloqot jarayonida kognitiv omil hamda diskursiv kompetentsiyaga asoslangan holda ish ko‘radi.

Shuningdek, lisoniy shaxs tushunchasi bilan idiolekt va idiostil tushunchalari ham yonma-yon yuradi. *Idiolekt va idiostil* tushunchalari aynan XX asrning o‘rtalarida faol qo‘llanib, lisoniy shaxsning tildan foydalanishdagi o‘ziga xos individual jihatlarini yoritishda, lisoniy shaxs sifatidagi alohida xususiyatlarini belgilashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Zero, lisoniy shaxsni aniqlashda dastlab tadqiqot obyekti sifatida, yozuvchi va shoirlar, ziyolilar lisoniy shaxsi tahlilga tortilgan. Bunday ishlarda ijodkor lisoniy shaxsini belgilashda, avvalo, ularning o‘ziga xos idiolekti va idiostili o‘rganilgan, chunki bu ikki tushuncha lisoniy shaxsni yorituvchi asosiy ko‘rsatkich hisoblanadi. Demak, idiolekt shaxsning til vositalarini qo‘llashda nutqidagi boshqalarga o‘xshamaydigan individual tili bo‘lsa, idiostil shaxsning tildan foydalanishda boshqalarga o‘xshamaydigan, o‘zigagina xos bo‘lgan individual uslubidir. Bu tushunchalar, asosan, yozuvchi va shoirlarning badiiy asarlar yaratishdagi tilining o‘ziga xosligi, ya’ni individual mualliflik uslubi bilan bog‘liq. Anglashilganidek, idiolekt ham, idiostil ham shaxsning tildan foydalanishdagi individualligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham bu tushunchalar lisoniy shaxsni belgilashdagi asosiy

komponentlar hisoblanib, ular lisoniy shaxsning o‘ziga xos individual til bilimini yoritishga xizmat qiladi.

Darvoqe, nutqiy shaxs, nutqiy portret, diskursiv shaxs, lisoniy shaxs tushunchalarining aloqadorligida nutq ham asosiy sababchidir. Chunki bu tushunchalarni belgilash, avvalo, shaxsning nutqi orqali amalga oshiriladi. *Nutqiy shaxs, nutqiy portret, kommunikativ shaxs, diskursiv shaxs, etnosemantik shaxs, idiolekt, idiostil* kabi hodisalar lisoniy shaxsni belgilash jarayonida asosiy komponentlar bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – С. 42.
2. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов. – Ленинград: Атланта, 1984. – 16 с.
3. Виноградов В.В. Избранные труды. О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 60.
4. Джукман Э.Р. Соотношение понятий речевой портрет и языковая личность SSN 1991-5497. Мир науки, культуры, образования. – М., 2019. – № 2 (75).
5. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001. – № 1. – С. 64–72.
6. Азарова Л. Понятие языковой личности в лингвистике // Annales universitatis Mariae Curie – Skłodowska Lublin – Polonia. Vol. XXXV. 2017. – № 1. – С. 170–171.
7. Седов К.Ф. К основаниям лингвистики индивидуальных различий (о принципах речевого портретирования) / К.Ф. Седов // Проблемы речевой коммуникации: Межвуз сб. науч.тр. – Вып. 7. – Саратов, 2007. – С. 6–27.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – В.: Перемена, 2002. – 477 с.
9. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001. – № 1. – С. 64–72.
10. Арискина О.Л., Дрянгина Е.А. Языковая и коммуникативная личность: различные подходы к исследованию // Электронный ресурс. Режим доступа: http://filfak.mrsu.ru/filolog/pdf_fail/cikl_nauchno populiarnyh_stateiy dlia_uchitelia_slovesnosti.pdf (21.07.2014.)
11. Usmanova Sh. Lingvokultrologiya. – T.: Universitet, 2019. – B. 178–181.
12. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika (Lingvomadaniyatshunoslik asoslari). – T.: Tafakkur avlodi. 2020. – B. 48–49.
13. Синельникова Л.Н. О научной легитимности понятия дискурсивная личность. Ученые записки Таврического национального университета. – М., 2011. – № 2. Часть 1. – С. 454–463. УДК 811.161.142.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СТИЛЬДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

М.Т. Тналина,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың докторанты.
Қазақстан, Астана
tnalinameruyert@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются этапы формирования и исследования функциональных стилей в казахском языке. Анализируются предпосылки возникновения стилевой системы, ключевые периоды развития казахского стилистического учения и процесс научной систематизации функциональных стилей. Особое внимание уделено влиянию текстолингвистики, прагмалингвистики и дискурсивных подходов, а также новым тенденциям в условиях цифровой коммуникации. Исследование основывается на трудах отечественных и зарубежных ученых в области стилистики.

Ключевые слова: функциональный стиль, стилистика, казахское языкознание, текстовая лингвистика, история изучения.

Abstract. The article examines the formation and historical development of functional styles in the Kazakh language. It outlines the prerequisites for the emergence of stylistic differentiation, reviews key phases in the development of Kazakh stylistics, and systematizes the scientific study of functional styles. Special attention is given to text linguistics, pragmalinguistic approaches, discourse analysis, and new stylistic

tendencies emerging in digital communication. The research is based on the works of both Kazakh and international scholars in stylistics.

Keywords: functional style, stylistics, Kazakh linguistics, text linguistics, history of research.

Қазақ тіл білімінде функционалды стильдердің қалыптасуы мен зерттелуі, олардың жіктелуі мен топтастырылуына қатысты ғылыми еңбектерге талдау жасалып, негізгі ерекшеліктері айқындалып, түйінді қорытындылар ұсынылады.

Функционалдық стильдер тілдің қоғамдық қызметін, әлеуметтік рөлін, прагматикалық мүмкіндігін айқындаушы лингвистикалық бағыттардың бірі. Қазақ тіліндегі функционалдық стильдер бірден қалыптасқан жүйе емес, ол тарихи-әлеуметтік жағдайларға, тілдік норманың даму деңгейіне, жазу мәдениетінің орнығуына, қоғамдық коммуникацияның кеңеюіне байланысты кезең-кезеңімен қалыптасқан ғылыми жүйе.

Функционалдық стильдердің қалыптасуы әдеби тілдің дамуы, жанрлық көптүрлілік, сөз мәдениеті, прагматикалық коммуникация және ғылыми стильдің жүйеленуі тәрізді үрдістермен тығыз байланысты. Сондықтан функционалдық стильдердің теориялық негізін, қалыптасу тарихын, зерттелу бағыттарын қарастыру қазақ тіл білімінің стильтану саласын тереңірек танып білуге мүмкіндік береді.

«Функционалды стиль» атауы алғаш орыс тіл білімінде қалыптасқан Бұл бағытта зерттеу жүргізген В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Л. В. Щерба, Р. А. Будагов, М. Н. Кожина сынды ғалымдар функционалды стильді тілдің тарихи дамуымен және әлеуметтік қолданысымен сабақтас категория ретінде қарастырады. Олардың еңбектерінде функционалды стильдің тілдің жүзеге асатын қызмет түрлерімен тікелей байланысты екендігі ерекше атап өтіледі. Сонымен бірге стильдің кімге бағытталғаны мен қандай мақсатта қолданылатынына тәуелді құбылыс екені, осыған сәйкес оның қызметтік-прагматикалық сипатының шешуші рөл атқаратыны айқындалады.

Қазақ тіл білімінде функционалды стильдерді жіктеудің қалыптасқан, оқулықтарда орныққан дәстүрлі жүйесі бар. Ол публицистикалық, ресми-іс қағаздар, ғылыми және көркем әдебиет стильдерінен тұрады. Бұл үлгі өзінің бастауын «Прага мектебі» ғалымдары мен Ш. Балли еңбектерінен алады, сондай-ақ Л.В. Щерба мен академик В.В. Виноградов бастаған бірқатар орыс тіл мамандары бұл классификацияны қолдағаны белгілі. Сондықтан функционалды стильдерді топтастыруда қазақ зерттеушілерінің орыс тіл біліміндегі ғылыми бағыттарға сүйенгені айқын байқалады.

Қазақ тіліндегі стильдік жүйенің қалыптасуына ең алдымен әдеби тілдің дамуы себеп болды. Қазақ әдеби тілі бірнеше тарихи қабаттардан тұрады: ауыз әдебиеті, жыраулар дәстүрі, Абай мектебі, XX ғасыр басындағы ұлттық жазба әдебиет. Бұл кезеңдерде тілдің қолданылу аясы кеңейіп, жанрлық формалар өсіп, сөйлеу мәдениеті қалыптасты.

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің өзара ықпалы стильдік саралаудың алғашқы нышандарын туғызды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ баспасөзінің пайда болуы стильдік жіктелудің кеңеюіне елеулі әсер етті.

Ғалымдар функционалды стиль ұғымын екі тұрғыда түсіндіреді.Біріншісі – оны әдеби тілдің тармақтары ретінде қарастыру, екіншісі – тілдесімдік құбылыс, яғни тілдесім стильдері деп тану. Ғылыми еңбектерде басымдыққа ие болған – екінші бағыт. А.Байтұрсынұлы да бұл терминді тілдік құбылыс әрі тілдесімдік сипатта деп бағалап, функционалды стильді «сөйлеудің» жеке бір түрі ретінде танығаң [1, 12 б.].

А. Байтұрсынұлы қазақ тіл біліміндегі стильдік зерттеулердің ғылыми негізін салды. Оның «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жанрлар жүйесі (айтылу мақсатына қарай) жан-жақты жіктеледі және олардың тілдік, стильдік белгілері айқындалады [2].

Байтұрсынұлының тіл нормасы, сөз мәдениеті, сөйлеу әдебі, көркемдік тәсілдер туралы пайымдары стиль мәселесінің қазақ тіл білімінде алғаш ғылыми түрде көрінуіне жол ашты.

Қазақ тіліндегі қазіргі стильдік тармақталудың бастау кезеңі XIX ғасырдың екінші жартысынан көрініс табады. Осы уақытта қазақ қоғамында мерзімді басылымдар жарық көріп, әдебиеттің қоғамдық-публицистикалық бағыты қалыптаса бастады. Бұл үрдіс қазақ публицистикалық стилінің алғашқы нышандарының пайда болуына негіз болды. XIX

ғасырдың соңына қарай көпшілікке арналған танымдық-ғылыми мазмұндағы шығармалар дами түсті. Бұл стильдің кең өріс алған шағы – XX ғасырдың басы, ал толық қалыптасып, кемеліне келген кезең – бүгінгі уақыт.

Көркем әдебиет стилінің, әсіресе проза жанрының өрістеуі де XIX ғасырдың орта шенінен бастау алады. Мұндай дамуға Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбайұлының еңбектері зор ықпал етті. XX ғасырдың басында қазақ көркем әдебиет стилі жаңа белеске көтеріліп, жанрлық жағынан кеңейіп, проза мен драматургияға тән ерекшеліктер айқындалады. Осы кезеңнен бастап стильдердің ара жігі ажырай түсті. Осылайша, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың ұлттық әдеби тілінде көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, жартылай ғылыми стиль, ресми іскағаздар стилі және эпистолярлық стиль деп жіктелген функционалды стильдер қалыптасты [2, 25 б.].

1950–1980 жылдар қазақ стильтануының қалыптасу кезеңі болды. Бұл дәуірде қазақ тіліндегі функционалдық стильдер алғаш толық теориялық жүйеге түсті. Қазақ тіл білімінде функционалды стиль ұғымының мәні мен маңызын ашуда, сондай-ақ оның өзіндік ерекшеліктерін жүйелеуде М. Балақаев, М. Томанов, Б. Манасбаев, Е. Жанпейісов, С. Исаев, Р. Сыздық, М. Серғалиев сияқты көрнекті ғалымдардың еңбектерінің рөлі ерекше. Р. Сыздық өзінің «Сөз құдіреті» еңбегінде «функционалды стиль» терминіне қазақша балама ұсынып, оны тілдік материалдар арқылы негіздейді. Ол «қызметтік стиль» атауы орыс тіліндегі «функциональный стиль» тіркесінің тура аудармасы болғанымен, «функция» сөзінің түпкі мәні «қызмет» мағынасынан гөрі «мақсат», «арнау» ұғымдарын білдіретінін айта отырып, «мақсаттық стиль» атауы неғұрлым орынды екенін тұжырымдайды [3, 98 б].

Қазақ тіл білімінде стилистика мәселелерін алғаш жүйелі түрде зерттеген ғалымдар – М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов және Б. Манасбаев. Бұл зерттеушілердің «Қазақ тілінің стилистикасы» атты алғашқы еңбегінде стиль түрлері «сөйлеу стилі» мен «кітаби-жазба стильдер» деп сипатталады. Оларды «кітаби-жазба стильдер» деп атау, бір жағынан, осы стильдердің пайда болу, қалыптасу арналарына мән берсе, екінші жағынан, олардың кітабилық табиғатын көрсетеді. Ал «кітабилық» деген ұғым орыс тіл біліміндегі еңбектерде «функциональды стильдер» терминімен беріледі. «Функциональды» сөзі белгілі бір стильдің қандай салада қандай қызмет атқаратынын білдіреді. Сондай-ақ орыс тілінде «стильдер жүйесі», «әдеби тіл стильдері» деген атаулар да қолданылады [4, 19-45 б].

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» функционалды стильге мынадай мазмұнда анықтама беріледі: «Функционалды стиль – әдеби тілдің бір түрі. Тілдің әртүрлі қызметімен байланысты болады. Оның дамуына тілден тыс жатқан факторлар әсерін тигізеді. Бұлардан басқа сөздің авторы адресат (тыңдаушы адам, аудитория), хабардың тақырыбы, сөйлеудің мақсаты және т.б. өз әсерін тигізеді. Қазіргі әдеби тілде: күнделікті – әдеби, саяси-техникалық, ресмиіскерлік және ғылыми функционалды стильдер ерекшеленеді. Бірақ әр стильдің орны әр тілде өзгеше болады. Барлық тілдерде негізгі орында күнделікті әдеби стиль тұрады, бұл әдеби тілдің «бейтарап» түрі болып есептеледі [5, 266 б.].

1990 жылдардан бастап стиль мәселесі мәтінтанумен тығыз байланысты қарастырылды. Мәтіннің мақсатқа бағытталған құрылымы, прагматикасы, сөйлемдердің байланысу тәсілдері зерттелді [6]. Г. Әзімжанова, Қ. Есенов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде мәтін мен стильдің байланысы, прагматикалық факторлар, жанр мәселесі терең қарастырылды.

2000 жылдардан бастап қазақ тіл білімінде стильтану дискурс теориясымен сабақтаса дамитын жаңа бағыт айқындалды. Стильдік құбылыстарды тек тілдік нормалар мен функционалдық жіктеу аясында емес, дискурстық жағдаят, адресат пен адресант арақатынасы, мәтіннің прагматикалық әлеуеті тұрғысынан қарастыру тенденциясы күшейді. Бұл үрдістің ғылыми негізі Б. Шалабайдың көркем мәтін лингвистикасында көркем стильдің дискурстық табиғатын талдауы арқылы қалыптасты, автор көркем мәтін құрылымының семиотикалық, прагматикалық, коммуникативтік деңгейлерін дискурс шеңберінде түсіндіреді.

Ғалым Б. Шалабайдың ойынша, «Қазіргі кезде стилистика ғылымында әдеби тілдің бес функционалды стилі белгілі. Олар ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем әдебиет және

ауызша сөйлеу стильдері. Олардың өздері қатынас жасаудың нақтылы жағдай, міндеттеріне т.б. байланысты тағы ұсақ түрлерге жіктеледі. Оның үстіне функционалды стиль араласып та келе береді. Функционалды стильдердің әр түрінің элементтері қабаттаса қолданылып, көп қабатты стильдік құбылыстар пайда болады. Бұл жағдайда стильдердің өзара нәтижесінде және олардың өз ішінде бөлінісі себепті жасалады. Сөйтіп, тілде функционалды стильдік және стильішілік жіктеліс өте күрделі, сан тармақты болып келеді» – деп көрсетеді [7, 73–74 б.]. Зерттеуші пікірінен функционалды стильдердің тілдік белгілері бір-бірімен ұштасып, араласа қолданылатыны және олардың ішкі құрылымы мен жіктелуі күрделі екені аңғарылады.

Сондай-ақ М. Серғалиев пен Р. Әмір еңбектерінде стильдің әлеуметтік-коммуникативтік сипатын мәтіннің дискурстық ерекшеліктерімен байланыстыра қарастыру бағыттары күшейіп, стильтанудың функционалды-семантикалық қырлары дискурс теориясымен байланыстырыла бастады.

Қазіргі кезеңде әлеуметтік желі тілі, интернет публицистикасы және мессенджер тілі қазақ тілінің функционалдық стильдеріне жаңа коммуникативтік-прагматикалық сипат енгізуде. Әлеуметтік желі мәтіндерінде қысқартулар, сленг, транслитерация, эмодзи және сөйлемдердің фрагменттелуі сияқты жаңа стильдік элементтер кеңінен қолданылады, бұл олардың экспрессивтік және эмоциялық функцияларын күшейтеді. Сонымен қатар, мессенджер мәтіндері диалогтық стильдің дамуына, ресми және бейресми стильдер арасындағы шекаралардың жұмсаруына ықпал етеді, сөйлем құрылымдарының қысқаруы және тілдік экономия феноменінің пайда болуын қамтамасыз етеді. Интернет публицистикасында ресми публицистикалық стиль қарапайым, интерактивтік тілмен алмастырылып, ақпараттық және субъективтік компоненттердің үйлесімі байқалады. Осылайша, қазақ тілінде жаңа коммуникациялық орта тілдік жүйеге ықпал етіп, функционалдық стильдердің дәстүрлі ерекшеліктерін қайта құрылымдауда, жаңа прагматикалық және экспрессивтік сипаттарды қалыптастыруда.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі функционалдық стильдердің қалыптасуы мен зерттелуі тарихи-әлеуметтік жағдайлар, жазба мәдениетінің дамуы, әдеби тілдің өркендеуі және қоғамдық коммуникацияның кеңеюімен тығыз байланысты. Ғалымдардың еңбектеріне сүйенсек, функционалдық стильдер алғашында әдеби тілдің тармақтары ретінде қарастырылған болса, кейіннен олар тілдесімдік құбылыс ретінде танылып, әр стильдің қызметтік-прагматикалық сипаты ерекше мәнге ие болды. Қазақ тіліндегі дәстүрлі стильдік жүйе публицистикалық, ресми-іс қағаздар, ғылыми және көркем әдебиет стильдерінен тұрады және ол орыс тіл біліміндегі «функционалды стильдер» теориясына сүйенген зерттеушілер арқылы жүйеленді. XX ғасырдың ортасынан бастап стильтану ғылымы жаңа деңгейге көтеріліп, функционалдық стильдердің теориялық негіздері мен жіктелуі толық зерттелді.

Функционалды стильдердің жанрлық ерекшеліктері бойынша жүргізілген зерттеулер жүйелі сипатқа ие болып, әр кезең мен стиль бойынша жан-жақты ғылыми саралау жүргізілгені анықталды. Мысалы, Қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз тілін Б. Әбілқасымов, ал Кеңес дәуіріндегі баспасөз тілін С. Исаев зерттеген. Қазіргі кезеңдегі баспасөз, радиотеледидар тілінің ерекшеліктерін О. Бүркітов, А. Алдашева, Б. Момынова, А. Жұмағұлова, Н. Уәли, Г. Машинбаева, Д. Ғаббасова, Д. Бисмильдина және басқа ғалымдар талдаған. Қазақ ауызекі сөйлеу тілін Р. Әміров, З. Ерназарова зерттесе, ресми тіл мәселелерін Р. Сыздық, Н. Ерғазиева, А. Алдашева, З. Ахметжанова, Қ. Қадашева, Э. Сүлейменова, С. Ережепова, Л. Дүйсембекова, Б. Әбілмәжінова, А. Дуанбекова және басқалар жан-жақты қарастырған. Ғылыми тілді А. Байтұрсынұлы, Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Р. Сыздық, Ш. Құрманбайұлы, Ш. Біләлов, С. Әлісжанов, Ш. Мәжітаева, Ж. Амирова, Ж. Құрмамбаева зерттеген болса, көркем әдебиет тілінің стильдік ерекшеліктерін А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Х. Кәрімов, Н. Уәли, Г. Әзімжанова, Г. Мұратова, Г. Смағұлова және басқа ғалымдар жан-жақты талдаған. Осылайша,

қазақ тіл білімінде функционалды стильдер әр жанрдың өзіне тән ерекшеліктері бойынша терең әрі жүйелі зерттелгені дәлелденді.

Қазіргі кезеңде әлеуметтік желі, интернет және мессенджер мәтіндерінің кең таралуы тілдің функционалды стильдеріне жаңа коммуникативтік және прагматикалық сипат енгізіп, экспрессивтік және эмоциялық функцияларды күшейтуде. Бұл үрдіс қазақ тілінде стильдердің икемділігін арттырып, дәстүрлі стильдік ерекшеліктер мен жаңа мәтіндік форма арасындағы байланыстарды қайта құрылымдауға мүмкіндік береді. Осылайша, функционалдық стильдер қазақ тілінде тек тарихи дамудың нәтижесі емес, сонымен қатар заманауи коммуникациялық жағдайлардың белсенді әсерімен қалыптасатын динамикалық құбылыс болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Ибраимов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері: фил.ғыл.канд...дис. автореф. Алматы; 2005. 24 б.

2. Р. Сыздық Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. 288 бет.

3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. 224 бет.

4. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: Дәуір, 2005. 256 б.

5. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік:Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. 304 б.

6. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігі, А. Байтұрсынов атын. Тіл білімі институты... – Алматы : [б. ж.], 2005. – 299 б.

7. Шалабай Б. Қазақ стилистикасы ғылымының алдында тұрған міндеттер. Қазақ филология ғылымы: тарихы, бүгіні және болашағы. Алматы; 2003. 73-74 б.

KÜLTÜRÜ YANSITAN PAREMIOLOJIK BIRIMLERIN SEMANTIĞI

L. Hacıyeva,
Slavyan Universitetinin PhD doktorantı,
Azərbaycan, Bakı
leyla_hacyeva@bk.ru

Аңдатпа. Бұл зерттеу мәдениетті көрсететін паремиологиялық бірліктердің – мақал-мәтелдер, тіркестер, афоризмдер және тұрақты сөз тіркестерінің семантикалық қасиеттерін талдауға арналған. Паремиологиялық бірліктер тек тілдің сөз қорын байытуға ғана емес, сонымен қатар қоғамның дүниетанымын, ойлау тәсілін, моральдық құндылықтарын және тарихи тәжірибесін бейнелейді. Бұл өрнектердің семантикалық құрылымы мәдени кодтармен тығыз байланысты; метафоралар, символдар және архетиптер арқылы қоғамның өмір салты мен мінез-құлық үлгілерін көрсетеді. Зерттеуде паремиологиялық бірліктердің мағына қабаттары, мәдени контекспен байланысы және әр түрлі қоғамдардағы әртүрлілігі талданады. Сонымен қатар, бұл өрнектердің коммуникациядағы қызметі, тілдік экономиканы қолдауы және мәдениетаралық өзара әрекеттегі рөлі қарастырылады. Алынған нәтижелер паремиологиялық бірліктердің мәдени идентичтілікті сақтауда және ұрпақтар арасындағы білімді жеткізуде маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, тіркестер, паремиология, мәдениет, семантика.

Abstract. This study aims to ehamine the semantic features of paremiological units that reflect culture – proverbs, idioms, aphorisms, and fihed ehpressions. Paremiological units not only enrich the lehical stock of a language but also reflect a society’s worldview, cognitive patterns, moral values, and historical ehperiences. The semantic structure of these ehpressions is closely linked to cultural codes; through metaphors, symbols, and archetypes, they convey the community’s way of life and behavioral patterns. The study analyzes the meaning layers of paremiological units, their relationship with cultural conteht, and the variations they ehhibit across different societies. Additionally, the functions of these ehpressions in communication, their contribution to linguistic economy, and their role in intercultural interaction are evaluated. The findings indicate that paremiological units play a significant role in preserving cultural identity and transmitting knowledge across generations.

Keywords: proverbs, idioms, paremiology, culture, semantics etc.

Giriş. Dil, sadece iletişim aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bir toplumun kültürel kodlarını, değerlerini ve tarihî birikimini yansıtan bir yapıdır. Bu bağlamda paremiolojik birimler,

yani atasözleri, deyimler, aforizmalar ve sabit söz öbekleri, kültürün dil aracılığıyla somutlaşan önemli göstergelerindendir. Paremiolojik birimler, hem dilin söz varlığını zenginleştirir hem de toplumun dünya görüşünü, ahlaki değerlerini ve düşünce biçimlerini nesiller arası aktarmada önemli rol oynar. Bu birimler, metaforlar, semboller ve arketipler aracılığıyla kültürel anlam katmanları oluşturur ve toplumun yaşam tarzını, davranış kalıplarını ve sosyal normlarını yansıtır. Semantik düzeyde incelendiğinde, paremiolojik ifadelerin anlamı yalnızca sözcüklerin literal karşılığı ile sınırlı kalmaz; kültürel bağlam ve tarihî tecrübelerle şekillenir. Bu nedenle, paremiolojik birimlerin semantiğinin anlaşılması, hem dilbilimsel analiz hem de kültürel araştırmalar açısından büyük önem taşır. Bu çalışma, kültürü yansıtan paremiolojik birimlerin semantik özelliklerini sistematik olarak incelemeyi, farklı toplumlarda gösterdiği çeşitliliği analiz etmeyi ve bu birimlerin iletişimdeki işlevlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece, dil ve kültür arasındaki sıkı bağın daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir. Modern dilbilimde paremiolojik birimlerin incelenmesi yalnız frazeolojik veya folklorik açılarla sınırlı kalmaz; bu birimler aynı zamanda dilin kültürle etkileşimini inceleyen multidisipliner alanlar, dil-kültürbilim (lingvokulturologiya), etnolingvistik ve söylem teorisi – açısından temel araştırma objelerinden biri olarak ele alınır. Atasözleri ve deyimler, halkın tarihî hafızasını, sosyal deneyimini ve kültürel değerler sistemini kısa fakat yoğun anlam taşıyan semantik yapılar aracılığıyla ifade eder. Bu bağlamda paremiolojik birimlerin semantik analizi, dilin birikimli işlevinin ve ulusal kültürel kodların açığa çıkarılması açısından özel bir öneme sahiptir. Dil paremiolojik birimleri, bilimsel araştırmalarda hem nesne hem de konu olarak çok boyutlu bir karakter taşır; bu durum, onların metaforik, imgesel, alegorik, duygusal açıdan zengin, antropomerkezli ve aforistik özelliklerinde kendini gösterir. Paremioloji, paremilerle ilgili disiplin – problemleri G.L. Permyakov, S.D. Mastepanov, V.M. Mokiyenko, M.A. Çerkasski ve diğerleri tarafından ele alınmıştır. Modern dilbilimde, yukarıda belirtilen bu birimlerin adlandırılması için "paremiya" terimi kullanılmaktadır. V.İ. Dal'ın sözlüğüne göre "paremiya" kelimesi ilk olarak bir kilise terimi olup, "Ortodoks kilisesinde ibadet sırasında Eski Ahit'ten okunan, peygamberlik veya öğüt niteliğinde parça" anlamında kullanılmıştır. Günümüzde "paremiya" terimi dar ve geniş anlamlarda anlaşılmaktadır. Dar anlamda paremiya, atasözü yani atasözüne ait deyim, ifade veya fikri ifade eder. Geniş anlamda paremiya ise "kısa, imgesel, sabit ifade (çoğunlukla mecazi anlamda kullanılır), sözdizimsel olarak basit veya karmaşık cümle biçiminde kurulur (bazen birden fazla cümleden oluşabilir), genelleştirilmiş, biçimsel olarak pekiştirilmiş durumu yansıtan, formüle edilmiş önemli gerçekleri, öğütleri, davranış kurallarını ve ahlaki prensipleri hayat deneyimi temelinde ifade eden" birimlerdir [3, 67]. Paremiya birimleri, dilin sözdizimsel seviyesinin yarı sistemlerinden biri olup, tam veya eksik cümle biçiminde sunulur ve lakonik ile ritmik özellikler taşır. Bu birimler dil içinde sabitlik ve konuşmada tekrar üretimi, kısmen veya tamamen yeniden anlamlandırma ve aynı zamanda semantik çokanlamlılık özelliklerine sahiptir. Halk tarafından bilinir, geniş şekilde kullanılır, didaktik amaçlarla işlev görür ve konuşma durumuna bağlı olarak bilinçli seçim birimleri olarak ortaya çıkar; bu durum onları pragmatik açıdan çok anlamlı kılar [3, 178]. Dil literatüründe paremiolojik birimler arasında atasözleri, deyimler, frazeolojizm, aforizmalar, parabel, alegoriler ve masallar sayılmaktadır. Her paremiolojik birim, diğer paremiya birimleri ile ortak özellikler taşımasının yanı sıra, yalnızca kendine özgü niteliklere ve özellikler topluluğuna sahiptir; bu da onları bağımsız bir paremiya türü olarak ayırmaya olanak tanır. Bu paremiolojik birimlerden biri atasözüdür. Atasözleri, frazeolojizmden farklı olarak bir kavramı değil, durumları veya nesneler arasındaki ilişkileri karakterize eder; aforizmalardan farklı olarak ise belirli bir yazara ait değil, tüm halkın üretimi olup folklor örneği olarak kabul edilir. Atasözlerinin özgün özelliği, öğüt, tavsiye ve ahlaki dersler içermesi ve iki anlam planına sahip olmasıdır: doğrudan ve mecazi. Atasözünde hem doğrudan hem de mecazi anlam planının bulunması, onu yalnızca doğrudan anlamı ifade eden, sözdizimsel olarak bölünebilen, eksik cümle karakteri taşıyan deyimlerden ayıran temel kriterdir. Tüm paremiolojik birimlerin ortak özelliği, bunların "dilin yapıtaşları" olarak işlev görmesi ve halkın çok yüzyıllık deneyimini, yaşamını, geleneklerini, yaşam biçimini ve nesiller boyunca birikmiş bilgeliğini yansıtmasıdır. Böylece paremiolojik birimler, ulusal kültürü biriktirerek halk bilincinin stereotiplerini ifade eder. Bu bağlamda, dilin paremiolojik birimleri arasında atasözleri, deyimler, frazeolojizm, bilmeceler, maksimler, aforizmalar ve pıbasenkiller yer alır; bunlar hem ortak hem de ayırt edici

özellikler taşıyarak paremiya türünün özel alt tipleri olarak değerlendirilebilir. Kültürü yansıtan paremiolojik birimlerin semantiği, bir yandan evrensel insancıl değerlerle, diğer yandan belirli etnosun zihinsel özellikleriyle yakından ilişkilidir. Bu birimlerde ahlaki normlar, günlük yaşam stereotipleri, sosyal davranış modelleri ve kültürel semboller kodlanmış biçimde sunulur. Bu nedenle paremiolojik birimlerin semantik yapısının incelenmesi, dil ve kültür ilişkilerinin kavramsal mekanizmalarını ortaya çıkarmak açısından güncel bir bilimsel problem olarak değerlendirilir. Makalenin temel amacı, kültürü yansıtan paremiolojik birimlerin semantik özelliklerini belirlemek, yapılarını ve fonksiyonel potansiyellerini dil-kültür perspektifinde analiz etmektir. Paremiolojik birimler (atasözleri, deyimler, deyimler, aforizmalar vb.), halkın tarihî deneyimini, dünya görüşünü, ahlaki normlarını ve kültürel hafızasını semantik açıdan yoğunlaştırılmış biçimde ifade eden dil birimleridir. Bu birimlerin semantik yapısı yalnızca sözcüklerin leksik anlamlarının toplamı ile sınırlı değildir; aynı zamanda ulusal-kültürel çağrışımları, sembolik ilişkileri ve kolektif bilincin stereotiplerini de içerir. Paremiolojik birimlerin semantiği çok katmanlıdır. Birinci kat denotatif anlamla ilgilidir; yani belirli bir olay veya durumun genelleştirilmiş tasviridir. İkinci kat konotatif anlamla ilişkilidir; burada duygusal-değerlendirici tutum, ulusal mentalite ve etik ölçütler ön plana çıkar. Üçüncü kat ise simgesel-mitolojik bileşenleri içerir; bu da halkın dünyayı anlama modelini yansıtır. Kültürel bağlı semantik bileşenler, paremiolojik birimlerin yapısında çeşitli biçimlerde tezahür eder. Örneğin aile, misafirperverlik, emek, adalet, sabır, büyüklere saygı gibi değerler, atasözlerinde sabit semantik çekirdekler olarak işlev görür: “Büyük konuşanda, küçük susar”, “Misafir Allah misafiridir”, “Sabrın sonu selamettir” gibi ifadelerde yalnızca mantıksal fikir değil, aynı zamanda kültürel davranış modeli de kodlanmıştır. Semantik açıdan paremiolojik birimlerde metaforlaştırma, metonimi, alegori ve sembolleştirme temel araçlar olarak işlev görür. Örneğin “Su akar, çukurunu bulur” atasözünde “su” kaderin veya yaşam akışının metaforu, “çukur” ise uygun çevrenin simgesi olarak kullanılır. Bu tür imgesel semantik yapı, halkın kültürel düşünce biçimini dil aracılığıyla modeller. Kültürü yansıtan paremiolojik birimlerin semantiği aynı zamanda etnokültürel bir işaretler sistemi olarak da işlev görür. Bu işaretler aracılığıyla belirli etnosun yaşam biçimi, ekonomik yapısı, doğaya bakışı ve sosyal ilişki sistemi belirlenir. Örneğin göçebe yaşamı yansıtan paremiya birimlerinde at, yol, oba, çadır gibi sözcükler özel kültürel semantik taşır.

Sonuç. Paremiolojik birimlerin semantiği, ulusal kültürün dil hafızası olarak işlev görür ve halkın değerler sistemi, davranış kodları ve dünya görüşü bu birimlerin semantik yapısında yoğunlaşmış biçimde somutlaşır. Yapılan analizler, kültürü yansıtan paremiolojik birimlerin semantik açıdan çok katmanlı ve kompleks yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu birimler yalnızca genelleştirilmiş yaşam deneyimini değil, aynı zamanda ulusal-kültürel değerleri, sosyal normları ve kolektif bilincin stereotiplerini de içerir. Paremiolojik birimlerin semantik yapısında denotatif anlamın yanı sıra, konotatif ve sembolik bileşenlerin de önemli rol oynadığı tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçları, paremiolojik birimlerin kültürel kodların korunmasında ve nesilden nesile aktarılmasında önemli araçlar olduğunu göstermektedir. Bu birimler dil aracılığıyla kültürel davranış modellerini normlaştırır ve toplumun değer yönelimlerini biçimlendirir. Bu birimlerdeki kültürel semantikanın tezahürü, dil-kültürbilim yaklaşımının etkinliğini doğrular ve paremiolojik birimlerin yalnızca bir dil olgusu değil, aynı zamanda kültürel bir fenomen olarak değerlendirilmesini gerekli kılar. Paremiolojik birimlerin semantik incelenmesi, dil-kültür etkileşiminin anlaşılması açısından hem teorik hem de pratik öneme sahiptir.

Kaynakça

1. Elizade Z. Atalar sözlerinin heyatı. B., Yazıçı, 1985, 243 s.
2. Hemidov İ., Ahundov B., Hemidova L. Azerbaycanca-rusca, rusca-azerbaycanca atalar sözleri ve zerbi-meseller lüğeti. Bakı, “Tehsil”, 2009, 560 seh.
3. Кацюба Л.Б. Определение паремии (лингвистический аспект дефиниции) // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. 2013. № 1. – С. 65-67.
4. Матвеева Г. Г., Серёгина М. А. К определению понятия «паремия» (на материале русского и немецкого языков) // Вестник Пятигорского гос. ун-та. 2009. № 3. – С. 175–178. 3.
5. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Наука, 1979. – 671 с.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND ETHNOCULTURAL IDENTITY

F.E. Shahbazova
Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Azerbaijan State University of Economics
fariza20@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада тіл мен этномәдени бейсана арасындағы қатынас әртүрлі ғылыми көзқарастар негізінде талданады. Автор тілдің тек коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар этностың мәдени кодын, моральдық құндылықтар жүйесін және тарихи жадын білдіретін символдық жүйе екенін ерекше атап өтеді. Тіл – халықтың өзін-өзі тануын қамтамасыз ететін және этникалық топтың әлеуметтік-мәдени шекарасын анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі. Зерттеу тілдің сақталуы мен оның функционалдық өрістерінің кеңеюі этникалық және мәдени сабақтастықтың басты кепілі екенін көрсетеді. Қорытындыда тілдің этномәдени бейсананың негізгі тасымалдаушысы және оны қорғаудың стратегиялық тетігі екені атап өтіледі. Тілдің жоғалуы этномәдени өзіндік сананың әлсіреуіне әкелсе, оның дамуы ұлттық-мәдени жаңғыруды қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: тіл, этномәдени бейсана, мәдени құндылықтар, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, жаһандану, ұлттық бірегейлік.

Abstract. The article analyzes the relationship between language and ethnocultural identity based on various scientific approaches. The author emphasizes that language is not only a means of communication, but also a symbolic system that expresses the cultural code, system of moral values, and historical memory of the ethnos. Language is one of the main indicators that ensure the self-identification of a people and determines the socio-cultural boundaries of an ethnic group. The study shows that the preservation of language and the expansion of its functional areas are the main guarantees of ethnic and cultural continuity. In conclusion, it is noted that language is the main carrier of ethnocultural identity and a strategic mechanism for its protection. The loss of language leads to the weakening of ethnocultural self-awareness, while its development ensures national-cultural revival.

Keywords: language, ethnocultural identity, cultural values, linguoculturology, ethnolinguistics, globalization, national identity etc.

The formation of a globalized cultural space and the emergence of a global culture occur on the basis of universal cultural values inherent in all peoples of the world. Such values have always existed in all cultures, but the formation of a global culture occurs only today - in the era of information globalization of the world. At this stage, the process of cultural mutual exchange becomes more dynamic, as a result of which cultural self-development and mutual enrichment deepen due to the assimilation of the cultural experience of other peoples.

The universal language of communication, although not part of the ethnic language, characterizes the culture of the ethnos experiencing globalization processes and creates a complementary relationship with ethnocultural identity. This endows identity with the opportunity to respond to the challenges of globalization. Thus, ethnic culture begins to have an open character by acquiring a universal means of communication, brings the ethnos into the global cultural space and creates mutually complementary relationships between the culture of the ethnos and global culture, the national language and the world language of communication.

In modern times, the tendency of peoples to preserve their national identity, emphasize their historical uniqueness, restore and defend their traditional culture, language and psychological characteristics has intensified. In many cases, this desire manifests itself in extreme forms such as armed struggle, insurgency and even terrorism. Especially in the countries of the “third world”, millions of people want to realize their belonging to a certain ethnos, i,e., to demonstrate ethnic self-awareness and ethnic identity.

Ethnic self-awareness is a complex socio-psychological phenomenon that is a product of historical development. In different periods of history, depending on the internal situation of specific states, the level of development of social relations, and whether the country is monoethnic or multiethnic, the nature of this phenomenon and the attitude towards it have been different. Therefore,

ethnic self-awareness and interest in it have manifested themselves in different ways at each historical stage.

Ethnic self-awareness is the act of identification in which a person associates themselves with a particular nation. It is determined by the system of ideas of an individual about one's own people, their specific characteristics, culture, language, place of residence and historical past - in other words, the image of "us". These ideas are reflected in the emotional sphere of a person, evoke feelings such as pride and solidarity, and stimulate people's behavior.

Thus, cultural identification is the individual's perception and understanding of himself within a certain culture. It is characterized by a person's sense of personal identity; i.e., the individual considers himself to belong to certain cultural typologies and traditions. When a person is born, he is already immersed in a certain cultural heritage environment and learns this heritage from the people around him.

Ethnic identity is a psychological category that is part of an individual's social identity and is associated with his or her awareness of belonging to a particular ethnic community. In this sense, ethnic identity is understood as a complex psychosocial phenomenon that arises as a result of a individual's realization of his/her identity with his/her ethnic group. This phenomenon is formed on the basis of the specific characteristics of the ethnic group and is reflected in people's behavior.

The 21st century is characterized by a clash of civilizations, cultures and mentalities. In most modern states, almost all communicative spaces where identity is formed are multiethnic, multiconfessional and multicultural in nature. In such conditions, the role of the common ethnic language as one of the main factors of identification in multiethnic societies becomes increasingly significant. Language establishes the foundation of normative unity within the ethnic group, determines the general communicative activity of the ethnic community, and ensures social interaction and socio-cultural relations between all its members - people belonging to different socio-cultural strata [5, 82].

Ethnicity is manifested in people's real behaviors - language, religion, cultural orientations, and strategies for interethnic relations. Therefore, the structure of ethnic identity also includes a behavioral element [4, 15].

Despite the fact that issues related to ethnocultural identity and the negative impact of linguistic and cultural globalization have been studied to some extent, the problem of resolving the contradiction between the preservation of ethnocultural identity and unhindered language communication in the context of globalization has not yet been fully worked out. In order to ensure the sustainable development and protection of national languages and cultures in the context of globalization processes, and to identify effective ways of interlingual and intercultural communication, it is necessary to study the features of the interaction of languages and cultures in the global system, the forms of linguistic organization of multilingual societies, the positive and negative experience of public and state multilingualism, and the impact of globalization processes, especially on the languages and cultures of small ethnic groups and language minorities.

The resolution of the contradiction between the need for a global language of communication and the preservation of ethnocultural identity can be achieved through purposeful language policy aimed at shaping a multilingual and multicultural personality characteristic of the era of globalization, as well as fostering multiple individual identities. Multilingualism acts as a means of preserving ethnocultural identity, as it acknowledges the existence and necessity of multiple identities within a single individual [1, p.57].

In addition, migration processes and cultural exchange create conditions for the emergence of hybrid linguistic identities, formed by people who simultaneously master several languages. In these conditions, multilingualism acts not only as a means of communication, but also as a form of self-expression; it allows individuals to preserve their cultural originality, while at the same time adapting to new social conditions [2, 78].

Consequently, the study of the complex interaction between language and cultural identity sheds light on the diversity of human experience and shows how language plays a crucial role in the formation of personal and collective identity. Language is no longer just a means of transmitting

information, but also a tool of social integration, political influence, and cultural heritage; it defines the boundaries of communities and the forms of interpersonal interaction.

Language loss often results in the loss of cultural identity; the suppression or promotion of languages through language policy and education has a direct impact on the preservation of cultural heritage.

Under the conditions of globalization and technological change, it is crucial to preserve linguistic diversity and recognize the role of languages in building inclusive societies. Research on this topic reveals the complexity of human experience and reaffirms that language is a key component in the formation of cultural identity.

References

1. Fedotova, N. N. Identity / Encyclopedia "Globalistics", ed. I. I. Mazur, A.N. Chumakov. Moscow, 2003. p. 357.

2. Fishman, J.A. Language and Nationalism: Two Integrative Essays. – Rowley, MA: Newbury House, 1972. – 191 p.

3. Malinova, O. Yu. Identity as a Category of Practice and Scientific Analysis: On the Differences of Approaches / Human Rights and Problems of Identity in Russia in the Contemporary World, ed. O. Yu. Malinova, A. Yu. Sungurova. St.Petersburg: Norma, 2005. p. 7-20.

4. Zhade, Z. A. Transformation of Identity in the Conditions of Globalization / Man – Object and Subject of Global Processes: Materials of the International Scientific Conference / ed. by I.F. Kefeli. St. Petersburg, 2009. p. 80-85.

THE REPRESENTATION OF COMPOUND NOUNS IN MAHMUD AL-KASHGARI'S "DİVAN"

S. N. Aliyeva,
Doctoral Student, Nasimi Institute of Linguistics,
Azerbaijan National Academy of Sciences
Baku, Azerbaijan
sebineeliyeva2014@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі күрделі есімдердің антонимдік қатынастары жан-жақты талданады. Зерттеуде күрделі есімдердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері, олардың мағыналық қарама-қарсылығының жасалу жолдары және түркі тілдерінің тарихи дамуымен байланысы айқындалады. Сонымен қатар, Қашқари сөздігінде тіркелген күрделі атаулардың қазіргі қазақ және басқа түркі тілдеріндегі қолданысымен салыстырмалы талдау жүргізіледі. Мақала нәтижелері күрделі есімдердің антонимия жүйесін анықтауға және олардың тарихи-лингвистикалық табиғатын айқындауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Қашқари, «Диуани лұғат ит-түрк», күрделі есімдер, антонимдер, тарихи тіл білімі, түркі тілдері.

Abstract. The article offers an in-depth scholarly investigation into the antonymic relations of compound nouns recorded in Mahmud Kashgari's Divanu Lughat-it-Turk. The study provides a detailed examination of the structural and semantic properties of these compound formations and elucidates the linguistic mechanisms through which semantic oppositions are generated. Furthermore, it analyzes how these oppositional relations reflect broader historical processes in the development of the Turkic languages, thereby contributing to a more comprehensive understanding of their diachronic evolution. In addition, a comparative analysis is conducted between the compound lexemes recorded in Kashgari's dictionary and their usage in modern Kazakh and other contemporary Turkic languages. The findings contribute to identifying the antonymy system of compound nouns and revealing their historical-linguistic characteristics.

Keywords: Kashgari, Divanu Lughat-it-Turk, compound nouns, antonyms, historical linguistics, Turkic languages.

The Divanu Lugat-it-Turk, authored by Mahmud al-Kashgari in the 11th century, is one of the most important sources for studying the historical development stages of the Turkic languages, their lexical-semantic features, and word-formation models. This monumental lexicon not only presents

the vocabulary of its time, but also provides valuable information about the social and cultural life of the Turks, their worldview, and the semantic structure of the language.

The Divan, which occupies a distinctive place in the history of linguistics, has been the subject of numerous studies over many decades, with scholars examining it from various angles. It must be emphasized that this work is the oldest known dictionary, encyclopedia, and anthology of the Turkic language, and at the same time an exceptionally valuable corpus [3, 19]. As a universal work, the Divan stands above all dialects, subgroups, and linguistic varieties, encompassing each of them without distinction and thereby preserving them collectively as a rich linguistic treasury. From the perspective of studying the historical layers of the modern Azerbaijani language, the Divan remains highly significant, and issues such as simple nouns, noun categories, and word-formation patterns maintain their relevance. In Mahmud al-Kashgari's lexicon, the lexical-semantic groups of nouns, their grammatical categories, and their structural-semantic types are reflected through extensive examples and explanations.

The lexical units recorded in Kashgari's dictionary allow scholars to trace the common cognitive codes of the Turkic peoples, the historical motivation of linguistic forms, and various semantic relations–such as synonymy, antonymy, polysemy, etc.–and to follow the processes underlying their development.

The research shows that the compound nouns found in Mahmud al-Kashgari's Divanu Lugat-it-Turk constitute one of the most productive and structurally rich layers of the historical lexicon of the Turkic languages [1, 151]. The antonymic relations identified within these compound nouns indicate that the Turkic language system has, since ancient times, operated on a highly structured and logically organized foundation. These findings further demonstrate that the formation of semantic oppositions is inherently linked to the internal laws governing linguistic development and the natural evolution of the Turkic linguistic system. The mechanisms by which these compounds form antonymic pairs are shaped both by spatial-temporal models and by socio-cultural conceptualizations.

A comparison of Kashgari's material with modern Turkic languages shows that many of these lexical units still preserve their semantic functionality today. This once again confirms that the Divanu Lugat-it-Turk is not only a historical source but also a relevant and productive object of study for modern Turkology. Consequently, examining the antonymic system of compound nouns enables a deeper understanding of the historical lexical composition of the Turkic languages, their word-formation principles, and their semantic evolution.

For these reasons, the *Divan* continues to retain its scholarly relevance in the contemporary period as well, serving as an indispensable source for researchers investigating the historical, structural, and semantic dimensions of the Turkic languages. The numerous studies conducted on the dictionary not only help trace the linguistic structure of the 11th-century Turkic language but also allow us to follow its developmental dynamics.

Research on the dictionary has been carried out in different directions. In our study, we focus on the nouns represented in the Divan, their structural models, and particularly the compound nouns.

Mahmud al-Kashgari's Divanu Lugat-it-Turk is not only a unique source for studying the historical lexicon of the Turkic languages but also plays an invaluable role in identifying early word-formation processes. The compound nouns recorded in the work reflect the developmental stages of Old Turkic both structurally and semantically. Kashgari presents these nouns not merely as lexical items, but also by illustrating their contextual usage, semantic load, and functional potential. The antonymic potential of compound nouns is likewise evident in this material.

Compound nouns occupy an important place in the ancient layers of the Turkic languages, and the examples recorded by Kashgari preserve the structural-semantic features of very early word-formation patterns. The semantic relationship between components, context-driven semantic development, and the mechanisms that create oppositional meanings are of particular interest.

Kashgari's Divan is among the most valuable sources reflecting the lexical-semantic system of the Turkic languages in the 11th century [4, 83]. Alongside simple and derived words, the work also exhibits a multifaceted model of compound nouns. Although Kashgari does not present compound words as a separate theoretical category, the lexicon itself demonstrates all structural

characteristics associated with compounding. These compounds have left a significant mark on the word-formation systems of modern Turkic languages both semantically, syntactically, and morphologically.

Some of the compound nouns in the Divanu Lugat-it-Turk are formed through noun + noun combinations, others through adjective + noun or noun + verb-stem structures. Structurally, the principles of combining components are determined by factors such as stability, fossilized syntactic relations, and semantic unification [5, 131]. Such units often acquire new semantic nuances through figurative use. For example, compound nouns denoting social status, physical characteristics, spatial and temporal notions exhibit clear patterns of semantic expansion.

The most widespread type of compound nouns in the Divan is the noun + noun construction, which reflects the ancient syntactic word-formation tradition of Turkic. For instance:

boz qurt – wolf [1, 71]

yılkı evi – a place where horses are kept [1, 84]

közlik taş – a stone used for making fire [3, 119]

These examples demonstrate that word order in Old Turkic generally follows the modifier-before-head principle. The combination is formed through juxtaposition without any hyphenation.

The Divan also contains numerous adjective + noun combinations that have lexicalized into stable compound nouns. For example:

kök yel – west wind [1, 94]

qara suv – swamp, muddy water [2, 311]

ay tolun – full moon [2, 211]

Here, the adjective typically expresses quality or color and plays an important semantic role in the unified meaning of the construction.

The dictionary also includes combinations formed with verbal stems functioning as nominal modifiers. These compound nouns mostly relate to fire-making, action/process names, natural phenomena, and household activities:

tutıq quş – bird caught for hunting [2, 121]

yapılmış yer – constructed place, building [3, 57]

qaqış yıl – year of famine [1, 51].

In these constructions, the verb conveys action or process, while the noun denotes a substance or object.

The izafet construction, a prominent syntactic feature of Old Turkic, is also widely represented in the Divan. This pattern remains highly productive in modern Azerbaijani, Turkish, Kazakh, and other Turkic languages:

oğul küni – wedding day [3, 141]

bodun tili – people’s language [3, 175]

In such constructions, the first element functions as the possessor and the second as the possessed, forming a unified terminological meaning through morphological concord.

The antonymic relations observed among compound nouns in Kashgari’s lexicon are built on several main principles:

a) Dichotomic pairs:

Pairs such as altıgün – üstigün or içəriyol – taşrayol reflect spatially grounded oppositions embedded in the ancient worldview [4, 137].

b) Physical and social characteristics:

Compound nouns denoting human traits, status, or physical properties form oppositions that shed light on the social structure of the Turks.

c) Cultural-symbolic contrasts:

Oppositions related to sacred spaces, natural phenomena, and mythological concepts also contribute to the antonymic system of compound nouns.

Many compound nouns did not originally carry oppositional meanings but later developed them contextually. Some lexical items acquired antonymic qualities through socio-cultural changes, while others narrowed semantically and remained restricted to specific domains. The fact that some

of Kashgari's compound nouns have maintained their antonymic parallels in modern Turkic languages demonstrates the continuity of this process.

Our research shows that some of the compound nouns recorded in the Divan survive unchanged in modern Turkic languages, while others have undergone semantic transformation or fallen out of use. Nevertheless, a large part of the antonymic models has been preserved. For example, in Azerbaijani, Turkish, and Kazakh, several pairs show both formal and semantic equivalence, indicating the historical continuity of the common Turkic lexicon:

1. adaq aşı (ayaq aşı) – meal served to guests [2, 171]
Azerbaijani: ayaq aş, qonaq aş
Turkish: ayak aşı (dialects), standard Turkish misafir yemeği
Kazakh: qonaq ası
Kyrgyz: konok aşı
Uzbek: mehmon taomi
Turkmen: myhman aşy
2. baş ağu – medicine, ointment [2, 311]
Azerbaijani: baş dərmanı / baş məlhəmi
Turkish: baş ilacı
Kazakh: bas daua
Kyrgyz: baş dарысы
Uzbek: bosh dorisi
Turkmen: baş dermanı

Thus, the Divanu Lugat-it-Turk serves not only as a unique source for the historical lexicon of the Turkic languages, but also as an indispensable reference for tracing early word-formation processes. The compound nouns recorded by Kashgari reflect the structural and semantic richness of the Old Turkic language and demonstrate the internal logic of its lexical system. The comparative analysis of these compounds and their modern counterparts confirms the enduring continuity and sustained productivity of the Turkic lexical tradition, demonstrating the persistent vitality of its word-formation mechanisms across historical periods.

References

1. Akalın, Ş.H. Mahmud al-Kashgari and the Divanu Lugat-it-Turk. Ankara, 2004. 207 p.
2. Asgar, R. Mahmud al-Kashgari and His Work "Divanu Lugat-it-Turk". Baku: MBM Publishing, 2008. 432 p.
3. Asgar, R. Bibliographic and Grammatical Index to Mahmud al-Kashgari's "Divanu Lugat-it-Turk". Baku: MBM Publishing, 2008. 192 p.
4. Azizov, E. The Dictionary of Mahmud al-Kashgari and Turkic Dialects of the 11th Century. In: Söz Xəzinəsi. Baku: Maarif Publishing, 1995. 163 p.
5. Huseynova, M. The Grammatical Features of Mahmud al-Kashgari's "Divanu Lughat-it-Turk". Baku: Azerbaijan State Pedagogical University Press, 2022. 274 p.

SÖZLÜKLERİN DERLENMESİ

T. Bahşiyeva,
Doç.Dr, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Dilbilim Enstitüsü Toponimi bölümü
tunzale-111@mail.ru

Аңдатпа. Лексикография – тіл білімінің жиі қолданылатын салаларының бірі. Сөздіктер – ұлттық мәдениеттің маңызды элементі. Сөздік халықтың мәдени дамуы мен сұранысына қарай жасалған. Сөздіктер бір-бірінен мақсаты, құрылымы, атқаратын қызметі жағынан ерекшеленеді. Лексикология сөздік құрастырудың тәжірибесімен де, теориясымен де айналысады. Әзірбайжан тілінде қазіргі заманға дейін сөздіктердің алуан түрі дайындалды. Табысты сөздікті жасаудағы маңызды мәселелердің бірі – қандай зерттеу әдістерін қолдану керек. Құрылатын сөздіктің мақсатына қарай

алдымен тиісті дайындық жұмыстары жүргізіледі. Компилятор дұрыс дереккөздерді пайдаланып, материал жинауы керек. Тіліміздің тарихи лексикасын зерттеуде тарихи сөздіктер өте құнды дереккөз болып табылады. Сөздіктерде сөздер мақсатына қарай белгілі бір ретпен орналасып, түсіндіріледі. Бүгінгі таңда лексикография жаңа дәуірді, жаңа кезеңді бастан кешіруде. Жақында ғаламдық интернеттің пайда болуымен сөздік құрастыруда өзгеріс болды. Қазіргі лексикологияның негізгі даму бағыттарының бірі – сөздіктерді компьютерлендіру және электронды тасымалдаушыларға көшіру. Интернетті пайдаланушылар үшін электронды сөздіктерді жасау лексикографияның дамуындағы жаңа кезең болып табылады. Бүгінгі таңда заманауи тіл мамандарын қызықтыратын электронды сөздіктер саны үнемі артып келеді. Қолданыстағы іздеу жүйелеріне негізделген әртүрлі электрондық сөздіктерден ақпаратты табуға болады.

Тірек сөздер: сөздік, мағына, түсіндіру, сөз, лексикография

Abstract. Lexicography is one of the most frequently used areas of linguistics. Dictionaries are an important element of national culture. The dictionary is created according to the cultural development and needs of the people. Dictionaries differ from each other in terms of their purposes, structures and functions. Lexicology deals with both the practice and theory of dictionary compilation. Various types of dictionaries have been prepared in the Azerbaijani language until modern times. Dictionaries differ from each other in terms of their purposes, structures and functions. Lexicology deals with both the practice and theory of dictionary compilation. Various types of dictionaries have been prepared in the Azerbaijani language until modern times. n dictionaries, words are arranged and interpreted in a certain order depending on the purpose. Today, lexicography is experiencing a new era, a new stage. Recently, with the emergence of the global Internet, there has been a change in dictionary compilation. One of the main development directions of modern lexicology is the computerization and transfer of dictionaries to electronic media. The creation of electronic dictionaries for Internet users is a new stage in the development of lexicography. Today, the number of electronic dictionaries that are of interest to modern linguists is constantly increasing. It is possible to find information in various electronic dictionaries based on existing search systems.

Keywords: dictionary, meaning, explanation, word, lexicography

GİRİŞ

Sözlükbilim, dilbilimin en sık kullanılan alanlarından biridir. Sözlükler, ulusal kültürün önemli bir unsurudur ve halkın kültürel gelişimine ve ihtiyaçlarına göre oluşturulur. Sözlük bilimi, sözlüklerin derleme kurallarını, kuramsal temellerini, sözlük türlerini, yapılarını ve diğer yönlerini inceleyen bir dil bilimi alanıdır. Sözlükler farklı türlerdedir. Yapıları ve derleme kuralları birbirinden farklıdır. Bazı sözlükler kelimelerin açıklamalarını sunarken, bazıları doğru yazım ve telaffuzlarını verir.

Sözlükbilim, sözlük derlemenin hem pratiği hem de teorisiyle ilgilenir. Sözlüklerde, çeşitli sözcük birimleri belirli bir düzende düzenlenir ve bir şekilde yorumlanır. Bazı araşdırmaçılar sözlükleri sözlükbilimin ayrılmaz bir parçası olarak görürken, diğerleri bağımsız bir alan olarak kabul eder. Sözlükbilim aynı zamanda dil bilgisi ve üslup bilimiyle de yakından ilişkilidir. Sözlükler, amaçları, yapıları ve işlevleri bakımından birbirlerinden farklılık gösterir. Sözlükbilim, sözlük derlemenin hem pratiği hem de teorisiyle ilgilenir. Sözlüklerde, çeşitli kelime birimleri belirli bir düzende düzenlenir ve belirli bir şekilde yorumlanır. Sözlükbilim aynı zamanda dil bilgisi ve üslup bilgisiyle de yakından ilişkilidir. Sözlük derlemek için farklı yöntemler vardır. Sözlük derlemede iki yöntem yaygın olarak kullanılır. Sözlükbilim, dilbilimin kadim alanlarından biri olarak kabul edilir ve sözlüklerin Miladi takvimden çok daha önce var olduğu bilinmektedir.

Türk dillerinin sözlükbiliminin tarihi, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un "Divani-liğet-it türk" adlı eseriyle başlar. Azerbaycan sözlükçülüğünün Ortaçağ'dan günümüze kadar olan tarihi, tarihsel gelişim yolu, günümüz araştırmacılarının ilgi odağı olmuş ve derinlemesine incelenmiştir. Türklerin dili, tarihi ve kültürü hakkında nesilden nesile bilgi aktaran evrensel bir Türk anıtı olarak eser, eşsiz bir değere sahiptir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eseri, Türk milleti için ölümsüz bir gurur abidesidir. Eser, Türklerin dil ve kültür mirasının bir anıtı olarak değerini hiçbir zaman kaybetmeyecektir.

Dünya Türkologlarının en sık başvurduğu Kaşgar "Divan"ı, tarihsel olarak araştırma konusu olmuştur. Eserdeki kelime sayısına ilişkin istatistiksel veriler farklılık göstermektedir. Brockelman'ın hesaplamalarına göre 7993, Basim Atalay'ın hesaplamalarına göre 8783 ve Özbek bilim insanlarına

göre ise 9222 kelime bulunmaktadır [2, 27] 11. yüzyılda Türk halklarının coğrafi konumu ve dağılımı hakkında bilgi edinmek, Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eserinden mümkündür. Seyahat ettiği yerler ve bölgeler hakkında verdiği bilgiler gerçeğe dayanmaktadır. Eserde ayrıca, bugün hala çok değerli olan bir Türk haritası da yer almaktadır Mahmud Kaşgarlı'nın "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eserindeki kelimelerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi, Türklerin dili, tarihi, etnografyası ve kültürüyle ilgili birçok önemli konunun açıklığa kavuşturulması açısından önemlidir. Şüphesiz ki araştırmacılar, gelecekte Mahmud Kaşgarlı'nın "Divan-ı Lügat-it-Türk" adlı eseri üzerinde daha fazla araştırma yapacak ve yeni başarılara imza atacaklardır. Sözlükteki kelimelerin hangi Türk kabile diline ait olduğu da eserde yansıtılmaktadır. Sözlüğün incelenmesi sayesinde, Oğuz grubu Türk dillerinin kelime dağarcığı hakkında da zengin ve ilginç bilgiler elde edilebilir.

Sözlükbilim, sözlük derlemenin hem pratiğini hem de teorisini ele alır. Sözlüklerde, çeşitli sözcük birimleri belirli bir düzende düzenlenir ve bir şekilde yorumlanır. Bazı akademisyenler sözlükbilimi, sözlükbilimin ayrılmaz bir parçası olarak görürken, diğerleri bağımsız bir alan olarak kabul eder. Sözlükbilim aynı zamanda dil bilgisi ve üslup bilimiyle de yakından ilişkilidir.

Sözlükler, amaç, yapı bakımından birbirlerinden farklılık gösterir. Sözlüklerin hazırlanmasında, bilimsel bilgi, hazırlık ve analiz yeteneğine sahip bilim insanları ve sözlükbilimciler görev almalıdır. Başarılı sonuçlara ulaşmanın temel unsurlarından biri, doğru araştırma yöntemlerinin seçilmesidir. Azerbaycan dilinde çağdaş zamanlara kadar çeşitli sözlük türleri hazırlanmıştır. Dil sözlüklerinde, dilin mevcut kaynakları, sözlüğün görev ve amaçlarına bağlı olarak çeşitli açılardan açıklanır. Çeşitli dil sözlükleri vardır. Tarihi ve çağdaş sözlükler mevcuttur. Sözlüğün zenginliği daha çok belirlenen amaca bağlıdır. Derlenecek sözlüğün amacına bağlı olarak, öncelikle uygun hazırlık çalışmaları yapılır. Derleyicinin doğru kaynakları kullanması ve materyal toplaması gerekir. Sözlük derleyicisinin temel görevi, gereksinimleri karşılayan kaynaklardan materyal seçmektir.

Sözlükler hem tarihsel hem de güncel kelimeleri kapsayabilir. Sözlükbilim kuramında, açıklayıcı sözlükler hazırlanırken, açıklanan sözcüğün dilbilgisi, etimolojisi ve üslup özellikleri sözlükte belirtilir.

Dünyada meydana gelen siyasi, kültürel ve ekonomik değişimler, teknolojinin gelişmesi dili etkilemektedir. Çağdaş dönem, Azerbaycan halkının bilim ve tarihinde bir gelişme dönemidir. Bu nedenle dile yeni kelimeler oluşur veya başka dillerden kelimeler alınır. Açıklayıcı Sözlük, sözcüklerin üslup anlamlarını tanımlar ve metinde taşıdıkları farklı anlamları verir. Gelişmiş ülkelerde dile yeni kelimeler girdikçe açıklayıcı sözlüklerin oluşturulması doğaldır. Açıklayıcı sözlük, dildə meydana gelen değişiklikleri ve kelmelerin üslup anlamlarını yansıtmalıdır.

Sözlükte yer alan hem ulusal hem de diğer dillerden alınan kelimelerin ifade ettiği anlamlar ve yazım biçimleri, çeşitli kaynaklar dikkatlice araştırılmalıdır. Sözlüğün başarılı bir şekilde derlenmesindeki önemli hususlardan biri, hangi araştırma yöntemlerinin kullanılacağıdır. Sözlükte anlatılan kelime hakkında verilen bilginin tam olarak anlaşılabilir olması gerekir. Her kelime hakkında bilginin sözlük kurallarına uygun olarak verilmesi gerekir. Her kelime sözlüğün normalarına uygun olarak yorumlanmalı ve aynı zamanda kullanıcılar gereksiz bilgilerle boğulmamalıdır. Sözlüğün amacına bağlı olarak, derleyici kaynakça da belirtebilir.

Sözlükbilim kuramında, açıklayıcı sözlükler hazırlanırken, sözlükteki ana kelimenin dilbilgisi, etimolojik ve üslup özellikleri dikkate alınır ve özel kısaltmalarla gösterilir. Açıklayıcı sözlükler, tek dilli sözlükler olarak adlandırılır. A. Orujov, sözlüklerde sözcüklere birden fazla tarihsel anlam verilmesi kuralı hakkında şöyle yazıyor: “Eğer bir sözcük tarihsel olarak farklı anlamlara sahip olmuşsa, sözcüğün anlamının gelişimi, çağdaş anlamının tanımlanmasıyla başlar; önce sözcüğün güncel anlamı, sonra da artık kullanılmayan anlamları verilir” [4, 15]

Açıklamalı sözlüklerde, kelimenin dilin çağdaş dönemindeki işlevsel özellikleri belirlenir. Sıralamada, anlambilimin temeli olarak ilk önce gerçek anlam gösterilir. Ardından diğer anlamlar verilir. Çağdaş zamanda sözlükler hazırlanırken, kullanılan geleneksel işaretler ve kısaltmalar hakkında bilgi genellikle sözlüğün başında veya sonunda verilir. H. Haydarova, sözlükbilimin şu işlevlerini belirtmektedir: “1. Okuma; 2. Kaynaklardan alıntıların toplanması; 3. Alıntılardaki sözcük birimlerinin alfabetik olarak toplanması, elektronik kart dosyalarının düzenlenmesi; 4. Alıntıların anlamsal olarak sıralanması; 5. Sözlük maddelerinin sözlüğün işlevine uygun olarak derlenmesi.” [3,

23] Derlenecek sözlüğün amacına bağlı olarak, öncelikle uygun hazırlık çalışmaları yapılır. Derleyicinin doğru kaynakları kullanması ve materyal toplaması gerekir. Sözlük derleyicisinin temel görevi, gereksinimleri karşılayan kaynaklardan materyal seçmektir. Sözlükte yer alan hem ulusal hem de diger kelmelerin ifade ettiği anlamlar ve yazılışları çeşitli kaynak ve literatüre dayanarak dikkatlice kontrol edilmelidir. Başarılı bir sözlük geliştirme sürecindeki önemli konulardan biri, hangi araştırma yöntemlerinin kullanılacağıdır. Sözlük makalesindeki yorumlar yeterince kapsamlı ve eksiksiz olmalıdır. Her kelime, kullanıcıları çok fazla bilgiyle boğmadan, normlara uygun şekilde yorumlanmalıdır. Derleyici, sözlüğün amacına bağlı olarak bibliyografik referanslar da ekleyebilir.

Tarihî sözlükler, dilimizin tarihî sözlüğünü incelemek açısından çok değerli kaynaklardır. Azerbaycan dilinin tarihini incelemek açısından, arkaizm ve tarihîlik sözlüklerinin derlenmesi önemlidir. Sözlükler yardımıyla, kelimelerin eski ve çağdaş biçimlerini ve anlamlarını analiz etmek ve farklı tarihî dönemlerdeki kullanımlarını netleştirmek mümkündür. Ortaçağ sözlükleri Arap alfabesi esas alınarak derlenmiştir. Çeviri sözlükler ise daha çok eğitim amaçlı olup dili öğretmeyi amaçlamaktadır. Bağımsızlık yıllarında sözlükbilimde hızlı bir gelişme ve ulusal sözlükbilim geleneklerinin gelişmesi de dikkat çekmiştir. Bu dönemde sözlükbilim alanında çeşitli türlerde sözlükler derlenmiştir.

Sözlüklerde kelimeler, amaca bağlı olarak belirli bir düzende düzenlenir ve yorumlanır. Sözlük derlemenin kendine özgü yönleri vardır. Örneğin, lehçebilim sözlükleri, amaç ve görevlerine bağlı olarak iki şekilde derlenir:

1. Yalnızca bir lehçe, lehçe veya aksana ait kelimelerin sözlüğü.
2. Bir dildeki tüm lehçe ve lehçelere ait kelimelerin genel sözlüğü.

Sözlüklerde açıklanan her madde başı, diğerlerinden ayırt edilebilmesi için genellikle siyah büyük harflerle işaretlenir. Madde başı hakkında verilen açıklamaya sözlük girişi denir. Bir sözlük girişi öz ve açık olmalı, belirsizlik ve uzunluğa izin verilmemelidir. Açıklayıcı sözlüklerde ise, maddenin özünü ortaya koymaya yarayan sözlük girişi ana giriş olarak kabul edilir.

Lehçebilim sözlüklerinde, her bir kelime, hangi lehçe veya aksana ait olduğu ve hangi sözcük türüne ait olduğu belirtilerek listelenir. Ayrıca, kelimelerin anlamlarını daha doğru ve kesin bir şekilde açıklamak için, lehçe ve aksanlardaki telaffuzlarına örnekler cümle şeklinde verilir.

Etimolojik sözlük hazırlayan bir sözlükbilimci, o halkın diline, tarihine, geleneklerine, kültürüne ve yaşam tarzına aşina olmalıdır. Etimolojik sözlüklerde derinlemesine araştırma yapmak mutlak bir gerekliliktir. Etimolojik araştırmanın oldukça karmaşık ve zor olduğu bilinmektedir. Etimolojik sözlük hazırlayan bir araştırmacının karşılaştığı önemli ve temel görevlerden biri, kelimenin tarihsel olarak var olan biçimini veya biçimlerini belirlemektir. Farklı dönemlerde sözcük birimlerinde meydana gelen fonetik değişimleri ortaya koymaktır.

A. Gurbanov, etimolojik referansın, sözcüğün oluşum tarihini, çeşitli biçim değiştirmelerini, ilk biçimini, son biçimini, lehçelerdeki izlerini, paralelliklerini vb. verdiğini yazar. Burada, daha doğrusu, özel adın kökeni belirlenir. [4, 132] Etimolojik sözlükler yalnızca sözcükleri açıklamakla sınırlı değildir, aynı zamanda morfemleri netleştirmeye de yardımcı olurlar.

Azerbaycan'da onomastik birimlerle ilgili birçok sözlük de derlenmiştir. Onomastik sözlük türleri şunlardır: antroponimler sözlüğü, etnonimler sözlüğü, yer adları sözlüğü, hidronimler sözlüğü, zoonimler sözlüğü, kozmonimler sözlüğü, ktematonimler sözlüğü, takma adlar sözlüğü, mifonimler sözlüğü, etimolojik onomastik sözlükler vb.

Günümüzde sözlükbilim yeni bir çağ, yeni bir aşama yaşıyor. Son zamanlarda, küresel internet ağının ortaya çıkmasıyla birlikte sözlük derlemesinde de bir değişim yaşandı. Çağdaş sözlükbilimin temel gelişim yönlerinden biri, sözlüklerin bilgisayarlaştırılması ve elektronik ortama aktarılmasıdır. İnternet kullanıcılarına yönelik elektronik sözlüklerin oluşturulması, sözlükbilimin gelişiminde yeni bir aşamadır. Günümüzde, çağdaş dilbilimcilerin ilgisini çeken elektronik sözlüklerin sayısı sürekli artmaktadır. Mevcut arama sistemlerine dayalı çeşitli elektronik sözlüklerde bilgi bulmak mümkündür.

Edebiyat

1. Heydərova X. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı - 2019, 222 səh.

2. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, Elm. 2008. 230 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cilddə). Bakı, 2019. 280 s.
4. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: 1965, 123 s.

TEXNOLOJİ İNKİŞAFIN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİNƏ TƏSİRİ

A.Heydərova-Bağırova,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi
Azərbaycan, Bakı
ayten.heyderova1992@gmail.com

Аңдатпа.Технологиялық даму қазақ тілінің лексикалық құрамына елеулі әсер етеді. Жаңа терминдер қарыз алу, бейімдеу және аудару арқылы пайда болады, семантикалық кеңею мен тілдік жаңалықтарды көрсетеді. Қолданыстағы сөздер жаңа мағынаға ие болып, цифрлық коммуникация неологизмдердің пайда болуын жеделдетеді. Тілдік бірегейлікті сақтау мен технологиялық прогресті үйлестіру маңызды.

Тірек сөздер: Технологиялық даму, Лексикалық құрам, Неологизм, Терминология, Тілдің дамуы.

Abstract. Technological development significantly impacts the lexical composition of the Azerbaijani language. New terms emerge through borrowing, adaptation, and translation, reflecting semantic expansion and linguistic innovation. Existing words gain new meanings, while digital communication accelerates neologism formation. Balancing technological progress with the preservation of linguistic identity remains a key challenge.

Keywords: Technological development, Lexical composition, Neologism, Terminology, Language development

Texnologiyanın inkişafı insan həyatının bütün sahələrinə təsir etdiyi kimi, dilin leksik sistemində də əhəmiyyətli dəyişikliklər doğurmuşdur. Müasir dövrdə yeni texnoloji terminlər, cihaz adları və anlayışlar gündəlik nitqə daxil olaraq Azərbaycan dilinin leksik tərkibini zənginləşdirir. Bu hadisə yalnız dilin dinamikliyini deyil, həm də onun adaptasiya qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Leksikologiya elminin əsas məqsədlərindən biri dilin söz ehtiyatında baş verən dəyişiklikləri izləmək, yeni sözlərin yaranma yollarını müəyyənləşdirmək və onların semantik xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Texnoloji yeniliklər nəticəsində yaranan yeni anlayışlar dilin mövcud leksik sisteminə inteqrasiya olunur və bu da dilin canlılığını, inkişaf potensialını artırır.

Azərbaycan dilində texnoloji sözlərin artması təkcə leksik planda deyil, həm də sosial-mədəni aspektdə dəyişikliklər yaradır. Cəmiyyətin informasiya texnologiyalarına inteqrasiyası dildə yeni kommunikativ formalar, terminlər və ifadə modelləri doğurur. Beləliklə, dilin lüğət fondu müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə daim yenilənir. Yaranan anlayışların dilə təsirini təbii proses hesab edən N. Məmmədli yazır: "Yeni anlayışlar meydana gəldikcə mövcud terminologiyada da dəyişiklik olması təbiidir" [1, s.231].

Son illərdə texnoloji terminologiya Azərbaycan dilinin lüğət fonduna çoxsaylı yeni sözlər qazandırmışdır: *"smartfon", "Threads", "dron", "applikasiya", "onlayn", "çatbot", "server", "brauzer", "startap", "metavers*" və s. Bu neologizmlərin bir qismi birbaşa alınmalar (əsasən ingiliscədən), digərləri isə tərcümə və ya adaptasiya yolu ilə formalaşmışdır. Məsələn, "*bulud yaddaşı*" termini "cloud storage" ifadəsinin uğurlu tərcüməsidir. "Süni intellekt" isə həm terminoloji baxımdan, həm də mənaca Azərbaycan dilinin strukturuna uyğunlaşdırılmış formadadır. Belə adaptasiya prosesləri göstərir ki, dil yeni anlayışları yalnız qəbul etmir, həm də onları milli fonetik və morfoloji sisteminə uyğunlaşdırır. Aytən Hüseynova-Qəhrəmanlı müasir dövrdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir edən ekstralinqvistik faktorlar arasında texnoloji amili xüsusi vurğulayaraq yazır: "Texniki və texnoloji biliklərin inkişafı cəmiyyətin inkişafını sürətləndirərək cari tendensiyaları müəyyənləşdirir. Son dövrlər konvergent texnologiyaların: informasiya kommunikasiya texnologiyaları, nanotexnologiyalar, biotexnologiyalar və koqnitiv texnologiyaların

inkişafı dilin terminoloji bazasının da inkişafını şərtləndirir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, süni intellekt, bulud-duman texnologiyaları, ağıllı texnologiyalar, rəqəmsal transformasiya kimi texnoloji amillər dünya dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin genişlənməsinə, zənginləşməsinə təkan verir. Məs., çatbot, token, bioçip, NLP, biosensor, bitriks, neyrointerfeys"[2, s.12].

Beləliklə, texnologiyanın inkişafı yeni leksik vahidlərin yaranmasını sürətləndirərək Azərbaycan dilinin söz yaradıcılıq potensialını artırır. Texnoloji dövrdə yalnız yeni sözlər yaranmır, həm də mövcud sözlər yeni mənalar qazanır. "Şəbəkə", "pəncərə", "masaüstü", "siçan" kimi sözlər bu gün həm ənənəvi, həm də texnoloji mənada işlədilir. Məsələn, *"pəncərə*" – artıq kompüter ekranında açılan interfeysi bildirir; "*siçan*" – kompüterin idarə vasitəsidir. Bu hadisə dilin semantik sisteminin elastikliyini göstərir. Mövcud leksik vahidlər yeni məna qazanmaqla dilin kommunikativ funksiyasını genişləndirir. "*Kontent", "influencer", "bloger"* kimi sözlər isə həm semantik, həm sosial funksiyaya malikdir: bunlar cəmiyyətin informasiya istehlakı və paylaşım tərzini ifadə edir. Leksik vahidlərin bir qismi müvəqqəti xarakter daşıyır (məs.: "disket", "MP3-pleyer"), digərləri isə uzunmüddətli istifadə nəticəsində leksik sistemin sabit hissəsinə çevrilir ("internet", "fayl", "proqram", "aplikasiya").

Bu leksik vahidlərin sabitləşmə prosesi bir neçə mərhələdən keçir.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibindən danışarkən texnoloji terminlərin Azərbaycanlaşdırılması prinsiplərini də qeyd etmək lazımdır. Texnoloji neologizmlərin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında bir neçə əsas prinsip müşahidə olunur:

1) Fonetik uyğunlaşdırma: "browser → brauzer", "server → server", "chatbot → çatbot".

2) Morfoloji uyğunlaşdırma: "startaplar", "aplikasiyalar".

3) Tərcümə yolu ilə formalaşma: "cloud → bulud", "artificial intelligence → süni intellekt".

Bu uyğunlaşdırma prinsipləri Azərbaycan dilinin səs və quruluş sisteminin qorunmasını təmin edir.

Müasir dövr insan həyatının bütün sahələrində texnologiyanın dərin təsiri ilə səciyyələnir. Bu təsir yalnız iqtisadiyyat, elm və sosial münasibətlərdə deyil, həm də dil sistemində özünü göstərir. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində dilin lüğət tərkibi, ünsiyyət formaları, danışıq və yazı üslubu dəyişmiş, yeni anlayışlar və ifadə vasitələri meydana çıxmışdır. Xüsusilə rəqəmsal kommunikasiya mühitində yaranan yeni sözlər, qısaltmalar və terminlər dilin canlı orqanizm kimi daim yeniləndiyini sübut edir.

Bununla yanaşı, texnologiya dilin qorunması və inkişafı üçün yeni imkanlar da açır. Lakin texnologiyanın sürətli yayılması nəticəsində dilin təbii quruluşunun pozulması, yad elementlərin həddindən artıq artması təhlükəsi də mövcuddur. Süni intellekt, metavers və rəqəmsal kommunikasiya sahələrinin inkişafı yaxın gələcəkdə yeni leksik təbəqələrin yaranmasına səbəb olacaq. "NeuraLink", "AI etikası", "rəqəmsal şəxsiyyət" kimi anlayışlar artıq dilə daxil olma mərhələsindədir. Azərbaycan dili bu proseslərdə passiv deyil, əksinə, yeni texnoloji məfhumları ifadə etmək üçün çevik struktura malik olduğunu sübut edir.

Texnoloji inkişaf Azərbaycan dilinin leksik sisteminin formalaşmasında və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Yeni sözlərin yaranması, semantik genişlənmə və terminoloji sistemin dinamikası dilin müasirliyini göstərir. Bu proseslər göstərir ki, Azərbaycan dili texnologiyanın inkişafı ilə ayaqlaşır və yeni reallıqlara dilçilik baxımından uyğunlaşa bilir.

Texnologiyanın inkişaf tempi nəzərə alınarsa, gələcəkdə dil və texnologiya münasibətinin daha da möhkəmlənəcəyi, hətta bir-birindən ayrılmaz hala gələcəyi aydın görünür. XXI əsrin ikinci yarısında süni intellekt, kvant hesablama, neyrotexnologiyalar və genişlənmiş reallıq kimi sahələrin sürətli inkişafı dilin funksional imkanlarını genişləndirəcək, ünsiyyət formalarını tamamilə dəyişdirəcəkdir. Bu baxımdan texnologiyanın dilə təsiri artıq təkcə yeni terminlərin yaranması ilə məhdudlaşmayacaq, həm də dilin strukturuna, semantikasına və sosial istifadəsinə təsir göstərəcək.

Texnologiyanın gələcək mərhələsində dilin rəqəmsallaşması daha dərindən həyata keçiriləcək. Rəqəmsal lüğətlər, avtomatik səs sintezi, danışıq tanıma və nitq istehsalı texnologiyaları dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də texnoloji interfeys kimi istifadə etməyə imkan verəcək.

Məsələn, süni intellekt sistemləri ilə Azərbaycan dilində tam təbii ünsiyyətin qurulması mümkün olacaq. Bu, dilin rəsmi və gündəlik sferalarda daha geniş tətbiqinə səbəb ola bilər.

Gələcəkdə dilin qorunması məsələsi də mühüm istiqamətlərdən biri olacaq. Texnologiyanın qlobal təbiəti nəticəsində kiçik xalqların dilləri itmək riski ilə üzləşə bilər. Buna qarşı mübarizə aparmaq üçün dövlət və elmi qurumlar milli dilin rəqəmsal bazasının yaradılmasına, süni intellekt sistemlərinə inteqrasiyasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Azərbaycan dilinin elektron korpusu, avtomatik tərcümə və səs tanıma sistemlərinə daxil edilməsi dilin rəqəmsal dövrdə yaşamasını təmin edəcək.

Nəticə olaraq, texnologiya və dil münasibətinin gələcəyi həm potensial, həm də məsuliyyətlə yüklüdür. Texnologiya dilin inkişafını sürətləndirəcək, onu daha universal və çevik hala gətirəcək. Lakin eyni zamanda bu prosesin milli-mədəni dəyərləri kölgədə qoymaması üçün elmi-nəzəri yanaşmalar, təhsil və dövlət siyasəti səviyyəsində koordinasiyalı tədbirlər görülməlidir. Gələcəyin texnoloji dünyasında dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin rəqəmsal daşıyıcısı kimi formalaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, 2017.
2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində beynəlmiləl terminlərin formalaşma prosesi. Fil.ü.f.d disser.avtoreferatı. Bakı, 2025. 29 s.

ENGLISH-LANGUAGE TERMS IN MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

A.Huseynova-Gahramanlı
Doctor of Philosophy in Philology, Azerbaijan National Academy of Sciences İnstitute of Linguistics named after Nasimi, senior researcher
Azerbaijan, Baku
aytenhuseynova88@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі әзірбайжан тілінде қолданылатын ағылшын тіліндегі терминдер қарастырылады. Жаһандану дәуірінде ағылшын тіліндегі дереккөздерден алынған терминдердің әлемдік тілдерге енуі күшейе түсті. Сондықтан ағылшын тіліндегі терминдердің әзірбайжан тіліне ену себептерін және олардың қолданылу салаларын зерттеу ерекше маңызды.

Тірек сөздер: Әзірбайжан тілі, ағылшын тіліндегі терминдер, жаһандану, тақырыптық жіктеу.

Abstract. The article examines English-language terms used in modern Azerbaijani language. In the era of globalization, the influx of terms from English-language sources into world languages has increased. Therefore, the reasons for this influx of English-language terms into Azerbaijani language and the extend of their development are particularly important.

Keywords: Azerbaijani language, English-language terms, globalization, thematic classification.

Language is a living system reflecting the fundamental trends of social development. Various events occurring in the world and changes in the global community as a whole lead to changes in virtually all languages. All such linguistic innovations are conditioned by processes occurring in the world during historical development, and this is directly reflected in the lexical system of a language.

Globalization affects not only the economic, political, and cultural spheres, but also language. Today, the globalization of the information space is not only the primary driver of interlingual relations but also leads to the acceleration of terminologization processes in individual languages. At the current stage of its development, English plays a leading role in this process in various spheres of communication. As a result of the integration and globalization of various aspects of national life, many languages, especially English, have strengthened its status as the language of international communication and continue to maintain in this role.

Currently, terminology is based on English-language sources. American English is the leading source. Most of the achievements of civilization originate in the United States, which has achieved

cutting-edge success in technology, information, industry, and military technology. Globalization in many key areas relies on the Anglo-American model. The strategic role of the United States in the international arena necessitates the process of borrowing terms from American English. The increasing borrowing of words from English in the 21st century is also characteristic of the Azerbaijani language. Today, the transformation of English into a language of international communication and the formation of new concepts and terms based on it necessitate the study of English-language terms. The reasons for the increased incorporation of these terms into the Azerbaijani language include both linguistic and social factors.

The use of English-language terms is growing due to absolute lexical necessity in various areas of modern Azerbaijani language. The adoption of these terms is driven by the lack of lexical units in the language to denote these concepts, which is the need to name new concepts, ideas, and phenomena in our lives. For example, with the advent of new technical means in the 21st century, terms from the English language entered the lexical base of the Azerbaijani language: *sniffer, skrembler, plotter; obfuskasiya, trankinq sistemləri,* which is due to the functional diversity of technical means. Another reason for the use of English terms in the language is the tendency to express terms that have the form of a word combination in a single word. For example, *mobbinq* – is subjecting someone to psychological pressure; *spinner* – is an anti-stress toy; *mitap* – is a meeting of specialists in an informal setting to exchange experiences and discuss specific problems [1, p.81].

The main reason for the current dominant position of English is the political, economic, and military power of the United States, as well as its technological superiority over other countries. Furthermore, the technological prowess of the United States has transformed American English into the language of technology and science. This further enhances the influence of English, its leading position as an international language, on other languages. N.S.Ilyushenko associates the intensification of the process of borrowing English terms, first of all, with the communicative needs and objective requirements of the language systems as a whole: the most important economic and political events in the country of the borrowing language, fashion, reforms, and the international prestige of the source language [3, p. 323]. In our opinion, the factors indicated by the author fully explain the flow of English-language terms into various spheres of public life.

The widespread use of English-language terms in the world's language is primarily due to the internationalization of such terminology as the Internet, telecommunication, network technologies, digital technologies, communications, and others. The United States is the birthplace of computer technology. New terms arise during the development of the computing industry, the emergence of personal computers, network computers, and laptops, is leading to the import of new computers and technological equipment. Along with these imported technologies, English-language terms are also inserted the language. For example, *coystik, qacet, çipset, launçer, multitaç, trekbol.* It should also be emphasized that Internet communication network, which facilitate the exchange of information are one of the primary factors influencing the transformation of English into a language of communication in the international context. A.Huseynova-Gahramanli writes: "Since the Internet today influences the formation of international culture, the language of the Internet is also the primary tool influencing the development of an international terminology fund. This is evident in the active penetration and functioning of English-language international terms into the language at the level of various language" [2, p.40].

In today's information society, global integration processes are disseminated through the media, further facilitating the exchange of information. Therefore, English plays a leading role in ensuring access to information. It's worth noting that a large number of English-language terms are incorporated into the language through radio broadcasts, television, newspaper, and social media. For example, *makreyker, bloq, praym-taym, advertorial, frilanser, lid, blək-aut* and so on.

Currently, close ties between Azerbaijani and Anglo-American cultures can be traced in many areas of dynamic human activity.

1) In socio-political sphere – This group includes English-language terms that emerge in connection with the emergence of large-scale geopolitical changes in political life at the global and

regional levels, when humanity enters a new stage of political processes, and that denote political processes. For example, *impiçment, loqrollinq, spiçrayter, praymeriz, breksit, vesternizasiya* etc.

2) In the field of economics and business – due to the development of finance, business and marketing, the source language for the emerging terminological system is English, therefore, the borrowing of economic terms from this language has become widespread. For example, *skram*, *auttreyd*, *baydaun, bençmarketinq, agayl, daun-tik, dempinq, forsayt*, *hayrinq*, *insorsinq* and so on.

3) With the development and expansion of the business and service industries, new occupational titles covering various fields are emerging in the labor market. These occupational titles are primarily derived form English. For example, *art-direktor, bloqer*, *kouç*, *developer*, *influenser, SMM, kopirayter, podkaster, promouter, skram-master*, *qrumer* and so on.

4) In the field of tourism – Nowadays, with tourism becoming a global sector and the development of international tourism, the use of English as a language of communication among tourists is increasing its role. For example, *kauçsörfinq, botel, keyterinq*, *rotel, gid, botokempinq, flotel, flaytel, kayoninq, haykinq*, *motel-kempinq, şopinq turizm* and etc.

5) In the field of sports – The use of English in international sports competitions, Azerbaijan's participation in various sports, and the hosting of many prestigious international competitions in our country, such as the European Games and Formula 1 races in 2015, have created the basis for the adoption of English-language terms. For example, *sörfinq*, *armrestlinq, dayvinq, snoubord, bobsley, bodibildinq, coqqinq, darts, driblinq, helibordinq, driftinq, frirayd* and so on.

6) English-language terms used in the arts – In recent years, the influence of Western musical culture, the emergence of new musical trends and the spread of English-language films have necessitated the inclusion of these terms into the language. For example, *midkvel, blokbaster, remeyk, hedlayner, sikvel, karvinq, meynstrim*, *moldinq, prikvel* and so on.

7) English-language terminology used in the field of cosmetology – Currently, there is a dynamic and enrichment of cosmetology terminology, which permeates the English language. For example, *şuqarinq*, *liftinq, feysbildinq, pilinq, skrab, tredliftinq* and etc.

Thus, in accordance with the demands of the modern era, the terminology of the Azerbaijani language is significantly influenced by English in all areas, which largely determines its internationalization. The republic of Azerbaijan's policy of integrating into the global economy and the growing influence of English on other languages, particularly in the field of technological knowledge, further intensify this influence on the language.

References

1. Hüseynova-Qəhrəmanlı A.A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Zərdabi, 2022. 156 s.

2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində beynəlmiləl terminlərin formalaşma prosesi. Fil.ü.f.d. dissertasiyası. Bakı, 2025. 148 s.

3. Ильющенко, Н.С. К вопросу о проникновении англицизмов в современный русский язык. Инновационность и мульти компетентность в преподавании и изучении иностранных языков. Москва: 2015, с. 323-329.

KARAİM TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE COĞRAFİ YAYILMA ALANLARI

A.T. İsgenderzade,
PhD in Philology
Azerbaycan, Bakı
arzu.isgandarzada@gmail.com

Аңдатпа. Қараим тілі – Қыпшақ тобына жататын, тарихи терең этник-мәдени тамырларға ие тіл. Зерттеулерге сәйкес, қараимдар Хазар қағанаты дәуірінде қалыптасып, еврей караит дінін қабылдаған түркі тайпаларының тармақтарынан шыққан. XIII–XIV ғасырдағы көш-қон нәтижесінде

қауымдар Қырымнан Литвадағы Тракай, Польша және Украинадағы Галиция–Луцк аймақтарына таралған, бұл тілдің географиялық және социолингвистикалық құрылымында әртүрлілік тудырған.

Тарихи процесс үш негізгі диалектінің қалыптасуына әкелді: Қырым (Шығыс), Тракай (Батыс) және Галиция–Луцк (Батыс) диалектілері. Бүгінгі күні тек Тракай диалектісі сөйлінеді, қалғандары жоғалу қаупінде. Қараим сөз қоры тек Қыпшақ түпкілікті сөздерден тұрмай, ивриттік діни терминдер, славян және литва/поляк тілдерінің әсерлерін де қамтиды.

Қазіргі заманда Қараим тілі ЮНЕСКО бағалауында «қатерлі жағдайда» деп көрсетілген. Сөздік жарияланымдары, тіл курстары және қауымдық бастамалар тілді сақтауға бағытталғанымен, ресурстардың шектеулігі және жас ұрпақтың басқа тілдерді таңдауына байланысты қиындықтар бар. Тілді қорғау үшін диалектілерді құжаттау, аудио-видео жазбаларды көбейту, сандық архивтер мен оқыту жобаларын қолдау қажет. Бұл шаралар тек тілді емес, сондай-ақ қараимдардың тарихи және мәдени бірегейлігін ұзақ мерзімді сақтауына қызмет етеді.

Тірек сөздер: қараим тілі, қыпшақ тіл тобы, географиялық таралу, диалектілер, тілдің сақталуы

Abstract. Karaim is a language belonging to the Kipchak group, with historically deep ethnic and cultural roots. According to research, the Karaims originated during the Khazar Khaganate period and descended from Turkic tribes that adopted the Jewish Karaite faith. During the XIII–XIV centuries, migration led to the spread of communities from Crimea to Trakai in Lithuania, Poland, and the Galicia–Lutsk region of Ukraine, which resulted in linguistic variation in both geographical and sociolinguistic structures.

These historical processes led to the formation of three main dialects: Crimean (East), Trakai (West), and Galicia–Lutsk (West). Today, only the Trakai dialect is still spoken, while the others are endangered. The Karaim lexicon is not limited to Kipchak roots; it also includes Hebrew religious terms, as well as influences from Slavic and Lithuanian/Polish languages.

Currently, Karaim is classified as a “critically endangered” language by UNESCO. Dictionary publications, language courses, and community-based initiatives aim to preserve it, yet limited resources and the preference of younger generations for other languages pose significant challenges. Ensuring the language’s survival requires systematic documentation of dialects, expansion of audio and video recordings, support for digital archives and educational projects. These efforts serve not only to preserve the language but also to safeguard the long-term continuity of Karaim cultural and historical identity.

Keywords: karaim turkish, kipchak language group, geographical spread, dialects, language preservation.

Giriş

Karaim Türkçesi, Türk dillerinin Kıpçak grubuna dâhil bir dil olup, etnik ve kültürel kökeni açısından tarihsel derinliğe sahiptir. Araştırmalar, Karaim topluluklarının kökenini Hazar Kağanlığı dönemine kadar götürmektedir; bu görüşe göre Karaimler, Hazar coğrafyasında yer alan Türk boylarının YahudiKarait inancını benimsemiş kollarından türemiş olabilir. Bu tarihsel süreç, Karaim dilinin hem Kıpçak çekirdeğini korumasına, hem de Semavî/İbranidinî kültürel etkiler taşımasına yol açmıştır [1, 208]. XIII–XIV. yüzyıllarda yaşanan göç ve diaspora süreçleri, Karaim dilinin coğrafî yayılımını genişletmiş; Krım’dan başlayan hareketler sonucu topluluklar Litvanya (özellikle Trakai), Polonya, Ukrayna (Haliç–Lutsk hattı) gibi bölgelere yerleşmiştir. Bu coğrafi yayılım dilin sosyolinguistik yapısında derin dönüşümlere yol açmış, farklı lehçelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.-Karait inancını benimsemiş kollarından türemiş olabilir. Bu tarihsel süreç, Karaim dilinin hem Kıpçak çekirdeğini korumasına, hem de Semavî/İbrani-dinî kültürel etkiler taşımasına yol açmıştır [1, 208]. XIII–XIV. yüzyıllarda yaşanan göç ve diaspora süreçleri, Karaim dilinin coğrafî yayılımını genişletmiş; Krım’dan başlayan hareketler sonucu topluluklar Litvanya (özellikle Trakai), Polonya, Ukrayna (Haliç–Lutsk hattı) gibi bölgelere yerleşmiştir. Bu coğrafi yayılım dilin sosyolinguistik yapısında derin dönüşümlere yol açmış, farklı lehçelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu tarihsel süreçler sonucunda üç ana lehçe formu ortaya çıkmıştır: Kırım (Doğu), Trakai (Batı – Litvanya) ve Haliç–Lutsk (Batı – Ukrayna / Polonya) lehçeleri. Kaynaklar, özellikle Batı Karaim (Trakai) lehçesinin günümüzde hâlâ konuşuluyor olduğunu; diğer lehçelerin ise ya yok olma aşamasında ya da çok az sayıda yaşlı konuşurla sınırlandığını belirtmektedir [3,14].

Coğrafî Yayılım, Lehçe Varyantları ve Dilin Güncel Durumu

Karaim dilinin değişik coğrafi alanlara yayılması, lehçeler arasında fonetik, leksik ve yapısal farklılıkları beraberinde getirmiştir. Literatürde üç ana lehçe grubu tanınır:

1. Kırım (Doğu) Karaimcesi – Krım coğrafyasında konuşulmuş, ancak günümüzde fiilen yok olma aşamasında olan lehçe.

2. Trakai (Batı) Karaimcesi – Litvanya'daki Trakai topluluğu tarafından konuşulan, en iyi belgelenmiş ve hâlâ yaşayan lehçe.

3. Haliç–Lutsk (Galicia–Volhynia hattı) Karaimcesi – Polonya / Batı Ukrayna hattında yaşayan topluluklara ait; tarih içinde Slav kültür ve dilleriyle yoğun etkileşim nedeniyle dil yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş lehçe.

Bu sınıflama, hem tarihî göç belgeleri, hem dil atlasları hem de modern saha çalışmalarının ortak sonucudur [2, 121].

Güncel Durum: Tehdit Altındaki Dil & Koruma Çabaları

Günümüzde Karaim dili, UNESCO ve dil tehlikesi değerlendirme çalışmalarında "kritik tehlike altında" diller arasındadır. Dünya genelinde Karaim'i aktif kullanan konuşur sayısı çok azdır; çoğu ileri yaştaki bireylerden oluşur [6].

Litvanya'daki Karaim topluluğu ve uluslararası kurumlar dilin korunması için adımlar atmaktadır. Örneğin 2024'te yayımlanan *"Karaim language in use"* derlemesi, dilin belgelenmesi, sözlük çalışmaları ve eğitim girişimleri açısından önemli bir kilometre taşıdır [3]. Ayrıca yeni KaraimRusça / KaraimLitvanca sözlüklerinin hazırlanması, dilin yazılı belgelerle yaşatılması yönünde atılmış somut adımlardır [5,109].-Rusça / Karaim-Litvanca sözlüklerinin hazırlanması, dilin yazılı belgelerle yaşatılması yönünde atılmış somut adımlardır [5,109].

Ancak bu tür çabalar ziraî ve finansal kaynakların kısıtlılığı, konuşur sayısının azlığı ve genç kuşakların ana dili olarak Karaim yerine diğer dilleri tercih etmesi nedeniyle yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı dilin yaşamaya devam etmesi ancak kapsamlı, topluluk temelli ve devlet / uluslararası destekli programlarla mümkündür.

Dil Yapısı, Tarihî Önemi ve Kültürel Miras Olarak Karaim Türkçesi

Karaim Türkçesi, tipolojik olarak Kıpçak grubuna mensup olmasına rağmen, coğrafî yayılım, dinî kimlik ve çokdillilik gibi etkenler nedeniyle kendine özgü bir dil yapısı geliştirmiştir.

Karaim'in sözlüğü yalnızca eski Türk (Kıpçak) kökenli kelimelerden ibaret değil; İbrani menşeli dini terimler, Slav dillerinden ödünçlemeler, Litvanca/Polonca etkisi altında günlük hayat ifadeleri gibi çeşitli katmanları barındırır. Bu zengin leksik yapı, dilin tarih boyunca karşılaştığı kültürel ve toplumsal dönüşümlerin bir yansımasıdır.

Tarihsel süreç içinde Karaim toplulukları farklı alfabeler kullanmıştır: İbrani (özellikle dini metinler için), Kiril ve 20. yüzyıldan itibaren Latin esaslı alfabe. Alfabe değişimleri yalnızca teknik dönüşüm değil, aynı zamanda toplumsal kimlik, dini ve kültürel kimlik değişimi ile bağlantılıdır.

Karaim dili, sondan eklemeli (agglutinatif) yapısı, Kıpçak tipolojisi, tipik Türk cümle dizimi ve dil yapısı özelliklerini korur. Ancak lehçeler arası temasta ve değişen sosyokültürel koşullarda bazı ses, biçim ve leksik varyantlar gelişmiştir. Bu yönüyle Karaim, hem bir tarihî dil örneği hem de modern sosyolinguistik değişim süreçlerinin incelenebileceği canlı bir laboratuvar olarak değerlidir.

Karaim Türkçesi, Türklük tarihi, dil çeşitliliği, diaspora kültürleri ve dinîetnik azınlıkların dili olarak – geniş bir araştırma alanı sunar. Özellikle Doğu Avrupa'daki Türk diasporalarının tarihî ve kültürel mirasını anlamak için Karaimler büyük öneme sahiptir.-etnik azınlıkların dili olarak – geniş bir araştırma alanı sunar. Özellikle Doğu Avrupa'daki Türk diasporalarının tarihî ve kültürel mirasını anlamak için Karaimler büyük öneme sahiptir.

Sonuç ve öneriler

Karaim Türkçesi, tarih boyunca göç, diaspora, kültürel etkileşim ve topluluk kimliği süreçleriyle şekillenmiş; bugün hâlâ yaşayan, ancak yok olma tehlikesi altında olan çok katmanlı bir Türk dilidir. Bu dilin korunması, yalnızca dilbilimsel bir sorumluluk değil; kültürel mirasın, etnik kimliğin ve tarihsel belleğin yaşatılması açısından da büyük önem taşıyor.

Güncel koruma ve yaşatma çabaları – sözlük yayınları, dil kursları, topluluk temelli akademik projeler – umut verici olsa da, dilin geleceği için uzun vadeli, bilinçli ve destekli stratejiler gereklidir.

Karaim Türkçesi, Türk dilleri tarihine ışık tutacak, azınlık dillerinin karşılaştığı sorunları görünür kılacak ve kültürel çeşitliliği koruyacak değerli bir mirastır.

Karaim dilinin geleceği açısından, lehçelerin sistemli biçimde belgelenmesine yönelik ses ve video kayıtlarının genişletilmesi, dijital arşiv ve sözlük projelerinin hayata geçirilmesi, topluluk içindeki dil eğitimi ve kültürel aktarım faaliyetlerinin (kurslar, yaz kampları ve dini uygulamalar gibi) kurumsal düzeyde desteklenmesi ve hem basılı hem de dijital yayınlar aracılığıyla dilin kamusal görünürlüğünün artırılması gerekmektedir; zira bu girişimler yalnızca dilin korunmasına değil, aynı zamanda Karaim kimliğinin uzun vadede sürdürülebilirliğinin sağlanmasına da hizmet edecektir.

Kaynakça

1. Csató, É. Á. & Nathan, D. Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities. *Language Documentation and Description,* 2007. 4, 207–230. https://doi.org/10.25894/ldd269
2. Dubinski, Aleksander. *Caraimica*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog. 1994.
3. Firkavičiūtė, K., Statkienė, N. & Rinkevičius, Š. Karaim language in use. Vilnius University Proceedings, 2004. *48*, 1–171. https://doi.org/10.15388/LKAC.2024.1
4. Firkavičiūtė, Karina. Čypčyhlej Učma Trochka, Danielius. 1997.
5. Rinkevičius, Š. New generation of dictionaries of the Karaim language by Karaim speakers. Vilnius University Proceedings, 20024. 48, 108–131. https://doi.org/10.15388/LKAC.2024.9
6. UNESCO. (n.d.). Language: Karaim, Lithuania. UNESCO Multimedia Archives. https://www.unesco.org/archives/multimedia/document-1772 UNESCO

QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ BAŞ VERMİŞ HADİSƏYƏ ƏSASƏN YARANAN MİKROTOPONİMLƏR

Ayşən Fizuli İsmayıllı,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı, kiçik elmi işçi,
Azərbaycan, Bakı.
aysheaxmedova4@gmail.com

Аңдатпа. Тіліміздегі әрбір лексикалық бірліктің өзіндік маңызы болғандықтан, олар белгілі бір жүйеге сәйкес орналастырылған. Топонимика және оны құрайтын лексикалық бірліктер ерекше жүйені құрайды. Микротопонимикалық лексикада жүйе ұғымы күрделі тілдік құбылыс болып табылады. Терминнің мазмұнын зерттеу үшін оның құрамдас бөліктерін ескеру қажет. Жалпы, микротопонимикалық жүйе ұғымы топонимикалық санатта бар тілдік элементтерді тұтастай ұйымдастырады. Сондықтан микротопонимикалық жүйе топонимикалық зерттеулерде маңызды рөл атқарады. Осылайша, макро және микрожүйе элементтері лингвистикалық зерттеулерде айқын көрінетіндіктен, зерттеу ғылыми терминдерде маңызды рөл атқарады. Тіліміздегі топонимикалық жүйе дегенде, біз кіші жүйелерді, макрожүйелерді және микрожүйелерді айтамыз.

Жалпы, микротопонимдерді түсіне, құрамына, өлшеміне, тастардың санына, судың дәміне, су режиміне, орналасқан жеріне, болған оқиғаға, қандай да бір себептермен, бір немесе басқа нысанға ұқсастығына, геоморфологиялық терминдерге, адам мен жануарлардың дене мүшелеріне ұқсастығына, белгісіз мағынасына, елді мекендердің аттарына, табиғи құбылыстардың атауына байланысты атауларына, әкелік аттарымен атауларына, меншіктеу (меншік, иелік, тиесілілік), ескерткіш микротопонимдеріне, құрылыс сөздерімен атауларына, өнер, мамандық, кәсіпті білдіретін сөздермен атауларына және мифке қатысты сөздерге байланысты атауға болады.

Тірек сөздер: топоним, микротопоним, Қарабах, аймақ, болған оқиға.

Abstract. Since each lexical unit in our language has its own meaning, they are arranged according to a certain system. Toponymy and the lexical units that make up it form a special system. In microtoponymic vocabulary, the concept of a system is a complex linguistic phenomenon. To study the content of a term, it is necessary to take into account its components. In general, the concept of a microtoponymic system organizes the linguistic elements that are in the toponymic category as a whole. Therefore, the microtoponymic system plays an important role in toponymic research. Thus, since the elements of the macro and microsystem are clearly visible in linguistic research, the study plays an important role in scientific terms. When we say the toponymic system in our language, we mean subsystems, macrosystems, and microsystems.

In general, microtoponyms can be named based on their color, composition, size, number of stones, taste of water, water regime, location, event, for some reason, similarity to one or another object, geomorphological terms, similarity to human and animal body parts, unknown meaning, names of settlements, names associated with the names of natural phenomena, names with patronymics, microtoponyms of ownership (ownership, possession, belonging), monuments, names with construction words, names with words denoting art, profession, profession, and words related to myth.
Keywords: toponym, microtoponym, Karabakh, region, event.

GİRİŞ

"Bildiyimiz kimi mikrotoponimlər xalqın yaratdığı mənəvi sərvətlərdən biri olub, əsas etibarı ilə insanların hafizəsində yaşayır, nəsillərdən-nəsillərə keçir. Bu qəbildən yaranmış toponimlər əraziyə bələd olan yaşlı sakinlərin verdiyi informasiya əsasında qeydə alınıb.

Mikrotoponimlər xırda coğrafi obyekt adları həmin ərazidə məskunlaşan əhalinin məşğuliyyəti, təsərrüfat fəaliyyəti hər bölgənin, kəndin, obanın və s. coğrafiyası tədqiqata cəlb edilir" [1, 115].

Məsələn: Ümumi şəkildə antroponim, etnonim, zoonim, fitonimlərdən əmələ gələn mikrotoponimləri götürsək, bu şəkildə qruplaşdırma aparmaq olar: Toponimik sistem (Toponimik vahidlər: makrotoponimik vahidlər və mikrotoponimik vahidlər); mikrotoponimik yarımsistem (antroponimik sistem (şəxs adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, soyadlardan əmələ gələn mikrotoponimlər, titullardan əmələ gələn mikrotoponimlər, ləqəblərdən əmələ gələn mikrotoponimlər); etnonimik sistem (tayfa adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, nəsil adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, tirə adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər); zoonimik sistem (heyvan adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, quş adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər); fitonimik sistem (ağac adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, gül adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər, bitki adlarından əmələ gələn mikrotoponimlər və s); hidronimik sistem (çay, göl, bulaq və s. adlardan əmələ gələn toponimlər) və s.

"Azərbaycan toponimiyasındakı mikrotoponimlər sistemini təkrarlayır, bu qrupa daxil olan toponimlərin oykonim xarakterli məhəllə, küçə, meydan və s. adları, hidronim xarakterli xırda çay, arx, kanal, gölməçə və s. adlar, oronim xarakterli xırda dağlar, kiçik dərələr və təpələr çox geniş olmayan sahə adları və s. daxildir" [2, 103].

Baş vermiş hadisəyə əsasən yaranan mikrotoponimlər (mikrooronimlər). Bəzi mikrotoponimlər müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisəyə əsasən əmələ gəlir. Onlar ərazidə baş verən hadisənin tarixini özündə ehtiva edir. Bu onimlər insanlarla, heyvanlarla, müəyyən bədbəxt hadisə ilə bağlı olaraq əmələ gələ bilir: Hidayət ölən dərə, İrzalı soyulan yol, Qanlı dərə, Tısbağa uçan dərə Teymurbatan göl, Fərhadçapan qaya, Dəvəbatıran təpə, Camışyaxalanan arxın yanı, (Ağdam rayonu): Məmmədölən köbər (Ağcabədi rayonu); Öküzuçan qaya, Öküzuçan təpə, Orduxan öldürülən yer, Tabil ölən yer (Xocalı rayonu): Xan ölən səngər, Mehdiuçan qaya, Hürü qaçan dərə ağzı (Şuşa rayonu) və s. aiddir.

Xocavənd rayonu ərazisində qeydə alınan mikrotoponimləri 4 növə ayıra bilərik:

1.İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmış geomorfoloji onimlər: Qurban kəl keçən dərə və s.

Hidayət ölən dərə, İrzalı soyulan yol, Teymurbatan göl, Fərhadçapan qaya, (Ağdam rayonu): Məmmədölən köbər (Ağcabədi rayonu); Orduxan öldürülən yer, Tabil ölən yer (Xocalı rayonu): Xan ölən səngər, Mehdiuçan qaya, Hürü qaçan dərə ağzı (Şuşa rayonu) və s. aiddir.

2. Əşya adlarından yaranmış geomorfoloji onimlər: Sapand daşı düşən yer, Pevaltökən dağı və s.

3. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmış geomorfoloji onimlər: Dəvəbatıran çayı, İt uçan qaya, Kəlbastırılan dərəsi və s.

Tısbağa uçan dərə, Dəvəbatıran təpə, Camışyaxalanan arxın yanı, (Ağdam rayonu): Öküzuçan qaya, Öküzuçan təpə (Xocalı rayonu):

4.Bu və ya başqa bədbəxt hadisə adı ilə əlaqədar yaranmış geomorfoloji onimlər: Qanlı gədik, Qətl yeri, Çobanuçan və s.

Qanlı dərə (Ağdam rayonu)

5.Təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranmış mikrotoponimlər: Çaydağılan, Pağıldayan çay yeri;

6.Əraziyə getməyin çətinliyini bildirən mikrotoponimlər: Palantökən dağ silsiləsi

FƏRHADÇAPAN QAYA – Ağdam rayonunun Abdal kəndində qaya. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmış oronimdir. Antropotoponimdir.

HİDAYƏT ÖLƏN DƏRƏ – Ağdam rayonunun Şotlanlı kəndində dərə. Oronim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Ərazidə Hidayət adlı şəxs öldüyünə görə belə adlandırılmışdır. Antropotoponimdir.

İRZALI SOYULAN YOL – Ağdam rayonunun Boyhmədli kəndində yol. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Antropotoponimdir.

QANLI DƏRƏ – Ağdam rayonunun Şotlanlı kəndində dərə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Bu və ya digər bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir. Qan sözünə -lı şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir.

TISBAĞA UÇAN DƏRƏ – Ağdam rayonunun Şotlanlı kəndində dərə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

TEYMURBATAN GÖL – Ağdam rayonunda göl. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

FƏRHADÇAPAN QAYA – Ağdam rayonunda qaya. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

DƏVƏBATIRAN TƏPƏ – Ağdam rayonunda təpə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Zootoponimdir.

CAMIŞYAXALANAN ARXIN YANI – Ağdam rayonunda mikrotoponim. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Zootoponimdir.

MƏMMƏDÖLƏN KÖBƏR – Ağcabədi rayonunda köbər. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

ÖKÜZUÇAN QAYA – Xocalı rayonunda qaya. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

ÖKÜZUÇAN TƏPƏ – Xocalı rayonunda təpə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

ORDUXAN ÖLDÜRÜLƏN YER – Xocalı rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

TABİL ÖLƏN YER – Xocalı rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

XAN ÖLƏN SƏNGƏR – Şuşa rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

MEHDİUÇAN QAYA – Şuşa rayonunda qaya. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

HÜRÜ QAÇAN DƏRƏ AĞZI – Şuşa rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

QURBAN KƏL KEÇƏN DƏRƏ –Xocavənd rayonunda dərə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. İnsanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Antropotoponimdir.

SAPAND DAŞI DÜŞƏN YER – Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Əşya adlarından yaranmışd mikrotoponimdir.

PEVALTÖKƏN DAĞI – Xocavənd rayonunda dağ. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Əşya adlarından yaranmışd mikrotoponimdir.

DƏVƏBATIRAN ÇAYI – Xocavənd rayonunda çay. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

İT UÇAN QAYA –Xocavənd rayonunda qaya. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

KƏLBASTIRILAN DƏRƏSİ – Xocavənd rayonunda dərə. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Heyvanla əlaqədar hadisələrdən yaranmışdır. Zootoponimdir.

QANLI GƏDİK –Xocavənd rayonunda gədik. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Bu və ya digər bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir. Qan sözünə -lı şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir.

QƏTL YERİ –Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Bu və ya digər bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir.

ÇOBANUÇAN –Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Bu və ya digər bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir.

ÇAYDAĞILAN –Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir.

PAĞILDAYAN ÇAY YERİ –Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranan mikrotoponimdir.

PALANTÖKƏN DAĞ SİLSİLƏSİ – Xocavənd rayonunda yer. Toponim baş verən hadisəyə əsasən adlandırılmışdır. Əraziyə getməyin çətinliyini bildirən mikrotoponimdir.

NƏTİCƏ

Qarabağ bölgəsinin toponimləri müəyyən qədər dilçi alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur, lakin tam sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bu toponimik vahidlər dilimizdə baş verən proseslərin və dəyişmələrin də müəyyən olunmasında əsas mənbə rolunu oynayır. Mikrotoponimlərin bəzisində onu işlədən əhalinin belə, mənasını bilmədiyi və lüğətlərdə olmayan arxaik sözlərə rast gəlinə bilir. Çünki bu yer adlarının önəmli bir hissəsi insanların həmin əraziyə toplu şəkildə gəlib yerləşdikləri zamanlardan qalmadır. Belə ki, mikrotoponimlər araşdırılan zaman bəzi tarixi mənbə və məxəzlərə də müraciət olunmalıdır. Bununla yanaşı, ən düzgün məlumatı ancaq həmin ərazidəki insanlar verə bilər. Ona görə də tək qaynaqlarla yetinmək də doğru fikir deyildir. Tədqiqat işində Qarabağ bölgəsinin mikrotoponimləri və həmin vahidlərin tərkibində aşkar olunan coğrafi terminlər araşdırılmışdır. Bölgənin əhalisi heyvandarlıq, qoyunçuluqla məşğul olduqları üçün məskunlaşdıqları ərazilərdə obyektləri adlandırmış, qarşılaşdıqları bənzər yerlər üçün coğrafi adlar yaratmışlar. Tarixin axışında ortaya çıxan bu onimlərin müəyyən hissəsi hələ də istifadə olunur. Dilimizin lüğət fondunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ərazinin mikrotoponimik vahidləri qədim elementlərin daşıyıcısı kimi mühüm rola malikdir. Mikrotoponimlər xalqımızın tarixinin öyrənilməsi, mübahisə doğuran, bizə aydın olmayan bir çox məsələlərin araşdırılması və dəqiqləşdirilməsi üçün qiymətli dəlillər verir. Ona görə də ərazidə olan hər bir nişanəni və mikrotoponimləri sistemli şəkildə araşdırmaq və Qarabağ bölgəsinin mikrotoponimlər sistemini yaratmaq qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahisi

1. İsmayılova T, Füzuli şəhərinin mikrotoponimləri, İctimai və humanitar elmlər 12, №2, 2025, s. -114-119

2. Rzayev F, Əlincə çayı Vadisi toponimlərində türk layı, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. - Naxçıvan, 2003, 176 s.

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN MODALLIQ VƏ KOMMUNİKATİV FUNKSİYALARI

K. Məmmədova,
Azərbaycan Dillər Universiteti, baş müəllim
konulkokoromemmedli@gmail.com

Аңдатпа. Мақала фразеологиялық бірліктердің модальды ерекшеліктері мен олардың тілдегі функцияларын талқылайды. Фразеологизмдер мен модалдылық тілдің құрылымдық-семантикалық деңгейінен тыс шығып, сөз бен дискурс коммуникациялық механизмдеріне әсер ететін күрделі категориялар болып табылады.

Тірек сөздер: Модальділік, фразеологиялық бірліктер, функциялар**,** субъективті модальділік.

Abstract. The article discusses the modal characterics of phraseological units and their functions in language. Phraseological units and modality are complex categories that extend beyond the structural-semantic level of language and influence the communicative mechanisms of speech and discourse.

Keywords: modality, phraseological units, functions, subjective modality.

Frazeoloji vahidlər həm strukturu, həm də semantikasına görə tədqiqatçılar üçün həmişə maraq obyekti olmuşdur. Frazeoloji vahidlərin mənası olduqca mürəkkəb məsələdir, çünki bu dil hadisələrinin xarakteristikasında ilk növbədə konnotativ aspekt ön plana çıxır ki, bunun ayrılmaz hissəsi isə qiymətləndirmədir. Daha dəqiq desək obyektin sadəcə adlandırılması deyil, ona qarşı emosional-qiymətləndirici münasibətin ifadə olunması əsas götürülür. Mətnin müəllifi nitq situasiyası yaradaraq frazeoloji vahidin mənasını (onun əsas tələblərinə uyğun olaraq) dəyişdirir ki, öz niyyətini dəqiq çatdırsın, həmçinin mətndə elə əks etdirsin ki, bu niyyət adresat tərəfindən qəbul olunsun. Hər hansı bir dəyişiklik mətn daxilində yeni modal münasibətlərin yaranmasına səbəb olur və bu da sonradan frazeoloji vahidlərin kontekstual mənasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin kommunikativ məkanın ətrafındakı elementlərlə əlaqəsi onların məzmunun daha dəqiq qavranılmasına kömək edir. Uzusda frazeoloji vahidlərin semantikasına daxil olan emotiv-qiymətləndirici modallıq, nitq ünsiyyətinin müxtəlif şərtlərinə uyğun olaraq dəyişir. Frazeoloji vahidlər mürəkkəb semantik quruluşlardır. Məqsədləri yalnız bir predmetin adını çəkmək deyil, həm də onu xarakterizə edib qiymətləndirmək, onunla bağlı yaradıcı münasibəti ifadə etməkdir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, frazeoloji vahidlər artıq uzusda qiymətləndirici modallıqla təchiz olunmuşdur. Onlar həmçinin lüğət səviyyəsində mikrotekst kimi qəbul oluna bilir. Məhz mikrotekst statusu frazeoloji vahidlərin kontekstə təbii şəkildə daxil olmasını təmin edir. Bu səbəbdən frazeoloji vahidin mətndə istifadəsi hər zaman müəyyən məqsəd üçün əsaslandırılır: məlumat vermək, bu məlumatda şəxsi münasibətini və subyektiv qiymətləndirməsini ifadə etmək və adresanta təsir göstərmək. Burada mətn müəyyən niyyətlər və məqsədələrlə həyata keçirilən mürəkkəb dil vasitələri kompleksinin istifadə edildiyi və ünvanlayana təsir etmək məqsədi kimi qəbul edilir. Mətnin dil kateqoriyası modallığa və qiymətləndirmə ilə ifadə olunan modal xarakteristikaya malikdir. Bu da müəllifin qiymətləndirməsində özünü göstərir və bu, mətnin dil vasitələrini araşdırarkən çox önəmlidir, çünki mətndə müəllif mövqeyini formalaşdırır. Mətnin müəllifi faktlar və ətraf mühitin hadisələrinin təqdim edilməsindən əlavə onun haqqında danışdığına öz qiymətləndirilməsini də əlavə edir və bu qiymətləndirmə onun tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirir. Müəllif hadisələrə qiymət verərkən öz qiymətləndirmə meyarlarından istifadə edir, təsvir olunan hadisənin müsbət və ya mənfi tərəfləri haqqında şəxsi təsəvvürünü ifadə edir, eyni zamanda predmetə və onun müəyyən etdiyi problemə münasibətinin müsbət və mənfi olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, mətnə həmişə modal bir meyar daxildir. Müəllifin niyyəti subyektiv modallığın nəticəsidir. Nəticədə ifadə olunan obyektə münasibəti və vəziyyəti qiymətləndirməyi əks etdirir. Yuxarıda qeyd edildiyi ki, frazeoloji vahidlər uzusda artıq modallığa malikdir. Maraqlı bir cəhət bundan ibarətdir ki, mətn özü də modallığa malikdir, o, kommunikasiya tərəfdaşları arasında əlaqə və münasibətlər vasitəsilə yaradılır. Mətnin modal yönümlülüyü onun təşkilinin ayrılmaz xüsusiyyətidir, danışanın adresata təsiri, onların arasındakı münasibətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə statusa malikdir.

Modallıq ənənəvi olaraq predikatın ifadə etdiyi obyektiv və subyektiv münasibətlərin sintaktik-semantik kateqoriyası kimi izah edilir. Frazeologizmlərdə modallıq daha mürəkkəb xarakter daşıyır, çünki burada məna bütövlüyü, obrazlılıq və kontekstual asılılıq modallığın həm dil, həm də nitq səviyyəsində təzahürünə şərait yaradır.

Frazeologizmlərdə modallıq müxtəlif komponentlər üzərində formalaşmışdır:

1. *Subyektiv qiymətləndirmə* – danışanın hadisəyə emosional və ya rasional baxımdan münasibəti. Məsələn: *ürəyi sıxılmaq*.
2. *Koqnitiv münasibət* – informasiyanın qavranılma və təhlil forması.
3. *Praqmatik niyyət* − danışanın məqsədyönlü təsir strategiyası.

Frazeologizmlərin modallığının əsas kommunikativ funksiyaları kimi bunları qeyd etmək olar:

1. *Emosional-ekspressiv funksiya*. Frazeologizmlər danışanın emosional münasibətini dolayı, lakin təsirli şəkildə ifadə edən modallıq işarələri kimi çıxış edir. Məsələn, *qanı qaralmaq, dili-dodağı qurumaq* kimi ifadələr sadəcə fizioloji vəziyyəti deyil, emosional gərginliyi də kommunikativ şəkildə ötürür.

2. *Qiymətləndirici funksiya*. Frazeologizmlər çox vaxt obyektiv hadisələri subyektiv qiymətləndirmə prizmasından təqdim edir: *əlini çörəyə çatdırmaq, gözü ayağının altını görməmək* kimi ifadələrdə danışanın sosial-mənəvi dəyərlərə münasibəti modallıq çalarları ilə birlikdə ifadə olunur.

3. *Modal-proqnozlaşdırıcı funksiya*. Bəzi frazeologizmlərdə gələcəyə və nəticəyə dair danışanın ehtimal, gözləmə, proqnoz münasibəti ifadə olunur. Məsələn, *görən gözü yoxdur* ifadəsində situativ modallıq elementlərini görmək olur və bu, kommunikativ aktda danışanın strateji mövqeyini möhkəmləndirir.

4. *Etik-praqmatik funksiya*. Frazeologizmlər bəzən nəzakət, xəbərdarlıq və ya dolayı tənqid məqsədilə istifadə olunur. Bu halda modallıq etik kodlarla tənzimlənir. Məsələn, *başına hava gəlmək, özünü yığışdırmaq* ifadələri birbaşa deyilməli olan fikirləri yumşaldılmış şəkildə çatdırır.

5. *İdentifikasiya və sosial rol funksiya*. Frazeologizmlər dilin yalnız informativ deyil, həm də sosial funksiya yerinə yetirməsinə xidmət edir. Bu cür frazeologizmlər sosial münasibətlərin qurulmasında və ya dəyişdirilməsində vacib rol oynayır.

6. *İronik və metaforik funksiya*. Frazeologizmlərin metaforik təbiəti modallığın ironiya, istehza və yumor elementləri ilə yüklənməsinə geniş imkan yaradır. *Ayağınını yorğanına görə uzatmaq* və s. kimi ifadələrdə gizli məna danışanın niyyətini dolayı şəkildə çatdırır və kommunikativ aktı praqmatik baxımdan zənginləşdirir.

N.Amosovanın təsnifatına əsasən frazeoloji vahidlər danışıqda funksionallığına görə iki əsas qrupa bölünür: kommunikativ və nominativ-kommunikativ [1, s. 132]. Tədqiqatçılar frazeoloji vahidlərin kommunikativ, nominativ, koqnitiv, semantik, praqmatik, fikri təsdiqləyici, kompensator, mətn yaradan və digər funksiyalarını ayırırlar.

1. *Kommunikativ funksiyası* – frazeoloji vahidlər kommunikativdir, çünki onların əsas funksiyalarından biri ünsiyyət funksiyasıdır.

2. *Nominativ funksiya* − frazeoloji vahidlərin real dünyada mövcud olan obyektlərlə, o cümlədən vəziyyətlərlə əlaqəli olmasıdır. Bu obyektlərin danışıqda frazeologizmlərlə əvəzlənməsi də bu funksiya ilə bağlıdır.

3. *Koqnitiv funksiya* − real dünyanın obyektlərinin şüurlu şəkildə əks olunması, onların daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir. Koqnitiv və nominativ funksiyalar kommunikativ funksiyanın çərçivəsində həyata keçirilir və dialektik birliyini təşkil edir, digər bütün funksiyalar isə bu funksiyalar çərçivəsində yer alır.

4. *Stilistika funksiyası* − neytral ifadə üsulundan fərqli olaraq, başqa dil vasitələrinin məqsədyönlü istifadə olunmasıdır ki, bu da üslub təsiri əldə etməyə və ümumi intellektual məzmunu qoruyarkən ifadənin xüsusiləşməsinə xidmət edir.

5. *Kumulyativ funksiya* − xalqın həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsidir ki, bu təcrübə cəmiyyət tərəfindən tanınmış və məsləhət, xəbərdarlıq şəklində danışıqda həyata keçirilir. Bu funksiya, əsasən atalar sözlərinə aiddir.

6. Kumulyativ funksiyaya yaxından bağlı olan digər funksiya isə *idarəedicidir*. Bu funksiya şəxsi yönləndirən, təlim verən və müəyyən dərəcədə şəxsiyyəti formalaşdıran təsirə malikdir. Bu funksiya direktiv də adlandırılır. Məsələn, *Dəmiri isti-isti döyərlər; Palaza bürün, elnən sürün*.

7. *Rezyumasiya funksiyası* − frazeoloji vahidin əvvəlki ifadəni qısa şəkildə yekunlaşdırmaq funksiyasıdır.

8. *Əlaqəyaratma funksiyası* − rahat və sərbəst ünsiyyət vəziyyəti yaratmaqdır.

9. *Atalar sözlərinin təsdiqləyici funksiyası* − atalar sözləri tez-tez düşüncəni təsdiqləmək funksiyasını yerinə yetirir.

Fərqli növ mətnlərdə frazeoloji vahidlər müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: təsviredici, qiymətləndirici və digər funksiyalar. İfadələrdə funksiyalar tez-tez kəsişir. Funksiyaların qarşılıqlı təsiri idiom xarakterli frazeologizmlər üçün xarakterikdir. Bu funksiyaların hamısı kommunikativ frazeoloji vahidlərin ən çox yayılmış növü olan atalar sözü və deyimlərə aiddir, çünki onlar söyləmlər kimi qəbul edilir, modallıq daşıyan cümlə strukturuna uyğun gəlir. Bu xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmlər modallığın güclü ifadə vasitələrindən biri hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, 1967.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ TEXNİKİ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: TÜRK DİLLƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

S. Quliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.
Azərbaycan, Bakı.
sima.guliyeva51@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріндегі техникалық терминдердің лексика-семантикалық ерекшеліктері қарастырылып, қазақ, өзбек, қырғыз, әзербайжан және түрік тілдері негізінде салыстырмалы талдау жүргізіледі. Техникалық терминдер қазіргі тілдердің ең қарқынды дамып келе жатқан қабаты ретінде әртүрлі тәсілдер арқылы қалыптасады: кірме сөздер, семантикалық кеңею және төл түбірлер негізінде жаңа сөз жасау. Салыстырмалы талдау нәтижесінде барлық түркі тілдерінде семантикалық тепе-теңдік сақталатыны, ұғымдық бірлік айқын көрінетіні анықталды. Ортақ түркі техникалық терминдер базасын қалыптастыру болашақта ғылыми және технологиялық ынтымақтастықты нығайтуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: түркі тілдері, техникалық терминология, лексика-семантика, кірме сөздер, неологизмдер, салыстырмалы тіл білімі.

Abstract. This article investigates the lexical and semantic characteristics of technical terminology across Turkic languages, with a particular focus on Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Uzbek, and Kyrgyz. The study emphasizes that technical terms, as integral components of modern lexicons, emerge through multiple mechanisms such as borrowing, semantic extension, and derivation based on native roots. The comparative findings indicate that despite phonetic and morphological differences, semantic equivalence and conceptual unity are preserved across Turkic languages. The study concludes that establishing a unified Turkic technical terminology could enhance mutual intelligibility and contribute to scientific and technological integration within the Turkic world.

Keywords: Turkic languages, technical terminology, lexical semantics, borrowing words, neologisms, comparative linguistics.

XXI əsrin qloballaşma şəraitində texnoloji tərəqqi dil sistemlərinə birbaşa təsir edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Texniki inkişaf prosesi yalnız iqtisadi və elmi sahələri deyil, eyni zamanda terminologiyanın yenilənməsi və yeni anlayışların dilə daxil olması prosesini də şərtləndirir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan xalqların dilləri bu baxımdan dinamik inkişaf mərhələsindədir. Türk dillərində texniki terminlərin yaranması, sistemləşməsi, semantik inkişafı və qarşılıqlı təsir mexanizmləri bu dillərin müasir leksik sisteminin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Texniki terminlər həm elm, həm də praktiki fəaliyyət sahəsində istifadə olunan xüsusi leksik vahidlərdir. Onların yaranma və inkişaf mexanizmləri dilin daxili qanunauyğunluqları ilə yanaşı, beynəlxalq terminoloji proseslərdən də asılıdır. Türk dilləri arasında bu sahədə müəyyən fərqlər mövcud olsa da, onların ümumi struktur və semantik prinsipləri eyni köklərə əsaslanır.

Termin anlayışı dilçilikdə xüsusi semantik yükə malik leksik vahid kimi qəbul olunur. Terminlər konkret elm, texnika və istehsalat sahələrinə aid anlayışları ifadə edir və adətən birmənalı (monosemantik) olmağa meyllidir. Onların əsas funksiyası kommunikativ deyil, nominativ xarakter daşıyır.

Texniki terminlər bu ümumi terminoloji sistemin xüsusi alt sistemini təşkil edir. Onlar texnologiya, mühəndislik, mexanika, energetika, informasiya texnologiyaları və digər ixtisaslaşmış

sahələrdə istifadə olunur. Türk dillərində texniki terminlərin formalaşması prosesinə müxtəlif mənbələr təsir etmişdir:

1. Ərəb və fars dillərinin terminoloji təsiri – xüsusilə orta əsrlər dövründə elmi mənbələrdə.

2. Rus və Avropa dillərinin təsiri – XIX-XX əsrlərdə texnoloji və sənaye inqilabları nəticəsində. S.Quliyeva rus dilinin Azərbaycan dilinə təsiri ilə bağlı yazır: "Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ictimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, texniki terminologiyanın da hərtərəfli inkişafı üçün imkanlar açıldı. Texniki terminlərin inkişafında, onun zənginləşməsində sovet dövrü xüsusi mərhələdir və bu özündə bir neçə inkişaf pillələrini birləşdirir" [1, s.4].

3. İngilis dilinin təsiri – XXI əsrdə informasiya texnologiyaları və qloballaşmanın nəticəsi olaraq.

Terminlərdə semantik uyğunluğun, birmənalılığın və beynəlxalq standartlaşmanın təmin edilməsi dilin elmi potensialının gücləndirilməsində əsas şərtlərdən biridir.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə texniki terminlərin semantik strukturu müxtəlif üsullarla formalaşır. Bu üsullar əsasən leksik, morfoloji və semantik mexanizmləri əhatə edir.

Leksik səviyyədə texniki terminlər əsasən aşağıdakı yollarla yaranır:

Alınma sözlər: beynəlxalq terminlər türk dillərinə uyğunlaşdırılaraq daxil olur. Məsələn, *kompüter, prosessor, klaviatur* və s.

Tərcümə yolu ilə yaranan texniki terminlər: məsələn, *ağıl şəbəkəsi – intelligent network; smart watch – ağıllı saat*.

Milli köklərdən törəmə: mövcud türk söz kökləri əsasında yeni terminlər yaradılır: məsələn, *bilgisayar, uçak* və s.

Semantik cəhətdən texniki terminlərdə aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə olunur:

Monosemantiklik – terminlər çoxmənalı deyil, konkret anlayışı ifadə edir.

Sinonimlik və variantlıq – müxtəlif türk dillərində eyni anlayış fərqli leksik formalarla ifadə olunur. Məs.: *kompüter – bilgisayar*.

Metaforik genişlənmə – bəzən texniki terminlər ümumi dildə yeni semantik çalarlara malik olur. Məs.: *şəbəkə* həm texniki, həm sosial mənada işlədilir.

Morfoloji cəhətdən türk dillərində termin yaradıcılığı söz düzəltmə üsullarına əsaslanır: Feil köklərindən isim düzəltmə: *ölçüm, yazılım, uçuş.* Şəkilçilər vasitəsilə yeni terminlər: *hesapla-yıcı, yönət-im, uç-ak.*

İki və daha artıq sözün birləşməsi yolu ilə: İsim + isim birləşmələri: *enerji sistemi, məlumat bazası, hava yolu.*

Türk dillərində texniki terminologiya inkişaf baxımından oxşar istiqamətlərdə irəliləsə də, leksik-semantik xüsusiyyətlərdə müəyyən fərqlər mövcuddur.

Azərbaycan və Türkiyə türkcələri arasında texniki terminlərin böyük qismi ortaqdır. Bununla belə, semantik adaptasiya və termin seçimində fərqlər görünür:

Azərbaycan türkcəsində: *kompüter, proqram, fayl, internet. İnternet* – dünya üzrə bütün şəbəkələri (LAN, WAN və s.) birləşdirən və məlumatların ötürülməsi TCP/IP protokolundan istifadə edən yüksək sürətli fiber optik şəbəkə [2, s.53];ya üzrə bütün şəbəkələri (LAN, WAN və s.) birləşdirən və məlumatların ötürülməsi TCP/IP protokolundan istifadə edən yüksək sürətli fiber optik şəbəkə [2, s.53];

Türkiyə türkcəsində: *bilgisayar, yazılım, dosya, genel ağ*. Türkiyə türkcəsi daha çox milli termin yaradıcılığına üstünlük verir (*uçak, yazılım, donanım*), Azərbaycan türkcəsi isə beynəlxalq terminlərin orijinal formasını saxlayır (*aviasiya, veb brauzer, hiperlink*).

Qazax dilində texniki terminologiya həm rus, həm də ingilis dillərindən təsirlənmişdir. Məsələn, *компьютер, бағдарлама, интернет, принтер* kimi terminlər transliterasiya ilə daxil olmuşdur. Lakin son illərdə milli termin yaratma tendensiyası güclənmişdir: *есептегіш* (kompüter), *желі* (şəbəkə), *дерекқор* (məlumat bazası).

Özbək dilində rus və fars dillərinin təsiri daha uzunmüddətli olmuşdur. Texniki terminlər əsasən alınma formasında qalmışdır: *kompyuter, telefon, texnologiya*. Lakin müasir terminoloji

islahatlar çərçivəsində milli formalar bərpa edilir: *aloqa tarmog‘i* (şəbəkə), *dasturiy ta’minot* (proqram təminatı).

Qırğız texniki terminologiyası da rus dilindən gələn terminlərlə zəngindir: *компьютер, система, файл, интернет*. Amma dövlət dilinin möhkəmləndirilməsi siyasəti nəticəsində milli qarşılıqlar da yaradılır: *эсептегич, маалымат базасы, тор тармагы.*

Türk dillərində texniki terminlərin leksik-semantik quruluşunun müqayisəsi göstərir: a) əsas fərq terminlərin alınma dərəcəsindədir; Türkiyə türkcəsində milli qarşılıqlar üstünlük təşkil edir, Mərkəzi Asiya dillərində isə transliterasiya forması daha geniş yayılmışdır.

b) Semantik uyğunluq ümumtürk səviyyəsində qorunur: terminlər eyni anlayışlara istinad edir, yalnız formalar fərqlənir.

c) Sinonimlik və paralellik ümumi problem kimi qalır: məsələn, “kompüter – bilgisayar – eseptegiş” eyni anlayışı ifadə edir, lakin ortaq terminoloji vahid mövcud deyil.

d) Neologizmlərin yaranması xüsusilə türk və Azərbaycan dillərində aktiv prosesdir.

e) Türk dillərində texniki terminlər sistemi dilin leksik qatının ən dinamik sahələrindən biridir. Bu terminlər yalnız elmi-texniki tərəqqinin göstəricisi deyil, həm də milli dilin inkişaf səviyyəsini əks etdirir.

Aparılmış müqayisəli təhlil nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür:

1. Türk dillərində texniki terminologiyanın leksik-semantik strukturu ümumi tarixi və dil ailəsi xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

2. Milli söz yaradıcılığı, alınma və tərcümə yolu ilə termin yaratma mexanizmləri bütün türk dillərinə xasdır, lakin tətbiq dərəcəsi fərqlidir.

3. Qloballaşma və texnoloji yeniliklər türk dillərində yeni terminoloji qatların yaranmasına səbəb olmuşdur.

4. Türk dilləri arasında vahid texniki terminologiya bazasının yaradılması gələcəkdə elmi və texnoloji əməkdaşlığı gücləndirə bilər.

Beləliklə, texniki terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də mədəni və texnoloji inteqrasiyanın dil səviyyəsində təzahürü kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva S. XX əsrin əvvəllərində texniki terminlərin inkişafında terminoloji lüğətlərin rolu. Filologiya məsələləri, №2. Bakı, 2023. s.3-8.

2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2022. 156s.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ŞƏXS VƏ YER ADLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(XX əsrin I yarısında Azərbaycan bədii nəsri nümunələri əsasında)

Z. Quliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan, Bakı.
zulfiya.quliyeva.1970@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада көркем шығармалардағы оқиғалар сипатталатын тұлғалар мен орындарға берілген атаулар, жазушының стилистикалық мақсатта ойлап тапқан шындыққа жанаспайтын атаулары, ономастикалық лап тапқан шындыққа жанаспайтын атаулары, ономастикалық бірліктердің бейнелілігі, жалқы есімдердің семантикалық қасиеттері, кез келген дің бейнелілігі, жалқы есімдердің семантикалық қасиеттері, кез келген жазушының жеке ономастикасын талдау, шығарманың идеялық және ның жеке ономастикасын талдау, шығарманың идеялық және көркемдік әсерін арттырудағы ономастикалық бірліктердің рөлі және т.б. дік әсерін арттырудағы ономастикалық бірліктердің рөлі және т.б. мәселелер қарастырыладылелер қарастырылады.

Антропонимдер мен топонимдерді мақсатты түрде таңдау Әзірбайжан жазушыларының сатиралық стилінің қалыптасуында және олардың кейінгі әдебиетке әсерінде үлкен маңызға ие, және бұл тақырып бүгінгі таңда лингвистикалық стилистиканың өзекті тақырыптарының бірі ретінде маңызды болып қала береді.
Тірек сөздер: Ономастика, антропоним, топоним, стилистика, Әзірбайжан, әдебиет
Abstract. The article examines the names given to characters and places where events are described in works of fiction, unrealistic names invented by the writer for stylistic purposes, the imagery of onomastic units, the semantic features of proper names, an analysis of the individual onomastics of any writer, the role of onomastic units in enhancing the ideological and artistic impact of a work, etc.

The purposeful selection of anthroponyms and toponyms is of great importance in the formation of the satirical style of Azerbaijani writers and their influence on subsequent literature, and this topic remains important today as one of the current topics of linguostylistics.
Keywords: Onomastics, anthroponym, toponym, stylistics, Azerbaijan, literature.

GİRİŞ.

Dildəki hər bir xüsusi ad – onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onomalogiyanındur. Onomalogiyanındur. Onomalogiyanın maraq doğuran və sanballı tədqiqatların intensiv olaraq artdığı siv olaraq artdığı siv olaraq artdığı sahələrindənhələrindənhələrindən biri də üslubiri də üslubi onomastikadır. Linqvistika ilə üslubiyyatın qovuşma ri də üslubi onomastikadır. Linqvistika ilə üslubiyyatın qovuşma nöqtəsində həyata keçirilən bu cür araşdılən bu cür araşdırmalar dilin lin lin üslubibibi-semantik imkanlarının üzə nın üzə nın üzə çıxxarılmasındasındasında, dildəki polisemantizm və obrazlılıq keyfiyyətlərinin tədqiq qiq oluqiq olunmasındamasındamasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan onommastikanın ən zəngin tikanın ən zəngin tikanın ən zəngin sahhələrindən olan lərindən olan lərindən olan antroponimikanimikanimika və toponimika daha - ponimika daha geniş imkanları ilə kanları ilə skanları ilə seçilməkdədirdirdir. Ayrı-ayrı rı rı klassiklərimizinzinzin bədii yaradıcılığında öz əksini tapmış şəxs və yer adlarının nın nın üslubilubilubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsininnin öyrənilməsininnin öyrənilməsinin çağdaş Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

T. Hacıyev yazır: "Söz ustasının yenilik məharəti sözdə olan potensial mənalardan birini bədii məqsədə, üslubi maneraya uyğun də, üslubi maneraya uyğun də, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırmaqdadada, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir. Sözdəki mənaları yazıçı qayəsinə görə dəki mənaları yazıçı qayəsinə görə dəki mənaları yazıçı qayəsinə görə növbələşdirməkməkmək, onlardan bədii məqsədə ən çox dii məqsədə ən çox münasib olanını görməknasib olanını görmək isə əsl sənətkarların həmişə icad etdiyidildiyidildiyidil əməliyyatıdır. dır. dır. Üslubibibi seçmə budur [1, 5].

Hər bir şair və ya yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq üslubu, sözün potensial imkanlarındanlarındanlarından yararlanmaq bacarığı vardır. Bu tip yaradıcılıq keyfiyyətlərinin araşdırılması dildə addan istifadənin yeni nominativ imkanlarını üzə çıxarır, onların yaratdığı məna çalarlarının, məna incəliklərininna çalarlarının, məna incəliklərinin, obrazlılığın, ifadəliliyin vna çalarlarının, məna incəliklərinin, obrazlılığın, ifadəliliyin və sözün təsir gücünün dərindən öyrənilməsinirindən öyrənilməsini təmin edir, dilin bədii elastikliyini artrindən öyrənilməsini təmin edir, dilin bədii elastikliyini artırır ki, bu da öz növbbəsində mövzunun aktuallığını şərtləndirən məqamlardan biri kimi də mövzunun aktuallığını şərtləndirən məqamlardan biri kimi də mövzunun aktuallığını şərtləndirən məqamlardan biri kimi dəyərləndirilədirilədirilə bilər.

A. Axundov bu xüsusda yazır: "XX əsrin sonlarındanzır: "XX əsrin sonlarındanzır: "XX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan dili onomastikasında köklü dəyişikliklərə rəvac vermiş amillərin nəzərdən keçirilməsi, müxtəlif mənbələrdən tobələrdən toplanan toponim, antroponimponim, antroponimponim, antroponim və s. nümunələrin linqvistik təsnifatı müstəqillik dövründə Azərbaycan dili onomastikasıncan dili onomastikasında baş vermiş promiş proseslərin elmi baxımdan xımdan xımdan qiymətləndirilməsisisi qarşımızda duran ən vacib məsələlərdən biridir" [2, 5-6].

Bədii əsərdə şəxs adlarının üslubi imkanlarının araşdırılmasınasınasına həsr edilmiş tədqiqatların birində deyilir: "Sənətkar dəqiq, sərrast seçilmiş adlar vasitəsilə elə obrazlar yaradır ki, bu

obrazlar həyatı tam qüvvəsi ilə əks etdirir, adlar obrrazı fərdiləşdirir, tipikləşdirirzı fərdiləşdirir, tipikləşdirirzı fərdiləşdirir, tipikləşdirir, tanıdır. Bədii üslubda çox zaman adla obraz bir-birinə tam layiq olur. Şəxs adları müəllifin obraza bəslədiyi rəğbətindən, nifrətindən asılı olmayaraq bədii dildə obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də də obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də də obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də üslubibibi yük daşıyır" [3, 41-42].

Real onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar eyni dərəcədə, qeyri-real yaxud uydurma adlardan isə məqsədyönlü şəkildə istifadə edirlər.

XX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan bədii nəsrinin yaradıcılarından olan Mir Cəlal Paşayevin "Həkim Cinayətov" hekayəsində Hippokrat andını qorumayan həkimlərin tipik obrazını görürük. Həkim Cinayətov yaralanmış, ağır vəziyyətdə olan xəstəyə təcili yardım etmək əvəzinə şərəfli həkim peşəsinə yaraşmayan etinasız hərəkətlər edərək ünvana gec çatır və müayinə etmək üçün lazım olan tibbi alətləri özü ilə götürməyi də unudur. rumayan həkimlərin tipik obrazını görürük. Həkim Cinayətov yaralanmış, ağır vəziyyətdə olan xəstəyə təcili yardım etmək əvəzinə şərəfli həkim peşəsinə yaraşmayan etinasız hərəkətlər edərək ünvana gec çatır və müayinə etmək üçün lazım olan tibbi alətləri özü ilə götürməyi də unudur. rumayan həkimlərin tipik obrazını görürük. Həkim Cinayətov yaralanmış, ağır vəziyyətdə olan xəstəyə təcili yardım etmək əvəzinə şərəfli həkim peşəsinə yaraşmayan etinasız hərəkətlər edərək ünvana gec çatır və müayinə etmək üçün lazım olan tibbi alətləri özü ilə götürməyi də unudur.

"Həkim çox naz ilə yeriyirdi, ağır addımları ilə Ramazanı əsəbiləşdirirdi. Ramazan nə qədər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpənirdi, öz vəziyyətini dəyişmirdi, bəzən ilk dəfə görürmüş kimi mağazaların vitrinlərinə tamaşa etməyi də unutmurdu.dər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpənirdi, öz vəziyyətini dəyişmirdi, bəzən ilk dəfə görürmüş kimi mağazaların vitrinlərinə tamaşa etməyi də unutmurdu.dər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpənirdi, öz vəziyyətini dəyişmirdi, bəzən ilk dəfə görürmüş kimi mağazaların vitrinlərinə tamaşa etməyi də unutmurdu.

Nəhayət, gəlib, qapıda on dəqiqədən bəri gözləməkdə olan Ramazana yetişdi. Xəstənin başı üstünə gəldi. Yorğan altından işıldayan zəif və batıq gözlərə baxdı, "Haran ağrıyır, niyə yatmısan?" – deyə bir neçə məlum sual verdi. Xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü, ürək fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə termometri, trubkasını axtardı. Kostyum, şalvar ciblərini bir-bir yoxladı, tapa bilmədi. – Vay səni... – deyə təəssüfləndi. Öz hafizəsizliyini söydü. Unutduğu şeyləri gətirmək üçün təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi" [4, s.19].şı üstünə gəldi. Yorğan altından işıldayan zəif və batıq gözlərə baxdı, "Haran ağrıyır, niyə yatmısan?" – deyə bir neçə məlum sual verdi. Xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü, ürək fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə termometri, trubkasını axtardı. Kostyum, şalvar ciblərini bir-bir yoxladı, tapa bilmədi. – Vay səni... – deyə təəssüfləndi. Öz hafizəsizliyini söydü. Unutduğu şeyləri gətirmək üçün təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi" [4, s.19].şı üstünə gəldi. Yorğan altından işıldayan zəif və batıq gözlərə baxdı, "Haran ağrıyır, niyə yatmısan?" – deyə bir neçə məlum sual verdi. Xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü, ürək fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə termometri, trubkasını axtardı. Kostyum, şalvar ciblərini bir-bir yoxladı, tapa bilmədi. – Vay səni... – deyə təəssüfləndi. Öz hafizəsizliyini söydü. Unutduğu şeyləri gətirmək üçün təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi" [4, s.19].

Bu səhnə oxucuda həkimə qarşı bir nifrət hissi oyadır. Cinayətovun etinasızlığı, səhlənkarlığı, biganəliyi və huşsuzluğu bir insan taleyini ortaya qoymuş olur. Mir Cəlal bu halı insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirmiş və çox doğru olaraq bu üzdəniraq, vicdansız həkimə Cinayətov soyadını vermişdir ki, bu da yazıçının bir üslubi priyomdur.nasızlığı, səhlənkarlığı, biganəliyi və huşsuzluğu bir insan taleyini ortaya qoymuş olur. Mir Cəlal bu halı insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirmiş və çox doğru olaraq bu üzdəniraq, vicdansız həkimə Cinayətov soyadını vermişdir ki, bu da yazıçının bir üslubi priyomdur.nasızlığı, səhlənkarlığı, biganəliyi və huşsuzluğu bir insan taleyini ortaya qoymuş olur. Mir Cəlal bu halı insanlığa qarşı cinayət kimi qiymətləndirmiş və çox doğru olaraq bu üzdəniraq, vicdansız həkimə Cinayətov soyadını vermişdir ki, bu da yazıçının bir üslubi priyomdur.

Bildiyimiz kimi, coğrafi obyektə heç vaxt səbəbsiz və təsadüfi olaraq ad verilmir. Toponimlər şüurlu fəaliyyətin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi yaranan ictimai məhsuludur.urlu

fəaliyyətin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi yaranan ictimai məhsuludur.urlu fəaliyyətin, ictimai-iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi yaranan ictimai məhsuludur.

Bədii əsərlərdə toponimik vahidlərin üslubi funksiya daşıması, hər şeydən öncə, yazıçının xalq dilindən necə istifadə etməsindənzıçının xalq dilindən necə istifadə etməsindən, üslubun xəlqi zıçının xalq dilindən necə istifadə etməsindən, üslubun xəlqi keyfiyyətindəndən və dünyagörüşün genişliyindən, zənginliyindəngörüşün genişliyindən, zənginliyindəngörüşün genişliyindən, zənginliyindən də asılıdır.

"Bədii əsərlərdə xalqların bir-biriləri ilə ictimai-siyasi, tarixi, mədəni əlaqəsini təsvir etmək üşünvir etmək üşünvir etmək üşün yazıçılar başqa dillərə məxsus toponimlərdən geniş istifadə edirlər" [5, 90].

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və yatı və yatı və publisistikasınnlisistikasınnlisistikasınn inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, nasir, dramaturqmiş, nasir, dramaturq, "Molla Nəsrəddin"inla Nəsrəddin"in banisi Cəlil Məmmədquluzadənin "Rus qızı" hekayəsində piyada dünya səyahətila Nəsrəddin"in banisi Cəlil Məmmədquluzadənin "Rus qızı" hekayəsində piyada dünya səyahətinə çıxmış latış səyyahı Reynqartenintış səyyahı Reynqartenintış səyyahı Reynqartenin səfər marşrutu yazıçı tərəfindən dəqiqliklə cızılmışdırdən dəqiqliklə cızılmışdırdən dəqiqliklə cızılmışdır. Hekayə, sanki əsas mətləbə dəxliləbə dəxliləbə dəxli olmayan aşağıdakı məyan aşağıdakı məlumatla başlayır: "Tarixi-İsəvinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində piyada gedən yada gedən yada gedən Reynqartententen Rusiya tərəfindən gəlmişdi ki, Qafqazdan keçsin İrana, oradan Hindistana, dan keçsin İrana, oradan Hindistana, dan keçsin İrana, oradan Hindistana, Kitayatayataya, Yaponiyadan dərya ilə gedəcək idi Amerikaya, Amerikadan gedəcək idi İngiltərəyə, yə, yə, Firəngisanarəngisanarəngisana, Almaniyaya və beləliklə, qərb tərəfindən daxil olacaq idi vətəni Riqa şəhərinə" [6, 243].

Dünya səyyahının Naxçıvandakı piyada səyahətini müəllif də müşayiət edir: "Naxçıvandan bununla piyada düşdük yola və beş-altı saatın ərzində kəsə yol ilə gəldik çıxdıq Culfaya" [6, 243].

Ümumilikdə dünya ədəbiyyatında satirik üslubun aparıcı xüsusiyyətlərindən birini uydurma onomastik vahidlərdən geniş istifadə təşkil edir. Bu sırada uydurma yazud qeyri-real toponimlərin də geniş yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır. Uydurma adlardan yazıçılar əsərin ideya-bədii təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə istifadə edirlər. susiyyətlərindən birini uydurma onomastik vahidlərdən geniş istifadə təşkil edir. Bu sırada uydurma yazud qeyri-real toponimlərin də geniş yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır. susiyyətlərindən birini uydurma onomastik vahidlərdən geniş istifadə təşkil edir. Bu sırada uydurma yazud qeyri-real toponimlərin də geniş yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Pirverdinin xoruzu" hekayəsində Qasım əminin arvadı Həlimə xala çörək bişirən vaxt iki-üç nəfər qonşusundan özünə köməkçi çağırardı və bəzən Təzəkənddən bacısı Zibeydəyə də xəbər göndərərdi ki, gəlib ona kömək eləsin. Bu dəfə də ərini bacısının dalınca göndərəndə oğlu Pirverdi də atasından kənddən xoruz gətirməyi xahiş edir. Qasım əmi yola düşür. Və qayıdanda Pirverdinin xalası Zibeydənin və xoruzun yerinə Təzəkənddən təzə arvad gətirir. Ədib **təzə** arvadı və **Təzə**kənd toponimini uyğunlaşdıraraq üslubinimini uyğunlaşdıraraq üslubinimini uyğunlaşdıraraq üslubi-yumoristik çalar yaratmışdır.

NƏTİCƏ.

Satirik əsərlərdə, digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq, onomastik vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Çox zaman müəllif müəyyən adları özü uydurur. Bu məqalədə Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından Cəlil Məmmədquluzadənin və Mirnın görkəmli yazıçılarından Cəlil Məmmədquluzadənin və Mir Cəlalın (Paşayev) hekayələrində işlənmiş bəzi şəxs nın görkəmli yazıçılarından Cəlil Məmmədquluzadənin və Mir Cəlalın (Paşayev) hekayələrində işlənmiş bəzi şəxs və yer adlarını real və uydurma olaraq təsnif etdik və raq təsnif etdik və raq təsnif etdik və üslubibibi xüsusiyyətlərini təhlil etməyə çalışdıq.

Belə nəticəyə gəldik ki, ədiblərin nəsr dilində antroponim və toponimlərin üslubi imkanlarından yüksək sənətkarlıqla istifadə edilmişdir. Biz yalnız bəzi adları verməklə kifayətləndik. troponim və toponimlərin üslubi imkanlarından yüksək sənətkarlıqla istifadə edilmişdir.məklə kifayətləndik. troponim və toponimlərin üslubi imkanlarından yüksək sənətkarlıqla istifadə edilmişdir.məklə kifayətləndik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyevyevyev T. İ. Satira dili: Tədris vəsaiti. - Bakı: "ADU nəşri", 1975. - 178 s.
2. Axundov A.A. "Ön söz". - Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər: Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2008baycan onomastikasında gedən proseslər: Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2008-baycan onomastikasında gedən proseslər: Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2008
3. Mikayılova Ə.N. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat). - Fil.e.dok. diss. Bakı: 2008rısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat). - Fil.e.dok. diss. Bakı: 2008rısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərlərinin əsasında linqvistik tədqiqat). - Fil.e.dok. diss. Bakı: 2008
4. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. - Bakı: "Şərq-Qərb", 2005. - 384 səh.
5. Əliyeva D.T., İsmixanova G.İ., Hüseynov S.Q. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. - Bakı: "Mütərcim", 2012. - 90 s.kanları. - Bakı: "Mütərcim", 2012. - 90 s.kanları. - Bakı: "Mütərcim", 2012. - 90 s.
6. Məmmədquluzadə C.H. Əsərləri. - 4 cilddə. C.1. Bakı: "Öndər Nəşriyyat", 2004. - 664 s.

ARKAİK TÜRKÇE SÖZCÜK KATMANI, LEHÇE BİRİMLERİ GİBİ (Azerbaycan Türkçesinin Kuzey-Batı Ağızları Malzemesi Esasında)

K.R. Sadigova,
Filoloji bilimler doktoru (PhD), Milli Savunma Universitesi
Askeri Bilimsel Araştırma Enstitüsünün profesörü,
Azərbaycan, Bakı.
E-poçt: ksadiqova112@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада белгілі бір кезеңнен кейін жазба тілдің пассив сөздік қорына енген және қазіргі таңда Әзірбайжан түрікшесінің солтүстік-батыс диалектілерінде сақталған сөздер қарастырылады. Тілдің сөздік қорында пайда болатын элементтер негізінен екі топқа бөлінеді: архаизмдер және тарихи сөздер. Жазба тілде кездесетін үш архаикалық элемент пен диалектілерде қолданылатын сөздер олардың фонетикалық құрылымы, мағыналық ерекшеліктері және ескілік дәрежесіне қарай талданған, лексикалық (мысалы, жазба тіл), семантикалық (мысалы, yemiş), және фонетикалық (мысалы, göyüm) түрлеріне жіктелген. Бұл сөздердің диалектілерде сақталуы жазба тілдің және оның диалектілік сөздік құрамының байлығын көрсетеді.

Тірек сөздер: солтүстік-батыс диалектілері, архаикалық сөздер, семантикалық архаизм, фонетикалық архаизм, лексикалық архаизм.

Abstract. This article examines words that, after a certain period, entered the passive vocabulary of the written language and have been preserved in the northwestern dialects of Azerbaijani Turkish. The elements emerging in the vocabulary of the language are generally divided into two groups: archaisms and historical words. The three archaic elements found in the written language, along with the words used in the dialects, are analyzed in terms of their phonetic structure, semantic characteristics, and degree of antiquity, classified as lexical (e.g., written language), semantic (e.g., yemiş), and phonetic (e.g., göyüm). The preservation of these words in the dialects demonstrates the richness of both the written language and its dialectal vocabulary.

Keywords: northwestern dialects, archaic words, semantic archaism, phonetic archaism, lexical archaism.

Türk dilleri ve onların ağız bilimi için uzun süren tarihî gelişme süreci karakteristiktir. Bu tarihî gelişme sürecinde yazı dili için spesifik olan leksik birimler arkaikleşerek aktif kullanımını yitirmiş olsa da, ağızlarda yaşamağa devam etmektedir. Türk dillerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinin kuzey-batı ağızlarının leksikasında da yazı dili için arkaik olan bu tür leksik unsurlar önemli bir yer tutmaktadır.

Sözcüklerin işlekliğini kaybetmesi süreci, ağızlara kıyasla daha çok yazı dili için karakteristik olsa da, öte yandan şu durum hem yazı dilinin, hem de ağız leksikasının zenginliğini göstermektedir. Belirli tarihî ve ekonomik nedenlere bağlı olarak dilin söz varlığından çıkan leksik unsurlar arkaizm ve tarihizm olmak üzere iki gruba ayrılır. Tarihizmler, herhangi bir tarihî dönemle ve o dönemin sosyo-politik yaşamıyla bağlantılı olarak kullanılmış sözlerdir. Azerbaycan Türkçesinin Şeki, Oğuz,

Qakh, Zagatala, Balaken ağızlarının söz varlığında bu tür leksik birimlere – tarihizmlere rastlamak mümkündür ve şu kelimeler hemen-hemen diger türk dilleri veya onların ağızlarında da kullanılıyor.

Hatın (Şeki), *hatinşı* (Qakh) "eş, kadın" anlamına gelir. "Hatin" kelimesi "Kitabi-Dede Gorgut" dilinde "hanımefendi, karı, kadın" anlamında kullanılmaktadır: *Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım nə soylar* [1, 34]; *Qısırga yengə deərlər bir xatun vardı, anıa ayıtdılar* [1, 64]. Eski türk anıtlarında "hanımefendi, kadın, hükümdarın karısı" anlamları hatun, katun şeklindedir [2, 412].

Dilimizin erken dönemlerinde gelişen fonetik, leksik ve semantik arkaizmler de bölge ağızlarının sözlüğünde yer almaktadır. Hatta arkaizmlerin fonetik, leksik ve semantik kibi türleri bölgenin ağızlarında baskındır.

Bir kelimenin önceki anlamını kayb ederek, yeni bir anlam ifade etmesi semantik arkaizmin yaranması anlamına gelir. Örn.: *Yemiş*, Azerbaycan dilinin Balaken ağızında "her çeşit meyve" demektir. Yemiş, eski türkçe kelimelerden biridir. Kelime aynı zamanda klasik edebiyattaki "meyve, mahsül, bar" anlamında kullanılmıştır: “Tuba ağacının nədir yemişi, Həq anı ər yaratdı, yoxsa, dişi” (Nesimi, 14. yüzyıl). M.Kaşgari'nin "Divanu lugat-it-turk" sözlügünde yemiş kelimesi "ağaçların meyvesi" anlamında verilmiştir; yığaç yemişləndi "ağaç meyve verdi" [3, 20, 123]. Sonuç olarak leksik-semantik süreç sonucunda cins ifade eden kelimenin tür ifade eden kelimeye keçmesi ile (daralma anlamına gelen) yaranan yemiş sözcüyü semantik arkaizm olarak kabul edilmiştir.

Azerbaycan dilinin Şeki ağzında *bəliyə // bəlyə // bəlgə* "damat evinden gelin evine gönderilen nişan ve malzameleri" anlamında kullanılmaktadır. Nahçıvan ağızlarında yakın anlam bəlgə fonetik biçiminde ifade edilir. M.Kaşgari bəlgü fonetik yapısında verilen kelimenin işaret anlamını gösterir: “kut bəlgüsü bilig” [3, 422]. Kelime bəlgə // belqi // belqe // beleq türk-moğol dillerinin sözlüğünde ortak isimlerden biridir

Eşix' yine de Azerbaycan dilinin Oğuz, Şeki, Zagatala ağızlarında “avlu” anlamında kullanılır. M. Kesgari'nin sözlüğünde eşik kelimesi “kapı girişi” anlamına gelir [3, 207]. V.V.Radlov äшik, äжik, eшik, iшīk, ecik, eзik fonetik biçimlerinin türk, karaim, cığatay türklerinin dilinde “kapı girişi, kapı, dışarı” anlamlarında kullanıldığını göstermiştir [4, 908]. Sözcük gagauz, kırgız ve kumukçada eşik fonetik biçiminde "kapı" anlamına gelir. "Kitabi-Dada Gorgud" dilinde eşik "kapının önü, avlu" anlamına gelir: Babamını ağ-ban eşiginə düşdüginıdə, Oğuzunı ala gözli qızı-gəlini bildıqda, [1, 64]. Kelimenin kaynak ve klasik edebi örneklere nazaran daha geniş anlamda kullanılması kendini gösterir. "Kapı" anlamına gelen bu sözcük birimi “işik” fonetik biçiminde farsça'da kullanılmıştır. Eşik klasik edebiyatda bile yaygın halde (Mesela, 14. yüzyıl Nesimi'nin şiirlerinde) kullanılmış sözgüklerden biri olmuştur

“Konuşkan” anlamındakı *yanşak* eski türk sözcüklerindendir, Azerbaycan dilinin Şeki ağzında “dalkavuk” anlamında kullanılyor. Yanqşak fonetik biçiminde “konuşkan” anlamında M. Kaşgari'nin sözlüğünde yer almıştır: yanqşak ər “yanşaq, gəvəzə adam” [3, 332]. Hatta 15-16.yüzyıllara ait Oğuz atasözlerinde de aynı anlamı taşımıştır.

Yengə Zagatala, Gakh ağızlarında “erkek kardeşin karısı”; bazen "dayı ve ya amcanın karısı" anlamına gelir. "Kitabi-Dada Gorgud" dilinde “erkek kardeşin karısı” anlamında kullanılmıştır: Qarındaşım Qıyanı öldürmüşsən. Ağca yüzli yengəmi tul eləmişsən [1, 103]. Türk dillerine ait olan bu kelime Şeki ağzında "düğünde geline kılavuzluk eden kadın" anlamındadır. E.Ezizov, "Kitabi-Dede Gorgut"da “erkek kardeşin karısı” anlamında kullanılmış bu kelimenin yeni anlam kazanmasına ilginç bir açıklama yapıyor: “Dil gelişiminin erken çağlarından “büyük kardeşin karısı” anlamındakı yengə kelimesi sonra anlam genişlemesi sayesinde "düğünde geline kılavuzluk eden kadın" kibi kullanılmıştır. Düğün sırasında geline kılavuzluk görevi temel olarak ağabeyin ve ya dayı, amcanın karısı tarafından icra edildiği için yeni bir anlam kazanmıştır” [5, 246-247].

Türk dilleri veya onların ağızlarında nesneyi ifade eden kelimelerin eskimesi sonucu oluşan sözlük arkaizmleri daha yaygındır. Burada semantik arkaizmlerden farklı olarak, ana koşullardan biri kelimenin anlamı değil, fonetik formun işlevini kaybetmesidir.

Yazı Azerbaycan dilinin Oğuz ağzında "bozkır, çöl, ova" anlamına gelir. Eski yazılı anıtlarda, özellikle, Orhun ve Talas anıtlarında, yazı fonetik yapısındaki kelime "bozkır, çöl" anlamında kullanılmıştır: *yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsigig anta ayığ kisi ança boşğurur ermis* [6, 71-77]. "Kitabi-Dede Gorgut" dilindeki yazı yaban kelimesi ile kullanılmıştır: Dirsə xan, görürmisin oğlanı,

yazıda-yabanda keyiki qovar, sənin öñüñə gətirər [1, 30]. Klasik edebiyatda yazı kelimesi yaygın şekilde "bozkır, düz" anlamında işlenmiştir.

Azerbaycan dilinin Şeki ağzında *ilan-çayan* kelimesi leksik arkaizmlerden biri olup, akrep, yılan gibi zehirli hayvanların veya böceklerin toplamını belirtmek için kullanılır, eşanlamlıdır. S.Y.Malov yaptığı araştırmalarda "akrep" anlamına gelen bu kelimenin uygurca čajan dilinde čajan fonetik yapısında kullanıldığını göstermiştir [2, 375].

Ərdəm Azerbaycan dilinin Şeki ağzında "cesaret, güç" anlamına gelir. Şu kelime, yazılı anıtlarda [6, 365] "güç, cesaret, yetenek, beceri" anlamında kullanılmıştır. V.V.Radlov *ərdəm* kelimesinin uygur dilinde "beceri, yetenek" anlamında *ärdäm* fonetik biçiminde kullanıldığını göstermiştir [4, 794-795].

Azerbaycan dilinin Şeki, Zagatala ve Gah ağızlarında kullanılan arkaik fiillerden biri de "*yiğla"dır*. Yenisey yazıtlarında *ığla, yığla (yuğla – dəfn etmək)* fonetik biçimde kullanılmıştır [6, 361-362]. Kelimeyi M.Kaşgari de aynı anlamda açıklamıştır: *oğlan yığladı* "uşaq ağladı"; *yığlattı* "*ol anı yığlattı* "o onu ağlatdı", (*yığlatur – yığlatmak*) [3, 276]. Profösör E.Ezizovun kayd etdiyi gibi, eski türk dönemine ait olan kelime, orijinal anlamını ve fonetik yapısını korumuştur.

Hemen-hemen tüm türk dilleri ve ya onların ağızlarının kelime hazinesinde fonetik arkaizmler de buluna bilir. *Goyum* Azerbaycan dilinin kuzey-batı ağızlarında kullanılan fonetik arkaizmlerden biri olup da, Zagatala ağzında "damat" anlamına gelir. Bu sözlük birimi "Kitabi-Dede Korkut"un dilinde *göygi* fonetik biçiminde aynı anlamda tipik sözcüklerindendir: *Gördi dügündə göygü ox atar; Məgər göyginin yüziginə nişan atarlardı* [1, 63]. "Damat" anlamına gelen *göyüm* sözcüyünün farklı fonetik biçimleri kıpçak dil grubuna ait dillerde yaygın olduğu dikkat çekiyor: *kiyəü* (tatar), *küyev // kiyev* (karaçay-balkar dili və onun ağızları).

Kələz Azerbaycan dilinin hemen-hemen tüm kuzey-batı ağızlarında "kertenkele" anlamına gelir. Arkaik kabul edilen bu kelime, "Divanu lugat-it-turk" adlı eserde de aynı anlamda kələr fonetik biçiminde yansıtılmaktadır [3, s.369]. Bu kavramda A.Abdullayev türk lehçeleri için karakteristik r ~ z'nin yerine geçmesi sonucunda kelimenin kələz fonetik yapısındaki gelişimini doğrulamış, bu fonetik özelliğin Azerbaycan ve türkmen dillerine özgü olduğunu göstermiştir [7, 33-34].

Önalmax Azerbaycan dilinin Zagatala ağzında "iyileşmek (hasta ve hastalık anlamında)" kullanılır. M.Kaşgari tarafından "iyileşmek, düzelmek, iyi olmak" anlamları onqul- fonetik biçiminde ifade edilmiştir [3, 393]. Önəlmax fiili "sağ, uygun olan, faydalı, uygun; sağ-selamet" anlamlarındaki ön$_1$ (on$_1$) kökünden ve -er ekinden oluşur [8, 118]. Önəlmax fiili onqarmak fonetik biçiminde uygurca'da "düzeltmek, sağaltmak, iyileştirmek" anlamında kullanılmaktadır [9, 141].

Azerbaycan dilinin kuzey-batı ağızlarından birinde yaygın halde kullanılan *yaşırmax, yeşirmax* "saklamak", *yaşınmax* "saklanmak" anlamına gelir. M.Kaşğari yaşurdı kelimesini "saklamak" anlamında ağızlarda olduğu gibi verir [3, 66]. "Kitabi-Dede Gorgut"un dilinde "saklanmak" anlamında yaşurmaq fiili kullanılır: Alp ərən ərdən adın yaşurmaq eyb olur [1, 102]. Bu arkaizm Azerbaycan edebiyyatında yaşırmaq fonetik biçiminde M. Fuzuli, "saklanmak" anlamında İ.Nesimi, M.P.Vagif'in eserleri için karakteristik sözcüklerinden biri olmuştur. Y.Mammadov'a göre türk lehçelerinde yaşın-, yaşur- // yaşır- fonetik biçimlerindeki türevlerin oluşumu XII. yüzyıldan itibaren kendini göstermektedir [10, 40].

Sonuç olarak, Azerbaycan dilinin ağız sözlüğünde eski dönemin söz varlığına ait yeterli sayıda türk kökenli kelimeler bulunmaktadır. Artık edebi dil için arkaik kabul edilen bu tür sözlük birimleri, kuzey-batı bölgesinin ağızlarının söz varlığında yaygın şekilde kullanılmaktadır. Neticede türk kökenli kelimelerin her hangi türk dillerinin yazı dilinde ve onların ağızlarında devamlı kullanışlı olması tarihi-medeni bağlılığı bir daha yansıtıyor.

Kaynakça

1. Kitabi-Dədə Qorqud. – Bakı: Yazıçı, 1988. – 265 s.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951, – 451 с.

3. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cilddə]. – Bakı: Ozan, 2006.

4. Радлов В.В. Опытъ словаря тюркских наречий. – Санктпетербург: Тип. Имп. акад. Наук. т. 1, – 1893, т. 2, – 1899.

5. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: (Dərs vəsaiti, 2-ci nəşr). – Bakı: Elm və təhsil, 2016. – 348 s.
6. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. – Bakı: Yazıçı, 1993. – 400 s.
7. Abdullayev Ə. Azərbaycan dilində r~z münasibəti: Azərbaycan filologiyası məsələləri. – Bakı: Elm, 1984, – s.30-38.
8. Rüstəmov, R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. – Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965. – 320 s.
9. Caferoğlu, A. Eski Uyğur Türkçesi Sözlügü. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968. – 320 s.
10. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. – Bakı: V.İ.Lenin adına APİ, 1987. – 83 s.

METAFORUN LEKSİK SİSTEMDƏ KONSEPTUAL ROLU

Solmaz Köçərli,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dillər Universiteti,
Azərbaycan, Bakı.
babayevanigar.bsu@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада метафораның лексикалық жүйедегі орны мен оның концептуалдық қызметі қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде метафора тек көркемдік бейнелеу құралы ғана емес, сонымен қатар тілдің семантикалық және концептуалдық құрылымын қалыптастыратын негізгі тетіктердің бірі ретінде қарастырылады. Лексикалық деңгейде метафора мағыналардың кеңеюіне, жаңа семантикалық байланыстардың пайда болуына және концептуалдық салалардың қалыптасуына ықпал етеді. Зерттеуде метафораның когнитивтік табиғаты, оның номинативтік және категориялаушы қызметтері, сондай-ақ тілдің лексикалық жүйесінің динамикалық дамуына әсері ғылыми тұрғыдан талданады.
Тірек сөздер: лексикалық жүйе, метафора, семантика, концептуалдық жүйе, когнитивтік тіл білімі, концептуалдық метафора.
Abstract. The article examines the place of metaphor in the lexical system and its conceptual function. In modern linguistics, metaphor is regarded not only as a stylistic device but also as one of the key mechanisms shaping the semantic and conceptual structure of language. At the lexical level, metaphor contributes to the expansion of meanings, the formation of new semantic relations, and the development of conceptual domains. The study provides a scientific analysis of the cognitive nature of metaphor, its nominative and categorizing functions, as well as its role in the dynamic development of the lexical system of language.
Keywords: lexical system, metaphor, semantics, conceptual system, cognitive linguistics, conceptual metaphor.

Leksikologiyanın əsas məqsədlərindən biri dilin lüğət tərkibini və bu tərkibdəki mənaca əlaqələri araşdırmaqdır. Leksik sistem yalnız sözlərin toplusu deyil, həm də bu sözlər arasında olan semantik və konseptual münasibətlərin kompleksidir. Müasir linqvistik tədqiqatlarda metafor bu münasibətlərin formalaşmasında aparıcı elementlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Əgər klassik dilçilikdə metafor daha çox poetik ifadə üsulu, bədii dilin elementi hesab olunurdusa, bu gün o, insan idrakının əsas prinsiplərindən biri – konseptual metafor kimi öyrənilir. S.Zeynalova dilçilikdə metaforun öyrənilməsini belə əsaslandırır: "metaforanın öyrənilməsi insanların şüurunda, düşüncəsində mövcud olan və bizi əhatə edən aləmi əks etdirən konseptual sistemləri, dünyanın konseptual mənzərəsini yaradan sistemləri öyrənməyə imkan yaradır, eyni zamanda elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcıları üçün ümumi olanları öyrənir və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsasdır" [2, s.7].

Dilçilikdə elmi təsvirin əsas istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçilikdə M.Conson və C. Lakoff tərəfindən irəli sürülmüş *konseptual metafor* anlayışı son illərdə daha çox elmi maraq doğurur. Koqnitiv nəzəriyyəyə əsasən, insan şüuru informasiyanı yalnız saxlamır, həm də onu müəyyən strukturlar çərçivəsində emal edir. Bu yanaşmaya görə, metafor reallığın konseptual təsnifatını həyata keçirən və bir anlayış sahəsini digər anlayış sahəsi vasitəsilə dərk etməyə imkan verən fundamental idrak mexanizmlərindən biridir. Beləliklə, metafor dilin bədii ifadə vasitəsi olmaqdan əlavə, insan təfəkküründün və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm konseptual funksiya daşıyır. Konseptual

metafor nəzəriyyəsi dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, düşüncə sisteminin strukturu olduğunu göstərdi. Bu baxımdan metafor dilin leksik fondunun formalaşmasında və semantik əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Metafor bir anlayışın digər anlayışın prizmasından dərk edilməsi və ifadə olunmasıdır. Yəni konkret sahədən alınan anlayış abstrakt sahənin təsvirinə tətbiq olunur: məsələn, *"zaman axır", "həyat yoldur", "düşüncə işıqdır"* kimi ifadələrdə fiziki hadisələr idrak və emosional sahələri izah etmək üçün istifadə olunur.

Bu proses dilin yalnız semantik səviyyəsində deyil, həm də konseptual səviyyəsində baş verir. Metafor insanın dünyanı kateqoriyalaşdırma və sistemləşdirmə üsuludur. Beləliklə, o, leksik sistemin təkcə ifadə vasitəsi deyil, həm də konseptual təşkilat mexanizmi kimi çıxış edir. Ü.Şahverdiyeva konseptual metaforu belə izah edir: "Xalqların dünya mənzərəsini xarakterizə edən konseptlərdəki fərqlər birbaşa konseptual metafora sahəsindəki müxtəlifliyi müəyyənləşdirir. Belə ki, əgər farslar məkrli və qəddar insana, türklər isə cəsarətli və müstəqil insana canavar dedikdə, metafora konseptual olaraq, yəni, bu xalqların canavar haqqında etnomədəniyyət fikirləri ilə şərtləndirilir" [1, s.11].

Hər bir dilin leksik sistemi məna əlaqələri əsasında qurulmuş mürəkkəb şəbəkədir. Bu şəbəkədə sözlər yalnız formal və qrammatik baxımdan deyil, həm də konseptual cəhətdən bir-biri ilə əlaqəlidir. Metafor bu əlaqələrin yaradılmasında vasitəçi funksiyası daşıyır. Məsələn, *"ağıl", "yol", "səfər", "işıq", "dərinlik"* kimi konseptlər bir çox dillərdə bir-birini metaforik şəkildə tamamlayır: "*Ağıl yolunu azmaq", "Dərin düşüncə", "İşıqlı fikir*". Bu nümunələrdə metafor leksik sistemin daxilində konseptual əlaqələri formalaşdırır və semantik sahələrin sərhədlərini genişləndirir.

Metafor leksik mənanın dəyişməsinin və genişlənməsinin ən məhsuldar yollarından biridir. Leksikologiyada bu proses metaforik genişlənmə adlanır. Məsələn: *"ayaq"* sözünün mənası yalnız anatomiya ilə bağlı deyil, "*kəndin ayağı*", "*masanın ayağı"* kimi kontekstlərdə də işlənir; *"açar"* sözü "qapını açan vasitə" mənasından əlavə "*problemin açarı*" kimi metaforik şəkildə işlədilir.

Bu faktlar göstərir ki, metafor leksik sistemin semantik potensialını artırır, mövcud sözləri yeni məna sahələrinə daxil edir və dilin leksik fondunun dinamik inkişafını təmin edir.

Koqnitiv dilçilikdə metafor konseptual modellər əsasında öyrənilir. Koqnitiv dilçilikdə konseptual modellər insanın dünyanı qavrama, təsnifləşdirmə və dərk etmə üsullarını izah edən əsas idrak strukturları kimi qəbul olunur. Bu modellər dil vahidlərinin arxasında duran konseptual bilik sistemlərini əks etdirir və dilin mənalandırma prosesində mərkəzi rol oynayır. Konseptual modellər vasitəsilə insan təcrübəsi müəyyən sxemlər və çərçivələr şəklində strukturlaşdırılır, nəticədə dil yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də idrakın formalaşdığı əsas mexanizm kimi çıxış edir. Məsələn: "*Həyat yoldur*" modeli – insanın həyatını fiziki hərəkət kimi dərk etməsi; "*Zaman puldur*" modeli – vaxtın iqtisadi dəyərlə əlaqələndirilməsi; "*Bədən mexanizmdir*" modeli – orqanizmin texniki sistemlə müqayisəsi.

Bu modellər dilin leksik strukturunda yüzlərlə ifadə və frazeoloji vahid vasitəsilə reallaşır: "*yolunu dəyişmək", "vaxt itirmək", "sistemi pozmaq*" və s.

Beləliklə, metafor təkcə söz yaradıcılığında deyil, həm də konseptual kateqoriyaların formalaşmasında əsas rol oynayır.

Metaforik konseptlər həm universal, həm də milli-mədəni xarakter daşıyır. Bütün dillərdə bənzər konseptlər mövcuddur *("yol", "işıq", "isti-soyuq", "yuxarı-aşağı*" və s.), lakin onların metaforik şərhi mədəni kontekstdən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, Qərb mədəniyyətlərində "*zaman puldur*" metaforu iqtisadi təfəkkürlə əlaqələndirilir, Şərq mədəniyyətlərində isə "*zaman axar çaydır*" kimi daha təbii və dövri bir anlayış kimi təqdim olunur. Bu fərqlər dilin leksik sistemində öz əksini tapır və hər bir xalqın dünyagörüşünü dil vasitəsilə əks etdirir.

Leksik əlaqələr sinonimiya, antonimiya, hiponimiya və s. metaforik modellərin təsiri altında sistemləşir. Məsələn, "*parlaq fikir*", "*qaranlıq düşüncə*" ifadələrində "işıq" və "qaranlıq" antonimləri intellektual proseslərin metaforik təsvirinə çevrilir.

Beləliklə, metafor leksik sistemdə semantik əlaqələri strukturlaşdırır, konseptual qarşıdurmaları formalaşdırır və leksik sahələrin dərin mənalandırılmasına imkan yaradır.

Metafor dilin leksik sisteminin konseptual əsaslarından biridir. O, yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də düşüncə mexanizmidir. Leksik sistemin inkişafı metaforik modellərin yenilənməsi, konseptual əlaqələrin genişlənməsi və semantik transformasiyalarla birbaşa bağlıdır.

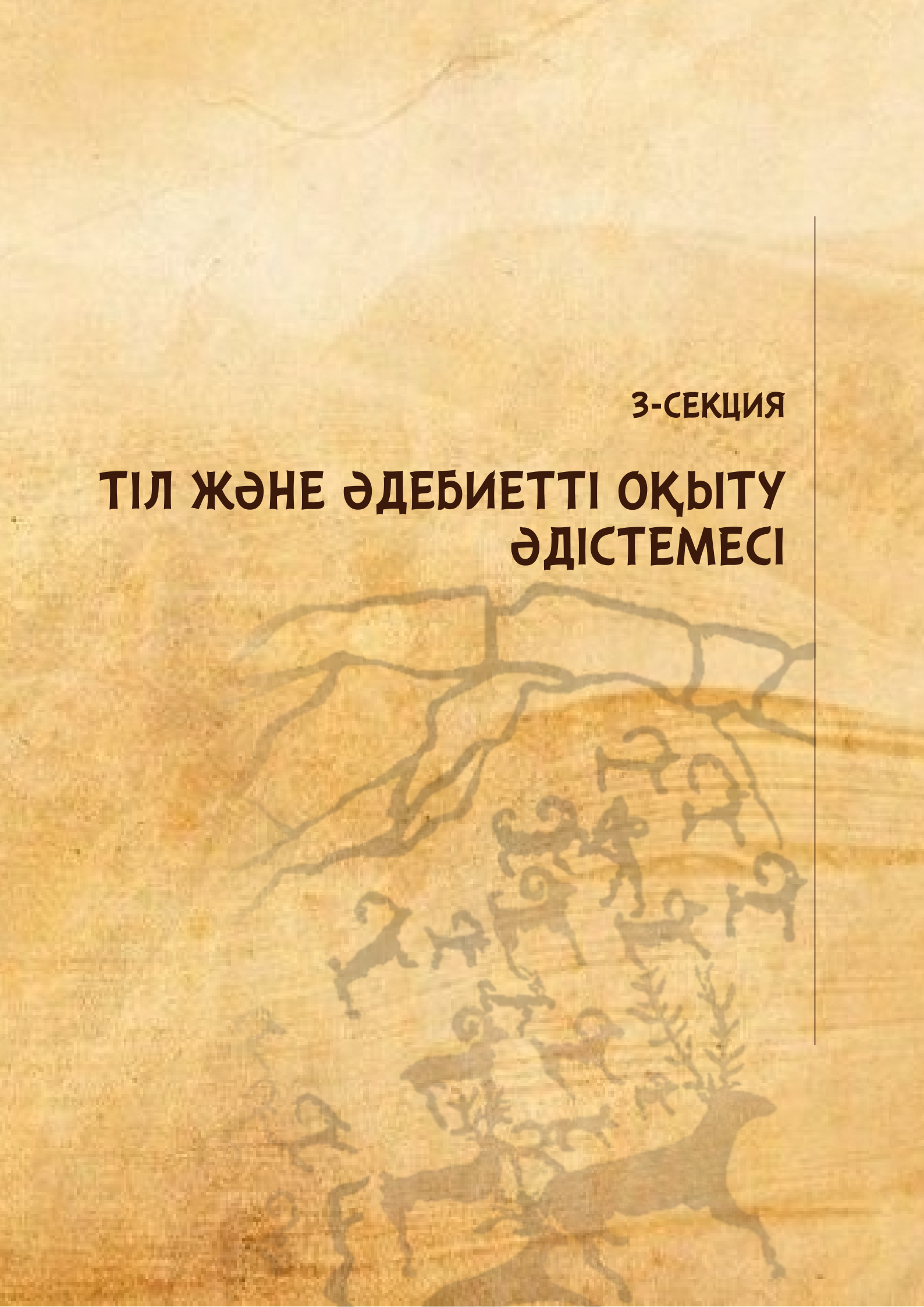
Metaforun leksikologiyada tədqiqi dilin semantik potensialını, dünyagörüşünü və idrak proseslərini anlamaq baxımından mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan metafor həm dilin tarixi inkişafında, həm də müasir kommunikasiya sistemində konseptual və struktur baxımdan mərkəzi yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Şahverdiyeva Ü. Amerika, rus və Azərbaycan mediadiskursunda konseptual metaforalar sistemi. Fil.ü.f.d. diss. avtoreferatı. Bakı, 2022, 28 s.
2. Zeynalova S. Koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektləri (alman dilinin materialları əsasında). Fil.ü.f.d. diss. avtoreferatı. Bakı, 2016, 28 s.

3-СЕКЦИЯ

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

М.Б. Абсатова,
магистр, эксперт
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ
«Педагогикалық өлшеулер орталығы» филиалы
email: absatova_m@cpi.nis.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. Учитывая потребности учащихся на уроках казахского языка и литературы, цели обучения, во время урока учителя должны участвовать в повышении их интереса с помощью методов и приемов, не вызывающих затруднений. В данной статье будет отмечена ценность литературы как предмета казахского языка и литературы, дана оценка применяемым методам и приемам и предложены современные методы, облегчающие преподавание и изучение литературы. Данные методы пробудят у учащихся интерес к языку, литературе, сформируют языковые навыки. В современной системе образования одной из главных целей является повышение языковой компетентности учащихся, развитие творческих способностей и формирование навыков критического мышления. Для достижения этой цели наряду с традиционными методами важно использовать инновационные технологии, различные подходы к обучению. В статье описывается роль эффективных методов, таких как проектный метод, подход, основанный на обучении, когнитивные, аудиолингвальные и т. д., В повышении интереса учащихся. Кроме того, отмечается, что профессиональное мастерство учителя и стремление к инновациям. На уроке повышают результативность учебного процесса. Современные подходы к изучению казахского языка и литературы способствуют формированию языковой культуры учащихся и популяризации национальных ценностей.

Ключевые слова: образовательная программа, методика обучения, подходы, методы, факторы, результаты

Abstract. Considering the needs of students in Kazakh language and literature lessons, learning objectives, during the lesson teachers should participate in increasing their interest through methods and techniques that do not cause difficulties. This article will highlight the value of literature as a subject of the Kazakh language and literature, assess the methods and techniques used, and propose modern methods to facilitate the teaching and study of literature. These methods will arouse students' interest in language and literature, and form language skills. In the modern education system, one of the main goals is to increase students' language competence, develop creative abilities and develop critical thinking skills. To achieve this goal, along with traditional methods, it is important to use innovative technologies and various approaches to learning. The article describes the role of effective methods, such as the project method, learning-based approach, cognitive, audio-linguistic, etc., in increasing student interest. In addition, it is noted that the professional skills of the teacher and the desire for innovation in the classroom increase the effectiveness of the educational process. Modern approaches to the study of the Kazakh language and literature contribute to the formation of the language culture of students and the popularization of national values.

Keywords: educational program, teaching methods, approaches, methods, factors, results.

Кіріспе. Қазіргі білім беру саласы жаңашылдық пен шығармашылыққа басымдық береді. Оқудағы жаңашылдық шығармашылықпен ойлануға, басқалармен шығармашылықта жұмыс істеуге, жаңашыл идеяларға әрекет етуге қатысты.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мектеп бағдарламасында жүйелі оқытылады. Оқушылардың әдеби тілді меңгеріп, кейіпкерлерге талдау жасай білуі бағаланады. Әдеби шығармаларды оқу сөздік қорды, ауызекі сөйлеуді және көркем шығармаларды зерттеудің ауқымды көлемін қамтиды. Бұл оқушылардың қиялын, мәдени талғамын және сюжет, тақырып, кейіпкерлер туралы сыни ойлауын жақсартады.

Аталған пән орта мектептің жалпы білім беру бағдарламасында оқушылар үшін, жоғары оқу орындарында тіл және әдебиетке қатысты мамандықты таңдаған студенттер үшін міндетті. Әдебиет оқушылардың түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстырмалы анализ дағдыларын, тілдік пәндер оқылым, жазылым, тыңдалым және айтылым сияқты сөйлеу әрекеттері дағдыларын ұсынады және аталған дағдыларды бағалайды.

Бұл оқушыларда түсіну мен талдауды меңгеруден басқа сезімталдықты, өзін-өзі тануды және әлем мен басқа адамдар туралы жақсы түсінікті қалыптастыруға көмектеседі.

Әдебиетті оқыту және оқу қажеттілігі:

– отандық және әлемдік ұлы тұлғалармен, олардың шығармаларымен таныстырады;

– баланың өзін және басқаларды түсінуіне көмектеседі;

– сенсорлық, аффективті, әлеуметтік, интеллектуалды қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді;

– ақыл-ойды жаттықтырады және баланың өз бетінше жұмыс істеуіне, ашық пікір айтуға, сыни талдау жасай алуға дайындайды;

– балаға өзінің ұтымды қабілеттерін пайдалануға көмектеседі;

– шығарманы өмірмен байланыстыра талдауға, түсіндіруге және өзара әрекеттесуге көмектеседі;

– тілдік дағдыларды игеруге көмектеседі;

– баланың мәдени қажеттіліктері мен көкжиегін кеңейтеді;

– шығармашылық ойлауға, жазуға талпындырады.

Әдебиеттерге шолу. Әдебиет оқыған кездегі мәтінді түсінуден басқа дағдыларды да қажет етеді. Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышында»: ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, талғау, бағалау, – деп сөз өнерін адам санасының үш негізіне алып келеді [1]. Christine Seifert өз мақаласында көркем әдебиетті оқу маңызды артықшылықтар әкелуі мүмкін екенін, көркем әдебиетті оқу әлеуметтік өткірліктің жоғарылауын және басқа адамдардың мотивтерін түсінудің, баға берудің айқын қабілетін болжайтынын анықтады [2]. Әдеби құзыреттіліктің дамуы оқушылардың жеке тұлға ретінде құндылықты түсінуіне, бағалауына мүмкіндік береді.

Hannah Frankman: «Әдеби шығармалардың ерекше күші бар: біреудің санасына толығымен батыратын, өзіндік баға беретін күш. Бұл жазудың, тіпті қарым-қатынастың барлық түрлеріне де қатысты деп айтуға болады, көркем әдебиет басқалар жасай алмайтын ерекше формаларды жасайды», – деп көрсетеді [3]. Сондықтан балалардың әдеби шығармаларға қызығушылығы болуы – әдебиетті оқытудың маңызды нәтижелерінің бірі. Б.Д. Жұмақаева бір шығармадағы бір көріністің, бір сәттің өзін әр адам әртүрлі сезіммен қабылдайтынын айтып, әдеби шығармалардың адамның сезімі мен түйсінуіне байланысты екенін, оны қабылдауды түрлі әдіс-тәсілдер мен бағалау арқылы білуге болатынын атап өтеді [4]. Сол сияқты, Rahma Ibrahim Al-Mahrooqi «Әдебиет тілдік құрылымды оқытумен қатар, бір мезгілде оқушылардың сезімталдығын, эмоциясын, жоғары дәрежелі ойлауын оятады. Әдебиет тілді жандандырады және оқу процесін, үлгерімді күшейтеді. Сөздік қор, дұрыс синтаксис өздігінен жүреді және оқушылар грамматикалық тұрғыдан тілді қолдануды үйренеді», – деп тұжырымдайды [5]. Әдебиет – бұл қолданылатын тілдің мысалы және тілді қолданатын контекст. Сондықтан көркем шығармалар тілін сөйлеу әрекетіндегі тіл ретінде үйренуді оқушылардың тілдік жүйе аспектілерін түсінуін, баға беруін жақсарту ретінде қарастыруға болады. Ogenwele (2006) оқушылардың әдеби шығармаларды оқуын көркем әдебиет туындыларын зияткерлік немесе академиялық жаттығу ретінде анықтайды [6]. Ал Minoo Alemi: «Мұғалімдер әдеби шығармалардың мәтіндерін, оны оқытудың әдіс-тәсілдерін оқушылардың тілді меңгеру деңгейіне сәйкес таңдауы керек. Егер оқушылар лингвистикалық тұрғыдан әдеби шығармалармен жұмыс істеуге дайын болмаса, олар жалығуы мүмкін. Әдеби шығарманың тілі жеткілікті түрде түсінікті және оқушылардың лингвистикалық деңгейіне сәйкес келсе, олар әдеби шығармаларды көбірек оқығысы келеді, әрі тәжірибеде қолдана алады», - деген пікір білдіреді [7]. Sukanya Kaowiwattanakul өз зерттеуінде деректерді талдау барысында қатысушылардың сабақта қолданылатын әдеби шығармаларға деген көзқарасын: сюжет қызықты және тартымды (1), оқиғаның мазмұны нақты өмірімен байланысты болды (2); ал мәтіндер сыни ойлау мен мәдениетаралық түсіністік дағдыларын дамытуға ықпал етті (3)

деген үш аспект бойынша анықтағанын атап көрсетеді [8]. Salomi Papadima-Sophocleous барлық деректерді зерттеу және талдауда қолданылған жаңа әдістер әдебиетті оқытуда жиі қолданылатын әдістерден өзгеше болғанын, жаңа әдістерді бірге қолдану оқушылардың әдеби шығармаларды оқуына үлкен өзгеріс әкелгенін, бұл олардың әдебиетті оқуға деген ынтасының артуына үлкен ықпал еткенін атап өтті [9].

Мектепте нақты әдістерді, дұрыс бағалау құралдарын қолданғанда мұғалім оқу мақсатына оңай жетеді. Сондықтан мұғалімдер оқу мақсаттарына жету үшін тиімді құрал ретінде оқу іс-әрекеттерін қолдайтын әдістерді, тәсілдерді, бағалау құралдарын қолдануы керек.

Зерттеулер инновациялық оқу міндеттерін қолдану арқылы әдебиетті оқытуды қолдау, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану және бағалау үшін пайдаланылды.

Shqipe Haxhihyseni (2013) мұғалім сыныпта оқытудың және бағалаудың тиісті әдіс-тәсілдерін қолданған кезде, әдебиетті оқыту пәнді меңгеруге ынталандырады және қызықтырады. Сабақта инновациялық оқу міндеттерін, бағалау құралдарын қолдана отырып, оларды оқытуды қалай жақсартуға болатындығын анықтауға мүмкіндік береді деп атап өтеді [10].

Білім берудің қарқынды дамуы жағдайында қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістерінің мақсаттары парадигманы өзгертуді талап етеді. Әдіс-тәсілдерді әзірлеу оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес анықталады. Сонымен қатар, стратегиялардың әртүрлілігін ескере отырып, тіл мамандары оқушыларға шығармашылық, сыни ойлау және білім беруді әртүрлі жолдармен дамытуға атсалысуы керек.

Аталған мақалада PISA зерттеуінде анықталған оқу сауаттылығының әртүрлі деңгейіне байланысты кездесетін мәселелерді шешуге көмектесу мақсатында мұғалімдерге тіл мен әдебиетті оқытудың әртүрлі әдіс-тәсілдері мен стратегиялары берілген.

Оқыту әдістерін қарастырған кезде «тәсіл», «әдіс» және «амал» терминдерін, сондай-ақ олардың айырмашылықтарын түсіну маңызды. Тәсіл -бұл белгілі бір тілдік анықтамалар, болжамдар мен теориялық негіздердің жиынтығы. Әдістер – мұғалімнің нақты тұжырымдарға сәйкес жасаған жоспары, ал амалдар – оларды сыныпта жүзеге асыру жолдары. Сыныптағы тәсілдің маңыздылығы – мұғалімнің оқу нәтижесіне жетуіне көмектеседі. Оқыту тәсілін оқу мазмұнынан, мақсаттарынан және әдістемесінен ажыратуға болмайтынын түсіну маңызды. Тәсілдің жетістігі - сабақта осы үш аспектіні сәтті біріктіру. Ал енді әр әдіс-тәсілдерге нақты тоқталып көрейік.

Ұсынылатын әдіс-тәсілдер. Оқуға негізделген тәсіл – кез келген мұғалім қолдана алатын әдістердің бірі. Бұл оқушыларға оқуға қатысты мәселелерді шешуге көмектесетін дәстүрлі әдіс. Сонымен қатар, оқушылар білімдерін кеңейтіп, жаңа нәрселерді үйренеді, өйткені олардан әртүрлі әдеби мәтіндерді көбірек оқу талап етіледі. Бұл жерде оқу маңызды болады, өйткені ол тұжырымдар, болжамдар, көркейту және сыни ойлауды қамтитын белсенді тәсіл. Ол сондай-ақ коммуникативті функцияны орындайды. Оқи отырып, оқушылар грамматикалық ерекшеліктерді қалай қолдану керектігі туралы біледі. Олар мәдени айырмашылықтар туралы мәдениетаралық мәтіндерді оқып, сөздерді дұрыс айтуды үйренеді.

Аудиолингвальды тәсілдің ерекшелігі – айтылым мен грамматиканы тез және дәл қайталауға бағытталған. Тілдік құрылымдық элементтерді игеруге және оларды біріктіру ережелерін зерттеуге ерекше назар аударылады. Оқушылар үшін басты мәселе оқу құрылымы немесе грамматика деп есептеледі. Бұл әдісте еліктеу және ауызша тәжірибе арқылы қолданылатын тыңдалым мен айтылымға ерекше мән беріледі. Аудио жазбалар - бұл әдіс бойынша кең таралған оқу құралы.

Когнитивті әдіс тіл үйрену тәсілдеріне жаңа өлшем береді. Бұл әдістің негізгі бағыты – тілді меңгеру процесінде ақыл-ойдың қалай жұмыс істейтіні немесе мидың тілді қалай игеретіні. Когнитивті әдістің басты ерекшелігі тілді оқыту мен үйренуді механикалық жаттау тәжірибесінен шығармашылық оқытуға дейін жеткізетіндігінде. Мұнда кері байланыс пен оқыту стратегиялары кеңінен қолданылады.

Аффективті-гуманистік тәсіл адамның мінез-құлқының эмоционалды жағына ерекше назар аударады. Бұл тәсілдің негізі – оқушының эмоционалды жайлылығы. Балаға қолайлы сабақтар оқушылардың қызығушылығын тудырады және оқуға ынталандырады.

Сондай-ақ, қазақ тілі мен әдебиетін тиімді оқытудағы басты мәселе тәсілдер мен әдістерді тиімді таңдай алуға байланысты. Себебі әдебиет лингвистикалық, коммуникативті және дискурстық құзіреттілікті дамытуға көбірек ықпал етеді. Жоғарыда аталған тәсілдерден басқа тақырыптық, топтық, стилистикалық тәсілдер мен сыни ойлау, талқылау, жобалау, белсенді оқыту әдістері қазіргі тілдік дағдыларды қалыптастырды және шығарманы оқуға ынталандырады.

Қорытынды. Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушылардың қажеттілігін, оқу мақсаттарын ескере отырып, сабақ барысында мұғалімдер қиындық тудырмайтын тәсілдер мен әдістерді қолдану арқылы олардың қызығушылығын арттыруға атсалысуы қажет. Аталған әдіс-тәсілдер оқушылардың тілге, әдебиетке деген қызығушылығын оятып, тілдік дағдыларын қалыптастырды. Қазіргі білім беру бағдарламасына сәйкес әдіс-тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізсек, оқушының танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді. Оқушы өз ой-пікірін ашық, еркін айтуға тындауға үйренеді. Сабақта тиімді әдіс-тәсілдерді, жұмыс түрлерін қолдану мұғалімнің біліктілігі мен әдістемелік шеберлігіне байланысты. Әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады, дегенмен мақсат біреу: қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқыту арқылы әр оқушының рухани әлемін ашу, шығармашылық әлеуетін арттыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре». - 2013. – Т.1 – 384 б. [Электронды ресурс]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/books/view/axmet-baitursynulynyn-alty-tomdyq-sygarmalar-zinagynyn-i-tomy__944

2 Seifert C. The case for reading fiction // Harvard Business Review. – 2020. – Т. 6. [Electronic resource]. – URL: https://hbr.org/2020/03/the-case-for-reading-fiction

3 Frankman H. The importance of reading fiction // *The Mission.* – 2017. [Electronic resource]. – URL: https://medium.com/the-mission/the-importance-of-reading-fiction-7f57546a229b

4 Al-Mahrooqi R. Intercultural Communication and the Negotiation of Local and Foreign Cultures in the EFL // *Bridging the gap between education and employment: English language instruction in EFL contexts.* Peter Lang AG. – 2015. [Electronic resource]. – URL: (PDF) Intercultural communication and the negotiation of local and foreign cultures in the EFL literature classroom

5 Жұмақаева Б. Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: оқулық. Алматы: Қазақ ұлттық қыздар университеті, 2015. - 242 б. [Электронды ресурс]. – URL: zhumakaeva_b_kazak_debietin_okytu_distemesi.pdf

6 Literary Appreciation: Definition, Elements, Approaches, Stages, Importance (May 31, 2022). [Electronic resource]. – URL: https://www.pawnerspaper.com/2022/05/literary-appreciation-what-is-literary.html

7 Minoo Alemi: The Use of Literary Works in an EFL Class, ACADEMY PUBLISHER Manufactured in Finland, (2011). [Electronic resource]. – URL: 10.pdf - Yandex Documents

8 Sukanya Kaowiwattanakul: CEFR Based Learning Approach: Using Literature to Enhance EFL Students' Reading Skills and Critical Thinking Skills, English Language Teaching; Vol. 14, No. 11; 2021. [Electronic resource]. – URL: EJ1318649.pdf

9 Salomi Papadima-Sophocleous, Can Teenagers be Motivated to Read Literature? The Reading Matrix (2009). [Electronic resource]. – URL: papadima_sophocleous.pdf - Yandex Documents

10 Haxhihyseni S. Using Literature through the Curriculum, as a Way to Increase Children's Potential // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. – 2013. – Т. 2. – №. 4. – С. 113-120. DOI: 10.5901/ajis.2012.v2n4p113

COMMUNICATIVE APPROACH AND MODERN METHODS OF LANGUAGE TEACHING

E. Allahverdiyev,
PhD *Department of Foreign languages,*
Mingachevir State University
Azerbaijan, Mingachevir
elshad.allahverdiyev@mdu.edu.az

Аңдатпа. Шетел тілдерін оқытудың мақсаттары мен әдістері соңғы онжылдықтарда елеулі өзгерістерге ұшырады. Дәстүрлі грамматика-аудара оқыту және құрылымдық тәсілдер тілдің практикалық қолданысын қамтамасыз ете алмады, себебі олар көбіне жазба тілге және ережелерді меңгеруге бағытталды. Коммуникативтік тілдік оқыту (CLT) осы шектеулерге жауап ретінде пайда болып, мағыналық өзара әрекеттесуге, функционалдық тіл қолдануға және үйренушіге бағытталған педагогикаға негізделді. Соңғы жылдары CLT-ның заманауи бағыттары, әсіресе тапсырмаларға негізделген тілдік оқыту (TBLT), тілдік құзыреттілікті дамытуда тиімділігімен ерекшеленді. Бұл мақала коммуникативтік тәсілдің теориялық негіздерін, негізгі қағидаларын, артықшылықтары мен шектеулерін талдап, сондай-ақ қазіргі заманғы TBLT сияқты әдістердің тиімділігін бағалайды.

Тірек сөздер: коммуникативтік тәсіл; тапсырмаларға негізделген оқыту; тіл үйрету әдістері; коммуникативтік құзыреттілік; заманауи оқыту әдістері.

Abstract. The globalisation of communication and the demand for practical
linguistic competence have transformed the goals and methods of foreign-language instruction. Traditional grammar-translation and structural methods, primarily focused on explicit rules and written language, proved insufficient for preparing learners for authentic communicative contexts. The Communicative Language Teaching (CLT) emerged as a response, emphasising meaningful interaction, functional language use, and learner-centered pedagogy. More recently, its offshoots such as Task-Based Language Teaching (TBLT) and other modern, learner-oriented approaches have refined these principles to better suit contemporary educational contexts. This article analyses the theoretical basis, key principles, strengths, and limitations of CLT, while examining modern developments like TBLT and their effectiveness in developing communicative competence.

Keywords: communicative approach; task-based learning; language teaching methods; communicative competence; modern methods.

Introduction

In the early history of foreign-language education, instruction was dominated by structural and grammar-translation methods. These approaches emphasised explicit grammatical rules, translation exercises, reading and writing, and largely ignored oral communication and real-life usage [1, p. 3–19].

However, with the spread of global communication, changing learner needs and the growing demand for practical language competence, educators and researchers began to question the sufficiency of traditional methods. Consequently, the Communicative Language Teaching (CLT) approach emerged in the late 1960s – early 1970s as a response to these limitations [8] .

CLT redefined the goal of language teaching: from mere mastery of grammatical forms to developing the ability to use language meaningfully in real communicative contexts [2]. Modern derivatives of CLT, particularly Task-Based Language Teaching (TBLT), further emphasise real-life tasks, learner autonomy, and student-centered instruction, arguing that language is best acquired through use rather than through isolated drills.

This paper explores CLT's theoretical foundations, principles, advantages and challenges; then examines modern developments like TBLT and their effectiveness; finally, it reflects on whether CLT and allied modern methods remain the most suitable for today's language teaching needs.

From Traditional Methods to Communicative Approach

Traditional and Structural Methods

Traditional methods such as the grammar–translation or structural-situational approaches emphasised explicit grammar rules, translation exercises, reading and writing, focusing on form rather

than function or meaning [1, p. 3–19]. Even methods that attempted to incorporate oral practice – such as the Oral Approach or Situational Language Teaching – often remained teacher-centered, with prescribed dialogues and limited opportunities for spontaneous interaction [1, p. 44–57].

These methods could help learners master grammatical forms and reading/writing skills, but they often failed to develop the communicative competence needed for real-life language use – fluency, sociolinguistic awareness, pragmatic competence, interactive skills.

Emergence of the Communicative Approach

In reaction to these limitations, the Communicative Approach emerged. CLT rests on the idea that language is primarily a tool for communication and meaning-making, not just a system of grammatical structures. According to Richards & Rodgers [1], CLT must be regarded as an "approach" rather than a fixed method – it does not prescribe a rigid set of procedures, but offers a framework guided by principles and informed teacher judgement.

The shift represented by CLT encompasses changes in classroom roles (teacher as facilitator rather than dictator), tasks (realistic communicative tasks rather than drills), materials (authentic texts and real-life dialogues), and assessment (communicative competence rather than discrete grammar tests) [1].

Principles and Features of Communicative Language Teaching

Several core principles define CLT:

- *Communication as both goal and means:* Language learning is centred on interaction and meaning exchange. Learners engage in dialogic communication, negotiation of meaning, and real-life discourse rather than mechanical drills.
- *Learner-centeredness:* Instruction is adapted to learners' needs, interests, contexts – not solely organized around a fixed grammatical syllabus. Teachers respond flexibly, selecting tasks and materials relevant to learners.
- *Use of authentic materials and tasks:* Real-life texts, dialogues, role-plays, problem-solving activities, project work – giving exposure to language as actually used [2].
- *Integration of language skills:* Listening, speaking, reading and writing are developed holistically rather than in isolation. Communicative tasks frequently call for multiple skills [2].
- *Focus on meaning, fluency, and function over form:* While grammar is not ignored, form is subordinated to meaning; the emphasis is on whether the learner can convey and understand messages.
- *Teacher as facilitator, students as active participants:* Teachers design and manage communicative tasks, but learners produce and negotiate language actively.

These principles give CLT flexibility – it can be adapted to different contexts, age groups, proficiency levels, and learner needs.

Advantages and Criticisms of CLT

Advantages

Enhanced communicative competence. CLT helps learners acquire not only grammatical knowledge but also sociolinguistic, pragmatic, discourse, and strategic competences – enabling real-life communication, interaction and negotiation of meaning.

Learner motivation and engagement. Because tasks are meaningful, relevant, and often collaborative, learners are more engaged, motivated, and likely to invest communicative effort.

Holistic skill development. Through integrated tasks, all four language skills (listening, speaking, reading, writing) can be developed in natural contexts.

Flexibility and adaptability. As an approach rather than a rigid method, CLT allows for adaptation to different educational contexts, learner needs, and teaching resources.

Preparation for real-life language use. Because CLT emphasises authentic communication, learners are better prepared for real-world interactions – academic, professional, social.

Criticisms and Challenges

Potential neglect of form accuracy. Emphasis on meaning and fluency may lead to insufficient focus on grammatical accuracy, structural correctness, and accurate linguistic output.

Assessment difficulties. Traditional assessment methods (grammar tests, translation) are often inadequate; evaluating communicative competence reliably and validly remains a challenge.

Implementation constraints. Large class sizes, exam-oriented curricula, limited time or resources, lack of teacher training may hamper effective CLT application in some institutional contexts.

Variability and inconsistency. Since CLT provides a framework rather than strict procedures, actual classroom implementation can vary widely depending on teacher orientation, context, and resources – leading to mixed results.

5. Modern Developments: Task-Based Language Teaching and Beyond

Over time, CLT has evolved and diversified. One of its most influential descendants is Task-Based Language Teaching (TBLT). In TBLT, the core teaching/learning unit is a "task" – a meaningful, goal-oriented activity that simulates real-life communication (e.g. problem-solving, project work, information gap, role-play) [5].

Recent empirical research has demonstrated that TBLT can significantly enhance learners' communicative competence – improving fluency, accuracy, interaction skills, confidence, and motivation [5, p.57]. For example, a 2025 study concluded that TBLT "effectively enhances fluency, accuracy, and confidence in language use" when tasks are carefully designed and implemented in real-life communicative contexts.

Moreover, modern language pedagogy often integrates CLT/TBLT with other learner-centred, content-based or technology-enhanced methods – such as content-based instruction (CBI), project-based learning (PBL), and computer-assisted language learning (CALL). This multifaceted, flexible approach responds to the complex demands of 21st-century communication, learner autonomy, and global lingua-franca use [3, p.7].

Thus, rather than seeing CLT and TBLT as mutually exclusive or final, many contemporary curricula adopt a blended, eclectic model – selecting features from CLT, TBLT, CBI, PBL, CALL etc., according to learner needs, context, and institutional constraints.

6. Conclusion

The shift from traditional grammar-translation or structural methods to CLT marked a major paradigm change in language teaching: language came to be understood not just as a system of rules, but as a vehicle for communication, interaction and meaning. CLT's emphasis on authentic communication, learner-centred tasks, holistic skill development and real-life relevance has made it a cornerstone of modern language education.

Nevertheless, CLT is not without limitations – particularly concerning form accuracy, assessment, and implementation constraints. Modern developments such as Task-Based Language Teaching (TBLT) and other learner-centred, flexible methods build on CLT's strengths while addressing some of its weaknesses.

In contemporary globalized contexts – where language is used for communication, professional exchange, mobility, and intercultural interaction – there is strong justification for adopting CLT and its modern descendants, especially within a blended framework. However, educators must remain context-aware, adaptive, and reflective: no single method fits all learners or settings.

References

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press. pp. 3–57, 64–86, 2014.

2. Richards, J. C. *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge University Press. pp. 2–27, 2006.

3. Qasserras, L. Systematic review of Communicative Language Teaching (CLT) in language education: A balanced perspective. *EJ-EDU*, 4(6), 1–14, 2023.

4. Alasal, M. S. Exploring the role of Task-Based Language Teaching in enhancing communicative competence. *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, 8(2), 48–60, 2025.

5. Ellis, R. Task-based language teaching and learning: Some recent developments. In *Systematic Review of TBLT Research and Applications*. pp. 52-58, 2003.

6. Maulana, M. I. Task-Based Language Teaching: Potential Benefits and Challenges. *Jurnal Pendidikan dan Pengajaran*, 9(2), 34–44. 2021.

7. “The effectiveness of task-based language teaching in improving communicative competence.” *IJAAS*, 12(1), 10–25, 2025.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

С.М. Алькеева,
Старший преподаватель, магистр экономических наук кафедры филологических дисциплин,
Д.Р. Жарикова,
Кандидат педагогических наук, доцент кафедры филологических дисциплин
Р.Ш. Молдагалиева, М.С. Топанова,
Старший преподаватель, магистр педагогических наук кафедры филологических дисциплин
НАО «Медицинский университет Астана» Казахстан, Астана
alkeeva_saule@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының рухани және педагогикалық мұрасының өскелең ұрпақтың адамгершілік бағдарларын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Автор тұлғаны тәрбиелеу, моральдық құндылықтарды қалыптастыру және ұлттық сана-сезімді дамыту жөніндегі ойшылдың философиялық-педагогикалық көзқарастарын талдайды. Сондай-ақ тіл мен мәдениетті рухани тәрбиенің негізі ретінде қарастырған Байтұрсынұлының идеяларының мәні ашылады. Мақалада оның идеяларының қазіргі Қазақстанның білім беру кеңістігіндегі өзектілігі, рухани-адамгершілік тәрбиенің педагогикалық үдерістегі басым бағыт екендігі көрсетіледі.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, рухани-адамгершілік тәрбиесі, моральдық құндылықтар, ұлттық құндылықтар, педагогика, мәдениет, тіл.

Abstract. This article examines the role of Akhmet Baitursynov's spiritual and pedagogical legacy in shaping the moral values of the younger generation. It analyzes his philosophical and pedagogical views on personal development, the formation of moral values, and the development of national identity. The significance of A. Baitursynov's ideas on language and culture as the foundation of spiritual education is explored. Particular attention is given to the relevance of his ideas in the contemporary educational environment of Kazakhstan, where values education is considered a priority in the pedagogical process.

Keywords: Akhmet Baitursynov, spiritual and moral education, moral guidelines, national values, pedagogy, culture, language.

Современное общество переживает сложный этап духовных и ценностных трансформаций, связанных с глобализацией, технологическим прогрессом и изменением социальных ориентиров. В этой связи особую значимость приобретает обращение к наследию выдающихся мыслителей, чьи идеи обладают непреходящей ценностью и способны служить нравственным ориентиром для подрастающего поколения. Одним из таких выдающихся деятелей является Ахмет Байтурсынов **-** учёный, педагог, лингвист, общественный деятель, посвятивший свою жизнь развитию казахского языка, культуры и образования, общественный деятель, оставивший глубокий след в истории казахской культуры и просвещения. Его духовно-педагогические взгляды и сегодня представляют ценнейший материал для осмысления проблем нравственного воспитания личности.

Ахмет Байтурсынов (1872–1937) занимает особое место в истории казахской духовной культуры и педагогики. Его деятельность охватывает широкий спектр вопросов **-** от реформирования языка до построения системы народного образования [1, 42]. Байтурсынов видел в просвещении путь не только к интеллектуальному, но и к нравственному возрождению нации.

В современных условиях духовного кризиса и глобализации обращение к его идеям приобретает особое значение. Формирование духовно-нравственных ориентиров молодежи невозможно без обращения к национальным источникам педагогической мысли [3, 75].

Ахмет Байтурсынов был убеждён, что образование должно способствовать развитию не только ума, но и сердца человека. Он отмечал, что знание без нравственности, лишено смысла и не приносит пользы обществу [1, 39].

В его педагогических взглядах прослеживается идея гармоничного развития личности, основанного на принципах гуманизма, ответственности и любви к Родине. Согласно Ахмету Байтурсынову, истинное воспитание должно воспитывать в человеке внутреннюю культуру, способность к состраданию, честности и труду [2, 34]. Такое понимание воспитания перекликается с современными концепциями духовно-нравственного образования, ориентированного на формирование моральной устойчивости и гражданского сознания [4, 96].

Одним из важнейших компонентов учения Байтурсынова является его взгляд на родной язык как на основу духовности народа. Он писал, что язык «есть душа народа», через него человек приобщается к культуре, традиции и моральным ценностям [1, 15].

Создавая новую систему казахской письменности и грамматики, мыслитель стремился укрепить духовное единство нации. По его убеждению, воспитание должно начинаться с уважения к родному слову, так как в языке сосредоточен моральный кодекс народа [5, 37]. Современные педагогические практики Казахстана подтверждают, что обучение на родном языке способствует развитию нравственного сознания, уважению к культурным корням и укреплению патриотических чувств [7, 36].

Творческое наследие Ахмета Байтурсынова занимает особое место в развитии казахской духовной культуры. Его произведения не только отражают эстетические и литературные традиции своего времени, но и выполняют глубокую воспитательную и морально-просветительскую функцию. Через художественное слово, метафору и символику автор стремился пробудить в народе чувство ответственности, стремление к знанию и духовной чистоте [2, 6].

Одним из первых значимых произведений Байтурсынова стал сборник «Қырық мысал», в котором он в поэтической форме адаптировал и переработал басни Ивана Крылова. Эти аллегорические тексты, наполненные нравственным содержанием, раскрывают такие темы, как лень, лицемерие, равнодушие, невежество, противопоставленные трудолюбию, честности и гражданскому долгу. В них отчётливо выражена позиция автора-просветителя, стремящегося направить народ к духовному обновлению и осознанию своих моральных обязанностей перед обществом [1, 37].

В сборнике «Маса» Ахмет Байтурсынов выступает как поэт-гражданин и педагог. Образ «маса» - комара, настойчиво «жужжащего» над спящим народом, символизирует просветителя, пробуждающего общественное сознание. Автор обращается к народу с призывом к труду, образованию и духовному пробуждению. Через поэтические образы Ахмет Байтурсынов выражает веру в силу знания и нравственного самосовершенствования, видя в них основу развития нации [2, 54].

Наряду с художественным творчеством, особое место в наследии мыслителя занимают учебно-педагогические труды, такие как «Оқу құралы» и фундаментальная работа по грамматике казахского языка «Тіл-құрал» [1, 5]. Эти труды сыграли огромную роль в становлении казахской школы и формировании языковой культуры. Байтурсынов рассматривал родной язык как средство не только обучения, но и воспитания личности, утверждая, что язык несёт в себе духовную энергию народа.

Особое значение имеет его научно-литературный труд «Әдебиет танытқыш» - первая в казахской науке систематизация понятий поэтики, эстетики и литературной критики. В этой работе автор раскрывает роль искусства и слова как мощного средства духовного и нравственного формирования человека. Через анализ литературных жанров и художественных приёмов Ахмет Байтурсынов подчеркивал воспитательную функцию литературы, утверждая,

что истинное искусство должно «пробуждать совесть, очищать душу и направлять человека к добру» [1, 6].

Таким образом, его литературное и педагогическое творчество представляет собой целостную систему духовно-нравственных ориентиров, в которой язык, культура и моральные ценности образуют единое пространство воспитания личности. Произведения Ахмета Байтурсынова продолжают выполнять воспитательную миссию и сегодня, формируя у молодого поколения уважение к национальной культуре, труду и нравственным идеалам [7,18].

Творчество А.Байтурсынова выступает как инструмент формирования моральной культуры личности, способной к самосовершенствованию и духовному выбору.

Современное образование Казахстана переживает процесс переосмысления ценностных ориентиров. В Национальной доктрине образования подчеркивается необходимость воспитания гражданина, обладающего высокой духовной культурой и моральной ответственностью [4, 102].

В этом контексте идеи Ахмета Байтурсынова остаются чрезвычайно значимыми. Его педагогическая концепция сочетает национальные традиции и универсальные гуманистические принципы, что делает её актуальной для современных образовательных программ [3,75].

На основе его трудов создаются методические пособия и воспитательные планы, направленные на развитие у молодежи патриотизма, уважения к родному языку, культурного наследия и моральных ценностей [7, 48]. Таким образом, духовно-нравственное наследие А.Байтурсынова служит не только историческим ориентиром, но и практическим инструментом для формирования новой модели воспитания в XXI веке.

Ахмет Байтурсынов оставил богатейшее духовное наследие, в котором заложены основы нравственного воспитания, гуманизма и патриотизма. Его идеи о роли языка, культуры и просвещения в становлении личности сохраняют значимость для современного педагогического процесса.

Формирование духовно-нравственных ориентиров молодежи на основе наследия Ахмета Байтурсынова способствуют укреплению национальной идентичности, развитию внутренней культуры и духовной устойчивости личности. Важно подчеркнуть, обращение к его педагогическим идеям является не только данью исторической памяти, но и важнейшим условием формирования духовно зрелого, нравственно ответственного поколения граждан Республики Казахстан. Педагогическое наследие Ахмета Байтурсынова представляет собой важнейший источник духовно-нравственного опыта казахского народа. Его идеи о воспитании через язык, культуру и нравственность сохраняют своё значение в XXI веке. В условиях модернизации общественного сознания и глобальных вызовов они служат идеологическим и ценностным ориентиром для воспитания нового поколения граждан, способных сочетать национальные традиции с общечеловеческими ценностями.

Список литературы

1.А.Байтурсынов Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жазушы, 1989.

2.А.Байтурсынов. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

3.Г.Абдрахманова Педагогическое наследие Ахмета Байтурсынова. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.

4.Г.Ж.Кузембаева Духовно-нравственное воспитание в современном образовательном процессе. – Алматы: Білім, 2020.

5.С.Кунанбаева Духовное воспитание в казахской педагогике. – Алматы: Білім, 2012.

6.А.Нысанбаев Казахстанская философская мысль и духовное наследие тюркского мира. – Алматы: Ғылым, 2009.

7.П.Сейтказы Ахмет Байтурсынов и становление казахской педагогики.

// Вестник КазНПУ им. Абая, 2018, №4 (62), с. 45–52.

THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING INTERCULTURAL COMMUNICATION COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

D. Ahmedova,
Lecturer, Namangan State Pedagogical Institute
Uzbekistan, Namangan

Abstract. In today's integration-driven world, the expansion of intercultural communication has become a key trend shaping the development of modern society. Intercultural communication encompasses all areas of human activity, including politics, economics, culture, and education. Research conducted by specialists in various fields highlights that successful communication with representatives of other cultures is directly influenced by an individual's language and speech abilities, knowledge of the partner's cultural characteristics, and the level of their intercultural communication competence.

Keywords: knowledge, skills, critical cultural awareness, motivational expression, cognitive activity, integration.

Introduction

Intercultural communication competence (ICC) is the ability to engage in effective communication between representatives of different languages and cultures. This competence goes beyond linguistic knowledge: it includes the capacity to recognize, interpret, and respond appropriately to cultural differences.

Scholars such as M. Byram have played an important role in defining the structure of ICC. According to Byram, ICC consists of five components: knowledge, skills, attitudes, cultural experience, and critical cultural awareness.

R. D. Lewis describes intercultural communication as a "multifaceted cultural mirror" and emphasizes the importance of perceiving cultural differences between one's own culture and other cultures.

Based on research into the professional training of future English teachers, their ICC manifests through three main integrative components:

– motivational expression,

– cognitive activity,

– interdisciplinary competence.

Components and Teaching Methods for Developing ICC

Cognitive – cultural knowledge, vocabulary, traditions; methods: lectures, text analysis, cultural quizzes.

Affective – tolerance, cultural respect, openness; methods: role-play, discussions.

Conative – communication strategies, appropriate situational behavior; methods: scenario creation, simulations.

Critical cultural awareness – ability to analyze cultural values; methods: essays, comparative analysis.

The Role of Linguistic Elements in ICC Development

Linguistic elements play an important role in developing intercultural competence. Many expressions, idioms, and communicative formulas in English are closely tied to cultural norms. Their correct interpretation requires contextual cultural knowledge.

Students who understand the cultural meaning behind such expressions communicate more effectively with speakers of the target language. Therefore, linguistic elements should always be taught together with cultural content.

Teaching idioms, culture-specific vocabulary, politeness formulas, and communication strategies helps students develop deeper cultural understanding and supports effective interaction with representatives of other cultures.

Thus, language teaching becomes not only the transfer of grammatical and lexical knowledge but also the transmission of the cultural worldview embedded in the language.

Theoretical Foundations of ICC

Analysis of existing research shows that language and culture must be taught together for effective intercultural communication.

D. Hymes, the author of the concept of communicative competence, states that language is inseparable from culture and carries cultural codes.

M. Byram expanded this concept by proposing a complete theoretical model of ICC and emphasizing the importance of intercultural awareness in language education.

M. Bennett introduced the Ethnorelativism Model, which stresses the importance of developing the ability to see the world from the perspectives of other cultures.

K. Kramsch argues that teaching language automatically means teaching culture, because every linguistic choice reflects values, beliefs, and traditions.

V. Gudykunst and Y. Kim emphasize that intercultural communication can be successful only when language is understood within its cultural context.

Conclusion

Studying linguistic elements within their cultural context is one of the most effective ways to develop intercultural communication competence. Through this integrated approach, students not only gain foreign language skills but also expand their worldview and acquire the ability to engage in effective, respectful communication with representatives of different cultures.

Integrating language and culture in teaching helps future English teachers strengthen their intercultural competence and prepares them to participate confidently in global communication.

References

1. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters.
2. Bennett, M. J. (2013). Basic Concepts of Intercultural Communication. Intercultural Press.
3. Gudykunst, W. B., & Kim, Y. Y. (2017). Communicating with Strangers. Routledge.
4. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. Penguin.
5. Kramsch, C. (1993). Context and Culture in Language Teaching. Oxford University Press.
6. Lewis, R. D. (2006). When Cultures Collide. Nicholas Brealey Publishing.
7. Byram, M., Gribkova, B., & Starkey, H. (2002). Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. Council of Europe.
8. Bennett, M. J. (1998). Intercultural Communication. Intercultural Press.
9. Kim, Y. Y. (2001). Becoming Intercultural. Sage Publications.
10. Hall, E. T. (1976). Beyond Culture. Anchor Books.
11. Seelye, H. N. (1993). Teaching Culture. National Textbook Company.

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДІ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ТАЛДАЙ ОҚЫТУДАҒЫ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАР

А.М. Байбатырова,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты,
Қазақстан, Алматы.
baibatyrovaaa@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основания и методические принципы обучения композиционному анализу поэтического текста. Анализируются принципы целостного восприятия текста, эмоционального отклика, лингвопоэтики, сравнительно-типологического и творческого подходов. На основе трудов отечественных и зарубежных исследователей раскрывается эстетическая и семиотическая функция композиции в художественном тексте. Особое внимание уделяется использованию мультимедиа и смарт-технологий при изучении поэзии. Работа содержит практические рекомендации, направленные на развитие аналитического и эстетического мышления обучающихся.

Ключевые слова: поэтический текст, композиция, лингвопоэтика, композиционный анализ, методические принципы, эмоциональное восприятие, творческий анализ, смарт-технологии, преподавание литературы.

Abstract. This article examines the theoretical foundations and methodological principles of teaching the compositional analysis of poetic texts. It explores the principles of textual integrity, emotional perception, linguopoetic analysis, comparative-typological approaches, and creative interpretation. Drawing on research from Kazakh, Russian, and international literary studies, the article highlights the aesthetic and semiotic functions of composition in poetry. Special attention is given to the integration of multimedia and smart technologies in teaching poetic analysis. The article offers practical recommendations aimed at developing students' analytical and aesthetic thinking.

Keywords: poetic text, composition, linguopoetics, compositional analysis, methodological principles, emotional perception, creative interpretation, smart technologies, literature teaching.

Қазіргі әдебиеттану мен тіл білімінің тоғысқан тұсында поэтикалық мәтінді терең тану мен талдаудың жаңа бағыттары қалыптасуда. Әдебиетті оқыту – адамның ішкі әлемін тәрбиелеу өнері. Ал поэзия – сол тәрбиенің ең нәзік, ең әсерлі құралы. Өлең – тек сөздердің жиынтығы емес, сезім мен ойдың, ырғақ пен бейненің тұтас жүйесі. Сол тұтастықтың діңгегі – композиция**,** яғни шығарманың ішкі құрылымы мен өрімдік логикасы. Композиция поэзияда – сезімнің қозғалыс бағыты, ойдың тынысы, лирикалық кейіпкердің жүрек соғысы іспетті. Әдеби мәтінді бұрын мазмұн мен идея тұрғысынан ғана қарастырсақ, енді композицияны – көркем құрылымның жүйелі ұйымдасу тетігі ретінде – зерттеу маңызды болып отыр. Композиция – көркем мәтіннің ішкі логикасы мен эстетикалық үйлесімін анықтайтын негізгі элемент. Ол сюжеттік даму мен поэтикалық ырғақтың, мотив пен бейненің өзара байланысын реттейтін көркем құралдар жүйесін қамтиды. Демек, оны түсіну – өлеңнің мәнін ұғынудың ең тікелей жолы.

Поэтикалық мәтінді композициялық тұрғыдан талдау – бұл тек өлең құрылымын анықтау емес, сонымен бірге автордың поэтикалық ойлау жүйесін, дүниетанымын, көркемдік стратегиясын түсіну. Бұл бағытта соңғы жылдары қазақ және шетел әдебиеттануында құрылымдық-семиотикалық, лингвопоэтикалық, прагматикалық әдістер кең қолданыла бастады. Олардың барлығы мәтінге тұтас жүйе ретінде қарауды, әрбір детальдің мәнін ашуды мақсат етеді.

Мақаланың өзектілігі – поэтикалық мәтінді композициялық талдау әдісін қазақ әдебиетін оқыту мен зерттеу процесіне бейімдеу қажеттілігінен туындайды. Бұл тәсіл оқушының немесе студенттің тек өлең мазмұнын емес, оның ішкі ұйымдасу логикасын, көркем құрылымын түсіну қабілетін дамытады.

Мақаланың мақсаты – поэтикалық мәтінді композициялық талдаудың теориялық негіздерін айқындау, әдістемелік ұстанымдары мен тәжірибелік бағыттарын ұсыну.

Композиция ұғымы әдебиет теориясында ежелден бар. Аристотельдің «Поэтикасында» ол шығарманың басталуы, дамуы және шешімі түрінде қарастырылса, кейінгі зерттеушілер оны көркем құрылымның ішкі үйлесімін сипаттайтын ұғымға айналдырды. XX ғасырда Б.А. Успенскийдің «Поэтика композиции» атты еңбегі композиция теориясына жаңа бағыт берді. Ғалым композицияны мәтіннің эстетикалық және семиотикалық құрылымын ұйымдастырушы негізгі фактор ретінде түсіндіреді [1].

Ал лингвопоэтика саласында В.Я. Задорнова мен Э.Фесенко поэтикалық мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін тілдік деңгейде зерттеп, композициялық элементтер мен поэтикалық құралдардың өзара байланысын көрсетеді. Лингвопоэтикалық әдіс композицияны тек құрылымдық деңгейде ғана емес, тіл мен мағына арақатынасы арқылы да түсіндіруге мүмкіндік береді[2,3].

Қазақ әдебиетінде бұл бағытты тереңдете зерттеген ғалымдардың бірі – Немат Келімбетов. Оның «Көркемдік дәстүр жалғастығы» атты еңбегінде ежелгі түркі поэзиясынан бастап қазақтың жыраулық дәстүріне дейінгі композициялық тұтастықтың қалыптасуы талданады. Келімбетов көркем мәтіннің құрылымын ұлттық поэтикалық ойлау ерекшелігімен

байланыстыра қарастырады, яғни композицияны халық дүниетанымының көркем көрінісі ретінде бағалайды[4].

Абайдың өлеңдерін талдағанда композиция ұғымын сезінудің маңызы ерекше. Мысалы, ақынның «Қыс» өлеңінде композициялық құрылым табиғат көрінісін баяндаудан басталып, драмалық өрлеуге ұласып, соңында философиялық қорытындымен аяқталады. Алғашқы шумақтар – сурет, ортасы – қозғалыс, соңғысы – түйсік. Бір қарағанда, бұл тек сипаттау сияқты, бірақ мұнда өлеңнің ішінде көрініс пен көңілдің, дыбыс пен ырғағының өзара байланысы бар. Әр шумақ – композициялық буын. Ақынның «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды» деп басталатын жолы – экспозиция, ал «Борандай бұрқ-сарқ еткен долы қария» – кульминация, ал соңғы шумақтағы «Қар аппақ, бүркіт аққан, түлкі қызыл» – шешім, эстетикалық үйлесім. Өлеңнің құрылымында сыртқы пейзаждың ар жағында адамның жан дүниесінің қозғалысы жатыр. Бұл – композицияның поэтикалық қуаты.

Демек, композициялық талдау – тек құрылымдық жүйе емес, көркем дүниетаным мен мәдени кодтарды түсіндіру тәсілі. Мұндай талдау мәтінді көпқабатты, көпмәнді жүйе ретінде қарауға мүмкіндік береді. Ал әдебиет сабағында композициялық талдау оқушыны мәтіннің сыртқы мазмұнынан ішкі әлеміне қарай жетелейді: ол сюжеттік байланыстарды, бейнелік желіні, ырғақ пен эмоциялық өрнекті түсінуге мүмкіндік береді. Бұл үдеріс тек білім беру емес, сезім мен ойды тәрбиелеу құралына айналады.

Поэтикалық мәтінді оқушыларға түсіндіруде композициялық талдаудың тиімділігі бірнеше негізгі ұстанымға сүйенеді: тұтастық, эмоционалды қабылдау, лингвопоэтика, салыстырмалытипологиялық және шығармашылық ұстанымдары. Бұл ұстанымдар бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істейді және оқушыға поэзияны терең түсінуге, эстетикалық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.-типологиялық және шығармашылық ұстанымдары. Бұл ұстанымдар бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істейді және оқушыға поэзияны терең түсінуге, эстетикалық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Тұтастық ұстанымы мәтінді фрагменттерге бөлмей, бүтін жүйе ретінде талдау оқушыларға шығарманың құрылымдық логикасын сезінуге мүмкіндік береді. Өлеңді жеке жолшумақ ретінде ғана -шумақ ретінде ғана емес, бүтін құрылымдық жүйе ретінде түсіндіру қажеттілігі бірнеше зерттеу материалында айқын көрсетілген. Мысалы, лингвист Ю. В. Друнина «Методика работы с поэтическим текстом» [5] мақаласында: «Предлагаемая нами методика анализа поэтического текста требует преимущественного внимания именно к его художественной форме: к структуре образной системы стихотворения …» деп жазған, яғни поэтикалық мәтіннің мағыналы жүйесі оның формалық құрылымымен тығыз байланыста. Сонымен қатар, Edutopia порталында жарияланған «Teaching Poetry Forms in High School» [6] мақаласында: «Poetry forms help novice readers by giving guideposts for identifying and exploring poets' writing choices… students who study poetry forms come away with confidence to analyze…» деп көрсетілген, яғни құрылымдық жол белгілері оқушыларға мәтінді тұтастай көруге мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл әсіресе лирикалық поэзияда маңызды. Мысалы, Мағжанның «Батыр Баян» поэмасын талдағанда, кіріспе мен қорытынды бөлімнің поэтикалық айна-қатары, циклдық қайталануы композициялық тұтастықты аңғартады.

Тұтастық ұстанымы бойынша, өлеңді бөлек жолдар немесе шумақтар ретінде емес, біртұтас құрылым ретінде қарастыру маңызды. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың «*Бақытым менің алыста*» өлеңінде алғашқы жолдарда:

«Алданбайын арзанқол жұбанышқа,
Алданып жұбанышқа, құрақ ұшпа!
Қазір менен қашықтап куаныш та,
Әйтеуір, бір бақытым тұр алыста.» – автордың өмірлік философиясы мен ізденіс мотивтері көрінеді, ал соңғы жолдарда:

«Айырма алыстағы бақытымнан

Армандағы аңсап көрген, шөлдеп көрген
Жылдардың ұзаруда тізбектері,
Жаз өтті, бара жатыр күз де өткелі.
Қыс та өтер,қыспен бірге мен де өтермін...

Бақытым жүрсе болды іздеп мені.» – өлең логикалық тұтастыққа ие болып, ой түйінін береді. Мұғалім оқушыларға «өленнің басы мен соңы қалай байланысады?» немесе «қай жолдар негізгі идеяны береді?» деген сұрақтар арқылы өленнің құрылымын түсіндіріп, оқушыға тұтас композицияны сездіреді.

Композиция – тек құрылым емес, эмоцияның қозғалысы. Поэзияны оқытуда оқушының сезімдік қабылдауын қозғау маңызды. Мысалы, «Poetry in education» [7] зерттеуінде поэзия оқытудың әсіресе қиын кәсіп екенін, себебі оқушылар көбіне «поэзия маған жат», «түсінбейтінім бар» деген сезіммен кездеседі деді. Яғни алғашқы әсер – оқушының өмірімен байланысты болғанда поэзияға жақындауы артады. Осылайша тәлімгер оқушыға өленмәтіннің сезімдік баспалдақтарын ашуға көмектеседі: бірінші жүрекке түсу, кейін құрылымға кіру.-мәтіннің сезімдік баспалдақтарын ашуға көмектеседі: бірінші жүрекке түсу, кейін құрылымға кіру.

Мұғалім өлең құрылымындағы сезімдік өрістің дамуын байқатуы тиіс: қай жерден толқу басталады, қай тұста шешім беріледі. Бұл – оқушының эстетикалық түйсігін дамытудың тікелей жолы**.** Эмоциялық-қабылдау ұстанымы оқушының өленге сезім арқылы енуін қамтамасыз етеді. Бағана қолданған «Бақытым менің алыста» өленінде сағыныш пен үміт сезімі жол бойына өрілген:

«Қазір менен қашықтап куаныш та,

Әйтеуір, бір бақытым тұр алыста» – деген жолдар оқушының эмоционалды қабылдауын дамытады. Сонымен қатар, «Дұшпаның бар ма?» өленінде автордың өмірге деген позитивті көзқарасы және әлеуметтік байланыстарға көңілі ерекше берілген. Біз бұны мына жолдардан байқай аламыз:

« -Дұшпаның бар ма? - дейсің,
Қайдан білем...
Сірә, мен бақыттымын дұшпаны жоқ,

Үйден шықсам - сауық пен сайран кілең» – бұл оқушыларға өленді сезім арқылы түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалім бұл ұстанымды қолданғанда оқушылардан «Қай шумақта эмоция күшейді?» немесе «Қай жолда көңіл-күй өзгереді?» деген сұрақтар арқылы эмоциялық қабылдауды талдауға болады.

Композициялық талдау тек құрылыммен ғана шектелмейді, **оның** тілдік құралдармен байланысы маңызды. Бұл тұрғыда С. Л. Кагановичтің «Технология обучения анализу поэтического текста» [8] еңбегінде мынадай тұжырым бар: «…анализ требует преимущественного внимания именно к его художественной форме: к структуре образной системы…, к ритмической, звуковой организации стиха и т.д.». Яғни өленнің формасы – композицияның көрінісі.

Лингвопоэтикалық ұстанымы – өленнің тілдік құрылымын композициялық талдауға енгізу. Композициялық талдау кезінде оқушыға рефрендерді, қайталамаларды, ырғақтық үзінділерді, сөйлем ұзындығы мен шумақтар арасындағы паузаларды бірге қарастыру қажет. Мұғалім «қай жол қысқа, қай шумақ ұзақ, қай сөз бірнеше рет қайталанған?» деген тапсырмалар арқылы тілдіккомпозициялық байланыстарды ашуы тиіс.-композициялық байланыстарды ашуы тиіс.

Салыстырмалытипологиялық ұстанымы оқушыға әртүрлі шығармаларды салыстырып, композициялық ерекшеліктерді көрсетеді. Оқушыға Абай мен Мағжан, немесе қазақ және шет тілдегі ақындардың композициялық құрылымдарын қатар қою арқылы құрылымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табу ұсынылады. Мұғалім салыстыру нәтижесінде «неліктен өленнің құрылымы осылай жасалған?» деген мәселені талқылауға алып шығады.-типологиялық ұстанымы

Сонымен қатар мысал ретінде Мұқағали Мақатаевтің «Бақытым менің алыста» мен «Дұшпаның бар ма?» өлеңдерін қатар талдау арқылы оқушылар өмірлік философия мен әлеуметтік байланыс тақырыптарының композициялық құрылымын салыстыра алады. Мұндай салыстыру өлеңдер арасындағы құрылымдық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға, ұлттық поэзияның дәстүрлі ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Композициялық талдаудың ең жоғары деңгейі – оқушының өзіне жаңа поэтикалық құрылым құру мүмкіндігі. Пиндик пен Винз «A Poetry Pedagogy for Teachers» [9] еңбегінде мұғалімдер мен оқушылар поэзияны бірге жасайды, топ болып шығармашылық құру арқылы тіл мен құрылымды үйлестіреді деп жазады.

Шығармашылық ұстанымы – композициялық талдауды тек қабылдаумен шектемей, оқушыны өз өлеңін құруға бағыттайды. Мысалы, Мұқағалидің «Есіңде ме?» өлеңіндегі үзіндіден:

«Есіңде ме?
Екеуміз де елде едік.
Екеуміз де жоқ нәрсеге шөлдедік.
Ағайынның айтқанына көнбедік,
Ойлап тұрсам...
Жасаппыз ғой пенделік.» – еске алу, сағыныш мотивтері оқушыға өз эмоциясын өлең құрылымына орналастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім оқушылардан «мен өзім қандай оқиғам немесе сезімім туралы осындай құрылымда өлең жаза аламын?» деген тапсырма бере отырып, композицияны шығармашылық тұрғыда қолдануға үйретеді.

Осы бес ұстаным бір-бірімен тығыз байланысып, оқушыға поэтикалық мәтінді толық түсіну, оның құрылымын сезіну, тілдік құралдардың рөлін бағалау және шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Мұқағали Мақатаевтың өлеңдері әр ұстанымға нақты мысал болып, теория мен тәжірибенің үйлесімін көрсетеді.

Қазіргі білім беру контекстінде поэтикалық мәтіндерді композициялық талдау – бұл тек әдебиет сабағының міндеті ғана емес, сонымен бірге оқушының ойлау, сезіну және шығармашылық қабілеттерін кешенді дамытуға арналған маңызды әдіс. Заманауи технологиялардың дамуы сабақ процесін байыта түсті. Мысалы, интерактивті тақтада өлеңнің композициялық сызбасын құру, әр шумақтың құрылымдық рөлін көрсететін визуализация жасау, дыбыстық талдау жүргізу, аудиожазба немесе бейнежоба қолдану оқушының белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы мәтіннің ритмі, ырғақ үйлесімі және шумақ арасындағы логикалық байланыс оқушыға көрнекі түрде жеткізіледі. Мұндай практикалық тәжірибе композициялық талдауды тек теориялық деңгейде қалдырмай, оны өміршең, сезімге әсер ететін, есте қалатын процеске айналдырады.

Сонымен бірге, қазіргі сабақтарда заманауи поэтикалық мәтіндерді – жастар поэзиясы мен қазіргі қазақ ақындарының шығармаларын талдау да маңызды.

Бұл тәсіл оқушыларға дәстүр мен жаңашылдық арасындағы байланысты көрнекі түрде көрсетуге, өлеңнің композициялық эволюциясын түсінуге көмектеседі. Сонымен қатар, заманауи әдебиет пен дәстүрлі өлең құрылымдарын салыстыру арқылы оқушылар поэзияның тарихи және мәдени контекстін де меңгереді.

Қорытындылай келе, поэтикалық мәтінді композициялық талдау – әдебиет пен тіл ғылымының түйісу нүктесінде тұрған кешенді бағыт. Ол көркем шығарманың ішкі ұйымдасу заңдылықтарын, авторлық стратегияны, ұлттық көркем дәстүрдің жалғастығын ашуға мүмкіндік береді. Композицияны талдау арқылы оқушылар мен студенттер мәтіннің құрылымдық және мағыналық тұтастығын терең түсінеді, эстетикалық талғамдары дамиды, шығармашылық қабілеттері шыңдалады.

Сондықтан поэтикалық мәтінді композициялық тұрғыдан талдау әдістемесін оқу бағдарламаларына енгізу – бүгінгі гуманитарлық білім берудің заманауи талабы. Бұл бағыт тек әдебиет сабағының сапасын арттырып қана қоймай, оқушыны тереңірек ойлауға, мәтінді сезіммен қабылдауға, ұлттық поэтикалық ойлаудың жаңа көкжиегін тануға үйретеді.

Мультимедиа және заманауи технологияларды қолдану сабаққа жаңа динамика енгізіп, поэзияны тек оқу объектісі емес, өмірлік тәжірибе ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Успенский, Б.А. Поэтика композиции. – М.: Искусство, 1970. – 384 б.
2. Задорнова, В.Я. Лингвопоэтика: слово в художественном тексте. – М.: Филологический факультет МГУ, 2005. – 160 б.
3. Фесенко, Э.Я. Теория литературы. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 336 б.
4. Келімбетов, Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Алматы: Санат, 1998. – 304 б.
5. Drunina, Yu. V. «Методика работы с поэтическим текстом.» CyberLeninka, 2022.
6. Edutopia. How to Make Reading Poetry Easier for Students.
7. Watson, K. L. Poetry in Education: Challenges and Opportunities in the Classroom. – International Journal of Language and Literary Studies. – Vol. 4, No. 2. – 2021. – P. 45–56.
8. Kaganovich, S.-L. Технология обучения анализу поэтического текста. 2017 (pdf).
9. Pindyck, M., Vinz, R. A Poetry Pedagogy for Teachers: Reorienting Classroom Literacy Practices.

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Ш.Баймахова,
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан
aknur.bajmaxova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются типологические особенности агрессивного поведения подростков. Анализируются проявления агрессии в учебно-познавательной деятельности, эмоционально-чувственной сфере и личностных ориентациях. Агрессия определяется как активная динамическая характеристика адаптации личности к социальной среде. Определены типы агрессивных подростков – гиперактивный, сенсорный, оппозиционный, агрессивный и эмоциональный, даны рекомендации по коррекции их поведения. Работа служит теоретической основой для педагогико-психологического анализа агрессивного поведения подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессия, типологические особенности, личностное развитие, поведение, психологическая коррекция.

Abstract.This article examines the typological features of adolescents' aggressive behavior. It analyzes the manifestations of aggression in cognitive learning activities, emotional states, and personal orientations. Aggression is defined as an active dynamic characteristic of a person's adaptation to the social environment. The study identifies five types of aggressive adolescents – hyperactive, sensory, oppositional, aggressive, and emotional – and suggests behavioral correction methods. The article provides a theoretical foundation for the pedagogical and psychological understanding of adolescent aggressive behavior.

Keywords: adolescence, aggression, typological features, personality development, behavior, psychological correction.

Кіріспе. *Бұл тақырыптың мақсаты* – жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының типологиялық ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатымызды айқындау үшін жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының типологиялық ерекшеліктерін үш түрлі бағытта: *оқу-танымдық іс-әрекеттер, сезімдік-эмоционалды күйлер, тұлғалық маңызды бағыт-бағдар* кешенді психикалық даму сипаттарын қарастыруды жөн деп ұйғардық.

Жасөспірімдердің оқу-танымдық іс-әрекеттері. Жасөспірімдердің оқу-танымдық іс-әрекеттерінде маңызды өзгерістер орын алады: олардың есте сақтау қабілеті, ойлау, зейін, ерікті ұмтылыстары, олардың қызығушылықтары, сезімдері мен эмоциялары өзгереді.

Жасөспірімдердің есте сақтау қабілеті артады. Ал ойлау сыни және жүйелі түрде көрініс бере бастайды. Осы жастағы оқушылар мектепте мұғалімдерден және басқалардан еститін мәліметтерін дәлелдеу және негіздеу қажеттілігін сезінеді [1].

Д.Б. Эльконин көзқарасынша, психикалық процестер таным арқылы дамиды, ал қарым-қатынас жүйесі «адамзат» қағидаты бойынша құрылады [2].

Жасөспірімдік кезеңнің жетекші іс-әрекеті – бұл оқу және кәсіби өзін-өзі анықтау. Осы жас кезеңінде мектеп пәндеріне деген таңдамалы көзқарас, жоғары оқу орындарына түсу үшін дайындық курстарына қатысудан басталады.

Шаповаленко И.В. бойынша, жасөспірімдік шақтың басты белгісі – өзін-өзі көрсету, өзінің жеке басының санасы, өмірлік жоспарлардың пайда болуы, өзін-өзі анықтауға дайын болу, өз өмірін саналы түрде құру. Неғұрлым тұрақты және тәуелсіз өзіндік тұжырымдаманы, сондай-ақ жалпы дүниетанымды қалыптастыру, құндылықтар жүйесін құру [3].

Жасөспірімдердің сезімдік-эмоционалды күйлері. Жасөспірімдік кезеңде олардың құндылық бағдарлары дамиды, дүниетанымы өзі туралы, басқа адамдар туралы, жалпы әлем туралы жалпыланған идеялар жүйесі ретінде қалыптасады. Ұлдар мен қыздарда сезім саласы белсенді дамиды, олар жалпы өміршеңдік пен оптимистік әл-ауқаттың жоғарылауымен сипатталады. Эмоционалды аймақ мазмұны жағынан едәуір кең және толқудың реңктері бойынша жұқа, ішкі әсер мен эмпатия қабілеті артады [4].

Бұл кезең оқушының эмоционалды өміріне көптеген жаңа құбылыстардың пайда болуымен ерекшеленеді. Жасөспірімдер өміріндегі қарама-қайшылықтар – олардың жеке басындағы үлкен өзгерістер, мүдделеріндегі ерекшеліктер, сұраныстар мен ұмтылыстардың туындауына себепші болады.

Жасөспірімдік кезеңдегі агрессивті мінез-құлықтың ерекшелігі – гендерлік әлеуметтенудің, отбасылық тәрбиенің ерекшеліктерінің, көзқарастарының, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының, бұқаралық ақпарат құралдарының, компьютерлік ойындардың әсерінен қалыптасатын жеке тұлғаның агрессивтілігінің әртүрлі формаларында, түрлері мен әдістерінде көрініс береді.

«Агрессивті мінез-құлық» немесе «агрессия» ұғымдары психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде әлеуметтік және моральдық нормаларға қайшы келетін, адамдарға зиян келтіретін (физикалық немесе моральдық), оларға қатты психологиялық ыңғайсыздық тудыратын бұзушы мінез-құлықтың бір түрі ретінде қарастырылады. Агрессивті мінез-құлық – қолайсыз ортаның, қарым-қатынас стилі мен шеңберінің, өмір салтының әсерінен пайда болуы мүмкін.

Тарасова О.С. бойынша, агрессияның пайда болуының көптеген себептері, сондай-ақ оның көрінісіне әсер ететін қолайсыз факторлар (психологиялық, биологиялық, отбасылық, әлеуметтік) бар. Қолайсыз орта, қарым-қатынас шеңбері мен стилі, өмір салты агрессивті мінез-құлықтың дамуына ықпал етуі мүмкін. Жағымсыз психологиялық ахуал жасөспірімдердің бойында алшақтық, дөрекілік, дұшпандық сияқты қасиеттерді тудыруы мүмкін, бұл өз кезегінде агрессивтілік пен деструктивті әрекеттердің, демонстрациялық бағынбаудың пайда болуына алғышарттар жасайды.

Агрессия көріністерінің психологиялық ерекшеліктері әртүрлі жас кезеңдерінде әртүрлі себептерге байланысты. Жасөспірімдік шақта агрессияның негізгі себептері – өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, темпераменттің холерикалық түрі, әлеуметтік-психологиялық құзыреттіліктің төмен деңгейі, басқа адамның мінез-құлқын дұрыс бағаламау, психологиялық тұрақтылықтың жеткіліксіздігі, эмпатия қабілетінің болмауы, талаптардың шамадан тыс немесе төмен деңгейі, мінездің екпіні, сондай-ақ осы жасқа тән әртүрлі қайшылықтар.

Жасөспірімдердің тұлғалық маңызды бағыт-бағдары. Жасөспірімдік кезеңнің басты сипаттамасы – бұл кезеңде тұлғаның жетілуіне түпкілікті көшу жүзеге асырылады, тұрақты жеке қасиеттердің қалыптасуы аяқталады. Жасөспірімдік кезеңінде адам толық әлеуметтік және жеке дамуға жетеді [5].

Жасөспірімдік шақтағы басты құндылықтар:

- Жалпы әлеуметтік және эмоционалды жетілуге қол жеткізу;

- Ата-аналар үйінен бас тарту (эмансипация);
- Гетеросексуалдық қызығушылықтың өркендеуі;
- Мамандықты түпкілікті таңдау;
- Бос уақытыңызды құрылымдау тәсілдерін меңгеру;
- Өмір психологиясының қалыптасуы, нәтижесінде мотивацияланған саналы мінез-құлық.

Жасөспірімдік кезеңнің психикалық дамуы алдын-ала өзін-өзі анықтау процесі аяқталып, өзін-өзі жүзеге асыруға көшу ерекшеліктерімен сипатталады.

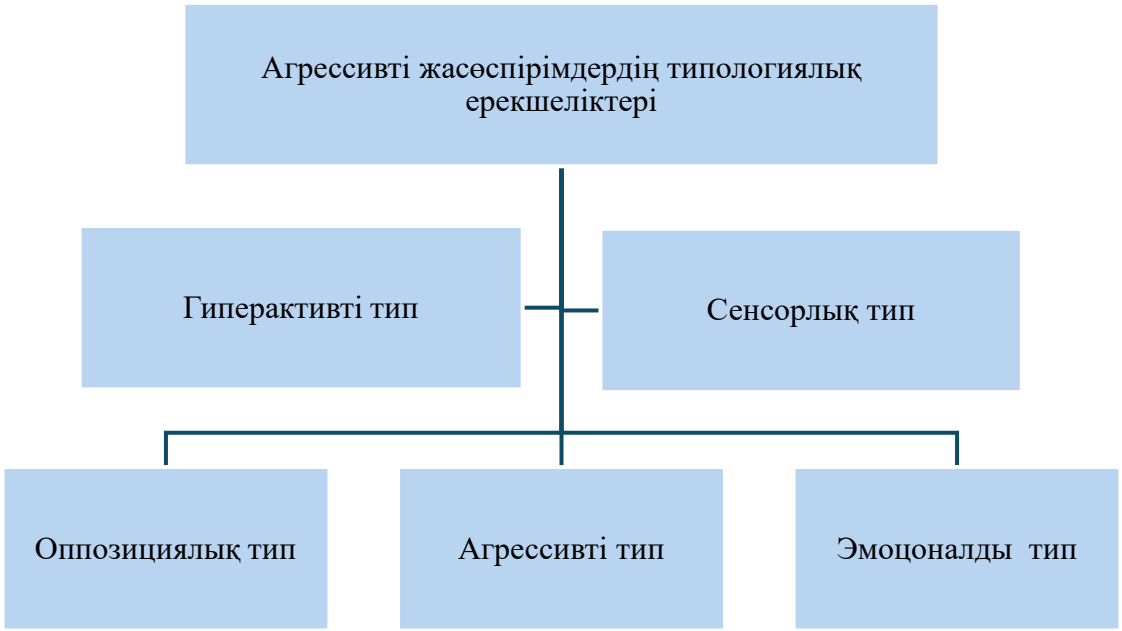
Жасөспірімдік кезеңде өзін-өзі анықтауға психологиялық дайындық дамиды:

- теориялық ойлаудың, азаматтық және ғылыми және дүниетаным негіздерінің, дамыған рефлексия мен өзін-өзі танудың қалыптасуы;
- қажеттіліктері дамиды (ересек адамның позициясын, біртұтас бағдарларды, қарым-қатынасқа, жұмысқа, адамгершілік көзқарастарға деген қажеттілік);
- өз мүдделері мен қажеттіліктерін жүзеге асыру және дамыту нәтижесінде даралықтың алғышарттарын қалыптастыру [6].

Негізгі бөлім. *Жасөспірімдік кезеңдегі ересектердің жеке басының ерекшеліктері мен агрессивтілігінің проблемаларын теориялық талдау негізінде келесі қорытынды жасауға болады*: агрессия – адамның дұшпандық қоршаған шындыққа реакциясы ретінде адамның белсенділігі мен бейімделуінің ажырамас динамикалық сипаттамасы болып табылады. Осылайша, жасөспірімдік кезең – адам өміріндегі ең маңыздылардың бірі болып табылады [7].

Жасөспірімдік кезеңде қалыптасқан және осы кезеңде қабылданған көптеген жеке қасиеттер адамның болашақ тағдырына әсер етеді. Ерте жастағы агрессивтілік ұлдар мен қыздарға өздерінің ішкі проблемаларын жеңуге мүмкіндік беретін құрал болып табылады.

Сызба 1. Агрессивті жасөспірімдердің типологиялық ерекшеліктері

Жоғарыдағы сызбада көрсетілген агрессивті жасөспірімдердің типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес мінез-құлқын сипаттауды жөн көрдік.

Мәселен, гиперактивті тип – қимыл-қозғалысы бұзылған жасөспірім, отбасында «пұт» сияқты рұқсат етушілік атмосферада тәрбиеленеді. Мінез-құлықты түзету үшін міндетті ережелері бар ойын жағдайларын пайдалана отырып, шектеулер жүйесін құру қажет.

Сенсорлық тип – сезімталдықтың жоғарылауымен, ашуланшақтығымен, ренішімен, осалдығымен сипатталатын шаршаған және сезімтал жасөспірім. Мінез-құлықты түзету психикалық стрессті жоюды қамтиды (бір нәрсені жеңу, шулы ойын).

Оппозициялық тип – өзі танитын адамдарға, үлгі болмайтын ата-анасына дөрекілік танытатын оппозициялық жасөспірім. Жасөспірім өзінің көңіл-күйін, проблемаларын осы адамдарға аударады. Мінез-құлықты өзгерту мәселені бірлесіп шешуді қамтиды.

Агрессивті тип – дұшпандық, күдікпен қарайтын агрессивті-қорыққан жасөспірім. Түзету қорқынышпен жұмыс істеуді, балаға қауіпті жағдайды үлгі етуді, оны жеңуді қамтиды.

Эмоционалды тип – эмоционалды жауап берушілік, жанашырлық, эмпатиямен ерекшеленбейтін агрессивті сезімтал жасөспірім. Түзетуге адамгершілік сезімдерді ояту, балаларда өз іс-әрекетіне жауапкершілікті дамыту жатады [8].

Педагогикалық-психологиялық зерттеулерді талдау бізге жасөспірімдік кезеңде көрініс беретін агрессивті мінез-құлықтың жалпы мәселелері мен психологиялық ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Оны келесі кесте арқылы беруді жөн деп ұйғардық.

Кесте 1. Жасөспірімдік кезеңде көрініс беретін агрессивті мінез-құлықтың жалпы мәселелері мен психологиялық ерекшеліктері

№	**Агрессивті мінез-құлықтың жалпы мәселелері**	**Агрессивті мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері:**
1	2	3
1	Эмоционалды қозғыштықтың жоғарылауы	Өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану. Жасөспірімдердің жетекші іс-әрекеті – өмірде өз орнын табу.
2	Тәуелсіздік пен жауапкершіліктің жеткіліксіз деңгейі	Дүниетанымның қалыптасуы. Жасөспірімдік кезеңінде шындықты қабылдаудың моральдық белгілері қалыптасуы
3	Өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі	Ересек адамның әлеуметтік рөлдерінің барлық кешенін қабылдау және оларды игеру
4	Құрдастарымен қарым-қатынастың жеткіліксіздігі	Тұлғааралық қатынастардағы өзіндік ұстанымның түпкілікті қалыптасуы
5	Адамгершілік эталондардың, қағидаттардың, дүниетанымның қалыптаспауы	Психикалық күйлердің тұрақтануы
6	Нақты өмірлік мақсаттардың болмауы	
7	Өзіне және айналасындағыларға шамадан тыс сын айту жаман әдеттер	

Жасөспірімдік кезеңде көрініс беретін агрессивті мінез-құлықтың жалпы мәселелері мен психологиялық ерекшеліктері:

- эмоционалды қозғыштықтың жоғарылауы (көңіл-күйдің өзгеруі, теңгерімсіздік, мазасыздық, агрессия);
- тәуелсіздік пен жауапкершіліктің жеткіліксіз деңгейі;
- өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі;
- құрдастарымен қарым-қатынастың жеткіліксіздігі;
- адамгершілік эталондардың, қағидаттардың, дүниетанымның қалыптаспауы;
- нақты өмірлік мақсаттардың болмауы;
- өзіне және (немесе) айналасындағыларға шамадан тыс сын айту жаман әдеттер (тәуелділік әлі жоқ, бірақ үлкен қызығушылық бар әдеттер).

Агрессивті жасөспірімдердің типологиялық ерекшеліктерін айқындау бізге олардың агрессивті мінез-құлқында көрініс беретін маңызды психологиялық ерекшеліктерді сипаттауға мүмкіндік берді. Мәселен,

- *өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану.* Жасөспірімдердің жетекші іс-әрекеті – өмірде өз орнын табу. Бұл кезең – жеке және кәсіби өзін-өзі анықтаудың басталуымен байланысты:

жасөспірім кезеңінде мектептің аяқталуы. Мамандық таңдау, кәсіптік оқыту, еңбек іс-әрекетінің басталуы.

- *дүниетанымның қалыптасуы.* Жасөспірімдік кезеңінде шындықты қабылдаудың моральдық белгілері қалыптасады. Жасөспірімдерді моральдық мәселелердің қатарына жақсылық пен жамандық, әдептілік пен қағидатсыздық, әділдік пен заңсыздық мәселелері жатады. Бұл проблемалар адамгершілік мәселелерінің шеңберін қамтиды, олардың шешілу дұрыстығы жеке немесе интимдік тұлғааралық қатынастардың шекарасынан асып түседі және тұтастай алғанда адамның өмір сүруіне әсер етеді.

- *ересек адамның әлеуметтік рөлдерінің барлық кешенін қабылдау және оларды игеру* (жеке және кәсіби өзін-өзі анықтау негізінде). Жасөспірімдік кезеңінде адам тәуелсіздікке ие болады және саналы түрде әлеуметтік міндеттемелер алады.

- *тұлғааралық қатынастардағы өзіндік ұстанымның түпкілікті қалыптасуы* – жеке тұлғаны қалыптастырумен тығыз байланысты.

- *психикалық күйлердің тұрақтануы* (жасөспірімдік кезеңмен салыстырғанда): ерте жастық шақта жасөспірімдермен салыстырғанда тұлғааралық қақтығыстардың ауырлығы айтарлықтай төмендейді және қоршаған адамдармен қарым-қатынаста негативизм әлдеқайда аз дәрежеде көрінеді [9].

Қорытынды. *жасөспірімдік кезең* – бұл дамудың жаңа өмірлік жағдайына бейімделуге және кейінгі жас кезеңдеріне дайындалуға бағытталған жаңа психологиялық неоплазмалардың пайда болуымен байланысты жеке тұлға үшін қиын уақыт. Жасөспірімдік кезеңде жеке тұлғаны қарым-қатынас жүйесі ретінде қалыптастыру жүзеге асырылады деп айтуға болады: жасөспірімдер өзіне, басқа адамдарға, сондай-ақ моральдық құндылықтарға қатысты ішкі ұстанымды қалыптастыруға тырысады.

Жасөспірімдік кезеңнің басты сипаттамасы – бұл жас кезеңінде тұлғаның жетілуіне түпкілікті көшу жүзеге асырылады, тұрақты жеке қасиеттердің қалыптасуы аяқталады, осылайша жасөспірімдік кезеңдегі ең маңыздылардың бірі болып табылады. Жасөспірімдік кезеңдегі агрессивтіліктің ерекшеліктері гендерлік әлеуметтенудің, отбасылық тәрбиенің, көзқарастардың, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың, бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен қалыптасатын тұлғаның агрессивті мінез-құлқының әртүрлі формаларында, типтері мен әдістерінде көрініс береді.

Жасөспірімдік кезеңде көрініс беретін агрессивті мінез-құлық – жеке және кәсіби өзін-өзі анықтаудың басталуымен байланысты мамандық таңдауы, дүниетанымның қалыптасуы, саналы түрде әлеуметтік міндеттемелерді орындауы, тәуелсіздікке ие болуы, тұлғааралық қатынастардағы өзіндік ұстанымның түпкілікті қалыптасуы және психикалық күйлердің тұрақтануы барысында көрініс беретін агрессивті мінез-құлықтар жиынтығы.

Әдебиеттер тізімі

1. Божович Л.И. *Личность и её формирование в детском возрасте.* – Москва: Просвещение, 2008. – 351 б.

2. Эльконин Д.Б. *Психология развития школьника.* – Москва: Академический проект, 2010. – 384 б.

3. Шаповаленко И.В. Возрастная психология: психология развития и возрастная психология: учебник [Текст]/ И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2009. - 349с.

4. Немов Р.С. *Психология: Общие основы психологии.* – Москва: Владос, 2016. – 512 б.

5. Ақажанова А.Т. Девиантология: Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2009. – 126 б.

6. Қалиев С. *Жас ерекшелік психологиясы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 284 б.

7. Fromm E. *The Anatomy of Human Destructiveness.* – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973. – 520 p.

8. Құнанбаева С.С. *Жасөспірімдердің әлеуметтік мінез-құлық мәселелері.* // *Психология және қоғам*, №2 (45). – Алматы, 2022. – 45–53 бб.

9. А.Ш. Баймахова. Мінез-құлқында ауытқуы бар жеткіншектерді тәрбиелеудің өзекті мәселелері. Абай атындағы ҚазҰПУ ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, №4(80), 2023ж. -312-325бб.

УАҚЫТ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ БОЙЫНША ЗЕРТТЕЛУ БАҒЫТТАРЫ

Ұ.М.Бахтыбай,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың магистранты.
Астана, Қазақстан
ulpan.baxtybay@icloud.com

Аннотация. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі уақыт ұғымына қатысты тілдік бірліктердің зерттелу бағыттары кешенді түрде қарастырылады. Уақыт категориясының тіл біліміндегі этнолингвистикалық, когнитивтік, тарихи-семантикалық және грамматикалық аспектілері қарастырылып, екі тілдегі уақыт ұғымын сипаттайтын тілдік бірліктердің қалыптасу ерекшеліктері салыстырмалы негізде сараланады. Қазақ тіліндегі уақыт атауларының табиғатпен, көшпелі өмір салтымен және дәстүрлі дүниетаныммен сабақтастығы анықталып, олардың мәдени-танымдық мазмұны ашылады. Сонымен қатар, түрік тіліндегі шақ категориясының функционалдық-семантикалық ерекшеліктерінің адам болмысымен, дүниетанымымен байланысы көрсетіледі. Қазақ тілінде уақыт көбіне әрекетпен, табиғи циклдермен және тұрмыстық тәжірибемен өлшенсе, түрік тілінде уақыт грамматикалық жүйе арқылы нақты әрі құрылымдық сипатта көрініс табады. Бұл айырмашылықтар уақыт концептісінің ұлттық дүниетаныммен байланысын айқындайды. Уақытқа қатысты фразеологиялық бірліктер, метафоралық модельдер және тарихи атаулар арқылы екі тілдегі ортақ архетиптік негіз бен өзіндік даму ерекшеліктері ашылады.

Қазақ және түрік тіл білімінде уақыт ұғымына қатысты жүргізілген зерттеулердің теориялық бағыттарын жүйелеу арқылы бұл категорияның тек грамматикалық шақпен шектелмейтіні, оның мәдени код пен танымдық құрылымның маңызды компоненті екені дәлелденеді. Осы тұрғыдан алғанда, уақыт ұғымын зерттеу тілдік құбылысты талдау ғана емес, халықтың дүниетанымдық жүйесін, тарихи жадын және мәдени болмысын түсіндірудің маңызды тетігі болып табылады.

Түйін сөздер: уақыт, этнолингвистика, салыстыриалы талдау, түрік тілі, қазақ тілі; дүниетаным; заман; кезең.

Annotation. The article comprehensively examines the research directions of the concept of time in the Kazakh and Turkish languages. The category of time is analyzed from ethnolinguistic, cognitive, historical-semantic, and grammatical perspectives within linguistics, and the specific features of the formation of the time concept in both languages are comparatively explored. The connection between time expressions in the Kazakh language and nature, nomadic lifestyle, and traditional worldview is identified, revealing their cultural and cognitive significance. In addition, the structural system and functional-semantic characteristics of the tense category in the Turkish language are discussed based on scholarly research. In the Kazakh language, time is often measured through actions, natural cycles, and everyday experience, whereas in the Turkish language it is manifested in a more structured and grammatically systematized form. These differences highlight the relationship between the concept of time and national worldview. Through the analysis of phraseological units, metaphorical models, and historical lexical items related to time, the shared archetypal foundations as well as the distinctive developmental features of both languages are revealed.

By systematizing the theoretical approaches to the study of time in Kazakh and Turkish linguistics, the article demonstrates that this category is not limited to grammatical tense alone but represents an essential component of cultural code and cognitive structure. From this perspective, the study of the concept of time is not merely an analysis of a linguistic phenomenon but an important means of understanding a people’s worldview, historical memory, and cultural identity.

Keywords: time, ethnolinguistics, comparative analysis, Turkish language, Kazakh language; worldview; era; period.

Уақыт – адамзат ойлау жүйесінің ең күрделі әрі әмбебап категорияларының бірі. Ол тек физикалық өлшем емес, болмысты ұйымдастырушы принцип, танымдық құрылым, мәдени код және тілдік жүйенің семантикалық өзегі болып табылады. Адам қоршаған әлемді кеңістік пен уақыт координаттары арқылы таниды. Осы тұрғыдан алғанда уақыт ұғымы – дүниетанымның іргелі компоненті. Әсіресе тіл білімінде уақыт категориясы тек грамматикалық шақ жүйесі ретінде ғана емес, концепт, мәдени феномен, этникалық таным

көрінісі ретінде қарастырылады. «Уақыттың лингвистикалық аспектісі – уақыттың физикалық және философиялық аспектілерінің мәнін білдіру амалдарының барлық жиынтығы» [1, 11 б.]

Тіл білімінің этнолингвистика саласы уақыт ұғымын халықтың рухани болмысымен бірлікте қарастырады. Ә.Қайдар тілдегі кез келген ұғымның астарында этностың мәдени тәжірибесі жататынын атап көрсетеді. Ғалымның пікірінше, уақытқа қатысты атаулар халықтың өмір салты мен шаруашылық жүйесінің тілдік көрінісі болып табылады [2, 81 б.]. Бұл көзқарас қазақ және түрік тілдеріндегі уақыт ұғымын салыстырмалы тұрғыдан зерттеуде маңызды теориялық негіз бола алады. Салыстырмалы этнолингвистикалық талдаулар туыс халықтар тілінен көрініс беретін жалпытүркілік болмыстың іздері мен әрбір халыққа тән даралықты айқындауға жол ашады.

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымы көшпелі өркениет негізінде қалыптасты. Көшпелі қоғамда уақыт табиғат ырғағымен, маусымдық өзгерістермен, мал шаруашылығының кезеңдерімен сабақтасып жатқан күнделікті тұрмыстық әрекеттермен өлшенді. Сондықтан қазақ тіліндегі уақыт атауларының едәуір бөлігі халықтың дүниетанымы мен тіршілік көздерін айқындайтын нақты тұрмыстық әрекеттерге негізделеді, мысалы: «сүт пісірім уақыт», «бие сауым уақыт», «ет асым уақыт» тіркестері уақыттың сағатпен емес, әрекет ұзақтығымен өлшенгенін көрсетеді; «қой қоралайтын кез», «мал келетін уақыт», «мал өріске шығатын уақыт» тіркестері тәуліктік мерзім аясындағы уақыт кезеңдерін сипаттайды; «қырқым уақыты», «қой қырқатын кез», «мал төлдейтін уақыт», «соғымның кезі» тіркестері жыл мерзіміндегі белгілі бір уақытты айқындайды. Е.Жанпейісов көшпелі мәдениетте уақыт пен кеңістік біртұтас қабылданатынын, олардың ажырамас категориялар екенін көрсетеді [3, 28-30 б.]. Қазақ дүниетанымы бойынша уақыт табиғат қозғалысымен және соған сәйкес халық тіршілігімен синхронды түрде түсіндіріледі.

Қазақ тіліндегі мезгіл атауларының семантикасын талдаған Р.Сыздық тарихи мәтіндерде кездесетін «сәске», «бесін», «екінді» сияқты атаулардың тек уақыт межесі емес, әлеуметтік-мәдени мағына жүктейтінін көрсетеді. Мысалы, «сәске» – күннің белгілі бір кезеңі ғана емес, күнделікті тіршілік ырғағының бір бөлігі. Бұл атаулар уақыттың астрономиялық емес, антропоцентристік сипатта қабылданғанын дәлелдейді [4, 68 б.].

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан уақыт – концепт. Н.Уәли уақыт концептісін ұлттық сананың құрылымдық элементі ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, тілдегі уақытқа қатысты бірліктер халықтың дүниені қалай құрылымдайтынын көрсетеді. Қазақ тілінде уақыт көбіне кеңістік арқылы бейнеленеді: «алдағы күндер», «артта қалған жылдар», «ұзақ жол», «жақын арада» [5, 102 б.]. Бұл – уақыттың кеңістіктік метафора арқылы концептуализациялануы. Джордж Лакофф пен Марк Джонсон метафоралық модельдердің ойлау жүйесінде шешуші рөл атқаратынын дәлелдей отырып, «уақыт – қозғалыс» және «уақыт – ресурс» модельдерін ұсынғаны белгілі [6]. Қазақ тілінде ««уақыт өтті», «күндер сырғып жатыр», «жылдар жылжып жатыр» сияқты тіркестер осы қозғалыс моделін көрсетеді.

Қазақ дүниетанымында уақыттың циклдік сипаты айқын байқалады. Жыл мезгілдерінің қайталануы, көшу бағыттарының маусымдық өзгеруі, табиғатпен үйлесімді өмір сүру тәжірибесі уақытты шеңбер тәрізді, қайталанбалы процесс ретінде қабылдауға негіз болды. «Жыл айналып», «көктем қайта келді» сияқты тіркестер уақыттың қайта оралу идеясын білдіреді. Бұл циклдік модель көшпелі мәдениеттің экологиялық ойлауымен тығыз байланысты.

Түрік тіліндегі уақыт ұғымының дамуы тарихи-өркениеттік факторлармен сабақтас. Анадолы аймағында қалыптасқан түрік қоғамы отырықшылыққа ертерек бейімделіп, қалалық мәдениет пен мемлекеттік басқару жүйесін дамытты. Осы жағдай уақытты өлшеудің нақты, жүйеленген формаларының қалыптасуына ықпал етті. Түрік тілінде «zaman», «vakit», «süre», «an», «çağ», «devir» сияқты сөздер уақыттың әртүрлі семантикалық қырларын білдіреді. Доған Ақсан тіл мен мәдениет арасындағы байланысты зерттей отырып, уақыт лексикасының мәдени кодтың көрсеткіші екенін атап өтеді. Оның пікірінше, бір тілдегі уақыт атаулары сол қоғамның тарихи тәжірибесін бейнелейді.

Түрік тіліндегі шақ категориясын зерттеген Зейнеп Коркмаз етістік формаларының семантикалық аясын тек хронологиялық шектеумен қарастыру жеткіліксіз екенін атап көрсетеді. Оның пайымдауынша, түрік тіліндегі шақ көрсеткіштері уақытты ғана білдірмей, сөйлеушінің іс-әрекетке деген көзқарасын, бағасын, сенімділік дәрежесін, эмоциялық қатынасын да айқындайды[7, 84 б.]. Мәселен, geçmiş zaman формасы көбіне өткен шақты білдіретіні белгілі, алайда ол кей контексте баяндаушының оқиғаға қашықтық қатынасын, есту арқылы жеткізілген ақпаратты немесе күмән реңкін білдіруі мүмкін. Әсіресе -miş формасы тек өткенді емес, болжамдық, таңдану, күтпегендік мағыналарын үстейді. Бұл құбылыс шақ категориясының модальдық семантикамен тығыз байланысын көрсетеді. Түрік тіліндегі шақ формалары сөйлеушінің субъективті бағасын білдіру арқылы уақытты психологиялық тұрғыдан құрылымдайды. Осы тұрғыдан алғанда, уақыт тек объективті өлшем емес, коммуникациялық актідегі прагматикалық құрал ретінде көрінеді.

Мұхаррем Ергин түрік тіліндегі шақ жүйесінің тарихи эволюциясын талдай отырып, оның көне түркі жазба ескерткіштерінен бастау алатынын және даму барысында семантикалық жіктелудің тереңдей түскенін дәлелдейді [8, 322 б.]. Көне түркі тіліндегі шақ көрсеткіштері бастапқыда шектеулі болғанымен, кейінгі кезеңдерде олардың функционалдық аясы кеңейіп, қазіргі түрік тілінде күрделі жүйеге айналған. Ғалымның зерттеулерінде шақ категориясы тек морфологиялық форма емес, тарихи дамудың нәтижесінде қалыптасқан құрылымдық жүйе ретінде сипатталады. Бұл жүйе уақытты грамматикалық деңгейде нақтылап, сөйлем құрылымында айқын көрсетуді қамтамасыз етеді. Соның нәтижесінде түрік тілінде уақыт категориясы формалды, жүйеленген сипатқа ие болып, тілдік құрылымның тұрақты компонентіне айналған.

Қазақ және түрік тілдеріндегі уақытқа қатысты фразеологиялық бірліктерді салыстыру олардың ортақ архетиптік негізін айқын көрсетеді. Қазақ тіліндегі «көзі ашып-жұмғанша» тіркесі мен түрік тіліндегі «göz açıp kapayıncaya kadar» формасының құрылымдық және мағыналық сәйкестігі кездейсоқ ұқсастық емес, ортақ түркілік когнитивтік модельдің сақталғанын білдіреді. Екі тілде де уақыттың тез өтуі адамның физиологиялық әрекеті – көздің ашылып-жұмылуы арқылы бейнеленеді. Мұндай метафора уақыттың абстрактылы ұғымын нақты дене қимылы арқылы түсіндірудің әмбебап тәсілі болып табылады. Түркі тілдеріндегі ортақ концептілік құрылымдардың тарихи бірлікті ғана емес, ортақ дүниетанымдық негізді де айқындайды, түркі халықтарының тілінде сақталған бейнелі құрылымдар олардың ежелгі танымдық қалыптардың бүгінгі көрінісі болып табылады.

Уақытқа қатысты мұндай фразеологиялық бірліктер екі тілде де адамның тәжірибесіне сүйенген антропоцентристік танымды көрсетеді. Уақыт қозғалысы, тездік, баяулық, созылыңқылық сияқты сипаттар көбіне адам әрекетімен, дене мүшелерінің қимылымен, табиғи құбылыстармен салыстырылады. Бұл құбылыс уақыттың тек хронологиялық емес, тәжірибелік және образдық категория екенін дәлелдейді. Қазақ және түрік тілдеріндегі ұқсас тіркестер ортақ архетиптік метафоралардың сақталуын айқындай отырып, түркі дүниетанымындағы уақыт концептісінің терең тарихи тамырын көрсетеді.Сонымен қатар екі тілде де табиғатқа негізделген уақыт атаулары бар. Қазақ тіліндегі «ымырт», «таң сәрі», «түс ауған шақ» ұғымдары түрік тіліндегі «gün doğarken», «gün batımında», «akşamüstü» сөздерімен мазмұндас. Дегенмен қазақ тілінде бұл атаулар поэтикалық және дәстүрлі қолданыста жиі кездессе, түрік тілінде олар қазіргі қалалық сөйлеу нормасында белсенді қолданылады. Айырмашылық мәселесіне келсек, қазақ тілінде уақыттың әрекеттік өлшемі басым. Бұл көшпелі шаруашылықтың нәтижесі. Ал түрік тілінде уақыт абстракцияланған және жүйеленген сипатқа ие. «Uzun zamandır», «bir süre», «zamanla» сияқты тіркестер уақыттың жалпылама, дерексіз өлшемін білдіреді. Қазақ тілінде де «ұзақ мерзім», «ұзақ уақыт», «біраздан бері» тіркестері қолданыста, бірақ дәстүрлі мәдени қабатта нақты әрекеттік модель жиі кездеседі.

Философиялық тұрғыдан алғанда, уақыт ұғымы болмыс пен сана арақатынасын анықтайтын категория. Мартин Хайдеггер уақытты адамның болмыспен байланысының негізі ретінде қарастырғаны белгілі [9]. Бұл идеяны түркі дүниетанымына бейімдеп қарасақ, қазақ

мәдениетінде уақыт адам мен табиғат арасындағы үйлесім принципі ретінде түсіндіріледі. Ал түрік өркениетінде уақыт әлеуметтік ұйымдасу мен тарихи прогресс категориясына жақын сипатта дамыған. Уақыт ұғымын тарихи семантика тұрғысынан қарастырғанда, қазақ және түрік тілдеріндегі бірқатар атаулардың мағыналық эволюциясы ерекше назар аудартады. Мәселен, «заман» сөзі екі тілде де кең қолданылады, алайда оның семантикалық өрісі тарихи кезеңдерге байланысты өзгеріске ұшырап отырған. Қазақ тілінде «заман» көбіне әлеуметтік-тарихи ахуалды білдіретін бағалауыштық реңкке ие: «заман өзгерді», «заман бұзылды», «заман талабы» сияқты тіркестерде уақыт тек хронологиялық өлшем емес, қоғамның моральдық және рухани күйін сипаттайтын категория ретінде көрінеді. Ал түрік тілінде «zaman» сөзі көбіне бейтарап хронологиялық мағынада жұмсалады, дегенмен «zamanın ruhu» тәрізді тіркестерде ол тарихи-мәдени контексті айқындайтын философиялық мазмұн алады. Бұл құбылыс уақыт ұғымының екі тілде де тек өлшемдік емес, тарихи сананың формасы ретінде қызмет ететінін көрсетеді.

Уақыт категориясын психолингвистикалық қырынан талдағанда, оның адамның когнитивтік тәжірибесімен және эмоционалдық қабылдауымен тығыз байланысты екені байқалады. Қазақ дүниетанымында болашақ көбіне үміт, тілек, сенім ұғымдарымен астасып жатады. «Алдағы күннен үміт көп», «келешекке сенім» сияқты тіркестер уақытты тек келетін мезет ретінде емес, рухани бағдар ретінде түсіндіреді. Өткен шақ та жай хронология емес, тағдыр, жазмыш, өмір жолы ұғымдарымен байланыстырылады. Түрік тілінде болашақ формалары кейде жоспарлау, ұйымдасу, нақты мақсат қою мағынасында белсендірек қолданылады. Бұл әлеуметтік құрылым мен қоғамдық тәртіп деңгейінің тілдік көрінісі ретінде түсіндірілуі мүмкін. Психолингвистикалық тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі уақыт бейнелері эмоциялық-образдық сипатта көрінсе, түрік тілінде прагматикалық және нақты сипат басымырақ байқалады. Уақыт ұғымының мифологиялық қабатын қарастыру да маңызды. Көне түркі дүниетанымында уақыт космологиялық түсініктермен тығыз байланыста болған. Әлемнің жаратылысы, аспан мен жердің үйлесімі, табиғат циклдері уақыттың киелі сипатын қалыптастырған. Қазақ фольклорында «ертеде», «ерте, ерте, ертеде» деген формулалар уақытты нақты тарихи межеден ажыратып, мифтік кеңістікке енгізеді. Түрік ертегілерінде қолданылатын «bir varmış, bir yokmuş» формуласы да уақыттың шартты әрі символдық сипатта екенін көрсетеді. Мұндай құрылымдар уақытты сызықтық хронологиядан гөрі, мифтік-символдық өлшемде қабылдаудың тілдік көрінісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, екі тілде де уақыттың мифопоэтикалық қабаты сақталғанымен, оның қазіргі тілдік қолданыстағы белсенділігі әртүрлі деңгейде көрінеді.

Қоғамдық дамудың жаңа кезеңдерінде уақыт ұғымының тілдік бейнесі де өзгеріске ұшырайды. Урбанизация мен жаһандану үдерістері дәстүрлі уақыт өлшемдерінің қолданыс аясын тарылтты. Қазақ қоғамында бұрын белсенді қолданылған «сүт пісірім», «бие сауым» тәрізді өлшемдер қазіргі тілдік қолданыста сирек кездеседі. Олардың орнын нақты сағаттық, минуттық жүйе басты. Бұл өзгеріс уақытты индустриалдық өркениет талаптарына бейімдеудің нәтижесі болып табылады. Түрік қоғамында мұндай трансформация ертерек басталғандықтан, уақыт ұғымы өндірістік және әкімшілік жүйемен үйлесімді түрде қалыптасты. Қазіргі ресми дискурста, медиа мәтіндерде, күнделікті коммуникацияда уақыт нақты даталармен, сағаттық межемен беріледі. Осы өзгерістер тілдің уақытты бейнелеу тәсілінің әлеуметтік эволюциясын айқын көрсетеді. Философиялық-антропологиялық тұрғыдан алғанда, уақыт ұғымы адамның өмір мәнін түсінуімен және құндылықтар жүйесімен тікелей байланысты. Қазақ дүниетанымында «уақыттың қадірін білу», «уақыт – сынақ», «уақыт – емші» тәрізді тіркестер өмірдің өткіншілігін, тағдырдың сынақ сипатын меңзейді. Уақыт мұнда адам болмысының ажырамас серігі ретінде көрінеді. Түрік мәдениетінде «vakit nakittir» деген мақал уақыттың экономикалық құндылық ретіндегі бейнесін айқындайды. Бұл тұжырым уақытты прагматикалық, утилитарлық өлшемде бағалаудың көрінісі. Осылайша, қазақ тіліндегі уақыт концептісінде рухани-философиялық реңк басым болса, түрік тілінде әлеуметтік-прагматикалық аспект айқынырақ байқалады. Дегенмен екі тілде де уақыт адам өмірінің мәнін айқындайтын негізгі категория ретінде орныққан.

Қорыта айтқанда, қазақ және түрік тілдеріндегі уақыт ұғымы жалпытүркілік дүниетанымға негізделгенімен, олардың даму траекториясы әртүрлі әлеуметтік-мәдени жағдайларда қалыптасты. Қазақ тілінде уақыт табиғатпен, әрекетпен және циклдік модельмен тығыз байланысты болса, түрік тілінде уақыт мифтік-символдық өлшемге, абстрактылы, сызықтық және грамматикалық жүйеге бейімделіп дамыды. Уақыт ұғымының лингвистикалық бірліктерін зерттеу – тілдік құбылысты ғана емес, этностың дүниетанымдық құрылымын, мәдени жадын және философиялық пайымын тану болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер түркі әлемінің ортақ рухани негізін айқындаумен қатар, әр халықтың өзіндік ерекшелігін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Дешериева Т.И. Лингвистический аспект категории времени; его отношении к физическому и философскому аспектам // Исследование видовременной системы в нахских языках. – М.: Наука, 1979. – С. 6-11.
2. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық зерттеу). – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 304 б.
3. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің этномәдени лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 264 б
4. Сыздық Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
5. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 356 б.
6. Review of Metaphors We Live By George Lakoff, Mark Johnson (reviewed by Peter Norvig, UC Berkeley) https://norvig.com/mwlb.html
7. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 736 s.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009. – 528 s.
9. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с. Нем. В.В.Бибихина. –Харьков: «Фолио», 2003. – 503 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ СИНТАКСИСІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Ә.А. Данияр
PhD доктор, Астана халықаралық университетінің аға оқытушысы.
Астана, Қазақстан
ahmediyakyzy.95@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются методические основы преподавания исторического синтаксиса казахского языка. Исторический синтаксис изучает эволюцию структурной системы языка, формирование предложений и словосочетаний. В исследовании выявляются синтаксические особенности тюркских письменных памятников и их связь с современным казахским языком. Эффективность сравнительно-исторического, семантического и этнолингвистического методов подтверждается. Данное направление способствует углублённому пониманию истории языка и развитию научно-познавательных способностей студентов.

Ключевые слова: исторический синтаксис, тюркские письменные памятники, сравнительно-исторический метод, синтаксическая структура, лингвистический анализ текста.

Abstract. The article explores the methodological foundations of teaching the historical syntax of the Kazakh language. Historical syntax studies the evolution of the language's structural system and the historical formation of sentences and phrases. The research identifies the syntactic features of Turkic written monuments and their connection with modern Kazakh language. The effectiveness of comparative-historical, semantic, and ethnolinguistic methods is demonstrated. This approach enhances students' understanding of language history and fosters their analytical and cognitive skills.

Keywords: historical syntax, Turkic written monuments, comparative-historical method, syntactic structure, linguistic text analysis.

Қазақ тіл білімінің маңызды салаларының бірі – тарихи синтаксис. Ол тілдің құрылымдық жүйесінің даму эволюциясын, сөйлем мен сөз тіркестерінің тарихи қалыптасу жолдарын зерттейді. Тарихи синтаксисті оқыту – тек грамматикалық құрылымдарды меңгерту

емес, сонымен қатар қазақ тілінің тарихи-мәдени болмысын, ұлт дүниетанымының тілдегі көрінісін тануға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы білім тіл тарихының кезеңдерін, көне жазба ескерткіштер тілін, сондай-ақ қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік құрылымдардың тарихи негізін түсіндіруге бағытталады.

Қазақ тілінің тарихи синтаксисін оқыту – тілдің дамуын диахрондық тұрғыдан қарастыру арқылы студенттердің ғылыми-теориялық ойлау қабілетін жетілдіреді. Сонымен бірге тілдік бірліктердің мағыналық, құрылымдық өзгерістерін саралау арқылы тілдің дамуындағы ерекшеліктерді айқындауға жол ашады.

Қазіргі заманғы филологиялық білім беру жүйесінде тарихи синтаксисті оқытудың маңызы артып жатыр. Себебі ол студенттерге қазіргі қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын терең түсінуге, көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тілдік сабақтастықты пайымдауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи синтаксисті оқыту – тек лингвистикалық құбылыстарды талдауға ғана емес, қазақ тілінің эволюциялық дамуын тануға, ұлттың рухани мұрасын тіл арқылы зерделеуге бағытталған іргелі білім саласы.

Көне, орта ғасыр, ортадан кейінгі, яғни XIX ғасырға дейінгі және XIX ғасырдағы жазба жәдігерлер тілін зерттеу сол мәтіндердің тарихи сипатқа ие көпшілікке белгісіз деректерін танытумен қатар, тілдік қолданыс ерекшеліктерін ашуда маңызды екені анық.

Орта ғасыр, дәлірек айтсақ, X-XII ғасырлар – Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ана тілі мен әдебиетінің өркендеп-өсуіндегі жаңа басқыш болды. Өйткені бұл кезде араб халифатының билігі жойылып, ел басқару ісін жергілікті жерлердегі феодалдар мен ақсүйектер өз қолдарына алған еді. Яғни, X-XII ғасырларда түркі әдеби тілі жан-жақты дамып, жетіле түсті. «Қыпшақ, оғыз, қарлұқ және ұйғыр тайпалары мен халықтарының тілдері негізінде X-XII ғасырларда араб графикасындағы түрік жазуы қалыптасты. Әдебиеттің көптеген ескерткіштері аралас қарлұқ-ұйғыр және қыпшақ-оғыз тілдерінде жазылды» [1, 113].

Орта ғасырдағы ең танымал әдеби туындылар – «Құтадғу біліг», «Хибат ул-хакайық» және «Диуани лұғат ат-түрік» сөздігі жергілікті Қарахан мемлекетіндегі тайпалар мен халықтардың бәріне түсінікті, ортақ тіл болып табылатын түркі тілінде жазылды [1, 113].

Білім алушыларға тіл тарихына қатысты деректерді түсіндіру барысында тіл мен адамзат танымының, оның ішінде ұлттық танымның мәселелері өзара бірлікте ұсынылуы тиіс. Бұл өз кезегінде теориялық және эмпирикалық таным әдістерін қатар қолдану арқылы өз шешімін табады. Студенттер өздік жұмыстарды орындау барысында ғалымның тіл тарихын зерделеудегі өзіндік принциптерін тану арқылы қазақ тілінің даму заңдылықтарын ажыратуға төселеді.

Ал жазба ескерткіштерімен жұмыс жасаудағы ең маңызды мәселелердің бірі – түркі тілдеріне ортақ жазба мәтіндермен жұмыс жасауда білім алушылар сол кезеңнің жазба тілін түсінуі, оқи алуы. Яғни студенттер көне жазба тілі, шағатай тілі графикасын және әлемдік түркі жазба тілі транскрипциясын меңгеруі керек. Осыған байланысты мынадай оқу-құралдарын, әдістемелік нұсқаулықтарды ұсынуға болады:

1. Шағатай тілін үйренуге арналған Э. Шлюссельдің 2018 жылы жарыққа шыққан «An Introduction to Chaghatay: A Graded Textbook for Reading Central Asian Sources» оқу құралы [2] өзінің сапалығымен ерекшеленеді. Автор өз оқырманына оңай тілмен шағатай тілінің грамматикасын түсіндіреді.

2. Ғ. Айдаров, М. Томанов, Ә. Құрышжановтың «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты оқу құралы [3] – студенттерге көне түркі жазба ескерткіш тілдері, шағатай тілдері бойынша да теориялық, әрі практикалық білім беруде таптырмас оқу құралдардың бірі.

3. И.Л. Кызласовтың «Руниче письменности евразийских степей» деген [4] еңбегі көне түркі жазба әліпбиімен таныстырады.

4. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Тіл комитеті ұсынған Түрік Бітік атты электронды тарихи-мәдени қор: bitig.kz (https://bitig.kz/ja?lang=k). Бұл жерде оқытушы, зерттеуші ғалымдар, студенттер, жалпы тіл тарихына, көне жазба ескерткіштерге қызығушылық танытқандар үшін толық ақпарат қоры мен түрік бітік үйреткіші бар (1-сурет).

1-сурет. «Turk bitig» атты ежелгі және орта түркі кезеңі бойынша толықтырылатын электрондық ресурстары бар тарихи-мәдени қоры сайтының негізгі беті

Зерттеуші Ж.Т. Беласарова «Тіл тарихын оқытудың әдіснамалық тұғыры ретінде студентке тілді қай қырынан қарастырсақ та, оның түпкі мақсаты тілдегі тарихи, мәдени және когнитивтік кодтарды аша отырып, халық дүниетанымының ерекшеліктерін таныту», - дейді [5, 82]. Яғни біздегі тарихи синтаксис мәселесіне қатысты білім алушы сөз тіркестерінің, сөйлемдердің түрлері, құрылымдық ерекшеліктерімен қатар, олардың қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен тарихи-географиялық, этно-мәдени факторларды білу маңызды. Осылайша студенттер теориялық білімді сыни тұрғыдан, практикалық тұрғыдан талдау арқылы бекітіп отырады. Төмендегі кестеде тарихи жазба мәтінді синтаксистік тұрғыдан талдауға арналған кесте үлгісі берілген (1-кесте).

1-кесте. Көне және орта ғасырдағы түркі жазба мәтіндерін синтаксистік құрылымдық ерекшелігін салыстыра отырып талдауға арналған үлгі

Түркі жазба мұрасының атауы	**Талдау бағыты**	**Сипат-белгісі**	**Қазіргі қазақ тілімен ұқсастығы/айырмашылығы**
Орхон-Енисей жазбалары	Сөздердің орналасу тәртібі	Баяндауыш соңында орналасады. *Мысалы:*	Орхон дәуірінде еркіндік басым, кейінгі дәуірлерде тұрақтанады. Орта ғасырда белгілі реттік бар. *Мысалы:*
Орхон-Енисей жазбалары	Сөз тіркесі түрлері	Қазіргі кезеңдегі сөз тіркестерімен ұқсас. *Мысалы:*	Тек 3 түрі кездеседі. *Мысалы:*
«Диуани лұғат ат-түрік»	Сөйлемдер түрлері	Жай сөйлем, құрмалас, хабарлы, сұраулы т.б. *Мысалы:*	Көне дәуірде қарапайым, қысқа сөйлемдер. Орта ғасырда жай сөйлемдердің

			1-кестенің жалғасы
			түрлері айқындала бастайды. *Мысалы:*
«Бабырнама»	Синтаксистік байланыс түрлері	Ыңғайлас, себептік, шарттық байланыстар бар. *Мысалы:*	Әр дәуірде жалғаулық құралдардың рөлі өзгеріп отырады. *Мысалы:*
«Түрік шежіресі»	Этномәдени элементтер	Дүниетаным, билік, ерлік, мораль ұғымдары тілдік құрылыммен берілген. *Мысалы*:	Әр ескерткіштің мәдени кеңістігі мен мақсаттық контексі өзгеше. *Мысалы:*
Ескертпе: *Берілген жазба ескерткіштер шартты түрде көрсетілген.*			

Студенттер талдауға берілген жазба мәтінімен жұмыс барысында, зерттеу жұмыс жүргізу кезінде ғылыми әдіс-тәсілдерді ұтымды қолдана білуі тиіс. Сол кезде ғылыми талдау нақтыланады, нәтиже шығады. Осыған байланысты төменде «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі», «Тарихи грамматика», «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», «Түркітануға кіріспе», «Жазу тарихы» сынды пәндерде білім алушылар меңгеріп, қолдануға тиіс мынадай әдіс-тәсілдерді көрсетуге болады:

1. *Салыстырмалы-тарихи әдіс.* «Тарихи-салыстырмалы әдістің басты ұстанымы – тілдердің, тілдік фактілердің тарихи байланысы мен жүйесін сақтай отырып салыстыру. Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің мақсаттарының бірі қазіргі белгілі тілдердің ата тілінің өзгерістерін зерттеу, яғни қайта құру (реконструкция) деген құбылыстың негізгі қағидаларын анықтау. Реконструкцияның тілдік бірліктері – фонема, морфема, лексема, синтаксема, просодема т.б.» [6, 9]. Тілдің тарихи дамуы мен грамматикалық құрылым эволюциясын айқындайды.

2. *Лексика-грамматикалық талдау әдісі.* Мәтіндегі сөздердің морфологиялық және синтаксистік қызметін кешенді талдайды. Көне сөздердің, қосымшалардың, сөйлем құрылымдарының қолданысын зерттеуде қолданылады. Көне тілдің грамматикалық жүйесі қалпына келтіріледі.

3. Контекстік талдау әдісі. Сөз бен сөйлем мағынасын мәтін ішіндегі байланыс арқылы түсіндіреді. Әрбір тілдік бірліктің мағынасы мен қызметін контекст аясында талданады.

4. Семантикалық талдау әдісі. Тілдік бірліктердің (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) мағынасын, олардың контекстегі қызметін және мағыналық байланыстарын анықтайды. Негізгі нысаны – мәтіндегі сөздер мен сөйлемдердің мағыналық құрылымы, логикалық байланысы, мағыналық өрісі (семантикалық өріс).

5. Дискурстық талдау әдісі. Мәтінді тұтас мағыналық бірлік ретінде қарастырып, контекстегі синтаксистік және прагматикалық қызметін талдауда қолданады. Мәтіннің коммуникативтік және прагматикалық табиғаты ашылады. Түркі жазба мұраларындағы баяндау мен сипаттау құрылымдарын зерттеуде пайдалану.

6. Этнолингвистикалық әдіс. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, мәтіндегі ұлттық-мәдени бірліктердің қызметін талдауда қолданады. Мәтіндегі дүниетанымдық, мәдени кодтар анықталады.

7. Прагматикалық талдау әдісі. Автордың мақсат-мүддесін, сөйлеу актісінің әлеуметтік және мәдени астарын ашады. Жазба мұра авторының стилін, бағалауыштық реңін талдау кезінде қолданылады.

Берілген әдіс-тәсілдер арқылы білім алушы талдауға ұсынылған мәтінді кешенді түрде нақты талдауға дағдыланады. Сонымен қатар студенттерге қазақ тілінің тарихи синтаксисін меңгертуге арналған практикалық бірнеше тапсырма ұсынуға болады. Олар:

1) З.Бабырдың «Бабырнама» жазба мұрасынан берілген сөйлемді қазіргі қазақ әдеби тіліне аударып, сөйлем түрлерін анықтаңыз.

«Mening inim Mirzā Xanning va anasi Sultan-Nigar Xanimning ‘aynu ma‘mūr vilāyatlari bar edi. Men va anam-vilāyat xud tursun bir kent va bir nečä qoš igäsi bola almaduk. Mening anam Yūnus Xan qizi va men nabirasi emäs mü edim?» [7, 421].

2) «Гүлістан бит түркі» ескерткішінен берілген сөйлемдерден сөз тіркестерінің түрлерін анықтап, жасалу жолын көрсетіп кестеге толтыр. *Йүзүң жәмалына не болды деп сәуал еттім [8, 13]; Сурәтін нәқшн қачан диуар үзә [8, 17]; Көзүмнүң қибләсі аның жәмалы дағы умрүмнің рәсмалы аның уисалы еді [8, 27]; Хәқиқат ашық ернің мәзһәбі ол, тілесең болмаға ашық алай бол [8, 43]; Дәриға болды көзүм бәбәгі жәс [8, 45]*.

2-кесте. Түркі жазба мәтінінен сөз тіркестерін тауып, жасалу жолын көрсету арқылы талдау үлгісі

Сөз тіркесінің түрлері	Мысалы	Қазақ тіліндегі аудармасы
Табыс жалғаулы меңгеру		
Барыс жалғаулы меңгеру		
Жатыс жалғаулы меңгеру		
Шығыс жалғаулы меңгеру		
Көмектес септікті меңгеру		

Түйіндей келе, қазақ тілінің тарихи синтаксисін оқыту процесінде көне және орта ғасырдағы түркі жазба мұраларын құрылымдық-семантикалық тұрғыдан салыстыра талдау ерекше маңызға ие. Мұндай талдау түркі халықтарының тілдік және мәдени сабақтастығын дәлелдей отырып, студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастырады. Орхон-Енисей, Орта ғасыр дәуірі және кейінгі шағатай кезеңі жазбаларының синтаксистік жүйесін саралау арқылы қазақ тілінің қазіргі құрылымындағы тұрақты заңдылықтардың тарихи негізі ашылады.

Жоғары мектепте оқыған әрбір студенттің теориялық білімді меңгере отырып, өздігінен ізденіп, алған білімін тәжірибеде қолдана алатын маман болып шығуы – басты талап. Сондықтан жоғары оқу орнында оқытылатын әрбір пәннің студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпалы ескеріліп отыруы тиіс. Осы орайда, зерттеуіміздегі қазақ тілінің тарихи синтаксисінің оқытудың негізгі теориялық, әрі практикалық тұстарын меңгеруде аталмыш мақаланың пайдасы тиер деген сенімдеміз.

Әдебиеттер тізімі

1 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 212 б.

2 Schluessel E. An Introduction to Chaghatay: A Graded Textbook for Reading Central Asian Sources. – Michigan: Michigan Publishing, 2018. – 287 p.

3 Айдаров Ғ., Томанов М., Құрышжанов Ә. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі: университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы. – Алматы : Мектеп, 1971. – 272 б.

4 Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. // М.: «Восточная литература». 1994. – 328 с.

5 Беласарова Ж.Т. М. Томанов еңбектеріндегі қазақ тілі тарихи грамматикасының теориялық мәселелері және оқыту жолдары

6 Қортабаева Г.Қ. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 302 б.

7 Thackston W.M. Bâburnâma: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's / pers. transl. – Cambridge, 1993. – 902 p.

8 Қазыналы оңтүстік. Т. 67 // М. Мырзахметұлы, Қ. Тәжиев, С. Өмірзақов т.б. – Астана: Нұрлы әлем, 2012. – 312 б.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛ-ҚҰРАЛ» ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАЗЫЛЫМ ТАПСЫРМАЛАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ

Б.Ж. Жәкен,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың докторанты.
Қазақстан, Астана.
E-mail: bota_zhaken@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются структура и методическая система письменных заданий в учебнике Ахмета Байтурсынулы «Тіл-құрал». Определяются исторические основы, развитие и преемственность формирования навыков письма в преподавании казахского языка в сопоставлении с современными методиками обучения.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынулы, Тіл-құрал, письменная речь, методика, грамотность, культура речи, преемственность.

Abstract. The article examines the structure and methodological system of writing tasks in Akhmet Baitursynuly's textbook "Til-Qural". The study identifies the historical foundations, evolution, and continuity of writing skills development in teaching the Kazakh language in correlation with modern teaching methodologies.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, Til-Qural, writing, methodology, literacy, speech culture, continuity.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің жүйелі негізін қалаған ұлт ұстазы, тіл жанашыры. 1912 жылы Айқап журналында «Жазу тәртібі» мақаласында «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт» [1, 298 б.] деген тұжырымын ұсынады. Бұл тұста ғалым қазақ педагогикасындағы оқулық сапасына қойылатын негізгі талаптарды айқындайды. Оқулықты білім берудің ең басты құралы ретінде бағалап, оның мазмұны мен құрылымы бала қабылдауына сай, түсінікті, ғылыми жүйемен жазылуы қажет екенін атап көрсетеді. Мұндағы «жанын қинамасына» дегенінен оқулықтың шамадан тыс күрделіліктен, ауыр тілден, жүйесіз берілген материалдан аулақ болуы маңыздылығын айшықтайды. Ал «жазудың тәртібі» ретінде оқу материалының бірізділігін, жеңілден күрделіге қарай берілуін, тілінің қарапайымдылығы мен ғылыми дәлдігін анықтайды. Байтұрсынұлының бұл қағидасы бүгінгі оқулық жасауда да өзекті, себебі сапалы оқулық – оқушының оқу мотивациясына, тілдік дамуына және білімді жүйелі меңгеруіне тікелей әсер ететін негізгі фактор.

Мақалаға арқау болған «Тіл-құрал» оқу құралындағы негізгі мәселелерге тоқталуды жөн көрдік. Біріншіден, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің табиғатын түсіндіруде оның дүниежүзі тілдері жүйесіндегі орнын нақты анықтап көрсетеді. Ғалымның «Қазақтың тілі – түрік тілінің бір тарауы» деп беруі қазақ тілінің генетикалық негізін айқындайтын тұжырым деуге болады. Автор дүниежүзі тілдерін үш үлкен топқа: түбіршік, жалғамалы, қопармалы тілдерге жіктей отырып, қазақ тілінің осы жіктеулердің ішінде жалғамалы тілдер тобына жататынын түсіндіреді. Байтұрсынұлы: «Біздің қазақ тілі түрік тілінің бір тарауы болғандықтан, жалғамалы тіл. Қазақ сөзінің түбірі өзгерілмей, аяғына жалғау қосылып өзгеріледі», дейді [2, 6-7 б.]. Осы тұста ұлт ұстазы тілдің морфологиялық құрылымын ғылыми тұрғыдан дәл сипаттайды. Бұл ерекшелік қазақ тіліндегі сөзжасамның табиғи заңдылықтарын түсіндіруде, сондай-ақ оқушылардың морфологиялық дағдыларын қалыптастыруда маңызды әдістемелік негіз ретінде қолданылып келеді. Сөздің түбірі өзгермей, қосымша арқылы жаңа мағына жасалуы қазақ тілін үйренуді жеңілдетеді және оқушыға сөздің қалай өзгеретінін оңай түсіндіруге көмектеседі.

Екінші «Тіл-құрал» оқу құралының үш негізгі бөлімі: «Дыбыс жүйесі мен түрлері», «Сөздің жүйесі мен түрлері» және «Сөйлем жүйесі мен түрлері» деп бөлінуіне назар аударайық. Үш бөлімге бөлінуі - қазақ тілін оқытудың бірізді, жүйелі әрі ғылыми негізделген моделінің көрінісі. Бұл құрылым қазақ тіл білімінің үш іргелі саласы: фонетика, морфология және синтаксис бағыттарын өзара логикалық байланыста қарастырып, тілдік дағдыларды табиғи жолмен меңгертудің тиімді тәсілі деуге негіз бар. Оқу құралдарының мазмұндық құрылымына қысқаша тоқталсақ, «Дыбыс жүйесі мен түрлері» бірінші тіл танытқыш кітабы [2, 4 б.] оқытудың бастапқы деңгейін қамтып, фонетикалық білімді қалыптастырады. Бұл кезеңде оқушы дыбыстарды таниды, олардың жасалу ерекшеліктерін меңгереді, дыбыстық талдау жасай алады. Мұндай жұмыс дұрыс оқу, сауатты жазу және тілдің дыбыстық жүйесін саналы түсінуге жол ашады. «Сөздің жүйесі мен түрлері» екінші тіл танытқышы [2, 87 б.] морфологиялық білімді қалыптастыруға бағытталған. Бұл бөлімде оқушылар сөздің мағынасы мен құрылымын меңгереді, түбір мен қосымшаны ажыратады, сөзжасам және сөз түрлендіру амалдарын игереді. Морфологияны меңгеру арқылы оқушы грамматикалық мағыналардың жасалу жолдарын түсініп, сөзді дұрыс қолдануға жаттығады. «Сөйлем жүйесі мен түрлері» үшінші еңбегі [2, 217 б.] синтаксистік деңгейдегі дағдыларды дамытады. Бұл бөлім оқушыны сөйлем құруға, сөздердің байланысу тәртібін түсінуге, сөйлем мүшелерін ажыратуға, тыныс белгілерін дұрыс қоюға үйретеді. Синтаксис баланың ойды жүйелі жеткізу, мәтін құрастыру, байланыстырып сөйлеу қабілеттерін дамытады.

Үш бөлімнің өзара сабақтастығы Ахмет Байтұрсынұлының **«дыбыс – сөз – сөйлем»** қағидатын жүзеге асырады. Аталмыш принцип арқылы оқытудың табиғи қалпы сақталады. Нәтижесінде, оқушы бірінші кезеңде фонетикалық, кейін морфологиялық, соңында синтаксистік деңгейдегі білімді меңгере отырып, тілдік дағдыларын толық қалыптастырады. Мұндай сатылы құрылым тіл үйретудің жүйелілігін қамтамасыз етіп, сауатты оқу мен жазуға берік негіз бола алады.

Қазақ тілін оқытуда тілдік дағдыларды, соның ішінде жазылым дағдысын дамыту – бүгінгі білім беру жүйесінің маңызды, әрі өзекті міндетінің бірі. Жазылым оқушының ойын жүйелі құра білуіне, тілдік бірліктерді орынды қолдануына және сауатты коммуникация жасауына тікелей әсер етеді. Ахмет Байтұрсынұлы да жазу дағдысының маңызын терең түсініп, «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман… Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» деп жазады [3,13]. Ғалымның бұл пікірі жазу дағдысын меңгертудің тек техникалық талап емес, заман қажеттілігі екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, «Тіл-құрал» оқу құралындағы тапсырмалар жүйесін талдау оқушылардың жазылым дағдыларын қалыптастыруға бағытталған әдістемелік мүмкіндіктерді терең түсінуге жол ашады.

Одан кейін назарымызды оқу құралындағы тапсырмалардың берілу жүйесіне аударатын болсақ, Ахмет Байтұрсынұлы оқушылардың тілдік дағдыларын кезең-кезеңімен және бірізді түрде қалыптастыруға негізделген әдістемелік модельді көрсетеді. Ғалымның «әр ереже туралы аңдату әңгімесі болғаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем-сөйлем сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен ережеге келетін жерлерін таптыру, басқалардан айырту» [2, 7–8 б.] тұжырымы ұсынған тәсілдің жүйелілік сипатын айқын көрсетеді. Оқулықта жиі қолданылатын *«дағдыландыру»* және *«сынау»* ұғымдары осы модельдің негізгі бөліктері болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» оқулығында ұсынылған тапсырмалар жүйесі қазақ тілін оқытудағы сатылы әрі ғылыми тұрғыдан негізделген әдістемелік модельдің айқын көрінісі болып табылады. Бірінші кезең – **ереже ұсыну.** Бұл кезеңде автор алдымен әр тақырыптың ғылыми анықтамасын береді. Мысалы, ұяң дауыссыздардың (ж, р, з, л, м, н, ң) бөлек топ ретінде таныстырылуы арқылы оқушы фонетикалық ерекшеліктердің мәнін түсінуге бағытталады. Теориялық негіздемеден кейін жүзеге асатын **дағдыландыру** кезеңі тілдік деректермен жұмыс істеу арқылы білімді тәжірибелік білікке айналдыруды көздейді. Бұл кезеңнің табиғаты жаттығудың қарапайым құрылымнан басталып, күрделілікке біртіндеп ұласуымен сипатталады. Мәселен, ұяң дыбыстарды сөз ішінен табуға негізделген

тапсырмалар: *Берсең аларсың, ексең орарсың және т.б.* оқушыға фонематикалық айырымдарды тануға, дыбыстың сөз мағынасы мен құрылымындағы қызметін аңғаруға, тілдік элементтерді ажырата білу дағдысын қалыптастыруға жағдай жасайды. Дағдыландыру барысында оқушы тек ережені қайталап қана қоймай, тілдік материалды талдау арқылы практикалық қолдану әрекетіне көшеді. Бұл практикалық әрекет оның фонетикалық құзыретін кезең-кезеңімен автоматтандыруға мүмкіндік береді. Тапсырманың соңғы бөлігі **сынау кезеңі** деп аталады. Оқушының жинақталған білімін жаңа контексте дербес қолдануын бағалауға бағытталады. Бұл кезеңде ұсынылатын мәтіндер мен сөйлемдер құрылымдық әрі мағыналық тұрғыдан алдыңғы тапсырмаларға қарағанда әлдеқайда күрделі, сондықтан оқушыдан талдау, салыстыру, қорытынды жасау сияқты жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын талап етеді. *«Жақсыдан жаман туады, жүгіретін шабан туады…»* тәрізді мақал-мәтелдерді талдау оқушының фонетикалық заңдылықтарды нақты тілдік жағдаятта қолдана алу қабілетін көрсетеді. Мұндай мәтіндерде ұяң дыбыстарды өз бетінше табу, дыбыстық құбылыстың мәтін ішіндегі қызметін түсіндіру, тілдік бірлікті жаңа контексте дұрыс тану оқушының тілдік норманы дұрыс қолдануға бейімделгенін және теориялық білімінің берік орныққанын дәлелдейді.

Келесі «Сөз бен буындар» тарауындағы жаттығуларында да дағдыландыру тапсырмалары ұсынылады: «Төмендегі сөздердің буындарын айырту...» – деп, *бал, бала, балалар, сау, саулық, саусақ, сауда* сияқты сөздер беріледі. Бұл кезеңде оқушыға буынды тану, ажырату және буындық құрылымды түсіну дағдылары қалыптастырылады. Келесі кезеңде сынау тапсырмасы ұсынылып, оқушылар сөздерді буынға бөліп, буын арасына сызықша қою арқылы өз білігін бақылауға мүмкіндік алады*: сауда, асық, сарымсақ, сақтануға* және т.б. Соңында оқушының дағдыларын күрделендіру мақсатында мақал-мәтелдер материал ретінде қолданылады: *«Ел құлағы елу», «Бұлыт ала, жер шола», «Дауыл болмай, жауын болмас; ит баласы сауын болмас»* [3,18]. Бұл тәсіл баланың сөзді ғана емес, мәтіндік құрылымды да талдай алу қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, Байтұрсынұлы ұсынған *үш сатылы модель* теориялық түсіндіру, тәжірибелік дағдыландыру және дербес қолдануға бағытталған сынау кезеңдері бір-бірімен өзара тығыз байланысқан, тілдік білімнің толыққанды қалыптасуын қамтамасыз ететін ғылыми-әдістемелік жүйе ретінде танылады. Бұл құрылым қазіргі заманғы тіл үйрету принциптерімен де үйлесіп, тілдік құзыретті кешенді түрде қалыптастыруда әмбебап үлгі бола алады. Оқулық мазмұны бірізділік, жеңілден күрделіге жылжу және тілдің табиғи құрылымын сақтау қағидаттарына сүйене отырып құрастырылған.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» оқулығындағы тапсырмалар жүйесі қазақ тілін оқытуды ғылыми негізде ұйымдастыруға бағытталған құрылымды модельді көрсетеді. Қарастырылған тапсырмаларды жүйелеу барысында *контент-анализ* әдісі қолданылды. Зина О'Лири «Контент-анализ әдісінің мәні зерттелетін мәтіндегі сөздердің мағынасын интерпретациялауға негізделеді; бұл әдіс сөз бен мәтінді өзара қатысты қарастыра отырып, лингвистикалық бірліктерді сандық тұрғыдан бағалауды да қамтиды» деген анықтамасын ұсынады [4, 411 б.]. Осы әдісті қолдану «Тіл-құралдағы» тапсырмалар жүйесінің мазмұнын, ұсынылу логикасын және тілдік материалдың құрылымдық ұйымдасуын деректерге сүйене отырып сипаттауға мүмкіндік берді. Контенттік талдау оқулықтағы тілдік бірліктердің мазмұнын, олардың фонетикалық, грамматикалық және әдістемелік мақсаттағы қызметін жүйелі түрде анықтап, Байтұрсынұлы енгізген әдістемелік шешімдердің табиғатын ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге жағдай жасады. Нәтижесінде, жазылым тапсырмаларының құрылымы мен мазмұны талданып, кездесетін ерекшеліктер мен ұқсастықтар және әдістемелік бағыты айқындалып, қазіргі заманауи білім беру үрдісіндегі негізгі бағыттармен салыстыру ұсынылды. Соның бірі еліміздегі білім беру жүйесінде қолданылып келе жатқан Блум таксономиясының танымдық деңгейлерімен үйлеседі. Б. Блум 1956 жылы ойлау әрекеттерін ең қарапайым ережелерді есте сақтаудан бастап, күрделі талдау мен бағалауға дейінгі аралықты қамтитын жіктеу жүйесін ұсынды [5, 7 б.]. Ол ұсынған ойлау дағдыларының санаттары қарапайымнан күрделіге қарай бірізді түрде орналасқан когнитивтік қабілеттердің

иерархиялық құрылымы ретінде қарастырылады. Таксономияға сәйкес алғашқы **білу-түсіну-қолдану** кезеңдері Байтұрсынұлының ұсынған **аңдату-дағдыландыру-сынау** кезеңдерімен ұқсастығын аңғарамыз.

Сонымен қатар қазіргі білім беру үдерісіндегі қалыптастырушы және жиынтық бағалау тәсілдерімен мазмұндық әрі функционалдық тұрғыдан өзара сабақтастығын байқауға болады. Әсіресе білімді кезең-кезеңімен меңгерту, оқушы әрекетін біртіндеп күрделендіру және оқу нәтижесін дәлелді түрде бағалау қағидаттары екі жүйенің де әдіснамалық өзегін құрайды. Модельдің алғашқы сатысы - ереже ұсыну оқушының теориялық түсінігін қалыптастыруға және тілдік құбылыстың мәнін жүйелі қабылдауға бағытталған. Екі жүйеде де оқытудың бастапқы фазасы білімнің мәнін түсіндіруге және ғылыми негізін анықтауға бағытталады. Критериалды бағалау бойынша нұсқаулықта: «Қалыптастырушы бағалау – оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндік беретін, білім алушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етіп, үздіксіз жүргізілетін бағалаудың түрі» [6, 5 б.]. деп түсіндіреді, бұл Байтұрсынұлы ұсынған дағдыландыру кезеңімен үндес. Бұл тұста оқушы ережені нақты жаттығуларда қолдана отырып, білігін қалыптастырады, қателерді түзету арқылы тілдік әрекетті автоматтандыруға ұмтылады. Осылайша, дағдыландыру кезеңі формативті бағалаудың табиғи баламасы ретінде сипатталады. Соңғы саты - сынау білім алушының меңгерген тілдік материалдарын жаңа контексте дербес қолдану қабілетін анықтауға бағытталады. Бұл кезең оқушының білімінің тұрақтылығы мен қолдану икемін бағалау мүмкіндігін береді және қазіргі жиынтық бағалаудың негізгі функцияларымен үйлеседі[6, 5 б.]. Аталмыш бағалауда да оқушының оқу кезеңі соңында жеткен нәтижесі сараланып, оқу мақсатының орындалу деңгейі айқындалады. Байтұрсынұлының сынау кезеңінде ұсынылатын күрделі мәтіндер мен көпмағыналы мақал-мәтелдер оқушының жоғары деңгейлі тілдік ойлауын қажет етеді. Осылайша, тарихи-әдістемелік тұрғыдан әртүрлі уақытта қалыптасқан бұл екі модель: **«ереже – дағдыландыру – сынау»** және «**қалыптастырушы – жиынтық бағалау»** - оқу үдерісін сатылы ұйымдастыру, тілдік әрекетті біртіндеп күрделендіру және нәтижені дәлелді түрде бағалау сияқты ортақ педагогикалық қағидаттармен үйлеседі. Байтұрсынұлының үлгісі қазіргі бағалау жүйелерінің әдіснамалық негіздерімен табиғи сабақтастықта дамып, қазақ тілін үйретудің заманауи талаптарына толық сәйкес келетін әмбебап әдістемелік құрылым ретінде көрінеді.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» оқулығы қазақ тілін оқытудың ғылыми негізін қалаған, тілдік дағдыларды кешенді дамытуға бағытталған бірегей әдістемелік үлгі екені даусыз. Ғалым ұсынған тапсырмалар жүйесі: ереже ұсыну, дағдыландыру және сынау сатылары арқылы тілдік материалды кезең-кезеңімен меңгертетін тиімді модель екенін дәлелдеуге тырыстық. Осы үш өлшемнің бірлігінде Байтұрсынұлы оқушының фонетикалық түсініктен бастап синтаксистік талдауға дейінгі тілдік қабілеттерін табиғи жолмен қалыптастыруды көздеген. Теорияны практикалық жаттығулармен ұштастырып, тілдік құбылыстарды нақты мысалдар арқылы түсіндіруі бұл жүйенің әдістемелік артықшылығын айқындайды және заманауи оқыту талаптарымен толық үндеседі.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал – қазақ тілінің жүйеленген білімін баяндайтын нәрсе, әр мұғалім әр түрлі әдіспен үйретсе де, балалардың үйренетін білімі осы еңбектегі білім болып шықпақ» деген сөздерінен [3,14]. оқулықтың ғылыми-әдістемелік маңызын байқаймыз. Мұғалімдер қолданатын әдістері әртүрлі болғанымен, оқушы меңгеретін білімнің негізі – «Тіл-құралда» берілген жүйелі анықтамалар, ұғымдар және тілдік заңдылықтар. Сондықтан бұл еңбек қазақ тілін оқытудың бірізділігін қамтамасыз етіп, ғасырдан астам уақыт бойы өзектілігін жоғалтпаған негізгі оқу құралы болып қала береді. Байтұрсынұлының басты мақсаты – оқушының сауат ашуына ғана емес, оның ойлау қабілетін, жазу мәдениетін және ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға ықпал ету. Ғалым жазуды тек техникалық машық емес, ойды жүйелеудің, мәдени кодты жеткізудің, ұлт руханиятын сақтаудың құралы ретінде қарастырды. Оның «Сөйлей білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» [1,38]. деген пікірі жазылым дағдысының қазақ тілін меңгертудегі негізгі рөлін дәлелдейді. Сондықтан «Тіл-құрал» – тіл үйретудің мазмұнын да, әдіснамалық бағытын да айқындаған,

қазақ тіл білімін іргелі ғылыми арнаға түсірген құнды еңбек. «Тіл-құралдың» үш бөлімнен тұратын моделі қазіргі қазақ тілін оқытудағы «*жеңілден күрделіге», «дағдыны кезеңмен қалыптастыру»* сияқты әдістемелік ұстанымдармен толық сәйкес келеді және уақыт сынынан өткен тиімді жүйе деп айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы, А. Шығармалары. Он екі том. Қырық мысал. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – Т. 1. – 384 б.
2. Байтұрсынұлы, А. Шығармалары. Он екі томдық. Тіл-құрал. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – Т. 4. – 384 б.
3. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
4. О'Лири, З. Зерттеу жобасын жүргізу: негізгі нұсқаулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 472 б.
5. Мурзагалиева, А. Е., Утегенова, Б. М. Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Центр педагогического мастерства, 2015. – 54 с.
6. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал / «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ; ред.: О. И. Можаева, А. С. Шилибекова, Д. Б. Зиеденова. – Астана, 2016. – 48 б.

ДРАМА ЖАНРЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ МЕҢГЕРТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Е.М. Елимес,
Дулат Бабатайұлы атындағы №89 мектеп-лицейі,
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі
Қазақстан, Астана.
Elemes.e.98@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные методы преподавания драматических произведений. Опыт преподавания драмы «Қарақыпшақ Қобыланды» демонстрирует, что для учащихся важно воспринимать текст не только как информацию, но и в его деятельностном и эмоциональном измерениях. В этой связи предлагаются методы составления внутреннего монолога, сценической интерпретации и ценностно-ориентированного анализа. Данные методы способствуют глубокому проникновению в мир персонажа, пониманию духовно-национального содержания произведения и формированию личностного интерпретационного взгляда. Кроме того, они развивают творческое мышление и формируют умение воспринимать художественный текст в процессе действия.

Ключевые слова: драма, драматургия, методика преподавания, сценическая интерпретация, ценностно-ориентированное обучение, национальные ценности.

Abstract. The article examines effective methods for teaching dramatic works. Teaching experience with the drama «Қарақыпшақ Қобыланды» demonstrates that students must perceive the text not merely as information but as an experiential and emotional construct. Accordingly, the methods of internal monologue writing, stage interpretation, and value-oriented analysis are proposed. These approaches enable learners to engage more deeply with the character's inner world, comprehend the spiritual and national dimensions of the work, and develop an individualized interpretive perspective. Furthermore, they foster creative thinking and enhance the ability to perceive a literary text through action.

Keywords: drama, dramaturgy, teaching methodology, stage interpretation, value-oriented learning, national values.

Қазіргі кезде драмалық шығармаларға жеткілікті назар аударылмауы – әдебиетті оқыту жүйесіндегі елеулі кемшілік. Әдебиеттің үш ірі саласының бірі болып саналатын драматургияны меңгеру – көркем сөз өнерінің тұтастығын түсінудің басты алғышарты. Драма – көркем әдебиеттің ең көне әрі күрделі саласының бірі. Ол өмірдегі қайшылықтарды, адам

мен қоғам арасындағы тартысты, моральдық және психологиялық күйзелістерді көркем әрекет арқылы көрсететін жанр. Бұл жайында ғалым Р.Нұрғали: «Драматургия XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде қоғамдық-әлеуметтік жағдайлардың ықпалымен әрі ұлттық көркем ойдың тарихи дамуының табиғи нәтижесі ретінде қалыптасқан жаңа жанрлық бағыт болды. Оның жедел дамуына және көркемдік тұрғыдан жетілуіне ықпал еткен басты қайнар көздердің бірі – ғасырлар бойы халық жадында сақталып, көркемдік сүзгіден өткен, мол қазынаға айналған қазақ фольклоры еді», – деп пікір білдіреді [1,275]. Ғалым драмадағы ең басты элемент – тартыс екенін ерекше атап көрсетеді. Тартыс кейіпкердің ішкі жан арпалысын, оның моральдық таңдауын, құндылықтық бағдарын ашады. Ал Е.В. Сазонова драма табиғатын былайша сипаттайды: «драма – сахналық жүзеге асырылуға арналған, әрекет пен қақтығысқа негізделетін, көрерменнің эмоциялық-эстетикалық қабылдауына бағытталған көркем туынды» [2,14-15]. Бұл анықтамада драма тек мәтін емес, сценарийге, сахнаға, әрекетке бағытталған синтетикалық өнер екені көрсетіледі.

Қазіргі қазақ драматургиясы әлемдік театр өнерінің жетістіктерімен үндесіп, ұлттық сахна мәдениетінің биік деңгейін танытып отыр. Сондықтан мектепте драмалық мұраларды оқытуда оның сахналық табиғаты мен жанрлық ерекшеліктерін ескерген әдістемелік тәсілдерді қолдану қажет. Бұл тәсілдер оқушының көркем мәтінді қабылдау қабілетін арттырып, сахналық образды елестету, кейіпкер мінезін талдау, әдеби туындыны әрекет үстінде түсіну дағдыларын қалыптастырады. Ең бастысы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мәдени мұраны дәріптеуге, сақтауға мүмкіндік береді.

Қазақ драматургиясының дамуында Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасы айрықша орын алады. Оның пьесалары ұлттық эпикалық дәстүрді жаңаша интерпретациялап, тарихи сананы, рухани арнаны және халықтық дүниетанымды көркемдік тұрғыдан терең ашқан туындылар ретінде бағаланады. Қазақ эпосының поэтикасы, мазмұндық арқауы мен тәрбиелік әлеуеті жөніндегі ойлар Ә. Марғұлан, М. Сильченко, Е. Тұрсынов зерттеулерінде жан-жақты зерделеніп, эпикалық негіз бен драмалық құрылымның өзара байланысы нақты талданады. Ал С. Қирабаев пен З. Қабдолов еңбектерінде Әуезов драматургиясының жанрлық болмысы, көркемдік жүйесі және ұлттық идеяны бейнелеудегі суреткерлік жаңашылдығы кеңінен көрсетіледі.

М. Әуезовтің «Қарақыпшақ Қобыланды» [3] драмасын 5-сыныпта оқыту үдерісін талдау барысында ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде ұсынылған тәсілдерге сүйенудің маңыздылығы айқын байқалды. Әдебиетті оқытудағы дәстүрлі мазмұндап беру әдісі оқушылардың көркем туындыны терең қабылдауына жеткіліксіз екендігі салалық зерттеулерде жиі көрсетіледі. Бұл ойды Қ. Бітібаева: *«Көркем шығарманы оқушы жүрегімен сезінбей тұрып, оның идеялық-көркемдік табиғатын тануы мүмкін емес»* деп тұжырымдайды [4, 54-б.]. Демек, дәстүрлі мазмұндау тәсілі жеткіліксіз болған жағдайда, оқушының ішкі сезімдік қабылдауын дамытатын әдістерге жүгіну қажеттігі туындайды.

Кейіпкердің ішкі монологын жазуға арналған тапсырма

Драмалық шығармадағы бейнелерді терең сезіну, олардың жан дүниесіне үңілу – оқушының мәтінді шынайы қабылдауына жол ашатын маңызды бағыт. Қ. Бітібаева да оқушының көркем кейіпкерді эмоциялық қабылдауының мәнін ерекше атап: «Кейіпкер әлеміне ену – оқушының шығарманы жүрекпен сезінуіне мүмкіндік береді» дейді [4, 61-б.]. Осы қағида негізінде «Қарақыпшақ Қобыланды» пьесасын оқытуда ішкі монолог құрастыру әдісі оқушының шығармашылық ойлауын, жан дүниелік рефлексиясын дамытуға сеп болады.

Тапсырма: Кейіпкердің жан дүниесіне саяхат.

Мақсаты: Оқушы таңдаған кейіпкердің психологиялық күйін, ішкі толғанысын, әрекетке апарған себептерін және рухани бағдарын түсініп, оны өз сөзімен көркем түрде жеткізу.

Орындау форматы: Жеке жұмыс.

Өткізу тәртібі: Оқушылар тізімдегі кейіпкерлердің бірін (Қобыланды, Құртқа, Аналық, Естеміс) таңдап, оның атынан 8–10 сөйлемнен тұратын ішкі монолог құрастырады. Жазбада міндетті түрде: кейіпкердің жан күйзелісі немесе эмоционалдық жағдайы; оның әрекетке

итермелеген себептері; сүйенетін рухани құндылықтары; болашаққа қатысты үміті не күдігі көрінуі тиіс.

Нәтижесі: Оқушы кейіпкердің ішкі әлемін түсініп, оны бейнелі тілмен жеткізе алады; мәтінге өз көзқарасымен талдау жасайды; кейіпкер табиғатына эмоционалдық тұрғыдан жақындайды.

Бағалау критерийлері: Кейіпкер атынан монолог құрастырып, оның сезімін нанымды жеткізе алды. Кейіпкердің іс-әрекетін түсіндіріп, негізгі құндылықтық ұстанымдарын көрсетті.

Ұсынылған тапсырма оқушылардың кейіпкерді тек сыртқы қимылдары арқылы ғана емес, оның ішкі психологиялық әлемі, мінездік қырлары, рухани бағдарлары арқылы тануына мүмкіндік береді. Бұл әдіс эстетикалық талғамды қалыптастырып, көркем мәтінге деген эмоционалдық байланысын күшейтеді.

Сахналық интерпретация әдісіне құрылған тапсырма. Драмалық шығармаларды меңгертуде сахналық интерпретация тәсілі – оқушыларды мәтіннің ішкі болмысына жақындататын ең әсерлі әдістердің бірі. Бұл тәсілде оқушы рөлге еніп, дауыс ырғағы, сөз мәнері, қимыл-қозғалыс пен мимика арқылы кейіпкер табиғатын сезініп, оның мінезін әрекет үстінде таниды. Қ. Бітібаева да драмалық мәтінді сахнада орындау арқылы үйретуді «оқушының ішкі әлемін байытатын тиімді жол» деп сипаттайды [4, 61-б.]. Зерттеу нәтижесі де бұл әдіс ұлттық мінез, батырлық, намыс, ел идеясы сияқты құндылықтарды түсіндірумен қатар, оларды оқушының өзінің әрекеттік тәжірибесі арқылы терең сезінуіне мүмкіндік беретінін көрсетеді. Сол себепті «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасын оқытуда сахналық интерпретацияға негізделген тапсырманы қолдану орынды.

Тапсырма: Көрініс құрастыр (мини-қойылым).

Мақсаты: Оқушылардың кейіпкердің мінездік ерекшеліктерін әрекет, дауыс мәнері және ұлттық сөйлеу әдебі арқылы ашуына мүмкіндік жасау.

Орындау форматы: Топтық жұмыс (4–6 оқушы).

Орындау жолы: Оқушылар ұсынылған көріністердің бірін таңдайды: Қобыландының батасын алу сәті; Қобыланды мен Құртқаның алғашқы жолығуы; Естеміс пен Қобыландының ақылдасуы. Таңдалған эпизод негізінде ұзақтығы 3–5 минут болатын шағын сахналық қойылым дайындалады. Қойылымда интонация, ұлттық сөйлеу нормалары, қимыл-ишара және сахналық мәдениет талаптары сақталуы қажет.

Күтілетін нәтиже: Оқушылар рөлге кіріп, кейіпкер болмысын әрекет арқылы сезінеді; көркем тіл, сахналық этика және ұлттық сөйлеу мәнерін орынды қолдана біледі.

Бағалау критерийі: Рөлді сенімді орындауы және сахналық көрініске белсенді қатысуы.

М. Әуезовтің «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасын 5-сыныпта сахналық интерпретация тәсілімен меңгерту – оқушылардың көркем мәтінді шығармашылық тұрғыдан қабылдауына, рөлдік әрекет арқылы ұлттық болмыс пен кейіпкер психологиясын терең түсінуіне жол ашады. Сонымен бірге, бұл әдіс оқушылардың сөйлеу мәдениетін, эмоциялық әсерленуін және топтық жұмыс дағдыларын қалыптастырады.

Құндылыққа бағытталған оқу әдісіне негізделген тапсырма. Құндылыққа бағытталған оқу әдісі оқушылардың көркем мәтінді тек ақпарат ретінде емес, рухани-адамгершілік мазмұнға толы құбылыс ретінде қабылдауына мүмкіндік береді. А. Мамыт мұндай тәсілдің мәнін: *«Көркем мәтін оқушыны адамгершілік пен ұлттық құндылыққа жетелеуі тиіс, сонда ғана әдебиет пәні өзінің тәрбиелік қызметін атқарады»* деп айқындайды [5, 27-б.]. Осы ұстаным негізінде «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасындағы ұлттық және рухани құндылықтарды меңгертуде төмендегі тапсырма тиімді болып табылады.

Тапсырма. Көркем үзіндідегі рухани мәнді ашу.

Мақсаты: оқушылардың көркем мәтіннен рухани-ұлттық құндылықтарды танып, олардың астарлы мағынасын ұғынуына және қазіргі өмірмен сабақтастыра пайымдауына жағдай жасау.

Жұмыс формасы: жеке немесе жұптық

Жұмыс барысы: Мұғалім шығарма мәтінінен рухани-ұлттық мазмұнға ие қысқа үзіндіні таңдайды (мысалы: Аналықтың аналық тілегі мен батасы; Құртқаның көрегендікпен

қабылдаған шешімі; Қобыландының ел намысын қорғауға серт беруі). Үзіндімен танысқан соң, оқушылар төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, рухани мәнін ашады: Үзіндіде қандай рухани немесе ұлттық құндылық көрініс тапқан? Бұл құндылық қандай сөздер, іс-әрекеттер арқылы айқындалған? Бұл құндылықтың тәрбиелік мәні неде деп ойлайсың?Осы құндылық бүгінгі өмірде қандай жағдайда көрініс табуы мүмкін? Өз көзқарасыңды мысалмен негізде.

Күтілетін нәтиже: оқушы көркем мәтіндегі рухани-ұлттық құндылықты саналы түрде танып, оның мәнін түсіндіреді; құндылықты өмірлік тәжірибемен байланыстырады; жеке көзқарас білдіріп, рефлексивтік ойлау дағдысын дамытады.

Критерий: оқушының үзіндідегі рухани құндылықты пайымдауы және оның мәнін ашып көрсетуі.

Аталған тапсырма оқушылардың көркем мәтінді рухани тұрғыдан қабылдауына, ар-ождан, ізгілік, тектілік, адамгершілік, елдік сана сияқты құндылықтарды жүрекпен сезінуіне ықпал етеді. Мұндай талдау оқушылардың тек мәтінді түсіну қабілетін ғана емес, *рухани рефлексиясын*, ұлттық мәдениетке деген ішкі қатынасын қалыптастырады.

Қорытынды

Драмалық шығармаларды оқытудың тиімділігі – оқушыға мәтінді әрекет, тартыс және кейіпкердің ішкі дүниесі арқылы түсіндіре алуында. Ішкі монолог, сахналық интерпретация және құндылықтық талдау тәсілдері оқушының көркем мәтінді эмоционалдық және мәндік деңгейде қабылдауын күшейтеді. Бұл әдістер кейіпкердің мінезін, таңдауы мен рухани мотивін түсінуге мүмкіндік беріп, оқушының эстетикалық талғамын, ойлау дағдысын және ұлттық құндылықтарға деген сезімін дамытады. «Қарақыпшақ Қобыланды» драмасын меңгерту барысында ұсынылған тапсырмалар оқушыны белсенді әрекетке тартып, көркем туындының тәрбиелік және рухани әлеуетін ашуға жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рымғали Нұрғали. Драма өнері. Алматы: «Санат» баспасы, 2001.480 бет.
2. Сазонова Е. В. Теория драмы и основы сценарного мастерства: теория драмы: учеб. пособие. – Барнаул: Изд-во алт. гос. акад. культуры и искусств, 2012. – 135 с.
3. Әуезов М. Қарақыпшақ Қобыланды: драма. – Алматы: Жазушы, 1982. – 152 б.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 224 б.
5. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Шымкент: 2016 – 186-б.

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА КӨРКЕМ ШЫҒАРМАМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ ТАЛДАУ

Н.Абдувалитов,
доктор PhD, доцент. Низами атындағы Өзбекстан мемлекеттік педагогика университеті.
А. Каримова,
Низами атындағы Өзбекстан мемлекеттік педагогика университетінің студенті
Өзбекстан, Ташкент
aruzankarimova458@gmail.com

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматриваются основные этапы и методы работы с художественным произведением на уроках литературы в школе, а также их значение в формировании личности учащегося. В процессе анализа художественного текста предлагаются пути усвоения содержания, развития творческих способностей учащихся и формирования навыков самостоятельного анализа. Структурные элементы художественного произведения – сюжет, композиция, портрет, характер, внутренний монолог, диалог, пейзаж, авторское отступление, художественная деталь – рассматриваются как основные объекты анализа. Кроме того, раскрываются особенности обучения

народным и литературным сказкам, методы их пересказа, деления на эпизоды и организации вопросов для литературного анализа

Ключевые слова: урок литературы, художественный текст, анализ, пересказ, сюжет, композиция, сказка, литературный анализ, творческие способности, методика, этапы обучения, эстетическое восприятие учащихся.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the main stages and methods of working with literary texts in school literature lessons, as well as their importance in shaping students' personalities. During the analysis of a literary text, various approaches to mastering the content, developing students' creative abilities, and fostering independent critical thinking are proposed. The structural elements of a literary work – plot, composition, portrait, character, inner monologue, dialogue, landscape description, authorial digression, and artistic detail – are taken as key objects of analysis. The article also highlights the specific features of teaching folk and literary tales, including methods of retelling, dividing texts into episodes, and organizing questions for literary analysis.

Keywords: literature lesson, literary text, analysis, retelling, plot, composition, fairy tale, literary analysis, creative ability, methodology, stages of teaching, students' aesthetic perception.

Мектептердегі әдебиет сабақтарында істелетін жұмыстардың күрделісі көркем мәтінмен жұмыс істеу. Ортаңғы сынып оқушыларының білім дағдыларына қойылатын талаптардың бірі көркем мәтін құрылысын талдай білу. Осы талапқа орай, эпикалық шығармаларды ертегі, аңыз, әңгіме тарихи жыр, шешендік сөз, мысал өлең, поэма, повесть оқытуда оның құрылысындағы суреттеу, баяндау, кейіпкерлер қақтығысы, диалог, монолог, портрет, мінез, ішкі монолог, табиғат суреті, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, авторлық шегініс, қайталаулар сиякты компоненттердің көркемдік қызметін білгізудің әдістемелік амал-тәсілдері жазылады. Ол үшін жазушының өмірбаяны мен шығармашылығына арналған сабақтардан соң, көркем мәтінді талдауға байланысты жүргізілетін жұмыстардың жоспарын жасау керек. Көркем мәтінді талдау мен танудың жолдары жайлы әдіскер ғалым Қ.Бітібаева былай дейді: «Көркем мәтінді талдау арқылы мұғалім баланың көркем сөзді түсіне білуіне, оған деген ынтасына да әсер етеді. Бірте-бірте оқушы өмірді түсіне бастайды, өзіндік көзқарасы қалыптасады, тұжырымдап айтқанда, көркем шығарма оқушының жеке басының қалыптасуына да ерекше әсер етеді. Көркем туындыдан ләззат алу, оған бойлау оны талдай білуге де байланысты» [2, 45]. Алдымен, мектепте әдеби білім беру мен оқытудың жүйелі, бірізділік принциптерін білу шарт. Олар мынадай кезендерден тұрады:

1-кезең 1-4 сыныптар

2-кезең 5-8 сыныптар

3-кезең 9-11 сыныптар

оқуға, жаза білуге, Бірінші кезеннің негізгі мақсаты мен міндеті мазмұндауға үйретумен, көркем туындыға оқушы ынтасын қалыптастырудың алғашқы баспалдағы болуымен айқындалады. Екінші кезеңде көркем сөздің көркем туынды мен көркем шығармадағы рөлі мен маңызын танып білу жұмыстары жүргізіледі. Көркем туындыға авторлық көзқараспен карау үйретіледі. Оқу бағдарламасында оқуға, талдауға, ұсынылатын шығармалар жанрлық жағынан қамтылуы тиіс. Оқушылардың көркем шығарманың әр жанрдан тұратынын түсініп білуі осы кезеңнен басталады. Көркем туындылар туралы өз ойларын айта білуге дағдыландыру, шағын әдеби айтыска жетелеу. Әдеби талдау дағдыларын қальптастыру осы кезеннің негізгі міндеті болмақ. Үшінші кезеңде әдебиетті оқыту ауыз әдебиетінен басталады, әдебиет тарихымен жалғастырылады. Оқушыларды өз беттерімен көркем туындыны оқуға, талдай білуге баулу, әдебиет тарихы, сыны, әдебиет теориясы ғылымнан білім беру, көркемдік шындық, өмір шындығы, ақын-жазушылар тілі, стилі, әдеби тәсілдер т.б. көркем шығарманы талдауда қолданылатын әдебиет ғылымының салалары басшылыққа алынады. Сонымен, әдебиет сабағында көркем шығармамен жұмыс істеу кезендері мен жолдарына тоқталып өтсек. Жазушы көркем туындының болмысын танытуда, ондағы оқиғаларды бір-бірімен байланыстырады. Кейіпкерлер автор қиялымен тіршілік кешеді, өмірге араласады, бір-бірімен қарым-катынаска түсіп, тартыска да барады. Соңында уақыт пен кеңістікке орныгады. Осы кезде ең бірінші көзге түсетіні автор баяндайтын оқиға. Ол жекелеген эпизодтардан құралып, шығарманың ерекшелігін ашады. Автор өз

шығармасында өмірдің әлеуметтік-қоғамдық тақырыбын, идеясын, жанрлық жағдайын, бір кезендегі адамдардың өмірін суреттейді. Көркем шығармада адамның адамгершілік, моральдық жағы іс-әрекеттер арқылы бейнеленеді. Көркем мәтіннің осындай ерекшеліктері әдебиет сабақтарында игеріледі. Оқушы көркем шығарманы тек өтілген материалды баға алу үшін қажет, міндетті оқу деп түсінбеуі керек. Көркем шығарманы оқушы жан дүниесімен ұғып, одан алған әсерін, көркем танымын одан әрі өмірде қолдана алуы керек. Яғни, көркем дүние оқушы жанына эстетикалық жарасымды ықпал тудырып, таным көкжиегін кеңітуі, мінез қасиетін қалыптастыруға жәрдем етуі, ой пікір қалыптастыруы тиіс. Көп ретте көркем шығарма, оның ішінде көлемді туынды үстірт кана өтіледі. Оған себеп, біріншіден, шығарманың ауқымдылығы, мазмұнының көпқырлылығы, мәтіннің психологиялық жағынан күрделілігі; екіншіден, шығарманы оқып үйренудегі уақыттың аздығы,бір сарынды әдіс-тәсілдердің колданылуы. Көркем мәтінге барудағы мазмұнды игеруден басталады. Көркем мәтіннің мазмұнын менгертудің бірнеше жолдары бар. Олар келесідей:

1.Шығарманың таңдап алынған тұстарын, яғни, мейлінше әсерлі тұстарын мазмұндау. Бұл мәтінді үстірт оқу дегендік емес. Оқушы шығарманы толық оқығаннан соң, оның ең қызықты тұстарын есіне көбірек сақтайды. Осы дағдыны пайдаланып, мұғалім оқушыларға шығарманың маңызды сәттері бойынша сұрақтар қойып, олардың жауабын тыңдайды. Сол тұстардың мазмұнын ашуды сұрайды. Оқушы әңгімелеу барысында, өзінің мазмұндайтын бөлігін неғұрлым қызықтыра, өз сөзімен беруге талпынады. Мұның өзі оқушының мәтіннен алатын әсерін қалыптастырады. Осындай әсерлі тұстарды басқа шығармалардан алуға ұмтылады. Соның арқасында көркем мәтін оқуға деген ықыласы қальптасады.

2. Логикалық тізбекті мазмұндау. Бұған шығарманың мазмұнын қуалай отырып, жүйелі мазмұндауды жатқызамыз. Бұл оқиғаларды ретімен, ішкі байланыстарын сақтай отырыпмаз мұндауға жол салады. Екінші бір тиімді жағы көркем шығарманы сыныпта мазмұнын айтқызғанда, тек бір оқушыдан ұзақ сонар сұрай алмаймыз. Осы кезде сөйлеп тұрған оқушының жауабын тиянақтатып, әрі қарай екінші оқушының жалғастыруын сұрағанда, ол сол тоқтаған жерден, әрі іліп әкету керек. Бұл сабақ үстінде оқушының ықыласты отыруына, бір-бірін тыңдауына, ой қосуына дағдыландырады. Бір жағынан бірінің мүдірмей бастап, соны екіншісінің кідіріп қалмай, жалғастырып әкетуі жарыс секілді әсер етеді. Логикалық тізбекті мазмұндауда қазір қолданып жүрген түрлі интербелсенді оқыту әдістерін пайдалануға болады.

3. Бүкіл мазмұны немесе жекелеген эпизодты шығармашылық түрде мазмұндау. Мұнда ең маңыздысы оқушының өз көзқарасын, ойын айта білуі. Оқушы мәтін мазмұнын сақтай отырып, оны өз атынан жеткізеді. Бұл тәсіл оқушының ой-өрісін ұштайды, шығарма мазмұнын жақын қабылдауға, кейіпкерді айқын елестете алуға шақырады.

4. Автор тақырыбына өзінің қиялын қоса отырып мазмұндау. Бұл оқушының шығармашылық белсенділігін өсіреді. Мәселен, орта сынып оқушыларына белгілі бір мәтінді мазмұндатқызу барысында, оларға төмендегідей сұрақтар қойып, ой-қиялдарына қозғау салуға болады:

– Егер көп уақыттан соң, сен осындағы кейіпкердің орнында болатындай жағдайға кездессең, не істер едің?

– Осы шығармадағы ең қызықты оқиғаға не қосар едің?

– Егер сен автор болсаң, шығарма окигасын калай аяқтар едің?

Әрбір көрнекті акын немесе жазушының шығармаларын мектепте оқытқанда, біз оны ақынның өз заманымен, сол кездегі әдеби процеспен тығыз бірлікте, диалектикалық бүтіндікте оқыту принципін ескереміз. Сол кезде ғана оқушылардың алған білімі баянды, негізді болады. Жеке тұлғаны қалыптастыруда әр пәннің өзіндік орны бар болғанымен, барлық білімнің негізі, оны игеру құрамы болып саналатын әдебиет пәнінің атқаратын қызметі ерекше. Ғылымның қай саласына қатысты болса да білімді меңгеруге қажетті ой қорыту, оны дәлелді түрде дәйектілікпен айта білу, оқығанын жүйелі баяндау секілді іскерлік дағдыларды, тілдік фактілерді, оның ішкі заңдылықтарын оқушы тану арқылы игереді. Қоғамды дамытушы күш жастар болғандықтан, оның бойында ұлы істі жүзеге асыра алатындай күш, қабілет болуы керек. Ол күш білімде, тәрбиеде, іс-әрекетте. Демек, жаңа кезенде адамды өмір сүруге баулу

үшін бұрынғыдан да мол деңгейде білім беру керек деген сөз. Психологтардың зерттеуі бойынша, әрбір жастағы балада шығармашылыққа баулуға өзек болар ерекше қабілет, бейімділік бар екен. Орта буын оқушыларының шығармашылық дамуын бағыттап бағдарламаса, онда жоғары сыныпқа келгенде көбінің шығармашылық мүмкіндігі шектеліп, тоқтап қалады. Қазақ тілінде окытпайтын мектептердегі әдебиет пәні алдымен, қазақтың халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Жалпы баланың тұлғалық қасиеттерін, шығармашылық қабілеттерін, ойлауын, қиялын дамытуда осы халық ауыз әдебиетінің ықпалы өте зор. Мәселен, ертегілердің маңызы, тәрбиелік мәнімен қоса, оны оқыту, талдау аркылы біз оқушының кез келген әдеби нұсқаларды талдай алу қабілетін дамытамыз. Оқулықтарда ертегілердің қара сөзбен жазылған түрлерімен қатар, өлеңмен жазылған түрлері де берілген. Қай жанрда жазылған ертегі болмасын, балалар оны ерекше қызығушылыкпен оқиды. Балаларды тартатыны оның қиял-ғажайып оқиғалары, бас кейіпкерлердің басынан кешетін небір қызықты істері, батырлығы, жүректілігі сияқты қасиеттері. Балаларға ертегі арқылы қандай білім беруге болады, икем-дағдысына қарай талаптар қою керек? Міне, бұл мәселелер әр мұғалімді толғантуы, ойландыруы тиіс.

- Ертегілерді окытуда ең бастысы мына мәселелерге көңіл бөлу керек: Ертегілердің жанрлық ерекшелігін таныту. Яғни, әдеби-теориялық ұғымдар беру;
- Сюжет пен композициясындағы таныту;

Тіл құрылысы ұйқаспен, тақпақпен келуі, баяндау, суреттеу, портреттеу шеберлігі, бейнелі сөздердің мол келуі, оқиғаларының қызықтылығы, жатықтығы;

Ертегінің бай тілі халқымыздың ғасырдан-ғасырға келе жатқан байырғы, тарихи тілі екендігі;

Қазақ ертегілерінде халқымыздың асыл арманы, ұшқыр қиялы, гуманизмі, адамдық биік мінез-құлқы, тыныс-тіршілігі көрініс тапқан. Қай ертегі болмасын, халық арманына, тілегіне сай, тек жақсылық пен бақытқа жетумен аяқталады. Ең алдымен оқушыларға ертегіні оқытуда мазмұнын толық меңгерту мәселесін ойластыру керек. Мазмұнын меңгерте отырып, оның негізіндегі идея, айтайын деген терең ой туралы сөз қозғау қажет. Мазмұнын меңгертуде мәнерлеп оқу, әңгімелеу, баяндау, мазмұны тұтас сақталынған толық жоспар, ең басты оқиғаларға негізделген тұжырымды жоспар, эпизодтарға бөлу, әр эпизодка ат қою, сұрақтар мен тапсырмалар жүйесін ойластыру, оқушылардың кабілеті, икем-дағдысын арттыруға байланысты жұмыс түрлерін жүргізу, соның ішінде өтілгелі отырған ертегіге сәйкес ертегілер құрастыруға баулу, пікір айта білу, өз беттерімен талдауға дағдыландыру, мәтінге жуық мазмұндату, басты оқиғаларды ғана камтып мазмұндату мәселелерін ойластыру сиякты жұмыстар атқарылуы керек. Ертегі мазмұнын толық меңгерту, мәтінді оқыту мақсатында, мұғалім көлемді ертегіні эпизодтарға бөліп, көрнекі етіп жазып іліп қоюына болады. Оқу, талдау барысында сол бөліктерге оқушыларға ат қойғызады. Эпизодка тақырып кою жұмысында балалардың өз пікіріне жол ашқан жөн. Мұғалім эпизодқа тақырып қоюдың негізгі шарттарын балаларға түсіндіреді, яғни тақырып сол бөліктің ең басты, негізгі оқиғасы айналасында қойылатынын ескертеді. Ертегі мәтінін оқу да бірнеше әдіс-тәсілмен жүргізіледі. Мұғалім өзі мәнерлеп оқып, балаларды да қатыстырып отыруы керек. Ертегіні бүкіл сынып болып кезектесе оқуға немесе жекелеген балаларға оқытуға да болады. Ертегі мазмұнын меңгерту кезінде өзге ұлт балаларына ертегіде кездесетін архаизм, неологизм сөздерге түсінік беріп, сөздік жұмысын жүргізу басты тәсілдердің бірі. Сонан кейін ертегі мәтінін мазмұндату жұмыстары басталады.

Мазмұндату да бірнеше әдіс-тәсілдермен жүргізіледі. Мысалы:

а) мәтінге жуық толық мазмұндату;

2) эпизодтарға байланысты басты оқиғаларын теріп мазмұндау;

б) өздеріне ғана ұнаған оқиғаларды мазмұндау;

в) мұғалім сұрағына жауап ретінде мазмұндау.

Мазмұнын толық меңгерткеннен кейін ертегіге әдеби талдау жүргізіледі. Оған келесідей жұмыс түрлерін өткізуге болады:

а) проблемалық баяндау;

а)сұрақ-жауап;

б) практикалық тапсырмалар;

в) әңгімелесу;

г) пікірлесу, т.б. әдіс-тәсілдер аркылы оқушылардың өзін қатыстыра отырып талдау жүргізген дұрыс.

Мәтінмен жұмыс істегенде окушыларды ертегінің негізгі мазмұнын айтуға, қорытынды мен тұжырымдар жасауға үйрету керек. Мұндай жұмыстар оқушының тілін дамытады. Егер оқушы осындай тәсілдерді қолдана білмесе, онда ол оқығандарын тек жаттап алуға дағдыланады.Оқушыларға қойылатын сұрақтар да проблемалық сипатта болуы керек, себебі ол оқушылардың ойлау белсенділіктерін арттырады, білімді өз ынталарымен алуға жағдай жасайды. Оларды оқып, талдап болған соң, қорытынды сабақ ретінде салыстыру жұмыстарын жүргізудің маңызы зор. Мұндай жұмыс оқушылардың ертегілерді жанрлық жағынан бір-бірінен ажырата білулерін, ортак, ұксас мәселелерін, үндестіктерін, өзіндік ерекшеліктерді тереңірек түсінуге көмегін тигізеді.

Халық ертегілерімен қоса, окулықта әдеби ертегілерді оқытқанда, мына мәселелерге көңіл бөлу керек:

Әдеби ертегінің халық ертегісінен басты-басты айырмашылығы (авторының бар екені, кейде халық арасында тараған аңызға құрылатыны);

Ұқсастық, үндестік жақтары;

Көтеретін негізгі мәселелері,

Көркем поэтикалык тілі;

Ертегінің маңызы, тәрбиелік мәні;

Ертегіні балалардың қалай түсінгенін сұрақтармен анықтап, толықтырып, керекті жеріне мұғалім мәтінді пайдалана отырып, түсіндіріп, кей сұрақ тапсырмаларды практикалық жұмыс арқылы, яғни оқулықпен жұмыс істей отырып орындап, әрі қарай әдеби талдау жасауға көшу керек, онда да оқушыларды үнемі қатыстырып, ең алдымен оларды тыңдап отырудың тиімділігі ерекше болмақ.

Әдеби талдау сұрақтары (оқушылардың ойлау белсенділігін арттыру. шығармашылық қабілетін дамытуға көмектеседі):

1. Қалай ойлайсыңдар, автор осы ертегі арқылы не айтпакшы болған?
2. Ертегі негізінде қандай ой жатыр?
3. Кейіпкерге мінездеме бер.
4. Кейіпкер мінезін жасауда ақын қандай бейнелі сөздер, көркем тіл пайдаланған?
5. Кейіпкерлердің ұқсастығы бар ма?
6. Қайсысы өзіңе көбірек ұнайды? Ұнау себебін түсіндір.
7. Ертегідегі келеңсіз жағдайлар не себепті берілген?
8. Қалай ойлайсыңдар, ертегінің қай оқиғасы шындыққа сәйкес, әлде аңызға жақын ба?
9. Қалай ойлайсыңдар, автор ертегі кейіпкерлерінің тағдырын дұрыс шешкен бе?
10. Өзің осы ертегіні қалай аяктар едің?

Ал ертегі құрылысы, тілі, көркемдік ерекшелігі көбіне практикалық жұмыстар, яғни оқулықпен жұмыс арқылы ашылады. Көркем туынды дегенде әдеби шығармалардың барлығына қатысты айтылады. Оның жанрлық ерекшелігі, өзіне тән көркемдік сипаты, формасы ғана болмаса, аса үлкен айырмашылығы жоқ. Оларды талдағанда басты назарда болатын нәрсе оқушылардың әдеби білімін арттыру, өз бетінше жұмыс істеу қасиетін қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту және қазақша сөйлеу дағдысын жетілдіру болып табылады.

Қорыта айтқанда, оқушыларының білуге деген ынтасы мен мүмкіндігін толық пайдалану және сабақ барысында алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін көркем шығармаларды оқытуда тапсырма түрлерін пайдаланудың орны ерекше. Берілген тапсырмалардың түрлері баланың ойланғыштық, ізденімпаздық қабілеттерін арттырады, сөздік қорларын молайтуға көмектеседі. Мұнымен қатар, сабақ үстінде шығармашылық тапсырмаларды колдану оқушылардың оқып отырған сабағына деген

қызығушылығын арттырады, оған белсенді түрде қатысып, түсінбегенін түсінуге мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер тізімі:

1.Жұмақаева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Алматы, «Қыздар университеті», 2015. – 242 б.

2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, «Рауан», 1997. – 271 б. 3.Көшімбаев А Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. Алматы, «Мектеп», 1969. – 96 б.

4. Тілеуова З. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы, «Отан» баспасы, 2019. – 112 б.

5. Е.Абдувалитов және тағы басқалар Әдебиет (Жалпы орта білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған). Ташкент, «Оригинал-макет», 2022. – 217 бет.

6. Abduvalitov E. The Effective Ways of Teaching the Literature of Fraternal Nations in General Secondary Schools. http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v6i6.1428

7. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, Baurjan N. Sayfullaev. “Methods of comparative analysis in the study of samples of uzbek and world literature” https://spast.org/techrep/article/view/4576

МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Қ.С. Қалыбаева,
Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры,
филолгия ғылымдарының докторы,
Қазақстан, Алматы

Аннотация. В статье рассматривается история и будущее преподавания казахского языка в школе. Автор анализирует изменения в сфере образования в начале XX века, особенно влияние революционных событий 1918-1920 годов в России на систему образования. Обсуждаются новшества в советской педагогике 1920-х годов и процесс развития школьной программы, в том числе идеи «комплексного» образования и «новой школы». В статье рассматриваются новаторские подходы Телжана Шонанулы в обучении казахскому языку, в том числе различия между методами целого слова и звуковым методом, а также важность активных методов обучения. Также затрагиваются требования и цели обновленной программы современной системы образования. В статье рассматриваются вопросы обновления содержания образования, развития функциональной грамотности учащихся и творческих способностей.

Ключевые слова: Преподавание казахского языка, история образования, советская педагогика, методика преподавания языка, метод целого слова, метод звука, школьная программа, комплексное образование;

Abstract. The article discusses the history and future of teaching the Kazakh language in schools. The author analyzes the changes in the field of education at the beginning of the 20th century, especially the impact of the revolutionary events of 1918-1920 in Russia on the education system. The article explores the innovations in Soviet pedagogy of the 1920s and the process of development of the school curriculum, including ideas of "comprehensive" education and the "new school." The article also highlights the innovative approaches of Telzhan Shonanyly in teaching the Kazakh language, including the differences between the whole word method and the sound method, as well as the importance of active teaching methods. The requirements and goals of the updated curriculum of the modern education system are also discussed. The article addresses issues related to the renewal of educational content, the development of students' functional literacy, and their creative abilities.

Keywords: Teaching of the Kazakh language, History of education, Soviet pedagogy, Language methodology, Whole word method, Phonetic method, School curriculum, Integrated education;

Мектепте қазақ тілін оқытудың жай күйін, алғашқы қазақ тілі оқулықтарының ерекшеліктерін терең түсіну үшін біз ең алдымен Қазақстанның оқу-ағарту саласының өткенімен, әсіресе сол бір XX ғасыр бас кезеңіндегі мектеп оқу бағдарламаларының жағдайымен таныс болуымыз керек. Сол жылдары Ресейде орын алған патша төңкерісі білім беру саласында да түбегейлі өзгерістер жасаумен жалғасқан болатын. Жаңа заман талабы бойынша патшалық Россия кезеңіндегі мектеп үлгілерінен бас тартып, жаңа үлгідегі мектеп, жаңа әдістер қалыптастыру қажет болды. 1918 жылы оқу-ағарту жөніндегі мемлекеттік

комиссияда А.В.Луначарскийдің және Н.К.Крупскаяның басқаруымен “Бірыңғай еңбек мектебі туралы ереже” және “Бірыңғай еңбек мектебінің негізгі принциптері” атты құжатты даярлау жұмысы жүргізіліп, 16 қазанда аталған құжаттар жарияланды. Бұл Ережеге сәйкес бұрынғы бастауыш училищелердің , гимназиялардың, реалдық училещелердің және басқа да оқу орындарының орынына 2 сатыдан тұратын бірыңғай еңбек мектебі бекітіледі; біріншісі, 8-ден 13 жасқа дейінгі балаларға арналса екіншісі,13 тен 17 жасқа дейінгі балаларды қамтыды.«Аз ұлттар мектебі туралы» 1918 жылғы 31 қазандағы қаулысымен Халық ағарту комиссарнаты «Россия Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасында тұратын барлық ұлттар бірынғай еңбек мектебі мен жоғары мектептің екі сатысында да өзінің ана тілінде оқытуды ұйымдастыру құқығын пайдаланады» деп жариялады [1,35,2021].

1919 жылы оқу-ағарту жұмысы жөніндегі Мемлекеттік комиссияның жанынан барлық оқу орындары мен ғылыми мекемелердің жұмысын қайта құру үшін Мемлекеттік ғылыми Совет (ГУС) құрылды. 1921 жылы осы советтің ғылыми-педагогикалық секциясы ұйымдастырылды. Бұл секция педагогика ғылымы мен халық – ағарту ісінің негізгі мәселелерін шешуге, соның ішінде мектептің оқу программаларын жасауға міндетті еді. Бағдарламаны жасаушылар оқушыларды қоғамдық-саяси өміріне белсенді түрде араластыру қажет деп санады. Секция даярлаған бағдарлама 1923-1924 оқу жылында жарияланды. Бағдарлама «комплексті» кешенді деп аталды. Бұл кешенді бағдарламаның негізінде американдық Джон Дьюдің философиясы жатыр еді. Ол философия бойынша мектеп баланы құрғақ жаттанды схоластикалық оқуға емес, өмір сүруге үйретуі қажет болатын. Алған білімін өмірде қолдана білуге қалыптастыру ең маңызды қажеттілік деп саналатын осы философия Советтік білім беру бағдарламасына сәйкес болатын. Осы бағдарлама бүгінде бізге «жаңартылған білім бағдарламасы» болып қайта келіп отыр.

Кешенді бағдарламалардың негізгі идеясы бүгінде «шиыршық әдісі» деп аталатын әдіс бойынша – пәнаралық байланысты нығайту болды. Осылайша, «Ауыл шаруашылығы» тақырыбымен қатар фонетиканы оқыту ұсынылды, адам анатомиясы мен антропологиялық географиясымен байланысты, ал неологизмдер, архаизмдер, қарыздар – дарвинизм теориясымен байланысты оқытылды. Телжан Шонанов бұл жайында: «Жаңа программа әуелі тұрмысты зерттейді. Баланы бір қорытуға әкеп тірейді. Сол қорытуы соңынан кітап оқытпайды, тұрмысты оқытады. Комплексті программа дейтініміз осы». «Бұрынғы құр кітаптан оқып, оқытушы ауыз екі айырып беріп оқытудың орнына енді жаңа әдістер кіріп отыр. Ол әдістер дегеніміз: еңбек әдіс, белсенді әдіс, серуен әдіс, зерттеу әдіс, далтон-план әдісі. Барлық мектептерде бұл әдістер жүріп кетпегенімен, қалың мектебіміз осы әдістерге қарай бет қойып келеді. Кеңес-Партия мектептерінде Далтон-план әдісі кіргелі үш жыл болып барады. Бірқатар техникумдарымыз белсенді зерттеу әдісін кіргізгелі екі жыл болды. Серуен әдісі қай мектептерімізден болса да орын алуға айналды деуге болады. Оқыту әдісі жайында бұл үлкен олжа» -дейді[2,74,2015]..

Далтон план – бұл сынып-сабақ жүйесі жоқ жеке оқытудың әдісі немесе жүйесі. Онда оқушы өз іс-әрекетін өзі таңдап, уақытын өзі басқара алады, ал мұғалім қажет болған жағдайда ғана балаларға көмектеседі деп есептейді. Оқушылардың өзара әрекеттесуі де ынталандырылады. Бұл әдіс Американың Массачусетс штатындағы Дальтон қаласында 1920 жылы Колумбия университетінің мұғалімі Хелен Паркхёрст (1886–1973) қалыптастырған әдіс еді. Дальтон жоспарының негізгі ережесі бойынша «Егер бұрын оқушы мектепке дайын ұсынатын нәрсені алу үшін келсе, енді ол мектепке өзін-өзі дамытуға қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін келеді». Яғни, мұғалім дайын білімді оқушыларға беру жұмысының барлығын өз мойнына алмай, оқушылардың білім алуына – тәжірибе алмасуына, білімді өз бетінше түсінуіне жағдай жасайды. Ол үшін мұғалім оқушылардың психологиялық және психикалық мүмкіндіктерін білуі, балаға тиісті жұмыс режимін таңдауға көмектесуі, жеке оқыту бағдарламасын құрастыруы керек. Дальтон план әдісі бригада лабораториялық әдіске ұласты. Оқу процесін ұйымдастырудың басына бригадалар – бригадир басқаратын оқушы топтары қойылды. Білім беру жұмысы тапсырмалар бойынша жүргізілді, оған сәйкес топ

жұмысы жеке емес, ұжымдық жұмысты қамтыды. Мұғалімдер жұмысты ұйымдастырушы және кеңесші рөлін атқарды[3]..

Жаңа бағдарлама бойынша Мектеп оқулықтарында грамматика азайтылды. Оның орнына тіл дамыту, білімді өмірде қолдана білу, таным, логика мәселелері алдыңғы қатарға шықты. Осы мақсатта жаңа бағдарламада барлық пәндер өзара үш тақырыптың арасында байланыстырылды. В школе должен изучаться живой язык, а не учебник грамматики и изучаться ради него самого, а не ради правописания [3]..1921 ж)

Осы талапқа сай бұл кезеңде бала алған білімін өмірде қолдана білу керек. Хабарландыру, плакат жаза білу, өтініш жаза білу. Шонановтың жаңалық оқулығының өн бойында осы өзгерістер қамтылған.

1. Баланы тұрмыска жарақты адам қылып шығару;
2. Баланың белсенiп, оз бетiмен ұйымдасып жұмыс қылуын күшейту;
3. Мектептерді қоғамға пайдалы жұмыс қылатын орын қылып шығару;
4. Баланы ұйымшыл, социалдық тұрмыстың ұстасы қылып тәрбиелеу.

Жаңа бағдарлама бойынша Оқушылардың оқу әрекетін белсендіретін әдістердің бірі ретінде зерттеушілік әдістің түрлері – белсенді еңбек, зертханалық, эвристикалық, экскурсия ұсынылды. Н.К.Крупская «Балаларды кіші топтан бастап, ересек топқа дейін оқытуда, әр сұраққа зерттеушілік әдісін қолданып, оқылатын тақырыпты бала барлық жағынан терең білуі керек» деп жазады. Мұндай пікірді П.П. Блонский, А.Г.Калашников, М.М.Пистрак та қолдады Сонымен, 20-шы жылдары кеңестік педагогикада зерттеушілік әдіс берік орын алды. Осы ұғыммен байланысты мектепте тіл сабақтарында грамматикалық талдаулар алынып тасталып, оның орнына байқау әдісі енгізілді.

20-шы жылдардағы кеңестік педагогика жаңа адам тәрбиелеу, социалистік қоғам құру, мектепті өмірмен, өндіріспен байланыстыру, оқудағы жеке қабілеттер мен икемділіктерді дамыту, өз бетінше оқу дағдыларын дамыту, өз білімін бақылау және оны есепке алу басты нысана болды. 1921 жылы Орталықтың жанынан ғылыми кеңес құрылып, онда бағдарлама даярлайтын секция ашылды. Секция даярлаған бағдарлама 1923-1924 оқу жылында жарияланды. Бағдарлама «комплексті» кешенді деп аталды. Себебі бағдарламада бірнеше пәндер топтастырылып «табиғат», «еңбек», «қоғам» деп берілді. Мысалы, бірінші тақырып бойынша физикадан, химиядан, жаратылыстанудан, астрономиядан білім берілсе, екінші тақырып бойынша өндірістің әр саласына техникадан, өндірісті ұйымдастыру, еңбек тарихынан білім берді. Үшінші тақырыпта қоғам жөнінен білім және тарихи мәлімет берілді.

1923 жылғы мектеп бағдарламасы

Қоғам	Еңбек	Табиғат пен адам
Мектеп, үй	Ауылдағы және үй маңындағы жұмыс	Жыл мезгілдері
Ауыл мен қаланың мектептеріндегі байланыс	Баланың еңбек ету ортасы	Ауа, су, топырақ, адам, жан-жануарлар
Аймақтық мектеп тұрған жерінің тарихы	Шаруашылық аймақ	Аймақ және табиғат
Адамзат білімінің тарихы	Ресейдің және басқа мемлекеттердің шаруашылығы т.б.	Мекен ету ортасы, адам мен табиғаттың байланысы

Ахмет Байтұрсынұлы мұны «Баулу мектебі» деп атаған. «Жаңа мектеп» журналының 1925 жылғы №1 санында жарияланған мақаласында ««Баулу мектеп» – нәрседен нәрсе жасап, тауар қылып шығаратын пабірік, зауыт сияқты да орын емес, өзінен-өзі өсерлік жағдай жасап, бәрін бәрін даяр күйінде беріп, балапан шығаратын жұмыртқа сықылды да орын емес, ұйым

түрінде іс қылып, іс жүзінде білім алып, еңбекті сүйетін шын еңбекші болып, ұшқанда алатын нәрсесіне ұяда баулынған қыран баласы сияқты жастар шығаратын орын» депті [5,2013]...

Қазағыстан білім кеңесінің I басқыш мектепте қолдануға рұқсат еткен Тележан Шонанұлының «Жаңалық» атты әліппе кітабы 1931 жылы «Қазағыстан» баспасында жарық көрді. Кітап 1928, 1929, 1930 жылдары бірнеше рет басылып шыққан. Әліппе осы бағдарлама бойынша кешенді әдісті сақтай отырып, – тұтас сөз әдісімен жазылған.

Әліппеге енген материалдар (лексикалық минимум) да сол ұстанымды негізге алған: үй іші, мектеп, мектеп тәртібі, күзгі жұмыс пен жаратылыс, қысқа қамдану, қыс басы. Кітап соңында кеспе әліппе берілген. Әліппе кітабы атына заты сай қазақ мектебі үшін, оқытушылар үшін жаңа, тың дүние болғандықтан, оның әдіс-тәсілдерін мұғалімдерге де үйрету қажет болғандықтан, «Жаңалыққа жетекші» атты нұсқаулық жазылған. Кітапты қазақ жаңа әліббе кіндік комитеті бастырып, 1929 жылы Қызылорда қаласындағы «Қазағыстан» баспасынан жарық көрген. Жаңа бағдарламада зерттеу әдісі оқытудағы негізгі әдіс деп көрсетіледі. Осыған сәйкес Тележан Шонанұлы шәкірттері бала кезінен бастап қоршаған ортадағы сан алуан құбылыс пен болмыстың ішкі және сыртқа табиғатына ересек адамдардың еңбек әрекеті мен өзара қарым-қатынастарына өмір кезеңдеріне өздерінше баға беріп, сомдап отырса ғана өзіндік пікірлер желісі қалыптасып түсініктері дамыса ғана олардың логикалық ой-өрісі дамып шығармашылық қабілеті және келбеті дамитындығын ескерген. Тележан 1927 жылы жазған «Оқыту әдісі мен прогорама жолындағы дамуымыз» атты мақаласында: бағдарлама талаптары, бұрыңғы оқулықтарда бала кітаптан алған тәрбие тәлімдерін өмірде қолдана білулеріне бағытталғанын, енді кітаптар баланы өзін қоршаған өмірді танып, құбылыстар мен болмыста өздігінше зерттеуге бағыт беретінін айтады. Жаңа бағдарламадағы оқыту әдістері не сипаттама беріп "еңбек әдісі", "бригадалық – лабораториялық әдіс", "экскурсия әдісі", "зерттеу әдісі" туралы баяндайды.

Жаңа бағдарлама Сабақтың құрылымын жетілдіру мәселесі ұжымдық және жеке жұмыс формаларын зерттеуді талап етті. Сыныпта фронтальдық жұмыстан басқа топтық (звенолық, бригадалық) және жеке жұмыс жүргізу қажеттігі белгіленді. Педагогикалық әдебиеттерде сабақта топтық жұмыстар жүргізу мәселелері талқыланып, оның білім беру және тәрбиелік міндеттерді шешудегі тиімділігі анықталды. Айтулы бағдарламаның талаптары дәл бүгінгі жаңартылған бағдарламамыздың талаптарына сай келеді. Байқап көріңіздер:

1. Қазіргі мектеп оқушыларға догмалық шындықты үйретеді, солай тәрбиелеу жақсы дегеннің өзінде, баладан біреудің ойы мен еркіне тәуелді автомат жасайды. Жаңа мектеп өзін-өзі тәрбиелеу мен өздігінен білім алуды ұйымдастыру арқылы жаңа адамның негізін қалайды.

2. Қазіргі мектептегі оқу пәндерін балалар жаттанды оқиды. Жаңа мектептегі оқу, балаға біртіндеп өмірлік таным әдістерін меңгертіп, оны жетілдіреді.

3. Қазіргі мектеп кітапты оқу мен баланың ес-жадысына негізделеді, ол баланың көрнекілікті селқос қабылдауынан аса алмайды. Жаңа мектеп баланың белсенді логикалық ойлау жүйесін тәрбиелейді.

4. Қазіргі мектеп тілді шынайы өмірден алшақ оқытады. Жаңа мектеп – тілді шынайы өмірмен байланысты, сөздердің мағынасын түсіндіріп оқытады.

5. Қазіргі мектепте грамматикаға ерекше көңіл бөлінеді, бірақта оның пайдасы аз. Жаңа мектеп баланың логикалық ойын дамыту үшін қызықты грамматикалық материалдарды қолданады.

Қазақ тілін оқытуда грамматикамен емес мәтінмен жұмыс жасау жаңа бағдарламаның басты талабы болды. Сол кездегі Тележан оқулықтарында байқау әдісі былай қолданылады:

1.Оқып шығыңдар. Осы мақалада неше азат жол барлығын байқаңдар, мақаланың неше азат жолмен басталған бөлімдерінің мәніне зер салыңдар.

Бұдан кейін бір шағын әңгіменің мәтіні беріліп, оның қалай орындалатыны берілген.

2. Осы мақалада неше бөлім екенін тауып, әр бөлімнің суретін салыңдар. Суреттерінің астына атын жазыңдар. Мәселен: жұмысқа шыққан от арба, от арба жұмысшылары деген

сияқты. Қай кезде азатты жол жазылатын ережесін дәптерлеріңе жазыңдар. Тұтас текст берілер алдында тапсырма:

3. Мақаланы оқып шығыңдар. Ішіндегі ойын қысқартып жазыңдар. Онымызды мақаланың жоспары делік.

4. Мына жоспармен бірігіп мақала жазып көріңдер

Тіл-құралдан" кейінгі кітаптар да соңғы кезге шейін байқау әдісінің принципіне негізделіп құрылып келген болатын. Оқулықта «Бақылау әдісі деген әдіс, жоғарыда айтқанымыздай, орыс тілі әдістемесінде бір кезде өте зор орын алып келді. Грамматика оқыту жұмысы түгелімен байқауға айналып кетуге жақындап жүрді. Бұл принцип бойынша айтылатын ережеге балаларды өз беттерімен, өздерінің байқауы нәтижесінде жеткізу. Балалар өздері еңбектеніп, өздері зерттеп барып, құбылыстың сырын ашса деген пікір, әрине, теріс емес. Бірақ баланың елінен келетін нәрсе бар, келмейтін нәрсе бар. Өздігінен түсіне қалуға қиын соғатын құбылыстарды қанша "байқағанымен" ешнәрсе шықпайды, ақырында, баланың күші, уақыты далаға кетеді... барлық жұмыс баланың бір өзіне ғана жүктеліп, оқытушы жай ғана нұсқаушы ретінде қалмасын. Сондықтан, грамматика кітабында байқау элементі балаға алдын-ала түсінік берумен аралас келіп отырсын»-делінген[3,14,2013].

Алайда бұл бағдарлама өзінің нәтижесіз екендігін көрсете бастайды. Сондай-ақ, кеңес мұғалімдерінің көпшілігі дайын емес және шамадан тыс жүктелген ерте кеңес мектептерінде жаңашыл жоспарлар бойынша жұмыс істей алмады. Ұстаздар балаларға жүйелі білім мен дағды беруге үлгермеді. Нәтижесінде, олар оқуды аяқтаған кезде, ұлдар жазу мен оқуды әрең меңгерген және командаларға үйренгендіктен, өз бетінше әрекет ете алмайтын болды.

Ахмет Байтұрсынұлының 1926 ж. Жаңа мектеп журналының 5 номеріне ГУС бағдарламасын сынаған мақаласы жарияланды. Ол бұл бағдарлама мазмұнының қазақ мектептеріне келмейтіндігі туралы, ГУС программасының мазмұны қазақ тұрмысына тіпті үйлеспейді деуге сияды – деп түйін айтты. Осыған салыстырмалы түрде қазақ ағартушылары құрған бағдарлама жолдары: ГУС бекіткен бағдарламада Табиғат пен адам, Қоғам, Еңбек атты үш бөлім болса, қазақша бағдарламаға жаттығулар және мұғалімдерге арналған «Оқыту әдістері» атты тараулар енгізілді. [3,7,2013]

Осылайша, екі бағдарламаны салыстыра отырып, ол елдегі ағарту саласының мамандарын мектеп бағдарламасына арнайы бөлімдерді енгізу қажеттігін мектеп оқушыларын алған білімдерін тәжірбиеде қолдануға баулуды, олардың дағдылары мен іскерліктерін дамытуды қолға алуға үндейді.

1931 жылы шыққан «атаулар сөздігінде»: «Метод целых слов — бүтін сөз әдісі, Американский метод обучения грамоте — тұтас сөз әдісі» деп берілген.

Біздің қазақстанда ауыз бен қағаз бетінде әдісті қолданушылар көп таласады. Бірақ іс жүзінде дыбыс әдісі дәурен сүріп келеді. Телжан Шонанұлы дыбыс әдісі мен тұтас сөз әдісінің өзіндік ерекшіліктеріне тоқталып, қай әдіс қандай әліпбиге, қандай тілге ыңғайлы екеніне тоқталып өтеді. Ал қазақ тілін оқытуда көп қолданылатын осы екі әдістің ішіндегі дыбыс әдісі екеніне тоқталады. Бұл – ескі емлелі жұрттың шығарған, ескі емлелі жұрттардың қолданып отырған әдісі. Ағылшын, француз жұрттарының емлелері араб емлесі сыйақты ескі болады, ескі емлемен жазылған сөздің жазыуы мен оқыуы бір-біріне сәйкес болмайды. Мәселен, арабтар «тырқы» деп жазып, «тараққый» деп оқыйды. Ағылшын мен француз емлесі онан да сорақы: біз олардың емлесінше жазатын болсақ, «жой» деп жазып, «жұуа» деп оқыр едік. Ондай емлесі бар жұртқа дыбыстың құны шамалы. Сөзді сүгіретін жаттаумен танып оқыйды, әріп тек сүгірет мүшесінің орнына жүреді.

Қысқасы бұл әдіс діттеген мақсатына жете алмайтынын алаш азаматтары сол кездің өзінде ақ сынаған болатын. Мемлекеттік саясаттың өзгеруі мектеп пен білімге қатысты стратегиялық нұсқаулардың өзгеруіне әкеледі. Өйткені білім саласы адам айтқысыз жағдайда құлдырап кеткен еді. 1931 және 1932 жылдары ВЦСПС-тің «Бастауыш және ортамектеп» және «Бастауыш және орта мектептегі оқу жоспарлары мен режимі туралы».мектеп» бағдарламасында бағдарламаларды қайта қарау бойынша тікелей нұсқаулар болды. Бастауыш және орта мектептерге арналған бағдарламаларды балалардың ғылым негіздерін, фактілерді

білуі мен дұрыс сөйлеу, жазу, математикалық жаттығуларды және т.б. дағдыларын шынымен, берік және жүйелі түрде меңгеруін қамтамасыз ететіндей етіп қайта өңдеу ұсынылды. Әкімшілік шаралардың нәтижесінде білім беру мазмұнын қалыптастырудың негізгі тәсілдерін, әдістерін қайта қарау қажет деп табылып Кеңес мектебіндегі бұл инновациялық үдерістер тоқтатылды да мектеп қайтадан дәстүрлі «оқу мектебі» бейнесіне оралды.

Қорыта айтқанда бүгінгі білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Бұл жолда біз өткенннен сабақ алып, жаңаға сын көзбен қарауымыз қажет секілді. Өйткені жаңа деп отырған бағдарламамыз тәжірибеде болған, жарамсыздығын мойындатқан ескі бағдарлама болып отыр. Ендеше тарих сабақтарынан нәтиже шығарайық.

Әдебиеттер тізімі

1. Бекіш А.Ә. «Білім беру жүйесіндегі қазақ ұлттық мектебінің қалыптасуы мен дамуы» (1915-1941 жж. материалдар негізінде)/ Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, Талдықорған,2021
2. 2.Тележан Шонанұлы Бес томдық шығармалар жинағы, Алматы: – Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2015.
3. Байтұрсынұлы Ахмет Б 20 Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Елшежіре», – 2013
4. Шонанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: – Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2015.
5. Постановление ЦК ВКП(б) 25 августа 1931 г. «О начальной и средней школе». Сб. документов. 1917–1973 гг. М., 1973.
6. Постановление ЦК ВКП(б) от 4 июля 1936 года «О педологических извращениях в системе Наркомпросов» // Правда. № 183. 4 июля 1936.

METHODS OF APPROACHING DIALECTOLOGICAL WORD FORMATION

G.F. Mammadova,
PhD Student, Nasimi Institute of Linguistics,
Azerbaijan National Academy of Sciences
Lecturer, Department of Azerbaijani Linguistics,
Azerbaijan State Pedagogical University
Email: muxtarzadequlnar@gmail.com

Аңдатпа. Диалектологиялық сөз жасам әдістері қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі болып саналатын дериватологияның теориялық және практикалық аспектілерінде маңызды орын алады. Диалектілерде жасалған сөздер халық тілінің тірі көрінісі болумен қатар, тарихи тілдік қабаттарды да, жаңа сөзжасам үрдістерін де бейнелейді. Осы тұрғыдан алғанда диалектологиялық сөз жасамды зерттеуде синхронды, диахронды, құрылымдық-семантикалық, лингвомәдени әрі функционалдық-прагматикалық тәсілдерді өзара байланыста қолдану орынды деп есептеледі. Әрбір әдіс тіл жүйесіндегі сөз жасам процестерінің түрлі қырларын ашады: синхронды әдіс қазіргі диалектілердің деривациялық ерекшеліктерін айқындайды, диахронды әдіс тарихи дамудың кезеңдерін және көне форманттардың сабақтастығын анықтайды. Құрылымдық-семантикалық тәсіл сөзжасамдағы форма мен мазмұнның арақатынасын түсіндіреді, ал лингвомәдени әдіс диалект сөздердің ұлттық-мәдени семантикасын талдайды. Функционалдық-прагматикалық тәсіл диалект сөздердің коммуникативтік мақсаттарға, әлеуметтік жағдаяттарға және контекстік жағдайларға қатысты қолданысын зерттейді. Әдістердің тоғыса қолданылуы диалектологиялық сөз жасам жүйесін тұтас бағалауға, әдеби тілдің және ұлттық тілдің тарихи дамуына әсер ететін факторларды айқындауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: диалектологиялық сөз жасам, дериватология, синхронды және диахронды әдіс, құрылымдық-семантикалық талдау, лингвомәдени тәсіл, функционалдық-прагматикалық қыр, тарихи тіл білімі.

Abstract. Dialectological word formation methods are of great importance in the theoretical and practical aspects of modern derivatology as one of the current directions of linguistic science. Words formed in dialects, in addition to being a living manifestation of the vernacular, reflect both historical linguistic layers and new word formation trends. From this point of view, it is considered appropriate to apply synchronous, diachronic, structural-semantic, linguoculturological and functional-pragmatic approaches in interaction in the study of dialectological word formation. Each method reveals different aspects of word formation processes in the language system: the synchronous method identifies the derivational features of modern dialects, the diachronic method identifies the stages of historical development and the continuity of archaic formatives. The structural-semantic approach explains the relationship between form and content in word formation, and the linguoculturological method explains the national-cultural semantics of dialect words. The functional-pragmatic approach analyzes the use of dialect words in relation to communicative purposes, social moments and contextual situations. The integration of various methods allows us to evaluate the dialectological word formation system as a whole, to reveal factors that affect the development of both the literary language and the historical development of the national language.

Keywords: dialectological word formation, derivatology, synchronous and diachronic method, structural-semantic analysis, linguoculturological approach, functional-pragmatic aspect, historical linguistics.

Introduction

The dynamic development of the language system, especially the processes of word formation observed in the vernacular, is one of the main indicators determining the trajectory of national, cultural, historical and social development of each language. In modern linguistics, word formation is evaluated not only as a morphological and lexical phenomenon, but also as a multifaceted process reflecting the internal regularities of the language, its historical memory and national-cultural identity. In this regard, dialectal word formation is of particular importance as the natural laboratory of the language system, that is, as the most vivid and original manifestation of the natural derivational processes taking place in the vernacular.

The internal development of the word-forming fragment of the dialect system is determined, in particular, by the nature and interaction of the morphemes included in certain lexical units. It is very useful in linguistic studies of literary and dialect morphemes.

At this stage of the development of modern scientific thought, both national and foreign linguistics have ceased to be limited to the description of linguistic phenomena within the framework of the internal system: not only the main linguistic categories and processes are now being reconsidered, but also the methods of their study. The structural description of the language is gradually being replaced by its cognitively oriented explanation, which requires new approaches to the analysis of word-forming units.

It is known that any dialect has its own unique structural, functional, and developmental characteristics. Unlike the literary language, the uniqueness of the dialect system is manifested at all its levels, including the word-forming system.

The main principles of literary and dialectological derivatology are explained in detail in the works of L.A.Araeva, O.I.Blinova, V.V.Vinogradov, G.O.Vinokur, K.A.Vlasova, O.G.Gecova, E.A.Zemskaya, L.Ya.Kostyuchuk, E.S.Kubryakova, V.V.Lopatin, V.I.Maksimov, I.G.Miloslavsky, A.I.Moiseyev, N.G.Nenilina, M.A.Osadchiy, Yu.V.Otkupshchikov, E.M.Panteleeva, A.R.Popova, P.A.Semenova, F.P.Sorokoletov, M.D.Stepanova, A.N.Tikhonov, E.N.Shabrova and other scholars.

According to O.N.Trubachev, the internal development of any lexical unit can be understood only by paying attention to the root and suffixal morphemes [6, p.67].

Comparison of literary and dialectological systems allows us to observe the development of semantics, analyze the degree of productivity of any affix, determine the grammatical features of the word, and feel the peculiarities of the dialect carrier's worldview and language landscape [9, p.102].

Lexical units formed in dialects combine not only the linguistic phenomena of a limited geographical area, but also the stages of historical development of the language, archaic layers, ethnolinguistic features and socio-cultural concepts. They carry a deep cultural code regarding the people's way of life, traditions, beliefs and way of thinking. For this reason, dialectological word formation is considered an indispensable source in terms of understanding the general system of the language, the laws of historical development and cultural semantics. Through dialects, not only the

synchronous state of the language is revealed, but also its past stages, transformation tendencies and directions of semantic change.

From a historical perspective, the process of word formation in dialects has a multilayered and complex nature. In this process, the preservation of ancient formatives and the emergence of new morphological models can be observed simultaneously. For example, in Turkic languages, the acquisition of new semantic meanings by formatives in the modern language system and their contextual expansion are vivid manifestations of this multilayeredness. Such facts prove that dialectological derivation processes are not static but dynamic systems, and that the mechanisms of language development manifest themselves in dialectal environments in a more flexible and creative manner.

From this point of view, the purpose of studying dialectological word formation is not only the record and classification of new word forms, but also the explanation of the principles of the formation of these forms, the mechanisms of semantic development and their functional-cultural role. The proper selection of methodological approaches to dialectological word formation and their integration allows for a more comprehensive understanding of the historical, structural and cultural nature of language [3, p. 97].

The main methodological directions of modern derivatology in the study of dialectological word formation have been identified. Each of these directions completes the overall view by studying different levels of the language:

1. **Synchronic method** – identifies word formation models, formative systems, and semantic expansion trends that are actively used in dialects in the modern era. This method reveals the current lexical dynamics of dialects and the creative potential in the language system.

2. **Diachronic method** – studies the historical development of the language, the traces of archaic morphological elements in modern dialects, and the stages of transformation of these elements. From a historical-linguistic point of view, this method shows that dialects are the carriers of the initial structural stages of the language.

3. **Structural-semantic method** – studies the interaction between form and content in word formation, the semantic development of the morphological model, and, consequently, the distinctive semantic features of the newly formed lexical units.

4. **Linguocultural method** – explains the cultural layers of meaning of dialect words, worldview of people, national values, and mental stereotypes through linguistic facts. This method proves that dialectisms function not merely as lexical one, but also as a culturally symbolic system.

5. **Functional-pragmatic method** – examines how and for what purposes dialect words are used in a socio-domestic context, in the process of communication, and among different social groups. Thus, this method reveals the communicative value of dialect words and their role as a means of social identification.

6. **Cognitive modeling method** – The cognitive modeling method, i.e., the study of derivational and word-formation units – both simple and complex forms – at the cognitive level has gained particular importance. These units act as the main elements that constituting the overall system of word formation of the Azerbaijani language. Applying of the method in is based on the propositional-frame approach, i.e., cognitive structural models in the analysis of derivational semantics.

Modern linguists and researchers working in the field of derivatology [4; 5] have primarily focused on identifying and describing the cognitive properties of derivative nouns.

The analysis of these studies shows that a stable scientific tradition has been formed in the direction of studying the substantive lexicon of the literary language and folk dialects. Researcher T.I.Vendina writes about this that *"word formation allows us to understand which elements of extralinguistic reality are marked and by what derivational means, as well as, why they are preserved in consciousness; because the selection of any object as a subject of derivation indicates its importance for the language users"* [7, p. 9].

The application of these methods in interaction makes it possible to scientifically substantiate the multilayered nature, systematic character of dialectological word formation and its role in the

formation of the literary language. Dialects, in addition to preserving the historical memory of the language, represent a living and productive language space that creates the basis for the emergence of new linguistic phenomena. In this regard, a comprehensive approach to dialectological word formation serves to understand the evolution of the language, its national-cultural code and the language creativity of the people in an integrated system.

Dialectological word formation is one of the promising directions of scientific research. The range of problems faced by researchers in this direction is constantly expanding. It is undeniable that "word formation is essentially historical", therefore, in understanding the essence of word formation relations, in analyzing derivational processes and in studying word formation types, only a synchronic approach cannot create a sufficiently complete picture and cannot fully illuminate the essence of the phenomena. A complex analysis of active word formation processes and a comprehensive study of word formation models necessitates recourse to historical, especially dialectological material. It is clear that such an approach to the facts of word formation will significantly expand the scope of research problems and bring us closer to the solution of general-theoretical issues that have not been covered by linguists so far. We believe that the results of studying many facts about the evolution of word formation methods in the history of the Azerbaijani language will be more reliable with the involvement of word formation materials in the dialects of the Azerbaijani language, because dialects, on the one hand, are a form in which many ancient facts are preserved, and on the other hand, they are the area least exposed to the influence of various linguistic elements in the history of language development. Therefore, it is appropriate and necessary to single out the historical word formation of dialects as an independent direction of modern derivation.

It cannot be said that dialectological word formation has remained completely outside the scope of research interests. However, as early as 1953, L.N.Bulatova warned that "*the focus of researchers is mainly on the issues of word formation of the literary language, the history of individual categories of word formation is little studied, and word formation in dialects remains almost completely undeveloped, which, of course, has a negative impact on the study of word formation in the literary language*" [4, p. 106]. Over the past fifty years, numerous studies have appeared devoted to the issues of dialectological word formation in both synchronous and diachronic aspects. However, it should be acknowledged that these studies are mainly of a specialized nature, they do not address general theoretical issues. Therefore, we encounter a clear fact: dialect word formation today is in a scattered state, there is no single concept, the specifics of dialect word formation problems and their differences from the word formation issues of the national language are not clearly defined, very often the relationship of dialect word formation facts to the existing word formation system in the spoken language, whether they are included in this system, or whether they are lexicalized, is not taken into account. In addition, a number of important theoretical problems observed in dialectological word formation and awaiting solution at the stage of modern linguistics necessitate general-theoretical, generalizing research.

One of the main problems of dialect word formation within the category of nouns is the issue of the inclusion of suffixal formatives in the process of dialect word formation and their functionalization there. The priority given to this issue is not accidental, since in the historical word formation of nouns the main focus has been directed toward the interaction and functional characteristics of various word formation elements from a genetic point of view. Also, the inclusion of the mentioned formatives in the list of dialect word formation types seems unexpected against the background of existing stable views on their stylistic affiliation and origin. Researchers studying the history of the Azerbaijani language consider these formatives to be of common Turkic origin.

It should be noted that in the word formation system of the Azerbaijani language, there have been two semantic centers since ancient times: words denoting names and lexical units carrying the meaning of action. All other names are derived from them. In the analyzed material, both centers are expressed in different forms in dialects, but they all have certain connotations.

However, the relationship between the word formation process and the formation of the world language landscape model still remains insufficiently studied issue. This is especially relevant in terms of studying lexical units used in dialects. At the same time, the field of dialectal verb word

formation is considered one of the peripheral directions of derivatology, remaining outside the focus of researchers. One of the reasons for this is that, until now, cognitive analysis methods have usually been applied to words denoting names and actions, which has not allowed for the identification of intrasystemic relations or for achieving a typological description of dialects.

The importance and necessity of typological description in modeling the dialectological word formation system has been scientifically substantiated for a long time [1; 9], but this approach has not yet found consistent practical application. In the words of L.A.Araeva, "*the typological description of dialect zones using the methods of macromodeling and intersystem complementarity allows us to identify the common and distinctive features of dialects at the word formation level*" [1, p. 193].

The selection of Western Azerbaijani dialects as research material aligns with the priority of the explanatory principle in modern linguistics and is justified by a number of reasons:

1. Dialect systems possess their own specific derivational methods, derivational meanings, and the features of the functioning of word-formation models.

2. Word formation processes have developed unevenly across different regions.

3. Due to the lack of normative codification, word formation tendencies that are limited in the literary language are more fully realized in dialects; this helps to understand the directions of development of the literary language.

4. The special importance of communicative and categorization functions in dialectological speech indicates the role of word formation in the objectification of human knowledge and values about the world through language.

Thus, dialectological material allows us to understand more deeply the semantic nature of substantive and verbal-derived lexicon, to identify the cognitive structures (propositions and frames) behind them, to trace the categorization of the world through word formation, and to describe the conceptual worldview of dialect speakers by linking them to regional factors.

The level of word formation is an important mechanism that provides a conceptual interpretation of reality. The units formed here (whether simple or complex) embody the ways of processing, storing and transmitting culturally significant information. This information is anthropocentric in nature, since it reflects knowledge about people's lifestyle, rules of behavior and values.

The expansion of the scope of the study and the inclusion of verbal derivational lexicon are due to two factors: on the one hand, the goal of comprehensive modeling of the dialectological word formation system, and on the other hand, the semantic characteristics of derivatives belonging to different parts of speech.

The derivational semantics of substantive and verbal derivatives is related to their categorical semantics: nouns reflect reality in a static form, while verbs reflect reality in a dynamic form. This, accordingly, leads to differences in the semantic capacity and lexico-derivative meanings of both subsystems in terms of quantity and variety.

Determining the semantic boundaries of these subsystems through propositional-frame modelling will allow us to reveal the ways dialect speakers perceive the world through nominal and verbal derivatives. This will be carried out on the basis of material from various dialect zones.

The issue of a methodological approach to dialectological word formation, as one of the most relevant directions of modern linguistics, as it provides wide opportunities for studying the language on systemic, historical, and cultural levels. The process of word formation observed in dialects acts not only as a linguistic phenomenon, but also as a form of embodiment of the people's way of thinking, national-cultural identity and historical memory at the linguistic level. For this reason, the study of dialectal derivation processes requires a complex, multidisciplinary approach rather than being limited to the morphological or lexical level.

The integration of different methods – synchronic, diachronic, structural-semantic, linguocultural, and functional-pragmatic approaches – allows for clarifying both the mechanism of dialectological word-formation systems and their semantic and functional potential. The synchronic method reveals the lexical-semantic dynamics of modern dialects, while the diachronic method makes it possible to trace the influence of ancient word formation models preserved in dialects on the modern

language. The structural-semantic approach identifies the connections between the internal structure of dialect words and their semantic development, whereas the linguocultural method analyses their cultural semantics linked to everyday life, beliefs, and moral values of the people. The functional-pragmatic aspect examines the use of dialectal units in accordance with communicative purposes within social and everyday contexts, thus determining their role in living language practice.

Studies of dialectal word formation show that the vernacular is one of the main sources of word formation of the literary language. Archaic formatives, old derivational models and semantic innovations preserved in dialects play the role of a bridge connecting different stages of the historical development of the language. In this regard, dialectal word formation is of particular significance both from a historical-etymological and cultural-linguistic point of view.

Thus, a methodological approach to dialectal word formation serves to understand not only the structural level of the language system but also its social, psychological, and cultural foundation. Limiting the analysis solely to formal morphological aspects does not allow full coverage of the complex nature of this field. On the contrary, the consideration of social and historical factors, cultural context, and folk worldview provides a deeper and more realistic picture of dialectal derivation processes. Dialects, as a living laboratory of the language, reveal the creative potential of the national language, its ability for dynamic transformation, and the originality of the people's linguistic thinking.

Consequently, a comprehensive and scientifically grounded approach to dialectological word formation has great scholarly and practical significance for understanding the structural-semantic development of the national language, its historical roots, and cultural code. Systematic research conducted in this direction will contribute to a deeper understanding of the internal regularities of the language, the preservation of its rich lexical potential, and the emergence of new theoretical approaches in modern linguistics.

References:

1. Araeva, L. A. The Word-Formation Type as a Semantic Microsystem: Suffixal Substantives (based on Russian dialects). Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 1994. 223 p.

2. Azizov, E. Historical Dialectology of the Azerbaijani Language: The Formation and Development of the Dialect System. Baku: Baku University Publishing House, 1999, 352 p.

3. Boikova, Elizaveta Vladislavovna. Dialect Word Formation and Its Study at University: Based on Material of Concrete and Collective Nouns in the Dialects of the Oryol Region. Scientific Notes of Oryol State University, No. 4 (101), 2023.

4. Bulatova, L. N. Russian Dialectology. Moscow: Nauka, 1964. 306 p.

5. Mahmudova, G. Word Formation. Baku: Science and Education, 2025, 180 p.

6. Trubachev, O. N. Etymological Research and Lexical Semantics // Principles and Methods of Semantic Research. Moscow, 1976.

7. Vendina, T. I. The Russian Linguistic Landscape of the World Through the Prism of Word Formation (Macrocosm). Moscow: Indrik, 1998. 236 p.

8. Yantsenetskaya, M. N. Units of Comparative Description of Literary and Dialect Word Formation // Comparative Study of Word Formation in Slavic Languages. Moscow: Nauka, 1987. Pp. 265–269.

9. Zubova, Zh. A. Russian Philology within the Master's Program at Oryol State University named after I. S. Turgenev. Scientific Notes of Oryol State University. 2019. No. 1. p. 101–103.

THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL OPPORTUNITIES OF USING GRAPHIC ORGANIZERS IN MOTHER TONGUE EDUCATION

Y.I.Nabijanov,
PhD in Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor,
University of Business and Science, Namangan, Uzbekistan.
yusufxonnabijanov@gmail.com

Аннотация. Мақалада ана тілі оқытуында графикалық органайзерлерді пайдаланудың теориялық негіздері мен практикалық мүмкіндіктері талданады. Графикалық органайзерлердің когнитивтік психология мен мәнді оқыту теориясындағы орны, сондай-ақ олардың «Т-кесте» және «Топтастыру» түрлері арқылы ана тілі сабақтарында лексикалық-грамматикалық материалды меңгертудегі тиімділігі көрсетілген. Практикалық мысалдар 6–7-сынып «Ана тілі» оқулықтарының материалы негізінде берілген. Сонымен қатар графикалық органайзерлердің жоғары білім беруде интербелсенді әдіс ретінде қолданылуы да қарастырылған.

Тірек сөздер: графикалық органайзер, ана тілі оқытуы, визуал құралдар, Т-кесте, топтастыру, когнитивтік психология, мәнді оқыту, логикалық ойлау, интербелсенді әдістер.

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations and practical opportunities of using graphic organizers in mother tongue education. The role of graphic organizers within cognitive psychology and meaningful learning theory is examined, and their effectiveness in mastering lexical-grammatical material in mother tongue lessons through such types as the “T-chart” and “Categorization” is demonstrated. Practical examples are provided based on materials from 6th–7th grade Mother Tongue textbooks. Additionally, the application of graphic organizers as interactive methods in higher education is also highlighted.

Keywords: graphic organizer, mother tongue education, visual tools, T-chart, categorization, cognitive psychology, meaningful learning, logical thinking, interactive methods.

Graphic organizers (a term borrowed from English, spelled as “graphic organizers”) are diagrams, schemes, tables, and other visual tools that help represent, analyze, and retain information in a visual structured form. They play a significant role in organizing students’ thinking processes, simplifying complex concepts, and logically connecting pieces of knowledge.

The role of graphic organizers in education began to be widely studied in the second half of the 20th century, particularly within the framework of cognitive psychology and constructivist educational theory. David Ausubel, in his meaningful learning theory, emphasized the importance of graphic organizers in linking new knowledge to prior experience.

Cognitive psychology is a branch of psychology that scientifically studies cognitive processes and explains the processes occurring in human consciousness through visual modeling. Graphic organizers can be designed in various forms. Above all, we must remember that graphic organizers are “visual representations.” As defined in the literature, “A graphic organizer is a visual framework used to represent a concept or topic by logically arranging knowledge and understandings about the topic with the help of labels” [4, 2].

Moreover, the correct use of graphic organizers can significantly reduce the time required for both teachers and students to achieve the objectives of a reading lesson [4, 4]. Of course, the selected graphic organizers must be relevant to the lesson topic and appropriately applied by the teacher. The teacher must know the topic in advance, and the application also depends on the learners’ cognitive abilities and literacy level.

The “T-chart” graphic organizer is frequently used to compare and contrast objects and phenomena. It is particularly noted that “the T-chart is a universal graphic organizer for recording data and dual responses (‘yes’–‘no’, ‘for’–‘against’) or comparison results on other grounds during discussions” [3, 175].

Practical Example: Using the T-Chart Graphic Organizer Based on the task on page 75 of the 6th-grade Mother Tongue textbook [1, 75], the following steps were carried out to identify similarities between words and their corresponding figurative expressions:

1. Words and their corresponding figurative expressions provided in the textbook were paired.
2. Colored markers were used to visually highlight the similarities.

As a result, the graphic representation shown in Figure 1 was obtained.

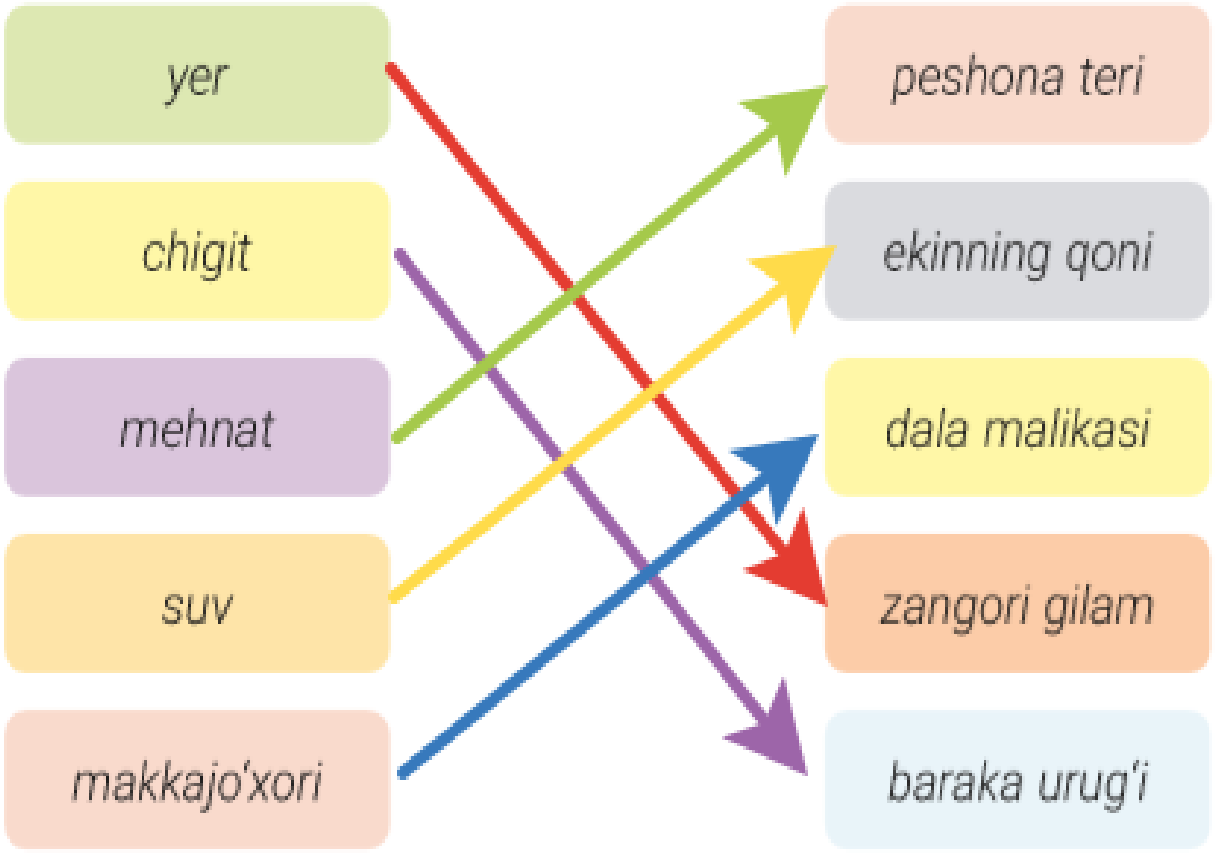

Figure 1. Stage 1 of forming the "T-chart" graphic organizer

In the next stage, the "T-chart" graphic organizer was applied to compare the differences between the previously identified words and their figurative expressions. The chart was constructed by dividing it into two columns:

- left column – word form and its properties;
- right column – figurative expression and its properties.

The respective differences were entered into each row in a short and precise manner. The chart was prepared in digital format using the Wondershare EdrawMax software (Figure 2).

Figure 2. T-chart graphic organizer showing the differences between words and their corresponding figurative expressions (created with Wondershare EdrawMax)

Figure 2. The resulting "T-chart" graphic organizer.

Through the application of the T-chart, the following characteristics were observed:

1. Its visual appearance resembles a table or two-column layout.
2. It is particularly effective when the topic under study needs to be analyzed from two distinct perspectives or categories.
3. T-charts can be easily completed individually or in pairs using ordinary paper.
4. It significantly facilitates the formulation of a final conclusion based on comparison.

In the 7th-grade Mother Tongue textbook, on page 27, students are assigned a task based on an audio text: to read the provided sentences, identify the pronouns that express the meanings of collection/gathering and separation/exclusion, and record them accordingly [2, p. 27].

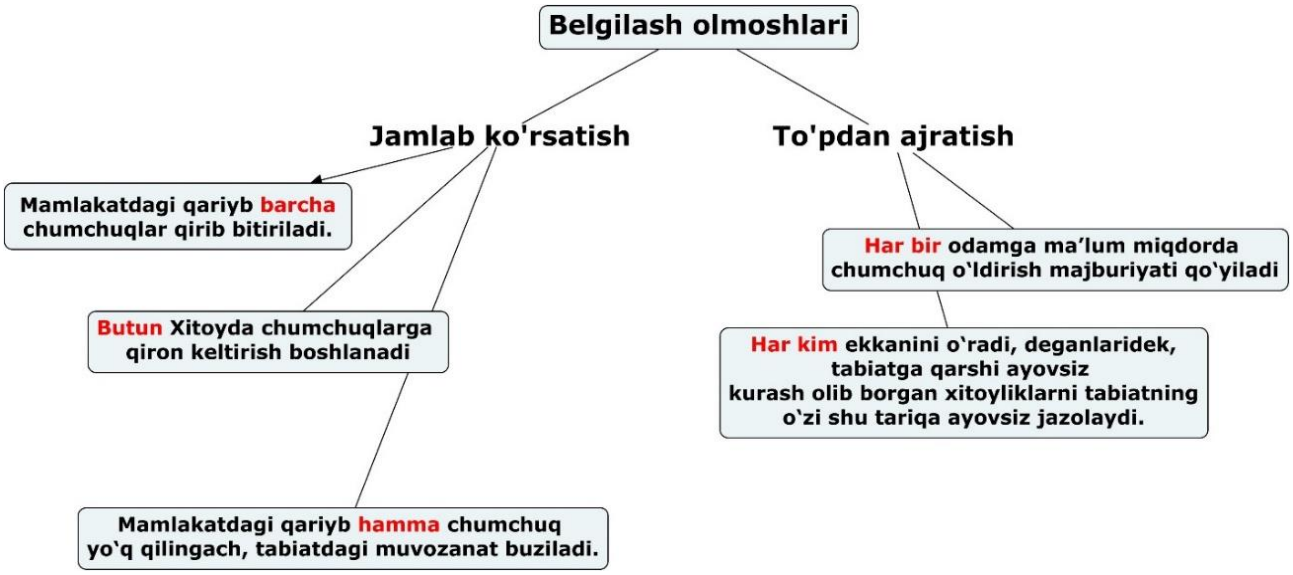

Figure 3. "Categorization" graphic organizer.

The table above was created as an illustrative example using pronouns that perform two main functions: expressing collective/gathering meaning and expressing separation/exclusion from a group or whole. This table serves as a clear example of the "Categorization" graphic organizer (see Figure 3).

Subsequently, the sentences highlighted in the text were also incorporated into the organizer. Through this process, several forms of categorization were observed, leading to the following conclusions regarding what students can achieve:

1. Students are able to construct a structured representation of knowledge that has its own distinctive organization.
2. By directly transferring thoughts reflected in the mind onto paper, the organizer helps develop students' logical and critical thinking.
3. This graphic organizer can be systematically employed as a teaching method during lessons, thereby increasing student engagement and activity.
4. As a result of comparisons and analyses, students become capable of formulating coherent and well-founded conclusions.

In the spiritual-educational and scientific-methodological journal "Education, Science and Innovation," intended for higher education institutions, numerous valuable articles on graphic organizers can also be found. For instance, in issue 3 of 2015, on page 71, an article by F. Karimov, a lecturer at Tashkent Financial Institute, titled "Using Interactive Methods in Physical Education Classes" [5, pp. 71–74] emphasizes the necessity of employing "Cluster," "Venn Diagram," "Pyramid," and "Fishbone" organizers [5, p. 71] to varying degrees when conducting lectures, seminars, and practical sessions in higher education in order to address specific problems–although they are not explicitly named "graphic organizers." The author primarily focuses on their nature as interactive methods.

Graphic organizers (particularly the "T-chart" and "Categorization" types) represent an effective tool for deepening the mastery of lexical-grammatical material in mother tongue lessons, developing students' logical-analytical thinking, and enhancing overall lesson effectiveness. They can be successfully applied not only in general secondary schools but also in higher education, becoming an integral component of modern pedagogical technologies.

References:

1. Azimova I., Mavlonova K va boshq. Ona tili: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.

2. Azimova I., Mavlonova K va boshq. Ona tili: umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
3. Авлаев О.У., Жўраева С.Н., Мирзаева С.Р. Таълим методлари: ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Наврўз, 2017. – 208 б.
4. Hoang Tang Duc. Graphic organizers – effective tools for teaching reading skills. – Vietnam. –P. 3.
5. Каримов Ф.Х. Жисмоний тарбия машғулотларида интерфаол усуллардан фойдаланиш // Ta’lim, fan va innovatsiya. 2015/3-son. – 100 б.

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING AND UPBRINGING: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

G.Seidova,
Kirish Polytechnic College English language teacher
Kirish, Leningrad region.
gseidova@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі білім беру жүйесінде оқыту мен тәрбиелеу үдерістеріндегі заманауи педагогикалық технологиялардың рөлі қарастырылады. Технологияның қарқынды дамуы, цифрландырудың артуы және білім алушыға бағытталған оқытудың қалыптасуы дәстүрлі педагогикалық модельдерді түбегейлі өзгертті, сондай-ақ академиялық жетістіктер мен тұлғалық дамуды арттыруға бағытталған жаңа құралдарды енгізді. Зерттеуде цифрлық білім беру ортасы, интерактивті платформалар, құзыреттілікке негізделген құралдар және қалыптастырушы бағалау технологиялары сияқты негізгі педагогикалық тәсілдер талданып, олардың студенттердің танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуына әсері бағаланады. Сонымен қатар, педагогтардың алдында тұрған негізгі қиындықтар – цифрлық теңсіздік, мұғалімдердің жеткіліксіз дайындық деңгейі және тұлғалар арасындағы тікелей қарым-қатынастың азаю қаупі – ерекше назарға алынады. Мақалада педагогикалық технологияларды тиімді енгізу инновацияны педагогикалық этикамен және гуманистік құндылықтармен үйлестіруді қажет ететінін атап өтеді. Зерттеу нәтижелері оқыту сапасын арттыруға, тәрбиелік компоненттерді күшейтуге және XXI ғасырдағы педагогикалық дамудың тұрақтылығын қамтамасыз етуге қатысты маңызды көзқарастар ұсынады.

Тірек сөздер: педагогикалық технологиялар, оқыту әдістері, тәрбие, цифрлық оқу құралдары, инновациялық білім беру, білім алушыға бағытталған амал.

Abstract. This paper examines the role of modern pedagogical technologies in the processes of teaching and upbringing within contemporary educational systems. Rapid technological development, increasing digitalization, and the shift toward student-centered learning have transformed traditional pedagogical models and introduced new tools aimed at enhancing both academic achievement and personal development. The study analyzes key technological approaches–such as digital learning environments, interactive platforms, competency-based tools, and formative assessment technologies–and evaluates their impact on students’ cognitive, emotional, and social growth. Special attention is given to the challenges educators face, including digital inequality, insufficient teacher training, and the risks of reduced interpersonal communication. The paper argues that effective integration of pedagogical technologies requires a balanced approach that combines innovation with pedagogical ethics and humanistic values. The findings provide perspectives for improving teaching quality, strengthening upbringing components, and ensuring sustainable pedagogical development in the 21st century.

Keywords: pedagogical technologies, teaching methods, upbringing, digital learning tools, innovative education, student-centered approach.

Introduction

The rapid development of information and communication technologies has significantly transformed contemporary education, reshaping both teaching and upbringing processes. Pedagogical technologies–understood as systematic methods, digital tools, and instructional strategies–have become essential components of modern learning environments. They not only support cognitive development but also influence the moral, emotional, and social upbringing of students. As education systems worldwide move toward more personalized and student-centered approaches, technology integration plays a crucial role in ensuring educational effectiveness, accessibility, and sustainability.

However, despite their undeniable benefits, pedagogical technologies introduce new challenges. Issues such as digital inequality, insufficient teacher training, psychological overload, and risks of decreasing human interaction create difficulties in fully realizing the pedagogical potential of digital tools. Therefore, a comprehensive understanding of both the opportunities and limitations of pedagogical technologies is necessary to develop a balanced and human-centered approach to teaching and upbringing in the 21st century.

This paper explores the main types of pedagogical technologies, analyzes their impact on educational and developmental outcomes, and discusses the key challenges and future perspectives associated with their implementation.

1. The Concept of Pedagogical Technologies

Pedagogical technologies represent a structured system of methods, strategies, and tools aimed at optimizing teaching and upbringing processes. According to contemporary researchers, pedagogical technologies are not limited to digital instruments; they also include well-designed pedagogical models, instructional algorithms, learner-centered frameworks, and assessment mechanisms [13, p.42]. Their primary function is to ensure that the teaching and upbringing objectives are achieved efficiently, consistently, and in alignment with modern educational standards.

In educational practice, pedagogical technologies encompass several interconnected components:

- a clear pedagogical goal,
- a sequence of planned actions,
- appropriate methodological tools,
- monitoring and feedback mechanisms, and
- evaluation of outcomes.

This systematic structure distinguishes pedagogical technologies from traditional, intuition-based teaching approaches. As noted by Brown [1, p. 115], pedagogical technologies create predictable learning conditions that can be replicated and modified depending on learners' needs.

Furthermore, pedagogical technologies integrate pedagogical science with psychology, communication studies, and digital innovation. For example, constructivist learning technologies emphasize active involvement and problem-solving; communicative technologies develop interaction and cooperation; while digital technologies expand access to information and enable differentiated instruction.

Thus, pedagogical technologies form a multi-dimensional system that ensures not only the acquisition of knowledge and skills but also moral, emotional, and social development–core elements of upbringing.

2. Digital and Interactive Technologies in Teaching and Upbringing

The digitalization of education has significantly expanded the pedagogical toolkit available to teachers and students. Digital and interactive technologies contribute to the development of cognitive abilities, communication skills, creativity, and self-regulation. Their application in upbringing also enhances social interaction, moral decision-making, and responsible digital behavior.

2.1. Digital Learning Platforms

Learning Management Systems (LMS), such as Google Classroom, Moodle, and Microsoft Teams, create structured learning environments where teachers can distribute content, manage assignments, track progress, and provide instant feedback. According to Patel [10, p. 67], LMS platforms promote learner autonomy and enable teachers to diversify instructional strategies.

Digital platforms also facilitate formative assessment through quizzes, automated tests, and adaptive learning tools. These systems can adjust the complexity of tasks based on student responses, thereby supporting individualized learning pathways.

2.2. Interactive Multimedia Tools

Interactive multimedia–videos, animations, simulations, virtual laboratories–plays an important role in increasing student engagement and motivation. Multimedia technologies appeal to multiple sensory channels, helping learners visualize complex phenomena and develop critical

thinking skills. Heinich et al. [3, p. 54] highlight that when multimedia resources are integrated into the lesson structure, they enhance both comprehension and retention of information.

In upbringing, multimedia tools can present ethical dilemmas, social scenarios, and behavioral models, supporting the development of empathy, cooperation, and moral reasoning.

2.3. Communication and Collaboration Technologies

Digital tools such as discussion forums, collaborative documents, online debate platforms, and virtual classrooms create opportunities for active communication and peer collaboration. These technologies encourage dialogue, teamwork, and decision-making – key elements of the upbringing process.

As noted by Johnson [6, p. 29], communication technologies shift the teacher's role from information transmitter to facilitator of interaction, fostering a supportive and dialogic learning environment.

3. Pedagogical Technologies and Upbringing: Social, Emotional, and Moral Dimensions

The upbringing component of education–responsible for shaping students' values, emotional intelligence, social behavior, and moral worldview–is deeply influenced by the integration of pedagogical technologies. Modern technologies provide tools not only for transmitting knowledge but also for supporting students' personal development and socio-emotional growth.

3.1. Social Development and Cooperative Learning Technologies

Cooperative learning platforms, interactive groups, and team-based digital tools create conditions for collective problem-solving, mutual support, and shared responsibility. These technologies strengthen students' communication skills, promote tolerance, and encourage constructive dialogue.

According to Vygotsky's sociocultural theory, social interaction plays a crucial role in cognitive and moral development. Digital collaborative environments extend opportunities for such interaction by enabling students to work together regardless of physical location [7, 2020, p. 88].

3.2. Emotional and Psychological Support through Pedagogical Technologies

Modern educational technologies include modules designed to monitor students' emotional well-being, stress levels, and engagement. Digital feedback tools help teachers identify difficulties early and provide timely support.

Gamified learning technologies also contribute to emotional development by increasing motivation, perseverance, and self-regulation. As stated by Meyer [8, p. 103], gamification encourages students to take responsibility for their progress and fosters positive emotional experiences.

3.3. Moral and Ethical Upbringing in Technology-Rich Environments

Pedagogical technologies can be used to present moral dilemmas, simulate real-life ethical situations, and develop digital citizenship skills. Virtual scenarios and case studies encourage students to practice decision-making, reflect on consequences, and build moral reasoning.

At the same time, experts emphasize that technology cannot replace humanistic values; instead, it should serve as a supportive framework that strengthens ethical education rather than substituting it [11, 2022, p. 47].

4. Challenges in Implementing Pedagogical Technologies

While pedagogical technologies offer significant advantages, their effective implementation is often hindered by structural, psychological, methodological, and ethical challenges. Understanding these barriers is essential for developing sustainable educational strategies.

4.1. Digital Inequality and Limited Access

One of the most critical challenges is unequal access to digital resources. Students from low-income families or rural areas may lack devices, stable internet, or appropriate learning environments.

According to UNESCO [15, p. 12], digital inequality directly influences academic achievement and widens the educational gap between different social groups. Schools must ensure equitable access to technological tools to guarantee inclusive education.

4.2. Insufficient Teacher Training

Many educators lack the necessary digital competence to integrate pedagogical technologies effectively. Traditional teacher education programs often provide limited training in digital pedagogy, leaving teachers unprepared for technology-based instruction.

Brown & Larson [2, p. 63] argue that without systematic professional development, even advanced technologies cannot produce desired learning outcomes.

4.3. Psychological Overload and Reduced Human Interaction

Prolonged screen time, information overload, and multitasking can create stress, fatigue, and reduced concentration in students. Furthermore, excessive reliance on technology risks diminishing emotional communication, empathy, and face-to-face interaction.

Humanistic educators warn that upbringing requires direct teacher–student contact, which cannot be fully substituted by digital tools [5, 2022, p. 51].

4.4. Methodological Difficulties and Fragmented Learning

Some technologies encourage superficial engagement or fragmented attention if they are not pedagogically framed. Poorly designed multimedia materials or unstructured digital tasks may distract students rather than support learning.

As noted by Miller [9, p. 78], technology must align with pedagogical goals; otherwise, it becomes an obstacle instead of a resource.

4.5. Ethical Issues and Data Security

The use of digital tools involves the collection of personal data, raising concerns about privacy, control, and security. Schools must develop ethical guidelines to protect students' information and ensure responsible digital behavior.

5. Perspectives for the Future: Towards Human-Centered Pedagogical Technologies

The future of pedagogical technologies lies in creating balanced, human-centered models that combine innovation with the fundamental values of education. As societies continue to evolve, educational systems must adapt technological tools not only to meet academic standards but also to cultivate emotionally mature, socially responsible, and ethically aware individuals.

5.1. Integration of Artificial Intelligence in Personalized Learning

Artificial Intelligence (AI) is expected to play a transformative role in future education. AI-based systems can analyze learning patterns, identify student needs, and generate personalized recommendations. According to Hwang [4, p. 92], AI enhances individualized instruction by tailoring content difficulty and providing real-time feedback.

However, while AI offers new opportunities, it is essential to ensure pedagogical oversight to prevent over-automation and preserve the human dimension of teaching.

5.2. Strengthening the Upbringing Component in Technological Environments

The upbringing mission of schools–fostering values, empathy, responsibility, and citizenship–gains new significance in a digital world. Future pedagogical technologies should integrate socio-emotional learning tools, digital ethics modules, and interactive moral education scenarios.

V.Petrov [12, p. 106] emphasizes that combining digital innovation with traditional moral education principles ensures holistic personal development.

5.3. Development of Teacher Digital Competence

The effectiveness of modern technologies depends largely on teachers. Therefore, continuous professional development programs must be introduced to strengthen digital literacy, methodological skills, and ethical awareness.

Teachers of the future should be able to design interactive lessons, manage digital platforms, interpret learning analytics, and create psychologically safe online learning spaces.

5.4. Hybrid and Flexible Learning Models

Post-pandemic education has demonstrated the importance of flexible learning models that combine traditional classroom instruction with digital formats. Hybrid learning supports deeper engagement, extends learning beyond classroom walls, and enables inclusive access.

Future pedagogical technologies will likely focus on developing flexible platforms that allow students to learn at their own pace while maintaining meaningful teacher–student interaction.

5.5. Ethical and Humanistic Foundations

Human-centered design must remain at the core of technological integration. Educational technologies should prioritize respect for human dignity, mental well-being, equality, and intercultural understanding.

As Sorokin [14, p. 58] notes, technological progress in education must always be guided by humanistic values to prevent dehumanization and preserve the essential moral purpose of upbringing.

Conclusion

Pedagogical technologies have become an integral part of contemporary education, reshaping both teaching and upbringing processes. They provide powerful tools for enhancing learning motivation, supporting individual progress, and developing essential competencies for the 21st century. Digital platforms, interactive multimedia, and collaborative technologies contribute not only to academic achievement but also to students' social, emotional, and moral development.

At the same time, the integration of pedagogical technologies presents a number of challenges. Digital inequality, insufficient teacher training, cognitive overload, reduced interpersonal communication, and ethical concerns demand careful attention. Successful implementation requires a balanced approach that preserves humanistic values and prioritizes psychological well-being, equality, and ethical responsibility.

Future perspectives emphasize the need for human-centered technological solutions, strengthened teacher digital competence, and hybrid learning models that combine innovation with traditional pedagogy. Artificial Intelligence and advanced digital tools may enhance personalization, but they must always remain aligned with educational goals and moral principles.

Ultimately, the effectiveness of pedagogical technologies depends on how thoughtfully and ethically they are implemented. When used responsibly, they can enrich learning environments, support upbringing, and contribute to the formation of well-rounded, socially responsible individuals prepared for the demands of modern society.

References

1. Brown, A. Innovative Teaching Strategies in Modern Education. London: Routledge. pp. 112–125, 2021.
2. Brown, T., & Larson, P. Teacher Digital Competence and Technology Integration. New York: Springer. p. 63, 2020.
3. Heinich, R., Molenda, M., Russell, J., & Smaldino, S. Instructional Media and Technologies for Learning. Boston: Pearson. pp. 52–60, 2020.
4. Hwang, G."Artificial Intelligence in Personalized Learning Environments." Journal of Educational Technology, 19(2), pp. 89–104, 2023.
5. Ivanova, L. Humanistic Pedagogy in the Digital Age. Moscow: Academia Publishing. p. 51, 2022.
6. Johnson, M. "Collaborative Digital Pedagogy and Student Interaction." International Review of Education, 67(1), pp. 25–35,2021.
7. Kravchenko, O. Sociocultural Approaches in Education. Kyiv: Lira Publishers. p. 88. 2020.
8. Meyer, S. "Gamification as a Tool for Emotional and Motivational Development." Educational Psychology Review, 33(4), pp. 98–110, 2021.
9. Miller, D. Digital Methods of Teaching: Challenges and Solutions. Chicago: University of Chicago Press. p. 78, 2021.
10. Patel, R. Digital Learning Systems and Educational Effectiveness. Oxford: Oxford University Press. p. 67, 2022.
11. Peterson, R. "Ethical Dimensions of Technology-Enhanced Education." Pedagogy and Ethics Journal, 14(3), pp. 45–52, 2022.
12. Petrov, V. Moral Education in Technological Learning Environments. St. Petersburg: Enlightenment Press. p. 106, 2022.
13. Smirnova, E. Pedagogical Technologies: Theory and Practice. Moscow: Nauka Press. p. 42, 2019.
14. Sorokin, P. Humanistic Foundations of Modern Pedagogy. Berlin: Springer. p. 58, 2021
15. UNESCO. Education in a Post-Pandemic World: Digital Inequality and Inclusion. Paris: UNESCO Publishing. p. 12, 2021

ВОЗМОЖНОСТИ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТНО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Э.А.Урунбасарова,
Доктор педагогических наук, профессор кафедры «Социально-гуманитарные дисциплины», учреждение «Esil University»,
Р.К. Баимбетова,
Кандидат философских наук, асс.профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин, АО «Казахский университет технологии и бизнеса» им.К.Кулажанова, Казахстан, Астана
С.М. Алькеева, К.Н. Баймагамбетова,
Старший преподаватель, магистр экономических наук кафедры филологических дисциплин, НАО «Медицинский университет Астана» Казахстан, Астана.
baimagambetova_k@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада шет тілі сабақтарында студенттердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін дамытудағы белсенді оқыту әдістерінің әлеуеті зерттеледі. Осыған байланысты болашақ мамандар үшін тұлғалық және кәсіби құзыреттілік анықтамасы берілген. Авторлар студенттердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін дамытудағы ең тиімді әдістер болып коммуникативті әдістер, пікірталас әдістері, ойын әдістері, миға шабуыл, ситуациялық есептерді шешу әдісі, жобалық әдіс, Каллан әдісі деп санайды. Оларға сипаттама беріліп, бұл оқыту әдістерінің студенттердің болашақ кәсіби іс-әрекетіне қажетті тілдік дағдыларын дамытудағы маңыздылығы көрсетілген.

Тірек сөздер: белсенді оқыту әдістері, студенттер, тұлғалық және кәсіби құзыреттілік, сабақтар, шет тілі.

Abstract. This article explores the potential of active learning methods in developing students' personal and professional competence in foreign language classes. In this regard, a definition of personal and professional competence for future specialists is provided. The authors believe that the most effective methods in developing the personal and professional competence of students are communicative methods, discussion methods, game methods, brainstorming, the method of solving situational problems, the project method, and the Callan method. They are characterized and the importance of these teaching methods in developing students' language skills necessary for their future professional activities is demonstrated.

Keywords: active learning methods, students, personal and professional competence, classes, foreign language.

Сегодня, в условиях глобализации, возникает необходимость обратить внимание на процесс обучения, который будет ориентирован на подготовку компетентных специалистов нового времени.

Под личностно-профессиональной компетентностью будущего специалиста мы понимаем интегральную характеристику, отражающую уровень мотивации, знаний в социокультурном, коммуникативном, когнитивном аспектах, умений, навыков, качеств личности (креативности, самооценки, рефлексии и др.), необходимых для успешной будущей профессиональной деятельности.

Наиболее результативными в развитии личностно-профессиональной компетентности у студентов на занятиях по иностранному языку, на наш взгляд, являются такие активные методы обучения, как коммуникативный, метод дискуссии, игровые методы, мозговой штурм, метод решения ситуационных задач, метод проектов, метод Callan.

Остановимся на каждом из них в отдельности.

Коммуникативный метод.

Суть коммуникативного метода состоит в том, что основные языковые навыки развиваются одновременно (устная и письменная речь, грамматика, чтение и аудирование) в процессе живого общения. Главная задача сводится к тому, чтобы обучить человека навыкам общения. Быстрое и прочное усвоение изучаемого материала происходит за счет того, что лексика, выражения чужого языка, грамматические структуры преподносятся студенту в контексте реальной, эмоционально окрашенной ситуации. Разрушение психологического

барьера с помощью *коммуникативного метода* способствует тому, что между студентом и преподавателем возникает приятное общение, благодаря чему начать разговаривать на иностранном языке становится проще. Позитивный эмоциональный настрой студентов и усиление их мотивации поддерживаются с помощью многочисленных игровых элементов. Работа в парах, в группах, участие в дискуссиях на интересующие студентов темы - все это позволяет преподавателю учесть индивидуальные особенности студентов, сделать занятия творческими и увлекательными. Также дает преподавателю возможность незаметно для студентов осуществлять полный контроль над процессом обучения.

В целом, проблемно-коммуникативные методы обучения иностранным языкам характеризуются следующими чертами:

- использование аутентичного материала;
- организация речевого материала ориентирована не на форму, а на его функцию, через которую учат и форме;
- лексическая и грамматическая правильность оформления высказывания являются второстепенными по отношению к мысли;
- главным критерием успешности считается передача или восприятие нужного сообщения;
- конечной целью является использование языка, рецептивно и продуктивно, в неотработанных, неотрепетированных контекстах под руководством, а не контролем преподавателя;тивно, в неотработанных, неотрепетированных контекстах под руководством, а не контролем преподавателя;тивно, в неотработанных, неотрепетированных контекстах под руководством, а не контролем преподавателя;
- стимулирование речевой деятельности осуществляется при использовании информационного пробела, обратной связи, выбора, то есть свободы варьирования формы для выражения коммуникативного намерения. нии информационного пробела, обратной связи, выбора, то есть свободы варьирования формы для выражения коммуникативного намерения. нии информационного пробела, обратной связи, выбора, то есть свободы варьирования формы для выражения коммуникативного намерения.

На основании вышеназванных характеристик проблемно-коммуникативной методики обучения иностранным языкам, «преподаватель переводит студента с уровня репродуктивно-подражательной активности, при которой он только копирует его действия, через поисково-исполнительный уровень к творческой активности, когда студент сам ставит перед собой задачи и ищет пути их решения» [1].вень к творческой активности, когда студент сам ставит перед собой задачи и ищет пути их решения» [1].вень к творческой активности, когда студент сам ставит перед собой задачи и ищет пути их решения» [1].

Метод дискуссии.

Дискуссии относятся к наиболее широко известным в истории педагогики методам обучения. По справедливому мнению Е.Н. Корнеевой [2], дискуссионные методы - вид групповых методов активного социально-психологического обучения, основанных на общении или организационной коммуникации участников в процессе решения ими учебно-профессиональных задач. Дискуссионные методы могут быть реализованы в виде диалога участников или групп участников, групповой дискуссии или «круглого стола», «мозгового штурма», анализа конкретной ситуации и других. Любая дискуссия предполагает обсуждение какого-либо вопроса, темы или проблемы, в отношении которых уже существуют различные точки зрения или мнения присутствующих актуализируются непосредственно в дискуссии. Обсуждение предполагает поочередные выступления различных участников. Но для появления полемики активными должны быть не только выступающие или спикеры, но и слушатели, которые своими вопросами, оценками, контрвыступлениями и создают необходимый полемический задор, обозначают границы проблемного поля. Важнейшее условие успешности дискуссии - это ее предметность. Участники могут увлекаться, отклоняться от темы, фокусироваться не на происходящем, а на событиях, имевших место

ранее и повлиявших на их отношения к другим участникам дискуссии. Поэтому ведущий должен строго следить за тем, чтобы обсуждение происходило только в рамках обозначенной темы.

Игровые методы.

Игровая деятельность на занятии иностранного языка не только организует процесс общения на этом языке, но максимально приближает его к естественной коммуникации. Игра развивает умственную и волевую активность. Являясь сложным, но одновременно увлекательным занятием, она требует огромной концентрации внимания, тренирует память, развивает речь. Игровые упражнения увлекают даже самых пассивных и слабо подготовленных обучающихся, что положительно сказывается на их успеваемости. Нельзя не согласиться с мнением Конышевой А.В. о том, что «использование игровых форм обучения делает учебно-воспитательный процесс более содержательным и более качественным, так как:

- игра втягивает в активную познавательную деятельность каждого обучающегося в отдельности и всех вместе и, тем самым, является эффективным средством управления учебным процессом;
- обучение в игре осуществляется посредством собственной деятельности обучающихся, носящей характер особого вида практики, в процессе которой усваивается 90% информации;
- игра - свободная деятельность, дающая возможность выбора, самовыражения, самоопределения и саморазвития для ее участников;
- игра имеет определенный результат и стимулирует обучающегося к достижению цели (победе) и осознанию пути достижения цели;
- в игре команды или отдельные обучающиеся изначально равны (нет плохих или хороших: есть только играющие); результат зависит от самого игрока, уровня его подготовленности, способностей, выдержки, умений, характера;
- обезличенный процесс обучения в игре приобретает личностное значение;
- состязательность - неотъемлемая часть игры - притягательна для обучающихся; удовольствие, полученное от игры, создает комфортное состояние на уроках иностранного языка и усиливает желание изучать предмет;
- в игре всегда есть некое таинство - неполученный ответ, что активизирует мыслительную деятельность ученика, толкает на поиск ответа;
- игра занимает особое место в системе активного обучения: она синтетична, так как является одновременно и методом, и формой организации обучения, синтезируя в себе практически все методы активного обучения» [3].

Имитационная игра представляет собой условное воспроизведение ее участниками реальной практической деятельности людей, создает условия реальной коммуникации. В процессе подготовки и проведения интерактивных игр будущие специалисты применяют усвоенные знания в условиях, имитирующих реальную социальную и профессиональную практику.

Деловая имитационная игра представляет собой эффективный прием обучения иностранному языку, цель которого состоит в формировании комплекса знаний и умений для выработки стратегии и тактики профессиональной коммуникации. Характерными признаками деловой игры являются такие, как имитационное моделирование, позволяющее воссоздать реальную обстановку, в которой студенты предстают как носители конкретных социальных и профессиональных ролей; наличие ситуаций и типов делового взаимодействия, которое содержится обычно в сценарии игры и в ролевых заданиях, позволяющих совмещать обучение иностранному языку с профессиональной деятельностью; проблемный характер ситуаций.

Мозговой штурм.

Метод мозгового штурма, или так называемый брейнсторминг, заключается в сборе максимального количества идей для решения определенной задачи за ограниченный короткий промежуток времени. Этот способ позволяет оптимизировать креативное мышление коллектива и вывести максимально эффективную идею. Использование метода мозгового

штурма в учебном процессе позволяет решить следующие задачи: стимулирование творческой активности обучающихся; связь теоретических знаний с практикой; формирование способности концентрировать внимание и мыслительные усилия на решении актуальной задачи; обучение работе в команде, проявлению терпимости к чужой точке зрения.

Метод решения ситуационных задач.

Использование ситуационных задач в образовании является важным творческим процессом в деятельности преподавателя. Основная задача ситуационного обучения заключается в том, чтобы детально и подробно отразить реальную ситуацию образовательного процесса. По сути дела, ситуационная задача создает практическую модель педагогической ситуации. При этом учебное назначение такой ситуационной задачи может сводиться к закреплению знаний, умений и навыков поведения (принятия решений) обучающихся в данной ситуации. Такие ситуационные задачи должны быть максимально наглядными и детальными. Главный их смысл сводится к обретению способности к оптимальной деятельности. Хотя каждая ситуационная задача несет обучающую функцию, степень выраженности всех оттенков этой функции в различных ситуациях различна. Поэтому ситуационная задача с доминированием обучающей функции отражает реальность не один к одному. Как справедливо утверждает Д.Ш.Маткаримова [4], во-первых, ситуационные задачи отражают типичные ситуации, которые возникают наиболее часто, и с которыми придется столкнуться будущему специалисту в процессе своей профессиональной деятельности. Во-вторых, в учебной ситуационной задаче на первом месте стоят учебные и воспитательные задачи, что предопределяет значительный элемент условности при отражении в нем реальности. Ситуация, проблема и сюжет здесь не реальные, практические, а такие, какими они могут быть в жизни.

Метод проектов.

Метод проектов можно рассматривать как одну из личностно ориентированных развивающих технологий, в основу которой положена идея развития познавательных навыков обучающихся, творческой инициативы, умения самостоятельно мыслить, находить и решать проблемы, ориентироваться в информационном пространстве, умения прогнозировать и оценивать результаты собственной деятельности. Метод проектов всегда ориентирован на самостоятельную деятельность обучающихся – индивидуальную, парную, групповую, которую студенты выполняют в течение определенного отрезка времени. Этот подход органично сочетается с групповым (coopegative learning) подходом к обучению. Метод проектов всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, средств обучения, а, с другой – интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей.

Метод Callan.

Этот метод представляет собой так называемый «прямой метод» (Direct method) изучения английского языка, то есть обучение проходит полностью на английском языке. Метод Callan позиционируется как самый простой и эффективный метод, доступный каждому. Метод Callan предполагает, что в течение всего занятия студенты разговаривают, отвечая на вопросы преподавателя. Они учатся воспринимать речь на скорости, на слух и быстро реагировать, не задумываясь о том, как правильно сформулировать ответ. Изначально заданный высокий темп исключает перевод студентами вопросов и ответов и способствует развитию мышления на английском языке. Грамматический материал и навыки письма усваиваются в процессе разговорной речи.

Важно подчеркнуть, что отобранные нами активные методы при обучении иностранному языку дают возможность студентам мыслить, рассуждать над возможными путями решения проблем, то есть акцентировать внимание на содержании своего высказывания с тем, чтобы в центре внимания была мысль, а язык выступал в своей прямой функции - формирования и формулирования мысли.держании своего высказывания с тем, чтобы в центре внимания была мысль, а язык выступал в своей прямой функции -

формирования и формулирования мысли.держании своего высказывания с тем, чтобы в центре внимания была мысль, а язык выступал в своей прямой функции - формирования и формулирования мысли.

Таким образом, приведенные выше активные методы обучения способствуют развитию личностно-профессиональной компетентности, учитывая уровень мотивации, накопившихся знаний, умений, навыков, сформировавшихся личностных качеств, и обеспечивают становление конкурентоспособных специалистов на рынке труда, способных осуществлять свою деятельность на высоком уровне.

Список литературы

1.Актуальные проблемы лингвистики, психолого-педагогические и методические аспекты обучения иностранным языкам: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. И.В. Колмогорова. - Шадринск: ШГПИ, 2004. - 172 с.дические аспекты обучения иностранным языкам: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. И.В. Колмогорова. - Шадринск: ШГПИ, 2004. - 172 с.дические аспекты обучения иностранным языкам: материалы международной научно-практической конференции / отв. ред. И.В. Колмогорова. - Шадринск: ШГПИ, 2004. - 172 с.

2.Корнеева Е.Н. Активные методы социально-психологического обучения. - Ярославль.: "Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского", 2009

3.Конышева А.В., Английский язык. Современные методы обучения. 2007. - 352 с.

4.Маткаримова Д. Ш. Технология конструирования ситуационных задач в содержании практического обучения [Текст] / Д. Ш. Маткаримова // Молодой ученый. -2012. - №4. - С. 434-437.

NİTQ FƏALİYYƏTLƏRİNİN İNTEQRASİYALI ŞƏKİLDƏ TƏDRİSİ: MÜASİR YANAŞMALAR

F.A.Əsədova
baş müəllim, Bakı Slavyan Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrası,
Azərbaycan, Bakı ş.
fatma.asadova.70@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада сөйлеу әрекеттерін интеграцияланған түрде оқыту мәселесі қазіргі тіл оқыту контекстінде жан-жақты зерттеледі. Зерттеудің негізгі мақсаты – тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдыларын өзара байланыс негізінде қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздерін айқындау және бұл тәсілдің қазақ тіліне ұқсас жағдайда, әзірбайжан тілі оқытуындағы қолданылу мүмкіндіктерін ғылыми тұрғыдан бағалау болып табылады. Қазіргі психолингвистикалық және педагогикалық әдебиеттің талдауы тіл үйрену үдерісінің бөлшектенген түрде емес, интеграцияланған, яғни бірін-бірі толықтыратын әрекеттер негізінде ұйымдастырылғанда неғұрлым тиімді нәтиже беретінін көрсетеді. Осы тұрғыдан, сөйлеу әрекеттерінің интеграциясы тіл үйрену процесін табиғи қарым-қатынас жағдайына жақындатады, тілдің әрі танымдық, әрі әлеуметтік қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады.

Мақалада Halliday, Hymes және Vygotsky еңбектеріндегі теориялық көзқарастар салыстырмалы түрде талданады. Halliday-дің әлеуметтік-семиотикалық көзқарасы тілді әлеуметтік қатынастарды білдіру құралы ретінде түсіндірсе, Hymes-тің коммуникативтік құзырет теориясы тіл үйренудің мақсатын тиімді қарым-қатынас дағдысын қалыптастыру ретінде сипаттайды. Vygotsky-дің «жақын даму аймағы» тұжырымдамасы бұл контексте интегративті оқыту ортасының психологиялық негіздерін айқындайды.

Зерттеуде интеграцияланған модельді қолданудың қағидалары – коммуникативтілік, контекстуалдылық, белсенділік және мәтінге негізделу – нақты әдістемелік үлгілер арқылы түсіндіріледі. Әзербайжан тілі пәні бойынша оқу бағдарламасы контекстінде интеграция қағидасы жергілікті білім беру ортасына бейімделіп, оқушылардың шынайы коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Зерттеу нәтижелері сөйлеу әрекеттерін интеграцияланған түрде оқыту тіл үйренуді механикалық ережелер деңгейінен көтеріп, мағыналы қарым-қатынас дәрежесіне жеткізетінін, оқушының түсіну және ойды жеткізу қабілетін дамытуға ықпал ететінін, оны нақты әлеуметтік

коммуникацияға дайындайтынын дәлелдейді. Соның нәтижесінде, әзербайжан тілі пәнінің коммуникативтік бағыттылығы күшейіп, пәннің мазмұндық мәні тереңдей түседі.

Тірек сөздер: сөйлеу әрекеті, интеграцияланған оқыту, коммуникативтік тәсіл, тілдік дағдылар, әзербайжан тілі, заманауи әдістеме.

Abstract. The article extensively examines the problem of integrated teaching of speech activities within the context of modern language instruction. The main purpose of the study is to determine the theoretical and methodological foundations of developing listening, speaking, reading, and writing skills in an interrelated manner and to scientifically assess the applicability of this approach in teaching the Azerbaijani language. An analysis of modern psycholinguistic and pedagogical literature shows that language learning process becomes more effective when it is built on integrated, that is, complementary, activities rather than fragmented ones. From this perspective, the integration of speech activities brings language learning closer to the natural process of communication and creates conditions for realizing both the cognitive and social functions of language.

The article provides a comparative analysis of the theoretical perspectives of Halliday, Hymes, and Vygotsky. Halliday's social-semiotic approach emphasizes the role of language as a means of expressing social relations, while Hymes's theory of communicative competence defines the purpose of language learning as the development of effective communication skills. Vygotsky's concept of the "zone of proximal development" determines the psychological foundations of an integrative learning environment in this context.

The study explains the principles of applying the integrated model – communicativeness, contextuality, activity, and text-basedness– based on specific methodological examples. Within the context of the Azerbaijani language curriculum, the principle of integration has been adapted to the local educational environment and directed toward developing students' real communicative abilities.

The results of the study show that the integrated teaching of speech activities elevates language learning from mechanical rule acquisition to meaningful communication, enhances both comprehension and expression skills of students, prepares him for a real social communication environment, and ultimately strengthens the communicative orientation of the Azerbaijani language as a subject.

Keywords: speech activity, integrated teaching, communicative approach, language skills, Azerbaijani language, modern methodology.

Nitq fəaliyyətləri – dinləmə, danışma, oxu və yazı – dilin mənimsənilməsinin əsas funksional komponentlərini təşkil edir. Bu fəaliyyət növləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bütövlükdə dil bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir. Hər bir nitq fəaliyyəti digərini tamamlayır: dinləmədən danışmaq, oxumadan yazmaq mümkün deyil. Buna görə də dil tədrisində bu fəaliyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyası, yəni bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrədilməsi, dilin təbii öyrənilmə prosesinə ən yaxın modeli yaradır.

Müasir dil tədrisi metodologiyası göstərir ki, nitq fəaliyyətlərini ayrı-ayrılıqda öyrətmək şagirdin dil bacarıqlarını parçalayıb mexaniki formaya salır. Belə yanaşma dilin canlı ünsiyyət vasitəsi kimi mahiyyətini zəiflədir. Halbuki inteqrasiyalı tədris modeli dilin həm kommunikativ, həm psixoloji, həm də didaktik təbiətini nəzərə alır. İntegrasiya yanaşması tədris prosesində nitqin bütün komponentlərinin bir-birini tamamlamasına şərait yaradır, şagirdin kommunikativ bacarıqlarının kompleks inkişafına səbəb olur. Bu modeldə öyrənən yalnız dil qaydalarını mənimsəmir, eyni zamanda onları real ünsiyyət situasiyalarında tətbiq etməyi də öyrənir.

Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyası insanın təbii ünsiyyət mexanizmini tədris prosesinə gətirir. Məsələn, insan bir mövzu barədə əvvəlcə məlumatı dinləyir, sonra onu müzakirə edir, nəticədə isə fikrini yazılı və ya şifahi formada ifadə edir. Bu baxımdan dilin tədrisində də təbii ardıcıllıq qorunmalı, nitq fəaliyyətləri qarşılıqlı asılılıqda təqdim edilməlidir.

XXI əsr təhsil fəlsəfəsi artıq "məlumatı əzbərlətmə"dən çox, "kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması"nı əsas məqsəd sayır. Bu baxımdan dil tədrisi yalnız qrammatikanın və leksikanın öyrədilməsi deyil, ünsiyyətin öyrədilməsi kimi dəyərləndirilir. Hymes [5, s. 281] qeyd edirdi ki, dilin öyrənilməsi insanın "real sosial vəziyyətdə ünsiyyətə daxil olma bacarığı" ilə ölçülür. Bu fikir müasir metodik istiqamətlərin (kommunikativ, fəaliyyət yönümlü və inteqrasiyalı yanaşmaların) elmi əsasını təşkil edir.

Bu kontekstdə inteqrasiyalı tədris anlayışı təkcə nitq fəaliyyətlərinin texniki birləşməsi deyil, həm də onların psixoloji və kommunikativ harmoniyasının yaradılması deməkdir. İntegrasiya – qavrama və ifadəetmə bacarıqlarının, həmçinin şifahi və yazılı nitqin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu

yanaşma şagirdin nitqini məna baxımından zənginləşdirir, onun dil resurslarından səmərəli istifadə etmə qabiliyyətini formalaşdırır.

Eyni zamanda, inteqrasiyalı yanaşma dil öyrənməni fənlərarası əlaqə səviyyəsinə qaldırır. Şagird təkcə dil qaydalarını deyil, mədəni, sosial, elmi və emosional dəyərləri də dil vasitəsilə mənimsəyir. Beləliklə, dil öyrənmək təkcə bilik prosesindən çıxaraq halına gəlir.

Azərbaycan dilinin tədrisində bu prinsipin tətbiqi həm metodik, həm də milli-mənəvi baxımdan əhəmiyyətlidir. Çünki ana dilində səlis danışmaq, mətnləri dərk etmək və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığı şagirdin düşünmə mədəniyyətinin, intellektual səviyyəsinin və milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Məhz buna görə də müasir Azərbaycan təhsil sistemi nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyalı öyrədilməsini prioritet istiqamət kimi qəbul etmişdir. Azərbaycan dili fənn kurikulumu da [1, s. 6] "nitq bacarıqlarının qarşılıqlı inteqrasiyası əsasında kommunikativ kompetensiyanın inkişafı"nı əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirir. Bu yanaşma həm ümumtəhsil məktəblərində, həm də xüsusi təhsil müəssisələrində tədrisin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

Beləliklə, nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyalı şəkildə tədrisi müasir dövrdə dil təliminin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma dilin sosial, idraki və kommunikativ mahiyyətini birləşdirir, öyrənəni yalnız "dil bilən" deyil, həm də "dildə düşünən və ünsiyyət qura bilən" şəxsiyyətə çevirir.

Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyası anlayışı psixolinqvistik və pedaqoji baxımdan bir sıra elmi prinsiplərə əsaslanır. Psixolinqvistik baxımdan insan nitqi sistemli fəaliyyətlər toplusudur: dinləmə – qavrama prosesini, danışma – ifadə etmə prosesini, oxu və yazı isə həm qavrama, həm də ifadəetmə bacarıqlarını birləşdirir. Buna görə də onların hər birinin ayrıca deyil, qarşılıqlı asılılıq şəraitində öyrədilməsi təbii dil prosesinə daha uyğun sayılır.

Didaktik baxımdan inteqrasiya, tədris prosesində müxtəlif fənlərarası və bacarıqlararası əlaqələrin qurulması deməkdir. Azərbaycan dili fənnində bu prinsip, şagirdin eyni vaxtda oxuma, anlama, danışma və yazma bacarıqlarını praktik situasiyalarda tətbiq etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, dil tədrisi yalnız mətnlə işləmə deyil, kommunikativ fəaliyyətin təlim mühitində yaradılması kimi dəyərləndirilir.

Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyası müəyyən didaktik prinsiplərə əsaslanır. Dil, insan fəaliyyətinin sosial bir sistemi olaraq təbii şəkildə ünsiyyət məqsədilə istifadə edilir.

Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyalı tədrisi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. **Kommunikativlik prinsipi** – Dil tədrisinin məqsədi şagirdi real ünsiyyət vəziyyətinə hazırlamaqdır. Bu səbəbdən tədris prosesində dinləmə, danışma, oxu və yazı təbii ünsiyyət formalarında birləşdirilməlidir.

2. **Aktiv iştirak prinsipi** – Şagird dil öyrənmənin passiv obyekti deyil, aktiv subyekti kimi çıxış etməlidir. İntegrasiyalı tapşırıqlar (məsələn, oxunan mətni dinləmək, müzakirə etmək və yazılı şəkildə cavablandırmaq) bu fəallığı təmin edir.

3. **Kontekstual öyrənmə prinsipi** – Nitq fəaliyyətləri konkret kommunikativ vəziyyətlərdə mənimsədildikdə, onların praktik tətbiqi daha asan olur. Bu məqsədlə dialoqlar, rol oyunları, müzakirələr və layihə işləri tətbiq olunur.

4. **Mətnə əsaslanma prinsipi** – Müasir dil tədrisi metodologiyası mətnlə işləməni mərkəzi komponent sayır. İntegrasiyalı yanaşmada mətn üzərində eyni anda oxu, dinləmə, müzakirə və yazı bacarıqları formalaşdırılır.

İnteqrasiyalı tədris modelinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metodik yanaşmalardan istifadə olunur. Onların ən təsirli olanları aşağıdakılardır:

Layihə əsaslı tədris – Şagirdlər müəyyən mövzu üzrə araşdırma aparır, mənbələr oxuyur, məlumatı təqdim edir və yazılı hesabat hazırlayırlar. Bu zaman oxu, yazı, danışma və dinləmə bacarıqları eyni anda aktivləşir.

Problem əsaslı öyrənmə – Dil öyrənənlərə real kommunikativ problem təqdim olunur (məsələn, "ekoloji problemlər haqqında fikir mübadiləsi"). Onlar problemi **dinləmə, müzakirə və yazı vasitəsilə həll edirlər.**

Mətn və kontekst inteqrasiyası – Bir mətn üzərində həm oxu-anlama, həm

də yazılı cavablandırma və danışıq fəaliyyətləri aparılır. Bu üsul həm qavrama, həm də ifadəetmə mexanizmlərini eyni vaxtda inkişaf etdirir.

Multimodal yanaşma – Müasir texnologiyaların tətbiqi (audio, video, interaktiv materiallar) nitq fəaliyyətlərinin təbii inteqrasiyasını gücləndirir.

İntegrasiyalı yanaşmanın Azərbaycan dili tədrisində əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Azərbaycan dili fənninin məqsədi yalnız qrammatik qaydaları öyrətmək deyil, ana dilində səlis və məntiqi nitq qurmaq bacarığı formalaşdırmaqdır. Bu məqsədlə inteqrasiyalı tədris, xüsusilə ibtidai və ümumi orta təhsil pillələrində mühüm rol oynayır. Məsələn, "Vətən haqqında mətn oxu" tapşırığında şagird mətni oxuyur (oxu bacarığı), məzmununu dinləyib müzakirə edir (dinləmə və danışma bacarığı), sonra isə fikirlərini yazılı formada ifadə edir (yazı bacarığı). Bu cür yanaşma şagirdin dilə münasibətini dəyişir və öyrənmə motivasiyasını artırır.

Eyni zamanda, inteqrasiya prinsipi xüsusi məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin də inkişafına müsbət təsir göstərir. İntellektual və nitq pozuntuları olan uşaqlarda nitq fəaliyyətlərinin birgə formalaşdırılması, onların dil və təfəkkür əlaqələrinin inkişafını stimullaşdırır.

Tədqiqatçılar inteqrasiyalı tədrisin pedaqoji effektivliyini təsdiqləyirlər. Məsələn, Halliday [3] dilin "ictimai fəaliyyət" olduğunu vurğulayaraq bildirir ki, nitq fəaliyyətləri bir-birindən ayrıldıqda tədris təbii kommunikativ xarakterini itirir. Hymes [4] isə "kommunikativ kompetensiya" anlayışını irəli sürərək, dil öyrənmənin yalnız qrammatik biliklərlə məhdudlaşmadığını göstərmişdir.

Azərbaycan mühitində də bu yanaşma son illər daha çox aktuallaşmışdır. Müəllim hazırlığı proqramlarında və kurikulum sənədlərində dil bacarıqlarının inteqrasiyası əsas istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir [1].

Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyalı şəkildə tədrisi dil təliminde müasir, elmi əsaslara söykənən bir istiqamətdir. Bu yanaşma şagirdin həm qavrama, həm də ifadəetmə bacarıqlarını paralel şəkildə inkişaf etdirir, onu real ünsiyyət mühitinə hazırlayır. İntegrasiyalı modelin tətbiqi tədris prosesini daha canlı, interaktiv və məhsuldar edir.

Beləliklə, müasir dil tədrisi yalnız "dil öyrətmək" deyil, dildə düşünmə və ünsiyyət qurma qabiliyyətini formalaşdırmaq məqsədi daşımalıdır. Bu məqsədə çatmağın ən təsirli yolu isə nitq fəaliyyətlərinin qarşılıqlı inteqrasiyasına əsaslanan tədris modelidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Ümumi təhsil üzrə fənn kurikulumu: Azərbaycan dili. Bakı, 2020.
2. Əlizadə S., Dil tədrisinin müasir problemləri və kommunikativ yanaşma. Bakı: ADPU Nəşriyyatı,2019.
3. Gilakjani A. P., A Review of the Literature on the Integration of Multimedia into Language Teaching. International Journal of English Linguistics, 2017,7(5), 31–36.
4. Halliday M. A. K., An Introduction to Functional Grammar (3rd ed.). London: Arnold Publishers. 2004.
5. Hymes D., On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected Readings, 1972, (pp. 269–293) Harmondsworth: Penguin Books.
6. Richards J. C., & Rodgers T. S., Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
7. Rzayeva T.,Xüsusi məktəblərdə nitq bacarıqlarının inkişafı metodikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
8. Vıqotski L. S.,Mısl və reç. Moskva: Pedagogika, 1982.

OXU TƏLİMİ PROSESİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞ

S.Ə.Hümmətova,
Bakı Slavyan Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının
dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan, Bakı
e-mail: sevil1966@bk.ru

Аңдатпа. Қазіргі білім беру жүйесінде оқу тек білім алудың құралы ғана емес, сондай-ақ ойлау, түсіну және талдау дағдыларының негізгі тірегі болып табылады. Адам оқу процесінде мәтінді оқу арқылы ақпарат алады, оны талдайды және өзінің дүниетанымын қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, оқу оқытудың ана тілі сабақтарында және жалпы білім беру үдерісінде ерекше орны бар.

Оқу оқытудың негізгі мақсаты – оқу дағдысын қалыптастырумен бірге оқылғандарды түсіну, талдау және олардан қорытынды шығару дағдыларын дамыту.

Демек, оқу оқытуды – ана тілі пәнін оқытуда маңызды рөл атқаратын, оқушының сөйлеуін, ойлау қабілетін, өзін-өзі білдіру дағдысын және сөздік қорын дамытатын үдеріс деп айтуға болады.

Тірек сөздер: oxu, oқыту, сөйлеу, әдістер, сөздік қоры, мәтін, интеграция, талап.

Abstract: Reading in the modern education system is not only a means of acquiring knowledge, but also the fundamental basis for thinking, comprehension, and analytical skills. In the learning process, a person receives information through reading, analyzes it, and forms their worldview. From this perspective, reading instruction holds a special place in the teaching of the mother tongue and in the educational process as a whole.

The main goal of reading instruction is not only to develop reading skills, but also to foster the abilities to comprehend, analyze, and draw conclusions from what is read.

Thus, reading instruction is a process that plays an important role in mother-tongue education and develops the student's speech, way of thinking, self-expression skills, and vocabulary.

Keywords: reading, teaching, speech, methods, lexical stock, integration, requirement.

Müasir təhsil sistemində oxu yalnız bilik qazanma vasitəsi deyil, həm də düşünmə, dərk etmə və təhlil etmə bacarığının əsas təməlidir. İnsan öyrənmə prosesində oxuma yolu ilə informasiya alır, onu analiz edir və öz dünyagörüşünü formalaşdırır. Bu baxımdan oxu təlimi ana dilinin tədrisində və ümumilikdə təhsil prosesində xüsusi yer tutur. Oxu təliminin əsas məqsədi oxuma bacarığını formalaşdırmaqla bərabər, oxunanları dərk etmə, təhlil etmə və onlardan nəticə çıxarma vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Müasir təhsil sistemində oxu yalnız bilik qazanma vasitəsi deyil, həm də düşünmə, dərk etmə və təhlil etmə bacarığının əsas təməlidir. İnsan öyrənmə prosesində oxuma yolu ilə informasiya alır, onu analiz edir və öz dünyagörüşünü formalaşdırır. Bu baxımdan oxu təlimi ana dilinin tədrisində və ümumilikdə təhsil prosesində xüsusi yer tutur. Oxu təliminin əsas məqsədi oxuma bacarığını formalaşdırmaqla yanaşı, oxunanları dərk etmə, təhlil etmə və onlardan nəticə çıxarma vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Deməli, oxu təlimi – ana dilinin tədrisində mühüm rol oynayan, şagirdin nitqini, düşünmə tərzini, özünüifadə bacarığını və söz ehtiyatını inkişaf etdirən bir prosesdir. Oxu təlimi yalnız texniki oxuma bacarığının mənimsənilməsi deyil, eyni zamanda mətnin mənasının dərki, fikrin qavranılması və öyrənilən biliklərin həyatla inteqrasiya edilməsi deməkdir. Bu təlim vasitəsilə şagird anlayaraq, düzgün, ifadəli və sürətli oxuma vərdişi qazanır. O, oxuduğu mətnin əsas fikrini ayırd etməyi, məzmunu qısa şəkildə ifadə etməyi, hadisələr arasında əlaqə qurmağı və nəticə çıxarmağı öyrənir. Oxu təlimi həmçinin fikri şifahi və yazılı formada düzgün ifadə etmə, münasibət bildirmə, tənqidi düşünmə kimi bacarıqları da inkişaf etdirir. Oxu təliminin əsas məqsədi oxucunu sadəcə informasiya alıcısı kimi inkişaf etdirmək deyil, aktiv düşünən və nəticə çıxaran subyektə çevirməkdir. Beləliklə, oxu təlimi şagirdin təfəkküründü, emosional və intellektual inkişafını təmin edən mühüm bir pedaqoji prosesdir [1, 56].

Müasir tədris prosesində oxunun müxtəlif modelləri və üsulları mövcuddur. Hər bir oxu modeli - səsli, səssiz, sürətli və s. şagirdin idrak fəaliyyətinə fərqli istiqamətdən təsir göstərir. Bu modellər oxucunun diqqətini, təfəkküründü, yaddaşını və nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onun müstəqil düşünmə və analitik təhlil bacarığını da gücləndirir. Oxu modellərinin düzgün seçilməsi və tətbiq olunması dərsin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Müəllim bu modelləri məqsədyönlü şəkildə istifadə etdikdə, şagirdlərdə oxumağa maraq, mətni anlama və fikrini ifadə etmə bacarığı artır.

Beləliklə, oxu modelləri yalnız texniki oxu bacarığının deyil, həm də təfəkkürün, nitq mədəniyyətinin, ünsiyyət və kommunikativ bacarıqların formalaşmasına xidmət edir. Gəlin aşağıdakı oxu modellərinə nəzər yetirək:

Səsli oxu - əsas məqsədi şagirdlərə mətnin sözlərini düzgün tələffüz etməyi,onların mənasını anlamağı və nitqdə düzgün şəkildə işlətməyi öyrətməkdir. Bu üsul, eyni zamanda, şagirdlərin nitq qabiliyyətinin inkişafına, dinləyicilərin diqqətinin cəmlənməsinə və oxu prosesinə marağın artmasına kömək edir. Səsli oxu dərsləri müxtəlif metodlarla təşkil oluna bilər [2, 70]. Məsələn:

1. Birinci üsul: Müəllim mətnin nümunəvi oxusunu həyata keçirir-sözləri aydın, tələffüz qaydalarına uyğun və ifadəli şəkildə oxuyur. Ardınca şagirdlərdən mətni anlama səviyyələrini müəyyən etmək üçün suallar cavablandırmaları və kiçik tapşırıqları yerinə yetirmələri tələb olunur.

2. İkinci üsul: Şagirdlər qruplara bölünür və hər qrupun nümayəndəsi mətndən müəyyən hissəni səsli şəkildə oxuyur. Bu zaman müəllim tələffüz, intonasiya və məzmunu anlama səviyyəsini qiymətləndirir.

3. Üçüncü üsul: Sinifdəki bütün şagirdlər mətni növbə ilə səsli oxuyur, müəllim və sinif yoldaşları isə dinləyərək cavablar və şərhlər verirlər.

Səsli oxuda əsas diqqət düzgün tələffüzə, məntiqli intonasiyaya və emosional təqdimata yönəldilir. Bu üsul şagirdlərdə mətnin mənasını anlamaqla yanaşı, oxumağa qarşı müsbət münasibət yaradır. Oxu prosesi zamanı müəllim səbrli olmalı, tələskənliyə yol verməməli, səhvləri dərhal düzəltmək əvəzinə dərsin sonunda ümumi şəkildə izah etməlidir. Beləliklə, səsli oxu üsulu yalnız texniki bacarıq deyil, həm də nitq mədəniyyətinin formalaşması və oxuma vərdişlərinin möhkəmlənməsi üçün mühüm vasitə sayılır.

Səssiz oxu – şagirdlərdə mətnin məzmununu dərk etmək, anlayış və düşünmə sürətini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyan mühüm oxu modelidir. Bu model şagirdə təkcə mətnin mənasını başa düşməyi deyil, eyni zamanda oxuduğunu dərin təhlil etməyi, məntiqi əlaqələri qurmağı və fərdi nəticələr çıxarmağı öyrədir. Səssiz oxu prosesi zamanı şagirdlər müəllimin təyin etdiyi və ya özlərinin seçdiyi mətn üzərində fərdi şəkildə çalışırlar. Bu zaman əsas məqsəd, mətndəki informasiyanı səssiz, diqqətli və davamlı şəkildə oxuyaraq dərk etməkdir. Müəllim bu prosesdə birbaşa oxucu rolunda çıxış etmir, lakin istiqamətverici və müşahidəçi funksiyasını yerinə yetirir. Səssiz oxu dərsləri gündəlik və ya həftəlik əsasda tətbiq oluna bilər. Oxu zamanı şagirdlərin diqqəti səs tonuna və tələffüzə deyil, mətnin semantik tərəflərinə yönəlir. Müəllim şagirdlərə müstəqil düşünmək imkanı verir, onlara başqalarına mane olmadan, sakit və fokuslanmış şəkildə oxuma vərdişi aşılamağa çalışır. Səssiz oxudan sonra müzakirə mərhələsi təşkil olunur. Bu zaman müəllim şagirdlərə suallar ünvanlayaraq onların mətni necə anladıqlarını, hansı fikirləri maraqlı və ya əsas hesab etdiklərini müəyyənləşdirir [5, 12]. Məsələn: "Bu əsərdə sizi ən çox düşündürən məqam nə idi?", "Əsərin ideyasını necə başa düşdünüz?", "Oxuduğunuzdan hansı nəticəyə gəldiniz?" kimi suallar şagirdin tənqidi düşünmə və müstəqil fikir yürütmə qabiliyyətini stimullaşdırır. Səssiz oxu həmçinin emosional zəkaya və təxəyyülə də müsbət təsir göstərir. Oxucu mətnlə daxili dialoq qurur, hadisələri və obrazları öz təxəyyülündə canlandırır. Bu da həm təfəkkür çevikliyini, həm də oxuma vərdişlərinin keyfiyyətini artırır.

Panoram və ya sürətli oxu - mətni tez oxuyaraq onun əsas məzmununu anlama üsuludur. Bu oxu zamanı məqsəd hər bir sözü oxumaq deyil ,ümumi fikri və əsas ideyanı qavramaqdır. Oxucu diqqətini vacib hissələrə yönəldir, beləliklə, mətni tam oxumadan da onun mövzusunu və məqsədini anlaya bilir. Bu üsul xüsusilə çoxlu mətn oxumaq lazım olanda və ya mövzunu ümumi şəkildə başa düşmək istəyəndə işə yarayır. Panoram oxu həm oxu sürətini, həm də diqqət və yaddaşı gücləndirir. Oxucu baxışını daha geniş sahəyə yönəldərək eyni anda bir neçə sözü və ya sətiri qavramağı öyrənir. Bu üsul mətni öyrənməyə başlarkən çox faydalıdır, çünki əvvəlcə ümumi təsəvvür yaranır, sonra isə lazım gələrsə, dərin oxu ilə daha ətraflı məlumat alınır.

Oxuya qoyulan tələblər.

Mətndə səsli və səssiz oxunun əsas dörd tələbi qeyd olunur:

1. Düzgünlük
2. Sürət
3. Şüurluluq

4. İfadəlilik

Bu tələblər bir-biri ilə sıx bağlıdır.Məsələn,oxu sürəti məzmunun dərk edilməsi şüurluluq ilə tənzimlənməlidir; əks halda, tək başına sürət o qədər də əhəmiyyət daşımır. Düzgünlük və ifadəlilik də mətnin ideyasını və əsas fikrini daha obrazlı və şüurlu mənimsəməyə xidmət edən vasitələrdir.Düzgünlük, şüurluluq və sürətlilik ifadəli oxunun əsas şərtləridir.

Düzgün oxu nədir?

Düzgün oxu bir neçə əsas məqamı əhatə edir:Sözləri aydın,səlis tələffüz etmək,heca və səsləri buraxmamaq, əlavə etməmək və yerini dəyişməmək, söz vurğularını düzgün işlətmək, orfoepik (ədəbi tələffüz) qaydalara riayət etmək, mətni sözlərlə deyil, cümlələrlə, fasilələrə əməl edərək oxumaq, durğu işarələrinin tələblərini yerinə yetirmək, sözləri qrammatik cəhətdən dəyişməmək,başqa sözlə əvəz etməmək,cümlədən söz buraxmamaq və ya yeni söz əlavə etməmək,sözləri və cümlələri təkrarlamamaq,kəkələmə,tıntınlıq,pəltəklik kimi nitq qüsurlarına yol verməmək.Oxunun düzgünlüyünün pozulması adətən aşağı siniflərdə və ya şagirdlər yorulduqda diqqətsizlik səbəbindən baş verir ki, bu da oxunan sözlərin düzgün qavranılmaması ilə nəticələnir [5, 78].

Oxu sürəti təkbaşına o qədər də əhəmiyyətli deyil, əgər o, mətnin dərk edilməsi (şüurluluq) ilə tənzimlənmirsə. Normal sürət,axıcılıq və səlislik oxunun vacib komponentləridir. Əgər bu keyfiyyətlər çatışmırsa, sözlərin mənası anlaşıla bilər, lakin fikirlər arasındakı əlaqə kəsilir və mətn tam şəkildə qavranılmır.

Şüurluluq (dərketmə) - oxunun əsas dörd tələbindən biridir. Oxunun sürəti şüurluluq (məzmunun dərk edilməsi) ilə tənzimlənməlidir; əks halda, sürət özlüyündə əhəmiyyətsizdir. Şüurluluq mətnin məzmununun, əsərin ideyasının və əsas fikrinin tam dərk edilməsi prosesidir. Şüurluluq həm də ifadəli oxu üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

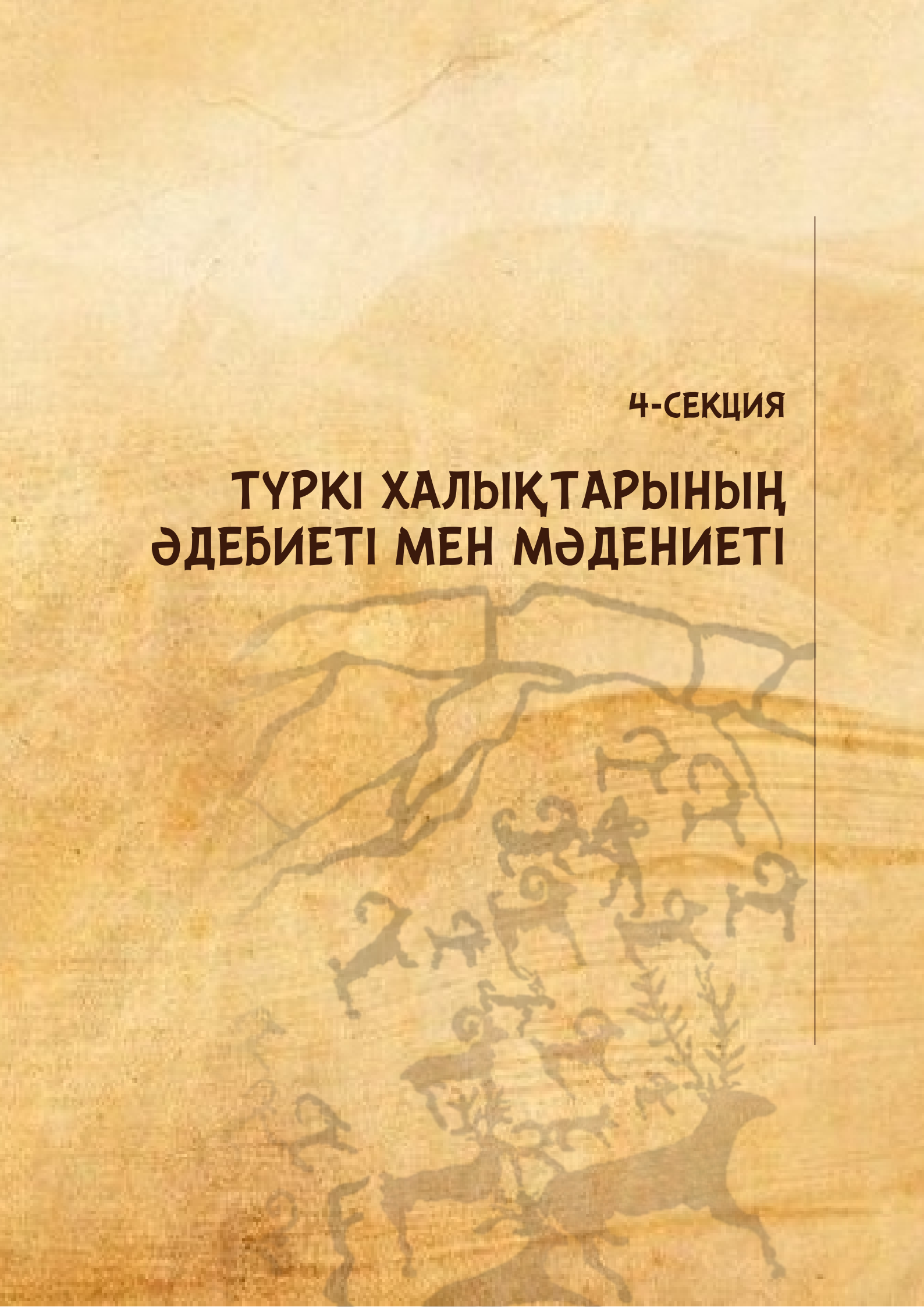
İfadəlilik - oxunun əsas tələblərindən biridir. Oxunun ifadəliliyi əsərin ideyasının, ondakı başlıca fikrin obrazlı, canlı və nəticə etibarı ilə şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edir. Düzgünlük, şüurluluq və sürətlilik ifadəli oxu üçün əsas şərtlər hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının tarixi. Bakı: Maarif, 1968, 230 s.
2. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1988, 245 s.
3. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 190 s.
4. Hüseynoğlu S. İfadəli oxunun əsasları. Bakı: Təhsil, 2010, 176 s.
5. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 280 s.

4-СЕКЦИЯ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МҰРАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ДЕРЕККӨЗДЕР НЕГІЗІНДЕ ҚАРАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

М.Е.Ажибекова,
Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ-дың PhD докторанты.
Қазақстан, Астана қ.
e-mail: marzhanermektai@mail.ru

Аннотация. В данной статье систематически анализируются отечественные и зарубежные научные исследования и концепции, посвящённые одному из общих духовных наследий тюркских народов – произведению «Диуани хикмет». Автор осуществляет обзор рукописных традиций, сопоставляя стамбульскую версию с узбекскими письменными образцами.
Ключевые слова: Ясави, Дивани Хикмет, духовность, рукопись.
Abstract. This article systematically analyzes domestic and international scholarly research and conceptual approaches related to one of the common spiritual heritages of the Turkic peoples – the work Diwani Hikmet. The author provides an overview of manuscript traditions by comparing the version preserved in Istanbul with written samples from Uzbekistan.
Keywords: Yasawi, Diwani wisdom, spirituality, handwriting.

Рухани құндылыққа бет бұру XX ғасырдың басынан қазіргі уақытқа дейін қарқынды түрде жалғасын тауып келеді. Бұл бетбұрыстың қарқынды болуының салмақты себебі де бар: ақпараттың ең жылдам тарайтын кезеңінде әр құндылық өзінің түпкі тереңіне үңіліп, бағамдап, әр ұлт өз «қоржындарын» түгендеумен әлек. Ясауидің «Хикметтерінің» тілі мен стиліне, тілдік сүйегіне атақты түркітанушылар П.М. Мелиоранский, акад. К. Залеман, акад. С.Е. Малов, А.К. Боровков, проф. Ф. Көпрүлү, А.Н. Кононовтардан бастап, Ә. Нәжіп, Н.А. Баскаков, А.М. Щербак, Э. Рустамов, К. Ераслан, А. Серткая, А. Ержиласун сияқты өзбек, орыс, түрік ғалымдары назар аударып, Ясауи тіліне қатысты пікір айтқан ғалымдар [1, 17-б.]. Ясауи мұрасы түркі дүниесінің тамыры әріден басталатын құндылығы ортақ түркі халықтарының бірлестігін нығайтуға жол ашады.

Орта ғасырлық түркі мұрасын зерттеушілердің ішінде Ясауи шығармаларына соқпай кеткені жоқ деуге болады. Ол туралы Батыс пен Шығыстың түркологтары бірнеше еңбектер жазды. Әсіресе осы саладағы түркиялық ғалымдардың ізденістерін ерекше атап өтуге болады. Ф.Көпрүлүнің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мутасауфтар (сопылар – Т.Қ.)» деген кітабынан бастау алатын иасауитанушылар қатары К. Эраслан, М. Узун, М. Тахрали, С. Улутоғ, Н. Йылмаз, Х. Биже, М. Демиржи, М. Тайши, Х. Алтинташ, Н. Зейбек секілді ғалымдармен толықты. Кешегі кеңес одағы құрамында болған елдерден Ә. Нәжіп, Н. Маллаев, И. Хаққұл, С. Сейфуллах, Н. Хасан, Г. Хусайнов сынды өзбек, башқұрт әдебиеттанушылармен бірге, М. Жармұхамедов, С. Дәуітұлы, З. Жандарбек, А. Ахметбекова, Д. Кенжетай, А. Әбдірасылқызы сияқты иасауитанушылары да ақын мұрасын зерттеп, тың талдаулар жасағанын ерекше айта кеткен жөн [2, 79–80-бб.].

«Диуани Хикметті» зерттеумен түрік ғалымы М.Ф. Көпрүлү, орыс ғалымдары А.Н. Самойлович, Е.Э. Бертельс, А.К. Боровков, Г.Ф. Благова, өзбек ғалымдары Э.Р. Рустамов, Н.М. Маллаев, В.И. Захидов, т.б. айналысты.

Жыр жинағы 1887, 1901 жылдары Қазанда, 1901 жылы Стамбулда, 1902, 1911 жылдары Ташкент қаласында жеке кітап болып басылып шықты [3, 24–33-бб.].

Белгілі орыс түркітанушы ғалымы А.К. Боровков: «Ясауи өлеңдерінің көзі (көзі, прототипі) Сырдарияның төменгі ағысын жайлаған көшпелі түркі тайпаларының халықтық поэзиясы» [4], - дейді. Орта ғасыр мұрасы ауыздан-ауызға тез жаттауға ыңғайланған хикметтер хатқа түсіп, қолжазба түрінде танылғанша өзгерістерден өтетіні мәлім. Боровковтың топшылауынша, Ясауи хикметтерінің хатқа түсіп, топтама (жинақ, диуан) түрінде тарала бастауы XV ғасырдың екінші жартысынан бермен қарай ғана болса керек. Диуандарды құрастыру ісінде хикмет айтушы авторлардың араласып кетуі, өлең жолдарына өзгерістер енгізілуі («редакциялануы») сияқты фактілердің орын алғаны да айтылып келеді. Сол себептен

Ясауи хикметтері деп жүргендеріміздің баршасы түгел даусыз Ясауи мұрасы емес екендігін П.М. Мелиоранский де, проф. Ф. Көпрүлү де, А.К. Боровков та, тағы басқа зерттеушілер ашық айтқан-ды [1, 11–12-бб.].

Ясауи дүниетанымы қазақ мәдениеті мен адам әлемінің ділдік түлеу құбылысы тұрғысынан маңызын темірқазық жұлдыздай етіп ұғындырды, өмір сүру салтын халқымыздың танымымен астастырып мұра етті. Бір қиындығы ерте жазылған мұра болғандықтан, ясауитанушылар өзінің және ізбасарларының мұраларымен бірге хикметтер санына қосса, кейбіреулері Ясауи атымен аталатын жолдарды шәкірттеріне (мүридтеріне) тиесілі деп топшылайды. «Иасауи хикметтеріне қатысты әлемде қанша қолжазба жатқаны әлі күнге белгісіз. Кезінде түркітанушы Х.Ф. Гофман өз зерттеулерінің бірінде «Диуани хикметтің» қолжазбалары Берлин, Кэмбридж, Упсала, Париж, Принстон, Мәскеу, Санкт-Петербург, Ташкент, Стамбул секілді қалалардағы кітапхана қорларында жатқанын» [2, 90-б.] жазған болатын.

Түркі халықтарының рухани мұраларының басында рухани пірі Қожа Ахмет Ясауи және оның жолы тұр.

Осы Ясауи және оның жолы туралы ең көне, сенімді деректерді жазып қалдырған ортағасырлық сопы шайхы Ахмед Хазини болып табылады. Ясауидің өмірі, ілім жолының тарихы жөнінде ғылыми түрде жан-жақты ашу үшін Ахмед Хазини шайхтың «Диван», «Джавахир ал-абрар мин амвадж-и бихар» туындыларын қарастыру қажет екенін Ғ.И. Көшенова өзінің монографиясында түрік ғалымы Ф. Көпрүлүнің «Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar» атты ғылыми зерттеуі осы бағытта жазылған алғашқы еңбек екенін атап көрсетеді. Одан кейін өзбекстандық ғалым Н. Хасан түркиялық ғалымдармен қарым-қатынас орнатудың арқасында Ахмед Хазинидің еңбектерін алғаш рет баспасөз беттеріне жариялады.

Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтерінің» тілдік ерекшеліктері, көбінесе «Даналық» деп аталады, олар пайда болған мәдени және тарихи контекстермен терең байланысты. Бұл мақал-мәтелдер мен поэтикалық өрнектер даналықтың құралы ретінде ғана емес, түркі халықтарының әлеуметтік-лингвистикалық табиғатының көрінісі ретінде де қызмет етеді. Қолда бар нұсқаның ең көнесі жайында: «Қолдағы нұсқаның ең көнесі XVII ғасырдан кейінгі уақытта табылған. Зерттеуші В.А. Гордлевский өз мақаласында хикмет жайлы: «бір қарт кісінің қылуетте Ясауи құлпытасының басына хикметтердің теріге жазылған қолжазба түрін қойғандары» туралы, сонымен бірге «1929 жылы хикметтің Ферғанаға сатылып кеткені жайлы әңгіме естігенін», [4, 364-б.] - жазады.

Зерттеуші Д. ДиУис өзінің зерттеулерінде А.К. Боровковтың пікірлерін қолдай отырып, оны былай дәлелдеуге тырысады: біріншіден, «Диуани хикметті» зерттеген көптеген ғалымдар оның (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында) Қазан, Ташкент немесе Стамбулда жарық көрген тасбаспа нұсқаларын негізге алады. Бұлардың ешбірі көшірме нұсқасының толық тәртіптелген, түпкі нұсқасын қолданбады. Сондықтан зерттеуде түпкі нұсқаны, «Диуани хикметті» таба алмаймыз.

Екіншіден, «Диуани хикмет» нұсқаларының мағынасы тек Ахмед Яссауидің өміріне қатысты мәселелерді ғана емес, XV ғасырда өмір сүрген жеке тұлғаларды да қамтыды. Кейінгі яссауийа шайхтары Шамс ад-дин Узганди, Камал Икани, т.б. «Диуани хикметтің» бірнеше бәйіттердің авторы болып шықты. Үшіншіден, XV ғасырдың соңындағы мәліметтерде Ахмед Ясасауиді поэзиядан көре алмаймыз. Өйткені ол поэзия жазып, хикмет айтқан жоқ. Ол Ахмед Ясауи емес, Яссауийа дәстүріндегі тұлғалар болатын [5, 56-б.].

Өзбек ғалымдарының басшылығымен зерттеулерін басшылыққа алған ғалым И. Хаққұл: «Қожа Ахмед Яссауи «Диуани хикмет» атты ешқандай кітап жазбаған, еңбек оның мүридтері мен ізбасарлары тарапынан жазылған» [6, 412-413 б.], - деген қорытындыға келеді.

«Диуани хикметтің» Ташкент пен Қазан басылымдарының бас жағындағы немесе соңындағы «Факрнама» атымен көрсетілген рисала туралы ғалым М.А. Джошан «Еңбектің Ахмед Яссауидікі екені анық көрінеді. Бірақ кейбір ғалымдарымыз мұны теріске шығарады. Бәлкім «Фақырнама» Ахмед Яссауидің қаламынан шыққан «Диуани хикметтің» бір бөлігі ғана емес, жеке бір еңбегі болуы мүмкін» [6, 20-б.], - дейді. Ясауитанушыларға тағы бір үлкен елең

еткізер жаңалық – тағы бір нұсқаның табылуы. «2016 жылы Көкшетау қаласындағы Әдебиет және өнер музейінен де Диуани хикметтің бір нұсқасы табылды. Иманғазы Нұрахметұлы тарапынан қазақ тіліне аударылған бұл нұсқа қазір Көкшетау Әдебиет және өнер музейінің қолжазбалар бөліміндегі 639 инвентарда сақталған. Аудармашының шамалағанындай бұл қолжазбаның көшірілген уақыты XVII ғасырдан соңғы кезеңдерге тура келеді» [7, 71-б.], - деп ясауитануға жаңа нұсқа бойынша зерттеуді нысанға алған зерттеуші С. Өтебеков пікір білдіреді. Оның айтуынша, бұл нұсқа италик жазу түрімен көшірілген, көне ұйғыр, әрі араб емлелері ішінара қолданылады, дауысты дыбыстарды ажырату үшін дәйекше қойылмаған. Бұл қолжазбаның тіл және әдеби ерекшеліктері туралы жұмыс жалғасуда. Дәйекше біршама жүйелі түрде Санкт-Петербург нұсқасында көрсетіледі.

Сонымен «Хикметтердің» сақталған нұсқалары Орта Азияда ғана емес, әлемнің көптеген елді мекендерінде сақталған. Ғалым Ә. Құрышжанов төрт жүзден аса нұсқасы барын айтады, Түркия, Ресей, Иран, Мысыр, Үндістан, Венгрия, Италия, т.б. мемлекеттердің кітапханаларында, мұражайларында қолжазбалар бар екені анықталып жатыр. Бұл нұсқалардың көп бөлігі зерттеу кезінде назардан тыс қалып жатыр, бұл нұсқаларда жазылған ой мен идеялар бірдей болғанымен, мазмұны мен тілдік ерекшеліктерге байланысты айырмашылықтар бар екені зерттеулерде айтылып жүр.

Осы зерттеу жұмысы асында Стамбул қаласындағы Сулеймание кітапханасында сақталған Ясауидің жазбаларының бірнеше нұсқасын салыстыру барысында мұнда бірнеше нұсқалары табылды, парсыша және жазылған жылдары белгісіз қолжазбалар қатарын кездестірдік.

Ясауи жазбаларының тағы бір нұсқасы Өзбекстандағы қолжазба қолымызға тиді. Бұл нұсқа бойынша 110 хикметтің саны көрсетілген екен. Бұл басқа жазбалармен салыстырғанда И.Хаққұлдың пікірін растайды. Ясауи заманында ауызша тарап, мүридтерінің жазбаға түсіруі кезінде хикметтер саны ұлғайғанын көреміз.

Стамбул мен Ташкенттен табылған қолжазбаларды салыстыру негізінде анықталған негізгі мәліметтер:

Стамбул нұсқасы (1901 ж., баспа):

• Түркиядағы алғашқы баспа нұсқалардың бірі.

• Осман түрік тілінің ықпалы байқалады.

• Кейбір хикметтерде сопылық терминология кеңінен қолданылған.

• Мәтіннің құрылымы поэтикалық өлшемге сай, бірақ кейбір хикметтерде мазмұндық үзілістер бар.

Ташкент нұсқасы (1902–1911 жж., баспа):

• Өзбекстанда жарық көрген, шағатай тілінің ықпалы басым.

• Хикметтердің саны көбірек, кейбірі Стамбул нұсқасында кездеспейді.

• Мәтіндерде жергілікті диалектілер мен лексикалық ерекшеліктер байқалады.

• Кейбір хикметтерде редакциялық өңдеулер мен түсіндірмелер қосылған.

Стамбул нұсқасы – Ясауи мұрасын Осман империясы кезеңіндегі қабылдау мен таралуын көрсетеді.

Ташкент нұсқасы – Орталық Азиядағы сопылық дәстүр мен тілдік ерекшеліктерді сақтаған маңызды дереккөз.

Екі нұсқа да Ясауи мұрасын зерттеуде маңызды. Стамбул нұсқасы – сопылық ілімнің поэтикалық-мистикалық жағын көрсетсе, Ташкент нұсқасы – тілдік, тарихи және мәдени контексті кеңірек қамтиды. Салыстырмалы зерттеу арқылы хикметтердің эволюциясын, мәтіндік өзгерістерін және өңірлік ерекшеліктерін тереңірек түсінуге болады.

Ясауидің туған жері Қазақстанның рухани астанасы Түркістанда (Ясыда) дүниеге келгенін ескерсек, ендігі зерттеу көзі көне нұсқаларын Орта Азия өңірлерінен іздестірілуде. Осы аймақтардан табылуы бек мүмкін екенін орта ғасырдың жазба әдебиеттерін зерттеуші Қ.Сұлтанбек айтады.

Қорыта келе, Ясауи «Хикметтерінің» санына емес, әр табылған жазбаның қай уақытта жазылғанына, кімнің қолжазбасы екенін атап өтіп, тарихи-салыстырмалы тұрғыдан өзіндік

қорытынылдылар жасағанымыз абзалырақ. Руханияттың кілтін өз қадірінше жеткізген Ясауидың ізгі жолының құндылығын таныту үшін танымдық қырына тереңдеп барған жөн. Ендігі нысанымыз «Хикметтердегі» лексиканың жұмсалым қызметі, танымдық бірліктердің қолданыс жиілігі, концептуалдануы, терминдену үдерісіне айналу барысы деген қадамдар болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сыздық Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 665 б.
2. Қыдыр Т.Е. Дешті Қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): монография. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.
3. Құрышжанов Ә. Қожа Ахмет Ясауи шығармаларын зерттеудің кейбір мәселелері // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1994. – №5. – Б. 24–33.
4. Гордлевский В.А. Ходжа Ахмед Ясеви // Избранные соч. – Т.III. – М.: Изд. Восточной литературы, 1962. – С. 361–368.
5. Сағидолда Г., Сарекенова Қ., Сапарниязова М. Ясауи «Хикметтері» тілінің когнитивтік құрылымы: «Иман» тұжырымдамасы // Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. – 2023. – №3. – Б. 56–71. https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.04
6. Яссави // Узбекистон Миллий энциклопедияси. Т. Х. – Ташкент: Давлат илмий нашриёти, 2005.– С. 412–413.
7. Утебеков С. «Диуани хикметтің» тілдік және стильдік ерекшеліктері жайындағы зерттеулер мен ғылыми тұжырымдар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №3 (129). – Б. 7–23. https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686.01.
8. Köprülü M.F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara: Diyanet İşleri Bşk, 1991. – 560 s.

HÜSEYN KÜRDOĞLU POEMALARINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Aytac Fizuli qızı Nəsirzadə,
Kiçik elmi işçi, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.
ismayilliaytac94@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Хусейн Курдоғлу өлеңдеріндегі фольклорлық мотивтердің ерекшелігі қарастырылады. Хусейн Курдоғлу өлеңдеріндегі фольклорлық мотивтер көркемдік ерекшелігімен, бояулы формасымен, ой өрісінің кеңдігімен, сөз байлығымен ерекшеленеді. Ақын өлеңдерінде халықтың ерлік тарихы, азаттық жолындағы күресі көрініс тапқан. Ақынның өлеңдеріндегі Хизр мен көгершін сияқты халық ауыз әдебиетіндегі мифтік образдарға, табиғат құбылыстарына жүгінетіні де зерттеу барысында айқындалады. Ақын өлеңдерінде халық поэзиясының мәнерін, қос сөздің формасы мен баятыны шебер пайдаланады. Ақынның жырларында эпикалық, аңыздық сюжеттер қайталанбас қайта жаңғырғандығы зерттеу барысында анықталады. Оның халық әдебиетіне жақындығы Хусейн Курдоғлұның тақырып таңдауына, оның ішінде өлеңдерінің тіліне де әсер етті. Ақынның көркем тілі өзінің айшықтылығы мен түсініктілігімен, шығармашылдығымен ерекшеленеді.

Тірек сөздер: Лирикалық поэма, лиро-эпикалық поэма, фольклор, лирикалық қаһарман, ескірген

Abstract. The article examines the specificity of folklore motifs in Huseyn Kürdoğlu's poems. Folklore motifs in Huseyn Kürdoğlu's poems are distinguished by their artistic features, colorful form, breadth of thought, and richness of expression. The poet's poems reflect the heroic history of the people and their struggle for freedom. It is also revealed during the research that the poet refers to mythical images from folklore, such as Khizr and the dove, and natural phenomena in his poems. The poet skillfully uses the folk poetry style, the form of the couplet and the bayati in his poems. It is determined during the research that the poet has uniquely revived epic and legend plots in his poems. His attachment to folk literature influenced Huseyn Kürdoğlu's choice of subject matter, including the language of his poems. The poet's artistic language is distinguished by its clarity and comprehensibility, and creativity.

Keywords: Lyrical poem, lyrical-epic poem, folklore, lyrical hero, stale

Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şairlər folklor motiv və süjetlərindən yaradıcı şəkildə istifadə edərək dəyərli sənət əsərləri qələmə almışlar. Yaradıcılığında zəngin forma və məzmun xüsusiyyətlərinə malik olan Hüseyn Kürdoğlu lirikasına nəzər saldıqda onun müasir poeziyadan bəhrələnməklə bərabər, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə də bağlılığını görmək olur. "Hüseyn Kürdoğlu ədəbiyyata elə xalq ədəbiyyatının canlı təcəssümü kimi gəlib. Məlum məsələdir ki, xalq ədəbiyyatından təsirlənməyən şair tapmaq çətindir, amma təsirlənmək xalq ədəbiyyatı nümunələri səviyyəsində nəsə yaratmaq demək deyil. Hüseyn Kürdoğlunun yazdığı qoşmalar, gəraylılar, təcnislər, bayatılar, əgər belə demək mümkünsə, "orijinal"a çox yaxındır" (7). Şairin qoşma, bayatı, gəraylı, təcnisləri xalq dili ilə ədəbi dilin zənginliyini özündə cəmləşdirir. O, xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında qələmə aldığı nümunələrdə klassik ənənələrə müasir mövqeydən yanaşır. Şair bədii-fəlsəfi məna çaları, müasir dil imkanlarından istifadə ilə klassik formalara yeniliklər qataraq işləyir. Foklordan gələn vətən, aşiq, dağ obrazları, təbiət təsvirləri fərqli mövzularda yazılan şeir, o cümlədən poemalarının tərkib hissəsinə çevirilir.

Şairin şifahi bədii düşüncənin təsiri ilə yazılmış əsərlərindən biri "Aşıq və Yaxşı" lirik-epik poemasıdır. Xalq şeir üslubuna yaxından bələd olan Hüseyn Kürdoğlunun bu poeması dastan süjeti əsasında yazılıb və Sarı Aşığa ithaf olunub. Poemada lirik mən hadisələrə birbaşa müdaxilə etmir. Sarı Aşığın taleyi, onun Yaxşıya olan məhəbbəti, bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər poemada bədii dillə inikasını tapır.

Sarı Aşıq haqqında ilk yazılı məlumat Əndəlib Qaracadağinin "Təzkireyi-Qaradağ" əsərində verilir. Bəhlul Behcət Əfəndi, Salman Mümtaz, Əhliman Axundov aşığın həyatı və onun ədəbi irsi haqqında araşdırmalarına əsasən əhəmiyyətli məlumatlar müəyyən etmişlər. Dastanda haqqında danışılan aşığın Sarı Aşığın obrazı olması ilə bağlı fikirlər irəli sürülür. "Aşıq və Yaxşı" adlı bayatlı dastanı, heç şübhəsiz ki, Sarı Aşığın həyat macərları, məlum bayatıları və onun haqqında söylənilən rəvayətlər əsasında yaradılmışdır" [6, 48]. Hüseyn Kürdoğlu bu məlumatı poemada bu şəkildə qeyd edir:

Nərə çək yadına saldıqca yarı,
Həm aşıq Sarısan, həm əsgər Sarı.
Qaniçən qatilin yurduna sarı
Qoşun dalğalandı bir ümman kimi [2, 483].

Şair hər bir detalı – Aşığın bioqrafiyası, Qaramanlı olması, Güləbird kəndində məskunlaşmasını və digər məlumatları poemada əks etdirir. Folklordan aldığı süjet və mövzunu şair təfəkkürünün, qələminin gücü ilə canlandırır. Tək süjet etibarı ilə deyil, eyni zamanda janr, ölçü, fəlsəfi yanaşmasına görə də poemada xalq ədəbiyyatının təsiri görünür.

Poema Sarı Aşığın məktubu, Yaxşının ona cavabı və çoxsaylı bayatılardan ibarətdir. Məktub və cavablar müəyyən süjet funksiyasını yerinə yetirir, kompozisiya əlamətləri poemanın tamlığını təmin edən əsas meyar rolunu oynayır. Poemaya daxil edilən qoşma və bayatılar arasında məntiqi əlaqə vardır, bütövlükdə vahid ideyanın ifadəsinə xidmət edir. Aşiqlərin dilindən verilən bayatılar lirizmi şərtləndirən amilə çevrilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının janrları mətndə funksionallıq qazanır. Şair Aşığın dilindən Yaxşının ölümündən doğan kədərin təsiri ilə söylədiyi xalq şeir şəkli olan ağıları poemaya daxil edir:

Adına laylay deyim,
Camalına ay deyim.
Dünya gözələ dönsə,
Kimi sənə tay deyim?! [2, 498].

Ölçü, qafiyə, forma baxımından poemada müraciət olunan janrlardan fərqlənən bayatılar məzmununa görə fikrin bədii vəhdətini təmin edir. Bayatılarda məhəbbət və ayrılıq, Yaxşıya qovuşmağa can atan Aşığın sevgisindən doğan kədəri, intizarı görünür. Poemadakı bayatı nümunələri orijinallığı ilə fərqlənir və əsərin bədii təsir gücünü artırmağa xidmət edir.

Şair şeirlərində mifik obrazlara müraciət edir. Kökləri folklordan gələn Xızır, göyərçin kimi mifoloji obrazları poemaya da daxil edir. Poemanın hər iki əsas qəhrəmanı – Aşıq və Yaxşı Xızır Zindəni köməyə çağırırlar:

Xızır baba – Xızır Zində,

Qoyma qalım yaman gündə.
Dadıma çat gəl bu hində,
Çatdır o dağlara məni,
Yetir Yaxşı yara məni! [2, 496].

Dastan, əfsanə və rəvayətlərdə Xızır dara düşənlərə kömək olan xeyirxah, ilahi, sehirli qüvvə kimi təqdim olunur. Xızır Zindənin əfsanəvi funksiyası poemada saxlanılır. Şair folklordan gələn bu obrazı canlandırmaqla şifahi xalq ədəbiyyatına dərindən bələd olduğunu göstərir.

Folklorda göyərçinin mifoloji funksiyası mövcuddur. Göyərçin insanı dardan qurtaran qüvvə kimi göstərilir. Poemada da aşiqlərin məktubunu bir-birinə çatdırır. Göyərçin simvolik obrazına edilən metaforik xitablar Aşığın kədərinin ifadə edilməsində bədii vasitə rolunu oynayır. "Göyərçinin obrazlaşması isə yaradılış əfsanələri, islam mifologiyası da daxil olmaqla folklor mətnlərində uyğun motivlərdə geniş sakrallıq qazanmışdır... Göyərçinin simvollaşması şeirlərdə gözəlliyə bağlanmaqla həm də xəbər motivində məcazlaşır. Dünya xalqlarının mifologiyasında qoruyucu ruhu təmsil edən göyərçin cildinə keçmə də mifoloji motivin başqa bir tərəfinə bağlıdır" [1, 40].

Hüseyn Kürdoğlu poema boyunca müxtəlif deyimlərdən, ifadələrdən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən orijinal bir şəkildə, ustalıqla istifadə edir. Poetik vasitələr, yaradılan cinaslar sözün məna dəyərini gücləndirir. Şair qoşma və bayatı şeir şəkilləri əsasında sözün müxtəlif çalarından, xalq dilinin sadəliyi, aydınlığından istifadə ilə dəyərli poema yaradır.

Yaradıcılığının bir hissəsi bayatılardan ibarət olan şairin "Tovuzum mənim-oğuzum mənim" lirik poeması da bu janr əsasında yazılıb. Poema Kərkük bayatılarını tədqiq edən, professor Qəzənfər Paşayevin 60 illik yubileyinə ithaf olunub. "Oxucuya bir neçə söz" ön sözündən və dörd bölmədən ibarət poemanın "Dost ərməğanı" başlığı altında şair Qəzənfər Paşayevin istedadı, qürbətdə yaşaması və ailəsindən bəhs edir. Hüseyn Kürdoğlu poema haqqında fikirlərini bu şəkildə qeyd edir: "kitab ithafla başlasa da, poema Qəzənfər müəllimin dünyaya göz açdığı, respublikamızın ən gözəl guşələrindən biri, saz ocağı, saz yurdu kimi şöhrətlənən qədim Tovuzun təsvir və tərənnümündən ibarətdir" [3, 8]. Bu bayatılarda vətənin tarixi səhifələri, qəhrəmanları, təbiəti cəmləşdiririlir. Təbiətin təsviri, vətənə məhəbbət, qəm, kədər bayatıların başlıca mövzusudur. Poemada ictimai motiv vətən və təbiət mövzusu fonunda mənalandırılır. Şair Tovuzun təbiəti, qəhrəmanlıq tarixi ilə bütöv Azərbaycanı canlandırır, aktual, ictimai məsələlər öz əksini tapır. Poemanın "Saz ocağı, söz ocağı" başlığı altında Kürdoğlu aşıqlar yurdu olan Tovuzu tərənnüm edir. Poemada vətənin dərdinə yanan vətəndaş şair obrazı əsas qəhrəmana çevrilir, onun hiss və həyəcanları ön plandadır. Xalqımızın uzaq və yaxın keçmişinə dair bir çox hadisələr əlaqələndirilir.

Şair Aşıq Ələsgər, Qurbani, Xəstə Qasım, Qul Abbas, Aşıq Əsəd, Zülfiyyə, Nəsimi, Füzuli, Savalan, Səhənd və başqa söz sənətkarlarının adlarını çəkir. Folklordan və klassik ədəbiyyatdan gələn motivlər, Aldədə, Əsli, Kərəm, Dədə Qorqud, Koroğlu, Fərhad, Leyli və Məcnun kimi obrazlar əks etdirilir. Poema boyunca bu obrazların taleyindən bəhs olunur.

Şair Tovuzun qəhrəmanlarını, şairlərini, alimlərini, rayonun quruculuğunda, tərəqqisində xidmətləri olan şəxsləri xatırlayır. O, düşüncələrini, lirik təəssüratlarını məntiqi ardıcıllıqla verir, ümumi ahəng yaradır. Təbiət vurğunu olan şairi onun hər ünsürü ilhama gətirir. "Hüseynin dördlüklərində xalis xəyyamvarı ruh yoxdur. Taleyin yox, təbiətin müdrikliyinə heyranlıq və pərəstiş var. Burada müdrik nəsihəti, hikmətli və ibrətli qənaətləri təbiətdən lövhələr – bədii peyzaj əvəz edir" [4, 663]. Lirik qəhrəman Tovuz təbiətinin seyrinə çıxır. Poemanın misralarında şairin fikri aləmi və əhvali-ruhiyyəsi öz əksini tapır. Tovuzun səfalı yerləri, dağları, bulaqları şairin vətən həsrətinin ifadəsinə yönəlir, xatirələrini yada salır, anımları ilə müqayisədə qarşılaşdırılır:

Nankor da bir ad eylər,
Abadı bərbad eylər.
Baltalı qoşun görər,
Meşələr fəryad eylər [3, 100].

Lirik qəhrəmanı Laçının, onun təbiətinin məhvi narahat edir, baş verən hadisələri həssaslıqla qələmə alır və bundan doğan kədərini ifadə edir. Kiçik janrın ənənəvi formasını saxlamaqla yeni məzmunlu, orijinal lirik poema nümunəsi yaradır.

Səməd Vurğun məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Kürdoğlu "Məcnun bulağı" poemasını şifahi xalq ədəbiyyatından məharətlə istifadə edərək, həyat hadisələrindən, xatirələrdən ilham alaraq qələmə almışdır. "Hüseyn Kürdoğlu həm folklordan və klassik ədəbi ənənədən yaradıcı istifadə etmək, həm də müasir həyati mətləbləri mövcud ampuladan istifadə etmək istedadı ilə özünəməxsusluq qazanmışdır. Hüseyn Kürdoğlunun yaradıcılığında romantik, didaktika, poetika, lirika və gerçəklik üzvi bir sistem halında cəmləşmişdir. Bu keyfiyyət şairin şeirlərinin və poemalarının orijinallığını təmin etmişdir" [5, 8]. Poemada təbiətlə insanın vəhdəti nəzərə çarpır, o zəngin söz ehtiyatı, dərin məna ifadə etmək istedadı, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə insana xas keyfiyyətləri bulaq obrazında cəmləşdirir. Şair özünəməxsus yazı üslubu, orijinal bənzətmələr, səmimi duyğularla bulağın əzəmətli obrazını tərənnüm edir:

Bəzən ağlayırsan zülmət gecələr,
Nakam sevgiləri xatırlayaraq.
Sən nələr görmüsən dünyada, nələr,
Könlümün aynası, ey nurlu bulaq? [2, 435].

Şifahi xalq ədəbiyyatının kamil bilicisi olan Hüseyn Kürdoğlu nənəsinin ona Məcnun bulağı haqqında söylədiyi əfsanəni poemada dolğun şəkildə ideylandırır. Poemada şairin öz ovqatı, kövrək hiss, duyğuları, psixoloji anımları, yaşantıları bədii dillə, obrazlı şəkildə ifadə olunur. Təbiət təsviri fonunda şair ilk şeir yazdığı vaxtları, nakam sevgisini, 1941-ci ildə baş verən hadisələri xatırlayır. Poemada təbiət vətən, insan kimi tərənnüm olunur, insanın özünü dərk etməsi kimi mənalandırılır. Təbiəti və onun gözəlliklərini vəsf edən şairin poeması vətəninə, elinə, insan duyğu və düşüncələrinə bağlıdır. Poemada təbiət təsvirləri lirik qəhrəmanın duyğuları, hissləri ilə vətən torpağının gözəllikləri timsalında cəmləşdirilir. Vətən təbiətinin incəliklərini, poetik təcəssümünü canlı lövhələr, peyzaj obrazlar vasitəsi ilə vəsf edən şair el-obasına məhəbbətini ifadə edir:

Daha gəl ayrılaq, Məcnun bulağı,
Yenə görüşünə gələrəm, əlbət.
Sənlə gül açar şeirimin bağı,
Bəhrəsi – vətənə, elə məhəbbət! [2, 446].

El-obasının gözəlliyini vəsf edən, ona bağlı olan şair nə qədər ondan uzaq olsa da daima onu yada salaraq insanlara vətən, yurd sevgisi aşılayır. Şairin hiss və duyğuları, bədii müqayisə və təzadları, təsvirləri, təbii yaşantıları "Məcnun bulağı" poemasının ümumi ahəngini təşkil edir.

Hüseyn Kürdoğlunun poemalarında müasir poetik çalarlar ilə folklor janrlarına yenilik gətirir. Ənənəyə bağlı olan sənətkar folklordan gələn formaları yeni məzmun çalarları ilə qələmə alır. Lirizmin ön planda olduğu poemalar ənənəvi süjet əsasında deyil də, fikir və hisslər süjeti əsasında qurulur. Şair həyatdan aldığı təəssüratları canlandırmaq üçün daha geniş imkanlar əldə edir. O, idealı olan lirik qəhrəman vasitəsi ilə hiss və fikirlərini, baş verən hadisələrə münasibətini ifadə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova Mətanət. Azərbaycan xalq şeirinin mifoloji kökləri və poetik sistemi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. – Bakı, 2018. – 51 s.
2. Hüseyn Kürdoğlu. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. II cild. – Bakı: Sabah, 2011. – 508 s.
3. Hüseyn Kürdoğlu. Tovzum mənim - oğuzum mənim. – Bakı: Elm, 1998. –108 s.
4. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. V cild. – Bakı: Elm, – 2016. –728 s.
5. Paşayev Qəzənfər. Hüseyn Kürdoğlunun poetik dünyası. – Bakı: Sabah, –2017. – 288 s.
6. Paşayev Sədnik. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi. – Bakı: Azərnəşr, –2011. – 156 s.
7. Yusifli Vaqif. Bir şeir bulağı. Ədalət. 12 iyun 2014. – 7 s.

AZERBAYCAN EDEBİYATINDA "TEZKİREYİ-YUSİF": YAPISAL VE EDEBİ ÖZELLİKLER

R. Gözelova,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMEA)
M. Füzuli Adına El Yazmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi
dilber.mehdiyeva@gmail.com

Аңдатпа. Зерттеу Әзербайжан әдебиетінде маңызды орынға ие «Тезкірей-и Юсиф» шығармасының құрылымдық және көркемдік ерекшеліктерін қарастырады. Шығарма Мирзә Әбүлхалик Юсиф қайтыс болғаннан кейін оған хат түрінде жазылған өлеңдерден құралған. Сонымен қатар, зерттеуде шығарманың классикалық Шығыс әдебиеті дәстүрлерімен байланысы және басқа тезкире шығармаларынан ерекшеліктері көрсетіледі. «Тезкірей-и Юсиф» тек діни-дидактик мазмұнға ие мәтін ғана емес, сонымен қатар өз дәуірінің мәдени және эстетикалық ой-танымын бейнелейтін көпқабатты көркем шығарма болып табылады.

Тірек сөздер: әдеби талдау, құрылымдық ерекшеліктер, классикалық Шығыс әдебиеті, метафоралық жүйе, мәдени-эстетикалық ой, және т.б.

Abstract. This study examines the structural and literary features of "Tezkireyi-Yusif," a significant work within Azerbaijani literary tradition. The analysis focuses on its compositional structure, plot development, characterization, and use of poetic devices. Additionally, the work's connection to the traditions of classical Eastern literature, its metaphorical system, and stylistic features are discussed. The findings demonstrate that "Tezkireyi-Yusif" is not merely a religious-didactic text but a comprehensive literary piece reflecting the cultural and aesthetic mindset of its period.

Keywords: literary analysis, structural features, classical Eastern literature, metaphorical system, cultural-aesthetic thought etc.

Giriş. Azerbaycan edebiyatı tarihinde tezkirecilik, köklü bir gelenek halini almıştır. Bu bağlamda, "Tezkireyi-Yusif" eseri hem bir kaynak olarak hem de dil ve üslup özellikleri bakımından dikkat çekici bir örnektir. Eserin oluşum tarihi, yazarı, edebi akımlarla ilişkisi, kaleme alınma sebepleri ve janr özellikleri, onu incelemeye yönelik geniş imkânlar sunmaktadır. Döneminin önde gelen şairlerinden biri olarak tanınan Mirzâ Ebulhalik Yusif, birçok şair dostuyla ilişkiler kurmuş ve onlara yaratıcı ilham aşılamıştır. Tezkirelerin oluşum prensibi, yazarın şairlere ve edebiyatçılara ait şiirleri, mektupları, gazelleri ve diğer poetik materyalleri derleyip, bunların biyografik bilgilerini ekleyerek belirli bir sistem çerçevesinde tasnif etmesine dayanır.

Tezkire yazarları çoğunlukla eserleri bizzat yazmaz; aksine farklı kaynaklardan, gönderilen şiirlerden, el yazmalarından ve sözlü bilgilerden yararlanarak bir "antoloji ve biyografik kaynak" oluştururlar. Sona Hayâl'in çalışmaları, bu geleneğin devamını temsil etmektedir. O, Ebulhalik Yusif'e gönderilen gazelleri toplayarak "Tezkireyi-Yusif" eserini hazırlamıştır. Dolayısıyla eserin kaynak temeli, şairlerin gönderdiği gazellerden oluşmaktadır. Bu nedenle, şairlere adanmış şiirler 2016 yılında derlenmiş ve nihayetinde "Tezkireyi-Yusif" ortaya çıkmıştır. Tezkireye, dönemin 19 şairinden toplam 56 şiir dâhil edilmiştir. Bunlar arasında müxemmes, mürabba, mesnevi ve gazel türünde eserler bulunmaktadır [3]. "Tezkireyi-Yusif"**,** klasik Doğu edebiyatının etkisi altında şekillenmiş ve ilahi aşk, toplumsal, doğa temalı ve dini-manevi içerikli şiirlerin toplandığı bir şiir antolojisi niteliğindedir. Eserin dilinde Arap ve Fars etkisi belirgin bir şekilde hissedilmektedir; bu durum, dönemin edebî gelenekleriyle uyumludur. Özellikle dini ve felsefi terminoloji, Kur'an ayetleri ve hadislerden örnekler verilmesi, yazarın dini metinlere hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Eserde kullanılan poetik araçlar, teşbihler, istiareler, semboller ve dini simgeler eseri sıradan bir tezkire olmaktan çıkarıp, sanatsal ve felsefi bir yorum düzeyine taşımaktadır. "Tezkireyi-Yusif"'in dili, klasik Azerbaycan Türkçesi kurallarına dayanmaktadır. Arap ve Fars kökenli kelimelerin bolluğu, dini terimler ve Kur'an ile hadislerden yapılan alıntılar eseri hem bilimsel-dini bir kaynak, hem de poetik bir örnek olarak zenginleştirmektedir. Bu dil özellikleri, okuyucuyu estetik ve dini açıdan düşündürmekte ve eğitmektedir. Eserde özne-yüklem yapıları, karmaşık cümle düzenleri ve klasik poetik üslubun dil kuralları çerçevesinde işlenmiş dil kullanımı, eseri hem dilbilim hem de edebiyat araştırmaları açısından değerli kılmaktadır. Şairler, edebî dilin imkânlarından maksimum derecede

yararlanarak, karakterleri canlandırmak için çok sayıda sanatsal anlatım aracına, epitetler, teşbihler, metaforlar ve sufî simgeler yer vermişlerdir. "Tezkireyi-Yusif" te, Mirzâ Ebulhalik Yusif'e çağdaşlarının yazdığı şiirler, Mirzâ Semender Derbendi, Seyid Ezim Şirvani, Haşim Bey Sagib, Mehemmedağa Cürmi, Müşkat, Ağadadaş Müniri, Semed Mensur, Eli Şövgi, Menaf, Sabit Mehemmedeli, Molla Sadig Rahil, Azerb Buzovnalı Faiz, Mehemmed Müsevvir, Mirzâ Ebulhalik Cenneti, Ağadadaş Süreyya, Ebdül Garabaği, Nayi, Gubad gibi şairlerden toplanmış ve mektuplar halinde gönderilmiştir. Bu şiirler içerik açısından çok çeşitlidir [3]. Azerbaycan edebiyatı tarihinde birçok tezkire yazılmıştır. Bunların en güzel örneklerinden biri de Mir Mövsüm Nevvab'ın tezkiresidir. 1998'de basılan "Tezkireyi-Nevvab", 2018 yılında Elyazmaları Enstitüsü tarafından yeniden yayımlanmıştır. Mir Mövsüm Nevvab'ın tezkiresi ile "Tezkireyi-Yusif" arasında hem benzerlikler hem de farklılıklar bulunmaktadır [2]. Her iki eser de tezkire janrına dâhildir ve temel amaçları, dönemin şair ve edebiyatçıları hakkında bilgi vermek, edebî miraslarını gelecek kuşaklara aktarmaktır. Her iki tezkirede de sanatçının edebî faaliyetleri vurgulanmakta ve şiirlerinden seçmeler sunularak okuyucuda edebî-estetik düşünce geliştirilmesi hedeflenmektedir. Farklılıklar ise birkaç noktada öne çıkmaktadır. Öncelikle, bu eserlerin yazarları ve kapsadıkları dönemler farklıdır. "Tezkireyi-Yusif", XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında yaşamış şairlerin eserlerinden örnekler sunarken, "Tezkireyi-Nevvab", daha çok dönemin edebî çevresini ve sanatçılarını tanıtmayı amaçlamaktadır. Mir Mövsüm Nevvab'ın tezkiresi özellikle Karabağ bölgesinde yaşamış şairlere adanmıştır ve iki bölümden oluşmaktadır. Eserde toplam 56 şairin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler yer almaktadır. XIX. yüzyıl Karabağ edebiyat ortamını yansıtan bu iki tezkire, şairlerin hem Farsça hem de Türkçe eserler verebilme yetilerini ve dönemin çokdilli edebî yapısını ortaya koymaktadır. Bu durum, şairlerin edebî çevikliğini ve Azerbaycan edebiyatının çok katmanlı zenginliğini göstermektedir. Mehemmed Ağa Müstehidzade, XIX. yüzyılda yaşamış bir ilahiyatçı, şair ve yazardır. Hem dini hem de edebî bilgiye sahip olan Müstehidzade, dönemin önde gelen ilim adamları arasında saygı görmüştür. "Riyazül-Aşigin" (Arapça: "Aşıkların Bahçesi") adlı eseri, klasik Doğu edebiyatında yaygın olan tezkire janrına uygundur [1]. Burada, tezkirede adı geçen kişiler "aşıklar", yani Allah aşıkları, alimler, şairler ve sufiler olarak sunulmaktadır.

Sonuç. "Tezkireyi-Yusif"**,** Azerbaycan edebiyatında tezkirecilik geleneğinin önemli bir örneği olarak öne çıkmaktadır. Eser, dönemin şairlerinin biyografilerini ve şiirlerini sistemli bir biçimde derleyerek hem edebî hem de tarihî bir kaynak işlevi görmektedir. Mirzâ Ebulhalik Yusif'e gönerilen şiirlerden derlenen eser, klasik Doğu edebiyatının etkisiyle şekillenmiş; ilahi aşk, toplumsal ve dini-manevi temaları içermektedir. Arap ve Fars dillerinden alınan kelimeler, dini ve felsefi terminoloji ile desteklenen eser, hem dilbilim hem de edebiyat araştırmaları açısından zengin bir örnek sunmaktadır. Tezkire, sadece şairlerin yaratıcı ürünlerini toplamakla kalmamış, aynı zamanda dönemin kültürel ve estetik düşünce yapısını yansıtacak şekilde düzenlenmiştir. Kullanılan poetik araçlar, metaforlar, teşbihler, istiareler ve sufî semboller eseri sıradan bir antolojiden öteye taşıyarak derin bir edebî ve felsefi yorum düzeyi kazandırmıştır.

Kaynakça

1. Müctehidzade, M.S. Riyazül-aşigin / M.S.Müctehidzade. – Bakı: Azerbaycan, – 1995, – s.161.

2. Nevvab, M. M. *Tezkireyi-Nevvab*/M.M.Nevvab. –Bakı: Elm ve Tehsil, – 2018. – 712 s. [Elektron resurs] URL: https://ia902801.us.archive.org/33/items/m.-nevvab tezkire/M.Nevvab_Tezkire.pdf

3. Tezkireyi-Yusif / tert.ed. S.Hayal – Bakı: Ecoprint, – 2016. – 70 s.

З.Н. Кириллова,
Кандидат филологических наук, доцент КФУ
Россия, Республика Татарстан, Казань
zkirillova@yandex.ru

НАРДУГАН АТАМАСЫ һӘМ КЕРӘШЕННӘРДӘ БӘЙРӘМ ИТЕЛҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию термина Нардуган у кряшен (крещеных татар) и специфике его проведения. Среди ученых существуют различные взгляды на происхождение слова, которые были исследованы в работе. Кроме этого, рассмотрены основные этапы празднования и анализированы их названия.

Ключевые слова: кряшены, крещеные татары, Нардуган, традиции, обычаи.

Abstract. This article is devoted to the study of the term Nardugan among the Kryashen (Baptized Tatars) and the specifics of its implementation. Among scholars, there are various views on the origin of the word that have been investigated in the work. In addition, the main stages of the celebration are considered and their names are analyzed.

Keywords: Kryashens, Baptized Tatars, Nardugan, traditions, customs.

Керәшеннәр төрле территориягә таралып урнашкан, аларның сөйләшләре татар теленең урта һәм көнбатыш диалектлары эчендә карала, кайберләренең урыны һәм тел үзенчәлекләре хакында галимнәр арасында фикер төрлелеге күзәтелә [1, 8].

Керәшеннәрдә Нардуган яңа елны бәйрәм итү йоласы булып санала. Ул иске стиль белән 25 нче декабрьдән алып 5 нче гыйнварга кадәр үткәрелгән, ә яңа стиль белән исә 7-18 нче гыйнвар көннәренә туры килә. Күренгәнчә, Нардуган христиан динендәге Раштуа һәм Кач ману бәйрәмнәре арасында уздырыла һәм славяннарның 12 көнгә сузылган Святки бәйрәмнәренә туры килә [2, 210].

Славяннарда гына түгел, күп халыкларда кышкы кояш торгынлыгын, ягъни көн белән төн озынлыгы тигезләшкән вакытны (21 нче декабрь) элек кояшның “үлеп, кабат терелүе” яки “яңадан тууы” рәвешендә күзаллаганнар һәм аны ел саен бик зурлап, тантаналы төстә билгеләп узганнар. Бу йола Урта Идел буендагы халыкларда да билгеле. Мәсәлән, чувашларда – нартӑван, нартукан, удмуртларда – нартуган, мариларда – нардуган, мордваларда – нардван, нардава, нардукан [3, 60-61]. Керәшен татарларында да әлеге бәйрәмнең исеме нардуган буларак сакланып калган. Тикшерүчеләр күрсәткәнчә, әлеге термин кайбер мишәр авылларында да очрый [4, 78]. Төрек диалектларында исә аның мартуфал, мунтувар, мартавал вариантлары бар дип күрсәтелә [5, 61-66; 3, 61].

Нардуган сүзенең килеп чыгышы буенча галимнәр арасында төрле фикер хөкем сөрә. Гадәттә, аны монголча “нар” (кояш) һәм татарча “туу” сүзләреннән ясалган дип аңлаталар. Бу фикер буенча, нардуган сүзе “кояш туган” мәгънәсен белдерә [6, 74]. Татар этимологы Рифкать Әхмәтьянов исә бу сүзнең килеп чыгышын чуваш этимологы В.Г. Егоровча монг. *нар* «кояш *туган* (көн)» дип аңлату дөрес түгел дип билгели һәм аны фарсы сүзе дип тәкъдим итә: “фар. *нард-у-фал* «нәрд уены ысулы белән күрәзәлек итү» («нәрд һәм фал») сүзеннән: нәрд уенында уенчы махсус савыттан (чүлмәктән) билгеле чиккә кадәр саннарның берсе язылган шакмак ала һәм нәрд тактасында шул санча йөреш ясый” [3, 61].

Рәүфә Уразман ассызыклаганча, “җентекле анализ нардуган терминының татар сүзе булуын күрсәтә, Урта Идел һәм Урал буе халыкларында ул җирле халык керәшеннәр һәм мишәрләр белән тыгыз элемтәдә яшәгән төбәкләрдә генә, берән-сәрән генә очрый. Чуваш галиме В.Г. Родионов та “нартухан” сүзе чуваш теленә татар теле аркылы кергән дип саный” [4, 78], ләкин галимнәр терминның нинди сүзләрдән килеп чыгуын аңлатмыйлар.

Рифкать Әхмәтьянов күрсәткәнчә, шундый уен әрмәннәрдә дә булган. Русларда ул *куляш* дип аталган. Нардуган җырлары, такмаклары, мәкальләре аерым жанр хасил иткәннәр. Җәйге нардуганда йөзек урынына чүлмәккә чәчәкләр салганнар, һәрбер чәчәк төренең махсус юралышы булган һ.б. Шуны да әйтергә кирәк: *нәрд* сүзе үзе дә – бер чәчәк атамасы [3, 61].

Нардуган үзенең асылы белән аграр йола булган дип санала. Бу бәйрәм игеннәрдән мул уңыш алу хакына, шундый өмет белән уздырылган. “Нардуганга бармасаң, җитен булмый” кебек ышанулар яисә нардуган көйләрендә ашлыкка дип атап куркулык коюлар әнә шуңа дәлил булып тора. Әлбәттә, заманалар узган саен, Нардуган, башка йолалар белән катнашып, алардан күп кенә яңа ритуаллар үзләштергән. Атап әйткәндә, Раштуа, Святки бәйрәмнәренең йогынтысы зур булганлыгы күренә.

Элек-электән халык Нардуган бәйрәменә бик җитди караган, бию, җыр әзерләгән. Яшьләр урам буйлап, «Нардуганга!» дип, халыкны җыя торган булган. Нардуганчылар, өйдән өйгә йөреп, җыр һәм такмаклар әйткән, йорт хуҗаларына Яңа елда муллык, иминлек, бәхет теләгән.

Рәүфә Уразман Нардуган бәйрәменең төп мизгелләре дип түбәндәгеләрне билгели: кеше танымаслык булып киенеп, йорттан-йортка йөрү, йөзек салып багу, кызларның язмышы, кияү булачак кеше, киләчәк һ.б. турында төрлечә багу.

Кеше танымаслык булып киенеп йөрү төрле җирдә төрлечә аталган: нардуган булып җөрү, нардуган чабу, нардуган бабалары, бабайлар нардуганы [4, 78], Нардуган уены, киенеп йөрү, бабай булып җөрү, бабайчы багыты (вакыты), җәшери (яшереневеп йөрүне аңлата) һ.б. Бу чорда кызларның үзара сыйланып йөрүләрен дә кызлар нардуганы дип атаганнар.

Нардуганчылар куркынычрак яки көлкелерәк итеп киенергә тырышканнар. Аю яки кәҗә булып кылану өчен, туннарын, бүрекләрен әйләндереп кигәннәр, хәер эстәүче, карт яки карчык, чегән булып киенү еш очраган. Егетләр – кызлар булып, кызлар – ир-ат булып, картлар исә яшь кәләш булып киенгәннәр. Бу вакытта йөзләрен яшергәннәр, ничек булса да үзләрен танытмаска тырышканнар. Кызлар егетләрдән һәрвакыт аерым йөргән. Өйгә кереп, скрипка, ә соңрак чорда гармун уйнаганга биеп күрсәткәннәр. Үзләре белән гармунчылары булмаса, мич капкачы, таба какканнар, кыңгырау шалтыратканнар. Кайбер өйләрдә шамакайларны сыйлаганнар, ләкин гадәттә алар буш кул белән чыгып китә торган булган. Соңыннан егетләр һәм кызлар, аулак өйгә җыелып, җырлап-биеп күңел ачкан.

Урамда, яшьләрдән тыш, икенче төркем дә йөргән. Анысында кием алыштыручылар аз булган. Берәр карт белән карчык һәм гадәти кием кигән, ләкин битләрен каплаган яки корымга буяган берничә малай төрлечә кыланып, такмаза әйтеп, халыкны көлдереп йөргәннәр. Карт белән карчык ролен авылның мәгълүм шамакайлары уйнаган. Монысының марилардагы яңа ел тамашасын хәтерләтүен әйтергә кирәк [4, 79].

Нардуган бәйрәменең мөһим бер өлеше – йөзек салып багу. Ул гадәттә Яңа елга каршы төндә уздырылган. Бу йола элек күп кенә мишәр авылларында да киң таралган була. Керәшеннәрдә күрәзәлектә егетләр дә, кызлар да актив катнашкан, егетләр еш кына бу эшне башлап йөргәннәр. Алар беркадәр түләү хакына, мәсәлән, йомырка, май һ.б. исәбенә, берәр йортны алып торганнар һәм кызларны шунда чакырганнар. Бәйрәмчә киенгән яшьләр, урамда җырлар җырлап, шул йортка барганнар. Бу көнне өлкән яшьтәгеләр дә яшьләр уенын карарга һәм үзләре дә теләк-өметләреневең кабул булу-булмавын белергә дип җыела алган. Кайвакыт йөзек салуны өйдә түгел, берәр мунчада үткәргәннәр. Мишәрләрдә исә багуда фәкать кызлар гына катнаша алган. Аларга күз-колак булу өчен генә берничә өлкән хатын булган. Багучыларны күзләргә килгән әрсез егетләргә кызлар “бәла-каза чакырып китерә алганнар” [4, 80].

Керәшеннәрдә багу йоласының тәртибе серлерәк һәм гаҗәбрәк булганлыгын әйтергә кирәк. Мәсәлән, багу өчен суны бәкедән генә алганнар, төн уртасында су алырга бары тик тулы һәм имин гаиләдән беренче яки төпчек бала исәпләнгән берничә кыз һәм егет барган. Барганда да, кайтканда да, алар бер авыз сүз дә сөйләшмәскә, артка да әйләнеп карамаска тиеш булганнар. Бәке янында бер егет балта белән кояш йөрешенә каршы үзе уртада калырлык итеп сызык сызган. Бер кыз бәкедән су чумырып алган һәм анда бакыр акча һәм йөзек салган, анысы “патша йөзеге” дип аталган. Чиләкне ак сөлге белән каплаганнар һәм үзләрен көткән өйгә чәнти бармак белән генә күтәреп алып кайтканнар. Өйгә кергәч: “Суга төштек балта алып, судан кайттык мал табып” яки “Суга бардык балдак белән, судан кайттык дәүләт белән”, – дигән сүзләр әйткәннәр. Җыелган кешеләрнең һәммәсе, берәр теләк уйлап, йөзекләрен суга

салган. Шуннан соң берәр куплет җыр яки такмак башкарылган. Йөзек салып багу шул рәвешчә җыр-такмаклар белән дәвам иткән. Гадәттә, балдакны өч тапкыр салганнар. Соңгы тапкыр баккач, суны алып чыгып, кояшка каршы түккәннәр [7, 62]. Бу вакытта суда калган акча һәм “патша йөзеге” ничек төшкәнне караганнар. Әгәр күн төшсә, барлык фаллар рас киләчәк, дип ышанганнар [4, 81].

Хуҗалык елының нинди булачагы турында күрәзәлек итү дә булган. Мәсәлән, кабаны салкынга чыгарып куйганнар. Әгәр дә ул бәс белән капланса, җитен уңачагын хәбәр иткән һ.б. [4, 82-83]. Әгәр дә фал ачу нәтиҗәсе көтелгәнчә чыкмаса, моңа да артык борчылмаганнар, өметне алга, киләчәккә күчергәннәр.

Күренгәнчә, Нардуган мәҗүсилектән калган йола һәм ышанулардан гыйбарәт. Бу бәйрәм христиан дине тарафыннан тыелган була. “Нардуган өе”н – “шайтан өе”, “Нардуган уены”н “шайтан уены” дип атаганнар. Моңа да карамастан, Нардуган бәйрәме әле озак вакытлар яшерен рәвештә булса да уздырылып килә, тик шулай да XX гасыр дәвамында аерым йолалары кими бара һәм гасыр азагында бөтенләй диярлек яшәүдән туктый [8, 84-92], кайбер өлешләре генә хәзерге керәшеннәр тарафыннан кабат яңартылу омтылышын алды.

Әдәбият исемлеге

1. Кириллова З.Н. Керәшеннәрдә Олы көн бәйрәме // Занкиевские чтения [Электронный ресурс]: сборник тезисов докладов IX Международной научно-практической конференции (3-5 апреля 2025 г., г. Тобольск) / отв. ред. С.Р. Муратова. – Киров: Изд-во МЦИТО, 2025. – С. 8-12.
2. Кириллова З.Н. Керәшеннәрдә Нардуган бәйрәме // Просветительство и межкультурный диалог: наследие Каюма Насыри в контексте современных исследований: материалы международного научного форума, посвященного 200-летию со дня рождения Каюма Насыри / сост.: Г.Н. Зайнеева, Г.А. Хуснутдинова. – Казань: ИЯЛИ, 2025. – С. 210-215.
3. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге, II том (М-Я). – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. – 567 б.
4. Уразман Р. Татар халкының йолалары һәм бәйрәмнәре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 96 б.
5. Çay A.M. Türk Ergenekon Bayramı Nevruz. – Ankara: Türk Kültürü Araştırma Vakfı Yay., 5. baskı, 1993. – 267 s.
6. Без бер тамырдан: Керәшен татарларының этногенезын һәм этнографиясен өйрәнү буенча урта гомуми белем мәктәпләре өчен уку ярдәмлеге / Төз.: Н.В. Максимов. – Казан: Мәгариф, 2002. – 223 б.
7. Баязитова Ф.С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары: (Рухи мирасыбыз хәзинәсеннән). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 158 б.
8. Ercan Alkaya, Zoya Kirillova. Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür). – İstanbul: Kesit Yay., 2018. – 670s.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

А.Г. Кисымова,
Облыстық дарынды балаларға арналған
Абай атындағы мамандандырылған
мектеп – гимназия – интернатының қазақ тілі мен
әдебиеті пәні мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі
Қазақстан, Орал.
aktolkin_1988@mail.ru

Аннотация. В статье исследуются исторические и культурные основы становления литературы и искусства тюркских народов. Рассматриваются особенности развития фольклора, эпоса, устного и письменного наследия, а также их влияние на формирование национального самосознания. Анализ подчеркивает общность духовных ценностей и эстетических принципов, связывающих тюркские народы в единое культурное пространство. Отмечается значимость сохранения и изучения тюркского наследия как важного компонента мировой цивилизации.

Ключевые слова: тюркские народы, литература, культура, фольклор, эпос, духовные ценности, культурное наследие, традиции, мировая цивилизация.

Abstract. The article examines the processes of lexical development in Turkic languages, focusing on semantic changes and their connection with historical and cultural factors. The findings describe the patterns of new lexeme formation in Turkic languages.

Keywords: Turkic peoples, literature, culture, folklore, epic, spiritual values, cultural heritage, traditions, world civilization.

Түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениеті – ғасырлар қойнауынан сыр шерткен, адамзат өркениетінің ажырамас бөлігі болып саналатын ерекше рухани қазына. Түркілердің бай мұрасы олардың өмір салтымен, дүниетанымымен, табиғатқа және қоғамға деген көзқарасымен тығыз байланысты. Ежелгі түркі тайпалары Еуразияның ұлан-ғайыр даласын мекендеп, өздерінің тілі, жазуы, наным-сенімі мен өнері арқылы бірегей өркениет қалыптастырды.

Түркі халықтарының тарихы терең әрі көпқырлы. VII–VIII ғасырларда өмір сүрген көне түркі қағанатының кезеңінде дүниеге келген Орхон-Енисей жазбалары – бұл мәдениеттің алғашқы жазба үлгілері. Бұл ескерткіштер тек тарихи дерек қана емес, сонымен қатар көркем әдебиеттің алғашқы нышандарын, түркілік ойлау жүйесін айқын көрсететін құжаттар. Онда ел бірлігі, ерлік, намыс, туған жерге адалдық сияқты ұлттың негізгі құндылықтары бейнеленген.

Орта ғасыр дәуірінде түркі халықтарының мәдени өркендеуі жалғасып, әдебиет пен ғылымның жаңа дәуірі басталды. Бұл кезеңде түркі ойшылдары мен ғұламалары адамгершілік, ізгілік, білім мен ғылым туралы терең философиялық еңбектер жазды. Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік” шығармасы – мемлекет басқару мен адам мінезі жөніндегі даналықты бейнелейтін энциклопедиялық туынды. Махмұт Қашқари өз еңбегінде түркі тілдерінің байлығын, мәдени және тілдік бірлігін дәлелдеді. Ахмет Ясауидің “Диуани хикметі” арқылы сопылық поэзия түркі дүниесіне кең таралып, рухани тазалық пен адамгершілікті насихаттады [10 - 13, 3].

Мәдениет тұрғысынан алғанда, түркілердің фольклоры, қолөнері, музыкасы, киім үлгісі мен салт-дәстүрлері олардың рухани өмірінің өзегін құрайды. Түркі халықтарының аспаптық музыкасы – қобыз, домбыра, қомуз, дутар секілді аспаптар арқылы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді. Халық жырлары мен дастандары – ұлттық кодты сақтаудың маңызды арнасы. Мысалы, «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Манас», «Ер Төстік» сынды эпостар түркі дүниесінің ортақ мұрасына айналған.

Қазіргі таңда түркі халықтары арасында мәдени және әдеби ынтымақтастық жаңа серпін алып отыр. Түркі мемлекеттерінің ұйымы, ТҮРКСОЙ**,** Түркі академиясы**,** Түркі кеңесі сияқты халықаралық құрылымдар түркі мәдениетінің ортақ мұраларын зерттеу, сақтау және әлемге таныту бағытында жүйелі жұмыстар атқаруда. Бұл үрдіс – түркі халықтарының рухани бірлігін нығайтып, ортақ тарихи сананы жаңғыртудың айғағы [13, 4].

Түркі әдебиетінің түп-тамыры көне дәуірлерден бастау алады. Түркі халықтары жазу-сызуы мен мәдениетін ерте дамытқан халықтардың бірі саналады. Олардың ең алғашқы әдеби мұралары **–** Орхон–Енисей жазба ескерткіштері**.** Бұл жазулар VIII ғасырда қазіргі Моңғолия мен Сібір аумағындағы өзен аңғарларында тасқа қашалып жазылған. Олардың ішінде ең әйгілілері – Күлтегін**,** Білге қаған және Тонықөк ескерткіштері.Бұл жазба мұралар тек тарихи құжат қана емес, сонымен қатар көркем әдебиеттің алғашқы үлгісі болып саналады. Онда ел бірлігі, ерлік, әділдік, билеушінің даналығы мен халыққа деген адалдық идеялары дәріптеледі. Мысалы, Күлтегін жазуында түркі халқының тәуелсіздік жолындағы күресі мен батырлық рухы бейнеленсе, Тонықөк ескерткішінде дана ақылшының өмірлік тәжірибесі мен ел басқарудағы көрегендігі баяндалады. Бұл ескерткіштер арқылы түркі халықтарының сол дәуірдегі әлеуметтік құрылымы, саяси жүйесі, дүниетанымы мен моральдық қағидалары көрініс тапқан.

Көне түркі жазбаларының тілі – қазіргі түркі тілдерінің арғы бастауы. Сол кезеңдегі жазба дәстүрінде поэтикалық өрнек, көркем бейнелеу, ырғақ пен қайталау тәсілдері қолданылған. Бұл ерекшеліктер кейінгі ғасырлардағы түркі поэзиясының негізін қалады. Орхон мәтіндеріндегі **“**Тәңірі жарылқасын**”, “**Көк түріктер елі**”, “**Халқым үшін түн ұйықтамадым, күндіз отырмадым**”** сияқты жолдардан халыққа адал қызмет ету идеясын

көреміз. Сонымен қатар түркі халықтарының ежелгі ауыз әдебиеті де олардың рухани өмірінде айрықша орын алған. Мифологиялық әңгімелер, батырлық эпостар, тұрмыс-салт жырлары ұрпақтан ұрпаққа ауызша таралып, халықтың дүниетанымы мен моральдық ұстанымдарын сақтап жеткізді. Бұл шығармаларда табиғатқа табыну, ата-баба рухына құрмет, ерлік пен намыс, адалдық пен ізгілік сияқты мәңгілік құндылықтар жырланды [14 - 15, 5].

Түркі халықтарының мәдени мұралары – олардың көпғасырлық өркениетінің, дүниетанымы мен өмір салтының айнасы. Түркілердің материалдық және рухани мәдениеті өзара тығыз байланыста дамып, халықтың ұлттық болмысын қалыптастырды.

Материалдық мәдениет саласында сәулет өнері, қолөнер және тұрмыстық дәстүрлер ерекше орын алады. Ежелгі түркі дәуірінен бастап қалыптасқан архитектуралық ескерткіштер – кесенелер, күмбездер, мешіттер, көне қалалардың орындары – халықтың жоғары мәдени деңгейін көрсетеді. Мысалы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Айша бибі, Бабаджа хатун, Арслан баб ескерткіштері түркі өркениетінің сәулет өнеріндегі биік жетістіктерін паш етеді. Бұл ескерткіштер тек діни ғимараттар емес, сонымен қатар сол заманның көркемдік талғамын, шеберлігін танытатын тарихи жәдігерлер. Қолөнер саласында зергерлік бұйымдар, кілем тоқу, ағаш және металл өңдеу өнері кең дамыған. Әр ою-өрнек, әр бұйым халықтың дүниетанымымен, символдық түсінігімен сабақтасып жатты.

Рухани мәдениет түркі халықтарының ең бай қазынасы саналады. Фольклор, жыр, күй, би және ән дәстүрлері халық өмірінің ажырамас бөлігі болған. Эпикалық мұралар – «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Манас», «Ер Төстік» сияқты эпостар – бүкіл түркі дүниесінің ортақ рухани байлығы. Бұл жырларда батырлық, ел бірлігі, ата дәстүрге адалдық, әділдік пен ерлік идеялары көрініс табады. Мысалы, қырғыз халқының «Манас» эпосы көлемі мен мазмұны жағынан әлемдік эпикалық шығармалар қатарында ерекше орын алады.

Музыкалық мәдениет те түркі әлемінде кең тараған. Домбыра, қобыз, сыбызғы, сазсырнай сияқты көне аспаптар халықтың ішкі жан дүниесін, қуанышы мен мұңын, табиғатпен үйлесімін бейнелейді. Түркілердің би дәстүрі де халықтың тұрмыс-салт мерекелерінде, той-думанында маңызды рөл атқарған.

Салт-дәстүр мен наным-сенім түркі мәдениетінің өзегін құрайды. Табиғатқа, ата-баба рухына, от пен суға, аспан мен жерге құрмет көрсету – олардың дүниетанымының басты қағидаларының бірі болған. Осындай нанымдар халықтың күнделікті өмір салты мен әдет-ғұрыптарынан көрініс тапқан. Наурыз мерекесі – түркі халықтарының ең көне әрі қасиетті мерекелерінің бірі. Бұл мейрам табиғаттың жаңаруы мен адам өмірінің үйлесімін бейнелейді. Наурыз тек жаңа жылдың басталуы емес, адамдардың өзара татулығын, бірлігін, өмір мен табиғат арасындағы тепе-теңдікті дәріптейтін мейрам. Түркілердің табиғатпен үйлесім философиясы осы мереке арқылы айқын көрініс табады. Осылайша, түркі халықтарының мәдени мұралары – ғасырлар бойы сақталып келе жатқан рухани және материалдық қазына. Ол бүгінгі ұрпаққа ата - баба даналығын, ұлттық бірлік пен өркениеттің сабақтастығын танытады [1-2, 1].

Қазіргі түркі әдебиеті мен мәдениетінің даму үрдістері XXI ғасырда жаңа бағыттар мен идеялармен толығып, дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімді бірлігін танытып отыр. Түркі халықтарының қазіргі заман әдебиеті өз ұлттық тамырынан ажырамай, заманауи тақырыптарды қозғау арқылы жаңаша сипат алуда. Қазіргі ақын-жазушылар халықтың тарихи жадын сақтай отырып, жаһандану дәуіріндегі рухани ізденістерді, тұлғалық еркіндік пен мәдени жаңғыру мәселелерін көтереді. Мәселен, қазақ әдебиетінде Оралхан Бөкей, Мұхтар Мағауин, Дулат Исабеков шығармаларындағы ұлттық рух пен адам тағдыры мәселелері түркілік дүниетаныммен сабақтасып жатады. Сол сияқты қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың туындылары да бүкіл түркі әлеміне ортақ философиялық тереңдігімен ерекшеленеді.

Қазіргі түркі әдебиетінде поэзия мен прозадағы ізденістер, жанрлық және стильдік жаңарулар айқын байқалады. Көптеген жас қаламгерлер өз шығармашылығында дәстүрлі тақырыптарды заманауи формада жеткізуге ұмтылуда. Интернет пен цифрлық технологияның дамуы түркі тілдес елдер арасындағы әдеби байланыстарды кеңейтіп, ортақ әдеби кеңістіктің

қалыптасуына мүмкіндік берді. Түркі елдері арасындағы мәдени және әдеби ынтымақтастық соңғы жылдары жаңа деңгейге көтерілді. Бұл бағытта халықаралық ұйымдардың, әсіресе ТҮРКСОЙ**,** Халықаралық Түркі академиясы және Түркі мемлекеттері ұйымының рөлі зор. Бұл ұйымдар түркі халықтарының мәдени мұраларын зерттеу, сақтау және насихаттау бағытында көптеген жобаларды жүзеге асырып келеді. Түркі жазушыларының кездесулері, ортақ антологиялар мен аударма бағдарламалары түркі әлемінің рухани бірлігін нығайтуға үлес қосуда.

Қазіргі уақытта түркі халықтарының қатысуымен өтетін халықаралық әдеби форумдар, мәдени фестивальдер мен өнер апталықтары ерекше маңызға ие. Бұл іс-шаралар жас буын шығармашылығын қолдап қана қоймай, ортақ мәдени кеңістіктің дамуына ықпал етеді. Мысалы, Түркістан, Баку, Анкара, Бішкек қалаларында өтетін әдеби және өнер фестивальдері түркі халықтарының бауырластығын нығайтып, шығармашылық байланыстарды арттыруда. Түркі мәдениетін әлемдік деңгейде насихаттау – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Түркі тілдерінде жазылған шығармаларды басқа тілдерге аудару, кино және театр өнерінде ортақ жобалар жасау, мәдени дипломатияны дамыту – осы бағыттағы маңызды қадамдар. Сонымен қатар, түркі халықтарының ортақ тарихи тұлғалары мен мұраларын халықаралық деңгейде таныту жұмыстары да кеңейіп келеді [17, 3].

Қорыта айтқанда, қазіргі түркі әдебиеті мен мәдениеті – дәстүр мен жаңашылдықтың, ұлттық және жаһандық құндылықтардың үйлесімінен құралған күрделі әрі бай рухани кеңістік. Ол түркі халықтарының ортақ тарихын, болмысын және болашаққа деген ұмтылысын бейнелей отырып, бүкіл адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Қорыта айтқанда, түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениеті – мыңжылдықтардан тамыр тартқан бай мұра, адамзат өркениетінің ажырамас бөлігі. Көне түркі жазбаларынан бастау алған рухани дәстүрлер бүгінгі күнге дейін өз мәнін жоғалтпай, жаңа заман талабына сай жаңғырып келеді. Түркі өркениетінің ерекшелігі – оның адамгершілік, ерлік, бірлік пен ізгілік идеяларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізе білуінде.

Бүгінгі таңда түркі халықтары ортақ тарихи негізге сүйене отырып, мәдени және әдеби байланыстарды нығайтуда. ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы және Түркі мемлекеттері ұйымы сияқты құрылымдардың бастамалары рухани ынтымақтастықтың жаңа дәуірін қалыптастыруда. Бұл ұйымдар түркі халықтарының ортақ мұраларын сақтау, зерттеу және әлемге таныту ісінде маңызды рөл атқаруда.

Жаһандану заманында түркі мәдениетін сақтау мен дамыту – тек өткенді құрметтеу ғана емес, болашақ ұрпақтың рухани қауіпсіздігі мен мәдени тұтастығын қамтамасыз ету жолы. Сондықтан әрбір түркі елі өз әдебиеті мен өнерін жаңғырта отырып, ортақ тамырдан нәр алған бауырлас халықтардың бірлігі мен достығын одан әрі нығайтуға үлес қосуы қажет.Түркі әлемінің мәдени және әдеби мұрасы – өткеннің естелігі ғана емес, болашақтың бағыт-бағдарын айқындайтын рухани шамшырақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Оразбаева Ф.Ш. *Тілдік қатынас: Теориясы және әдістемесі.*– Алматы: Ы.Алтынсарин ат. ҚБАРБК, 2000. – 208 б.
2. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ әдебиетінің тарихы.* – Алматы: Санат, 1994. – 384 б.
3. Негимов С. *Шешендік өнер.* – Алматы: Ана тілі, 1997. – 192 б.
4. Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті.* – Алматы: Атамұра, 2005. – 352 б.
5. Сүйіншәлиев Х. *Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері.* – Алматы: Мектеп, 1989. – 240 б.
6. Түркі академиясы халықаралық ұйымы. *Түркі әлемі: тарих және мәдениет.* – Астана, 2019. – 300 б.

KEMEL TOKAYEV'S THE MYSTERİOUS TRACE AS A LİTERARY EXAMPLE OF A SPY DETECTİVE STORY

S.B. Latifli,
Scientific Researcher, ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi
Azerbaijan, Baku
seyidnise.letifli@mail.ru

Аңдатпа. Кемел Токаевтің "Көмескі із" повесі XX ғасыр детектив жанрының қағидаларын қазақ әдебиеті контексінде жаңа көркем деңгейде ұсынатын маңызды шығармалардың бірі болып табылады. Шығарманың көркем құрылымын, жанрлық ерекшеліктерін, кейіпкерлердің дамуын және сюжет желісінің күрделілігін зерттеу әдебиеттану және детектив жанрын талдау үшін маңызды болып табылады. Мақаланың мақсаты – Кемел Токаевтің "Көмескі із" повесін детектив жанры контексінде көркем тұрғыдан талдау, жанрдың спецификалық элементтері мен әлеуметтік мағыналарын ашу болып табылады.

Тірек сөздер: детектив, агент, Кемел Токаев, повесть, талдау

Abstract. Kemel Tokayev's "The Mysterious Trace" is one of the significant works that presents the principles of the 20th-century detective genre in the context of Kazakh literature at a new artistic level. Studying the artistic structure of the work, its genre features, the development of the characters, and the complexity of the plot is important both for literary studies and for the analysis of the detective genre. The aim of the article is to analyze Kemel Tokayev's "The Mysterious Trace" from an artistic perspective within the context of the detective genre, highlighting the genre's specific elements and social meanings.

Keywords: detective, agent, Kemel Tokayev, story, analysis.

The rise in criminal processes around the world created the conditions for the emergence of crime-related themes in literature. This issue concerned the writers of the period, and in order to prevent criminal incidents, they examined the underlying causes of the contradictions present in society and reflected them in their works. From the second half of the nineteenth century onward, a number of changes occurred in the global literary-historical process, leading to the emergence of new movements and genres.

The foundations of detective prose in Kazakh literature were laid by Kemel Tokayev a World War II veteran, journalist, and writer who introduced the detective genre into Kazakh literature. Kemel Tokayev, a distinguished figure of Kazakh literature, was an original author with a strong civic stance, known for his integrity and dignity. The detective genre depicts the complex paths of investigating events and criminal situations, as well as searching for perpetrators. The protagonists of his works–ordinary Soviet people–are distinguished by their particular humanism and sincerity. These are mainly investigators and individuals who assist in solving criminal cases, sparing neither their efforts nor their time, and risking their lives in the search for dangerous criminals. In his works, Kemel Tokayev created the images of the true Kazakh investigator–authentic professionals devoted to their work. Tokayev's writings are notable for their intense plots, capturing the reader's attention from the very first lines. The reader is almost always kept in suspense, seeking answers to the questions of when the criminal will finally be neutralized, the enemy disarmed, and justice prevail. Kemel Tokayev also wrote various works depicting the horrors of war, transforming the literary understanding of wartime reality.

The novella "The Mysterious Trail" opens with the murder of Captain Süleymanov, the commander of an intelligence unit, and the theft of a classified military map. The plot of the work is dynamic, and the events unfold in a logically coherent sequence. Major Rodionov, his assistant Tolstov, Colonel Ilyin, and investigator-expert Zaitseva take part in the investigation with particular determination and attentiveness. The experienced Major Rodionov analyzes all the evidence, footprints, and auxiliary objects himself during the investigation and identifies the suspects. The author describes every detail of the investigative process with precision: *"The investigator's gaze fell*

upon a cigarette butt that had not yet turned yellow; it was a Belomorkanal brand cigarette, whereas officers usually smoked Deli brand cigarettes. Then Rodionov noticed the yellow hairs clutched in the deceased's fists. From the footprints he determined that the killer had worn size-forty boots." [5].

The discovery of the traces of the crime begins with Major Rodionov and investigator-expert Zaitseva arriving at the crime scene to conduct an examination. The spy's movements at the scene are described, and although Rodionov suspects the woman, he does not immediately add her to the list of suspects. His first suspect is Lieutenant Malyar, Captain Süleymanov's brother, as he had also been on duty at the time of the incident. The first piece of evidence emerges when Rodionov observes that a Kazbek cigarette butt had been replaced with a Belomorkanal cigarette butt in order to obscure the traces. The spy attempted this substitution to mislead the investigation. Subsequent pieces of evidence include the long yellow hairs found in Captain Süleymanov's hand and the footprints corresponding to size forty boots.

After collecting all the evidence, Rodionov logically connects every detail the clues, the suspects, and the surrounding events thereby playing a decisive role in uncovering the identity of the spy. The female parachutist described at the beginning of the novella is eventually revealed to be the German spy Ley, known by the codename "Winter Swallow," who had assumed the identity of Lyudmila Belova. At the conclusion of the novella, the German spy Ley is apprehended by Rodionov, confesses to the crime, and is brought to justice.

In works written within the spy-detective genre, the act of murder itself and the identity of the murderer are not of primary importance, for the main objective is to uncover the instigators behind these intrigues. "A spy must possess high professional skills: an accurate memory, knowledge of political terminology, and the ability to transmit passwords and signals" [2, 54]. In the novella "The Mysterious Trail", the spy figure is represented by the character Winter Swallow–Ley.

One of the characteristic features of works written in the spy-detective genre is the use of spy passwords within the narrative. For example, at the end of "The Mysterious Trail", the spy confesses: "I can provide information about the spies who were part of our group and can reveal the code name of Winter Swallow" [5].

Another characteristic element of the spy-detective genre is surveillance and identity alteration. "Information is sometimes obtained by directly tracking individuals by intelligence agents, and at other times by monitoring confidential data through electronic means" [1]. Changing one's identity is one of the most frequently used methods. By appropriating documents that do not belong to them, spies can easily alter their identity and cover their tracks. Through this technique, the author enables the spy figure to enter various locations and gather information.

The novellas "The Mysterious Trail" belong to the concentric plot type. The concentric plot type is a kind of plot in which all events revolve around a single conflict and everything is subordinated to cause-and-effect relationships.

The final scene of the novella "The Mysterious Trail" concludes, in accordance with the conventions of detective prose, with the triumph of good over evil and the prosecution of the criminals. "The aim of the authors of detective works is to reveal the social origins of crime, to consider certain moral issues, and therefore to depict events of great social and political significance and relevance in a broad framework" [4].

Kemel Tokayev's novella "The Mysterious Trace" clearly demonstrates the literary characteristics of the spy-detective genre. The professional skills of the spy character, the detailed depiction of the investigation, the dynamic plot, and its logical sequence are all presented in accordance with the essential requirements of the genre. Throughout the novella, the triumph of good over evil, the exposure of criminals, and the exploration of social and moral issues enhance both the literary and social significance of the work. Tokayev's creativity successfully develops the spy-detective genre in Kazakh literature, engaging readers with a tense plot and intriguing intrigues [3].

References

1. Bahar, E. (2016). Bilgi toplumunun edebi ürünü casus romanları ve casus romanlarının istihbarat boyutu. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 5(14).*, s.55-63.

2. Lətifli S. Kemel Tokayev: detektivinin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri //Conferences. – 2025, s.54-57 https://doi.org/10.59849/iscapltmt.2024.54
3. Lətifli, S. Cəmşid Əmirovun “Brilyant məsələsi” və Kemel Tokayevin “Damğalı qızıl” povestlərindəpolis detektivinin əlamətləri. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2023, s.105-109. DOI: https://doi.org/10.59849/2663-4414.20
4. Shakiyev, M. N. I devoted my life to the party, and it turned against me (a serious challenge in Kemel Tokayev’s creative path). 124-139: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies, 143(2), 2025.
5. Tokayev, K. Замандастар сыры : журналистің жол дәптерінен. Алматы : Қазақстан, 1965.
6. Həsənli, M. (2023). Smaqul Elubayın “Ağ çadır” romanında kosmos-xaos əvəzlənməsi. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 18-24. doi:https://doi.org/10.59849/2663-4414.2023.1.18

ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ОБРАЗДАРДЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Ж.А. Романова,
«Тұран-Астана» университетінің магистранты,
Г.К. Жусупова,
Филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент)
Қазақстан, Астана.
zhansaya_serikova@mail.ru

Аннотация. В данной работе всесторонне рассмотрена художественная функция мифологических образов в казахских рассказах. Проанализировано значение мифологии в казахской литературе, её духовно-эстетическая роль, а также исторические этапы развития мифопоэтической традиции и процесс её обновления через авторские интерпретации. Исследованы особенности использования мифа как художественного средства в казахской прозе, его связь с фольклорно-мифологическим наследием и трансформация в современном социально-историческом контексте. Раскрыта роль мифопоэтических форм в сюжете, композиции и стиле произведения, показано взаимодействие традиций и новаторства.

В исследовании особое внимание уделено художественному значению мифологических мотивов в произведениях таких выдающихся писателей, как М. Ауэзов, А. Кекилбаев, М. Магауин, О. Бокеев, С. Санбаев, а также их роли в отражении национального сознания и духовного опыта. Кроме того, выявлены универсальный характер мифа в казахской литературе и процесс формирования авторской мифологии. Работа способствует более глубокому пониманию поэтических возможностей мифологических образов в казахской прозе.

Ключевые слова: мифология, мифопоэтика, казахские рассказы, художественный образ, авторская мифология, фольклорный мотив.

Abstract. This study comprehensively examines the artistic function of mythological images in Kazakh tales. It analyzes the significance of mythology in Kazakh literature, its spiritual and aesthetic role, as well as the historical development stages of the mythopoetic tradition and its renewal through authorial interpretations. The features of myth usage as an artistic tool in Kazakh prose, its connection with folkloric-mythological heritage, and its transformation within the contemporary socio-historical context are explored. The study reveals the role of mythopoetic forms in plot, composition, and style, highlighting the interaction.

Special attention is given to the artistic significance of mythological motifs in the works of prominent writers such as M. Auezov, Ä. Kekilbayev, M. Magauin, O. Bokeev, and S. Sanbayev, and their role in portraying national consciousness and spiritual experience. Additionally, the universal nature of myth in Kazakh literature and the process of forming authorial mythology are identified. This work contributes to a deeper understanding of the poetic potential of mythological images in Kazakh prose and their function in literary creativity.

Keywords: mythology, mythopoetics, Kazakh tales, artistic image, authorial mythology, folkloric motif.

Миф – алғашқы қауым адамдарының әлемді тануға деген қиялға негізделген аңыздық әңгімелері. Қазақ мифологиясы – адамзаттың түрлі қиялдары мен үміт-армандарынан туындаған аңыздарға бай рухани мұра. Ол – ғасырлар бойы адамның рухани ізденістерін,

тәжірибесін жинақтаған мазмұнымен және кең ауқымды болмысымен көптеген жазушыларды өзіне тартқан. Көркем прозада мифопоэтика – адамзаттың көне заманнан бүгінге дейінгі ойы мен рухани әлемін, философиялық танымын бейнелеуге жол ашатын шексіз мүмкіндік. Жазушылар осы таусылмас қайнардан шабыт алып, мифопоэтикадағы жалпыадамзаттық идеялар мен моральдық құндылықтарды қазіргі заманның өзекті мәселелерімен үйлестіре білді.

Миф құрамындағы жалпыадамзаттық мән оның бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтпағанын дәлелдейді. Болмыста бар нәрседен гөрі беймәлім дүниені тануға талпыну, тылсым күшке сүйену – мифтің басты ерекшеліктерінің бірі. Ол бұрын танымның алғашқы түрі болған. Қазіргі кезеңде мифопоэтика – көркем шығармашылықтың нәтижесі, эстетикалық мақсатқа қызмет ететін көркемдік құралға айналды. Биік пафос пен жинақтау тәсілі мифке философиялық сипат дарытса, шын мен қиялдың арасын нақты ажыратпау – оның көркемдік құрылымындағы қиялға байлық қосады. Мифте көзге көрінбейтін, анық емес, болуы ықтимал элементтер мен шынайы болмыс еш бөлінбей, қатарласа көрінеді, дегенмен, көбіне ықтималдық сипаты басым түсіп, шешім соған қарай ойысады [1, 220]. Ғалымдар миф арқылы әдеби үдерістің заңдылықтары мен жанрлық ерекшеліктерін анықтап қана қоймай, жеке туындылардың өзіндік сипаттарын да ашуға тырысады. Осы тұрғыда миф поэтикасын зерттеген Е. М. Мелетинский қазіргі әдебиетте мифке саналы түрде дәстүрлі емес, шартты тәсілмен, яғни оның «рухын» қолдану кеңінен таралғанын атап өтеді [2, 280]. Ертеде қалыптасқан миф қазіргі жоғары дамыған өркениет жағдайында бұрынғы қалпын сақтай алмайтыны белгілі. Көркем әдебиетте мифтің өзгеріске ұшырауы жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Осы негізде әдебиетте неомифологизм құбылысы өмірге келді.

Қазақ әдебиетіндегі мифологиялық образдар С. Қасқабасов, А. Жақсылықов, Б. Жетпісбаева сынды зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қарастырылады. Мифті тиімді пайдаланған қаламгерлер шығармаларында ортақ сипат ретінде: ұлттың өткені мен тарихына қатысты терең философиялық ой-толғауларға, дүниетанымға ұмтылыс; фольклорлық поэтикамен байланыс, ішкі ырғақтық үндестік; романтикалық бейнелеу мәнері мен пафостық-эмоциялық өрнек байқалады. Қазақ прозасында мифопоэтика көркемдік тұрғыда айрықша құбылысқа айналды, ол шығармашылық ізденістердің қарқынды да күрделі бағыт алуына жол ашты. Ұлттық әдеби үдерістің дамуы барысында діни-мифологиялық сарын әр тарихи кезеңде түрліше сипат алып отырды. XX ғасыр басында бұл құбылыс әдебиетте айқын байқалса, 1930–60 жылдары саяси себептермен үзіліске ұшырады, ал өткен ғасырдың соңынан бастап бүгінгі күнге дейін прозада бұл дәстүр қайта жалғасын тапты. А. Жақсылықов қазақ әдебиетіндегі мифопоэтикалық ойлау дәстүрі өзінің генетикалық байланысын жоғалтпағанын, оның бастау көзі А. Яссауи мен Асан Қайғы туындыларынан тарайтынын атап көрсетеді [3, 317].

Қазақ прозасында миф пен аңыздарға негізделген өзгеше сипаттағы туындылардың пайда болуы қаламгерлер шығармашылығындағы ерекше құбылысқа айналды. Рас, XX ғасырдағы қазақ әдеби үдерісінің дамуында діни-мифологиялық мотивтердің әсері айтарлықтай болғанымен, бұл ықпал бірізді сипатта өрбіген жоқ. Мифке негізделген желілер XX ғасыр басындағы әдеби туындыларда айқын байқала бастағанымен, 1930–60 жылдар аралығында әдебиетте үстемдік еткен идеологиялық ұстанымдар салдарынан бұл үдеріс үзіліске ұшырады, ал 1970 жылдардан бастап қазақ прозасында бұл бағыттың жалғасын тапқанын аңғарамыз.

Нақты айтқанда, қазақ прозасында парадигмалық, ассоциативтік мифопоэтикалық ойлаудың алғашқы белгілері мен фольклорлық мотивтерге негізделген сюжеттік құрылымдар С. Сейфуллин, С. Ерубаев, М. Әуезов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларынан анық байқалады. Болмысты көркемдікпен суреттеудің бір тәсілі ретінде мифтік архетиптерді қолдану – М. Әуезов поэтикасының басты ерекшеліктерінің бірі болды. Сюжетке фольклорлық элементтерді енгізу 1940–50 жылдар прозасында да кездесті, бірақ олар қосымша этнографиялық дерек ретінде ғана беріліп, шығарманың сюжеттік құрылымын тереңдете қойған жоқ.

Қазақ көркем прозасының дара шебері М. Әуезовтің алғашқы туындыларындағы эпикалық метафоралық бейнелеу 1970 жылдары Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, М. Мағауин, Д. Досжанов, О. Бөкеев, С. Санбаев секілді жазушылардың шығармаларында ежелгі фольклорлық-мифологиялық мәдениетпен үндесе отырып, жаңаша сипатта жаңғырып отырады. Қазақ прозасындағы мифологизм М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов тәрізді жазушылардың шығармаларынан нәр алып дамып, көркемдік көкжиегін кеңейтті, қазіргі әдебиеттегі мифопоэтикалық формаларды қолдану дәстүрі күрделене түсті. 1970 жылдардан бастап қазақ жазушылары фольклорлық мұралар мен сол арқылы мифопоэтикалық архетиптерге ерекше мән бере бастады, дегенмен, әлеуметтік және тарихи контексттің әртүрлілігі бұл бағыттың да сан алуан қырда дамуына ықпал етті.

1970–90 жылдардағы мифтік және аңыздық желілердің дамуына серпін берген жазушылар шығармаларында ортақ көркемдік белгілер байқалды. Қазақ қаламгерлерінің туындылары халық тарихына байланысты терең философиялық ойларға, толғаныстарға жақындығымен; халық ауыз әдебиетінің көркемдік-эстетикалық дәстүрімен үндесуімен; эмоциялық әсері жоғары, романтикалық бейнелеу тәсіліне жақындығымен ерекшеленді. Нақтырақ айтқанда, миф жасауға бейім жазушыларды дәстүрлі реализм шеңберіне толық сыйғызу қиын.

Қазақ әдебиетіндегі мифтік танымды қалыптастырған жазушылардың көш басында Ә. Кекілбаевтың («Дала балладалары», «Аңыздың ақыры»), О. Бөкеевтің («Қар қызы», «Мұзтау»), С. Санбаевтың («Аңызды аңсағанда», «Көп-ажал»), М. Ысқақбайдың («Ұят туралы аңыз») және басқа да қаламгерлердің шығармаларын атауға болады. Бұл туындылар өздеріне тән «ойындық» сипатымен, жанр шекараларының айқын болмауымен, бұрынғы эстетикалық әрі идеологиялық қалыптардан шыға алуы арқылы дараланды.

Аңыздық желілерді қазақ прозасында ерекше шеберлікпен пайдаланып, өзінің көркемдік жетістігін әлемдік деңгейде танытқан жазушылардың алдыңғы қатарынан Ә. Кекілбаевты көреміз. Оның прозасындағы мифопоэтикалық тәсілдер мен шығармашылық дамуы бірізді емес. Алғашқы повесть пен романдарында ол әлемді өмір мен өлім, ізгілік пен зұлымдық, махаббат пен жауыздық, рух еркіндігі секілді мәңгілік өлшемдер арқылы таныды. Тарих пен тұлғаны романтикалық және философиялық тұрғыда қабылдаудан («Аңыздың ақыры», «Ханшадария хикаясы»), сананың ағысына негізделген баяндауға, кейінірек «Үркер», «Елең-алаң» романдарындағы беллетристикалық, реалистік сипаттағы формаға ойысты. «Дала балладалары» мен «Аңыздың ақыры» шығармаларында өмірлік мәні терең қақтығыстарды, махаббат пен азаматтық борыш арасындағы драманы бейнелеуге ұмтылу – өмірдің мәнін ашуға талпыныс, көтеріңкі пафос пен афористік стильге бейімділік оның шығармаларын өткенмен, тарихпен сабақтастырды.

Ә. Кекілбаев «Күй», «Ханша-дария хикаясы», «Шыңырау» сынды повестері арқылы көне аңыз-сюжеттерді шебер қолданып, өткеннің өнегелі де ерлікке толы жарқын болмысын бейнелеп, қазіргі заманның маңызды мәселелерін қозғайды. «Аңыздың ақыры» романында жазушы бүгінгі күннің болмысына бейімделген ұлттық сипаттағы миф жасап, оны мәңгілік құндылықтар негізінде құрады. Ә. Кекілбаевтың туындыларында («Дала балладалары», «Аңыздың ақыры») мифологема – өткеннің кең аясында бүгінгі күннің өзекті рухани-адамгершілік сұрақтарын көтерудің көркемдік құралына айналған. Қаламгер мифке тән экспрессивті тіл бейнелілігін, көркемдік-эмоционалдық қуатын орынды пайдаланады. Романтикалық сарындағы мифологема көркем шығармаға бейнелі тіл, идеялық-эстетикалық мазмұн мен терең экспрессия дарытты.

М. Ысқақбай «Ұят туралы аңыз», «Ғажайып бала», «Жойқан төбе» сынды туындыларында мифтік негізге сүйене отырып, оқырманды шынайы өмірден гөрі қиял мен терең астарлы философия әлеміне жетелейді. Жазушы шығармаларында ассоциациялық тәсілдерді батыл қолданады. Оның повестерінде мифологиялық аллегориялар туынды мәтінінің астарлы мағынасына, ішкі мазмұндық өзегіне көшкен. Мұндай туындыларда жинақтаушылық кеңістігі де, символдық мәні де айтарлықтай тереңдей түсті.

Мифке құрылған сюжеттер мен образдарды туындыларына арқау еткен Ә. Кекілбаев («Аңыздың ақыры», «Күй», «Ханша-дария хикаясы»), С. Санбаев («Ақ аруана», «Көп-ажал», «Аңызды аңсағанда», «Мәңгілік күрес»), Т. Әбдіков («Тозақ оттары жымыңдайды»), О. Бөкеев («Айпара-ана»), М. Ысқақбай («Ұят туралы аңыз», «Ғажайып бала»), М. Мағауин («Қыпшақ аруы»), Х. Әдібаев («Отырар ойраны») секілді жазушылардың прозасы – халықтың тарихи рухани тәжірибесін философиялық тұрғыдан пайымдаумен, ауыз әдебиетінің поэтикасы мен эстетикасына үндестігімен, эмоциялық-экспрессивтік қуатымен дараланады. Өткен дәуірлерден бастау алатын рухани тәжірибені жинақтаған мазмұн байлығы, мифтің әмбебаптығы мен синкреттік табиғаты түрлі бағыттағы қазақ қаламгерлерін өзіне тартты.

Қазақ жазушылары, бір жағынан, өздерінің жаңа авторлық мифтерін жасауға машық танытса, екінші жағынан, бұрыннан белгілі көне аңыздарды міндетті түрде қайта жаңғыртып, жаңаша түрлендіріп, өзгертіп отырады. XX ғасырдың соңындағы қазақ прозасында аңыздық желілер мен мифопоэтикалық формалар тек тарихи-реалистік уақытпен ғана шектелмей, шығарманың логикасына бағынбайтын, дербес мағынаға ие болатын деңгейге дейін дамыды. Қазақ әдебиетінде «жаңа миф» қалыптастырушы қаламгерлердің алдыңғы қатарында тұрған Ә. Кекілбаев («Дала балладалары», «Аңыздың ақыры»), О. Бөкеев («Қар қызы», «Мұзтау»), С. Санбаев («Аңызды аңсағанда», «Көп-ажал») секілді жазушылардың шығармалары «ойын» сипатымен, жанр шекарасының нақтыланбауымен, бұрынғы эстетикалық және идеологиялық қалыптардан тыс шығуымен, романтикалық бояуымен дараланады.

Көркем туындыларда өткен уақыт оқиғалары бүгінгі және болашақ кеңістігімен тұтасып, миф, қиял, фантазия сынды көркемдік құралдар шынайы болмыспен шебер ұштасып кетеді. (Мысалы, Т. Ахметжанның «Нобель сыйлығында» періштенің Алматыға келіп, адамдардың иманын сынауы, «Сұлу мен суретшіде» шалдың өзі салған суреттен мерт болуы; М. Мағауиннің «Қыпшақ аруында» тас мүсіннің тірілуі мен Саржан мен Айсұлудың орта ғасырдан бүгінге өтуі; Х. Әдібаевтың «Отырар ойранында» Кербұғының Тозақ пен Жұмақ арасында жүруі және т.б. желілер). Мұндай туындыларда шын мен қиялдың арасы ажыратылмайды, олардың арасындағы шекара тым нәзік әрі көмескі – оқиғалардың рас-өтірігі, хронологиясы, не бұрын, не кейін болғаны нақты белгісіз күйінде қалады.

Х. Әдібаев «Отырар ойраны» романында Шыңғыс хан әскері тарапынан Отырардың жаулап алынуына қатысты тарихи оқиғаны жаңаша стильде суреттейді. Бұл көпқабатты роман терең философиялық мәнімен, экзистенциалдық дүниетаным желісімен, мифопоэтикалық және парадигмалық құрылымдардың өзара үйлесуімен, эмоциялық-экспрессивтік бояудың қанықтығымен ерекшеленеді. Роман тарихи оқиғаны арқау ете отырып, адам жанындағы ең терең психологиялық иірімдерге үңіледі. Бұл туындыда кеңістік пен уақыттың шекарасы мүлде жойылған: оқиғалар, дін мен мәдениет қабаттары өзара араласып кетеді. Жазушы ғасырларға созылған тарихи процестерді ықшамдап, бірнеше айлық уақыт аясында шоғырландырып суреттейді. Мифологиялық реминисценциялар қатарында періштелер мен шайтан бейнесі, Иса пайғамбар мен Иуда, Сират көпірі, Тозақ пен Жұмақ тәрізді ұғымдар молынан көрініс табады. Кербұғы, Шыңғысхан мен Иса пайғамбар әр кезеңнің тұлғалары болса да, шығармада бір мезгілде өмір сүріп жатқандай сипат алған. Тіпті крест ағашына Иса пайғамбарды шегелеп жатқанда, Шыңғысхан оның денесіне тот басқан үш шегені қағып тастайды.

Қазіргі қазақ прозасында мифопоэтиканы қолдану үрдісі бұрынғыдан да күрделене түсті. Қазақ жазушылары фольклорлық қазына мен мифопоэтикалық архетиптерге терең бойлады, алайда әлеуметтік және тарихи контекстердің сан алуандылығы бұл үрдіске әртүрлі сипат дарытты. Мифопоэтика кейде көркем туынды құрылымында сюжетті әрлеп, эпикалық кеңістік тудыру тәсілі ретінде қызмет атқарса, кейбір шығармаларда бүкіл композицияны құрайтын, идеялық тірекке айналатын концептуалдық рөлге ие болады. Қазіргі прозада мифопоэтика дәстүрлі, тұрақты пішіндерінен алыстап, жеке авторлық мифологияға бет бұрды; ұлттық реңктің бай палитрасын сақтай отырып, олармен кірігу, тоғысу үдерісі жүрді, яғни қазіргі заманның сүзгісінен өтіп, жаңа қырынан көріне бастады. Мифопоэтика енді

жазушының өзін бейнелеу құралына, авторлық тұжырымдаманы жеткізу құралына айналды [4, 138].

Қазақ қаламгерлері адамның ішкі болмысындағы қайшылықтар мен күрделілікті ашу, қазіргі заманның рухани түйткілдерін тереңірек көрсету мақсатында мифтік сюжеттерді жаңартып, заманауи авторлық мифтер тудыра алатынын дәлелдеді. Олар мифтің поэтикалық көркем тілі мен экспрессивтік сипаттарын тиімді пайдаланып, мифологизмге тың жинақтаушылық сипат беріп отыр.

Қорыта келе айтарым, қазақ прозасындағы мифологиялық үрдістер – ұлттық әдебиеттің көркемдік-эстетикалық дамуының ерекше белесі болып табылады. Миф тек өткеннің көрінісі ғана емес, қазіргі күннің рухани, философиялық мәселелерін терең пайымдауға мүмкіндік беретін көркемдік құралға айналды. Жазушылар көне мифтер мен аңыздарды жаңа авторлық интерпретацияда қайта жаңғыртып, оларды бүгінгі болмысқа бейімдеп, заманауи көркем сана сүзгісінен өткізді. Осы арқылы қазақ прозасында адам мен әлем, өмір мен өлім, тарих пен қазіргі уақыт арасындағы шекаралар жаңа қырынан қарастырылып, мифопоэтика адамның ішкі рухани болмысын, ұлттық мінезді, дүниетанымды танудың маңызды тәсіліне айналды.

Әдебиеттер тізімі

1. Берковский, Н. Я. Романтизм в Германии. – Л. : Художественная литература, 1973. – 567 с.
2. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа. – М. : Наука, 1976. – 407 с.
3. Жаксылыков, А. Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. – Алматы, 1999. – 348 с.
4. Хализев, В. Теория литературы. – М., 2002. – 437 с.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MULTICULTURALISM AND MULTILINGUALISM IN EUROPE AND AZERBAIJAN

A. Soltanova
Candidate of Philological Sciences Baku Engineering University, Department of Foreign Languages
soltanovaysel1@gmail.com

Аңдатпа. Еуропа мен Әзербайжанда мультикультурализм мен көптілділік қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуын анықтайтын маңызды құбылыстардың бірі болып табылады. Еуропада бұл үрдістер тарихи көші-қон, отарлық мұра және ЕО ішіндегі еркін жүріп-түру саясаты арқылы қалыптасты. Швейцария, Бельгия және Ұлыбритания сияқты елдер ресми тілдердің көптігімен, білім беру мен медиа салаларындағы тіл саясаты арқылы институционалданған көптілділік үлгісін көрсетеді. Еуропаның құқықтық базасы мәдени әртүрлілікті қолдағанымен, интеграция мәселелері әлі де өзекті. Әзербайжанда мультикультурализм ғасырлар бойы түрлі этностар мен діндердің бейбіт қатар өмір сүруіне негізделген. Мемлекет бұл құндылықтарды ресми бағдарламалар мен мәдени бастамалар арқылы қолдайды. Әзербайжан тілінен бөлек, орыс, ағылшын және аз санды ұлт тілдері білім беру мен коммуникацияда кең қолданылады. Еуропамен салыстырғанда, Әзербайжан үлгісі тарихқа, төзімділікке және ортақ мәдени бірегейлікке көбірек сүйенеді.

Тірек сөздер: жаһандану, мультикультурализм, көптілділік, көпэтностылық, саясат, қоғамдар.

Abstract. The article discusses previous and ongoing changes in societies against the backdrop of globalization and the outcomes resulting from globalization in terms of language policy, comparatively in European countries and Azerbaijan. The article mainly focuses on the key differences between European and post-Soviet Azerbaijan's multiculturalism and multilingualism. There is an ongoing debate among scientists over the oldest multicultural and multilingual countries, and the article will mainly focus on key aspects and differences based on qualitative and quantitative analysis, demonstrating the number of ethnic minorities, their historical background, as well as intensive policy through means such as education, job opportunities, prestige, etc.

Keywords: globalization, multiculturalism, multilingualism, multi-ethnicity, policy, societies.

Introduction. Multiculturalism appears as a result of ethnic, religious, and cultural diversity in states, depending on the historical backgrounds of the countries exposed to it. From history, it is obviously clear that European cultures experienced a long path starting from 17th century and continuing until 20th century, the result of which was the establishment of colonies. As a consequence, both substrate and superstate countries had no escape from cultural and linguistic changes. Current post-colonial states experience a growing diversity as a result of the superstate countries' dominance and cultural, religious as well as political reflection over them. Such domination of European countries over substrate ones led to the kind of *"melting pot"* concept envisaging a blend of diverse groups to form a unified whole. As author mentioned *colonization invokes a binary relationship between colonisers and colonized, globalization operates within wider, more complex network of relationships of power and capital distribution, including linguistic, language capital and power* [1, p. 22].

The most disputable question, whether the prevalence and dominance of English, Spanish, and French (main colonists) over substrate societies was directly related to their higher status or not, was widely discussed among researchers. So the common ground was associated with new centres of global economy. Consequently, the rise of the economy in these dominant countries led to globalization featuring labor mobility and migration. Even China as can be seen from example below required its pilots to speak better English as a result of economic rise in England.

A Reuters report (Beijing, 19 June 2007) headlined 'China demands its pilots speak better English' [2].

If the situation mentioned above is compared with Azerbaijan and the globalization process in Azerbaijan after the collapse of the USSR, and the policy that changed attitudes towards the Azerbaijani language extensively, it can be seen that the Soviet regime somehow achieved its goals of language dominance even after Azerbaijan gained its state independence. Both European countries and Russia have economic dominance, which has affected the countries in contact culturally and linguistically. Another similarity was related to the direct involvement of power and hegemony rather than volunteer immigration.

Table 1. The number of English schools in 7 different cities of China [3].

Shanghai	Guangzhou	Hangzhou	Dalian	Beijing	Shenzhen	Wuhan
89	29	14	3	39	20	10

Table 2. The number of Russian stream schools in Azerbaijan (4)

Bakı	Naxçıva	Balakə	Qəbəl	Qub	Qusa	Qa	Zaqatal	Gornabo	Xaçma
57	1	3	3	2	2	1	1	1	1

As can be seen from the variables above, Soviet and English policies led to bi-sectoral subsets; the sign of the policies might easily be observed in the number of bi-sectoral schools. Starting with exterior exposure, the situation took a step towards local members of society, opting for Russian streams due to the policy aimed at providing quality education by qualified teachers in Russian streams rather than in Azerbaijani streams.

Discussion. 1.The contrast between Europe and Azerbaijan reveals divergent paths: European multilingualism is shaped by colonial dynamics, global economic forces, and migration pressures; 2.Azerbaijan's model stems from ancient coexistence and voluntary egalitarian language policies without assimilationist coercion; 3.The comparative analysis demonstrates that historical context and policy intent are critical to the success of language preservation and ethnic harmony; 4. Media TV and other external factors, unlike factors of dominance, affect language reformation and hybrid word building process. **Ethnic Minorities and their status in Azerbaijan.** On the other hand, if we delve into the historical background of ethnic minorities, the Lezgi ethnic communities' establishment goes back to the ancient Caucasian Alban times [7]. This ethnic group primarily settled in the northern areas and converted to Islam in the 15th century. After the soviet occupation, the 19th century, the

tendency towards Russian culture and language rose gradually. Currently The Lezgi population consists of 12% of the overall Azerbaijan population (171.395), mainly settled in Quba, Qusar, and Xachmaz regions even in Nic village, both Udi and Lezgi actively coexist and the signs of active communication with Azerbaijanians are being clearly observed in the abovementioned regions. [6, 2]. In nearly all Quba, Qusar schools Lezgi language is taught as a second language, and people freely communicate with each other in their native languages. Only the ones whose spouses are Azeri or Russian switch languages from Lezgi to Azeri or Russian [8, p. 9]. The ones who switch to Russian have historical backgrounds of having participated in the Soviet Army and being unconditionally exposed to Russian during that period.

Talish had two main periods in its history of linguistic change - Soviet (1930), and the Independence of Azerbaijan (1990s). The former reflects itself in Russian dominance. So that after the collapse of Soviet Union Independent Azerbaijan provided Talish with the opportunity of Talish newspapers and Talsih books for talish schools which is a clear demonstration of preservation of national identity, as well as, cultura and language. Based on interview research method conducted by John Clifton and expedition group the list (table) of Talish/ Azerbaijani contact situation was prepared which obviously demonstrates that Talish is mainly used in local situations sauch as local streets, bazars, libray etc., however, in all administrative, formal (non-local) and state organizations mainly Azeri and talish/Azeri are being used [9, 14].

Similar to Lezgi and Talish there are several other ethnic minorities resided in Azerbaijan whose historical background goes back to early middle ages. Among them Budukh (North - estern parts of Caucasus), Kryz (North Caucasian), Udins etc. Udins are (mainly in Qabala) descendants of ancient Caucasian Albaninas whose religion is Christianity. The number of udins in Nij is 3962 and they preserve their languages,as well as, cultural religious heriatges respectively. The existance of two Alban churches, Udin community in Nij, as well as, provision of education of Udin language at schools and gradual growth in the number of Udin population up to 10.000 in recent years prove Azerbaijan government's respect to ethnic minorities and the preservation of communities on the verge of extinction [10]. Geographical location, political circumstances, and economic conditions play a significant role in the formation of language dialects. For example, in the early eighteenth century in southern England, the consonant **/r/** was not pronounced before consonants or at the ends of words, and this feature rapidly spread throughout England. The establishment of strong trade relations between the new English colonies and London encouraged southern families to send their children to England–particularly to the south–so that they could learn linguistic norms in accordance with the rule of dropping the **/r/** sound. Although this pattern is still preserved in cities such as Boston, Savannah, and New York, the westward migration of northern English speakers in later historical periods led to the reintroduction and subsequent nationwide spread of **/r/** pronunciation. A 2006 post in the "French Connection" blog reported: "The French experienced severe moral and psychological trauma from the fear of being punished for speaking their native language and were unable to display their linguistic knowledge in society" [13, 441]. In this news except, the word *start* originates from English, where it means "to begin." In English, *start* functions both as a noun, as in *the start of the performance* ("tamaşanın başlanğıcı"), and as a verb meaning "to begin." In Azerbaijani, its combination with the verb *verilmək* has given rise to a new hybrid expression. In addition, the words "alternativ" and "transit" are also of English origin. Although the Azerbaijani equivalent of "alternative" is *seçim* ("choice"), it does not fully convey the contextual meaning; therefore, the borrowed word has been assimilated, the final vowel of the English form has been dropped, and it has been adapted to the lexical norms of the language as "alternativ." As for the other word, "transit," since it has no direct equivalent, it has been incorporated into the language unchanged.

Conclusion. In sum, this article has explored the historical development, current realities, and policy implications of multiculturalism and multilingualism in Europe and Azerbaijan through a comparative lens. It has shown that while European multiculturalism largely emerged from colonial expansion and post-colonial migration patterns, Azerbaijan's multicultural and multilingual fabric is rooted in ancient settlements and indigenous cohabitation of various ethnic groups. In Europe, it is primarily a colonial and post-colonial phenomenon. In contrast, Azerbaijan's multiculturalism is

indigenous and ancient. Ethnic minorities such as Lezgi, Talish, Udi, Budukh, and Kryz settled voluntarily over centuries, coexisting with the majority Azerbaijani population while maintaining their own languages, religions, and customs. European nations often pursue policies of integration or assimilation, which, while aiming for social cohesion, sometimes lead to the erosion of minority languages and dialects. Azerbaijan employs a dual policy: the Azerbaijani language is promoted as the unifying state language, while minority languages are actively protected through education (e.g., Lezgi, Talish, Udi schools), cultural programs, and community media. In Europe, the global economic dominance of colonial languages (English, French, Spanish) reinforces their prestige and accelerates migration-driven language contact. Azerbaijani media demonstrates this through the assimilation of English words with native suffixes, creating new hybrid structures that enrich the active vocabulary. Case studies of minorities in Azerbaijan (Lezgi, Talish, Udi) show free, non-coercive language shift patterns influenced by intermarriage, education, and urban migration, rather than forced assimilation.

References

1. Contending with globalization in world englishes, Mukul Saxena and Tope Omeniyi, Multilingual matters, Bristol, Buffalo,Toronto, 2008.

2.www.reuters.com/article/oddlyEnoughNews/idUSKUA95049720070619

3.https://www.international-schools database.com/country/china

4.https://oxu.az/cemiyyet/azerbaycanda-fealiyyet-gosteren-rusmekteblerinin-sayi-aciqlandi

5.https://axar.az/news/toplum/315999.html

6. Azerbaijan's ethnolinguistic heritage: The Lezgi, Talish, Udi, Budukh, Kryz, and others represent indigenous minorities with ancient rootsz Dudavari, 2018; Clifton et al., 1993."Xalq newspaper", October,23,1997.

7. https://multikultural.az/az/milli-azliqlar/42/lezgiler/

8. The Sociolinguistic Situation of the Lezgi in Azerbaijan John M Clifton, Laura Lucht, Gabriela Deckinga, Janfer Mak, and Calvin Tiessen , SIL unternational 2005.

9. Sociolinguistic Situation of the Talysh in Azerbaijan John Clifton, Calvin Tiessen, Gabriela Deckinga, Laura Lucht, SIL International 2005. This article originally appeared in John Clifton, ed. 2002. Studies in Languages of Azerbaijan, vol.2, 51–91. Baku, Azerbaijan: Academy of Sciences of Azerbaijan and St. Petersburg, Russia: SIL International.

10. https://chaikhana.media/en/stories/9/udis-the-descendants-of-the albanians

11. European multiculturalism: Scholars note the colonial export of European languages and later integration issues in post-colonial societies (Jones & Martínez, 2021).

12. Language prestige and global economy: Dominance of English, French, and Spanish is tied to global economic power, Kaplan & Baldauf, 2005.

13. Whitman, W. Language in Society Walt Whitman Slang in America.–1885.–p.

14. Grijns, C.D. J.W.de Vries an L Santa Maria European Loan Words in İndonesian an Malay.

MİZAH USTASI AZİZ NESİNİN TEORİK GÖRÜŞLERİ

Maya Murad Hasanlı,
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü,
Türk Halkları Edebiyatı Bölümü, Araştırmacı
mayaaxundova93@gmail.com

Özet. Aziz Nesin, Türk edebiyatı tarihinde toplumsal mizahı ana üslubu olarak benimsemiş dünyaca ünlü bir yazardır. Eserleri, her üç edebi türde de çeşitli türlerde çok sayıda eser içermektedir. Aziz Nesin ayrıca hiciv kuramını ve Türk mizahının tarihini de incelemiştir. "Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı" antolojisinde, kitaplarının önsözlerinde ve çeşitli basın gazete ve dergilerde yayınlanan makalelerinde dile getirdiği edebi ve teorik düşünceleri yansıtılmaktadır. Makale, Aziz Nesin'in teorik faaliyetini ve edebi görüşlerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: hiciv, Aziz Nesin, Türk edebiyatı, çizgi roman, halk gülmecesi, bireysel gülmece.

Büyük Fransız filozofu Henri Bergson, gülmeyi "ıslah edici bir ceza" olarak değerlendirmiştir [2, s.40]. Türk edebiyatının en çok okunan ve en çok üreten yazarlarından biri olan hiciv ustası Aziz Nesin, özellikle açığa çıkarıcı gücüyle sanatsal gülmeyi, *"yenilen halkların savaş silahı"* olarak

nitelemiştir [9, s.190]. Aziz Nesin, 1948 yılında hicivin tarihini ve teorisini araştırmaya başlamış ve Osmanlı döneminden başlayarak hiciv gazetelerini incelemiştir. Sanatsal gülmenin tarihi üzerine teorik bir çalışma olmadığını görünce bunu kendine görev bilip "Türk Hiciv Edebiyatı Tarihi" ve "Başlangıçtan Günümüze Türk Karikatürü" başlıklı kitaplar hazırlamaya karar vermiştir. Ancak çalışkan yapısı ve askerlik mesleğinden kaynaklanan ciddi sorumluluğu, bu çalışmanın bir anda eksik kalacağını düşünmesini engelleyememiş ve uygulamasını yavaşlatmıştır. 1955 yılında "Akbaba" dergisinin yazı işleri müdürü Yusif Ziya Ortaç"ın önerisiyle derleyicisinin adını vermeyen 3 ciltlik bir "Mizah Hikâyeleri Antolojisi" hazırladı. Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ömer Seyfettin, Refik Halid Garay, Aka Gündüz, Payami Safa, Yusif Ziya Ortaç, Orhan Seyfi Orhun ve diğer 20. yüzyıl Türk yazarlarının eserlerinden seçmeler içeren Aziz Nesin, bu yazarlar hakkında kısa tanıtıcı yazılar yazdı ve yazıların altına kendi adını zikretmeden sadece "A.N." imzasını attı. Üçüncü ciltte Aziz Nesinin imzası da yer aldı ve 8 kısa hikâye yayımlandı [4]. Aziz Nesinin mizah edebiyatı araştırmalarına ilk katkısı bu girişim oldu, ancak kendisi bu faaliyeti yeterince tamamlanmış görmedi.

Aziz Nesin, işlevsel gülme-mizahı ciddi bir sanat türü olarak değerlendirmiştir. Uzun bir süre sanatsal gülme türlerini, tarihini, Türk edebiyatında hicvin ve mizahın ortaya çıkışını, oluşumunu ve gelişim tarihini araştırmaya devam etmiştir. Sonuç olarak, Türk mizahının gelişim tarihinin Türk edebiyatının tarihsel dönemleriyle örtüşmediğini vurgulayarak şu bölümü hazırlamıştır:

1) Eski Türk mizahı dönemi
2) Nasreddin hoca dönemi
3) Divan ve halk edebiyatında iki koldan devam eden hiciv dönemi
4) "Diyojen" dönemi ve mizah gazetelerinin devamı
5) İkinci Meşrutiyet mizahı dönemi
6) Cumhuriyet dönemi
7) "Marko Paşa" dönemi ve mizah gazetelerinin devamı
8) Son dönem (oluşum aşamasında) [7, s.10].

Bu tarihsel gelişim bölümüne dayanarak, hiciv nesri, hiciv şiirleri ve hiciv basını üzerine yaptığı araştırmaları yansıtan 3 kitap hazırlamayı planladı. Böylece, 1973-te ilk kitabı "Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı"nı yayımladı ve Türkiye Cumhuriyetinin 50. yıldönümüne ithaf etti. Aziz Nesin, bu kitabı 56 yazarın mizah nesirlerinden seçmeler yaparak derledi. Ayrıca, 2001 yılında Turgut Çevikerin "Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı" kitabını yeni yazarlar ve eklemelerle genişlettiğini ve antolojiye toplam 107 sanatçının dahil edildiğini belirtmek gerekir. Ne yazık ki, hevesli yazar, hiciv şiirleri ve planladığı yayınevi üzerine kitap hazırlama hayalini gerçekleştiremedi.

Aziz Nesin, modern edebiyatta şiir ve hikâye anlatıcılığının gelişiminin, klasik Türk şiirinde Yunis Emre ve Muhammed Fuzulinin yüzyıllardır sürdürdüğü gelenek sayesinde yüksek bir seviyede olduğuna inanır. Türk halklarındaki sanatsal nesir geleneğini şiir geleneği kadar zengin gören Aziz Nesin, Fuzulinin "Leyli ve Mecnun" mesnevilerini bir şiir örneği olarak değil, bir hikâye anlatıcılığı olgusu olarak değerlendirir. Ona göre mesneviler, hikâye anlatıcılığı türünün ilk aşamasıdır. *"Manzum hikâyeler olan mesnevileri şiir olarak düşünmekten daha büyük bir hata yoktur. "Leyli ve Mecnun" bir şiir değil, manzum bir hikâyedir"* [10, s.132]. Aziz Nesinin "Leyli ve Mecnun"a büyük ilgi duyduğu ve onu bir halk hikâyesi olarak nesre aktardığı da belirtilmelidir. Fuzulinin "Leyli ve Mecnun" mesnevisini Leyla ve Aslanın aşk hikâyesine uyarlamış ve zaman zaman şiirlere de yer vermiştir.

Aziz Nesinin mizahının temel kaynağı şüphesiz folklor, halk gülmecesidir. Halk oyunlarına ve gösterilerine, özellikle de Türk folklorunda önemli bir yeri olan "Garagöz" gölge oyununa olan ilgisi, yaratıcılığını önemli ölçüde etkilemiştir. Hatta "Üç Garagöz Oyunu" adlı bir tiyatro oyunu hazırlamış ve Garagözü üç seride sürdürmüştür: 1-kaptanlık, 2-berberlik, 3-koçluk.

Aziz Ness çocukluk anılarından bahsederken, "masalların annesi" dediği Rum kökenli komşusu Amina Hanım'ın anlattığı masalların dünya görüşünü, hayal gücünün genişlemesini ve masal uydurma isteğinin ortaya çıkışını etkilediğini belirtir: *"Rumelli masal annesinin masalları hayal gücümün ufuklarını genişletti. O zamanlar dalga geçmeyi öğrendim. Hâlâ dalga geçmeyi seviyorum. Bu iyi bir şey, ancak dalga geçmek sanıldığı kadar kolay değil. Belki de beni yazmaya çeken sebeplerden biri de Rumelli Emine teyzenin anlattığı masallardı..."* [5, s.191].

Aziz Nesinin mizahi kimliğini şekillendiren ve eleştirel gülmecesinin en büyük kaynağı olan folklor örneklerinin Molla Nasreddin fıkraları olduğuna şüphe yoktur. Bu etki o kadar belirgindi ki Aziz Nesin, yaşadığı toplumun "Çağdaş Nasrettin Hocası" olarak kabul edildi. Öner Yağcı, onu *"insanları düşünmeye çağıran bir halk bilgesi"* olarak nitelendirmiştir [13, s. 69].

Aziz Nesine göre, bir halk gülmecesi ve bir de bireysel gülmece vardır. Milli gülmece nesnel nedenlerle, bireysel gülmece ise öznel nedenlerle ortaya çıkar. Birincisi için tarihsel koşullar, ikincisi içinse yetenek ön koşuldur. Milli gülmeceyi yaratan etken, müreffeh bir halkın herhangi bir tarihsel dönemde karşılaştığı işgal veya sömürge koşulları ya da mevcut sosyo-politik sistemin getirdiği zulme karşı mücadele etme arzusudur. Silahlanıp zulme doğrudan karşı koyamayan halk, eleştiri, alay ve kahkaha yolunu seçer. Aziz Nesin, hicvin bu işlevini, o despot rejimi içeriden yıkma gücüne sahip bir silah olarak değerlendirir. "Marko Paşa" gazetesi, bu milli gülmeceyi harekete geçiren tarihsel koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemin hicivlerinin, özellikle de Aziz Nesinin "Marko Paşa"da yayımlanan tefsir ve hikâyelerinin sanatsal açıdan mükemmel olduğu söylenemez; ancak bunlar toplumsal hiciv nesrinin ilk örnekleridir ve taşıdıkları amaç ve topluma vermek istedikleri mesaj açısından çok ciddi bir öneme sahiptirler. *"Marko Paşa"da, eleştirel gülmecenin vurucu gücü ve etkisi, edebi değerden daha önemli görülmüştür. Okuyucular, "Marko Paşa" aracılığıyla kendilerini bu siyasi savaşın içinde hissetmişlerdir"* [8, s.15].

Bireysel gülmeceyi yaratan etken, kişinin karşılaştığı ve deneyimlediği kişisel nedenlerden kaynaklanan ironidir. Yoksul bir ailede annesiz büyümek ve ücretsiz yurtlu devlet okullarında okumak, Aziz Nesinin doğuştan gelen mizah yeteneğini daha da besleyip geliştirmiştir. Hatta Aziz Nesin kendisiyle bile dalga geçmiştir. *"Aziz Nesinin yazılarında kendiyle alaycılık sıklıkla görülür; bu üslubu günlük hayatında, okuyucularıyla ve gazetecilerle yaptığı toplantılarda kullanır. Neden bu kadar çok eser yazdığı sorulduğunda Aziz Nesin, "Ailemde 10 değil 20 kişi olsaydı, iki katı kadar yazardım"* [12, s. 109] diye cevap vermiştir. Alay konusu olmaktan ve gülünç duruma düşmekten korunmak için önce kendisiyle alay eder, sonra da bir bakıma kendini savunmak için etrafındakileri eleştirirdi. Her halükarda, kendisini insanlardan ayırmamış, yarım asır boyunca parçası olduğu toplumu iyileştirmek ve kusurlarından arındırmak için çalışmıştır. *"Kendimi yazarak başkalarının sırlarını açığa vururum, başkalarını yazarak da kendi sırlarımı açığa vururum"* [13, s. 19].

Aziz Nesin'in eserlerinde *"gülmek araçtır, düşünmek ise asıl amaçtır"*[3, c.3, s. 313]. Eğlenerek düşünen insanlar, Gülen, eksiklerini ve kusurlarını görüp düzeltmeye çalışmalı, daha iyi bir toplum ve çevrede yaşamalı ve gelişmelidir. Bu amaçla 50 yıldır yazan mizah ustası, hiciv, mizah öyküsü, roman ve komedi yazarak kapsamlı bir etki alanı oluşturmuştur. Aynı zamanda komik roman, fotoroman, radyo fabl ve masal da yazmış, hiciv kalemini edebi türlerin her türünde denemiştir. Türkiyede ilk milli çizgi roman senaryosunu yazan sanatçı Aziz Nesindir. İlk Türk çizgi roman-karikatür kahramanı, Cemal Nadir'in 1932-de hazırladığı "Amcabey" karakteridir [11, s.133]. Ancak bu karakter Ömer Seyfeddinin "Efruz Bey" romanından esinlenmiştir. Aziz Nesin ilk özgün milli çizgi romanın yazarıdır. Çeşitli takma adlar altında yazmaya zorlandığı için Türk edebiyatına getirdiği bu yenilik edebiyat çevrelerinin, araştırmaçı eleştirmenlerinin görüş alanından uzak kalmıştır. Ünlü karikatürist Turhan Selçuk (1922-2010), yıllar sonra 1957-de "Milliyyet" gazetesinde çizgi roman kahramanı Abdülcanbazın yaratılışını hatırlayarak şöyle demiştir: *"O yıllarda Aziz çelişkiliydi. Adı Babıali'de geçmiyordu. O yazdı, ben çizdim, ama Aziz'in adı gazetede yoktu"* [1]. Aziz Nesin, yaratıldığı sanat alanından veya yazıldığı türden bağımsız olarak, insanlara sadece edebi ve estetik zevk vermekle kalmayıp aynı zamanda olumlu manevi ve ahlaki nitelikler aşılayan ve onların dünya görüşlerini geliştiren faydalı mesajlar veren tüm eserlerin destekçisiydi.

Bu bağlamda, 1989 yılında oyun kitabına yazdığı önsözde, dönemin popüler edebiyat türlerinde yazılmış, ancak o dönemde ciddi sayılmayan eserlerin (örneğin; müzikal komedi, çizgi roman, fotoroman) insanlara değer katan, düşüncelerini aydınlatan sanat dallarına dönüşebileceğini umduğunu, sanatçıların buna çaba göstermeleri gerektiğini vurgulamış ve bu süreçte öncü olduğunu belirtmiştir. *"Bunu yıllarca çizgi romanlarda denedim. Bunun için Türkiye'de ilk çizgi roman senaryolarını yazdım. Yine Türkiye'de ilk fotoroman senaryolarını yazdım, yönettim ve fotoromanları yayınladım"* [6, cilt 3, s. 9]. Aziz Nesi'nin 1954-1960 yılları arasında "Akbaba" dergisinde yayımlanmış 6 adet hiciv karikatürü bulunmaktadır: "Deniz aslanı" (Emir Kulu imzasıyla), "Bilmem

ne adası” (Kapitani-derya Aliyahya imzasıyla), “Berber Nonoş” (Serberber imzasıyla), “Bayan Aynur ile Bay Buyur” (imzasız),”Bekarlık sultanlıktır” (Salih Tekcan imzasıyla), “Baba mirası” (Ali Yazmış imzasıyla). Bu karikatürlerin karikatürleri, Yalçın Çetin ve Mim Uykusuz gibi dönemin tanınmış karikatüristleri tarafından çizilmiştir.

Mizah ustası Aziz Nesin etkililiği nedeniyle hikâyeleri, kafiyeli olması nedeniyle akılda kalıcı olması ve hicivsel gülmecesi keskinliğini kaybetmemesi nedeniyle de hicvi tercih etmiştir. Tahir Alangunun da belirttiği gibi, *“1918-1935 yılları arasında Batı etkisindeki salon hicvinin yerleşik modasını yıktı ve farklı anlatım ve biçim yöntemleri deneyerek hiciv anlatı geleneğinin hem mirasçısı, hem de başarılı bir yenilikçisi oldu”* [7, s. 343]. Buradan, Aziz Nesin'in Türk hiciv edebiyatında yeni bir aşama yarattığı açıktır. “Marko Paşa” siyasi hiciv geleneğini sürdüren ve yazarın zengin sanatsal mirasının devamı olarak gelişen Türk hiciv edebiyatı, Aziz Nesin'in dünya edebiyat deneyiminde sanatsal gülmece ustası olarak imzasını teyit eder.

Kaynaklar

1. Abdülcanbazın doğuşu, gelişimi: [Elektronik kaynak] / URL: http://www.abdulcanbaz.biz/Hakkinda/Abdulcanbaz/Abdulcanbazin-Dogusu.
2. Koestler, A. Mizah yaratma eylemi / A.Koestler. – İstanbul: İris, – 1997. – 118 s.
3. Kudret, C. Türk edebiyatında hikaye ve roman. Cumhuriyet dönemi (1923-1959): [3 ciltte] / C.Kudret. – İstanbul: İnkılap kitabevi, – c.3. – 1990. – 485 s.
4. Mizah hikayeleri antolojisi. – İstanbul: Akbaba mizah yayınları, – 1955. – 128 s.
5. Nesin, A. Böyle gelmiş, böyle gitmez / A.Nesin. – İstanbul: Nesin yayınevi, – 2017. – 840 s.
6. Nesin, A. Bütün oyunları [4 ciltte] / A.Nesin. – İstanbul: Nesin yayınevi, –c. 3. – 2011. – 479 s.
7. Nesin, A. Cumhuriyet dönemi türk mizahı / A.Nesin. – İstanbul: Adam yayınları, – 2001. – 736 s.
8. Nesin, A. Geriye kalan / A. Nesin. – İstanbul: Nesin yayınevi, – 2022. – 128 s.
9. Nesin, A. İnsanlar konuşa konuşa (söyleşiler) / A.Nesin. – İstanbul: Nesin yayınevi, – 2018. – 280 s.
10. Nesin, A. Yazarlık, edebiyat ve dil üstüne / A.Nesin. – İstanbul: Nesin yayınevi, – 2016. – 368.
11. Öngören, F. Türk mizahı ve hicvi / F.Öngören. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2000, – 287 s.
12. Tsoi, A. Aziz Nesinin mizah felsefesi // Türk edebiyatında mizah sempozyumu, – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –13-15 Mayıs 2016, – 2019, – s.103-113.
13. Yağcı, Ö. Aziz Nesin aydınlığı / Ö.Yağcı. – İstanbul: Engin yayıncılık, –1997. –160 s.

РЕАЛИЗМНІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КОНТЕКСТЕ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Н.Т. Шақантаева,
«Тұран-Астана» университетінің магистранты, Қазақстан, Астана.
nazerke.shakantaeva@icloud.com
Г. К. Жусупова,
“Тұран-Астана” университетінің қауымдастырылған профессоры (доцент), филология ғылымдарының кандидаты. Астана қаласы

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности формирования направления реализма в историко-культурном контексте. Анализируется влияние социальных, политических и духовных изменений XIX века на художественную литературу, искусство и философию. Научно рассматриваются отличия реализма от романтизма, его способы отображения действительности и взгляды на человеческую природу. Также сравнительно анализируются этапы развития европейского и русского реализма, а также проявления реалистических тенденций в национальных литературах. В результате исследования выявляется вклад реализма в развитие общественного сознания и культуры.

Ключевые слова: реализм, историко-культурный контекст, литература, искусство, действительность, романтизм, критический взгляд, социальные изменения.

Abstact. This article examines the peculiarities of the formation of the realism movement within its historical and cultural context. It analyzes the impact of the social, political, and spiritual transformations of the 19th century on literature, art, and philosophy. The study explores, from a scholarly perspective, the distinctions between realism and romanticism, the methods used to depict reality, and the approach to human nature. Furthermore, it provides a comparative analysis of the development stages of European and Russian realism, as well as the manifestation of realism in national literatures. The research concludes by identifying the contribution of realism to the development of public consciousness and culture.

Keywords: realism, historical and cultural context, literature, art, reality, romanticism, critical perspective, social change

Әдебиет – адамзат санасының, тарихи болмысының көркем шежіресі. Әдеби бағыттар мен көркемдік әдістер әр дәуірдің әлеуметтік, мәдени, философиялық сұраныстарына жауап ретінде туындайды. Соның ішінде реализм – өмір шындығын нақты, шынайы қалпында бейнелеуге ұмтылатын көркемдік әдіс ретінде әлем әдебиетінде маңызды орын алады. Бұл әдістің қалыптасуы кездейсоқ емес, ол белгілі бір тарихи-мәдени үдерістердің нәтижесінде өмірге келіп, әдеби дамудың жаңа белесіне жол ашты.

Реализмнің негізі орта ғасырлардағы гуманистік ойлау жүйесі мен қайта өрлеу дәуірінен бастау алып, XIX ғасырда өз мазмұны мен пішінін айқын тапты. Әлеуметтік қайшылықтардың, таптық жіктелудің, адамның ішкі жан дүниесіне үңілу қажеттілігінің артуы – реализмнің өркен жаюына жол ашты. Бұл бағыт тек Батыс Еуропа әдебиетінде ғана емес, сонымен қатар шығыс халықтары мен қазақ әдебиетінде де өзіндік сипатпен орнықты. Осы ғылыми мақалада реализмнің тарихи-мәдени контексте қалыптасу ерекшеліктері, оның әдеби процестегі орны мен ықпалы жан-жақты қарастырылады.

Аталған тұжырымдардың қай-қайсысын алып қарастырсақ та, оларды бір-бірін терістейтін қарама-қайшы пікірлер деп бағалауға негіз жоқ. Керісінше, бұл көзқарастар бірін-бірі толықтырып тұратын ғылыми концепциялар ретінде қарастырылғаны жөн. Себебі зерттеуші ғалымдар көркемдік әдістің құрылымын әртүрлі қырынан, түрлі теориялық ракурстан зерделеген. Осы орайда, Поспеловтың көркемдік әдісті «типологиялық құбылыс» ретінде қарастыруына келісуіміздің себептерін нақтылай түссек. Шын мәнінде, «сыншыл реализм», «ағартушылық реализм», «социалистік реализм», «неорелизм» сынды әдістер өмір шындығы мен адам табиғатын бейнелеудегі ортақ реалистік принципке негізделеді. Айталық, сыншыл реализм мен социалистік реализмде адам характері нақты қоғамдық және әлеуметтік жағдайлар заңдылығы аясында суреттелетіні – реалистік көркемдік талаптарға толық сай келеді. Демек, реалистік әдіс – бірнеше бағытты қамтитын кең ауқымды, ортақ тұғыр. Айналаны көркемдік тұрғыдан тану тәсілі ретіндегі реализм қағидасы жазушының дүниетанымдық ұстанымына байланысты әртүрлі көркемдік әдістер аясында түрліше көрініс табады. Реализм жалпы категория ретінде кейде өзге принциптермен астасып дамуы, кейде, керісінше, тар шеңберде, біржақты түрде қолданылып, мазмұндық жағынан жұтаңдап қалуы да ықтимал. Кеңестік дәуірдегі әдеби процесте социалистік реализмді «реализмнің ең жоғарғы және жаңа сатысы» деп тану әрекеттері осы ерекшеліктердің айқын көрінісі. Бұл жағдай көркемдік ойлау жүйесінің реалистік моделінің жаңаша идеялық-эстетикалық талаптар аясында өмір шындығын бейнелеудің қатаң әрі догмалық тәсілдерімен «толыққанын» көрсетеді. Осыдан келіп, көркемдік әдістің типологиялық сипатынан нақты-тарихи мазмұнға қарай ойысуы туындайды. Яғни, өмірді бейнелеудегі реалистік немесе оған қарсы принциптер белгілі бір әдістердің қалыптасуына негіз болатын жекелеген шығармашылық ұстанымдарға қосымша мазмұн үстейді. Осылайша, сыншыл реализм, социалистік реализм секілді әдістер тарихи нақты жағдайларда қалыптасқан реалистік бейнелеу тәсілдерінің бір түрі ретінде қарастырылады. Сондықтан да шындықты көркем түрде танып-білудің негізгі, жалпылама қағидаттары нақты әдіске айналмай тұрып-ақ таным процесінің, көркемдік ойлау тенденциясының бір формасы ретінде өмір сүреді. Тіпті, реализм әдісі әлі орнықпаған дәуірлердің өзінде де реалистік принциптер әдебиетте көрініс тауып отырған. Осы ретте, модернистік не постмодернистік бағыттағы шығармалардың өзінен де реалистік сипаттағы бейнелеу элементтерін аңғару қиын емес. Керісінше, реалистік бағыттағы көркем

туындылардан реалистік емес сипаттардың бой көрсетуі де ғажап емес. Мұндай элементтерді XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиеттен де табуға болады. Мысалы, М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім» атты әңгімелеріндегі көркемдік таным М. Хайдеггердің «адамның жапандағы жалғыздығы мен қорғансыздығы» туралы идеяларымен, сондай-ақ экзистенциализм өкілі Ж.П. Сартрдың «дүние – мағынасыз» деген тұжырымымен үндес келеді. «Әдебиет тарихына жаңаша көзқараспен қараған кезде, біз көптеген реалистік сипаттағы шығармаларымыздың модернистік танымен астасып жатқанын байқаймыз. Мұндай көркемдік үрдісті М. Әуезов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, тіпті С. Сейфуллин мен С. Ерубаев шығармашылығынан да байқауға болады. 1960-жылдардан басталған «жылымық» кезеңде бұл әдеби-философиялық дискурс Р. Тоқтаров, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, Т. Әбдіков, Ә. Тарази, Қ. Ысқақов, А. Нұрманов, Д. Досжанов, Р. Сейсенбаев, М. Қабанбай секілді қаламгерлердің көркемдік ізденістерінен айқын аңғарылады» [1, 8], – деген Б. Майтановтың пікірі де осы ойымызды дәлелдей түседі.

Жоғарыда айтылған тұжырымдарды саралай келе, мынадай қорытынды жасауға болады: көркемдік әдіс – әрі типологиялық, әрі нақты-тарихи құбылыс болып табылады. Себебі типологиялық белгілер әдістің іргетасы қызметін атқарып, шындықты бейнелеудің жалпы ұстанымдарына сүйене отырып, бірнеше әдісті біріктіріп, түрлі әдеби бағыттар мен ағымдарда қайталанып отыра алады. Бұл жағдай, әсіресе, реализм әдістеріне тікелей қатысты. Алайда Поспелов ұстанымын жақтайтын зерттеушілердің бұл жайтты ескере қоймағаны байқалады. Себебі, әдеби дамуда реализмге дейін пайда болған романтизм бірнеше түрге бөлінгенімен, дербес әдіс деңгейіне көтеріле алмағаны белгілі. Расында, романтизм – бағыт және ағым ретінде, сонымен қатар предромантизм (ілкі романтизм) түрінде әдебиетте көрініс берген. Еуропа әдебиетінде орныққан прогресшіл, төңкерісшіл және басқа да романтизм түрлері – романтизмнің ішкі ағымдары саналады. Ал әдіс өз мәнінде өмір шындығын көркем түрде меңгерудің жиынтық принциптері ретінде әдеби бағыттың құрылымына еніп, сол бағыттың негізін қалайды. Осы себепті «реализм» ұғымы әдебиеттануда екі мағынада – бірде әдеби бағыт, бірде көркемдік әдіс ретінде қолданылады. Бұл екі түрлі мағынаны зерттеушілер өзара әрқилы түсіндіреді. Кейбір әдебиеттанушылар реализмнің бастауын антикалық әдеби дәстүрмен байланыстырса, енді біреулері оны Қайта өрлеу дәуірінің эстетикалық жетістігінің жемісі деп таниды. Егер Еуропа әдебиеттерінде реализм XIX ғасырдың алғашқы ширегінен кейін әдеби бағыт ретінде романтизмге қарсы тұрып, жетекші көркемдік принципке айналды деген көзқарасқа келісетін болсақ, онда бұған дейінгі әдеби дамуда байқалған реалистік сипаттар – реализмнің даму кезеңдерінің көрінісі ретінде бағаланады. Реализм бағыт ретінде нақты тарихи кезеңде, яғни XIX ғасырда пайда болып, өзіндік тарихи мәнге ие болды. Оның тарихи сипатқа ие болуы – бір жағынан, жаңа эстетикалық талаптардың туындауымен, екінші жағынан, өз дәуіріндегі әлеуметтік сұраныстармен тығыз байланысты болды.

Әдебиеттегі тарихи кезеңдер мен дәуірлер аясында орын алған көркемдік құбылыстардың ортақ белгілері мен жазушылар шығармашылығындағы салыстырмалы идеялық-эстетикалық үндестік негізінде қалыптасатын әдеби бағыттар мен ағымдардың көркемдік әдістен айырмашылығы, сондай-ақ олардың субординациялық байланысы туралы пікірлер сан алуан. Бұл мәселе жөніндегі ғылыми пайымдарға назар аударар болсақ, бірқатар зерттеушілер әдеби бағытты тектік сипаттағы кең ауқымды категория ретінде қарастырады да, ағымдарды сол бағыттардың нақты түрлері ретінде сипаттайды. Ал өзге ғалымдар, керісінше, тектік сипат ағымдарға тән деп тұжырымдай отырып, олардың тарихын әдеби бағыттарға дейін қояды. Әдеби бағыттардың бір-бірінен өзгешелігі, ең алдымен, оларға тән көркемдік әдістерден көрінеді, яғни бағыттың өзегін құрайтын әдіс бірқатар жазушылардың шығармаларында ортақ типтік мазмұн мен бейнелеу жүйесін қалыптастырады. Осыған орай Ф.И. Волков «бір топ қаламгердің бір бағыт аясында бірігуі олардың адам өмірінің терең, негізгі мәнін немесе оның қасіретін қай тұрғыда, қалай пайымдайтынына тікелей байланысты» екенін атап көрсете отырып: «Бұл ретте әдеби бағыттың негізгі көрсеткіші – идеялық-эмоционалдық бағдарында, яғни көркем туындының пафосында жатыр» [2, 126], – деген тұжырым жасайды. Осы көзқарас негізінде А.Н. Соколов романтизмнің өзін тарихи

нақтылығы бар құбылыс ретінде «бағыт» терминімен белгілеуді ұсынады [3]. Бұл пікірді М. Каган да қолдайды. Ол романтизмнің ішкі құрылымында бір-біріне қарама-қайшы келетін түрлерін «ағым» термині арқылы ажыратып көрсету қажеттігін алға тартады.

Қаралып отырған категорияларға қатысты әртүрлі көзқарастарды шексіз тізіп шығуға болады. Енді сол тұжырымдардың қайсысына көбірек жақын екенімізді, қазіргі әдеби-теориялық таным тұрғысынан қайсысын дұрыс деп есептейтінімізге тоқталайық. Қалай болғанда да, бұл жерде біз Г.Н. Поспеловтың «әдеби бағыт» ұғымына берген терминологиялық анықтамасын қолдайтынымызды айта кетуіміз керек. Өйткені бұл ұғымның ерекшеліктері мен құрамдас бөліктерін зерделеген сайын пікірлердің қарама-қайшылығы артып, шатасулар күшейе түсетіні айқын байқалады. Мұндай шатасулар болмайынша, әдеби бағытты әдіспен, стильмен, ағыммен немесе поэтиканың басқа да жалпы құбылыстарымен шатастыру жалғаса береді. Соңғы жылдары алыс-жақын шетелдерде жарық көрген теориялық еңбектерде «әдеби бағыт» категориясына деген сенімсіздік байқалады. Бұл ұғымның маңыздылығы төмендеп, алдағы уақытта ғылыми айналымнан шығарылып қалуы мүмкін деген пікірлер бар. Осы пікірлерді мүлде негізсіз деп қарауға болмайтын сыңайлы. Себебі, әр елдің әдеби даму үрдісін зерттегенде XX ғасырдың ортасынан бері нақты бір бағдарлама немесе әдеби манифест негізінде саналы түрде бірігіп, бірегей ережелерге қатты бағынған, ортақ мәселелерді шешуге ұмтылған қаламгерлер тобын табу қиынға соғады. Сондықтан Поспеловтың теориясы осы ұғымнан бас тартпай, әдебиеттану ғылымының аппаратында сақтап қалу үшін қажет деп есептеледі. Біз жоғарыда атап өткеніміздей, бұл теорияға сәйкес «әдеби бағыт – үлкен шығармашылық мақсаттарға сәйкес жасалған нақты әдеби-теориялық ортақ бағдарламаға бағынатын жазушылар тобы және бұл нақты тарихи құбылыс». Мысал ретінде, ғалымның тұжырымдамасына сай, алғашқы әдеби бағыт – классицизмді қалыптастырушылар Малерб, Корнель, Расин, Буало, Шаплен және басқалары өз шығармашылығының заңдылықтарын анықтайтын ережелер табуға, нақты бағдарлама құруға ұмтылды. Соңында Ж. Шапленнің «үш бірлік» теориясы, П. Домьенің «нақты ережелерге сәйкес болу» идеялары Н. Буалоның 1674 жылы жарық көрген «Поэтикалық өнер» трактатында бірігіп, айқын бағдарламаға айналды. Бағдарламадағы талаптарға сай классицистер антикалық өнер үлгісін негізге алып, азаматтық жоғары идеяларды насихаттап, рационалистік ойлауды басты орынға қойды. Классицизм кезеңіндегі көркем шығармалардың образдары да бағдарламадағы ережелерге сай жасақталды. Сондай-ақ, бағдарлама талаптары классицизм туындыларының жанрлық жүйесіне әсер етіп, «жоғарғы жанрлар» (трагедия, эпопея, ода) және «төменгі жанрлар» (комедия, сатира, мысал) ұғымдары қалыптасты.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің даму ерекшелігіне зер салсақ, онда екі негізгі бағытты айқындауға болады. Бірі – бұқарашылдық бағыт, екіншісі – тапшылдық-тәңкерісшілдік бағыт. Оларды бағыт деп атай беруіміздің басты себебі – екеуінің де бағдарламалық сипатының болуы. Бұқарашылдық бағыт негізінде қазақ зиялылары 1925 жылы жариялаған «Алқа» ұйымының жарғысы жатыр. «Бұқарашылдар» деген атаудың алғаш кімнен шыққаны нақты белгісіз. «Ұлтшыл» деп танылғандар мен «жолбикелер» өздерін бұқарашыл ақын-жазушылар деп санаған. Бұл атау 20-жылдардың орта шенінде әдебиет туралы пікірталастарда теориялық маңызы бар ұғымға айналып, сын мен әдеби-теориялық ой-пікірде тұрақты орын алды. Біздің ойымызша, бұл атаудың пайда болуы «Алқа» ұйымының құрылу идеясымен тығыз байланысты екені зерттеуші Ж. Смағұловтың да пікірінде айтылған [4, 167].

«Алқалықтардың» мақсаты – әдебиетті үгіт-насихат құралына айналдыруға жол бермеу және әдебиетке дендеп еніп келе жатқан тапшылдық синдромына қарсылық таныту. Көркем әдебиетті классикалық дәстүр шеңберінде дамытып, ұлттық сөз өнерінің өзіндік ерекшелігін сақтау. Әдебиеттің көркемдік-эстетикалық бағыты бір жақты болмай, өнердің бастапқы миссиясына сай әр түрлі ізденістерге тосқауыл қоймау. Ал тапшылдық-тәңкерісшілдік бағыттың күшеюі РКП(б) Орталық Комитетінің 1925 жылғы 18 маусымдағы «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» қаулысынан кейін, кеңестік идеологияны насихаттауға бағытталған ҚазАПП (Қазақстан пролетар жазушылар ассоциациясы)

құрылуымен тікелей байланысты болды. Бұл үрдіс әдебиетті шынайы көркемдік әлемінен алыстатып, оны саясаттың үгіт-ұранына айналдыру салдары қандай ауыр екенін бүгінгі күнде анық көреміз. Яғни, таптық көзқарас әдебиеттің эстетикалық мәні мен халықтық түсінігін бұрмалап жіберді.

Бұл әдеби бағыттарға тән көркемдік әдістер де болды. Көркем шығарманы талдауда автордың идеялық құпиясын ашуға бағытталған ерекше методологиялық ұстанымдарды ескере отырып, әдебиеттану ғылымының негізінде шығарманы қазақтың ұлттық және қазіргі заманғы таным тұрғысынан терең талдауды қарастыру қажеттігі туындайды [5, 197]. Бұқарашылдық бағыттағы жазушылардың шығармаларында сыншыл реализм мен романтизмнің іздері байқалса, тапшылдық-тәңкерісшілдік бағыт табиғи бейнелеуден бірте-бірте социалистік реализмге ауысқанын көруге болады. Келтірілген мысалдар арқылы көркемдік әдіс пен әдеби бағыттың қарым-қатынастары мен ерекшеліктері айқындала түсті деп ойлаймыз. Әрине, бұл мәселеге қатысты біздің пікіріміз соңғы сөз емес.

Ал әдеби ағымдар мен әдіс арасындағы байланысты қарастырсақ, бір әдіс пен әдеби бағыт аясында біріктен қаламгерлер әртүрлі ағымдарды жасай алады. Мағжан шығармашылығы негізінде қазақ әдебиетіндегі романтизм әдісін ғылыми тұрғыда зерттеген Е. Тілешев романтизмнің бірнеше ағымдарын (дәлірек айтқанда бесеуін) анықтайды. Олар: ілгерінді романтизм, әлеуметтік-консервативті романтизм, элегиялық-философиялық романтизм, діни-өсиетшіл романтизм және индивидуалдық романтизмдер [6].

Н.А. Гуляевтің «Реализмге қарағанда романтикалық өнер кейбір өмір салаларын бейнелеуде анағұрлым көркемдік әсер бере алады. Егер бұлай болмаса, романтизм өзін ақтамай, қажетсіз болып шығатын еді» деген пікірі де осыны қолдайды [7, 230]. Реализм әдісі романтизммен тығыз араласып, бір-бірімен бірге дамыған әдіс болып табылады. Суретшілер ағымы негізінен әлеуметтік-идеологиялық ұстанымдардың ұқсастығына байланысты бірігеді.

Реализм – адам мен қоғам өмірін көркемдік шындық тұрғысынан бейнелейтін, әдебиеттің дамуына тың серпін берген көркемдік әдіс. Оның қалыптасуы мен дамуы белгілі бір тарихи-мәдени алғышарттарға, қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге, философиялық ой-пікірлердің эволюциясына тығыз байланысты болды. Реализм бағытының басты жетістігі – адамның ішкі әлемін, әлеуметтік ортасын терең пайымдай отырып, өмірдің өзіне тән қайшылықтарын, шындығын шынайы суреттеуі.

Ғасырлар тоғысындағы әдеби процестерде реализм өз маңызын жоғалтқан жоқ, қайта жаңа формалар мен жанрлар арқылы түрленіп, заман талабына сай бейімделіп келеді. Осы арқылы ол – тек әдеби бағыт қана емес, мәдени-әлеуметтік танымның да көрінісі екенін дәлелдеді. Демек, реализмнің тарихи-мәдени контексте қалыптасуын зерттеу – әдебиет пен қоғам арасындағы өзара байланысты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Майтанов Б. Қазіргі қазақ прозасындағы модернистік және постмодернистік ағымдар // «Қазақ әдебиеті» газеті. – №43. – Алматы, 2004. – Б. 8-9

2. Волков Ф.И. Литература как вид художественного творчества. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.

3. Соколов А.Н. Теория стиля. – М.: Искусство, 1968. – 152 с.

4. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2005. – 317 б.

5. Kleszcz L. Hermeneutic reason as the “Art of understanding” // Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies. – 2021. – Vol. 37. – Issue 3. – pp. 441-448. DOI: https:// doi.org/10.21638/spbu17.2021.306.

6. Тілешев Е. Суретке және көркемдік әдіс. – Алматы: Арқас, 2005. – 278 б.

7. Гуляев Н.А. Теория литературы. – М.: Высш.школа, 1977. – 278 с.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ӨРНЕГІ

Б.Б. Юсупов,
Низами атындағы Өзбекстан
ұлттық педагогика университеті оқытушысы.
Өзбекстан, Ташкент.

Аннотация. В данной статье стихи Ахмета Байтурсынулы анализируются с тематической и идеологической точки зрения. Стихи поэта о социальных проблемах проанализировано.

Ключевые слова: литература, поэт, стих, тема, идея, проблема, просветление, образование.

Abstract. In this article, the poems of Akhmet Baitursynov were analyzed thematically and ideologically. The poets will talk about the social and social issues raised in the poems.

Keywords: literature, poet, poem, theme,idea, problem, enlightenment, education.

Ұлттық әдебиет өзін жаратқан ұлттың арман-тілегін бейнелеп, ұлт қажеттіліктерін көркем сөзбен айқындап отырады. Тарихқа зер салсақ, әр дәуірдің қоғамы әр қилы факторларға байланысты жалпыұлтқа ортақ проблемалармен күресіп отырғанын білеміз. Мысалы, қазақ халқының тарихына жүгінсек, хандық дәуірде (XV-XIX ғғ.) жан-жақтан шапқан сыртқы жаудан қорғану мәселесі актуальды проблемаға айналса, XX ғасырдың басында Ресей империясының бодандығындағы қазақ халқына ұлттық тәуелсіздік, жергілікті басқару, жер тұтастығы, тіл мәселесі, білім беру, дін ұстану еркіндігі, баспасөз еркіндігі, баспахана ашу мәселесі, сот жүйесі т.б. мәселелер жаңа ғасыр басындағы ең негізгі проблемалар болғанын білеміз. Бұл тарихи шындық.

Әдеби үдерісте әр дәуірді ерекшелеп тұратын, сол қоғамның болмысынан хабар беріп тұратын тақырыптар болады. Әдебиеттегі тақырыптың тууына сол қоғамның проблемалары арқау болады. Хандық дәуірдегі қазақ әдебиеті батырлық рухты, жауынгерлік, ерлік істерді дәріптеді, XIX ғасырдағы әдебиет қазақ халқының бірлігін нығайтуға, иманын бүтіндеуге, білімін шыңдауға бағытталды. Ал, XX ғасырдың бірінші және екінші онжылдығында туған әдебиет оқу, өнер-білім, дін, руханият, адамгершілік, мәдениет, еңбек, қазақ қоғамының қалпы, бірлік, теңдік, еркіндік тақырыптарын арқалады. XX ғасырдың басында қазақ даласында мемлекетшілдік ұраны оянды. Отаршылдық бұғаудан босанудың қам-қарекеттері басталды. Осы баянды істің басында қазақ оқығандары тұрды. Солардың бірі Ахмет Байтұрсынов еді

А.Байтұрсынұлы әдебиетке ақындық данққа бөлену үшін емес, туған ұлтының, халқының қамы үшін келді. Ақын «Жауап хаттан» атты өлеңінде:

Мен жазған кеңес,
Мақтаныш емес.
Ат шығармас ақындық,
Ер батқанда жорғалық,
Молда жоқта – молдалық, –[1, 200] дейді

Бұл сөзіне және өлең жазуды кейін кәсіп етпеуіне қарағанда, Ахмет өзін ақын санамаған. Оның ақындығы мұқтаждықтан, қажеттікті өтеу парызынан, жоқтың орнын толтыру талабынан туады. Ол өлең арқылы қазақ даласына желдей есіп, әр қазақтың санасын оятуды көздеді. Ұлттың ауыр халін жеңілдетуді мақсат етті. Сондықтан, ақын өлеңдеріндегі қазақ қоғамының көрінісін, ұлтқа ортақ проблемалардың көтерілуін айқындау қажет. А.Байтұрсынұлы өлеңдерінде сыншыл-реализм басым келеді. Ол өз заманының шындығын әшкерелейтін өткір де, сыншыл поэзияны ұстанды. Ақын әлемдік мәдениеттен кейін қалып бара жатқан, ғылымға, өнер-кәсіпке бет бұрмаған қазақ халқын қапыда қалмасын деп, қалың жұртшылықты «оятуды» мақсат етеді. Мысалы, «Сөз иесінен» деген өлеңінде ақын:

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?,- [1, 182]

дейді. Ақын бұл өлең жолдарына терең ой, салмақты жүк артқан деуге болады. Өлеңдегі «маса» – астарлы бейне болып, сергектікке, қозғалысқа, серпіліс пен ізденеске шақырушы қызметін атқарады. Ол «ұйықтағанның» үстінде айнала ұшып, қоғмның енжар, жалқау, ұйқыдағы күйден оянуына қызмет етеді.

Ақын «Туысыма» атты өлеңінде:

Болармын неғып ырза туысыма,

Туыппын таршылықтың уысында. [1, 182] - дейді. Мұнда «туыс» сөзі доминанттық мағынасында емес, туылу, өмірге келу, жаратылу мағынасында қолданылып, ақын туғанынан-ақ таршылық көргенін, ондай өмірге жан-жақты қарсы екенін баса айтады. Сондай-ақ,

Айта алмай шын сөзіңді қорғалайсың,

Туғаның бүйтіп қор боп құрысын да! - [1, 183] деп, шындықтың белі бүгілген, ақиқат жеңбейтін заманды «қорлық» деп біледі. Бұл ақынның шын мәнінде өр рухты, өжет мінезді, турашыл тұлғасын бейнелейді. Ахмет Байтұрсынұлы өз заманындағы ауыр экономикалық жағдайды әшкерелейді. Тапқаны күн көрістен артпайтын дәрежеде өмір сүріп жатқан халқына жан күйзелісін білдіреді.

Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса,

Мал ғұрлы мағына жоқ тұрысыңда. [1, 183]

Ақын әрбір адам баласының өмір сүруінің мәні «пайдалы іс» істеу деп түйеді. Өмірдің мағынасы өзгеге істеген жақсылығың деген тұжырым жасайды. Ешкімге пайдасы тимейтін адамның өмірін санасыз хайуанның өміріне ұқсатады.

Ахмет Байтұрсынұлының ақындығы туралы академик С.Қирабаев: «Ахмет ойшыл суреткер есебінде дәуірлік құбылыстарға ой көзімен қарай алды. Бұл оның «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», «Жиған-терген» сияқты өлеңдерінде айрықша танылады. Бұларда Ахмет, ең алдымен, өз заманының тың сөзін айтқан, замандастарының жаңа бейнесін ашқан жаңашыл ақын боп көрінеді.»- [4] дейді.

«Қазақ салты» өлеңі 7 шумақтан тұрады. Өлеңде XX ғасыр басындағы қазақ өмірі суреттеледі. Ақын: Өлеңнің бірінші шумағында

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,

Сахара-көлге қонып салқындаған.

Бір өртке қаудан шыққан дұшар болып,

Не қалды тәнімізде шарпылмаған? [1, 183]– деп, қазақ халқының өткен замандағы тәуелсіз, еркін өмірін еске түсіреді де, бодандықтағы халық өмірін отқа күйіп, өртеніп, күл болып құрдымға кетіп бара жатқан қалпын көрсетеді. Ақын екінші шумақта қоғамның рухани келбетіне:

Дегендер: мен жақсымын, толып жатыр,

Жақсылық өз басынан артылмаған.- [1, 183] деп баға береді. Ақын қоғамға сын көзбен қарап, ешкімге жақсылығы тимейтін адамдар тобы қаптап жатыр деген ойды айтады. Өлең жолдарындағы әр түрлі мағынада қолданылып, бір мақсатқа қызмет етіп тұрған түбірлес сөздер де (*жақсымын, жақсылық*) айтылмақ ойға өз үлестерін қосып тұр. Үшінші шумақта ел арасында құр сөзбен іс бітіріп, тілмен есіп-желгіштерді сынға алады. Ақын қатып піспеген, ештеңеге ебі жоқ, болбыр жастарды «бос белбеу» деген тұрақты тіркеспен сипаттайды.

Бос белбеу, босаң туған бозбала көп,

Киіздей шала басып, қарпылмаған. [1, 183]

Өлеңде құлқынның қамы үшін өмір сүретін, қарнының тойғанына қуанып күн көретін, ондай тірлектен арланбайтын адамдар тобына назаланады. Ақын өз замандастарын жек көрмейді, олардың іс-әрекеттерін сынға алады. Әл-ауқатты байлардың мінезі сараң, қайырсыз болып бара жатқаны, кедей-кепшікке қол ұшын созуға дәрменсіз қалпын бейнелейді.

Қайырсыз неше сараң байлар да бар,

Қайықтай толқындағы қалтылдаған. [1, 183]

Ақынның мақсаты бай топ өкілдеріне шағымдану емес, заманның тұрақсыздығы байларды да сырт айналып өтпегенін, баймын деген адамның да ертеңгі күніне кепілдік жоқ заман екенін әшкерелеу. «Қайықтай толқындағы қалтылдаған» деген өлең жолы сол тұстағы

экономикалық жағдайды айқындайды. Мұндағы «қалтылдаған» деген сөз ауыспалы мағынада қолданылып, әрең-пәрең күн көру мағынасын үстеп тұр. Яғни байлардың да байлығы шамалы екенін түсінуге болады.

Ахмет Байтұрсынұлы қамсыз, қимылсыз өмір сүріп жатқан халықтың оянбауын, өнер-білім жолын қуып талпынбауын зарлана жырлайды. «Қазақ салты» өлеңіндегі «көп» деген кісілер «жақсылық өз басынан артылмайтындар», «құр пысықсып сөйлейтіндер», «бос белбеу бозбалалар», «ет аңдыған шалдар», «алаң-бұлаң адамдар», «қайырсыз байлар», «талап ойламай, ұйықтап жатқандар». Ақын ел ішінде мұндай адамдардың аз болуын, тіпті жоқ болуын көргісі келеді. Ахмет Байтұрсынұлы білімді, оқыған, өнерлі адамдар халыққа қызмет ету керек деп біледі.

Не пайда өнерің мен біліміңнен,
Тиісті жерлеріне сарп ұрмаған?! [1, 183]

Ақынды ел ертеңіне алаңдайтын, ұлт тағдырына толғанатын адамдардың аздығы қасірет тарттырады. «Жұрттың қамын ойлайтын адам аз»- деп, көзі ашық, көкірегі ояу адамдарды ұлт үшін үлес қосуға шақырады.

Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдері қазақ халқын даму мен өркениетке жетеледі. Оянған, білімді жас таланттарды қалыптастырды. Прогресшіл идеялары қазақ мәдениетін жаңа заманмен үйлесіп, жаңғыруына түрткі болды. Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінің маңыздылығын, мазмұндылығын жоғатпауы – жалпы ұлттық деңгейдегі проблемаларды көтергенінде деп білеміз. Оның өлеңдері XX ғасыр басындағы қазақ өмірін шынайылықпен, сыншылдықпен суреттеп тарихи маңызы бар поэзияға айналған.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы, «Атамұра» - 2003. 182-205 бб.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1989. - 320 бет.
3. А.Байтұрсынұлының шығармалары. – 1-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б
4. Жүз тұңғыш, 2-кітап. Алматы, «Жалын» - 2005. 35-42 бб.
5. Қирабаев С. Ахмет Байтұрсынұлы – Тәуелсіздік жыршысы // Қазақ. 2021. №4.

РАХМЕТОЛЛА РАЙЫМҚҰЛОВТЫҢ «ЖАР БАСЫНДА» ПОВЕСІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ МӘНІ

Б.Б. Юсупов,
Оқытушы, Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университеті
Өзбекстан, Ташкент.
З.А. Ерназарова,
Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университетінің студенті.
Өзбекстан, Ташкент.

Аңдатпа. Мақалада Рахметолла Райымқұловтың «Жар басында» повесі азамат соғысының қазақ халқына әкелген зардаптарын Зергүл мен Жәнібек тағдыры арқылы бейнелеуі тұрғысынан талданады. Шығарманың тақырыбы, идеясы, сюжеті, композициясы, кейіпкерлер жүйесі мен тілдік-көркемдік ерекшеліктері қарастырылып, автордың реалистік әдіспен соғыс қасіретін көрсетуі айқындалады.

Тірек сөздер: көркем шығарма, тақырып, идея, сюжет, композиция, кейіпкер бейнесі, көркемдік әдіс, реализм, әдеби талдау.

Abstract. The article analyzes Rakhmetolla Raiymqulov's novella *"Zhar Basinda"* in terms of how it depicts the consequences of the Civil War for the Kazakh people through the fates of the characters Zergul and Zhanibek. It examines the work's theme, idea, plot, composition, system of

characters, and linguistic–artistic features, highlighting the author's realistic method in portraying the tragedy of war.

Keywords: literary work, theme,idea, plot, composition structure, character image, character portrayal, artistic method, realism, literary analysis.

Жазушы Рахметолла Райымқұлов «Жар басында» атты повесіне халқымыз басынан кешкен тарихи кезеңнің шындығын арқау еткен. «Жар басында» повесі XX ғасырдың 17-18 жылдарында болған азамат соғысының қазақ халқына тигізген зардаптарынан сыр шертеді. Шығарманың негізгі кейіпкерлері азамат соғысына қатысқан, бандыларға қарсы күрескен Жәнібек пен сол соғыста әкесі мен сүйгенінінен айырылған Зергүл. Повесть тарихи дәуір туралы жалаң ақпарат беретін туынды емес. Шығарма сюжетінде кейіпкерлердің мінез-құлықтары, табиғат сұлулығы, адамзатқа ортақ құндылықтар көркем тілмен баяндалады. Көркем туындыдағы оқиғалардың өрбуіне зер салатын болсақ, жазушының сюжет құрауға шебер екенін аңғарамыз. Өйткені, шығарманың сюжетіндегі оқиғалар жұмбақталып, астармен баяндалады да, оқырманды еріксіз матап тастайды.

«Жар басында» повесі алты тараудан тұрады. «Шығармаға болып өткен мәнді, маңызды оқиғаның байыбына бару үшін әдеби талдау жасау қажет. Ол үшін, тым болмаса мына бес түрлі нақты сұраққа жауап іздеп табу керек: **Қандай оқиға болды? Қалайша болды? Кімдердің басында болды? Болған оқиға қалай баяндалған? Ол оқиғаға автордың көзқарасы қандай**?»[2,47] -дейді әдебиеттанушы ғалым З.Қабдолов. Ұсынылған жолмен «Жар басында» повесіне әдеби талдау жүргізуді жөн көрдік.

Бірінші сұраққа жауап (Қандай оқиға болды? Шығарманың тақырыбы мен идеясын сөз ету арқылы жауап беріледі): «Жар басында» повесінде 1918 жылдарда болып өткен азамат соғыстың қазақ халқына тигізген зардаптары суреттеледі. (Оқиғалар азамат соғыстан кейінгі жылдарды өз ішіне қамтиды) Бұл шығарманың тақырыбы. Шығарманың негізгі идеясы – соғыссыз өмір сүру, бейбіт өмірді бағалай білу, махаббатқа адал болу т.б.

Екінші сұраққа жауап (оқиғаның қалайша болғанын айту – шығарманың сюжеті мен композициясын сөз ету):

Повесттің сюжеті азамат соғысына қатысқан, соғыстан кейін «Н» қаласына әскери қызмет атқаратын Жәнібектің пистолеті жоғалады, пистолетті Жәнібектің әйелі Зергүл алып, жау тыңшысын және өзін атып өлтіреді. Шығарманың келесі бөлімдерінде соғыста әкесі, сүйгені қайтыс болған Жәнібек пен Зергүл есімді қыз бір-біріне ғашық болауы, соғыстан зардап шеккен халықтың жағдайы, соғыс кезінде снаряд түсіп, жау солдатымен бетпе-бет келген Жәнібек, соғыста өлген әкесінің кегін алу мақсатында Зергүлдің сатқындық жасауы, дегенмен, Жәнібекке деген махаббатын ескеріп, жау тыңшысын өлтіруі, сұм тағдырдың (соғыс себеп) тауқыметін көп тартқан Зергүл трагедиялы тағдыры суреттеледі.

Шығарманың композициясы:

а) сюжеттің басталуы. Шырт ұйқыда жатқан Жәнібектің мылтық дауысынан шошып оянуы, пистолетінің жоғалуы;

Автор сюжетті классикалық басталу арқылы баянддамайды. Яғни, оқиғалардың хронологиялық тәртібіне бағынбай, болған оқиғаның шыңын баяндаудан бастайды. Мұндайды шартты түрде бұрма экспозиция деуге болады.

ә) сюжеттің байланысы. Жәнібектің азамат соғысында ауыр жарақат алуы, шығыс аймақтың «Н» қаласындағы әскери училищеге мұғалім болуы, аса қатал политрук Әбдіхамит Нұртаевтың басшылығында жұмыс атқаруы, Валентина Антоновна есімді егде жастағы әйелдің үйінде өмір сүруі, театр көруге келген Зергүл есімді сұлу қызды кездестіруі;

б) сюжеттің дамуы. Жәнібек пен Валентина Антоновнаның соғыс туралы әңгімелеседі, егде жастағы анының соғыста ізсіз жоғалған екі ұлын еске алуы; Жәнібек пен Зергүлдің танысып, тіл табысуы, бір-біріне ғашық болуы; Жәнібек, Зергүл, политрук Нұртаев, командир Бақтияровтың клубта кездесуі;

в) сюжеттің шарықтау шегі. Жәнібек пен Зергүлдің бірге өмір сүре бастауы; Зергүлдің әкесінің кегін алуды ойлағанда, сүйгені Саубектің соғыста өлгенін еске алғанда

мұңайып, жылап қоя беруі; Жәнібектің соғыстағы соңғы күнін еске түсіруі, жау солдатымен бетпе-бет келгенін есіне алуы;

г) сюжеттің шешімі. Жар басында сүйген жары Зергүлдің аянышты өліміне қайғырып, мұң құшып отырған Жәнібек; оны жұбатуға, оған дем беруге келген политрук Әбдіхамиттің Зергүлді ақтауы: «Зергүл өлер алдында өзін-өзі ақтап кетті. Жау адамын қашырып жібермей, оны да өлтірді».

Бірінші бөлімде Мысалы, шығарманың алғашқы бөлімінде шығарманың шешімі болған сәт баяндалады да, оқырман ол оқиға қайда? Қалай? Кімдердің басында? Неліктен болды? деген сияқты сұрақтарға тап болады. Повест 6 бөлімнен тұрады.

Үшінші сұраққа жауап (оқиғаның кімдердің басында болғанын айту – шығармадағы тип пен характер жайын сөз ету):

«Жар басында» повестіндегі образдарына талдау жасау. Шығарманың бас қаһармандары Зергүл мен Жәнібек. политрук Нұртаев, командир Бақтияров, егде жастағы ана Валентина Антоновналар сюжетте тікелей қатысатын қосалқы кейіпкерлер. Бұлардан тыс та кейіпкерлер тілімен эпизодтарға қатысатын жанама кейіпкерлерге Зергүлдің сүйгені Саубекті, Жәнібекпен госпиталда жатқан жау солдатын т.б. көруге болады.

Әдеби тек тұрғысынан: барлығы эпикалық образдар.

Көркемдік әдіс тұрғысынан: барлығы реалистік образдар.

Шығармада сомдалған типтік образдарға Зергүл, Валентина Антоновна бейнелерін мысал етуге болады. Зергүл – типтік бейне. Зергүлдің тағдырына ұқсас соғыстың кесірінен әкесінен, сүйгенінен айрылған әйел-қыздардың жиынтық бейнесі. Зергүлдің характері де алуан келеді. Ол әрі, әлсіз, қорғансыз қыз кейіпінде, әрі кек ала білетін қайратты, өмірге суық қарайтын батыл.

Валентина Антоновна – перзенттері, аға-інілері соғысқа кетіп, қайта оралмаған аналардың жинақы бейнесі. Оның бойында барлық анаға тән мейірімділік, перзенттерге деген махаббат сезімдері жинақталған.

Төртінші сұраққа жауап (болған оқиға қалай баяндалғанын айту – шығарманың тілі мен суреткердің стилін сөз ету):

Шығарма көркем тілмен баяндалған. Жазушы тілдің ішкі мүмкіндіктерінен, ажарлау мен құбылтудың (троп) түрлерінен шебер пайдалана білген.

Автор болған оқиғаны баяндауда қоғамдық даму, тарихи жағдайға байланысты тыңнан туған соны мағыналы сөздерден пайдаланған. Ондай сөздерді *неологизмдер* дейміз. Шығармада баяндалған оқиға XX ғасырдың 20-30 жылдарына тура келетінін ескерсек, ол дәуір үшін неологизм болған сөздер: политрук, госпиталь, пистолет, командир, лейтенант, гарнизон, танк, снаряд, сейф, спектакль, пьеса, пункт т.б.

Қолданылған теңеулер: «соқыр адамдай», «құстай ұшты», «әрбір минут жылдай боп кетеді», «жау ізінен аттанған ішшілердей», «ғажайып ертегідей», қалпақтай ұшты» т.б.

Эпитеттер: «қаскүнем дұшпан», «барлаушы взвод», «көгал дала», «елді пункт», «сүйген сұлуы», «күлім қаққан нұрлы жүзі», «қарт ана», «қоңыр дауыс» т.б.

Портрет: «Бақтияров ашаң келген қызыл шырайлы жігіт болатын. Қиылған қара қасы мен ұзын кірпіктері шырайына шырай қосқандай еді.»

Фразеологизм, нақыл сөз, мақал-мәтеелдер: «қаһарына міну», «тіл алмау», «көзі жету», «қас қақандай уақыт», «кебін киген келмейді, кебенек киген келеді», көңіл жетсе, көрпе де жетеді» т.б.

Пейзаж: «Жазғы кеш. Әлі ай шыға қоймаған. Айнала жым-жырт. Бейбіт тыныштық...», «өзен беті сол сәтте ғажайып кейіпке бөленді. Мәре-сәре боп ойнақ салған балапан үйректер дереу аналары маңына тізіле берісті...» т.б.

Метафора: «адам қаны төгілді», «қанды көйлек», «оққа ұшты», «ақ жүрек», «көзін бұлау» т.б.

Мінездеу: «Оған Әбдіхамит Нұртаев деген аса қатал политрук тікелей басшылық етеді», «Жұмсақ мінезді, ақ жүрек Зергүл сырттай қарағанда тым қарапайым да».

Оқиғаны баяндау стилі: автор тілімен баяндалған.

Диалог:

- Не дейді ана қаншығың! Танисың ба? – деді.
- Бәсе не дейді?! – деді Жәнібек.

Монолог: «Енді Зергүл ешкімдікі емес. Ол менікі, менің ғана жарым! Ия, тек қана менікі болады!».

Шығарманың тілі өте бай. Оқиғаны баяндауда көркемдеуіш құралдардан көп пайдаланылған.

Бесінші сұраққа жауап (болған оқиғаға автордың көзқарасын айту – суреткердің дүниетанымы мен көркемдік әдіс мәселесін сөз ету):

Жазушы шығарма сюжетін шындық өмірден алып, тарихы шындықты әсірелеусіз суреттейді. Оқиғалар тізбегінде кейіпкерлердің іс-әрекеттері шынайылыққа жанасады. Шындық өмірден таңдап, талғап алынған өзекті тақырып жазушының дүниеге көзқарасы нақтылықты, жинақылықты талғайтынын көрсетеді. Автор образ жасауда реалистік ұстанымға беріктік танытады. Дегенмен, Зергүл образының характері оқырманда сұрақ туғызады. Ойымызды тарқатып айтатын болсақ, XX ғасырдың 30-жылдарында (ұлттық мәдениет пен руханияттың қаймағы бұзылмаған кез деп қарасақ) болған оқиғада Зергүлдің қазақ қызының болмысына сыя бермейтін іс-әрекеттерге баруы оқырманды ойға тартады. Бірақ, Зергүл образы бақытсыздыққа тап болған, әлсіз, аянышты хәлге түскен кейіпкер болғаны үшін қандай жолмен болса да бақытты болуға ақылы еді. Ол сол бақытты Жәнібекпен бірге көру үшін күресті.

Шығарманың көркемдік әдісі – реализм. Жазушы өмір шындығын бүкпесіз суреттейді, шығарма қаһармандары да шындық өмірден алынған жинақы бейнеленген.

Қорыта келгенде, «Жар басында» повесті соғыстың адамзатқа тигізетін зардаптарын қарапайым адам тағырын суреттеу арқылы танытатын туынды. Шығармада Зергүл тағдырының трагедиясына, кіршіксіз махаббатың баянсыз болуына, перзенттерінен айырылған ананың орны толмас қайғысына, қыршын кеткен жас жігіттердің өліміне себепші – жауыздық пен зұлымдықтан туатын соғыс деген қорытынды жасалады.

Автор соғыс күллі мәдениет пен өркениеттің қас жауы екенін, ол ұлт, шекара таңдамайтынын әшкерелейді. Бұл шығармада көтерілген мәселелер бүгінгі күнде де актуалды сипатқа ие екенін ескерсек, жас ұрпақ бойына адамзатқа ортақ құндылықтарды сіңіртуде, өзге адамның, өзге ұлттың көзқарастары мен мәдениетіне құрметпен қарауға үйретуде, тыныштықты, достықты қадірлеуге тәрбиелеуде Р.Райымқұловтың шығармаларын оқыту ерекше маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі

1. Райымқұлов Р. «Қара жорға», Алматы, «Шалқар қайырымдылық қоры» - 1993. 384 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы «Санат» - 2007. 360 б.
3. Кенжебаев А. Әдебиеттануға кіріспе. Қарағанды, «Арко» - 2004. 330 б.

EDEBİYAT VE TARİH BAĞLAMINDA GÖÇ: BALKANLAR İLE AZERBAYCAN'IN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

G. Oruczade,
Nizami Ganjavi Institute of Literature,
Research Fellow
Azerbaijan, Baku.
goruczade@gmail.com

Аңдатпа. Көші-қон адамзат тарихындағы ең іргелі құбылыстардың бірі. Адамдар ғасырлар бойы соғыстар, саяси қысым, экономикалық қиындықтар немесе табиғи апаттарға байланысты әртүрлі географиялық аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды. Көші-қон тек кеңістіктегі ығысу ғана емес;

бұл сонымен қатар жеке бас, тиесілілік және ұжымдық естеліктерге қатысты терең өзгерістер тудыратын тарихи процесс.

Балқан мен Әзірбайжанда көші-қон қажеттілік арқылы және көбінесе саяси дағдарыстар мен соғыстардың нәтижесінде орын алды. Балқанда Осман империясынан кейінгі ұлт-мемлекет құру процесі жаппай көші-қонға әкелді; Әзірбайжандағы кеңестік қысым және Қарабақ соғысы айтарлықтай жаппай көші-қон қозғалыстарына әкелді.

Балқан әдебиетінде көші-қон жеке бас пен шекараларды қайта анықтау тұрғысынан қарастырылған кезде, Әзірбайжан әдебиеті көбінесе көші-қонды жер аудару, азаматтығы жоқтық және отанға деген сағыныш тұрғысынан қарастырды. Мысалы, Балқан романдары мигранттардың жаңа қоғамдарға бейімделу процесін зерттесе, Әзірбайжан әдебиетінде көші-қон көбінесе «жоғалған отан» тұрғысынан беріледі. Көші-қон екі аймақта да ұжымдық естелік пен ұжымдық жеке бас құруда маңызды элемент ретінде пайда болды. Балқан түбегіндегі мигрант қауымдастықтар өздерінің мәдени құндылықтарын сақтау құралы ретінде әдебиетті пайдаланса, Әзірбайжандағы миграция тәжірибесі, әсіресе поэзия мен әңгімелерде, үйге деген сағыныш пен жоғалту сезімі арқылы көрінеді.

Балқан мен Әзірбайжан мысалдары миграция тек тарихи құбылыс қана емес, сонымен қатар әдебиеттің қалыптастырушы күші арқылы әлеуметтік сәйкестіктің қалыптастырушы элементі екенін көрсетеді. Екі аймақ та миграцияның жарақаттарына тап болды және бұл жарақаттар әдебиет арқылы берілді. Сондықтан, Балқан мен Әзірбайжан арасындағы миграция тәжірибесін салыстырмалы зерттеу сәйкестік, естелік және мәдени сабақтастық мәселелеріне айтарлықтай үлес қосады.

Тірек сөздер: миграция, Балқан, Әзірбайжан, әдебиет, тарих, естелік, жеке бас.

Abstract. Migration is one of the most fundamental phenomena in human history. People have been forced to migrate to different geographies for centuries due to wars, political oppression, economic hardship, or natural disasters. Migration is not merely a spatial displacement; it is also a historical process that causes profound transformations regarding identity, belonging, and social memory.

In both the Balkans and Azerbaijan, migration has been forced and often the result of political crises and wars. In the Balkans, the post-Ottoman nation-state process led to massive migrations; Soviet oppression in Azerbaijan and the Karabakh War led to significant mass migration movements.

When migration is considered in the context of redefining identity and borders in Balkan literature, Azerbaijani literature has often addressed migration through the lens of exile, statelessness, and longing for homeland. For example, while Balkan novels address the process of migrants' adaptation to new societies, in Azerbaijani literature, migration is more often conveyed through the lens of the feeling of a "lost homeland." Migration has emerged as a crucial element in the construction of social memory and collective identity in both regions. While migrant communities in the Balkans use literature as a tool to preserve their cultural values, the experience of migration in Azerbaijan is expressed through longing for home and a sense of loss, particularly in poetry and short stories.

The examples of the Balkans and Azerbaijan demonstrate that migration is not only a historical phenomenon but also, through the shaping power of literature, a shaping element of social identity. Both regions have faced the traumas caused by migration, and these traumas have been passed down from generation to generation through literature. Therefore, a comparative study of migration experiences between the Balkans and Azerbaijan makes significant contributions to the issues of identity, memory, and cultural continuity.

Keywords: Migration, Balkans, Azerbaijan, Literature, History, Memory, Identity.

Giriş

Göç, insanlık tarihi boyunca toplumsal, siyasi ve kültürel gelişmeleri en derinden etkileyen olgulardan biridir. İnsanlar, çeşitli nedenlerle doğup büyüdükleri topraklardan ayrılarak yeni yaşam alanlarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu süreç, yalnızca bireylerin hayatını değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda toplumların yapısını, tarihsel gelişimini, edebiyatını ve kültürel kimliğini de biçimlendirmiştir. Göç, bazen ekonomik fırsatların değerlendirilmesi için gönüllü olarak gerçekleşirken, çoğu zaman savaşlar, işgaller, etnik baskılar, sürgünler ve doğal afetler gibi zorlayıcı nedenlerle zorunlu hale gelmiştir [4, 326].

Balkanlar ve Azerbaycan, göçün hem tarihsel hem de edebi bağlamda yoğun şekilde yaşandığı iki önemli coğrafyadır. Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve dağılma süreçlerinde büyük göç dalgalarına sahne olmuş, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda ulus-devletleşme süreciyle birlikte zorunlu göçler yaygınlaşmıştır. Azerbaycan ise hem Çarlık Rusyası hem de Sovyetler Birliği döneminde, ayrıca 20. yüzyılın sonlarında Karabağ Savaşı sürecinde yüz binlərlə insanın göç etmək zorunda kaldığı bir coğrafya haline gelmiştir [2, 67].

Bu makalenin amacı, göç olgusunu tarih ve edebiyat çerçevesinde ele alarak, Balkanlar ile Azerbaycan'daki göç deneyimlerini karşılaştırmalı bir şekilde incelemektir. Böylece göçün yalnızca demografik bir hareketlilik değil, aynı zamanda toplumsal hafızayı ve edebiyatı şekillendiren kültürel bir unsur olduğu ortaya konulacaktır. Göç, edebiyatta çoğunlukla "hasret, kimlik, yurtsuzluk, aidiyet ve bellek" kavramlarıyla işlenmiş; tarihsel olayların edebi bir yansıması haline gelmiştir. Bu nedenle hem tarih hem de edebiyat disiplini açısından göçün incelenmesi önem taşımaktadır.

I. Göç Olgusunun Tarihsel ve Kültürel Çerçevesi

Göç, en genel tanımıyla, insanların sosyal, ekonomik, siyasi veya kültürel nedenlerle bir yerden başka bir yere hareket etmesi sürecidir. Göç, yalnızca coğrafi bir hareketliliği ifade etmez; aynı zamanda bireylerin kimlik, aidiyet ve toplumsal ilişkilerinde dönüşümlere yol açar [7, 26].

Göçün farklı türleri vardır:

-İç Göç: Bir ülke sınırları içerisinde, kırsal alanlardan şehirlere veya farklı bölgeler arasında gerçekleşen göç. Örneğin, Sovyet döneminde Azerbaycan'da sanayileşme sürecinde köylerden şehirlere yönelen büyük iç göç dalgaları yaşanmıştır [5, 78].

-Dış Göç: Bir ülkeden başka bir ülkeye yerleşmek amacıyla yapılan göçler. Balkan Savaşları sonrası yüzbinlerce Müslüman'ın Anadolu'ya göç etmesi bu duruma örnektir [4, 124].

-Gönüllü Göç: Ekonomik fırsatlar, eğitim veya daha iyi yaşam koşulları için yapılan göçler.

-Zorunlu Göç: Savaş, etnik temizlik, sürgün veya siyasi baskılar sonucu insanların mecburi yer değiştirmesi. Azerbaycan'da 1990'larda Karabağ'dan göç eden yüzbinlərlə insan buna tipik bir örnektir.

-Mevsimlik Göç: Tarımsal işgücüne dayalı, belirli dönemlerde gerçekleşen geçici göçler.

Göç olgusunun bu türleri, hem Balkan hem de Azerbaycan tarihindeki olaylarla birebir ilişkilidir. Özellikle zorunlu göç, her iki coğrafyada da ortak bir kader haline gelmiş ve derin toplumsal izler bırakmıştır.

Göç hareketlerinin ortaya çıkışında farklı faktörler etkili olmuştur:

-Ekonomik Sebepler: Verimli tarım arazileri, ticaret yolları ve iş imkânları göçün en yaygın nedenlerinden biridir. Balkanlarda 19. yüzyılda köylülerin toprağa erişim sorunları ve vergilendirme politikaları göç dalgalarına yol açmıştır [6, 81].

-Siyasi Sebepler: İmparatorlukların yıkılışı, sınır değişiklikleri ve milliyetçi hareketler büyük göçlere sebep olmuştur. Örneğin, Osmanlı-Rus savaşları sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya kitlesel göçler yaşanmıştır.

-Askeri Sebepler: Savaşlar, etnik temizlik ve sürgünler göçün en acımasız biçimlerinden biridir. 20. yüzyıl başında Balkanlar'da Müslüman nüfusun büyük bölümü zorla göç ettirilmiş, Azerbaycan'da ise Sovyet döneminde farklı etnik topluluklar sürgün edilmiştir [1, 32].

-Sosyal ve Kültürel Sebepler: Eğitim imkânları, dini inançların korunması ve kültürel özgürlük arayışları da göçü tetikleyen faktörler arasındadır.

Tarih boyunca bu nedenler iç içe geçmiş ve göçler yalnızca bir sebebe bağlı olmamıştır. Özellikle zorunlu göçler, hem Balkanlar'da hem de Azerbaycan'da büyük travmalar yaratmış ve bu travmalar edebiyata güçlü şekilde yansımıştır.

Göç, bireysel düzeyde olduğu kadar toplumsal düzeyde de derin sonuçlar doğurur. Göç eden topluluklar, gittikleri bölgelerde yeni kimlik müzakerelerine girer. Bir taraftan asimilasyon baskısına maruz kalırken, diğer taraftan kendi kültürel değerlerini koruma mücadelesi verirler.

Balkanlar'da göç eden topluluklar, Osmanlı sonrası dönemde yeni kimlik inşası sürecinde önemli rol oynamış; Türkiye'ye göç eden Balkan muhacirleri, Anadolu'nun sosyal yapısına ve kültürel hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Azerbaycan'da ise Karabağ göçmenleri, yeni yerleşim alanlarında hem ekonomik hem de toplumsal uyum sorunları yaşamış; aynı zamanda göçün yarattığı travmalar edebi eserlerde geniş şekilde işlenmiştir [10, 78].

Göç, edebiyatta hasret, gurbet, yabancılık, yurtsuzluk ve kimlik arayışı gibi temaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Balkan edebiyatında Osmanlı sonrası göçün dramatik boyutları işlenirken; Azerbaycan edebiyatında sürgün, esaret ve vatan hasreti en güçlü temalardan biri olmuştur.

Aynı zamanda göç, kolektif hafızanın inşasında da belirleyici rol oynamaktadır. Toplumlar, göç hikâyelerini kuşaktan kuşağa aktararak tarihsel kimliklerini pekiştirir. Bu nedenle göç, yalnızca

demografik bir değişim değil, aynı zamanda toplumsal hafızayı ve edebiyatı besleyen kültürel bir olgudur [3, 39].

II. Balkanlar'da Göçün Tarihi

Balkanlar, tarih boyunca farklı kültürlerin, dillerin ve dinlerin kesişim noktası olmuş, bu nedenle göçlerin en yoğun yaşandığı coğrafyalardan biri haline gelmiştir. Bölgenin stratejik konumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süreli hâkimiyeti, ardından 19. yüzyılda yükselen milliyetçilik hareketleri ve 20. yüzyılın savaşları, Balkanlar'da göçü hem demografik hem de kültürel açıdan belirleyici bir unsur haline getirmiştir.

Göç, Balkanlar'ın sadece nüfus yapısını değiştirmemiş, aynı zamanda edebiyat ve kültürel hafızasında da derin izler bırakmıştır. Balkan insanı, göç yolculuklarını, kaybedilen vatanları, hasreti ve yeni topraklarda tutunma mücadelesini şairlerin, yazarların ve halk edebiyatının diliyle gelecek nesillere aktarmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 14. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a hâkim olması, bölgedeki göç hareketlerinin yönünü belirlemiştir. Osmanlı fetihleri sırasında Anadolu'dan Balkanlar'a yoğun bir Türk yerleşimi gerçekleşmiş, böylece bölgenin etnik ve kültürel yapısı yeniden şekillenmiştir. Bu göçler, yalnızca askeri kolonizasyon değil, aynı zamanda tarım alanlarının işletilmesi, ticaretin canlandırılması ve bölgenin İslamlaşması amacıyla da desteklenmiştir [11, 97].

Osmanlı döneminde yaşanan göç hareketleri 2 yönlü olmuştur:

1.Anadolu'dan Balkanlar'a göç: Fetihlerle birlikte Anadolu'daki Türk nüfusunun bir kısmı Balkanlar'a yerleştirilmiştir. Bu durum, Balkan şehirlerinde Türk-İslam kültürünün gelişmesine yol açmıştır.

2.Balkanlar'dan Anadolu'ya göç: İsyanlar, savaşlar ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle Balkanlardan Anadolu'ya farklı dönemlerde göçler gerçekleşmiştir. Özellikle 17. ve 18. yüzyılda Balkan köylülerinin bir kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Bu dönemde Osmanlı devleti, göçü çoğunlukla "iskan politikası" çerçevesinde yönetmiş, yeni fethedilen topraklara Anadolu'dan göçmen yerleştirerek hem bölgenin Osmanlı'ya bağlılığını artırmış hem de ekonomik canlılığı sağlamıştır.

20. yüzyılın başında yaşanan Balkan Savaşları (1912–1913)**,** bölgenin demografik yapısını kökten değiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarını kaybetmesiyle milyonlarca Müslüman Türk ve Arnavut, zorunlu göçe tabi tutulmuş, bir kısmı Anadolu'ya, bir kısmı da Balkanların iç bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır.

Verilere göre, Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında yaklaşık 1,5 milyon Müslüman göç etmek zorunda kalmış, yüzbinlercesi katliamlara maruz kalmıştır. Bu göç, yalnızca nüfus kaybı değil, aynı zamanda derin bir toplumsal travma yaratmıştır. Anadolu'ya gelen muhacirler, yerleştikleri bölgelerde yeni bir hayat kurmaya çalışmış, fakat göçün acıları edebiyat, müzik ve halk kültüründe kalıcı izler bırakmıştır.

Bu dönemde göç yalnızca demografik bir olgu değil, aynı zamanda "etnik temizlik" politikalarının bir sonucu olmuştur. Milliyetçi devletlerin kurulma sürecinde farklı etnik gruplar arasında çatışmalar artmış, Müslüman nüfus "öteki" olarak görülerek baskılara maruz kalmıştır.

XX. yüzyıl, Balkanlar'da göçlerin en yoğun yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı, soğuk savaş dönemi ve Yugoslavya'nın dağılması süreçlerinde kitlesel göçler yaşanmıştır.

1. II. Dünya Savaşı: Nazi işgali sırasında Yahudi nüfusun büyük bir bölümü toplama kamplarına gönderilmiş, bu durum göç ve soykırımı aynı anda beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda savaş sonrası sınır değişiklikleri, farklı etnik grupların yer değiştirmesine neden olmuştur.

2. Soğuk Savaş Dönemi: Yugoslavya ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki Müslüman azınlıklar, baskılar nedeniyle Türkiye'ye göç etmiştir. 1950–1951 yıllarında Bulgaristan'dan yaklaşık 150 bin Türk**,** Türkiye'ye göç etmiştir.

3. Yugoslavya'nın Dağılması (1990'lar): Bosna Savaşı, Kosova Krizi ve Makedonya'daki çatışmalar sırasında yüzbinlerce insan zorunlu göç etmek zorunda kalmıştır. Bosna Savaşı'nda yalnızca 1992–1995 yılları arasında yaklaşık 2 milyon insan yerinden edilmiş, bunların önemli bir kısmı Avrupa'ya sığınmacı olarak gitmiştir [11, 75-76].

Bu süreç, Balkan diasporasının oluşmasına yol açmıştır. Göç eden Balkan toplulukları, Türkiye, Avrupa ülkeleri ve Amerika'da yeni yaşamlar kurmuş, aynı zamanda kültürel bağlarını göçmen edebiyatı aracılığıyla sürdürmüştür.

Göç, Balkan edebiyatında en güçlü temalardan biri haline gelmiştir. Özellikle Osmanlı sonrası dönemde kaybedilen topraklar, vatan hasreti ve göçmenlik kimliği, Balkan şair ve yazarlarının eserlerinde yoğun şekilde işlenmiştir.

- Arnavut edebiyatında göç, "anayurda dönüş" ve "öz kimlik arayışı" temalarıyla öne çıkmıştır.
- Bulgaristan Türk edebiyatında ise zorunlu göçler, özellikle 20. yüzyıldaki baskılar ve Türkiye'ye yapılan göçlerle ilişkilendirilmiştir.
- Bosna edebiyatında, savaş ve göç travması, şiir ve romanlarda kalıcı izler bırakmıştır. Örneğin, İvo Andrić'in eserlerinde Osmanlı sonrası dönemdeki toplumsal değişim ve göçün bireysel etkileri sıkça işlenmiştir [7, 85].

Göçün edebiyattaki yansımaları, Balkan toplumlarının kimlik mücadelesinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Göçmenlik duygusu, yalnızca bireysel bir deneyim değil, aynı zamanda kolektif hafızanın taşıyıcısıdır.

III. Azerbaycanda Göçün Tarihi

Azerbaycan, tarih boyunca stratejik konumu nedeniyle farklı göç dalgalarına sahne olmuş bir coğrafyadır. Kafkasya'nın merkezinde yer alan Azerbaycan, doğu ile batı arasında bir köprü işlevi görmüş, bu nedenle hem ekonomik hem de siyasi açıdan göçlerin yönünü belirleyen bir bölge olmuştur. Azerbaycan tarihindeki göç olgusunu üç ana dönemde incelemek mümkündür: Çarlık dönemi, Sovyet dönemi ve modern dönem (Karabağ çatışmaları sonrası)**.**

19. yüzyıl başında Rus İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'yı ele geçirmesi, Azerbaycan'ın demografik yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. 1804–1813 Rus–İran Savaşı ve 1826–1828 savaşlarının ardından imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile Azerbaycan topraklarının büyük bölümü Rusya'ya bağlanmıştır [9, 73].

Bu dönemde gerçekleşen göçlerin başlıca özellikleri şunlardır:

- Ermeni nüfusun göçü: Türkmençay Antlaşması sonrasında İran ve Osmanlı topraklarından yaklaşık 100 bin Ermeni Azerbaycan'ın Karabağ, İrevan ve Nahçıvan bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu durum, bölgenin demografik yapısını değiştirmiş ve ileride ortaya çıkacak etnik çatışmaların temelini oluşturmuştur.
- Müslüman nüfusun göçü: Aynı dönemde yüzbinlərlə Azərbaycan türkü və digər müsəlman xalqlar İran və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə köç etməyə məcbur olmuşdur. Bu, həm zorunlu göçün bir göstergesi, həm də nüfusun parçalanmasına yol açan önemli bir süreçtir.
- Ekonomik göç: Çarlık döneminde Azerbaycan'da petrol sanayisinin gelişmesi (özellikle Bakü'de) ekonomik amaçlı göçleri teşvik etmiştir. Rusya'nın farklı bölgelerinden mühendisler, işçiler ve tüccarlar Bakü'ye göç etmiş, bu da şehrin etnik mozaiğini daha da karmaşık hale getirmiştir.

Çarlık dönemi Azerbaycan'ında göç, hem zorunlu nüfus değişimleri hem de ekonomik hareketlilik şeklinde yaşanmıştır.

1920'de Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasıyla göç olgusu yeni bir boyut kazanmıştır. Sovyetler, merkeziyetçi politikaları çerçevesinde nüfus hareketlerini sıkı bir şekilde kontrol etmiş, bazı durumlarda zorunlu göç ve sürgün politikaları uygulamıştır.

- Sanayileşme ve İç Göç: Sovyet döneminde Bakü, Tiflis ve diğer sanayi merkezlerine kırsal bölgelerden büyük iç göçler yaşanmıştır. Bu süreç, şehirleşmenin hızlanmasına ve kırsal nüfusun azalmasına yol açmıştır.
- Etnik sürgünler: II. Dünya Savaşı sırasında Stalin'in politikaları sonucu Kafkasya'da yaşayan bazı etnik gruplar (Ahıska Türkleri, Çeçenler, İnguşlar, Krım Tatarları) Orta Asya'ya sürgün edilmiştir (Bugay, 1996). Bu sürgünlerin bir bölümü Azerbaycan'ı da etkilemiş, özellikle Ahıska Türkleri Azerbaycan'a dağınık halde yerleştirilmiştir.

– Sınırların kapalı tutulması: Sovyetler Birliği'nde göç büyük ölçüde merkezi planlamaya bağlı olduğundan, insanların ülkeden ayrılması mümkün olmamış, fakat iç göçler (özellikle kolhoz ve sanayi politikaları çerçevesinde) yoğun şekilde teşvik edilmiştir.

Sovyet dönemi göçleri, Azerbaycan toplumunun şehirleşme sürecini hızlandırmış, fakat aynı zamanda zorunlu sürgünlerin yarattığı travmalar edebiyata da yansımıştır.

Azerbaycan tarihinde en dramatik göç dalgalarından biri, 20. yüzyılın sonlarında Karabağ sorunu nedeniyle yaşanmıştır.

– 1988 Göç Dalgası: Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 250 bin Azerbaycanlı**,** etnik temizlik ve baskılar sonucu Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır [8, 92].

– 1992–1993 Savaş Dönemi: Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun Ermenistan tarafından işgal edilmesi sonucu yaklaşık 1 milyon **Azerbaycanlı** zorunlu göçmen haline gelmiştir. Bu göç, Azerbaycan nüfusunun yaklaşık yüzde **12-sini** kapsamış, ülke tarihindeki en büyük insani krizlerden biri olarak kayıtlara geçmiştir.

– Göçün Sosyo-Kültürel Etkileri: Zorunlu göçmenler çadır şəhərciklərində uzun illər yaşamış, bu durum hem toplumsal yapıyı hem de edebiyatı derinden etkilemiştir. Şair və yazıçılar əsərlərində yurd həsrətini, itirilmiş torpaqların kədərini və köçkünlərin yaşadığı çətinlikləri qələmə almışdır.

Bu süreç, Azerbaycan edebiyatında "köçkünlük edebiyatı" adlandırılabilecek yeni bir akımın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yazarlar, göçmenliğin yarattığı travmayı hem bireysel hem de toplumsal hafızada canlı tutmuştur.

Azerbaycan'ın bazı işgal altındaki topraklarını geri alması, yeni bir göç sürecini beraberinde getirmiştir. Bu defa göç, geri dönüş biçiminde yaşanmaktadır.

– Ağdam, Füzuli, Şuşa ve diğer bölgelerde altyapı çalışmalarının başlamasıyla birlikte, uzun yıllar zorunlu göçmen olarak yaşayan Azerbaycanlılar yavaş yavaş ata yurdlarına dönmeye başlamışlardır.

– Bu geri dönüş, sadece demografik bir değişim değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın yeniden inşası anlamına gelmektedir.

– Edebiyat ve sanat alanında "geri dönüş" teması, yeni bir yaratıcı dalga oluşturmuş, yazarlara ve şairlere umut dolu bir bakış açısı kazandırmıştır.

IV. Balkanlar'da Göçün Tarihsel Arka Planı

Balkan coğrafyası, tarih boyunca farklı milletlerin, dinlerin ve kültürlerin karşılaştığı, çatıştığı ve kaynaştığı bir alan olmuşdur. Bu nedenle göç olgusu Balkanlar'ın kimliğinin ayrılmaz bir parçası halına gelmişdir. Özellikle Osmanlı dönemi, Balkan savaşları ve 20. yüzyılda yaşanan zorunlu göç hareketleri bu bölgenin sosyo-kültürel yapısını derinden etkilemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hâkimiyeti, göç hareketlerini doğrudan şekillendirmişdir. 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan Balkanlara Türk nüfusunun yerleştirilmesi, hem idari hem de kültürel bir strateji idi. Bu göç, bölgedeki etnik çeşitliliği artırmış və yerel toplumların sosyal yapısında kalıcı etkiler bırakmışdır. Osmanlı idaresi altında göç yalnız Türk nüfusunun yerleştirilmesi ilə sınırlı olmamış, aynı zamanda Balkanlardan Anadolu'ya da göçler gerçekleşmişdir. Özellikle isyanlar, savaşlar və dini-etnik gerilimler bu çift yönlü göçü hızlandırmıştır.

1912–1913 Balkan Savaşları, bölgenin demografik yapısını alt-üst eden en kritik süreçlerden biridir. Osmanlı'nın Balkanlar'daki toprak kayıpları, yüzbinlərlə Türk ve Müslüman nüfusun Anadolu'ya göç etməsinə yol açmışdır. Bu göçlər genellikle zorunlu olmuş, insanlar mülklərini, evlərini geridə buraxaraq yeni topraklara sığınmaq məcburiyyətində qalmışdır. Balkan savaşları, yalnız Türk və Müslüman topluluklar üçün deyil, bölgedeki Rum, Bulgar və Sırp nüfus üçün də zorunlu göçler doğurmuşdur. Dolayısıyla bu dönemde göç, etnik temizlik siyaseti və milli kimlik inşası ilə doğrudan bağlantılı olmuşdur [10, 121].

XX yüzyılda Balkanlar, siyasi rejim değişiklikleri və iki dünya savaşı ile yeni göç dalgalarına sahne olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası komünist rejimlerin baskısı altında yaşayan Türk və Müslüman topluluklar, Türkiye'ye yoğun göç etməyə başlamışdır. Bulgaristan'daki Türklerin 1950–1951 və 1989 yıllarında yaşadığı büyük göçler bu dönemin en çarpıcı örneklerindendir.

Diaspora olgusu da Balkan göçlerinin bir sonucudur. Türkiye başta olmaqla, Avrupa'nın çeşitli ülkələrində Balkan kökenli toplulukların varlığı, göçün yalnız demografik deyil, aynı zamanda kültürel və edebi boyutlarının da araştırılmasını zəruri qılmışdır.

Sonuç

Göç olgusu, hem Balkanlar'da hem de Azerbaycan'da yalnız demografik bir hareketlilik değil, aynı zamanda kimlik, kültür, edebiyat ve tarih açısından belirleyici bir unsur olmuştur. Tarih boyunca siyasi, dini, ekonomik və sosyal faktörlər göçü tetiklemiş, toplumların yapısını derinden dönüştürmüşdür.

Balkanlar örneğinde göç, Osmanlı hâkimiyetiyle başlayan, Balkan Savaşları ve 20. yüzyıldaki zorunlu göçlerle devam eden bir süreç olaraq karşımıza çıxır. Bu göçlər, etnik ve dini temelli zorunluluklar sonucu ortaya çıkmış, büyük ölçüde travmatik tecrübələr doğurmuşdur. Balkan kökenli toplulukların Türkiye və digər ölkələrdə oluşturduğu diaspora, hem kimlik sorununu, hem də kültürel aktarımı günümüzde də canlı tutmaktadır.

Azerbaycan'da isə göç, daha çox siyasi dönüşümlər, savaşlar və özellikle Dağlıq Qarabağ problemi çərçivəsində ortaya çıxmışdır. 20. yüzyılda Sovyet dönemi politikaları, köçürmə siyasətləri və 1990-cı illərdəki Ermənistan–Azerbaycan münaqişəsi nəticəsində yüz minlərlə insan zorunlu göçe məruz qalmışdır. Bu durum yalnız demografik yapıyı dəyişməklə qalmamış, edebiyata, folklora və milli kimlik şüuruna derin izlər buraxmışdır.

Her iki coğrafyada göçün ortak noktası, toplumların kültürel hafızasında bıraktığı derin izlərdir. Hem Balkanlar'da hem də Azerbaycan'da göç, edebi eserlerde bir özlem, yurt sevgisi, kayıp ve direniş temaları ilə işlənmişdir. Bu bağlamda göç, yalnız tarihsel bir vaka deyil, aynı zamanda bireylerin və toplumların kimlik arayışında daima canlı bir unsur olaraq qalmışdır.

Sonuç olarak, göçün Balkanlar və Azerbaycan'daki tarihsel seyri, farklı nedenlerle ortaya çıxsa da, ortak bir insani dramı və kültürel yeniden doğuşu içində barındırır. Bu süreçler, gelecekte də toplumsal hafızanın, edebiyatın və kimlik tartışmalarının merkezində yer almağa davam edəcəkdir.

Kaynakça

1. Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
2. Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Castles, S., & Miller, M. J. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Palgrave Macmillan.
4. Cemiloğlu, İ. (2015). *Balkanlarda Osmanlı Göçleri ve Kültürel Etkileşimler*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
5. Cornell, S. (2015). *Azerbaijan Since Independence*. New York: Routledge.
6. Doja, A. (2006). "A Political History of Bektashism in Albania." *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(1), 83–107.
7. Karpat, K. H. (1985). *Ottoman Population, 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: University of Wisconsin Press.
8. Kasapoğlu, C. (2012). *Balkan Göçmenleri ve Türkiye: Kimlik, Uyum ve Bellek*. Ankara: Phoenix Yayınları.
9. Köçəri, Q. (2002). *Azərbaycan Ədəbiyyatında Deportasiya və Qaçqınlıq Motivləri*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
10. Mehdiyev, V. (2010). *Azərbaycan tarixində miqrasiya prosesləri*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
11. Öksüz, H. (2004). *Balkan Türkleri ve Göç*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ 3
ҚҰТТЫҚТАУЛАР 5
Тілеп Болат Анапияұлы 5
Шаһин Мұстафаев 6
Қамзабекұлы Дихан. Сарабдал тұлға сабақтары 7

ПЛЕНАРЛЫҚ МАҚАЛАЛАР

Әділ Ахмет — Түрколог-ғалым Немат Келімбетовтің руханият әлеміндегі орны 10
Абдрахманов Сауытбек — Рух ерлігі 12
Ибраев Шәкір — Әдебиет тарихын дәуірлеудің заманауи принциптері және Н.Келімбетов мұрасы 17
Сүер Екер — Түркі әлеміндегі ортақ тіл және әліпби мәселесіне жалпы шолу 18
Әбдуәлиұлы Бекжан, Тұранов Ыбырай — Қазақ есімдерінің дәстүрлі негіздері және норма мәселелері 22
Жиһангир Қызылөзен, Әділов Мәрлен — Қорқыт ата кітабындағы қазақ тілінің ең көне іздері 26
Шокирова Хавасхон Нурмаматовна — Лингвосемиотическая структура языка 32

1-СЕКЦИЯ
ҚАЗІРГІ ТҮРКІТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Азизов М.А. — Лексико-семантические особенности персидско-таджикских заимствований в произведении «Тарихи фаргона» 36
Aliyeva E. — Şor türkçesi ile azerbaycan türkçesi arasinda ortak leksikal özellikler 38
Джамали Д.В. — Eski türk yazitlarinda kullanilan tanriçilik ile ilgili kelimelerin leksik-semantik özellikleri 41
Qasımova S.N. — “Kitabi-dədə Qorqud” da qarğişlarin folklor-mədəni kod kimi interpretasiyasi 45
Məmmədli Şərqiyyə Əbil — “İki od arasinda” romaninda leksik qatlarin semantik yükü və milli mədəni kodlar 48
Хасанова А.С. — Көне және орта ғасыр түркі жазба мұраларының рухани құндылықтары 52
Xujamkulova M.B. — Badiiy matnning presuppozitiv tahlili presuppositional analysis of literary texts 54
Шалғынбай Қ.Н. — «Мүнйетүл-гүзат» жазба ескерткішіндегі соматизмдердің лексикалық ерекшелігі 57

2-СЕКЦИЯ
ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДАМУ ҮРДІСІ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

Abbasbeyli Valide	Onomastik birimlerde dönüşüm süreci	64
Абдуллаева-Набиева В.	Культурологические синтаксические модели выражения женственности и материнства	66
Акимбекова Г.Ш., Кеңес Б.Е., Ахмет А.Н.	Қала тілі және қала тілі тәжірибесі: scopus базасы бойынша 1957–2025 жылдар аралығындағы мақалаларға шолу	68
Aliyeva G.	Structural-grammatical features of fixed expressions in typologically different languages	75
Allahverdiyeva A.E.	Multilingualism: problems of definition and main research directions in modern linguistics	78
Allahverdiyeva V.E.	Azərbaycan və rus dillərində əxlaqin izləri: metaforalar vasitəsilə etik konseptlərin təzahürü	80
Асранов М.А.	Лексико-семантический анализ разговорной речи	85
Ахмет А.Н.	«Будан» термині: мағынасы және қолданылуы	87
Axundova T.Y.	Tercüman seçimi ve çeviri stratejisi	92
Бабаева Н.О.	Проблемы концептуализации в переводе политического дискурса	94
Бибеков Қ.Т.	Эпостағы этнотарихи кеңістік және мәдени-тұрмыстық кодтардың тілдік көрінісі *(«Қобыланды батыр» эпосы материалдары негізінде)*	97
Галымова А.Ж.	Көне түркі жазбаларындағы әскери терминдердің қазақ тіліндегі қолданысы	102
Ерсұлтанова Қ.Ж.	Эколингвистика – тіл білімі саласы	107
Жиенбекова А.Б.	«Құтты білік» дастанындағы «қолда» императив етістігінің лингвистикалық корпустардағы көрінісі	111
Жұбатханова К.Қ.	Қазақ тіліндегі биотехнология терминдерінің қалыптасуы: проблемалар мен перспективалар	118
Ikramova M.	Linguopoetic characteristics of certain examples of tashbeh art in the tragedy “Mirzo Ulugbek”	121
Руқийя Каракоц	Diyalog bağlaminda basit cümlenin semantiği ve işlevsel olanaklari	124
Kerimova F.R.	İngilizce’de sözcük yapisi	127
Qobilova N.E.	Abzas, diskurs va epizod	130
Қуаныш Н.С.	«Ұят» концептісінің когнитивтік сипаты мен тілдік көрінісі	132
Маханбетқызы А.	Мәдениетаралық коммуникациядағы этноцентризм және тілдік кедергілер	137
Махмудова С.	İngilizce kökenli sözcüklerin azerbaycan türkçesine entegrasyonu	142
Novruzova S.	Türk dillərində ictimai-siyasi terminlərin semantik strukturu və konseptual xüsusiyyətləri	144
Омартаева Г.Е.	Академик М.Сергалиев еңбектерінің зерттелуі	146
Rahmatova S.	Badiiy matnda fonetik va leksik takrorning konnotatsiya ifodalashi	150
Saatova S.I.	Lisoniy shaxs tushunchasi va uning yondosh hodisalarga munosabati	153
Тналина М.Т.	Қазақ тіліндегі функционалдық стильдердің қалыптасуы мен зерттелу тарихы	156

Hacıyeva L.	Kültürü yansitan paremiolojik birimlerin semantiği	160
Shahbazova F.E.	On the relationship between language and ethnocultural identity	163
Aliyeva S.N.	The representation of compound nouns in Mahmud al-Kashgari's "Divan"	165
Bahşiyeva T.	Sözlüklerin derlenmesi	168
Heydərova-Bağırova A.	Texnoloji inkişafin azərbaycan dilinin leksik tərkibinə təsiri	172
Huseynova-Gahramanlı .	English-language terms in modern azerbaijani language	174
İsgenderzade A.T.	Karaim türkçesinin tarihi gelişimi ve coğrafi yayilma alanlari	176
İsmayıllı Ayşən Fizuli	Qarabağ bölgəsində baş vermiş hadisəyə əsasən yaranan mikrotoponimlər	179
Məmmədova K.	Frazeoloji vahidlərin modalliq və kommunikativ funksiyalari	182
Quliyeva S.	Türk dillərində texniki terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri: türk dilləri müstəvisində müqayisəli təhlil ..	185
Quliyeva Z.	Bədii əsərlərdə şəxs və yer adlarinin üslubi xüsusiyyətləri (XX əsrini yarısında azərbaycan bədii nəsri nümunələri əsasında)	187
Sadigova K.R.	Arkaik türkçe sözcük katmani, lehçe birimleri gibi (azerbaycan türkçesinin kuzey-batı ağızları malzemesi esasında)	191
Solmaz Köçərli	Metaforun leksik sistemdə konseptual rolu.....	194

3-СЕКЦИЯ
ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Абсатова М.Б.	Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері	198
Allahverdiyev E.	Communicative approach and modern methods of language teaching	202
Алькеева С.М., Жарикова Д.Р., Молдагалиева Р.Ш., Топанова М.С.	Педагогические идеи ахмета байтурсынова в контексте духовно-нравственного воспитания молодежи	205
Ahmedova D.	The effectiveness of developing intercultural communication competence in foreign language education	208
Байбатырова А.М.	Поэтикалық мәтінді композициялық талдай оқытудағы әдістемелік ұстанымдар	209
Баймахова А.Ш.	Қазіргі жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқының типологиялық ерекшеліктері	214
Бахтыбай Ұ.М.	Уақыт ұғымының қазақ және түрік тілдері бойынша зерттелу бағыттары	219
Данияр Ә.А.	Қазақ тілінің тарихи синтаксисін оқытудың әдістемелік негіздері	223
Жәкен Б.Ж.	Ахмет Байтұрсынұлының «тіл-құрал» оқулығындағы жазылым тапсырмаларының әдістемелік жүйесі	228

Елимес Е.М.	Драма жанры арқылы ұлттық құндылықтарды меңгерту әдістемесі	232
Каримова А.	Әдебиет сабағында көркем шығармамен жұмыс істеу және оны талдау	235
Қалыбаева Қ.С.	Мектепте қазақ тілін оқытудың өткені мен болашағы ..	240
Mammadova G.F.	Methods of approaching dialectological word formation	245
Nabijanov Y.I.	Theoretical foundations and practical opportunities of using graphic organizers in mother tongue education	251
Seidova G.	Pedagogical technologies in teaching and upbringing: challenges and perspectives	255
Урунбасарова Э.А., Баимбетова Р.К., Алькеева С.М., Баймагамбетова К.Н.	Возможности активных методов обучения в развитии личностно профессиональной компетентности студентов на занятиях по иностранному языку	260
Əsədova F.A.	Nitq fəaliyyətlərinin inteqrasiyali şəkildə tədrisi: müasir yanaşmalar	264
Hümmətova S.Ə.	Oxu təlimi prosesində nitq inkişafi üzrə iş	268

4-СЕКЦИЯ
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

Ажибекова М.Е.	Қожа Ахмет Ясауи мұрасын салыстырмалы дереккөздер негізінде қарастырудың маңызы	272
Aytac Fizuli qızı Nəsirzadə	Hüseyn Kürdoğlu poemalarinda folklor motivləri	275
Gözelova R.	Azerbaycan edebiyatinda “Tezkireyi-Yusif”: yapisal ve edebi özellikler	279
Кириллова З.Н.	Нардуган атамасы һәм керәшеннәрдә бәйрәм ителү үзенчәлекләре	281
Кисымова А.Г.	Түркі халықтарының әдебиеті мен мәдениеті	283
Latifli S.B.	Kemel Tokayev’s the mysterious trace as a literary example of a spy detective story	287
Романова Ж.А., Жусупова Г.К.	Қазақ әңгімелеріндегі мифологиялық образдардың көркемдік қызметі	289
Soltanova A.	A comparative analysis of multiculturalism and multilingualism in Europe and Azerbaijan	293
Maya Murad Hasanlı	Mizah ustasi Aziz Nesinin teorik görüşleri	296
Шақантаева Н.Т.	Реализмнің тарихи-мәдени контексте қалыптасу ерекшеліктері	299
Юсупов Б.Б.	Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінің өрнегі	304
Юсупов Б.Б., Ерназарова З.А.	Рахметолла Райымқұловтың «жар басында» повесінің тақырыптық-идеялық мәні	306
Oruczade G.	Edebiyat ve tarih bağlaminda göç: Balkanlar ile Azerbaycan'in karşilaştirmali incelemesi	309

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОҚУЛАРЫ – 2025

КӨРНЕКТІ ТҮРКОЛОГ НЕМАТ КЕЛІМБЕТОВ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН «КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ

халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

of the international scientific and practical conference

“ANCIENT TURKIC WRITTEN HERITAGE AND ISSUES OF LANGUAGE HISTORY” DEDICATED TO THE STUDY OF THE LEGACY OF THE PROMINENT TURKOLOGIST NEMAT KELIMBETOV

Қаріп түрі «Times New Roman»
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
010008, Астана, Қажымұқан, 13/1